

Tilburg University

Ghege ende gheve in Grave.

Fierst van Wijnandsbergen, R.A.

Publication date:
2013

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Fierst van Wijnandsbergen, R. A. (2013). *Ghege ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek*. Zuidelijk Historisch Contact (ZHC).

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.



Ron Fierst van Wijnandsbergen

Ghenge ende gheve in Grave

Fondsvorming van armeninstellingen
en middeleeuwse monetaire problematiek



Ghenge ende gheve in Grave

Deze publicatie kon mede gerealiseerd worden dankzij de financiële steun van:

- Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemtfonds
- Stichting Erfgoed Maaszicht Grave

Deze publicatie kwam tot stand onder auspiciën van:



LEERSTOEL CULTUUR IN BRABANT

ISBN / EAN: 978-90-70641-98-6

NUR: 684

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC)

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda

Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© 2013 Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg

Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Ghenge ende gheve in Grave

*Fondsvorming van armeninstellingen
en middeleeuwse monetaire problematiek*

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan Tilburg University op gezag van de rector magnificus, prof.dr. Ph. Eijlander, in het openbaar te verdedigen ten overstaan van een door het college voor promoties aangewezen commissie in de aula van de Universiteit op woensdag 25 september 2013 om 14.15 uur door Ronald Anton Fierst van Wijnandsbergen, geboren op 7 maart 1940 te Utrecht.

Promotores: prof. dr. A.J.A. Bijsterveld
 prof. dr. J.G.J.M. Benders

Promotiecommissie: prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers
 prof. dr. J.P. Peeters
 prof. dr. R. van Uytven
 dr. J.F. Benders
 dr. A.C.M. Kappelhof

Inhoudsopgave

Voorwoord	13
1 HET ONDERZOEK	
1.1 Inleiding	15
1.2 De casus	15
1.2.1 De afbakening in de tijd en in plaats	17
1.2.2 Literatuur	18
1.2.3 Het archiefmateriaal	20
1.2.4 De opbouw van het onderzoek	21
2 MIDDELEEUWSE ARMENZORG EN VREEMDELINGEN- EN ZIEKENZORG	
2.1 Inleiding	25
2.2 De vroege vormen van armenzorg	25
2.3 Middeleeuwse armoede, enkele begripsvormingen	26
2.4 De zorg voor armen en andere hulpbehoevenden in de middeleeuwen	28
2.4.1 De aalmoezenleer van de scholastici	28
2.4.2 ‘Transitie’ via humanistische ideeën naar sociale politiek	32
2.4.2.1 Vives als pleitbezorger	32
2.5 Institutionele armenzorg in de late middeleeuwen in de Zuidelijke Nederlanden ...	35
2.5.1 Tafels van de Heilige Geest	36
2.5.1.1 Conclusie	39
2.5.2 Gasthuizen en enkele andere verzorgingsinstellingen	39
2.5.2.1 Conclusie	40
2.6 Impressie van de institutionele armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden	41
2.7 Samenvatting middeleeuwse armen- en ziekenzorg	44
3 ASPECTEN VAN DE MONETARISERING VAN DE SAMENLEVING	
3.1 Inleiding	47
3.2 Monetarisering en commerciële expansie	49
3.3 Het middeleeuwse begrip geld	51
3.3.1 De monetaire begrippen klinkende munt en rekenmunt en het rekenkundige begrip rekeneenheid	52
3.3.1.1 Klinkende munt	53
3.3.1.2 Rekenmunt	53
3.3.1.3 Rekeneenheid	54
3.3.2 Huidige groepering van rekenmunten	55
3.3.3 Samenhang monetaire begrippen, een poging tot ordening	56
3.3.4 Terug naar de definitie van de rekenmunt	58
3.4 Muntverzwakking	59

3.5	Renteproblematiek, leer en praktijk	66
3.5.1	De constitutieve rente	70
3.5.2	De lijfrente	72
3.6	Het functioneren van de vermogensmarkt in de middeleeuwen	73
3.7	De overdracht van onroerend goed in de middeleeuwen	76
3.8	Samenvatting aspecten monetarisering	78
4	CASUS EN LOCATIE	
4.1	Inleiding	81
4.2	Casus	81
4.3	De stad in Brabant	82
4.4	Grave en het Land van Cuijk	84
4.4.1	Het gebied onder verschillende heren	84
4.4.2	Het territorium in de late middeleeuwen	87
4.4.3	Grave	87
4.4.4	Het platteland rond Grave	92
4.4.5	Maatschappelijke groeperingen, een fragmentarische indruk	94
4.4.6	De trek van het platteland naar de stad	98
4.5	Kerkelijk kader	99
4.6	Samenvatting casus en locatie	101
5	HET ONTSTAAN EN DE VORMING VAN GROOTSCHALIGE ARMENVERMOGENS IN GRAVE	
5.1	Inleiding	103
5.2	Het ontstaan van grootschalige armeninstellingen in Grave	104
5.2.1	Godshuis, gasthuis, geesthuis	105
5.2.2	Het Sint-Catharinagasthuis	106
5.2.2.1	Grootte van opzet en startfinanciering	107
5.2.2.2	Kerkelijk of wereldlijk patrimonium?	110
5.2.3	De Tafel van de Heilige Geest	113
5.2.3.1	Kerkelijk of wereldlijk patrimonium?	115
5.2.4	Samenvatting en conclusies oprichting Sint-Catharinagasthuis en de Tafel van de Heilige Geest	116
5.2.5	Armeesters en provisorsen van het gasthuis en de Tafel	117
5.2.6	De gasthuismeester	117
5.2.7	De geesthuismeester	118
5.2.8	Het armeesterschap, een onbezoldigde functie met status	119
5.2.9	De provisorsen	120
5.2.10	Operationele organisaties	120
5.2.11	Hoofdpijnen operationele activiteiten	122
5.2.12	Inkomsten en bestedingen	123
5.2.13	Instructies van de stadsraad voor de armeesters	124
5.2.14	De armeninstelling in het rechtsverkeer	124
5.2.14.1	Conclusies rechtsverkeer	130
5.2.15	Positionering Graafse armenfondsen in de ontwikkeling van de institutionele armenzorg in de Nederlanden	130

5.3	De aankomstitels in het archief van de Graafse armeninstellingen	131
5.3.1	Inleiding	131
5.3.2	Ordening	131
5.3.3	Functie van de aankomstitels	133
5.3.4	Vermogensrechtelijke terminologie in de aankomstitels	136
5.3.5	Samenvatting inhoud aankomstitels	136
5.3.6	Representativiteit van de aankomstitels	137
5.3.6.1	Toets I	138
5.3.6.1.1	Geldrenten gasthuis	139
5.3.6.1.2	Geldrenten geesthuis	140
5.3.6.1.3	Roggerenten	142
5.3.6.2	Toets Ia	142
5.3.6.3	Toets II	144
5.3.6.4	Conclusie toetsing representativiteit aankomstitels	145
5.4	De vermogensvorming van de Graafse armeninstellingen	147
5.4.1	Inleiding	147
5.4.2	Chronologie van de vermogensvorming	148
5.4.3	De ontwikkeling van de samenstelling van de vermogens	152
5.4.4	Monetaire contractie in de veertiende en vijftiende eeuw	156
5.4.5	Enkele conclusies naar aanleiding van de gepresenteerde data over vermogensvorming	158
5.4.6	De vermogensmarkt in Grave en het Land van Cuijk, een inleidende hypothese op overdracht van renten	159
5.4.7	Vermogenstransacties	163
5.4.8	Renten	163
5.4.9	De renten in de aankomstitels van de Graafse armeninstellingen	164
5.4.10	Geldrenten	165
5.4.11	Renten in natura (roggerenten)	171
5.4.12	Conclusies geld- en roggerenten	175
5.4.13	Overig onroerend goed	175
5.4.13.1	Tiendrechten	176
5.4.13.2	Lichamelijk onroerend goed	179
5.4.14	Cijfermatige samenvattingen vermogenscomponenten Graafse armenfondsen 1291-1600	180
5.4.15	Herkomst van de aankomstitels	182
5.4.15.1	Verschuivingen zwaartepunt financiering	187
5.4.15.2	Conclusies herkomst middelen	190
5.5	Samenvatting fondsvorming Graafse armeninstellingen	191

6 MONETAIRE PROBLEMATIEK EN GELDRENTEN VAN DE GRAAFSE ARMENINSTELLINGEN

6.1	Inleiding	197
6.2	Beschouwingen over de nominale waarde van geldrenten	198
6.3	Relatie transactiemunt en armmeesters?	199
6.4	De monetaire problematiek in Brabant en de weerslag daarvan in de cijsovereenkomsten van de Graafse armeninstellingen	200

6.5	Ordering Graafse rekenmunten per monetaire periode	201
6.6	Synchronisatie rekenmunten Grave en oorkondeboeken van Brabant	201
6.6.0	Voorspel tot circa 1253/1257, Keulse penningen	202
6.6.0.1	Conclusies tot circa 1253/1257	205
6.6.1	Periode I, circa 1253/1257 tot circa 1301, penningen leuvens	205
6.6.1.1	De ontwikkeling van payment	206
6.6.1.2	Pagement, de eerste waardefixatie van payment?	209
6.6.1.3	Het pond 'outs'	210
6.6.1.4	Grotere munten	212
6.6.1.5	De sterling en de Brabantse navolging	214
6.6.1.6	De groot en de Brabantse navolging	215
6.6.1.7	De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters	216
6.6.1.8	Conclusies circa 1253/1257-circa 1301	217
6.6.2	Periode II, circa 1301-1311/1312, courante penningen met en zonder waardereferentie	217
6.6.2.1	De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters	218
6.6.2.2	De frasering van de waardereferentie, de <i>ablatus absolutus</i>	219
6.6.2.3	Conclusies circa 1301-1311/1312	220
6.6.3	Periode III, 1311/1312-1340, kleine penningen met waarde aanduidingen ..	222
6.6.3.1	De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters	224
6.6.3.2	Conclusies 1311/1312-1340	226
6.6.4	Periode IV, 1340-1358, kleine penningen 'ghenghe ende gheve'	227
6.6.4.1	De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters	228
6.6.4.2	Het gebruik van het begrip 'oudgeld'	233
6.6.4.3	Conclusies 1340-1358	234
6.6.5	Periode V, 1358-1403, penningen 'ghenghe ende gheve', payment en oudgeld, gouden munten en Vlaamse invloed	235
6.6.5.1	Muntaanpassingen en koersfixaties bij drievoudige verzwakkingen ..	239
6.6.5.2	De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters	240
6.6.5.3	Conclusies 1358-1403	242
6.6.5.4	Monetaire contractie	243
6.6.6	Periode VI, 1403-1440, payment, goud en Vlaamse invloed	245
6.6.6.1	De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters	247
6.6.6.2	Conclusies 1403-1440	249
6.6.7	Periode VII, 1440-1500, rijjnse guldens	249
6.6.7.1	De rijjnse guldens	252
6.6.7.2	De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters	253
6.6.7.3	Conclusies 1440-1500	254
6.6.8	Periode VIII, > 1500, rijjnse guldens en philippusguldens	254
6.6.8.1	De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters	257
6.6.8.2	Conclusies 1500-1600	258
6.7	Invloed van de monetaire problematiek op de waarde van het rentevermogen in payment van de Graafse armeninstellingen	259
6.7.1	Conclusies	267
6.8	Waardebeschouwingen rentevermogen in oudgeld	267
6.8.1	De absorptie van oud oudgeld door nieuw oudgeld	268
6.8.2	Conclusies waardebeschouwingen oudgeld en afsluitende opmerkingen ..	270
6.9	Samenvatting hoofdstuk 6	272

7 DE KWETSBAARHEID VAN HET VERMOGEN VAN DE GRAAFSE ARMENINSTELLINGEN IN DE VIJFTIENDE EN ZESTIENDE EEUW	
7.1 Inleiding	277
7.2 Waardesystematiek; de monetaire praktijk in Graafse rekeningen.....	278
7.3 Een inleidend onderzoek naar oudgeld en payment in Gelderse rekeningen van de veertiende eeuw.....	281
7.4 De meeuw, het Gelderse grote payment van de vijftiende eeuw.....	286
7.5 Het zware pond payment in de rekeningen van Grave.....	287
7.6 De rekeningmunten in Grave tijdens de Gelderse periode en daarna tot 1521.....	288
7.6.1 Samenvatting.....	292
7.7 Uitwerking van de monetaire problematiek op het inkomen van de Graafse armeninstellingen.....	292
7.7.1 Boekingsmethodiek in de Graafse rekeningen.....	293
7.8 De kwetsbaarheid van het vermogen van de armeninstellingen	297
7.8.1 Het gasthuis.....	299
7.8.1.1 Conclusie.....	303
7.8.2 Het geesthuis.....	304
7.8.2.1 Conclusie.....	307
7.8.3 Conclusie kwetsbaarheid samengevoegde vermogens	307
7.9 Het functioneren van de armmeesters.....	308
7.10 Samenvatting hoofdstuk 7.....	316
Samenvatting	319
Summary	333
Aangehaalde bronnen en literatuur	347
Index van plaatsnamen.....	368
Index van persoonsnamen.....	371
Verantwoording omslag.....	376
Verantwoording afbeeldingen.....	377
Over de auteur	378

BIJLAGEN

De bijlagen bij deze uitgave zijn online te raadplegen (en eventueel te downloaden) via <http://www.deheiligedriehoek.com/zhc.html>

Onderstaande QR code biedt rechtstreekse toegang tot deze bestanden.



2.1	Positie wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de overgang naar de late middeleeuwen	5
2.2	Institutionele armen- en ziekenzorg in Luik van de elfde tot de zestiende eeuw ...	7
2.3	Nicolaascultus en armenzorg in de Nederlanden.....	11
5.1.1	Gasthuismeesters en provisorsen 1302-1592.....	13
5.1.2	Geesthuismeesters en provisorsen 1302-1576.....	17
5.1.3	Gasthuis en geesthuis gecombineerd, armmeesters en provisorsen 1533-1573.....	21
5.1.4	Aanstelling Cornelis Kermerlyns en zijn dochter Hanrisken tot gastmeester en gasthuisvrouw te Grave 11 januari 1525.....	23
5.1.5	Aanstelling Jan van Doerne en zijn vrouw Elisabeth tot geesthuismeester en geesthuisvrouw te Grave 10 oktober 1473	25
5.1.6	Eedafliegging geesthuismeester Jacop Vervoirt, Grave 18 december 1558	27
5.1.7	Testament van 1530 van gasthuismeester Cornelis Kemerlinx en zijn dochter Henriske en codicillen van 1542 en 1552 van Henriske	29
5.2.0	Aantallen aankomstitels en vermogensrechten Graafse armeninstellingen	37
5.2.1	Fondsvorming van het Sint-Catharinagasthuis en de Tafel van de Heilige Geest te Grave volgens de aankomstitels 1291-1600	43
5.2.2	Monetaire zinsneden in de aankomstitels van het Sint-Catharinagasthuis en de Tafel van de Heilige Geest te Grave 1291-1550	57
5.3	Rentevermogens	73
5.4.1	Pandingen volgens de aankomstitels 1291-1600	79
5.4.2	Lossingen volgens de aankomstitels 1291-1600	81
5.5	Verantwoordingen Herman Spronc 1357/1358 en latere jaren Tafel van de Heilige Geest te Grave	83
5.6	Voorbeelden van renteverstoppingen met een lossingsclausule uit de schepenakten van Grave van 1533	89
5.7	Geldrenten in gangbare transactiemunten volgens de rekening van 1537/1538 van de gecombineerde instellingen het gasthuis en het geesthuis te Grave	91
5.8.2	Muntvaluaties volgens de cijnsregisters van Graafse instellingen	93
5.9	Aankoop zilverwerk door de stad en financieringsconstructies met de armeninstellingen	115

5.11	Netto ontvangsten en bestedingen geld en rogge gasthuis 1447/1448-1529/1530 en geesthuis 1464/1465-1525/1526 en ontwikkeling rekening-courant met armmeesters	117
6.1	Klinkende munten van hertog Jan II (1294-1312) volgens Alphonse de Witte (1894) en huidige inzichten	123
6.10	Klinkende munten en rekenmunten 1235-1440	129
6.11	De ontwikkeling van gewicht en gehalte van groten brabant 1285-1496	153
6.12	Muntslag in Vlaanderen 1326-1420 en de Lage Landen 1421-1500 in kg zuiver goud en fijn zilver en in courante groten vlaams	159
6.13	Tabel internationale verhouding goud/zilver 1299-1446	161
6.14	Ontwikkeling verhouding goud/zilver 1434-1648	163
6.16	Het absorptieproces van oud oudgeld in nieuw oudgeld 1390-1423/1424	165
6.17	Stuiverwaarden	167
7.0	Rekenwaarden van munten volgens de rekeningen van de stad, het gasthuis en de Tafel te Grave 1421-1502	169
7.1	Vergelijkend koersoverzicht munten in de rekeningen van de stad Grave en de Graafse armeninstellingen 1421-1501	177
7.10	Rekenwaarden van het oude schild in groten in de stadsrekeningen van Arnhem < 1346-1400	181
7.11	Verhouding van het zware pond payment met andere rekenmunten 1421-1498 volgens Graafse rekeningen	183
7.12	Rekenwaarden van zware en lichte meeuwen en groten in ponden goedgegeld en lichtgeld en in guldens volgens de stadsrekeningen van Arnhem (1400-1432) ...	185
7.13	Rekeningmunten en rekeneenheden in Graafse rekeningen 1421-1521	189
7.14	Roggelossingen in geld door het gasthuis 1464/1465	191
7.15	Afwikkelingsperikelen na overlijden gasthuismeester 1480/1481	193
7.16	Totale renten, inclusief slapers, circa 1470 van het geesthuis in Grave, gerubriceerd naar straten	195
7.17	Voorbeelden verantwoordingen in manualen en rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest te Grave 1498-1500	197
7.18	Broden	199
7.19	Bedeling op dinsdagen in Grave 1537/1538	203
7.20	Opbouw van de ontvangsten in geld van het gasthuis en het geesthuis te Grave	205t

Dit werk is opgedragen aan mijn vrouw Jannie.

Voorwoord

Tientallen jaren ervaring met vermogensbeheer bij Stork, belangstelling voor numismatiek en geschiedenis en adviezen van geïnteresseerden hebben geleid tot dit onderzoek en deze dissertatie.

In mijn functie van corporate controller bij Stork was ik lange tijd werkzaam bij verschillende wereldwijd opererende sectoren van het concern: lichte kapitaalgoederen, engineering en montage. Vermogensbeheer bestond in belangrijke mate uit operationale en strategische planning en control, fusies, acquisities en desinvesteringen. Een fundamenteel aspect van vermogensbeheer was dat besluitvorming vooral gebaseerd was op voldoende feitenmateriaal. Deze aanpak was een logisch gevolg van jarenlange trainingen binnen Stork op het gebied van Total Quality Management (TQM).

De belangstelling voor numismatiek geldt al sinds mijn prille jeugd. De grote verscheidenheid aan munten die tot de Muntwet van 1948 gold, waarbij het vrij normaal was dat je munten van koning Willem I en zelfs schellingen, stuivertjes en duiten uit de tijd van de Republiek nog tegenkwam, wakkerde tevens een historisch besef aan. Waarom noemden oudere mensen in mijn geboortestad Utrecht in die tijd een munt van 2½ cent een vierduitstuk? Rekenwaarden van munten werden met de paplepel ingegoten en hebben daarna altijd mijn belangstelling gehad.

Het is vooral deze combinatie van factoren waardoor een onderzoek naar rekenwaarden van laatmiddeleeuwse munten uiteindelijk tot stand kwam. Opnieuw was het verzamelen van feitenmateriaal daarbij cruciaal.

Ik dank mijn promotoren prof. dr. A.J.A. Bijsterveld en prof. dr. J.G.J.M. Benders. Verder ben ik dr. J.F. Benders (Rijksuniversiteit Groningen), prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers (Universiteit Leiden), dr. A.C.M. Kappelhof, prof. dr. J.P. Peeters (Vrije Universiteit Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (KU Leuven) erkentelijk voor het lezen en becommentariëren van het manuscript van deze dissertatie.

Ik dank mijn broer Rob en vriend Hans de Rooij voor assistentie bij juridische aangelegenheden en het ontcijferen van middeleeuws Latijn. Arno Coopmans en Cees Goossens waren behulpzaam bij het raadplegen van oorkonden van het voormalige Sint-Catharinagasthuis te Grave. Ook hulde aan de medewerkers van door mij bezochte andere archieven. Paul van Boekholt ontfermde zich over de grafieken. Anderen die mij terzijde stonden zijn te bestemder plaatse in de publicatie vermeld.



Afb. 1.1. Het eikenhouten beeld van Sint-Catharina dat vroeger in het gasthuis te Grave stond. Het beeld wordt toegeschreven aan de Meester van Soeterbeeck, die werkzaam was van 1470-1480, waarschijnlijk ook in Grave.¹ *Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen, collectienr. 2221. Hoogte 90 cm.*

Het onderzoek

1.1 INLEIDING

De Volkskrant van 22 november 2011 drukte ons nog eens met de neus op de feiten: ‘Er is geen fatsoenlijke munt meer op de wereld’.² In een kort betoog werd korte metten gemaakt met de belangrijkste valuta’s in de wereld. Staat het failliet van het mondiale monetaire systeem voor de deur? De vraag is echter of het failliet werkelijk staat te gebeuren. Als we de klassieke wereld even buiten beschouwing laten, begon de monetarisering van de westerse samenleving in de elfde eeuw.³ De afgelopen duizend jaar heeft onze samenleving geregeld te kampen gehad met monetaire crises. Een zware en tevens lange crisis trof de mens in de late middeleeuwen. Die duurde, behoudens enkele onderbrekingen, vanaf het einde van de dertiende tot diep in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Over deze langdurige monetaire crisis gaat dit onderzoek. Op welke wijze manifesteerde deze crisis zich in de beschikbare documenten? Welke invloed had de monetaire problematiek op de vorming van middeleeuwse fondsen en hoe gingen beheerders daarmee om? Met de keuze van de casus was meteen een verband te leggen met de huidige tijd, waarin vele fondsen immers geconfronteerd worden met een gigantische waardeproblematiek.

1.2 DE CASUS

In de middeleeuwen werd monetaire problematiek vooral door muntverzwakking veroorzaakt. Daarnaast was er in de periode 1370-1470 geregeld sprake van schaarste aan muntmetaal. Kort geformuleerd is muntverzwakking het verlagen van de intrinsieke waarde, in de vorm van zuiver edelmetaal (gehalte), van een munt met handhaving van de nominale waarde. De oorzaken van muntverzwakking en de gevolgen voor de samenleving waren in tijd en plaats verschillend. In deze inleiding wordt daar niet op ingegaan.

Muntverzwakking werd veelal mogelijk gemaakt doordat muntheren hun muntmeesters hogere prijzen lieten betalen aan handelaren in muntspecie. Met het op deze wijze

1 Douma en Goossens, *St. Catharina Gasthuis Grave*, 103-104. Het beeld werd in 1896 verkocht voor 350 gulden aan Jhr. Mayer van den Bergh. Vermoedelijk droeg Catharina een stalen kroon. Het geheel is rond 1900 gerestaureerd, waarbij de rechter arm met palm en het voetstuk, waarop oorspronkelijk een rad gestaan moet hebben, vernieuwd werden. Musea en Erfgoed Antwerpen, www.collectieantwerpen.be

2 *De Volkskrant*, 22 november 2011, 22. Artikel van Yvonne Hofs naar aanleiding van editie 2011 van de wereld mediaconferentie in Londen.

3 Monetarisering in de zin van het massaal gebruiken van klinkende munt.

aangetrokken muntmetaal, dat aanvankelijk uit zilver bestond, konden muntateliers munten blijven produceren, op korte termijn zelfs op vergrote basis, waardoor het inkomen uit de muntslag voor de muntheer gecontinueerd werd. Omdat muntspecie door de hogere prijzen een kostenverhogende uitwerking op de productie van de munt had, moest dat gecompenseerd worden door het verlagen van gehalte bij handhaving van de nominale waarde van de munt. Hierdoor ontstonden fysieke verschillen met andere munten van gelijke nominale waarde. Dit had meestal tot gevolg dat deze intrinsiek waardevollere munten uit de circulatie weggezogen werden en vervolgens voor de aanmaak van de zwakkere munt omgesmolten werden. Goed geld werd ook wel opgepot. Om dit proces van 'bad money drives out good money' te voorkomen, zagen naburige muntheeren zich vaak genoodzaakt eveneens tot muntverzwakking over te gaan.⁴ Dit voorbeeld, waarmee ik de kern van middeleeuwse monetaire problematiek wil aangeven, is bewust versimpeld. In de praktijk ging muntverzwakking met tal van andere processen gepaard, waardoor de uitwerking op de samenleving lokaal kon verschillen. De Franse muntverzwakkingen, die aan het einde van de dertiende eeuw door de koninklijke muntateliers ingezet werden, veroorzaakten een ware kettingreactie in een deel van de toenmalige Europese monetaire wereld. Dit gold in ieder geval voor Vlaanderen en Brabant.

Als tweede oorzaak van de monetaire problematiek in de late middeleeuwen valt grote schaarste aan muntmetaal aan te wijzen. De periode 1370-1470 wordt daarom internationaal ook wel de eeuw van de 'bullion famine' genoemd. Zoals uit het onderzoek zal blijken leidde dit in Grave, maar ook elders in Brabant, tot de terugkeer van het gebruik van transacties in natura, waarbij bijvoorbeeld geldrenten op grote schaal vervangen werden door roggerenten.

De casus richt zich op het zichtbaar maken van de middeleeuwse monetaire problematiek. Dit kan door een theoretische behandeling die met praktijkvoorbeelden gelardeerd wordt, maar het kan ook op een andere manier. Ik heb de voorkeur gegeven aan het zichtbaar maken van de middeleeuwse monetaire problematiek via de analyse van de vermogensvorming van stedelijke instellingen, in dit geval twee grote armeninstellingen in Grave.

Bij het noemen van monetaire problematiek wordt meestal onmiddellijk gedacht aan munten. Dit geldt al helemaal bij een thema als muntverzwakking. Toch staan munten in de zin van ruilmiddel in het onderzoek niet centraal. Sinds de monetarisering van de samenleving was de munt als ruilmiddel uiteraard een belangrijk fenomeen, maar nog belangrijker was dat men leerde denken in rekenwaarden van munten. Tegen die achtergrond wordt hier muntverzwakking onderzocht. Welke invloed had de middeleeuwse monetaire problematiek op toenmalige fondsvorming? Hoe kwetsbaar waren vermogens door deze problematiek? Deze vragen worden in het onderzoek beantwoord.

Voor de vaststelling van rekenwaarden zijn we vooral aangewezen op overeenkomsten waarin financiële rechten werden vastgelegd. De fraseringen van deze rechten met behulp van transactiemunten geven veel informatie voor het onderzoek. Zoals bekend werden deze overeenkomsten vaak via schenking of verkoop aan de armeninstellingen overgedragen. Deze rechten zijn dus ook met betrekking tot vermogensvorming van belang. Daarnaast is ook informatie uit rekeningen geput. Het probleem van rekeningen is echter dat zij vaak pas vanaf de vijftiende eeuw beschikbaar zijn. In het kader van het verrichte onderzoek zijn rekeningen vooral gebruikt voor het bepalen van de opbrengstwaarde van het vermogen. Aan de hand daarvan is ook de kwetsbaarheid van het vermogen gemeten.

Samenvattend mondt het onderzoek derhalve uit in een gecombineerde financiële en monetaire studie.

Tot dusver ontbreekt een algemene beschouwing over monetaire problematiek en institutionele vermogensvorming en in het bijzonder voor Brabant tijdens de gehele late middeleeuwen. Vanwege de ruime beschikbaarheid van archiefmateriaal van twee middeleeuwse armeninstellingen in Grave is ervoor gekozen het onderzoek daar te doen. Ten behoeve van het nu afgeronde onderzoek werd daarom de volgende centrale probleemstelling geformuleerd: welke invloed had monetaire problematiek op fondsvorming van grootschalige armeninstellingen in Grave tijdens de late middeleeuwen?

Bij de inventarisatie van monetaire fraseringen in cijnsvereenkomsten die aan de armeninstellingen waren overgedragen, stuitte ik op de toepasselijke uitdrukking 'ghenghe ende gheve'. Hiermee was meteen de titel van het onderzoek vastgesteld. Die zou worden: *Ghenghe ende gheve in Grave: Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek*. De toepasselijke benaming 'gheng(h)e ende gheve' zet menigeen op het verkeerde been, want de eerste associatie is dat aan de Graafse armeninstellingen werd gegeven. Daar heeft het niets mee te maken, want de uitdrukking is een monetaire aanduiding, die in de middeleeuwen in het oosten van ons land geregeld gebruikt werd voor gangbaar geld. De uitdrukking heeft een Duitse oorsprong.

1.2.1 De afbakening in de tijd en in plaats

De periode die voor onderzoek naar fondsvorming in aanmerking komt, vloeit vrij natuurlijk voort uit het beschikbare archiefmateriaal. Het Sint-Catharinagasthuis werd gesticht in 1290 of 1291, de Tafel van de Heilige Geest een tiental jaren later. Beide instellingen functioneerden zelfstandig tot 1531. In dat jaar werden zij samengevoegd. Na een aantal jaren van samengaan werkten de fondsen vervolgens weer zelfstandig. In het laatste kwart van de zestiende eeuw werden de fondsen opnieuw samengevoegd, maar nu definitief. Van deze eerste drie eeuwen van het bestaan van de armenfondsen is een grote hoeveelheid archiefmateriaal beschikbaar. Dit betreft zowel cijnsvereenkomsten als rekeningen. Uit de tweede helft van de zestiende eeuw zijn veel rekeningen van de instellingen verloren gegaan. Een deel van het onderzoek - de analyse van de kwetsbaarheid van het vermogen - kon daarom niet verder lopen dan de eerste helft van de zestiende eeuw. In verband met de overgang van het middeleeuwse naar een modern monetair muntwezen, die in de tweede helft van de zestiende eeuw werd afgerond, is het daarentegen juist interessant vermogensvorming tot het einde van de zestiende eeuw te volgen. Omdat aannemelijk gemaakt kon worden dat de kwetsbaarheid van het vermogen in de tweede helft van de zestiende eeuw niet veranderde, is daarom besloten het gehele onderzoek toch te laten eindigen in 1600. Het onderzoek bestrijkt hiermee de gehele periode van de late middeleeuwen en een deel van de vroegmoderne tijd.

Over de geografische afbakening kunnen we kort zijn, want de plaats van onderzoek is Grave in het Land van Cuijk in Noord-Brabant.

4 De wet van Thomas Gresham (1519-1579). Gresham was onder andere financieel adviseur van het Engelse hof. Zijn wet gold voor alle tijden met gemonetariëerde samenlevingen.

1.2.2 Literatuur

In de afgelopen honderdvijftig jaar zijn voor Brabant veel algemene en specifieke muntcatalogi en muntpublicaties verschenen, waarbij artikelen in jaarboeken van numismatische kringen en landelijke genootschappen een ruime plaats innemen. Deze uitgaven plegen zich hoofdzakelijk te concentreren op munten, muntordonnanties, muntmissies, muntpolitiek, muntmeesters, muntvondsten, muntmisdrijven, enzovoort. Rekenwaarden van Brabantse munten bestaan veelal in de vorm van tabellen met een inleiding. De belangrijkste zijn de Vlaams-Brabantse Muntstatistieken 1300-1506 van Van der Wee en Aerts. Naast numismatische publicaties over Vlaanderen en Brabant zijn tientallen werken geraadpleegd over het voor Grave ook belangrijke Gelderse, Nederrijnse en Duitse geldwezen. Grave en het Land van Cuijk stonden monetair namelijk niet alleen onder invloed van het eigen gewest Brabant, maar eveneens van deze aangrenzende gebieden. Voor het onderhavige onderzoek is de meeste informatie met betrekking tot de rekenmunt, in de hoedanigheid van transactiemunt, geput uit oorkondeboeken. De meeste tot dusver verschenen algemene werken over Noord-Brabant en enkele publicaties over specifieke instellingen in de Zuidelijke Nederlanden zijn geraadpleegd. Daarnaast zijn verschillende financiële verantwoordingen bestudeerd, voornamelijk uitgegeven rekeningen van Vlaamse, Brabantse en Gelderse steden en tollers.

Ten aanzien van muntverzwakking en metaalschaarste zijn vele gedetailleerde studies geraadpleegd. Het afgelopen decennium werden door monetaristen en econometristen wereldwijd verschillende ‘working papers’ samengesteld over middeleeuwse ‘debasement’, waarin ook Vlaanderen en Brabant genoemd worden. Vaak zijn deze gebaseerd op productiecijfers van munthuizen en behandelen zij effecten op prijzen, lonen, enzovoort. In deze werkstukken wordt ook ruim aandacht aan de ‘bullion famine’ besteed. Bij de uitwerking van de effecten van muntverzwakking en metaalschaarste werd tot dusver geen aandacht aan fondsvorming geschonken. Wellicht is de reden hiervan dat men dan genoodzaakt zou zijn zich op microniveau met de materie bezig te houden, wat uiteraard kennis vereist van middeleeuwse taal en schrijfwijze.

De twee Graafse armeninstellingen waren stedelijke instellingen, waarvan de middelen hoofdzakelijk bijeengebracht werden door inwoners uit de stad en bewoners van het omliggende platteland. Het stadsbestuur oefende controle uit op het beheer van het vermogen. Ik beschouw het vermogen derhalve als een maatschappelijk fonds dat ingezet werd voor de opvang van passanten en zieke behoeftigen en het lenigen van de ergste nood van andere behoeftigen. De bereidheid bij de bevolking om zich hiervoor in te zetten heeft te maken met het omgaan van de mens in de late middeleeuwen met de behoeftige medemens. Ik heb me daarom vooral verdiept in de aalmoezenleer van Thomas van Aquino en de humanistische opvattingen over armoede en de bestrijding daarvan, zoals verwoord door Vives. Daarbij is ruim aandacht besteed aan de commentaren die in de Nederlandse, Duitse, Franse en Engelse literatuur over armen in de middeleeuwen zijn gegeven.

Ten aanzien van institutionele armenzorg beschikken we over een flink aantal publicaties met betrekking tot een bepaalde locatie - stad, streek of land - en over monografieën, al of niet als jubileumuitgaven. Omdat deze materie voor mij slechts bijzaak is, zijn niet alle werken hierover gelezen. Dit geldt zeker voor de lange reeks monografieën. Ik heb mij beperkt tot de belangrijkste publicaties. In 1965 verscheen de postume bundel met

bijdragen over gasthuizen en openbare onderstand in de Zuidelijke Nederlanden van Bonenfant.⁵ Het werk van deze historicus, dat destijds werd gezien als vervanging van de verouderde studie van Alberdingk Thijm van 1882, geldt nog steeds als fundament op het terrein van onderzoek naar geïnstitutionaliseerde liefdadigheid in de Zuidelijke Nederlanden.⁶ In 1975 verscheen van de hand van Tits-Dieuaide een overzicht van het ontstaan in het huidige België van Tafels van de Heilige Geest.⁷ Daarin worden de Tafels in 's-Hertogenbosch en Grave jammer genoeg niet vermeld. Maréchal bekommerde zich jarenlang binnen het kader van Belgische institutionele armenzorg om het openbare initiatief. In 1982 leverde zij een belangrijke bijdrage aan een internationaal colloquium over deze materie.⁸ Als laatste van deze institutionele onderzoeken vermeld ik de voortreffelijke studie van De Spiegeler van 1987 over de institutionele en sociale aspecten van de armenzorg in de bisschopstad Luik van de tiende tot de vijftiende eeuw.⁹ Grave ressorteerde tot 1559 onder het bisdom Luik.

In 2007 en 2008 verschenen onder redactie van Pauly van de Universiteit van Luxemburg enkele overzichtswerken met betrekking tot gasthuizen tussen de Rijn en de Maas en in een deel van de Nederlanden.¹⁰ Samen met de recente publicatie van Boele over de denkbeelden over de armenzorg en liefdadigheid van 1300 tot 1650 in de Noordelijke Nederlanden vormen de Luxemburgse bundels een nuttige afsluiting van mijn algemene literatuurbeschuwing.

Met het noemen van monografieën met betrekking tot liefdadigheid beperk ik me hoofdzakelijk tot Noord-Brabant. In 1981 schreef Kappelhof een artikel over het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch gedurende de periode 1450-1810.¹¹ In 1983 volgde van hem een publicatie over De Negen Blokken in 's-Hertogenbosch van 1350 tot 1810.¹² Als laatste noem ik een meer recente studie uit de aan Noord-Brabant grenzende Belgische Kempen. In 2003 verscheen in verband met het 750-jarig bestaan een bundel over het Gasthuis van Herentals.¹³ Hierin worden verschillende bijdragen geleverd die de lange ontwikkeling aangeven van een primitief gasthuis naar een modern ziekenhuis.¹⁴

Ik wil wat de ontstaansgeschiedenis van gasthuizen betreft nog enkele monografieën met betrekking tot een aan Noord-Brabant grenzend gebied vermelden, zoals de uitgebreide studie van Leppink (1996) met medewerking van Wientjes, over het Sint Catharinae Gasthuis te Arnhem van de periode 1246-1636 en de publicatie van Paquay (1993) over het uit de Sint Nicolai Broederschap gegroeide gelijknamige gasthuis, eveneens te Arnhem.¹⁵ In de eerstgenoemde studie kon wegens het grotendeels ontbreken van rekeningen geen beschouwing gegeven worden over het vermogen van het gasthuis, laat staan over de invloed daarop van monetaire problematiek. Wel is aan het eind van de studie een nuttige omschrijving gegeven van daarin genoemde 'muntsoorten en rekeneenheden/rekenmunten'.¹⁶ In laatstgenoemde studie wordt wel aandacht besteed aan de materiële basis van

5 Bonenfant, *Hôpitaux*.

6 Alberdingk Thijm, *De gestichten*.

7 Tits-Dieuaide, 'Les tables'.

8 Maréchal, 'Het openbaar initiatief', 497-539.

9 De Spiegeler, *Les hôpitaux*.

10 Pauly, *Peregrinorum*; Pauly, *Institutions*.

11 Kappelhof, 'Het Bossche Geethuis'.

12 Kappelhof, *Armenzorg*.

13 Herentalse Geschiedkundige Kring VZW, *Het Gasthuis*.

14 De Staercke, 'Een gasthuis', 21-70; Cools, 'De oudste oorkonden', 71-98; Cools, 'De statuten', 99-126.

15 Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis*; Paquay, *De geschiedenis*.

16 Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis*, 501-505.

het fonds, maar Paquay blijft ver verwijderd van monetaire problematiek en de invloed daarvan op dit fonds.

In de genoemde onderzoeken, maar ook in andere studies over institutionele middeleeuwse armenzorg worden monetaire aspecten wel vaak genoemd, maar meestal ter verduidelijking van geldstelsels waar men in oorkonden en rekeningen tegenaan liep. Afgezien van het feit dat de verduidelijkingen vaak gegeven worden door onderzoekers die meestal weinig ophebben met het middeleeuwse geldwezen, richt geen enkel onderzoek binnen de context van armenfondsen zich specifiek op de middeleeuwse monetaire problematiek.

1.2.3 Het archiefmateriaal

De archieven van het Sint-Catharinagasthuis en de Tafel van de Heilige Geest worden beheerd door de Stichting Erfgoed Maaszicht te Grave. Omstreeks 1995 zijn door doortastend optreden van de bestuurders van de Stichting de archieven grondig onderhanden genomen en waar nodig gerestaureerd door Restauratie Atelier Helmond. Mede hierdoor beschikt Noord-Brabant met de documenten van het Sint-Catharinagasthuis en de Tafel van de Heilige Geest over een van de oudste en best bewaarde archieven op het gebied van de medische en sociale zorg in de provincie. In 1964 is het archief door H. Essink grotendeels geïnventariseerd.¹⁷ Hij was toen archivaris van het voormalige streekarchief te Grave. Van vele oorkonden heeft Essink ook regesten samengesteld.¹⁸

Voor het onderzoek is een selectie gemaakt uit het beschikbare archiefmateriaal van de provisoren respectievelijk regenten en rentmeesters van het Sint-Catharinagasthuis en van de Tafel van de Heilige Geest. De geselecteerde stukken hebben alle betrekking op de late middeleeuwen. De selectie heeft geleid tot het volgende onderzoekmateriaal:

- Aankomstitels onroerende zaken (dertiende tot zestiende eeuw)
- Rekeningen, renteboeken, manualen en kasboeken (vijftiende en zestiende eeuw)
- Stukken van wereldlijke en kerkelijke autoriteiten inzake ondersteuning en bescherming (1327-1596)
- Overeenkomsten, geschillen en processen met derden (vijftiende en zestiende eeuw)
- Instructies betreffende rentmeesters (zestiende eeuw)
- Gasthuistienden (dertiende, vijftiende en zestiende eeuw)
- Enkele andere stukken

Zoals al gezegd vormen de aankomstitels en de rekeningen voor het onderzoek de belangrijkste informatiebronnen. De aankomstitels geven veel informatie over de wijze waarop de fondsen van het gasthuis en het geesthuis werden gevormd.¹⁹ Uit de waarde aanduidingen in de aankomstitels heb ik de gegevens geput waarmee de rekenwaarden van het Brabantse muntwezen door de eeuwen heen zijn gereconstrueerd. De rekeningen zijn van fundamenteel belang voor het verkrijgen van inzicht in de jaarlijkse opbrengsten van de fondsen en de wijze waarop het beheer van de fondsen werd uitgeoefend. Ook deze bron leverde veel monetaire gegevens op. Omdat Grave van 1400 tot 1481 Gelders was, kon aan de hand van de uit deze periode beschikbare rekeningen ook een samenvatting gemaakt worden van de rekenwaarden van de meest gebruikte Gelderse munten.

Behalve van het archief van de Stichting Erfgoed Maaszicht is ten behoeve van het onderzoek ook gebruik gemaakt van gegevens uit het BHIC te 's-Hertogenbosch en Grave, het Gelders Archief, het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, het Bisschoppelijk Archief te Luik en het Archief van het Karmelietenklooster te Boxmeer. Alles tezamen betekent dit dat vele duizenden oorkonden en folio's uit rekeningen zijn bestudeerd, waarvan vele uit het archief van de Stichting Erfgoed Maaszicht pas voor het eerst wetenschappelijk onderzocht werden. Na onderzoek bleek het archiefmateriaal onder andere veel financiële en monetaire informatie te bevatten, waarmee niet alleen inzicht verkregen kan worden in de ontwikkeling van fondsen van grootschalige armeninstellingen in de late middeleeuwen, maar ook hoe men in de middeleeuwen met de toenmalige problematiek omging.

1.2.4 De opbouw van het onderzoek

Zoals inmiddels duidelijk is geworden heeft het onderzoek een meervoudig karakter, met als hoofdthema's fondsvorming van grootschalige armeninstellingen en monetaire problematiek en als bijthema's armoede en geïnstitutionaliseerde armenzorg in de middeleeuwen. De thema's armoede en armenzorg worden in hoofdstuk 2 ingeleid. Hierbij heeft de beschouwing over het ontstaan van de institutionele armenzorg, vanwege de positionering van Grave, vooral betrekking op de Zuidelijke Nederlanden. In een korte paragraaf wordt ook een samenvatting gegeven van de institutionele armenzorg in de Noordelijke Nederlanden.

In hoofdstuk 3 worden monetarisering en enkele voor ons onderzoek belangrijke aspecten daarvan ingeleid. Als eerste aspect van de monetarisering wordt een functionele beschouwing over de klinkende munt en de rekenmunt gegeven. Hierbij is voor ons onderzoek vooral de rekenmunt in de hoedanigheid van transactiemunt en rekeningmunt van belang. Na de functionele beschouwing van de munt worden muntverzwakking en schaarste aan muntmetaal als belangrijkste oorzaken van de middeleeuwse monetaire problematiek, ingeleid. Het derde aspect is de constitutieve rente, die zich ontwikkelde in het spanningsveld tussen groeiende geldbehoefte en kerkelijk renteverbod. De cijnsvereenkomst is als bekendste verschijningsvorm niet alleen de drager van veel monetaire informatie, maar tevens de belangrijkste vermogenscomponent van de Graafse armeninstellingen.

In hoofdstuk 4 wordt na een korte terugblik op de voorgaande hoofdstukken duidelijk gemaakt waarom Grave interessant is voor het verrichten van dit veelzijdige onderzoek. Hierbij worden Grave en het Land van Cuijk tevens vanuit een historisch perspectief verkend. In hoofdstuk 5 wordt met behulp van de aankomstitels van de grootschalige armeninstellingen een kwantitatief onderzoek gedaan naar de chronologische vorming en samenstelling van het vermogen van deze instellingen. Teneinde doublures te voorkomen is besloten de vermogensvorming van de twee armeninstellingen samen in beeld te brengen. Daar waar zinvol worden de vermogens en de componenten daarvan ook per instelling bekeken. Tevens wordt een inleidend onderzoek gedaan naar de herkomst van de vermogenscomponenten. Voordat het onderzoek naar de vermogensvorming plaatsvindt, wordt eerst onderzocht hoe de instellingen tot stand kwamen, hoe zij georganiseerd waren, hoe zij werkten en op welke wijze de overdracht van onroerend goed plaatsvond. Met behulp van de resultaten

17 Essink, *Inventaris Catharinagasthuis te Grave*.

18 Essink, *Regesten van de 14e eeuwse charters, regesten van de 15e eeuwse charters en regesten van de 16e eeuwse Cuijklandse schepenakten van het Catharinagasthuis te Grave*.

19 Deze benaming geesthuis wordt vaak gebruikt in de Graafse bronnen voor de Tafel van de Heilige Geest.

hiervan kunnen de Graafse instellingen in de ontwikkelingslijn worden gepositioneerd van de institutionele armenzorg, die in de Nederlanden in belangrijke mate van zuid naar noord liep.

In hoofdstuk 6 wordt de aandacht gevestigd op de monetaire problematiek. Tegen de achtergrond van de gewestelijke en later de landelijke monetaire politiek worden wat Grave betreft twee zaken bestudeerd: de rekenmunt - in de hoedanigheid van transactiemunt - als waardemeter bij de totstandkoming van financiële rechten van de armeninstellingen en de vraag welke invloed muntverzwakking uitoefende op het vermogen van deze instellingen. Ten aanzien van de rekenmunt zijn acht perioden te onderscheiden naar dominant voorkomen van een bepaalde transactiemunt. Met behulp van de beschikbare vermogenstitels wordt nagegaan welke rekenwaarden men toekende aan het Brabantse muntwezen. De bevindingen in Grave worden waar mogelijk vergeleken met andere gebieden in Brabant. Tevens wordt beoordeeld in hoeverre beheerders van armeninstellingen invloed konden uitoefenen op de in overeenkomsten gehanteerde transactiemunt. Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele berekeningen van het verlies aan koopkracht dat door de monetaire problemen veroorzaakt werd.

In hoofdstuk 7 richt het onderzoek zich op de vraag hoe de kwetsbaarheid van het vermogen van de Graafse armeninstellingen zich door de monetaire problematiek ontwikkelde. Na de vaststelling van de boekingsystematiek zijn daarvoor de financiële verantwoordingen van de armeninstellingen geraadpleegd. Deze rekeningen zijn vanaf het midden van de vijftiende eeuw beschikbaar. Opnieuw speelt de rekenmunt hierbij een grote rol, maar nu in de hoedanigheid van rekeningmunt. Omdat Grave en het Land van Cuijk van 1400 tot 1481 Gelders waren, wordt tevens onderzocht of dit van invloed is geweest op de in Grave gehanteerde rekeningmunt. Als tweede insteek wordt bij de vaststelling van de kwetsbaarheid van het vermogen het functioneren van de armmeesters onderzocht. Hierbij is van groot belang of de armmeesters een statische of een dynamische werkopvatting hadden en onder welke controle zij hun taak uitvoerden.

Het omvangrijke onderzoek heeft een grote hoeveelheid gegevens opgeleverd. Sommige zijn via overzichten in de tekst weergegeven. Het grootste gedeelte van de door mij verzamelde gegevens is echter gerangschikt in een groot aantal bijlagen. Deze zijn online beschikbaar via URL: www.uitgeverij-ZHC/links/Ghengendegheve, of door het scannen van de QR-code op pag. 9.

- >> Afb. 2.1
Meester van de Levensbron (werkzaam in Haarlem tussen ca. 1500 en ca. 1520). De Zeven Werken van Barmhartigheid, geschilderd circa 1510.
Tempera en olieverf op paneel (66 x 111 cm).
Collectie Rijksmuseum Twenthe, Enschede. Inv.nr. 0039. (fotografie R. Klein Gotink).





Afb. 2.2

Detail uit: Meester van de Levensbron (werkzaam in Haarlem tussen ca. 1500 en ca. 1520). De Zeven Werken van Barmhartigheid, geschilderd circa 1510.

Tempera en olieverf op paneel (66 x 111 cm).

Collectie Rijksmuseum Twenthe, Enschede. Inv.nr. 0039. (fotografie R. Klein Gotink).

Het tafereel midden-links beeldt een gasthuis uit met aan weerszijden bedsteden en in het midden verplegend personeel, naast ieder bed staat een pispot. Uit deze afbeelding blijkt dat institutionele armenzorg ook onder de werken van barmhartigheid gerekend werd.

Middeleeuwse armenzorg en vreemdelingen- en ziekenzorg

2.1 INLEIDING

Een onderzoek naar de vorming van liefdadigheidsfondsen in de late middeleeuwen in Grave vereist enige kennis van de hulpbehoevenden, maar vooral van de structuur van de ondersteuning. Hoe ging de stedelijke samenleving met de arme of ongelukkige medemens om? De gangbare opvatting is dat in de middeleeuwen armen zich alleen maar in de belangstelling van de medemens mochten verheugen omdat zij instrumenteel waren voor het bereiken van een leuke plek in het hiernamaals van de welgestelde mens. Pas sinds het begin van de dertiende eeuw met de komst van de franciscanen zou ook interesse in de arme zelf tot ontplooiing gekomen zijn. Is dit dan ook de reden waarom mensen bereid waren de beurs te trekken toen de anonieme institutionele armeninstellingen van de grond kwamen, zoals aan het einde van de dertiende eeuw in Grave?

In paragraaf 2.2 wordt een korte schets gegeven van de organisatie van de armenzorg in de vroege middeleeuwen. Sommige onderdelen daarvan waren in de late middeleeuwen nog steeds van toepassing. Ook wordt even stilgestaan bij de begrippen arme of behoeftige en armoede.

In paragraaf 2.3 wordt een wat bredere beschouwing over de (laat-)middeleeuwse opvattingen over de armenzorg gegeven, waarbij soms teruggegrepen wordt op de vroege middeleeuwen. Later wordt in hoofdstuk 5 gekeken in hoeverre de praktijk in Grave overeenkomt met het beeld dat in het onderhavige hoofdstuk 2 wordt geschetst.

Hoofdstuk 2 reikt de sociale context van mijn onderzoek aan. Daarom heeft de inhoud soms vooral een beschouwend karakter.

2.2 DE VROEGE VORMEN VAN ARMENZORG

De eerste christengemeente in Jeruzalem schijnt met betrekking tot liefdadigheid een duidelijke organisatiestructuur gekend te hebben.¹ De apostelen deden binnen hun eigen gemeenschap in Jeruzalem uitdelingen aan de armen. Toen de gemeenschap groeide werden op last van de apostelen zeven mannen benoemd, spoedig diakenen genoemd, die later ondersteund door diaconessen, liefdegaven inzamelden en verdeelden onder de armen

¹ Burtchaell, *From synagogue to church*, 209-351; Meijering, *Geschiedenis*, 106-107, 111; Hammann, *Die Geschichte*, 21-22. De diep gewortelde gebruiken van de joodse en Griekse gemeenschappen kunnen niet genegeerd worden. Zie ook de oude dissertatie van Van Iterson, *Armenzorg*, 35, 48-50, 53-70, 80-114, 126.

en weduwen die niet in staat waren in hun levensonderhoud te voorzien.² Deze praktijk werd voortgezet onder verantwoordelijkheid van de bisschoppen.³ Tijdens het concilie van Orléans in 511 werd besloten dat de bisschoppen een kwart van hun inkomsten aan de armen moesten besteden.⁴ Om meervoudige bedelingen aan eenzelfde persoon te voorkomen werkten bisschoppen met *matriculae* (armenregisters).⁵ De bisschop werd in de middeleeuwen vanwege zijn centrale functie in de armenzorg ook wel ‘vader der armen’ genoemd.⁶ Uit juridische, canonieke en theologische bronnen blijkt dat in de negende en tiende eeuw de tegenstelling tussen *pauperes* en *potentes* verder toenam.⁷ Passanten (pelgrims of *peregrini*) en chronisch zwakken werden aanvankelijk ook bij bisschoppen thuis of in hun directe omgeving in *xenodochia* en *hospitalia* opgevangen. Sinds de zesde eeuw werden de *personae miserabiles* in de Westerse wereld in kloostergasthuizen en stift- of kapittelgasthuizen ondergebracht.⁸ Deze gast- of godshuizen verschenen ook in landen als Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden.⁹ Voor het laatste gebied worden door Bonenfant verschillende voorbeelden genoemd van kloosterhospitalen die hun oorsprong hadden in de zevende eeuw.¹⁰ Karel de Grote regelde dat de inkomsten van de stedelijke hoofdkerken verdeeld werden over de bisschop, de kerkfabriek, de pastoor en de armen. Ieder een kwart. Voorts verdeelde hij de tienden van de ‘buitenkerken’ op het platteland over de pastoor, de kerkfabriek en de armen. Ieder een derde.¹¹ Door de feodale verhoudingen, die zich in de negende eeuw verder ontwikkelden, nam de invloed van de wereldlijke macht bij kerkelijke aangelegenheden toe. Hierdoor kregen kerkelijke inkomsten voor de armen vaak een andere bestemming. Sinds de tiende eeuw kwamen dorpen en parochies tot ontwikkeling. Als gevolg daarvan groeide een nieuwe vorm van gemeenschapsleven met enige sociale bescherming.¹² Als reactie op de wereldlijke macht in kerkelijke zaken en de daarmee gepaard gaande misbruiken, ontstond vooral in kloosters en in een aantal kanunnikengemeenschappen een tegenbeweging. Zo vond onder invloed van Cluny een herbeleving van de regel der benedictijnen plaats.¹³ Hierdoor werd het christelijke gemeenschapsbewustzijn weer tot leven gebracht.¹⁴ Het al in de negende en tiende eeuw tot ontwikkeling gekomen monastieke diaconaat speelde daarbij een grote rol. Dit diaconaat beperkte zich niet tot de kloostergemeenschap, maar gold ook voor armen buiten deze gemeenschap. Het nieuwe christelijke samenlevingsbewustzijn binnen het klooster werkte gaandeweg ook door in de wereldlijke samenleving.¹⁵ Dat openbaarde zich op twee fronten: er ontwikkelde zich een universitair-theologisch denken en in de steden groeide een lekenvroomheid waaruit het leken diaconaat voortkwam.¹⁶ Deze geestesstromingen waren van betekenis voor de ontwikkeling van de zorg voor de behoeftige medemens.

2.3 MIDDELEEUWSE ARMOEDE, ENKELE BEGRIPSVORMINGEN

Wat moet in de middeleeuwen onder armoede verstaan worden? Evenals voor de huidige tijd is daar geen eenduidig antwoord op te geven. Welke waarde ken je bijvoorbeeld toe aan immateriële zaken? Hoe waardeer je gebrek aan sociale banden? In de vroege en volle middeleeuwen werd iemand als arm betiteld als hij rechteloos en zonder bescherming was.¹⁷ Het begrip armoede kan voor de late middeleeuwen en de aanloop naar de vroegmoderne tijd niet simpelweg gezien kan worden als een situatie van gebrek aan materieel bezit.¹⁸ In het kader van mijn onderzoek wordt desalniettemin geen uitputtend debat aangegaan over

alle denkbare vormen van armoede. Tegen de achtergrond van vermogensvorming van armeninstellingen is alleen het materiële begrip van belang. Mensen moesten overleven.

In de late middeleeuwen, toen de steden tot ontwikkeling kwamen, kreeg het begrip 'arm' de huidige economische betekenis van gebrek aan materieel bezit.¹⁹ Dat betekende voor de toenmalige stedelijke samenleving met een smalle toplaag dat bijna iedereen arm was.²⁰ De stedelijke armen bevonden zich vooral onder de ongeschoolde loonwerkers, die in de textielsector, in de bouw en in de stedelijke agrarische sector hun brood probeerden te verdienen. Daarnaast kon natuurlijk armoede optreden onder zelfstandigen en andere beroepsgroepen, waaronder de oneerbare. Het wegvallen van ouders of kostwinners, en ziekte en ouderdom konden eveneens tot een armoedig bestaan leiden.²¹ Afhankelijk van de wijze waarop armen geholpen werden, valt een onderscheid te maken in bedelaars en stille of beschaamde armen of huisarmen. Buiten deze groep algemene armen bestond echter nog een groep behoeftigen, die nergens op kon terugvallen. Deze armen, die de onderste laag van de samenleving vormden, konden alleen maar rondzwerfend proberen aan de kost te komen. Men noemde hen de ellendigen.²² Het woord ellende stamt uit het eerste kwart van de dertiende eeuw.²³

Dirlmeier en Schubert definiëren voor de late middeleeuwen materiële armoede als het onvermogen om buiten de dagelijkse noodzakelijke levensbehoeften iets aan te schaffen en te betalen.²⁴ In 1975 definieerden Blockmans en Prevenier armoede voor de Nederlanden van de veertiende tot het midden van de zestiende eeuw vanuit het begrip behoeftigheid. Behoeftigheid ontstaat wanneer eigen middelen tekort schieten voor de aanschaf van minimaal benodigde materiële levensbehoeften. Dit minimum wordt daarom het vitaal of biologisch minimum genoemd.²⁵ Het vitaal minimum bestond volgens hen voor de genoemde periode voor een vierkoppig arbeidsgezin uit een aantal componenten, waarvan voeding – die dagelijks op 10.000 calorieën was gesteld – uiteraard de belangrijkste was. Voeding bestond waarschijnlijk voor 80% uit brood, hetgeen neerkomt op 3,2 kg (rogge)brood per dag. Wij moeten ons er van bewust zijn dat middeleeuwse

2 Hammann, *Die Geschichte*, 22-27, 58-59. Zie ook Meijering, *Geschiedenis*, 57-58, 115-116, 277-278, 288-289.

3 Hammann, *Die Geschichte*, 32-44.

4 Mollat, *Les pauvres*, 54-55. Deze regels golden ook in de nieuwe diocesen die door Bonifatius in Germania gesticht waren.

5 Imbert, *Les Hôpitaux*, 39, voetnoot (3), 41; Mollat, *Les pauvres*, 55-56; Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 274. Zoals we straks zullen zien werden in Grave in de vijftiende eeuw *matriculae* nog steeds gebruikt. Soms werd een gasthuis in de (vroeg) middeleeuwen ook een *matricula* genoemd: Pauly, *Peregrinorum*, 224-226.

6 Mollat, *Les pauvres*, 53-54.

7 Mollat, *Les pauvres*, 45-49; Bosl, 'Potens und Pauper', 106-34.

8 Zieken in de zin van acute gevallen speelden geen enkele rol bij de vroegere gasthuizen. Men bekommerde zich in de gasthuizen om het zielenheil, niet om het menselijk lichaam. Het opnemen en verplegen van acute zieken begon pas in de achttiende eeuw. Querido, *Godshuizen*, 12-13. Daarentegen beschikte het Groot Gasthuis in 's-Hertogenbosch al sinds het midden van de zestiende eeuw over een chirurgijn. Zie voor de ontwikkeling van de professionele medische dienstverlening in de Nederlanden. Kappelhof, 'Hospitalier', 331-335.

9 Imbert, *Les Hôpitaux*, 33-34. Hij geeft hier een opsomming van instellingen die in Frankrijk opgericht waren vanaf het einde van de vijfde tot en met de zevende eeuw.

10 Bonenfant, *Hôpitaux*, 9-11.

11 Ganshof en Berings, 'De staatsinstellingen', 262-263; Milis, 'Kerstening', 275-277; Liese, *Geschiede der Caritas* I, 143.

12 Hammann, *Die Geschichte*, 118-119; Van Damme, 'Armenzorg', 95-100.

13 De regel van Benedictus bestaat uit 73 hoofdstukken. Hoofdstuk IV bevat 72 of 73 hulpmiddelen (*instrumenta*) of aanduidingen voor het doen van de goede werken. Hoofdstuk LIII gaat over het opnemen en verzorgen van gasten. Greschat und Tilly, *Die Benediktusregel*, 68-73, 155-157. Zie ook Firey, 'For I was Hungry', 346-348.

14 Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 99-100; Hammann, *Die Geschichte*, 125-126.

15 Hammann, *Die Geschichte*, 120-122.

16 Hammann, *Die Geschichte*, 127-129.

17 Fischer, *Städtische Armut*, 17.

18 Jütte, *Arme*, 12-14; Escher-Apsner, 'Karikativ-soziale Leistungen', 142.

19 Fischer, *Städtische Armut*, 19-20; Schubert, 'Erscheinungsformen', 660. Zie ook Jütte, *Arme*, 12-13.

20 Paquay, *De geschiedenis*, 77.

21 Sachße en Tennstedt, *Geschiede*, 28; Hammann, *Die Geschichte*, 159. Hammann wijst op de verkorte levensduur van de bevolking, vooral van mannen, door aanhoudende oorlogen en economische onzekerheid. Hierdoor ontstond een overschot aan behoeftige vrouwen en kinderen.

22 Paquay, *Geschiedenis*, 77, 79.

23 De Vries en De Tollenaere, *Etymologisch woordenboek*; Keck, *Das philosophische Motiv*, 97.

24 Escher-Apsner, 'Karikativ-soziale Leistungen', 142; Schubert, 'Erscheinungsformen', 666-667.

25 Blockmans en Prevenier, 'Armoede', 501-504; Fischer, *Städtische Armut*, 25. In de Duitse literatuur noemt men het vitaal minimum het 'Existenzminimum' of primaire armoede.

armoedepercentages meestal moeilijk exact te bepalen zijn.²⁶ Daarom zien onderzoekers ook wel af van kwantitatieve benaderingen. Zo ziet De Swaan armoede veel meer als een relatie tussen mensen, waarbij een surplus, waarvan armen qua eigendom zijn uitgesloten, door een morele orde geheel of gedeeltelijk beschikbaar komt voor behoeftigen: 'Dezelfde god die de diefstal verbiedt, gebiedt liefdadigheid'.²⁷ Hierbij moet zoveel beschikbaar komen, dat enerzijds de veiligheid van de bezittende klasse en anderzijds de instandhouding van de arbeidsreserve gewaarborgd wordt zonder dat daarbij de uitgangspunten voor het vergaren en bewaren van eigendom aangetast worden.²⁸ De gedachte van De Swaan bevat een aantal elementen uit de aalmoezenleer van de scholasticus Thomas van Aquino. Ik kom in paragraaf 2.4.2 op deze materie terug. Met de wederzijdse afhankelijkheidstheorie van De Swaan zijn we inmiddels op het terrein van de armenzorg in de late middeleeuwen aangeland.

2.4 DE ZORG VOOR ARMEN EN ANDERE HULPBEHOEVENDEN IN DE MIDDELEEUWEN

De kern van de christelijke aalmoezenleer, die door de scholastici was uitgewerkt, is naast liefde. De vraag is hoe dit geïnterpreteerd moet worden. De vorm van hulpverlening zal ongetwijfeld beïnvloed zijn door de opvatting van de middeleeuwse mens over zijn hulpbehoevende medemens. Bovendien voelden bestuurders van de ontluikende steden zich verantwoordelijk voor de veiligheid van hun ingezetenen. Ook dat moet van invloed geweest zijn op het omgaan met behoeftigen. Het is zelfs de vraag of dit spoorde met de scholastieke aalmoezenleer.

In paragrafen 2.4.1 en 2.4.2 worden de scholastieke aalmoezenleer en de humanistische denkbeelden over armen en armenzorg besproken. In paragraaf 2.5 wordt een schets gegeven van de middeleeuwse stedelijke armenzorg en vreemdelingen- en ziekenzorg in de Nederlanden.

2.4.1 De aalmoezenleer van de scholastici

Zoals gezegd is onze perceptie van middeleeuwse armenzorg vooral beïnvloed door de aalmoezenleer van de scholastici. De belangrijkste vertegenwoordiger was de dominicaan Thomas van Aquino (circa 1225-1274), die deze leer uitwerkte voor de stedelijke samenleving.²⁹ De filosofie rond de aalmoes werd door hem voornamelijk vastgelegd in *De Eleemosyna* van de *Summa theologiae*.³⁰ De gangbare opvatting is dat de aalmoezenleer vooral stelde op de theorie van de liefde (*caritas*) voor God als het hoogste goed en de liefde (*amor*) voor de medemens, waarbij uit het overvloedige bezit (*superfluum*) van particulieren via een gebruiksrecht (*ius utendi*) aalmoezen beschikbaar komen voor werkelijk hulpbehoevenden.³¹ De liefde voor het hoogste goed was al door Augustinus opgeschreven, die dat van Paulus overgenomen had, terwijl zijn ideeën over ethiek van Aristoteles afkomstig zijn. Thomas wordt daarom vaak gezien als de grondlegger van de christelijke sociale leer.³² Kunnen we dit toetsen?

Het door Thomas gebruikte *caritas* is afkomstig uit een vertaling uit de vierde eeuw door Hiëronymus van het Griekse *agape*, dat in de oorspronkelijke Griekse zetting van Paulus geen enkele compassie met de behoeftige medemens heeft.³³ Integendeel: het heeft uitsluitend betrekking op de liefde van een individu voor het hoogste goed en werd door

Augustinus juist daarom in contrasterende zin ten opzichte van medelijden (*misericordia*) gebruikt.³⁴ Paulus stelt dat zonder deze liefde niets waarde heeft, zelfs giften aan de armen niet.³⁵ Paulus, kerkvaders en scholastici maakten hiermee sociale gedragsnormen waardevol, tenzij er respect was voor het hoogste goed. Dit dwangmatig opgelegde godsbesef moet voor gewone mensen moeilijk te volgen zijn geweest. Het is daarom niet verwonderlijk dat inmiddels al vastgesteld is, dat in de achtste eeuw *caritas* niet meer opgevat werd als voorwaarde, maar als synoniem voor armenzorg, ook door Angelsaksische priesters op de kansel.³⁶ Aangenomen dat dit ook op het continent gebeurde, kan men zich afvragen waarom volgens de aalmoezenleer liefdadigheid vanuit 'face to face bonds between particular individuals' moest plaatsvinden en niet over armeninstellingen gesproken wordt.³⁷ Had dit te maken met de nadruk, die scholastici legden op het verlenen van geestelijke goede werken in plaats van lijfelijke, waaronder de aalmoes?³⁸ De armen moesten intussen wel in leven blijven, wat was er mis met een instelling? Die functioneerden immers ook al in de eerste dagen van het Christendom en vele eeuwen daarna, want de zorg voor de medemens was een voortzetting van de geïnstitutionaliseerde armenzorg van de Joods-Griekse samenleving (zie vorige paragraaf). In latere eeuwen fungeerden bisschop en Kerk als instituut. In de late middeleeuwen schijnt men in de steden onder invloed van monetarisering en kooplieden er geen genoegen meer mee genomen te hebben dat armenzorg aan clerici en monniken overgelaten werd. Hiermee is de opkomst van de gelaïciseerde institutionele armenzorg alleszins verklaarbaar.³⁹ Als dat zo is zou een deel van de armenzorg van de late middeleeuwen zelfs op dezelfde altruïstische wijze plaatsgevonden kunnen hebben als in de moderne tijd, maar wel meer toegespitst op overleven. Dit sluit geenszins uit dat daarnaast ook individuele ondersteuning plaatsvond in de zin van de aalmoezenleer. Die gold zeker ten aanzien van bedelaars. Je kunt je echter afvragen of dit laatste voor de late middeleeuwen niet wat overbelicht is. 'Wir Bürger reich und arm', de in de veertiende eeuw veelgebruikte aanhef van Duitse stadsoorkonden, impliceert de *universitas* van de stad, waarvan de zorg voor de stedelijke medemens een onderdeel is.⁴⁰ Met deze insteek geef ik straks mede ondersteuning aan mijn conclusie, dat de twee grootschalige armeninstellingen in Grave al sinds de oprichting aan het einde van de dertiende eeuw waarschijnlijk niets anders dan vroege vormen van openbare armenkantoren waren.⁴¹ Liefdadigheidsinstellingen worden in de aalmoezenleer niet genoemd, terwijl ze wel bestonden en functioneerden.⁴²

Dan is er nog een punt. Als Thomas gezien mag worden als grondlegger van de christelijke sociale leer is ook de vraag interessant of het verstrekken van een aalmoes door hem als

26 Jütte, *Arme*, 58-64.

27 De Swaan, *Zorg*, 23-24.

28 De Swaan, *Zorg*, 24, 31-32.

29 Wittreck, *Geld*, 49-51.

30 Aquino, *Summa theologica* II-II, 32.1: *elemosyna est "opus quo datur aliquid indigenti ex compassione propter Deum"*; Keck, *Das philosophische Motiv*, 37-38, 60-61.

31 Aquino, *Summa theologica* II-I, 26-28 ('*De amore*'), II-II, 23-27 ('*De caritate*'); McEvoy, 'Freundschaft und Liebe', 298-321; Keck, *Das philosophische Motiv*, 37-38, 55-57, 60, 76; Wagner, 'Armenfürsorge', 24-25; Scherpner, *Theorie der Fürsorge*, 26-29; Wood, *Medieval Economic Thought*, 23; Hammann, *Die Geschichte*, 151-154. Hammann duidt ook op het begrip liefde volgens de mystieke theologie, die onder invloed van Meister Eckhart (circa 1260-1327) in het Rijnland tot ontwikkeling kwam.

32 Keck, *Das philosophische Motiv*, 56; McEvoy, 'Freundschaft und Liebe', 298-299.

33 Buhner, 'From *Caritas* to Charity', 115-116. Cicero gebruikte dit in contrasterende zin ten opzichte het lagere streven naar persoonlijk gewin.

34 Buhner, 'From *Caritas* to Charity', 115-120; McEvoy, 'Freundschaft und Liebe', 315-319.

35 *I Cor.*13:3.

36 Buhner, 'From *Caritas* to Charity', 120-128. De *Collectio Canonum Hibernensium* (Ierse verzameling van boetezalmen), die uit de achtste eeuw stamt, fungeerde als basis voor latere zedenpreken.

37 Lynch, *Individuals*, 106-107, 109.

38 Aquino, *Summa theologica*, II-II, 32. De aalmoes kwam overeen met de zeven lijfelijke en zeven geestelijke goede werken (II-II, 32.1); Keck, *Das philosophische Motiv*, 64-65.

39 Mollat, *Les pauvres*, 121-129.

40 Schubert, 'Erscheinungsformen', 659-660.

41 Zie hoofdstuk 5.

42 Thomas vermeldt wel de rol van clerici als beheerders van het kerkelijke armenvermogen, maar dit wordt niet uitgewerkt. Keck, *Das philosophische Motiv*, 91.

een gebod gezien werd.⁴³ Het antwoord wordt niet eenduidig gegeven.⁴⁴ Een altijd geldend absoluut of 'negatief' gebod is niet aan de orde. Slechts in een aantal situaties zou een affirmatief of 'positief' gebod gelden. Hierbij spelen plaats en tijd en de begrippen overvloed en zichtbare extreme nood en de omvang van de schade bij achterwege blijven van de gift een belangrijke rol.⁴⁵ Het achterhouden van een aalmoes was volgens Thomas in strijd met de goddelijke, maar niet met de wereldlijke wetgeving. Hij maakte dus een onderscheid tussen Kerk en samenleving. Rechtshistorici en andere wetenschappers duiden echter op de aanzienlijke werkingskracht die het canonieke recht in de middeleeuwse rechtswereld werd toegekend, waarmee bijvoorbeeld de uit de leer der scholastici voortvloeiende aalmoezenplicht als *denuntiatio evangelica* een rechtsplicht met een dwangmatig karakter zou zijn. Dit gold met name voor een aalmoes uit het *superfluum*. Omgekeerd werd ook door de canonisten aanvaard dat de armen recht hadden op ondersteuning uit het overvloedige bezit van de gemeenschap.⁴⁶ Langholm stelt dat volgens scholastici het zich toe-eigenen door een behoeftige in geval van uiterste nood een moreel recht was, tegenover de morele verplichting van de bezitter als meer welgesteld persoon om te ondersteunen. Het toe-eigenen door de behoeftige werd ook door Thomas niet als diefstal gezien.⁴⁷ Van Damme komt zelfs tot de conclusie dat Tierney 'de canonieke *caritas*-doctrine, die gedetailleerd de status van de armen, hun eigendomsrechten, de criteria voor steunrechtigheid en dergelijke bepaalde, als een echte armenwet met publieke functies heeft betiteld.'⁴⁸ Hij stelt daarbij dat daarom de toenmalige 'kerkelijke liefdadigheid niet zozeer als antagonistisch ten opzichte van de latere moderne armenzorg, maar als een voorbereiding daartoe kan worden beschouwd.'⁴⁹

Op grond van de niet door Thomas bedoelde samensmelting in de praktijk van *caritas* en aalmoes en het niet noemen van armeninstellingen, lijkt mij zijn aalmoezenleer sowieso al niet representatief voor de kerkelijke en stedelijke armenzorg in de late middeleeuwen.⁵⁰ De grondlegging van de christelijke sociale leer moeten we misschien veel meer zoeken in de vroege middeleeuwen bij gewone mensen, waaronder ik ook de priesters op de kansel reken.

Samenvattend lijkt de scholastieke aalmoezenleer niet geschikt als universeel model voor de middeleeuwse stedelijke armenzorg. We kunnen ons wel voorstellen dat de individuele aalmoes aanvullend werkte naast een structurele zorg die op institutionele basis plaatsvond. De scholastiek dicteerde voor iedereen die onvoldoende of geen bezit had om van te leven, dat hij met zijn handen probeerde de kost te verdienen.⁵¹ Onder invloed van de thomistische opvatting beperkte het dogma van arbeidsplicht zich tot het strikt noodzakelijke om in leven te blijven. De meeste ongeschoolde dagloners hadden, evenals vele burgers, een stukje grond voor hun levensonderhoud. Wat zij tekort kwamen moest met ander werk bij elkaar gescharreld worden.

Tot besluit van deze paragraaf moeten bij deze arbeidsethische achtergrond voor de onderste lagen uit de samenleving voor een beter begrip van de omvang van de probleemgevallen, die dus uiteindelijk op de aalmoes aangewezen waren, enkele opmerkingen ten aanzien van vangnetten en problemen voor stedelijke behoeftigen gemaakt worden.⁵² Laten we met de mogelijkheden beginnen:

- In het kader van de middeleeuwse opvatting over de verantwoordelijkheden van het hoofd van de *familia* en de verplichtingen die voortvloeiden uit de zorg voor de kring der naasten (*ordo caritatis*) met betrekking tot de vaststelling van het beschikbare

overvloedige (*superfluum*), werd al een aantal personen met economische problemen of dreigende problemen opgevangen.⁵³

- Mogelijkheden voor werk lagen nagenoeg uitsluitend binnen corporaties. Als sociaal-economische problemen ontstonden bij aangeslotenen kon ondersteuning verleend worden.⁵⁴
- Ongeschoolde dagloners vonden als bijverdienste regelmatig emplooi bij openbare werken, zoals fortificaties.

Dit lijkt allemaal mooi, maar de behoeftige werd ook met een andere zijde van de middeleeuwse maatschappij geconfronteerd:

- Er was geen instantie die bemiddelde voor werkzoekenden.
- Voor de armen uit de middeleeuwse stadssamenleving was over het algemeen slechts het laagste niveau van handarbeid bereikbaar.
- Handarbeid nam destijds in een op zielenheil gerichte samenleving sowieso al een ondergeschikte plaats in.

Voor vele behoeftigen golden de hierboven genoemde vangnetten niet. Dan was men als individu uit de onderste laag van de samenleving waarschijnlijk veelvuldig op de aalmoes aangewezen. De aalmoes was de laagste, met minachting bekeken, maar wel getolereerde bestaansvorm in de samenleving.⁵⁵ In de stedelijke samenleving kon het verstrekken van de aalmoes in overeenstemming met de ideeën van Thomas van Aquino op straat plaatsvinden. Deze laatste strohalm lijkt toch wel erg moeilijk in te passen als structurele oplossing in het beleid van een voor de stedelijke samenleving verantwoordelijk bestuur, dat mede gevormd was door kooplieden.⁵⁶ Een (groter?) gedeelte van de armlastigen uit de onderste laag van de stedelijke bevolking werd in geval van nood door charitatieve instellingen opgevangen. Deze instellingen legden zich toe op zieke arme personen en op het lenigen van de ergste nood bij behoeftigen en werden beschouwd als symbolen van solidariteit met de zwakke medeburgers.⁵⁷ Volgens recent onderzoek van Rijpma moeten we de waarde daarvan niet onderschatten 'as it created a more equitable society and alleviate the extreme poverty possible in preindustrial societies'.⁵⁸ Degenen die daarmee niet of onvoldoende geholpen waren konden op straat naar de aalmoes grijpen. Dit gold ook voor passanten en rondzwervende

43 Aquino, *Summa theologica* II-II, 32,5.

44 Keck, *Das philosophische Motiv*, 88-90.

45 Keck, *Das philosophische Motiv*, 70-73, 75-76, 80-82.

46 Tierney, *Medieval Poor Law*, 7-9, 35-39; Wagner, 'Armenfürsorge', 25; Keck, *Das philosophische Motiv*, 60, 88. Zie ook Lynch, *Individuals*, 107, waar volgens mij nogal snel wordt beweerd dat 'the poor's right or entitlement to assistance ... was not juridically enforceable'. Hoewel dit letterlijk juist is, had dit kennelijk toch geen praktische betekenis.

47 Langholm, 'The Medieval Schoolmen', 450-451; Wood, *Medieval Economic Thought*, 60. Dit principe werd ook in zekere zin door de Romeinen gehuldigd: 'noodzaak kent geen wet'.

48 Van Damme, *Armenzorg*, 94.

49 Van Damme, *Armenzorg*, 94.

50 Leonard Boyle beweert dat veel tractaten van dominicanen over deugden en ondeugden terug te vinden zijn in de *Secunda secundae* van de *Summa theologiae*. Deze zouden door Thomas gebundeld zijn voor novicen. McEvoy, 'Freundschaft und Liebe', 304-305.

51 Scherpner, *Theorie der Fürsorge*, 31.

52 Scherpner, *Theorie der Fürsorge*, 32-33, 39-42.

53 Keck, *Das philosophische Motiv*, 46, 85; Aquino, *Summa theologica*, II-II, 26 en 32,5; Tierney, *Medieval Poor Law*, 117.

54 De Munck, 'Fiscalizing solidarity', 5, 8; Bos, 'Uyt liefde', 46. De zorg bij gilden voor arme en zieke broeders bestond al vóór de oprichting sinds het midden van de vijftiende eeuw van armenbussen bij deze instellingen. Zie bijvoorbeeld Huys, *Duizend jaar*, 19 (Ariën, keurbrief 1188), 28 (Sint-Truiden, gilderegels volders en lakenscheiders 1236), 30 (Mechelen, Sint-Eloy's gilde, 1254) en Bos, 'Beroepsgebonden onderlinges', 96 ('s-Hertogenbosch, schrijnwerkers veertiende eeuw).

55 Fischer, *Städtische Armut*, 249; Scherpner, *Theorie der Fürsorge*, 34.

56 De talrijke instructies die opgesteld werden voor individuen voor hulp aan de behoeftige medemens duiden volgens mij meer op tegenzin dan op bereidheid om de medemens te helpen. Zie voor de context van waaruit deze instructies werden gegeven: Boele, *Leden*, hoofdstukken 1 en 2.

57 Boele, *Leden*, 115-116. Zij noemt in dit verband de Tafel van de Heilige Geest en het Groot-Gasthuis in 's-Hertogenbosch.

58 Rijpma, *Funding public services*, 16, 273.

bedelaars, voorzover die niet door gasthuizen tijdelijk werden opgevangen. Ik kom hierop terug in paragraaf 2.5.

2.4.2 'Transitie' via humanistische ideeën naar sociale politiek

Deze paragraaf is vooral beschouwend. De bedoeling is namelijk het schetsen van de overgang van de middeleeuwse armenzorg, die volgens gangbare opvattingen vooral gericht was op het verrichten van goede werken door meer welgestelden met het oog op het hierna maals, naar een meer humane aanpak, waarbij behoeftigen uit hun anonimiteit werden gehaald en in een sociaal programma werden opgenomen. Hierbij speelden rationaliteit en efficiëntie ook een belangrijke rol, wat uitmondde in een door de overheid in 1531 gepropageerde centrale aanpak van de armenzorg, die ook in Grave werd gevolgd.

In de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw waren de aanzwellende menigte vooral rondtrekkende bedelaars en een andere kijk op bedelaars, die mede ontstaan was door economische crises en hongersnoden, de belangrijkste oorzaken van een andere benadering van de armen.⁵⁹ Een duidelijk symptoom van een andere omgang met het armenwezen vormden de oplopende reeksen bedelverordeningen die door stadsbesturen werden uitgevaardigd. In deze verordeningen werd toestemming voor het bedelen meestal beperkt tot eigen armen, waarbij tevens de noodzaak tot bedelen en de omvang van de behoefte werden gecontroleerd.⁶⁰ De verordeningen richtten zich vooral tegen vreemde en sterke bedelaars. Beschaamde armen, of huisarmen, werden meestal ontzien. Onder de burgerij, vooral bij handwerkslieden, groeide afkeer tegen het bedelen door arbeidsgeschikte personen. Vele stedelijke bedelverordeningen benadrukten daarom - ondersteund door de burgerij - arbeidsplicht. De stedelijke verordeningen keerden zich over het algemeen ook niet tegen het organiseren van collectes ten behoeve van gasthuizen of andere instellingen en bedelorden.⁶¹ Werd het bedelverbod overtreden, dan volgden straffen.⁶² Door de in de stadsverordeningen en -berechtingen gebruikte terminologie groeiden in de loop van de vijftiende eeuw de begrippen 'sterke bedelaar' en 'huisarme' uit tot elkaars tegenpolen.⁶³ Bedelverordeningen werden ook landelijk uitgegeven, meestal zonder effect. Zo leidde het bedelverbod van Filips de Goede van 1459 voor Brabant voor arbeidsgeschikte bedelaars niet tot het gewenste resultaat.⁶⁴

2.4.2.1 *Vives als pleitbezorger*

De veranderingen in normen en regelgeving op het gebied van het armenwezen vloeiden in belangrijke mate voort uit humanistische opvattingen. Ook binnen kerkelijk verband was men van mening dat armenzorg aan een revisie toe was.⁶⁵ De meest uitgesproken pleitbezorger van deze veranderingen was waarschijnlijk wel de katholieke Spaanse humanist Juan Luis Vives (1492-1540).⁶⁶ Hij vervatte de nieuwe ideeën in een aantal traktaten, waaronder het beroemde *De subventione pauperum*, dat hij in 1526 de raad van Brugge aanbood.⁶⁷ Zijn uitgangspunt was dat de individuele mens door de zondeval niet kon bestaan zonder de hulp van anderen.⁶⁸ Zijn definitie van de aalmoes was ruim: 'Wie aldus vreemde hulp nodig heeft, is arm en hem valt het werk van barmhartigheid (dat in het Grieks *eleemosyna* genoemd wordt) ten deel; wat niet alleen uit een geldgift hoeft te bestaan, maar uit iedere handeling waardoor de menselijke behoefte gienigd wordt.'⁶⁹ Deze formulering lijkt veel op de thomistische omschrijving. Toch zijn er wezenlijke verschillen. Het belangrijkste

verschil zit vooral in de opstelling van de aalmoesgever ten opzichte van de ontvanger. Thomas zocht de beweegredenen om mensen te laten geven en op welke wijze die gift gedaan zou moeten worden, terwijl Vives zich bekommerde om specifieke hulp aan specifieke groepen behoeftigen. Daarom wilde Vives weten waar het de behoeftige aan mankeerde.⁷⁰ Of in de bewoordingen van Vives: 'wij moeten namelijk niet iemand geven wat hem begeert, maar (dat) wat hem baat'.⁷¹ Een ander wezenlijk verschil met Thomas is zijn opvatting over de aalmoesverstrekking door de arme zelf. Vives onderbouwde deze opvatting met Lucas 21: 1-4: de twee muntjes die de oude vrouw van Judea aan de tempel gaf waren alles wat ze bezat.⁷² Vives constateerde ook dat mensen steeds meer 'geefmoe' geworden waren. De oorzaken van het achterhouden van de aalmoes waren ondankbaarheid van de behoeftige en hebzucht van de potentiële weldoener. Men had minder voor een ander over. Dit viel bijvoorbeeld op te maken uit testamentaire verdelingen van erfenissen en het oppotten voor de eigen oude dag.⁷³ Vives vond dat mensen te verzot waren op geld: 'en degenen die wel wat geld over hebben voor de armen, vinden dat meer een aderlating dan het geven van een beetje metaal'.⁷⁴

Welke oplossingen droeg Vives aan? In de eerste plaats propageerde Vives in het kielzog van Wenzeslaus Linck arbeidsplicht voor werkgeschikte armen. Arbeidsplicht was een onderdeel van de gedragsregels die hij voor armen voorstelde.⁷⁵ Zijn theologisch adagium luidde: 'als iemand niet werken wil, zal hij ook niet eten'.⁷⁶ Deze uitspraak paste uiteraard ook in de opwaardering van arbeid tijdens de Renaissance en het humanisme.⁷⁷ Een tweede punt van Vives was de organisatie van de armenzorg. Onder invloed van klassieke ideeën over staat en maatschappij, in combinatie met zijn gedachten over gemeenschappelijk gebruik van het private eigendom, wilde Vives een goede registratie van behoeftigen en de zorg voor deze personen overdragen aan de (stedelijke) overheid.⁷⁸ Feitelijk wilde hij een rechtstreekse ingreep door de magistraat in het armenwezen. Hij beschouwde dat zelfs als een plicht van het stadsbestuur.⁷⁹ Daarbij golden drie overwegingen:⁸⁰

- de groeiende tegenstelling tussen rijk en arm vormde een gevaar voor de stad;
- de kans op verspreiding van ziekten was groot;
- verwaarlozing van armoede leidde tot toenemende onzedelijkheid.

Vives uitte kritiek op het gedrag van de Kerk in het armenwezen. Armen kregen geen christelijke voorlichting omdat de Kerk overal geld voor vroeg.⁸¹ Het vergroten van fondsen

59 Wagner, 'Armenfürsorge', 29-30.

60 Sachße en Tennstedt, *Geschichte*, 30-31; Wagner, 'Armenfürsorge', 26.

61 Scherpner, *Theorie der Fürsorge*, 46-47.

62 Wagner, 'Armenfürsorge', 28. Deze straffen werden gerechtvaardigd door de legistiek.

63 Wagner, 'Armenfürsorge', 28.

64 Van den Eerenbeemt, 'Sociale spanningen', 159-162.

65 Scherpner, *Theorie der Fürsorge*, 66-78. Scherpner doelde vooral op reformatorische denkbeelden.

66 Van der Heijden, 'Juan Luis Vives', 67: 'Vives was misschien niet de bedenker van of de initiator achter de stedelijke hervormingen, maar hij was wel de eerste die de nieuwe opvattingen over de armenzorg op schrift stelde'.

67 Keck, *Das philosophische Motiv*, hoofdstuk 9, 143ff; Scherpner, *Theorie der Fürsorge*, 78-109.

68 Spicker, *The Origins*, 13, 49ff.

69 Keck, *Das philosophische Motiv*, 145: citaat uit *De subventione* I, 14, 19-22: *Quisquis ergo aliena ope indigent, pauper est et ei misericordia est opus (quae Graece eleemosyna dicitur), non in sola pecunia erogatione sita, ut vulgus putat, sed in omni opere quo humana indigentia sublevatur.*

70 Keck, *Das philosophische Motiv*, 152, 154.

71 Citaat uit *De subventione* I, 22, 1-2: *non enim dandum cuique est quod expetit, sed quod ei expedit.* Keck, *Das philosophische Motiv*, 151.

72 Spicker, *The Origins*, 29; *Mattheus*, 12:42.

73 Spicker, *The Origins*, 32; Keck, *Das philosophische Motiv*, 163-164; Goudriaan, 'Het einde', 73. Goudriaan noemt dit godsdienstige oververmoeidheid: 'Velen werden de goede werken beu'.

74 Spicker, *The Origins*, 32.

75 Spicker, *The Origins*, 27-28, 72-74; Keck, *Das philosophische Motiv*, 158-160, 170; Scherpner, *Theorie der Fürsorge*, 106-109.

76 Keck, *Das philosophische Motiv*, 199, 206: citaat uit *De subventione* II, 98, 26: *Si quis non vult operari, nec manducet.*

77 Keck, *Das philosophische Motiv*, 199-200.

78 Spicker, *The Origins*, 71; Keck, *Das philosophische Motiv*, 174-175; Jütte, *Arme*, 282.

79 Spicker, *The Origins*, 65.

80 Wagner, 'Armenfürsorge', 32.

zou meer aandacht krijgen dan de armenzorg zelf.⁸² Dit zou gedeeltelijk terug te brengen zijn op gebrek aan overheidscontrole. Bovendien betichtte hij kerkelijke functionarissen van pronkzucht en onzedelijk gedrag. Ook maakten beheerders zich schuldig aan belangenverstrengeling. Deze tekortkomingen deden zich met name voor bij gasthuizen. Dit kwam vooral door de gigantische vermogens waarover gasthuizen beschikten. Dit zal straks ook getoetst worden voor Grave. Het hervormingsvoorstel van Vives voorzag daarom ook in twee senatoren die met een schrijver voor inspectie en controle in het gasthuiswezen ingezet moesten worden.⁸³ Keck geeft de volgende samenvattende vergelijking die straks eveneens getoetst zal worden aan de hand van Grave:

*'Wo in der thomasischen Almosenlehre das praeceptum des Almosengebens als Garant für den loyalen Umgang mit Fürsorgepflichten als ausreichend aufgefasst wird, wird nun der Faktor der behördlichen Kontrolle zur Maßgabe eines gerechten und funktionierenden Fürsorgesystems. Prägnant formuliert bedeutet dies: Die Liebe allein genügt nicht mehr aus. Das Vertrauen in die caritas wird nun durch Datenerhebung und Kontrolle erweitert oder sogar ersetzt.'*⁸⁴

Michielse typeert vanuit een agogisch standpunt deze ontwikkeling treffend als het 'individualiseren' van de armen: door 'aan de bedelaars en behoeftigen een naam te geven en ze vast te hechten aan één plaats' konden deze personen uit de ongrijpbare anonimiteit gehaald worden.⁸⁵

Aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw werd in een aantal Europese steden toezicht op de armenzorg uitgeoefend door het stadsbestuur. Stedelijke beambten registreerden en controleerden behoeftigheid op individuele basis. Opleiding van arme kinderen en opvoeding waren eveneens onderdeel van hervormingsprogramma's. In moderne bewoordingen uitgedrukt: armenzorg werd omgevormd tot sociale politiek.⁸⁶ Deze politiek paste in het tijdsbeeld. In de steden groeide uit de vroegere handarbeiders met een agrarisch werkritme een middenklasse van handarbeiders die meer afgestemd was op marktgerichte productie met een ander werkritme en andere normen voor handwerkers. De hierop aangepaste armenzorg fungeerde in deze overgang naar nieuwe arbeidsnormen als instrument. Dit veranderingsproces viel samen met een andere taakopvatting van het stadsbestuur. De stadsraad emancipeerde zich van de Kerk en trad op als autonoom bestuur voor alle stadsaangelegenheden. Hierbij bleven kerkelijke functionarissen wel betrokken. De raad stelde zich ook op als bemiddelaar bij sociale conflicten.⁸⁷ Spaans concludeert dat ordehandhaving en zorg, die voorheen gescheiden waren, nu voortaan gecombineerd als sociale regelgeving in handen van de plaatselijke overheid waren en dat beide elementen elkaar versterkten.⁸⁸ Deze ontwikkeling kan niet alleen aan hervormers in de zestiende eeuw toegeschreven worden, want het proces van laïcisering was in vele steden al geruime tijd aan de gang, zoals in Grave.

De humanistische ideeën over de armenzorg leidden niet alleen tot maatregelen in een aantal steden. In 1531 verscheen in de Nederlanden een ordonnantie van Karel V met speciale aandacht voor de armenzorg. De mate waarin de overheidsordonnantie van 1531 werd ingevoerd hing af van de plaatselijke economische omstandigheden. Deze bepaalden in vele gevallen de bereidheid van burgers om uit eigenbelang mee te financieren, terwijl stedelijke overheden met een fluctuerende intensiteit van armenzorg de politieke stabiliteit konden beïnvloeden.⁸⁹

Door de niet te stuiten groei van het pauperisme door oorlogen, rampen en tegenspoed sorteerden de nieuwe ideeën echter niet het gewenste effect en volgden vele nieuwe geboden tegen de uitwassen van 'ledicheyt' en bedelarij. Ook bleef er verzet van bestaande armenfondsen tegen de centrale verordeningen. Zo wijst Kappelhof op ongewenste vermenging van bij testament gestichte spinden bij het Geefhuis met andere fondsen. Om grieven bij nazaten van erfslaters te voorkomen zou 's-Hertogenbosch daarom door Karel V in 1532 van de verplichting tot centralisatie ontheven zijn.⁹⁰ In de meeste steden bleven de oude Tafels van de Heilige Geest hun werk doen.⁹¹ De aanwas van het pauperisme was zo groot, dat op het verbod op bedelen uitzonderingen gemaakt moesten worden. Deze uitzonderingen werden vervolgens regel. De hervorming kreeg tenslotte door Filips II zelf de nekslag toegediend toen hij in 1536 bedelaars, die zich al één jaar in een woonplaats opgehouden hadden, formeel toestond te bedelen.⁹²

Samenvattend waren de belangrijkste veranderingen in de overgangperiode naar de vroegmoderne tijd ten aanzien van het armenwezen: het onder controle krijgen van de bedelarij; het invoeren van een werkplicht voor arbeidsgeschikte behoeftigen en het door centralisatie op een hoger plan brengen van de institutionele en openbare armenzorg. Deze individualiseringsaanpak van de armen werd zowel in reformatorische als in katholieke kring gepropageerd. Het optreden van Vives was niet zozeer initiërend als wel pleitbezorgend.⁹³ In 1531 werd de nieuwe visie ten aanzien van de arme en de zorg daarvoor vastgelegd in een overheidsordonnantie. Dit leidde onder andere tot een gecentraliseerde aanpak, die vooralsnog niet overal de beoogde doelstellingen haalde.

2.5 INSTITUTIONELE ARMENZORG IN DE LATE MIDDELEEUWEN IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

De concretisering van de zorg voor de medemens is afhankelijk van de structuur of ontwikkelingsfase van de samenleving. Dat zal hieronder aangegeven worden voor de Nederlanden in de late middeleeuwen. Hierbij wordt het accent gelegd op de Zuidelijke Nederlanden, want zoals later zal blijken, golden de ontwikkelingen van de armenzorg in dit gebied ook voor Grave en het Land van Cuijk.

Vanaf het midden van de twaalfde eeuw was armenzorg in de Zuidelijke Nederlanden steeds meer een gevolg van religieuze uitingen van broederschappen en van openbaar initiatief. Dit had volgens Mollat vooral te maken met de opkomst van stedelijke kooplieden als gevolg van de uitdijende geldcirculatie.⁹⁴ Deze ontwikkeling leidde tot de oprichting van armentafels en gasthuizen, waarbij uitvoering en supervisie vooral een stedelijke en burgerlijke aangelegenheid waren. Dit sloot geenszins betrokkenheid van de Kerk uit. Gasthuizen, armentafels, broederschappen en de Kerk waren belangrijke opvangmoge-

81 Spicker, *The Origins*, 67-68.

82 Spicker, *The Origins*, 86.

83 Spicker, *The Origins*, 70-71, 75-78, 83-86.

84 Keck, *Das philosophische Motiv*, 196, 202-204.

85 Michielse, 'Secours', 276.

86 Spaans, *Armenzorg*, 40; Van Damme, *Armenzorg*, 110-113; Jütte, *Arme*, 134, 136, 187; Sachße en Tennstedt, *Geschichte*, 33; Hammann, *Die Geschichte*, 161-162.

87 Sachße en Tennstedt, *Geschichte*, 36-38.

88 Spaans, *Armenzorg*, 43.

89 Maréchal, 'Openbaar initiatief', 517-518, 536-538.

90 Kappelhof, 'Geen centralisatie', 54-55.

91 Elias, *Kerk en Staat*, 216-217; Withof, *De Tafels*, 33-34.

92 Bonenfant, 'Les origines', Van den Eerenbeemt, 'Sociale spanningen', 165-167, 170-173, 184-185; Van Houtte, 'Maatschappelijke toestanden', 245-249 (vooral gebaseerd op Bonenfant). Zie ook Kuttner, *Het hongerjaar*, 74.

93 Fischer, *Städtische Armut*, 261-317; Jütte, *Arme*, 131-133; Spaans, *Armenzorg*, 40-41.

94 Mollat, *Les pauvres*, 121.

lijkheden voor personen die in problemen gekomen waren en niet konden terugvallen op corporaties. Omdat we ons met het onderzoek richten op vermogensvorming van grote armeninstellingen in Grave – een gasthuis en een armentafel – wordt het ontstaan en verdere ontwikkeling van deze instellingen hieronder besproken. We dienen ons voortdurend voor ogen te houden dat deze instellingen in Grave stedelijke corporaties waren. Het vermogen van deze instellingen was eigendom van de armen. Het was derhalve een maatschappelijk vermogen.

2.5.1 Tafels van de Heilige Geest

In de Zuidelijke Nederlanden vestigden zich in de tweede helft van de twaalfde en in het begin van de dertiende eeuw Heilige Geesthuizen of aalmoezenhuizen. Onder een Tafel van de Heilige Geest wordt een liefdadigheidsinrichting verstaan die veelal in parochiaal verband hulp verleent aan armen, waarbij geen onderdak verleend wordt.⁹⁵ De benaming Heilige Geest wekt associaties met een kerkelijke of geestelijke instelling. Dit is correct voor fondsen van de Heilige Geest, orden van de Heilige Geest en Heilige Geestgasthuizen die hun verspreiding vonden via enkele steden in de Zuidelijke Nederlanden, het Rijngebied en de Noordelijke Nederlanden. Het zou onjuist zijn voor Tafels van de Heilige Geest, die zich in de Zuidelijke Nederlanden manifesteerden. De Tafels zouden ook niet gezien mogen worden als een voortzetting van de vroegere kerkelijke armenzorg in de middeleeuwen.⁹⁶ Er was wel geestelijke betrokkenheid. Hoewel deze in de loop van de volgende eeuwen zou groeien, waren fondsvorming, fondsbeheer en benoeming van bestuurders hoofdzakelijk een burgerlijke aangelegenheid.⁹⁷ Het schijnt voor steden een statussymbool geweest te zijn dat er een armentafel of een gasthuis was. Daarom ligt het ontstaan van stedelijke armeninstellingen soms dicht bij het jaar waarin stadsrechten verkregen werden. Het was zelfs niet ongebruikelijk dat deze instellingen vlak bij het stadhuis gesitueerd werden.

Het opvallende is dat vooral in oudere literatuur de oprichting als gevolg van openbare initiatieven gezien wordt, terwijl in recentere publicaties daarover enkele vragen opgeworpen worden en de behoefte aan een nieuw debat doorschemert. Al in negentiende-eeuwse Belgische literatuur valt te lezen over de particuliere opzet van Tafels van de Heilige Geest.⁹⁸ Voor deze inleiding wordt volstaan met enkele onderzoeken uit de twintigste eeuw. In 1928 schreef Withof dat de Tafels van de Heilige Geest in oorsprong 'strengere' Vlaamse instellingen waren, die spontaan ontstaan waren in de twaalfde eeuw. De tafels mogen volgens hem niet beschouwd worden als voortzetting van de Karolingische, zuiver kerkelijke *matriculae*. Bovendien stelde hij dat de Tafels van de Heilige Geest, wat hun werkterrein betreft, weliswaar parochieel van opzet waren, maar dat zij een gevolg waren van een burgerlijk en gemeentelijk initiatief. Volgens Withof ontstonden in de eerste helft van de dertiende eeuw in navolging van Vlaanderen ook in Brabant verschillende Tafels.⁹⁹ Kanunnik Laenen omschreef in 1935 de Tafels van de Heilige Geest, die in Brabant na het verloren gaan van de oude armenfondsen van de grond kwamen, als burgerlijke instellingen, belast met het gemeen bezit van de parochianen. Het beheer werd uitgevoerd door armmeesters, die door de parochianen gekozen waren. De bemoeienissen van de armmeesters bestonden uit het verlenen van steun aan ouderen, noodlijdenden, wezen en al de ongelukkige parochianen.¹⁰⁰ Van den Eerenbeemt verwees onder andere naar Laenen toen hij in 1962 de Tafel van de Heilige Geest definieerde als een 'soort bureau van liefdadigheid'.¹⁰¹ In 1975 verrichtte Tits-Dieuaide een onderzoek naar de armentafels in de oude Belgische vorstendommen in

de middeleeuwen. In haar essay gaf zij een overzicht van zeventien steden en zeven platelandsparochies die in de loop van de dertiende eeuw al een Tafel van de Heilige Geest kenden.¹⁰² Voor Brabant noemde zij bijvoorbeeld de steden Mechelen (vóór 1220), Leuven (1236), Antwerpen (1261), Zoutleeuw en Lier (1243), Brussel (1254) en Tienen (1257). 's-Hertogenbosch (<1281) was waarschijnlijk te laat voor haar. Zij benadrukte dat helaas geen enkele stichtingsakte van een armentafel bekend was. Uit de vroegste bronnen, die dateren van het einde van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw, zou blijken dat deze instellingen al langer bestonden.¹⁰³ De Tafels zouden in parochiaal verband ontstaan zijn als gevolg van de bevolkingsgroei en de Gregoriaanse hervorming. Zij beschikten over een vermogen waarover leken al zeer vroeg het beheer uitoefenden.¹⁰⁴ De Tafels waren parochieel van opzet, hoewel dit geen exclusiviteit was.¹⁰⁵ Tits-Dieuaide suggereerde dat in het belang van het bezit ('biens') van de Tafels, dat de armen toebehoorde, leken in ieder geval al zeer vroeg betrokken waren bij het beheer daarvan.¹⁰⁶ De Swaan ziet het ontstaan van de armentafels als een internationale ontwikkeling, die zich in de loop van de dertiende eeuw van Portugal tot aan de Lage Landen voltrok.¹⁰⁷ De Spiegeler lokaliseert de armentafels in de meest geürbaniseerde streken van Europa: het noorden van Frankrijk en Italië, Vlaanderen, Brabant, de Maasvallei en het Rijngebied.¹⁰⁸ Volgens Maréchal vestigden deze instellingen zich ook op het platteland. De bekendste Nederlandse benamingen waren Tafels van de Heilige Geest en armentafels of –dissen. De meeste stonden onder toezicht van het stadsbestuur of dorpsbestuur.¹⁰⁹ In de Zuidelijke Nederlanden richtten de armentafels in de steden zich met name op huisarmen.¹¹⁰ De taken werden door broederschappen en particulieren uitgeoefend. Interessant is de mededeling van Maréchal dat met betrekking tot de verdeling van kerkelijke inkomsten Tafels van de Heilige Geest niet genoemd worden in de oude kerkelijke wetgeving, evenmin als in de oude synodale constituties van Luik. Ook in de *statuta antiquissima* van Kamerijk worden zij niet genoemd.¹¹¹ Goudriaan beweert dat er geen principiële verschil is tussen het functioneren van armentafels in de Zuidelijke of de Noordelijke Nederlanden, waarbij de parochiale structuur wel eens zou kunnen duiden op oorsprong binnen de parochiekerk.¹¹² Naar aanleiding van een door hem verricht literatuuronderzoek merkte Guillardian enige jaren geleden op dat het onderzoek van Tits-Dieuaide nuancering en completering behoeft. Dit zou ook de oorsprong betreffen.¹¹³ Ik beschouw zijn opmerking als een poging tot het opnieuw aanzwengelen van een debat.

95 Guillardian, 'Les Tables des pauvres', 258.

96 Maréchal, 'Openbaar initiatief', 507-508, 513-514; Withof, *De Tafels*, 17.

97 Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 279-280.

98 Zie bijvoorbeeld De Schodt (1873), *Méreaux*, 3-4; Alberdingk Thijm (1882), *De gestichten*, 104-108.

99 Withof, *De Tafels*, 18-19.

100 Laenen, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant I*, 221-222.

101 Van den Eerenbeemt, 'Sociale spanningen', 150.

102 Tits-Dieuaide, 'Les tables', 563-564.

103 Tits-Dieuaide, 'Les tables', 563.

104 Tits-Dieuaide, 'Les tables', 564-565.

105 Tits-Dieuaide, 'Les tables', 565. Zij noemt in enkele gevallen betrokkenheid van de begijnen (Brussel) of van een broederschap (Luik).

106 Tits-Dieuaide, 'Les tables', 565.

107 De Swaan, *Zorg*, 34.

108 De Spiegeler, *Les hôpitaux*, 91.

109 Maréchal, 'Openbaar initiatief', 507-510, 513-514; Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 273-274; Withof, *De Tafels*, 15-17.

110 Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 273-274.

111 Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 274.

112 Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 210.

113 Guillardian, 'Les Tables des pauvres', 275-276.

We besluiten deze inleiding met enkele aantekeningen met betrekking tot het ontstaan van de Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch en Venlo. Vooral de eerstgenoemde stad getuigt van openbare initiatieven op het gebied van armenzorg. 's-Hertogenbosch had al vroeg een Heilige Geesttafel. Hoewel deze Tafel al jaren bestond, dateert de eerste officiële vermelding van 1281. Deze Tafel is mogelijk onder wereldlijk gezag tot stand gekomen.¹¹⁴ De Heilige Geestmeesters werden gekozen uit de parochianen. Volgens een zeventiende-eeuwse kroniekschrijver werden deze gekozen door en uit de magistraat.¹¹⁵ Het wereldlijk karakter van de Heilige Geesttafel in latere eeuwen blijkt uit enkele anekdotes uit de geschiedenis van de Illustere-Lieve-Vrouwebroederschap uit 's-Hertogenbosch. Als achtergrond moet vermeld worden dat de armenzorg door de in 1318 opgerichte broederschap vermoedelijk al vanaf 1372 uitbesteed was aan de Tafel van de Heilige Geest.¹¹⁶ Jaarlijks werd door de broederschap een processie gehouden. Dit was de belangrijkste religieuze gebeurtenis in 's-Hertogenbosch. De samenstelling van zo'n processie wordt door Schuttelaars beschreven. De verschillende segmenten van de stadssamenleving hadden in de processie traditioneel een vaste plaats. De Tafel van de Heilige Geest wordt niet genoemd.¹¹⁷

De Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch werd door Tits-Dieuaide niet genoemd, hoewel volgens Mosmans tijdens de eerste levensfase van de Sint-Janskerk in het begin van de dertiende eeuw toch al een openbare tafel of grote bank achter in de kerk onder de toren zou hebben gestaan.¹¹⁸ Voor de discussie over het initiatief in 's-Hertogenbosch is van belang dat de toren destijds afgescheiden was van de kerk en als wereldlijk terrein beschouwd moet worden. Uit de oudste archieven van 's-Hertogenbosch zou blijken dat de toren van de Sint-Janskerk stadseigendom was.¹¹⁹ Er waren in 's-Hertogenbosch, evenals elders, vele huisarmen. In verband daarmee werden in 's-Hertogenbosch aan het einde van de veertiende eeuw, eveneens op particulier initiatief, aparte instellingen opgericht. Per stadswijk werden die instellingen onder de voor de wijk verantwoordelijke vuurmeester geplaatst. Deze mannen waren tevens hoofd van de wijk of het blok en werden daarom later blokmeester en armmeester genoemd. De armeninstellingen noemde men bijgevolg armenblokken of simpelweg blokken.¹²⁰ Voor al deze vormen van armenzorg gold dus een grote mate van particulier initiatief. Naast de specifieke Heilige Geestinstellingen hielden ook andere instanties zich met armenzorg bezig. Dit gold bijvoorbeeld voor gasthuizen, parochiekerken en kapelanieën. Onder voorbehoud van de opmerking over de *matriculae*, is de oprichting van de Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch goed te plaatsen binnen een openbaar initiatief.

De Tafel van de Heilige Geest in Venlo werd voor het eerst vermeld in 1360, toen hertog Eduard van Gelre toestemming gaf voor de bouw van de Heilige-Geestkapel. De Tafel kan dus ouder geweest zijn, maar was zeker niet verbonden aan de al in de vroege middeleeuwen ontstane Sint-Martinusparochie, die een band had met een broederschap van 1298. Interessant is dat Venlo in 1343 stadsrechten kreeg.¹²¹

Zowel in 's-Hertogenbosch als in Venlo blijkt derhalve particulier initiatief. De oorsprong van de Tafel van de Heilige Geest in Grave wordt straks in hoofdstuk 5 behandeld.

2.5.1.1 Conclusie

Er is dus veel voor te zeggen dat in de Zuidelijke Nederlanden de stichting van Tafels van de Heilige Geest een gevolg is van particulier of openbaar initiatief. Vooralsnog zijn geen steekhoudende argumenten naar voren gebracht om deze opvatting radicaal te wijzigen. Een nieuw debat zou wellicht meer licht op de Tafels kunnen werpen. Ook als de Tafels wel een voortzetting van de (vroeg)middeleeuwse *matriculae* zouden zijn, is het aan een openbaar initiatief te danken dat ze uit het slop van door de Kerk verwaarloosde armenzorg gehaald zijn.¹²²

2.5.2 Gasthuizen en enkele andere verzorgingsinstellingen

Na de vaststelling dat in de Zuidelijke Nederlanden de verschijning van armentafels vooral of uitsluitend een gevolg was van een openbaar initiatief, kunnen we ons afvragen of dit uitzonderlijk was of dat dit een normale gang van zaken was bij de stedelijke institutionele armenzorg. We zullen zien dat dit ook het geval was bij de oprichting van vele gasthuizen.

In de dertiende en veertiende eeuw werden in de Zuidelijke Nederlanden vooral door burgers en wereldlijke instellingen nieuwe hospitalen gesticht voor de tijdelijke opvang van gewone arme zieken.¹²³ Dit waren meestal inwoners uit de eigen stad die voorbereid werden op de dood. Daarom waren deze instellingen voorzien van een altaar of kapel.¹²⁴ In het zuidoostelijk aangrenzend gebied tussen de Rijn en de Maas was dit ook het geval.¹²⁵ Zoals we later zullen zien, gold deze situatie ook voor Grave. Tot in de veertiende eeuw kon de doelstelling van deze gasthuizen uitgebreid worden met de opvang van passanten, daklozen en pelgrims. Toen de capaciteit onvoldoende bleek, ging men over op de oprichting van passantenhuizen.¹²⁶

Gasthuizen die oorspronkelijk in kloosterlijk of ander kerkelijk verband ontstaan waren, kwamen sinds de dertiende eeuw vaak onder wereldlijk gezag te staan. Deze ontwikkeling was onderdeel van wat later de verburgerlijking van het gasthuiswezen genoemd werd. Katharine Lynch vatte in 2003 de groeiende wereldlijke invloed op de armenzorg in West-Europa nog eens samen en stelde dat: 'Although some studies of charity and poor relief in Europe over the *longue durée* view the main plot as a shift in responsibility from "church" to "state", other authors quite rightly suggest that the notion of "laicization" is a more appropriate term.'¹²⁷ Zij citeert hierbij Paul Bonenfant inzake een betoog van Henri Pirenne rond het model van Ieper van 1525. Bonenfant valt de door

114 Coopmans beweert dat deze Tafel van de Heilige Geest oorspronkelijk nog in kerkelijk verband is ontstaan. Hij gebruikt wellicht als belangrijkste argument dat oorspronkelijk bedeling plaatsvond vanaf een tafel achter in de Sint-Janskerk. Zo'n tafel achter in de kerk, waarop door de gegoede burgerij voedsel en geld voor de armen gedeponneerd werd, hoeft echter nog niet op een kerkelijk verband te duiden. De kerk was immers ook de sociale ontmoetingsplaats waar een bedelingstafel bij gebrek aan een eigen gebouw goed tot zijn recht kwam. Er zal ongetwijfeld wel kerkelijke betrokkenheid zijn geweest. Mosmans, *De St. Janskerk*, 35; Kappelhof, *Armenzorg*, 12.

115 Coopmans, *De rechtstoestand*, 12. Hij noemt hier een oude bron: Van Oudenhoven, *Beschrijvinge der Stadt ende Meyerye van 's-Hertogen-Bossche*, 51 (1649). Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 56, 166.

117 Schuttelaars, *Heren*, 1; Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 275-280. Later (1562) werd in een vergadering tussen de rentmeesters van de broederschap en de bestuurders van de Tafel van de Heilige Geest, de Tafel een 'stedelijke armenvereniging' genoemd (286).

118 Boele, *Leden*, 46; Mosmans, *De St. Janskerk*, 35-36. Eveneens door Coopmans aangehaald.

119 Met dank aan mevrouw drs. A. van Lith-Droogleeveer Fortuyn.

120 Coopmans, *De rechtstoestand*, 21-26; Kappelhof, *Armenzorg*, 15-25. Tussen 1350 en 1500 werden in Den Bosch door particulieren negen blokken (wijkorganen) opgericht; Snoeck, *De 's-Hertogenbossche Block- of Bedelpenningen*, 3-6, 19-22.

121 Martens, *Van Heilige Geeststafel*, 6-13.

122 Wood, *Medieval Economic Thought*, 57; Pauly, *Peregrinorum*, 221.

123 Bonenfant, *Hôpitaux*, 18-21.

124 Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 269-271; Bonenfant, *Hôpitaux*, 14-17.

125 Pauly, *Peregrinorum*, 66-68, 74, 114-140.

126 Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 273.

127 Lynch, *Individuals*, 110-114. The American Heritage® Dictionary of the English Language geeft aan 'laicization' de volgende betekenissen: 1. To free from ecclesiastical control; give over to lay people 2. to change to lay status; secularize.

Pirenne geconstateerde toegenomen ‘pouvoir laïque’ binnen de armenzorg niet aan, maar de conclusie van Pirenne als zou het model van Ieper een gevolg zijn van de renaissance. Het begrip secularisatie wordt door Pirenne überhaupt niet gebezigd. Van Uytven wijdde een essay aan de posities van de wereldlijke overheid en de reguliere geestelijkheid tijdens de overgang naar de late middeleeuwen en de uitwerking daarvan onder andere op liefdadigheidsinstellingen.¹²⁸ Een door ons bewerkte samenvatting daarvan is bijgesloten als bijlage 2.1.

In de Zuidelijke Nederlanden was het al in de dertiende en veertiende eeuw gebruikelijk dat particulieren in hospitalen en leprozenhuizen een verblijf kochten als oude dagvoorziening. Vaak in strijd met de oorspronkelijke doelstelling van gasthuizen betrokken meer bemiddelde personen dit soort faciliteiten als kostganger of provenier. Deze praktijk kon zo groot zijn dat genoemde liefdadigheidsinstellingen omgevormd werden tot proveniershuizen.¹²⁹ De ‘prebende’ of ‘provene’, die men dan tegen bepaalde voorwaarden toegewezen kreeg, werd ook voor menig gegoede persoon een begerenswaardige zaak: men kocht zijn oude dagverzorging.¹³⁰ De provenier werd daarom in het noorden ook wel ‘kostkoper’ genoemd.¹³¹

Door particulieren werden ook kleinere verzorgingsinstellingen opgericht, waaronder krankzinnigeninrichtingen of ‘zinnelooshuizen’. De meest gebruikelijke oprichtingshandelingen waren schenking en testament, die meestal notarieel werden geregeld.¹³² In de Zuidelijke Nederlanden beschikte men in de dertiende en veertiende eeuw al over dergelijke inrichtingen in respectievelijk Gent en Brugge. In de middeleeuwen werden zwakzinnigen beschouwd als zondaars waarin de duivel gekropen was. Isolatie vond daarom vaak onder erbarmelijke omstandigheden plaats. De gasthuizen voor krankzinnigen leken meer op gevangnissen en vaak werden geesteszieken op één hoop gegooid met geslachtszieken en lijdens aan besmettelijke of ‘vuile’ ziekten, zoals schurft, buikloop, pokken en huidziekten.¹³³

De Spiegeler geeft in zijn onderzoek naar de gasthuizen in Luik tevens een integraal beeld van de institutionele armenzorg in die stad.¹³⁴ Omdat Grave en het Land van Cuijk tot 1559 onder de bisschop van Luik ressorteerden is hiervan misschien enige voorbeeldfunctie uitgegaan voor Grave. In hoofdstuk 5 zal dit getoetst worden. Een samenvatting van de bevindingen van De Spiegeler is bijgesloten als bijlage 2.2.

2.5.2.1 Conclusie

Evenals bij Tafels van de Heilige Geest gaat het er niet zozeer om waar de oorsprong ligt van gasthuizen, of dat een onderscheid gemaakt moet worden tussen secularisatie en onttrekking aan de kerkelijke macht, veel belangrijker is misschien wel dat de oprichting van gasthuizen buiten het kerkelijk patrimonium en de verburgerlijking van gasthuizen die wel tot het kerkelijk patrimonium behoorden, vooral een gevolg waren van de verwording van het beheer door kerkelijke instanties. Hoewel, zoals al eerder opgemerkt, de kerkelijke liefdadigheid waarschijnlijk de basis voor de moderne openbare armenzorg vormde, was de verwording toch ook een feit.¹³⁵

2.6 IMPRESSIE VAN DE INSTITUTIONELE ARMEN- EN ZIEKENZORG IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

In verband met de positionering van de Graafse armenzorg is de vraag relevant of de ontwikkeling van de institutionele armenzorg in de Noordelijke Nederlanden wezenlijk verschilde van de Zuidelijke Nederlanden. Evenals in het zuiden moeten we hierbij een onderscheid maken in armentafels en gasthuizen.

Al geruime tijd heerst de opvatting dat een belangrijk verschil met de Zuidelijke Nederlanden het ontbreken van het openbare initiatief zou zijn. Zoals gezegd uitte dit initiatief zich in het zuiden met name met de oprichting van Tafels van de Heilige Geest. Volgens Paquay beperkte het openbare optreden zich in het noorden tot het stimuleren van particuliere initiatieven en het uitoefenen van controle over instellingen.¹³⁶ Pas later verschenen stadstafels die zich richtten op huiszittende armen. Zo ontstond bijvoorbeeld in de vijftiende eeuw in Arnhem de Zieltafel.¹³⁷ Op een aantal plaatsen in het noorden lag de zorg voor de huisarmen bij kerkmeesters, die tevens als geestmeester optraden. Deze kerkmeesters werden door de magistraat benoemd.¹³⁸



Afb. 2.3 Anoniem Noord-Nederlands (werkzaam Utrecht tweede helft 16^e eeuw). Detail uit de liefdadigheidswerken van de armenpot van Sint Jacob (recto) het laatste oordeel (verso) paneel dagmaat 50,5 x 392,5 cm; met lijst 57,1 x 401,5 x 8 cm. Image & copyright Centraal Museum, Utrecht/Ernst Moritz.

128 Van Uytven, 'Wereldlijke Overheid'.

129 Maréchal 'Armen- en ziekenzorg', 277-278.

130 Van het Latijnse *praebenda* (te verstrekken zaken).

131 Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg', 254-261; Querido, *Godshuizen*, 63-64. Zie ook Clay, *The Medieval Hospitals*, 213-214 en Lynch, *Individuals*, 112. In Engeland noemde men proveniers daarom 'corrodarians' (opeters).

132 Coopmans, *De rechtstoestand*, 59ff.

133 Querido, *Godshuizen*, 130-136.

134 De Spiegeler, *Les hôpitaux*.

135 Zie paragraaf 2.4.1; Wood, *Medieval Economic Thought*, 57; Tierney, *Medieval Poor Law*, 115.

136 Paquay, *De geschiedenis*, 60.

137 Paquay, *De geschiedenis*, 79.

138 Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de middeleeuwen', 16-17.



Afb. 2.4 Anoniem Noord-Nederlands (werkzaam Utrecht, 1562).
De liefdadigheidswerken van de armenpot van Sint Jacob (recto) het laatste oordeel (verso) paneel
dagmaat 50,5 x 392,5 cm; met lijst 57,1 x 401,5 x 8 cm.
Image & copyright Centraal Museum, Utrecht/Ernst Moritz.

Ligtenberg vermeldt echter in haar studie over de middeleeuwse armenzorg in Leiden dat daar sinds de dertiende eeuw ook een Tafel van de Heilige Geest was.¹³⁹ Hoewel zij de herkomst niet kon traceren, lijkt deze Tafel qua instelling veel op die van de Zuidelijke Nederlanden. Goudriaan vindt dat er geen principiële verschil is tussen de ontwikkelingsgang van armentafels in het zuiden en het noorden. Wel meent hij dat het opereren binnen parochiale structuren misschien op oorsprong in de oude parochiekerken duidt.¹⁴⁰ We nemen aan dat hij hierbij onderscheid maakt tussen Tafels van de Heilige Geest en Heilige Geestgasthuizen, die een andere oorsprong hadden.

De oprichting van gasthuizen in het noorden werd geïnitieerd door het stadsbestuur of de goeude burgerij. Hierbij waren de aanvankelijke dragers van de instellingen lekenbroedersschappen. Deze waren veelal toegewijd aan Sint-Nicolaas of de Heilige Geest (zie bijlage 2.3).¹⁴¹ Broederschapgasthuizen noemde men geesthuizen. De combinatie broederschap/gasthuis was in de wereld van broedersschappen vrij uitzonderlijk. De combinatie Nicolaasbroedersschappen en gasthuizen beperkte zich aanvankelijk hoofdzakelijk tot zuidelijke regionen, maar manifesteerde zich door toedoen van de norbertijnen ook later in het rivierengebied. De combinatie Heilige Geestbroedersschappen en gasthuizen had een Romeaanse oorsprong. Aan het einde van de twaalfde eeuw kwamen Heilige Geestgasthuizen voor in Brussel, Keulen en andere Rijnlandse steden, zoals Soest en Aken.¹⁴² Heilige Geestgasthuizen ontwikkelden zich vanuit het Rijnland rond



1250 in de IJsselstreek en daarna in grote delen van Oost- en Midden-Nederland.¹⁴³ Ook in de stad Groningen werd rond 1250 een Heilige Geestgasthuis gesticht.¹⁴⁴ Het Heilige Geestgasthuis was geen exclusiviteit van het oosten en het noorden. In Delft werd rond 1250 op initiatief van een familielid van de Hollandse graaf door de norbertijnen een van de oudste nog bestaande gasthuizen in de Noordelijke Nederlanden gesticht of overgenomen.¹⁴⁵ In een charter van 1264 wordt dit gasthuis Heilige Geestgasthuis genoemd.¹⁴⁶ Latere Heilige Geesthuizen waren meestal niet gecombineerd met een broederschap.¹⁴⁷ Al deze in parochiaal verband werkende gasthuizen hadden een armmeester of Heilige Geestmeester die door de magistraat benoemd werd.¹⁴⁸ In het oosten van het land werd deze armmeester ook wel berader, provisor of gasthuismeester genoemd.¹⁴⁹ De Heilige Geesthuizen legden zich voornamelijk toe op de opvang van zwervers en passanten. Dat was hun primaire functie. Overschotten gingen veelal naar stille armen. Omdat geesthuizen zich over de onderste laag van de bevolking ontfermden, noemde men deze huizen ook wel ‘ellendige broederschappen’.¹⁵⁰ Een van de oudste op deze wijze tot stand gekomen gasthuizen in de Noordelijke Nederlanden is het Sint-Catharinae Gasthuis te

139 Ligtenberg, *De armezorg*, 158-161. Deze Tafel was verbonden met de parochie van de Sint-Pieterskerk.

140 Goudriaan, ‘Die Frühgeschichte’, 210-211.

141 Bijlage 2.3 bevat een overzichtskaartje van Paquay van de ontwikkeling van de institutionele armenzorg in de Nederlanden tot het midden van de veertiende eeuw. Hieruit blijkt onder andere dat de geografische opmars van Tafels van de Heilige Geest vanuit het zuiden ophield bij de grote rivieren.

142 Paquay, *De geschiedenis*, 60; Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis*, 8; Bonenfant, *Hôpitalaux*, 19-20.

143 Paquay, *De geschiedenis*, 48, 61.

144 Van Wanroij, *Drie Groninger gasthuizen*, 24, 30.

145 Oosterbaan, *Zeven eeuwen*, 3-14.

146 Oosterbaan, *Zeven eeuwen*, 34.

147 Paquay, *De geschiedenis*, 60.

148 Kossmann-Putto, ‘Armen- en ziekenzorg’, 256.

149 Kossmann-Putto, ‘Armen- en ziekenzorg’, 256.

150 Paquay, *De geschiedenis*, 77.

Arnhem. In een bisschoppelijke oorkonde van 1246 wordt gesproken over een meester en broeders die voldoende middelen ter beschikking moeten stellen van de kapelaan van de gasthuiskapel.¹⁵¹ De eerste personen duiden op een lekenbroederschap – de Heilige Geestbroederschap - die onder jurisdictie van de stad stond. In de dertiende en veertiende eeuw manifesteerden zich in de noordelijke gebieden proveniers. Voor de ontwikkeling van gasthuizen en Heilige Geestgasthuizen in het westen en midden van de Noordelijke Nederlanden wordt verder verwezen naar Goudriaan.¹⁵² Opvallend bij deze ontwikkeling is dat die doorgaans van zuid naar noord ging.¹⁵³ In de vijftiende en zestiende eeuw verschenen in de Noordelijke Nederlanden ook pesthuizen.¹⁵⁴ Als laatste vorm van geïsoleerde ziekenverpleging werden sinds de vijftiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden de krankzinnigengestichten, dolhuizen of zinnelooshuizen opgericht.

Het zou typerend zijn voor de Zuid-Nederlandse armenzorg dat de liefdadigheidsinstellingen in die tijd al door het patriciaat gebruikt werden voor beteugeling van sociale spanningen. De oprichting en het functioneren van armentafels en gasthuizen zou veel meer een gevolg zijn van materiële omstandigheden dan van sociale gerichtheid van het patriciaat.¹⁵⁵ In dit verband meldt Spaans dat Van Leeuwen en Pot voor hun onderzoeksgebieden in de Noordelijke Nederlanden voor latere perioden over overlevingsstrategieën spreken.¹⁵⁶

Samengevat zijn er dus overeenkomsten, maar ook duidelijke verschillen tussen de geïnstitutionaliseerde armenzorg in de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden. Dit heeft vooral met typen instellingen te maken. De overeenkomsten liggen meer in het zuidwestelijk gedeelte van de Noordelijke Nederlanden, omdat daar de ontwikkeling van de armenzorg vooral vanuit het zuiden plaatsgevonden heeft, terwijl in het noordoostelijk gedeelte beïnvloeding vanuit het Rijnland plaatshad. In het noorden berustte de oprichting van gasthuizen en Tafels van de Heilige Geest ook voornamelijk op openbare initiatieven.

2.7 SAMENVATTING MIDDELEEUWSE ARMEN- EN ZIEKENZORG

De functie van dit hoofdstuk was het aanreiken van de sociale context van het onderzoek naar fondsvorming van stedelijke armenzorg in de late middeleeuwen. Ik heb hierbij benadrukt dat ook in de middeleeuwse (stedelijke) samenleving de zorg voor de medemens waarschijnlijk als een sociale verplichting werd gezien. De organisatorische rol die de Kerk hierbij vervulde was, met onderbrekingen, een voortzetting van de Joods-Griekse traditie. Door de nadruk op geestelijke goede werken zou Thomas van Aquino wellicht als grondlegger van de christelijke sociale leer gezien mogen worden. Wat hiermee conflicteert is dat de traditionele scholastieke aalmoezenleer vooral gebaseerd was op een doctrine van Paulus, waarbij sociale gedragsregels ondergeschikt gemaakt werden aan een dwangmatig godsbesef. De aalmoezenleer bevat verder geen duidelijke opvatting over de armeninstelling. Die functioneerden toen wel degelijk. De vraag naar de representativiteit van scholastieke opvattingen inzake de middeleeuwse stedelijke zorg voor de medemens heb ik ook daarom niet bevestigend kunnen beantwoorden.

Toen de Kerk verzaakte in haar organisatorische verplichting werd bij de ontluikende steden deze rol overgenomen door (vrome) leken. In de Zuidelijke Nederlanden ging dit in de dertiende eeuw gepaard met de oprichting van parochiële armentafels of Tafels van de Heilige Geest op basis van openbare initiatieven en de laïcisering van het beheer van gasthuizen. De armentafels, die zich vooral op huisarmen richtten, kunnen vooralsnog niet gezien worden als een voortzetting van de middeleeuwse kerkelijke armenzorg. De door stedelingen en plattelanders bijeengebrachte armenvermogens kunnen gezien worden als maatschappelijke vermogens.

De toegenomen aantallen behoeftigen in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw leidden onder invloed van humanistische ideeën tot hervorming van de armenzorg. Vives was hierbij de belangrijkste pleitbezorger. In 1531 werd zijn op schrift gestelde bundeling van de meest relevante gangbare opvattingen door Karel V als leidraad gebruikt bij de centralisering van de stedelijke armenzorg.

In de Noordelijke Nederlanden beperkte het openbare optreden zich aanvankelijk tot het stimuleren van particuliere initiatieven en het uitoefenen van controle over instellingen.¹⁵⁷ Pas later verschenen stadstafels die zich richtten op huiszittende armen.

151 Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis*, 6-11.

152 Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 197-255.

153 Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 199-201.

154 Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg', 259, 264. Querido, *Godshuizen*, 118-130.

155 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 29; Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 280. Men oefende invloed uit op de arbeidsmarkt door de hoogte van de uitkering.

156 Spaans, *Armenzorg*, 15; Van Leeuwen, *Bijstand*, 201: het Amsterdamse ondersteuningsstelsel in de negentiende eeuw fungeerde als een toeslagstelsel; Pot, *Arm Leiden*, 209: de Leidse bedeling had gedurende de door hem onderzochte periode 1750-1854 een aanvullend karakter. Om te overleven moest men op alternatieve manieren het inkomen aanvullen (overlevingsstrategieën).

157 Paquay, *De geschiedenis*, 60.



Afb. 3.1. Hans Bol (1534-1592), Grote Markt van Bergen op Zoom (1583). Deze afbeelding laat duidelijk zien dat bewoners van het platteland hun waren op de stedelijke markt verhandelden. Het grijze gebouw rechts met de toren was de stedelijke lakenhal. Afmeting: 221 x 165 mm. Gouache op perkament. Collectie het Markiezenhof, Bergen op Zoom

Aspecten van de monetarisering van de samenleving

3.1 INLEIDING

In het vorige hoofdstuk is gezegd dat vanaf het midden van de twaalfde eeuw met de opkomst van kooplieden door de uitdijende geldcirculatie, de stedelijke institutionele armenzorg tot ontwikkeling kwam. Het doel van het onderzoek is het zichtbaar maken van de middeleeuwse monetaire problematiek via de vermogensvorming van deze instellingen. Het is hierbij duidelijk de bedoeling deze problematiek los te weken van klinkende munten en in het brede verband van een monetaire studie te plaatsen. De kern van deze studie wordt gevormd door drie aspecten van de monetarisering van de samenleving: rekenmunten, muntverzwakking en geldrenten.

Het eerste aspect van monetarisering is de rekenmunt. De functie van rekenmunt is pas ontstaan toen door groeiende diversiteit in munten en muntverzwakking het denken in rekenwaarden bemoeilijkt werd. Voor het definiëren van nominale waarde werden daarom specifieke munttypen gebruikt. Verder is de rekenmunt van belang bij de financiële verslaglegging. Onderzoekers van archiefmateriaal uit de middeleeuwen werden al lange tijd geleden met deze monetaire waarden geconfronteerd. Om duidelijk te maken dat geen klinkende munten bedoeld waren, werden aan het begrip rekenmunt, dat in de middeleeuwen niet bestond, door deze onderzoekers geregeld eigen betekenissen toegekend. Dit leidde gaandeweg tot een rijstebrij van definities, waarbij eenvoud en helderheid soms ver te zoeken zijn. Rekenmunten en rekenwaarden vormen straks de basis van de waardeanalyses van de vermogensrechten van de Graafse armeninstellingen, die in hoofdstukken 6 en 7 worden gepresenteerd. In paragraaf 3.3, die het middeleeuwse begrip 'geld' behandelt, wordt als onderdeel van de functionele analyse van muntgeld een ordening gemaakt van functies en toepassingen van de rekenmunt. Dit heeft geleid tot twee simpele inhoudelijke begrippen: de transactiemunt en de rekeningmunt. De inhoud hiervan wordt in paragrafen 3.3.1 en 3.3.4 verder uitgewerkt.

Een tweede aspect van monetarisering is muntverzwakking. Bij handhaving van de nominale waarde van een munt kon de intrinsieke waarde verlaagd worden, of andersom, bij handhaving van de intrinsieke waarde kon de nominale waarde verhoogd worden. Als gevolg van Franse koninklijke muntverzwakkingen sinds het einde van de dertiende eeuw werden in Vlaanderen monetaire maatregelen genomen, die ook op het Brabantse muntwezen doorwerkten. De meningen over muntverzwakking zijn zeker niet unaniem.

Zo zou die als een verkapte fiscale maatregel gezien moeten worden die vooral in oorlogstijd werd toegepast, terwijl anderen beweren dat muntverzwakking aan geldschaarste toegeschreven moet worden, of als actie om die juist te voorkomen.¹ Hierbij zou ook soms 'bullion famine' van betekenis geweest zijn. De laatste jaren zijn de thema's van muntverzwakking en 'bullion famine' in de late middeleeuwen opnieuw onderwerp van internationale studie. Hierbij proberen onder anderen moderne economen met econometrische modellen aan te tonen hoe de middeleeuwse monetaire wereld echt in elkaar zat, maar hun conclusies zijn niet uniform, sommige staan zelfs diametraal tegenover elkaar. Wat hierbij opvalt is dat hun analyses veelal op productiecijfers van klinkende munt zijn gebaseerd. In paragraaf 3.4 wordt een aantal meningen over muntverzwakking naast elkaar gezet. Hierbij wordt tevens ingegaan op de vraag wie tot muntverzwakking gerechtigd was en hoe de reacties uit de samenleving waren. De paragraaf heeft een inleidend karakter. In hoofdstukken 5 en 6 lever ik met behulp van de rekenmunten, die in vermogenstitels van de armeninstellingen zijn gebruikt, een bijdrage aan de discussie over muntverzwakking en monetaire contractie, die voornamelijk op Brabant gericht is.

Het derde voor het onderzoek van belang zijnde aspect van monetarisering is geld- en kredietverstrekking. Volgens de Kerk moesten leningen en krediettransacties op nominale basis plaatsvinden. Met de behandeling van dit thema wil ik het standpunt ondersteunen dat de praktijk anders was: de meeste verstrekkingen van geld en krediet gingen gepaard met een extra vergoeding, in welke vorm dan ook.² Daar deden geestelijken zelf ook aan mee, zowel als crediteur als debiteur.³ Informeel schijnt renteheffing tot 10% gedoogd te zijn.⁴ Officieel niet, waardoor particulieren en de economische en commerciële wereld in een conflictsituatie met de Kerk gebracht werden. Dit heeft ertoe bijgedragen dat als compromis op grote schaal gebruik gemaakt werd van een gekunstelde constructie: de geldrente, waarvan de cijsovereenkomst misschien wel de belangrijkste verschijningsvorm was. Het instituut geldrente verschaft als één van de belangrijkste vermogenscomponenten van de armeninstellingen straks de meeste informatie voor het zichtbaar maken van de middeleeuwse monetaire problematiek. In paragraaf 3.5 wordt de interestproblematiek afgezet tegen de permanente geldbehoefte van de samenleving. In enkele subparagrafen worden verschillende rentevormen besproken die straks van belang zijn bij het onderzoek.

De drie genoemde thema's worden in dit inleidende hoofdstuk geëscorteerd door enkele andere beschouwingen. Het hoofdstuk begint met een inleiding over de monetarisering van de samenleving. In paragraaf 3.2 wordt benadrukt dat monetarisering weliswaar te maken heeft met een toenemend gebruik van munten, maar veel meer nog met het denken in geld, dus in rekenwaarde van munten. Het denken in geld vond al veel eerder plaats dan de ruime verspreiding van muntjes, die volgens velen juist de karakteristiek van monetarisering zou zijn. Het denken in rekenwaarden manifesteerde zich onder andere ook in de zojuist genoemde, voor ons onderzoek zo belangrijke geldrenten. Dit waren vermogenstitels, die gedeeltelijk via de vermogensmarkt, gedeeltelijk via schenkingen in eigendom overgedragen werden. In dit inleidende hoofdstuk wordt daarom in paragraaf 3.6 een schetsmatig beeld gegeven van de vermogensmarkt in de middeleeuwen. Omdat renten als onroerend goed werden beschouwd en zij de belangrijkste vermogenscomponent van onze Graafse armeninstellingen vormden, sluiten we het hoofdstuk af met een korte inleiding in paragraaf 3.7 hoe in de middeleeuwen de overdracht van onroerend goed plaatsvond. In de hoofdstukken 5, 6 en 7 komen de hierboven genoemde onderwerpen, die dus allemaal direct of indirect met monetarisering te maken hebben, terug, maar dan binnen het specifieke kader van vermogensvorming van de Graafse armeninstellingen.

3.2 MONETARISERING EN COMMERCIEËLE EXPANSIE

Spufford stelt dat zonder de beschikbaarheid van geld de commerciële revolutie niet mogelijk was geweest.⁵ De 'lange' dertiende eeuw wordt hierbij gezien als de periode van de commerciële revolutie.⁶ Het gebruik van 'revolutie' lijkt wat overdreven.⁷ Volgens Diana Wood begon de monetarisering rond het midden van de tiende eeuw, toen de eerste vlegjes 'bullion' beschikbaar kwamen met zilver uit het Harzgebergte waarmee op kleine schaal weer muntjes geslagen werden.⁸ Bolton vindt dat gesproken kan worden over een 'Money Economy' als er voldoende munten zijn in verschillende denominaties om alle transacties te kunnen voldoen. Hij hecht daarom eveneens veel waarde aan de beschikbaarheid van voldoende muntmetaal en zegt dat wegens gebrek daaraan de monetarisering in Engeland op zijn vroegst pas in de tweede helft van de dertiende eeuw tot ontwikkeling kwam.⁹ Hiermee wordt de opvatting van Spufford over monetarisering, die zoals dadelijk aange- toond wordt al vrij nauw is, in een nog enger keurslijf geregen.

In de middeleeuwen was de hele bevolking op enigerlei wijze geïntegreerd in het marktmechanisme.¹⁰ In Engeland groeiden tussen de elfde en de late dertiende eeuw marktafhankelijke beroepen veel sneller dan het aantal zichzelf bedruipende boeren. Op basis van schattingen wordt aangenomen dat in Engeland toen 40% van de economische activiteiten met de markt te maken had.¹¹ Het standpunt van Bolton wringt derhalve met de periode waarin de commerciële revolutie wordt geplaatst, maar ook met de zojuist genoemde marktgerichte groei van de Engelse boeren. Kennelijk werd in Engeland de dertiende eeuw voorafgegaan door een periode waarin kredietverlening normaal was. Dit was waarschijnlijk ook zo. Er is een discussie gaande over de registratie van rekening-courantverhoudingen als gevolg van krediettransacties in Engelse agrarische gemeenschappen, waarbij alleen ten tijde van 'Michaelmass' (29 september), als er geld beschikbaar was, de saldi vereffend werden.¹² Deze gemeenschappen waren ook gemonetariseerd, of geld beschikbaar was of niet, men rekende in geld.¹³ 'Not all the sums cited in medieval records represent actual payments of cash. Money was often used as a measure of value, supplying a common denominator to define obligations that would in fact be transacted in other ways.'¹⁴ Omdat in rekenwaarden gedacht werd konden bijvoorbeeld financiële rechten en verplichtingen geformuleerd worden.

We stappen over naar het continent, waar eerst een paar voorbeelden van commerciële expansie worden gegeven en dan enkele voorbeelden van monetarisering in enge en brede zin. Parijs groeide in de twaalfde eeuw van een kleine nederzetting naar een stad van vijftigduizend inwoners.¹⁵ Keulen in diezelfde periode naar meer dan twintigduizend

1 Chilosi en Volckart, 'Good or Bad Money?', 2-4.

2 Briggs, *Credit*, 74; Mundill, 'Christian and Jewish lending patterns', 48-49.

3 Nightingale, 'The English parochial clergy', 89-105. Het was niet ongebruikelijk dat geld, dat bij de kerk op deposito was geplaatst, door geestelijken uitgezet werd. Zij zaten ook dicht bij geld door de tienden, maar traden ook geregeld op als testamentair executeur. In verband met hun nogal karige inkomsten, dienden de geldzaken van geestelijken vooral de oude dag. Zie ook Mundill, 'Christian and Jewish lending patterns', 42-43 en Wood, *Medieval Economic Thought*, 171-173.

4 Nightingale, 'Money', 49-50; Nightingale, 'The English parochial clergy', 89.

5 Spufford, *Power and Profit*, 59.

6 Munro, 'The "New Institutional Economics"', 4; Spufford, 'Le rôle', 355. Munro houdt de periode 1180-1320 aan, Spufford 1160-1330.

7 Allen, 'The English currency', 31.

8 Wood, *Medieval Economic Thought*, 79. Zij noemt dit de 'take-off' into a monetary economy. Zie ook Spufford, *Money*, chapter 4. Wood verwijst naar Spufford, maar die ziet het aanzwellen van de muntslag om van zijn opvatting over monetarisering te kunnen spreken toch wel wat later.

9 Bolton, 'What is money?', 7-10.

10 Schofield, *Peasant and Community*, 131.

11 Mielants, 'The role', 113. Mielants refereert hier aan een studie van de Engelse historicus Snooks. Zie ook Keen, 'Industrial organisation', 53-67.

12 Schofield, 'Credit', 77.

13 Van Bavel, *Manors*, 195; Schofield, 'Credit', 83-87. Krediet in de vorm van uitgestelde betalingen fungeerde niet als substituuat van geld, maar vergrootte de omloopsnelheid daarvan. Ook werd op het platteland wel gebruik gemaakt van jetons, als substituuat voor pasmunt. Dyer, 'Peasants and coins', 40.

14 Britnell, 'Uses of money', 25.

15 Fischer, *The Great Wave*, 16.

inwoners.¹⁶ Die mensen moesten allemaal te eten hebben, hoe kon dat zonder een marktgerichte economie? Keulen kende aan het eind van de elfde eeuw al drie jaarmarkten.¹⁷ In het Rijnland en Westfalen was specialisatie in ambachtelijke activiteiten geen novum van de zich ontwikkelende steden, maar schijnt al plaatsgevonden te hebben tijdens het daaraan voorafgegane manoriale tijdperk. Het was juist deze vroege specialisatie die het mogelijk maakte dat steden als handelscentra tot ontwikkeling konden komen.¹⁸ In de genoemde Duitse gebieden gold marktgerichte productie ook voor agrarische producten. Zo produceerden in het Nederrijng gebied cisterciënzerkloosters al sinds het midden van de twaalfde eeuw op hun landerijen voor de lokale en verder weggelegen markt, waar zij handelaren misschien wel oneerlijke concurrentie aandeden omdat zij geen loonkosten hadden en tolvrijheden genoten.¹⁹ Ook in de Lage Landen zien we al vroege vormen van specialisatie die tot afzet buiten het eigen gebied leidden. Voorbeelden hiervan zijn de verwerking van koper en ijzer, wol en aardewerk, waarvoor het basismateriaal lokaal aanwezig was of werd aangevoerd.²⁰ Genoeg illustraties dat vanaf de elfde eeuw al vrij veel marktgerichte activiteiten ontplooid werden. Volgens gangbare theorieën was dit alleen maar mogelijk door de monetarisering van de samenleving. Daarvan worden nu enkele voorbeelden gegeven:

In de Nederlanden werd de landbouw vanaf de elfde eeuw hoofdzakelijk door kleine boeren gedaan. Hun arbeid en pachtrenten in natura waren volgens Lis en Soly al sinds de twaalfde eeuw voor een groot deel omgezet in geld.²¹ Hess beweert dat in het Duitse Rijk rentebetalingen in geld in de elfde eeuw overal al gebruikelijk waren.²² Bij geen van de voorbeelden weten we hoe feitelijk afgerekend werd. Een rente kon wel in geld gesteld zijn, maar op welke wijze de rekening voldaan werd weten we niet. Het waren misschien voor het merendeel alleen maar rekenwaarden in geld. Kluge noemt de bovengenoemde uitlating van Hess onderdeel van een tendens naar overwaardering van de elfde eeuw. Hij bedoelt daarmee dat in die eeuw het geldverkeer binnen het Duitse Rijk nog maar bescheiden van omvang was.²³ Hij baseert zich daarbij op de relatief geringe vondsten van Duitse munten op Duits grondgebied ten opzichte van wat elders van deze munten gevonden is. Zoals gezegd gaat het echter niet om muntjes maar om rekenwaarden. Daarom zijn munten in circulatie en daarvan afgeleid gevonden munten geen goede maatstaf voor het bepalen van de intensiteit van monetarisering.²⁴ Muntvondsten geven sowieso niet altijd een duidelijk beeld van de 'organische' ontwikkeling van het muntwezen. Zo wees Täuber in 1933 al op munten die in verband met *Münzverrufung* door omsmelting van de aardbodem verdwenen.²⁵ Bij langdurige muntschaarste, zoals in de elfde en twaalfde eeuw, werden beschikbare munten misschien primair gebruikt voor het internationale ruilverkeer, terwijl plaatselijk tijdelijk andere kleine kostbaarheden als substituten gebruikt werden.²⁶ Reichert stelt terecht dat in de dynamische twaalfde eeuw de monetarisering 'fortgeschritten und umfassend' was, terwijl de beschikbaarheid van muntmetaal constant was gebleven waardoor er eigenlijk een groot tekort aan munten was.²⁷ Kay interpreteert monetarisering daarom volgens mij terecht breder: 'As agricultural markets proliferated and money rents replaced customary rents in labor and kind, the use of money and the habit of thinking in monetary terms extended beyond the growing towns, deep into the countryside.'²⁸ 'Thinking in monetary terms' is de sleutelformulering: het denken in rekenwaarden, daar gaat het om, daar gaat een groot deel van mijn onderzoek over.

De conclusie is derhalve dat ook voor het continent geldt, dat monetarisering niet alleen maar op munten betrokken mag worden, maar misschien nog veel meer op rekenwaarden. Ook bij muntschaarste bleef men in rekenwaarden van munten denken. Het

proces van commercialisering werd niet gehinderd door tijdelijke of langdurige afwezigheid van klinkende munten. Kredietverlening en rekening-courantverhoudingen waren gebruikelijk. Aan het denken in rekenwaarden moet evenwel een circulerende klinkende munt voorafgegaan zijn. Dit was de Karolingische penning.

Samengevat is in deze paragraaf duidelijk gemaakt dat er twee opvattingen zijn over monetarisering. Het begrip mag niet alleen betrokken worden op toegenomen beschikbaarheid van munten, maar misschien nog wel veel meer op het denken in rekenwaarden. Door gebrek aan 'bullion' kon de intensiteit van de muntcirculatie tijdelijk afnemen, maar niet het gebruik van rekenwaarden. Bij beide opvattingen zijn bij wijze van voorbeeld verschillende onderzoekers aangehaald: aan de betaaltafel voor harde klinkende munt kunnen Spufford, Wood, Bolton en Kluge aanschuiven. Schofield, Reichert en Kay rangschik ik onder de monetaristen. Een van de belangrijkste monetaristen is misschien wel Munro, zijn omvangrijke oeuvre is voor mijn onderzoek van grote waarde gebleken.

Met de verruiming van het begrip monetarisering kunnen we een grote sprong terug in het verleden maken, want die dateert al uit de zevende eeuw. Zo functioneerde in de Nederlanden in de tweede helft van de achtste eeuw een monetaire economie die zich bediende van zilveren penningen, die sinds de munthervorming van circa 670 in grote hoeveelheden geslagen werden en onder verschillende benamingen in Noordwest-Europa gebruikt werden.²⁹ Sinds de Karolingische munthervormingen in de achtste en negende eeuw was het gebruik van rekenwaarde, als afgeleide van de penning, een normale zaak. Ondanks de geldkrapte die kort na de introductie intrad, bleef het gebruik van rekenwaarden in tact. Met het hanteren van het ruimere begrip monetarisering is ook verklaard dat de commerciële verbreding van de samenleving al kon plaatsvinden vóór de periode van de commerciële revolutie, toen muntgeld nog niet altijd beschikbaar was.

3.3 HET MIDDELEEUWSE BEGRIP GELD

Welke betekenis moeten wij toekennen aan het middeleeuwse begrip geld, en dan specifiek muntgeld? Recente publicaties bevestigen de theorie dat het middeleeuwse begrip geld in belangrijke mate afgeleid is van de ideeën over geld van Aristoteles.³⁰ Langholm plaatst daarbij de belangrijke kanttekening dat de middeleeuwse geldleer toenmalige metallieke (metallistische) gedachten waren, die op de Latijnse vertalingen van Aristoteles geprojecteerd werden: 'Like other aspects of Latin Aristotelian economics, the Aristotelian theory of money was a medieval invention.'³¹ De opmerking van Langholm verdient verdere aandacht.

16 Jansen, 'Handel en nijverheid', 162.

17 Klüssendorf, *Studien*, 42.

18 Irsigler, 'From captive manorial trade', 42-48.

19 Schich, 'Der Handel', 49-52. Het land werd door lekenbroeders bewerkt.

20 Van Bavel, *Manors*, 153-154; Jansen, 'Handel en nijverheid', 152-153 voor koperverwerking in het Maasgebied tussen Maastricht en de Ardennen.

21 Lis en Soly, *Armoede*, 2-9.

22 Hess, 'Pfennigwährungen', 19.

23 Kluge, 'Umrisse', 2.

24 Zie voor vondsten op Belgisch grondgebied van vroege munten uit de Zuidelijke Nederlanden: Haeck, *Middeleeuwse muntschatten* en Haeck, *Middeleeuwse munten*.

25 Täuber, *Geld*, 88-89. *Münzverfälschung* werd al vroeg in Duitse marktplaatsen toegepast. Zie lager paragraaf 3.4.

26 Ilich, *Münzfunde*, 33; Van Bavel, *Manors*, 194; Fischer, *The Great Wave*, 16.

27 Reichert, 'Geldhandel', 94-95.

28 Kaye, 'Monetary and Market Consciousness', 371.

29 Metcalf en Op den Velde, 'The Monetary Economy' (2009), 1-3. De zilveren penningen worden nu sceattas genoemd. Zij vervingen de verzwakte Merovingische gouden tremissis. Zie verder Op den Velde en Metcalf, 'The Monetary Economy' (2003) 1-2.

30 Wittreck, *Geld*, 317-318; Mäkelä, *Reichsmünzwesen*, 27.

31 Langholm, 'The Medieval Schoolmen', 491.

Een belangrijke bron voor het middeleeuwse denken over geld zijn de geschriften van Thomas van Aquino (circa 1225-1274).³² Hoewel deze dominicaner moraalfilosoof geen allesomvattende leer of filosofie over geld had, vormt hij een uitstekend vertrekpunt voor het begrijpen van (munt)geld in de middeleeuwen. Wittreck verzamelde alle uitspraken, waarin Thomas van Aquino het begrip geld in de ruimste betekenis van het woord gebruikte. Hiermee maakte Wittreck enkele reconstructies van een 'geldleer' van Thomas van Aquino. Ik beperk me tot de reconstructie die Wittreck maakte van de functionele of, zoals Thomas dat noemde, de economische betekenis van geld of munten. De economische betekenis is als volgt samen te vatten: waardemeter (*mensura*), oppotmiddel en ruilmiddel.³³ De 'geldleer' van Thomas van Aquino werd verder uitgewerkt door zijn leerling Ptolemaeus van Lucca (circa 1236-1327). Voorts kenden Thomas en Ptolemaeus de vorst, als houder van het muntregaal, het recht toe gewicht en gehalte van de munt te wijzigen.³⁴ Beide handelingen leidden echter tot muntverzwakking, waarmee deze heren in belangrijke mate van de leer van Aristoteles afweken. Die hechte juist grote waarde aan de stabiliteit van geld in verband met het goed functioneren van de markt, die hij een fundamentele betekenis toekende voor de samenleving.³⁵ Aristoteles was er van overtuigd dat de individuele behoeften van de mens de samenleving bij elkaar hielden. Individuele behoeften golden echter niet allemaal op hetzelfde moment. Daarom was er behoefte aan een ruilmiddel. Deze functie werd door geld vervuld, waarbij waarde stabiliteit uiteraard een eerste vereiste was.³⁶ Hij huldigde hiermee geen metallistisch standpunt, want hij bedoelde niet een natuurlijke waarde van geld, maar een door wet gevestigde waarde, die stabiel moest zijn. Hij realiseerde zich wel dat het helaas in het vermogen van de mens lag, deze waarde aan te passen.³⁷ Hij kan met waarde derhalve alleen maar koopkracht bedoeld hebben, want waardeaanpassingen zonder verlies van koopkracht hoefden het marktmechanisme niet te verstoren. De hierboven genoemde bevoegdheid van de vorst tot aanpassing van de waarde van de munt hoeft dus niet met het ideologische standpunt van Aristoteles te wringen, zolang de koopkracht maar niet aangetast wordt. Intussen is aangetoond dat Langholm een juiste opmerking plaatste. Ik kom in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk en in hoofdstuk 6 op deze materie terug.

3.3.1 De monetaire begrippen klinkende munt en rekenmunt en het rekenkundige begrip rekenenheid

In de komende paragrafen wordt de aandacht gevestigd op de functies van geld en dan specifiek voor de middeleeuwen. Door de uiteenrafeling van deze functies wordt de mogelijkheid gecreëerd tot het opruimen van vele onduidelijkheden en misverstanden die rond middeleeuws geld bestaan. De kernvraag voor deze paragraaf is derhalve: welke functies moeten we voor de middeleeuwen aan geld toekennen?

Volgens Spufford zouden economen de klassieke drie functies van geld verdeeld hebben over twee groepen munten: de klinkende munt ('coin') en de rekenmunt ('money of account'), de eerste voor geld als ruilmiddel en oppotmiddel en de tweede voor geld als waardemeter.³⁸ Deze indeling wordt nog steeds gehanteerd. In het spraakgebruik heeft zich echter gaandeweg nog een derde begrip bij dit duo genesteld: de rekenenheid. Een rekenenheid is echter geen monetair begrip. Om de verwarring groter te maken wordt met rekenenheid vaak de rekenmunt bedoeld. De begrippen klinkende munt, rekenmunt en rekenenheid worden hieronder toegelicht.

3.3.1.1 Klinkende munt

Volgens de omschrijving van de voormalige muntmeester Van Hengel is een klinkende munt: een van een wettelijk vastgesteld overheidsmerk voorzien stuk metaal, dat als wettig ruil- of betaalmiddel dienst doet.³⁹ Hoewel deze omschrijving betrekking heeft op modern geld komt de functionele betekenis van de klinkende munt duidelijk naar voren. Een klinkende munt is een reële munt die in het dagelijks betalingsverkeer wordt gebruikt. Bovendien geniet hij wettelijke bescherming, ook daarom is deze munt bij uitstek geschikt als ruilmiddel. Daarnaast werden munten voor vermogensvorming opgepot. Over het algemeen lieten klinkende munten zich tot de zestiende eeuw onderscheiden in gouden, zilveren en zwarte munten. Zwarte munten waren in principe zilveren munten, maar zij bevatten meer koper dan zilver. In de zestiende eeuw verschenen de eerste zuivere koperen munten.⁴⁰

3.3.1.2 Rekenmunt

De problematiek rond de rekenmunt werd al in de negentiende eeuw door Pierson onder de aandacht gebracht.⁴¹ Hij kwam in zijn bijdrage over de rekenmunt echter nog niet tot een begripsomschrijving. Verschillende pogingen zijn later ondernomen om het begrip rekenmunt of rekeninggeld, net als klinkende munt, in een definitie te vatten.⁴² Vele definities omvatten mystieke en abstracte elementen. Dit komt veelal door onvoldoende vertrouwdheid met de functie van de rekenmunt.

Een stap in de goede richting is de definitie van Peeters (1980): 'het begrip rekenmunt heeft zijn benaming ontleend aan zijn rol als *referentieëlement*, dat het mogelijk maakte om een bonte variëteit aan klinkende munten alsmede aan goederen in natura naar hun waarde in een *gemeenschappelijke vorm* te gieten, die het opstellen van een eindbilan tot een sterk vereenvoudigde taak maakte'.⁴³ Spufford meende in 1962 in navolging van Marc Bloch dat de behoefte aan rekenmunten in de dertiende eeuw ontstond, toen door de introductie van gouden munten het bimetallisme opgang vond.⁴⁴ Bovendien was een veelheid aan munten ontstaan, waaraan niet overal gelijke waarde werd toegekend.⁴⁵ In 1988 voegde hij daar iets aan toe: 'With the decline of the denier at different rates in different places in the eleventh and twelfth centuries, a standard of reference was needed for the wide variety of deniers that might be circulating in any region ...'.⁴⁶ Al deze definities hebben min of meer gemeen dat zij voornamelijk betrekking hebben op de rekenmunt die in de middeleeuwen gebruikt werd bij financiële verantwoordingen. Dit komt waarschijnlijk omdat bij monetair-historisch onderzoek vooral rekeningen gebruikt werden. Er ligt echter veel meer monetaire informatie opgeslagen in overeenkomsten. Voor die informatie zijn de genoemde definities niet of amper bruikbaar.

32 Wittreck, *Geld*.

33 Wittreck, *Geld*, 369-390.

34 Mäkelar, *Reichsmünzwesen*, 29-30; Wittreck, *Geld*, 332-335, 714-717; Täuber, *Geld*, 260-261; Täuber, *Molinaeus' Geldschuldlehre*, 19.

35 Aristoteles, *Ethica*, V,8, 1133 b 10-25: 'Geld fungeert dus als een maat, het maakt de dingen onderling meetbaar en realiseert zo een gelijkheid. Er zou immers geen maatschappelijk verkeer zijn als er geen uitwisseling van goederen was, geen uitwisseling van goederen als er geen gelijkheid was, en geen gelijkheid als de dingen niet onderling meetbaar waren.'; Langholm, *Price and Value*, 15; Kaye, *Economy*, 70-72.

36 Aristoteles, *Ethica*, V,8, 1133a1-1133b25; Mäkelar, *Reichsmünzwesen*, 26; Wittreck, *Geld*, 183-217.

37 Aristoteles, *Ethica*, V,8, 1133a30; Mäkelar, *Reichsmünzwesen*, 27; Wittreck, *Geld*, 220-227.

38 Spufford, *Monetary problems*, 13.

39 Van Hengel in Oosthoeks encyclopedie, vijfde druk 1962.

40 Sargent en Velde, *The Big Problem*, 227-229; Van Gelder, 'Het oudste kopergeld', 21.

41 Pierson, 'Bijdrage', 367. Hij stelt dat 'het werkelijke en het rekeninggeld' ieder hun eigen weg gingen.

42 Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 57; De Meyer, *De stadsrekeningen* 1, XLIII-XLIV; De Meyer en Van den Elzen, 'Van geschenk tot getal', 317.

43 Peeters, *De financiën* 3, 530.

44 Bloch, *Esquisse*, 39-44.

45 Spufford, *Monetary problems*, 15-16.

46 Spufford, *Money*, 411.

De door Spufford genoemde grote verscheidenheid aan munten veroorzaakte ook problemen bij het formuleren van geldelijke rechten en verplichtingen, die alleen maar praktische waarde hebben als ze gevalueerd zijn. Dit betekent dat de nominale waarde in een bepaalde munt moest worden aangegeven. Dit betekent derhalve dat er twee soorten rekenmunt zijn: de rekenmunt bij financiële verantwoordingen, die we in het vervolg rekeningmunt noemen, en de rekenmunt bij overeenkomsten, die we voortaan transactiemunt noemen.⁴⁷ Bij de verantwoording van ontvangsten en uitgaven in rekeningen, waarbij sprake is van allerlei verschillende muntsoorten, konden totaaltellingen alleen maar gemaakt worden indien dat in een uniforme munt gebeurde: de rekeningmunt. Hierbij was het gebruikelijk dat oude rechten en verplichtingen in hun oorspronkelijke valuterings of nominale muntwaarde, in hun transactiemunt derhalve, vermeld werden en vervolgens omgezet werden in de gehanteerde rekeningmunt. Van belang hierbij is de onderkenning dat de rekenmunt geen enkele zekerheid biedt ten aanzien van waardevastheid. De transactie waardoor een recht of een verplichting tot stand komt is al of niet waardevast. Dat hangt af van de frasering van de nominale waarde. Ook op deze materie wordt uitvoerig teruggekoemen in hoofdstuk 6.

Aanvankelijk bleek de per tijdseenheid toonaangevende zilveren munt - de standaardmunt - het meest geschikt voor de functie van rekenmunt.⁴⁸ Dat was in de meeste West-Europese landen aanvankelijk de penning, later de groot of veelvouden daarvan. Daarnaast vervulden de meeste gouden munten de functie van rekenmunt. Oude rekenmunten stonden meestal in een vaste verhouding tot elkaar. Men noemt dit gefossiliseerde verhoudingen.⁴⁹ In paragraaf 3.3.4 worden definities van de rekeningmunt en de transactiemunt gegeven.

3.3.1.3 Rekeneenheid

Als laatste bij de genoemde functionele indeling van munten is de rekeneenheid genoemd. Daar kunnen we kort over zijn, een rekeneenheid is een rekenkundig begrip dat in de monetaire indeling niet thuishoort. Met rekenkundige begrippen worden hoeveelheden of gewichten aangegeven.

In de middeleeuwen hanteerde men voor het aangeven van gewichten een twaalfdelig rekenstelsel, dat bestond uit een onderverdeling van het Karolingische pond: een pond (*libra*) was 240 penning, een schelling (*solidus*) 12 penning, een pond was derhalve 20 schelling penning.⁵⁰ De penning is als rekeneenheid dus gelijk aan 1, de schelling aan 12 en het pond aan 240 eenheden. Met de invoering van penningen, schellingen en ponden waren door de Karolingen naast de penning als klinkende munt derhalve rekeneenheden geïntroduceerd, want behalve voor gewichten werden penningen, schellingen en ponden eveneens gebruikt om hoeveelheden aan te duiden.⁵¹

Karolingen hadden maar één munt: de penning of *denarius* met als onderverdelingen de halve penning of obool (*obolus*) en de kwartpenning of *quadrans*, die vaak alleen in aantallen werd aangegeven, bijvoorbeeld *solidus* of *libra*, 'gedacht geld' derhalve. Dit noemt men ook wel 'ghost money'.⁵² Dit wordt ook wel niet helemaal juist als rekenmunt gezien.⁵³ Zoals gezegd waren dit primair rekeneenheden, hoeveelheidsaanduidingen, geen munten en geen rekenmunten. Dat de penning niet genoemd wordt is vanzelfsprekend: er was immers maar één (reken)munt.⁵⁴ Dat ponden door sommigen niet als rekeneenheden, maar als rekenmunten gezien worden is mogelijk mede veroorzaakt door een dertiende-eeuws gebruik in Italiaanse steden, waarbij men in het geldverkeer, net als bij de Karolingen, alleen de

hoeveelheden noemde en de munt in kwestie weglief omdat men toch wel wist dat het over de 'piccolo' ging.⁵⁵ In Brabant daarentegen deed men dat niet, want bijvoorbeeld een pond penningen leuvens, dat wil zeggen 240 Leuvense penningen, werd gemakshalve aangeduid als een pond leuvens. Een verdere complicatie trad op, toen vanaf de zestiende en zeventiende eeuw sommige munten de naam aannamen van oude hoeveelhedaanduidingen, zoals de schelling, of in Engeland het pond. Intussen werden ook hoeveelheden aangeduid met muntennamen, omdat die langere tijd voor bepaalde aantallen stonden. Bijvoorbeeld een groot = zestien, terwijl dat voorheen twaalf of een dozijn (penningen) was. Ik kom in hoofdstuk 6 hierop terug.

3.3.2 Huidige groepering van rekenmunten.

Verskillende onderzoekers hebben nieuwe begrippen gecreëerd met betrekking tot de rekenmunt: bijvoorbeeld fiduciaire of imaginaire munt, intentiemunt, intentiewaarde, schakelmunt, linkmoney, standaardmunt, basismunt en rekeningmunt.⁵⁶ Een aantal van deze begrippen wordt bovendien nog in verschillende betekenissen gebruikt. Soms wordt helemaal geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende functies van geld. Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in een overigens interessant artikel van Vercouteren over geldwisselaars in Brabant. Zij stelt dat in 1466 wisselaars in de lakenhal van Brussel lakengeld, dat uit groten tournoois bestond, van kooplieden in ontvangst moesten nemen en omwisselden in gangbare munt en omgekeerd.⁵⁷ Als de groot tournoois nog gangbaar geweest zou zijn zou het een goed voorbeeld van een normale wisseltransactie geweest zijn. Omdat dit al lang niet meer het geval was, worden in dit voorbeeld uit 1466 de begrippen rekenmunt en klinkende munt door elkaar gehaald. De groot tournoois is de rekenmunt waarin ooit de prijs van lakengeld werd vastgelegd. De rekenwaarde werd vervolgens in een hoeveelheid gangbare klinkende munt uitgedrukt. Dit zijn nogal wat begrippen. Bij mijn onderzoek is het de bedoeling het aantal nieuwe begrippen zoveel mogelijk te beperken. Mevrouw De Meyer meent dat zonder het hanteren van nieuwe begrippen het onderscheid tussen de begrippen reële munt en rekenmunt niet bespreekbaar is.⁵⁸ Dat is juist, voor zover die begrippen door auteurs goed begrepen zijn, pas dan kan een zinvolle inhoud aan die begrippen gegeven worden. Zij heeft een indeling van rekenmunten gemaakt volgens de functies die tot dusver in de literatuur daaraan toegekend worden:⁵⁹

1. Als aanduiding voor rekensystemen, zoals pondenstelsel, markenstelsel, enzovoort.
2. Als aanduiding van de munt waarin de rekeningen zijn opgemaakt.
3. Als synoniem voor legpenningen die gebruikt werden door rekenaars.

47 Zie voor een te ruim gebruik van het begrip 'rekeningmunt': Marsilje, *Het financiële beleid*, 150 en De Meyer en van den Elzen, 'Van geschenk tot getal', 317, 321. Deze auteurs impliceren in rekeningmunt ook een telysteem. Dit leidt tot verwarring.

48 Van der Wee, *The Growth I*, 107-113.

49 Spufford, *Money*, 413.

50 Zie voor het gebruik van solidus en denarius in de pre-Karolingische periode en de oorsprong van het begrip schelling: Henstra, 'Het probleem', 10-13.

51 Van Gelder, *De reiskas*, 30.

52 Wood, *Medieval Economic Thought*, 77; Rössner, *Deflation*, 7.

53 Sargent en Velde, *The Big Problem*, 3, 82, 376; Täuber, *Geld*, 253; Wood, *Medieval Economic Thought*, 76-77. Wood noemt *solidus* enerzijds terecht 'unit of account', maar geeft daar anderzijds ten onrechte ook de betekenis van 'coin of account' aan.

54 Van der Wee en Materné, 'De muntpolitiek' 38.

55 Sargent en Velde, *The Big Problem*, 82-83; Täuber, *Geld*, 252-253.

56 Marsilje, *Het financiële beleid*, 148-151. Als voorbeeld volgt zijn omschrijving van het begrip basismunt: 'de basismunt is de klinkende munt, waarvan de als rekeningmunt gebruikte rekenmunt een functie is' (150). Welke middeleeuwer zou nog begrepen hebben waarover het gaat?

57 Vercouteren, 'De geldwisselaars in Brabant', 11.

58 De Meyer, 'Middeleeuwse munten', 199-200.

59 De Meyer, 'Middeleeuwse munten', 199.

Hierbij moeten toch enkele aantekeningen gemaakt worden.

De eerste functie of betekenis heeft betrekking op muntsoorten, vaak in de zin van een muntveelvoud.⁶⁰ Eerder onderscheidde De Meyer en Van den Elzen drie soorten muntveelvouden in de veertiende en vijftiende eeuw voor Gelderse en omliggende steden: het pond en de mark als gewichtseenheden voor zilveren munten; het schild en de mottoen voor gouden munten, omdat die volgens hen veelvouden waren van de Vlaamse groot, en de waardevaste geïndexeerde muntveelvoud.⁶¹ De auteurs dwalen van het onderwerp af en lijken zich te verstrikken in oneigenlijke terminologieën. Het voorbeeld dat zij geven van de bewuste revaluatie van het pond 'door er betere groten in te stoppen', is een ongelukkige formulering, die niet verhelderend werkt voor het vaststellen van begrip rekenmunt.⁶² In dit voorbeeld is niet het geïndexeerde pond maar de betere groot de rekenmunt, terwijl het pond een hoeveelheid van 240 stuks van die betere groten is. De groot is de transactiemunt waarmee in dit voorbeeld gerekend werd. In de bovenstaande groepering is de transactiemunt als belangrijkste rekenmunt verborgen in de eerste groep muntveelvouden. Het was beter geweest deze eerst te noemen en vervolgens veelvouden daarvan, waar het dus eigenlijk niet om gaat.

De tweede functie of betekenis van rekenmunt beperkt zich tot de vermelding van de munt, waarin de boekhouding werd gevoerd.⁶³ Deze functie is zo basaal, dat die voor zich spreekt. Vanuit deze functie wordt straks een reken(ing)munt gedefinieerd als een instrument, waarmee bedragen die in verschillende munteenheden zijn uitgedrukt in een eenduidige vorm gegoten worden. Het kan echter ook zijn dat helemaal geen muntsoort genoemd wordt, maar slechts een aanduiding 'goede of slechte munt'. Degene die ermee werkte bedoelde echter wel degelijk een bepaalde munt.⁶⁴ Dat de rekenmunt in de hoedanigheid van rekeningmunt een duidelijke zaak is, betekent echter allerm minst dat die goed onderkend wordt door onderzoekers. Ik geef een voorbeeld uit de stadsrekeningen van Arnhem. Volgens Alberts zouden de rekeningen van Arnhem tot 1418/1419 opgesteld zijn in ponden van 20 schellingen van 12 penningen en zou daarna alles omgerekend zijn in guldens van 15 blenken ad 4 groten. Hij achtte daarom verdere annotatie hierover niet noodzakelijk.⁶⁵ De realiteit is echter dat de rekeningen tot 1407 opgesteld zijn in groten van 16 penningen, en daarna in blenken van vier groten.⁶⁶ De rekenmunt werd vervolgens geteld en geregistreerd in ponden van 20 schellingen van 12 penningen en later in guldens.

De derde functie of betekenis komt overeen met het gebruik van een rekenhulpmiddel, een attribuut. Rekenmunt wordt in deze betekenis dus gebruikt als synoniem van de rekenpenning of legpenning. Deze penning of 'jeton' werd vroeger veel gebruikt bij het controleren van overheidsrekeningen. Omdat de rekenpenning geen monetaire eenheid is en daarom buiten het kader van mijn onderzoek valt, verwijs ik voor het gebruik ervan naar de literatuur.⁶⁷

Mijn conclusie is derhalve dat slechts twee munten in aanmerking komen voor het predikaat rekenmunt: de transactiemunt en de rekeningmunt. Met de munt in deze twee hoedanigheden kon men in de middeleeuwen alle monetaire zaken duiden. Benadrukt wordt dat er geen duidelijk verband bestaat tussen deze twee vormen van de rekenmunt. Op een bepaald tijdstip kon de transactiemunt een andere rekenwaarde geven aan een bepaalde munt dan de rekeningmunt.

3.3.3 Samenhang monetaire begrippen, een poging tot ordening

Ik begin deze paragraaf met een terugkoppeling naar de middeleeuwse opvatting over geld en munt. Volgens Albertus Magnus, de leermeester van Thomas van Aquino, fungeert geld

als maatstaf van alle zaken, zowel naar de hoeveelheid als naar de afmeting. Dit was ook volgens Aristoteles zo.⁶⁸ Deze visie stond tegenover de opvatting dat iedere zaak alleen maar gemeten mocht worden met behulp van de kleinste eenheid van de eigen soort (*sui generis minimo*). Geld is daarentegen niet wezensgelijk aan de te meten zaken, maar moet beschouwd worden als iets bijkomends (*accidens*), dat hun waarde meet. Volgens Magnus was voor dat doeleinde een gemeenschappelijke maat of meetmiddel uitgedacht met de benaming geld (*numisma*).⁶⁹ Wij zijn met deze filosofieën dus weer in één van de eigenschappen of functies van geld terechtgekomen: die van waardemeter (*mensura*).⁷⁰

De uiteenzetting in de vorige paragraaf heeft hopelijk duidelijk gemaakt, dat in de pogingen om zich het instituut rekenmunt eigen te maken, monetaire en rekenkundige begrippen door elkaar zijn gehaald. Daarom heb ik door middel van een matrix een ordening gemaakt van deze begrippen. De ordening heeft alleen betrekking op de (late) middeleeuwen.

Functie	Chartale nominale eenheden	Andere nominale eenheden
Ruilmiddel	Klinkende munt	Tokens
Oppotten	Klinkende munt	
Waardemeter (mensura)	Transactiemunt - <i>kapoenen, enz.</i> - <i>zilveren munten</i> - <i>gouden munten</i>	
De rekening (boekhouding)	Rekeningmunt - <i>zilveren (standaard)munt</i> - <i>gouden munten</i> - (<i>kapoenen, enz.</i>) Muntveelvouden - <i>ponden, marken en guldens</i>	
Het rekenen	Rekeneenheden Rekenstelsels/muntveelvouden - <i>penningen, schellingen, ponden, marken en guldens</i>	Reken- of legpenningen

Tabel 3.1. Matrix van monetaire eenheden voor de (late) middeleeuwen

60 De Meyer, 'Middeleeuwse munten', 202-206. Ik volg haar tot paragraaf c: Waardevaste muntveelvouden.

61 De Meyer en Van den Elzen, 'Wel en wee', 28-31.

62 De Meyer en Van den Elzen, 'Wel en wee', 31.

63 De Meyer, 'Middeleeuwse munten', 200.

64 Nissen, 'Calculatis', 141-143. Nissen geeft in deze betekenis een indeling in liefst zes groepen.

65 Alberts, *De stadsrekeningen* 3, XX-XXI.

66 Alberts, *De stadsrekeningen* 3, 93. De gulden ging naar 48 groten maar werd genoteerd voor 12 blenken. Het jaar daarop gingen er al 13½ blenk in een gulden (p.112).

67 Verdam en Verwijs noemen voor toepassing van rekenpenningen alleen stadsrekeningen. Zie voor de toepassing van rekenpenningen: Van Beek, 'Rekenpenningen', jaargang 5, 57-66; Kool, *Die conste*, 19-21, 113-115, 128-131; Van Loon, *Inleiding*, 51-67. Er zijn grote hoeveelheden rekenpenningen overgebleven. Belangrijke publicaties over de verschillende typen rekenpenningen met betrekking tot de Nederlanden: M. Mitchener, *Jetons, Medalets and Tokens: I The Medieval Period and Nuremberg* (London 1988), II *The Low Countries and France* (London 1991) en J.-F. Dugniolle, *Le jeton historique des dix-sept provinces des Pays-Bas* (1876-1880).

68 Wittreck, *Geld*, 283.

69 Afgeleid van het Griekse *nomisma*: wet, wettelijk. Aristoteles, *Politica*, 1257b10-11.

70 Wittreck, *Geld*, 280-286, 322-329.

Chartale nominale eenheden zijn munten die in officiële charters of oorkonden genoemd worden. De andere nominale eenheden zijn niet-wettelijke ruilmiddelen, zoals armenpenningen, broodloodjes en andere particuliere ruilmiddelen.⁷¹

De munt heeft, zoals gezegd, drie functies: ruilmiddel, oppotmiddel en waardemeter. In de hoedanigheid van waardemeter moet de munt gezien worden als middel waarmee de nominale waarde van een transactie wordt aangegeven. Als voorbeelden noem ik pacht- en renteovereenkomsten. In deze hoedanigheid is de rekenmunt transactiemunt. Oude rekenmunten in deze hoedanigheid zijn vaak: kapoenen, hoenen, varkens, rogge, gerst en was.⁷² In de boekhouding ontmoeten we de rekenmunt in de hoedanigheid van rekeningmunt. Deze munt is bij zilveren munten meestal de toonaangevende circulatiemunt (standaardmunt), dus penning, groot, stuiver, terwijl bij gouden munten de munt zelf rekenmunt was, zoals het schild of de (goud)gulden. Gouden munten werden echter ook vaak omgezet in een zilveren standaardmunt die als rekeningmunt fungeerde.⁷³ Bij de omschrijvingen in de rubrieken van de rekeningen treedt de munt weer op als transactiemunt. Tot slot het rekenen zelf. De rekenmunt werd in hoeveelheden geregistreerd volgens rekenstelsels. Omdat die ook bestonden uit marken, ponden en guldens met hun onderverdelingen, werd de verwarring met rekenmunten groter. Bovendien komen zij meestal voor in combinatie met rekenmunten, waardoor zij vaak daarmee vereenzelvigd werden.

Wat cursief is aangegeven kan in Nederlandse terminologie als rekenmunt gezien worden.

3.3.4 Terug naar de definitie van rekenmunt

Als na deze beschouwing over de functionaliteit van de rekenmunt een definitie gegeven zou moeten worden, zou bij beperking tot groep 1, waarbij de munt de functie heeft van waardemeter (*mensura*), de volgende omschrijving kunnen volstaan: de rekenmunt is de munt waarin de nominale waarde van de transactie wordt uitgedrukt. Dit is de transactiemunt. Bij beperking tot groep 2, waarbij de munt gebruikt wordt voor de boekhouding of de rekening, kan de volgende simpele omschrijving volstaan: een rekenmunt is de munt waarin andere munten worden uitgedrukt ten behoeve van de boekhouding of de rekening. Dit is de rekeningmunt. De vraag is nu of het zinvol is de rekenmunt in één definitie te vangen. Deze definitie zou dan een opsomming van verschillende functies moeten inhouden, bijvoorbeeld: de rekenmunt is de munt waarin de nominale waarde van een transactie wordt uitgedrukt en/of waarin andere munten worden uitgedrukt voor de boekhouding. Het kan, maar bestaat er werkelijk behoefte aan een dergelijk meerkoppig monster?

Het hele betoog van mijn casus wordt straks gehouden met behulp van de transactiemunt en de rekeningmunt. In hoofdstukken 5 en 6 wordt aan de hand van de transactiemunt in de aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen de contractuele waarde van hun vermogensrechten besproken, terwijl in hoofdstuk 7 aan de hand van de rekeningmunt in de jaarlijkse verantwoording van de geldstroom de opbrengstwaarde wordt berekend. Die hebben we nodig voor het volgen van de kwetsbaarheid van het vermogen. De contractuele waarde wordt met behulp van de transactiemunt vastgelegd, de opbrengstwaarde wordt in de rekeningen zichtbaar gemaakt met behulp van de rekeningmunt.

3.4 MUNTVERZWAKKING EN MONETAIRE CONTRACTIE

Met muntverzwakking wordt bedoeld dat het gewicht aan zuiver muntmetaal (gehalte) van muntgeld verlaagd wordt met handhaving van de nominale waarde, of het verhogen van de nominale waarde zonder intrinsieke aanpassing.⁷⁴ De monetaire ontwikkelingsgang in de Zuidelijke Nederlanden ging in de late middeleeuwen grotendeels gepaard met muntverzwakking. Bovendien leidde een toenemend tekort aan edelmetaal in de vijftiende eeuw tot monetaire contractie. Muntverzwakking en monetaire contractie zijn de belangrijkste thema's waarvan ik via vermogensvorming in Grave wil vaststellen welke uitwerking die hadden op de samenleving. Bij muntverzwakking kunnen de vragen gesteld worden of daarvoor een wettelijke basis was, waarom men dit deed en waarom ontwaarde munten door de samenleving werden geaccepteerd. Vele onderzoekers hebben zich met muntverzwakking beziggehouden. Dit betekent allerminst dat er een *communis opinio* is. Dit geldt zeker voor de tweede vraag: waarom deed men dit? Bij monetaire contractie kan de vraag gesteld worden hoe men daarmee omging.

Voor de beantwoording van de eerste vraag gaan we te rade bij de middeleeuwse rechtsbronnen. In de dertiende eeuw beriep men zich, wat geld en munten betreft, op drie rechtsbronnen: het universele recht, het territoriale recht en het regionale of lokale recht. De laatste twee bronnen golden als aanvulling op de eerste. Het universele recht was gebaseerd op het Romeinse recht en op het daarvan afgetakte, nog jonge canonieke recht. Samen heeten zij het geleerde recht. Het geldwezen werd in alle drie de bronnen behandeld, met dien verstande dat geldrechtelijke begrippen aan het universele recht voorbehouden waren, terwijl het muntregaal en daarvan afgeleide muntrechtelijke zaken in *iura monetaria* in het territoriale en regionale recht behandeld werden. Muntrechtelijke zaken zijn onderwerpen die het muntbedrijf betreffen, zoals het bepalen van het muntmetaal, de muntvoet, de nominale waarde van munten, enzovoort.⁷⁵

Het muntrecht hield dus in dat een vorst, als houder van het muntregaal, onder andere de nominale waarde (later *valor impositus* genoemd) van zijn munt bepaalde.⁷⁶ De canonist paus Innocentius IV (circa 1195-1254) en de scholastici Thomas van Aquino en Ptolemeus van Lucca waren het hier in principe mee eens, mits het nominale waarde-exces niet te groot was.⁷⁷ Toen het pondenstelsel vanaf de dertiende tot in de zestiende eeuw vigeerde stonden twee opvattingen tegenover elkaar: het nominalistische en het metallistische. De canonisten sloten zich bij het nominalisme van Thomas van Aquino en Ptolemeus van Lucca aan, terwijl het metallistische standpunt werd gedeeld door romanisten, die zich baseerden op 100% gelijkheid van nominale en intrinsieke waarde, zelfs na omsmelting van de munt.⁷⁸ De vorst kon met zijn door de wet gedragen recht (*ius monetarum*) ook de nominale waarde van munten ongewijzigd laten, maar de intrinsieke waarde (*valor intrinsecus*) verlagen.⁷⁹ Zo werd door Duitse muntheren de frequentie van 'Münzverrufungen' opgevoerd in combinatie met gewicht- of gehaltevermindering.⁸⁰ Münzverrufung was aanvankelijk een methode van

71 Zie bijvoorbeeld voor armenpenningen, broodpenningen en armenloodjes: Voigtmann, *Tot nooddrift*, 6-9.

72 Welings e.a., *Hoenen*, 30.

73 Gelders Archief Arnhem, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, 0001-207, rekening van Werner van Deventer 1342/1343. Met dank aan drs. Ronald Wientjes.

74 Munro, 'Warfare', 1-2. Munro noemt de eerste vorm van muntverzwakking 'physical debasement'.

75 Wittreck, *Geld*, 86-106.

76 Wittreck, *Geld*, 100-101.

77 Täuber, *Geld*, 260.

78 Täuber, *Geld*, 258-264.

79 Wittreck, *Geld*, 332-335; Aerts, 'De inhoud', 187; Spufford, *Monetary problems*, 28.

80 Suhle, *Deutsche Münz- und Geldgeschichte*, 87, 130; Wittreck, *Geld*, 101-102; Mäkelar, *Reichsmünzwesen*, 141.

belastinginning: bijvoorbeeld negen nieuwe munten in een gewijzigde uitvoering tegen inlevering van tien nominaal gelijkwaardige oude. In de loop van de dertiende eeuw ging de omwisseling echter gepaard met gewicht- en gehaltevermindering van de nieuwe munt.⁸¹ Een bepaald verschil tussen nominaal en intrinsiek was normaal voor dekking van de kosten van de muntmeester en de premie voor de vorst. De premie was nodig voor dekking van supervisiekosten die door de vorst betaald moesten worden en voor een redelijke winst, waartoe hij als houder van het muntrecht gerechtigd was. De marge voor de muntmeester heette 'brassage'; de premie of marge voor de vorst werd 'seigneurriage' of 'sleischat' genoemd.

De tweede vraag waarom men dit deed, is minder eenvoudig te beantwoorden. Er kunnen verschillende oorzaken aangewezen worden die vaak samenhangen en plaatselijk verschillende uitwerkingen hadden. Ik laat enkele de revue passeren:

- Fiscale maatregel bij oorlogssituaties: Franse koningen grepen geregeld naar dit fiscale financieringsmiddel. De meest ingrijpende vonden sinds het einde van de dertiende eeuw plaats: in 1295 bij de slag om Gascogne, in 1311 bij de oorlog met Vlaanderen en niet in de laatste plaats vanaf 1336, vlak voor het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog.⁸² De laatste muntverzwakking leidde tot een complete omschakeling binnen monetaire stelsels van omringende landen. In Engeland ging men na bijna zestig jaar in 1335 eveneens weer tot muntverzwakking over. Dit gebeurde in de jaren daarna nog enkele keren tot in 1352 het parlement ingreep. Daarna was het muntwezen opnieuw circa zestig jaar stabiel.⁸³
- Schaarste aan edelmetaal: de oorzaken van te weinig aanbod van muntmetaal, zoals langdurige tekorten op de betalingsbalans en uitgeputte mijnen, worden in paragraaf 5.4.4 behandeld. Ik beperk me hier tot het aangeven van de grote lijn aan de vraagzijde: de commerciële revolutie die in de tiende en elfde eeuw in Italië was ingezet en de eeuwen daarna door Europa trok, ging gepaard met een explosieve groei van de behoefte aan edelmetaal. De internationale bankbedrijvigheid met bankdeposito's en het gebruik van wissels gaven sinds de dertiende en veertiende eeuw weliswaar verlichting, maar lang niet voldoende.⁸⁴ Bovendien gold dit alleen voor transacties ten westen van de lijn Antwerpen-Neurenberg-Venetië. Ten oosten van deze lijn werden transacties hoofdzakelijk op individuele basis in munten en muntmetaal (biljoen) afgewikkeld.⁸⁵ Van belang voor deze inleiding is dat schaarste aan muntmetaal vorsten aanvankelijk noopte tot muntverzwakking. Hierdoor kon het muntbedrijf voorlopig voortgezet worden, waardoor deze bron van inkomsten niet meteen opdroogde.⁸⁶ Bij langdurige schaarste aan muntmetaal kon muntverzwakking waarschijnlijk geen structurele oplossing bieden.
- Inkomensafhankelijkheid: de mate van afhankelijkheid van de muntslag voor het inkomen van de muntheer bepaalde de frequentie en de omvang van muntverzwakking, hetzij door gewichtsverlaging, of door extra toevoeging van koper, waardoor de intrinsieke waarde van munten meer verzwakte dan voor dekking van productiekosten en een redelijke sleischat nodig was.⁸⁷ Het inkomen uit de muntslag bepaalde ook het monetaire beleid van de graaf van Vlaanderen, dat niet altijd van opportunistische ontbloot was. De Vlaamse munt kende een uitgebreid circulatiegebied. Toen de Franse koning vlak voor het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog uit fiscale overwegingen de munt verzwakte, werd dit door de graaf van Vlaanderen onmiddellijk aangegrepen. Hij volgde met een serie muntverzwakkingen, waardoor de schatkist gespekt werd.
- Natuurlijke en kunstmatige slijtage van munten: door de toenmalige productietechniek van munten waren deze ruilmiddelen in niet geringe mate onderhevig aan slijtage.

Dit betekende dat het gewicht van al langer circulerende munten gemiddeld geringer was dan van kort in omloop zijnde munten met dezelfde nominale waarde. Dit gaf een inflatoire uitwerking op de prijs van fijn koningszilver wanneer die bij de aankoop door de vorst of de muntmeester in oudere specie voldaan werd. Bij nieuwe emissies, waarbij verder geen veranderingen beoogd waren, was men dus gedwongen de nieuwe munten op het mindere zilvergewicht van de gesleten munten uit te geven.⁸⁸ Met in omloop zijnde munten werd echter ook gemanipuleerd. Zo werden ten tijde van muntschaarste in Engeland in de periode 1275-1278 op grote schaal 'halfpennies' en 'farthings' door woekeraars gesnoeid. Vooral Joodse geldschietters zouden zich hiermee beziggehouden hebben. In ieder geval werden velen geëxecuteerd omdat snoeien een halsmisdrijf was.⁸⁹

De kern van de middeleeuwse monetaire problematiek is niet zozeer muntverzwakking, als wel het verlies aan koopkracht waarmee dit gepaard kon gaan. Om het proces van muntslag in stand te houden trokken vorsten met verhoogde inkooprijzen handelaren in edelmetaal aan.⁹⁰ Dit werkte kostprijsverhogend. Daarom werd minder edelmetaal in de aanmaak van nieuwe munten gedaan. Omdat het publiek zilveren munten op nominale waarde in het ruilverkeer accepteerde, duurde het even voordat men in de gaten kreeg dat munten verzwakt waren. Hierop volgden vaak prijsaanpassingen: om eenzelfde goederenpakket te kunnen kopen moesten meer munten op tafel gelegd worden. Deze situatie gold niet bij fysieke muntverzwakking als gevolg van gestegen prijzen van edelmetaal. Hoewel de intrinsieke hoeveelheid edelmetaal verlaagd werd bleef de koopkracht op het oude niveau. De gewoonte om zilvergeld tegen 'face-value' aan te nemen was dus cruciaal voor het sorteren van het gewenste effect. Aanvankelijk, toen alleen penningen circuleerden, waarvan bovendien de nominale waarde ongeveer gelijk was aan de intrinsieke waarde, kon bij het effectueren van geldelijke rechten en het vereffenen van geldleningen de overeengekomen waarde simpelweg door wegen van muntgeld worden vastgesteld.⁹¹ Hiermee kon alles op basis van letterlijk gelijke munt worden afgewikkeld. Dit lag ook verankerd in het Romeinse begrip *mutuum*, dat toen door romanisten en glossatoren in het geldverkeer werd toegepast.⁹² Toen in de dertiende eeuw penningen door verzwakking niet meer gelijk waren en bovendien andere denominaties en gouden munten in omloop kwamen, werd dit anders. Het proces van door edelmetaal bepaalde naar wettelijk vastgestelde waarde, of zoals dat in moderne termen heet: van 'commodity money' naar 'fiat money' kon het gedrag in het monetaire en economische verkeer veranderen.⁹³ Dit thema houdt onderzoekers van middeleeuws geld al geruime tijd

81 Kluge, *Numismatik*, 62-64; Hävernick, *Der Kölner Pfennig*, 25-30; Luschin von Ebengreuth, *Algemeine Münzkunde*, 260-265. Er werd getornd aan 'Schrot und Korn': aan het gewicht en aan het gehalte. Als maatregel hiertegen mocht bijvoorbeeld rond 1250 de heller vernieuwd worden in de zin van een ander voorkomen, maar de nieuwe munt moest wel gelijkwaardig zijn aan de bestaande. Bovendien werden bevizingsperiodes van tien jaar ingevoerd. Hävernick, *Der Kölner Pfennig*, 28; Hess, 'Das rheinische Münzwesen', 269. Een andere maatregel was de introductie rond 1300 door Duitse steden van de 'ewige Pfennig'. Suhle, *Deutsche Münz- und Geldgeschichte*, 154; Luschin von Ebengreuth, *Algemeine Münzkunde*, 273-275.

82 Cipolla, 'Currency Depreciation', 421; Munro, 'The Medieval Origins', 543-545; Spufford, *Money*, 302-305, 308-310; De Meyer en Van den Elzen, 'Wel en wee', 20; Luschin von Ebengreuth, *Algemeine Münzkunde*, 266, 270. Filips IV had de bijnaam 'le roi faux monnayeur'.

83 Cipolla, 'Currency Depreciation', 419-420; Munro, *Wool*, 34-35.

84 De Roover, *Money*, 226.

85 Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 296-301, 306-307, 311-315; Spufford, *Power*, 342, 350-351; Spufford, 'Trade', 178-181; Cameron, *Economische wereldsgeschiedenis*, 84-85.

86 Wittreck, *Geld*, 100-101; 141-142.

87 Munro, 'Warfare', 33-36.

88 Ghysens, *Les petits deniers*, 28-31. Ghysens geeft hier voorbeelden met betrekking tot Vlaamse penninkjes uit de dertiende eeuw.

89 Johnson, 'Textual sources', 21-31; Allen, 'The English currency', 34. Iedereen leende bij Joodse geldhandelaren, die koninklijke bescherming genoten en daardoor benijd werden door de adel. Ook christenen snoeiden op grote schaal, maar die zaten niet zo in het grote geld. Er werden relatief weinig christenen geëxecuteerd. De eerste signalen van Joodse snoeiers kwamen uit het Rijnland (circa 1230).

90 In de praktijk waren dit muntmeesters die al dan niet in opdracht van de muntheer handelden.

91 Sargent en Velde, *The Big Problem*, 71.

92 Sargent en Velde, *The Big Problem*, 74-77, Täuber, *Geld*, 85, 105-113, 196-197, 209, 328, 338.

93 Sargent en Velde, *The Big Problem*, hoofdstuk 6.

bezig. In de negentiende eeuw liep een dispuut over nominaal en intrinsiek zo hoog op dat zelfs de rechtbank ingeschakeld moest worden.⁹⁴ Nu, honderdvijftig jaar later, wordt over dit onderwerp door monetaristen en economen nog steeds gedebatteerd, zij het in iets andere bewoordingen: accepteerde men in de late middeleeuwen in het ruilverkeer zilveren munten 'by weight', of 'by tale', ook wel 'face value' genoemd? Discussies zijn de afgelopen jaren bijvoorbeeld door Rolnick, Velde en Weber, Sussman en Munro gevoerd.⁹⁵ Zij vonden plaats in het kader van muntverzwakking en 'bullion famine'. Ik herhaal dat muntverzwakking tot koopkrachtverlies van een bepaalde nominale munt kon leiden. Dat is voor de casus van het grootste belang, omdat de jaarrente van cijzen, als die alleen in nominale munt uitgedrukt was zonder verdere waardereferenties, in koopkracht aangetast kon worden.

Als startpunt van de discussies over muntverzwakking begin ik bij Cipolla, die in 1963 korte metten wilde maken met toenmalige opvattingen. Cipolla gaf zeven oorzaken, die deels structureel en deels incidenteel zijn.⁹⁶ De belangrijkste structurele is de toegenomen behoefte aan geld door monetaarisering en bevolkingsgroei met beperkte beschikbaarheid van muntmetaal. Later zou blijken dat dit typerend was voor Italiaanse steden. De belangrijkste incidentele is een tekort op de betalingsbalans. Deze opvatting heeft al evenmin een universele geldigheid. Opvallend is, dat de vraag naar meer geld in verband met het vorstelijk streven naar machtsuitbreiding, waardoor ook oorlogen gefinancierd moesten worden, ontbrak. Zette Cipolla zich te fel af tegen historici, die als verklaring voor muntontwaarding het argument van de 'spendthrift and warlike princes' hanteerden, en economen, die ook al 'rarely get away from the alluring old tale of the spendthrift kings and the mismanagement of state finances'.⁹⁷

Na het bezemwerk van Cipolla zijn vele publicaties over muntverzwakking verschenen. Ik beperk me tot enkele van de laatste decennia.

Sussman toonde in 1993 aan, dat de vaak genoemde Franse koninklijke muntverzwakkingen tijdens de Honderdjarige Oorlog dikwijls gepaard gingen met vergrote muntproductie. Omdat de schatkist hierdoor wel degelijk gevuld werd, bleken deze maatregelen, zolang de inflatie binnen de perken bleef, effectieve middelen van overheidsfinanciën.⁹⁸ In 1998 baarde Sussman opzien met zijn theorie dat in West-Europa een chronisch tekort op de betalingsbalans en een tekort aan muntspecie niet kunnen samenvallen: er was een tekort aan edelmetaal en een overschot op de betalingsbalans, of omgekeerd bij een overschot aan edelmetaal een tekort, het een of het ander.⁹⁹ Zijn stelling daarbij is dat bij geldtekort meer compensatiehandel optreedt, waardoor de 'aggregate' meer exporteert en een overschot op de betalingbalans ontstaat, terwijl na een muntontwaarding, waarbij hogere prijzen voor specie betaald worden, de muntcirculatie vergroot wordt indien zilveren munten in het ruilverkeer op 'face value' worden geaccepteerd.

Sargent en Velde stelden in 2002 dat muntontwaarding verband hield met een tekort aan (goed) kleingeld. Zo zou in Engeland een tekort aan pasmunt tot import van proportioneel minderwaardige kleine munten geleid hebben, waardoor binnenlands muntmetaal wegvloede naar de makers daarvan, met als gevolg dat grotere munten gesnoeid werden om aan muntmetaal te komen.¹⁰⁰ Munro had echter al aangetoond dat Vlaanderen, waar veel muntverzwakkingen plaatsvonden, over het algemeen niet te kampen had met een tekort aan pasmunt.¹⁰¹

Anderen liepen in hun onderzoek vast, omdat zij constateerden dat na muntverzwakking grote hoeveelheden nieuwe munten werden aangemunt en dit vervolgens niet konden verklaren onder de aanname dat het publiek verzwakt geld niet accepteerde, omdat zilvergeld volgens hen in het ruilverkeer gewogen werd.¹⁰²

Munro publiceerde in 2009 een uitvoerig ‘working paper’ over monetaire ontwikkelingen in Bourgondisch Vlaanderen (1384-1482).¹⁰³ Samengevat is hij van mening dat oorlogen direct en indirect de voornaamste oorzaak waren van monetaire schaarste, vooral door verlaagde omloopsnelheid van geld en oppotten, waardoor muntverzwakking noodzakelijk werd.¹⁰⁴ Dit werkte volgens hem, omdat handelaren in muntmetaal door vorsten gepaaid werden met hoge prijzen, die door een grotere hoeveelheid nieuwe verzwakte munten opgebracht werden. De kern van het betoog van Munro is, dat zilveren munten niet gewogen, maar geteld werden. Dat wil zeggen dat zij op ‘face value’ aangenomen werden: ‘Indeed, contrary to some erroneous views in the economic history literature, most people – whether merchants, tradesmen, artisans, labourers, peasant farms, etc. – usually always accepted coins by ‘tale’ – i.e., by number, at face-value, without ever weighing, assaying, or otherwise testing them.’¹⁰⁵ Omdat het publiek zilvergeld niet controleerde, werkte dit mechanisme door asymmetrische informatie maar een bepaalde periode, waarin inflatie achterwege bleef.¹⁰⁶ Na verloop van tijd werden de verzwakkingen toch onderkend en kwamen de inflatoire effecten wel degelijk, waardoor de koopkracht van de verzwakte munt verminderde.¹⁰⁷ De inflatoire effecten na de Bourgondische muntverzwakkingen van 1384 tot 1482 die mede als gevolg van metaalschaarste plaatsvonden, waren daarentegen gering.¹⁰⁸

Een paar jaar geleden is door Chilosi en Volckart van de London School of Economics een voorlopig onderzoek naar muntverzwakkingen in de late middeleeuwen in het Rijngebied en enkele aangrenzende territoria gedaan. De voor onze casus interessante, voorlopige conclusies zijn: ten eerste, dat oorlogssituaties of rampen in Vlaanderen en het gebied van het latere Pruisen (vorsten) vaker tot fiscale muntverzwakkingen leidden dan in Florence, Bazel en Hamburg (steden), waar meer monetaire oorzaken zijn aan te wijzen; ten tweede, dat ‘bullion famines’ meestal niet tot algemene verzwakking van zilveren munten konden leiden, simpelweg omdat er te weinig aanbod van zilver was waarmee muntheren ingrijpend in het muntwezen hadden kunnen interveniëren.¹⁰⁹ Hierdoor had de door Munro aangegeven lokpolitiek van de Vlaamse graven inzake edelmetaal, in de Bourgondische periode geen zin. Omdat in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw de Vlaamse cq Bourgondische monetaire politiek een zwaar stempel drukte op de Brabantse munt geef ik ook enkele van hun specifieke bevindingen ten aanzien van Vlaamse muntverzwakkingen:

- inkomensafhankelijkheid van de muntslag, zoals in Vlaanderen tijdens de pre Bourgondische periode, initieerde muntverzwakkingen;¹¹⁰
- in Vlaanderen werden alle muntverzwakkingen tijdens de pre Bourgondische periode voorafgegaan door verminderde muntslag.¹¹¹

Over inflatoire effecten doen Chilosi en Volckart geen uitspraken.

94 Täuber, *Geld*, 29-30; Täuber, *Molinaeus’ Geldschulddlehre*, III-IV, 14 n 49. Deze strijd vond plaats tussen Wilhelm Endemann (‘Nennwert’) en Gustav Hartmann (‘Metalwert’).

95 Rolnick, Velde en Weber, ‘The Debasement Puzzle’; Sussman, ‘The Late Medieval Bullion Famine Reconsidered’; Munro, ‘Warfare’.

96 Cipolla, ‘Currency Depreciation’, 414-415.

97 Cipolla, ‘Currency Depreciation’, 413.

98 Sussman, ‘Debasements’, 44-70; Täuber, *Molinaeus’ Geldschulddlehre*, 27.

99 Sussman, ‘The Late Medieval Bullion Famine Reconsidered’, 126-154.

100 Sargent en Velde, *The Big Problem*, 10-12, 15, 40-41, 99, 120, 131-138.

101 Munro, ‘Petty Coinage’, 38-39. Pasmunt ging door grotere slijtvastheid langer mee en werd niet zoals grotere denominaties geëxporteerd. Zie ook Volckart, ‘The Big Problem’, 4-9.

102 Rolnick, Velde en Weber, ‘The Debasement Puzzle’, 789-806. Hun bewijs, dat de muntcirculatie in het ruilverkeer grotendeels ‘by weight’ ging, is gebaseerd op een anoniem Frans dagboek uit de eerste helft van de vijftiende eeuw en enkele account books (801). Niet erg solide dus.

103 Munro, ‘Warfare’.

104 Munro, ‘Warfare’: Abstract.

105 Munro, ‘Warfare’, 31-32.

106 Munro, ‘Warfare’, 30-34.

107 Munro, ‘Petty Coinage’, 31.

108 Munro, ‘Warfare’, 20-22.

109 Chilosi en Volckart, ‘Good or Bad Money?’, 5-6, 16-19, 23, 37-38, 41.

110 Chilosi en Volckart, ‘Good or Bad Money?’, 18-19.

111 Chilosi en Volckart, ‘Good or Bad Money?’, 23.

Wat de acceptatie van munten in het ruilverkeer betreft kan gesteld worden dat gouden munten vanwege hun grote waarde gewogen werden. Zo bevond zich in de veertiende eeuw op de markt te Siegburg in het Nederrijng gebied een stedelijke goudwaag, waar tegen een geringe vergoeding gouden munten gewogen konden worden.¹¹² Daarom werkte verzwakking van gouden munten inflatoir. Over acceptatie van zilveren munten 'by tale' lijkt inmiddels consensus te bestaan.¹¹³ Een zilveren munt werd geaccepteerd volgens zijn nominale waarde.¹¹⁴ Men was er kennelijk van overtuigd dat men hem voor de ontvangen waarde ook weer kon uitgeven. In verband met de wet van Gresham zal wel gewogen zijn. Vreemde munten waren gemakkelijk te herkennen, maar men zal toch wel gewogen hebben bij de vervanging van goede en zware eigen munten door lichtere en versleten of gesnoeide munten.¹¹⁵ Dit noemde men 'biqueteren'.¹¹⁶ Daarbij werd gebruik gemaakt van muntgewichtjes en muntbalansjes. Het gebruik daarvan werd volgens Houben tot in de zestiende eeuw wettelijk beperkt.¹¹⁷ Ook Thomas van Aquino beweerde dat het wegen van edelmetaal en (zilveren) geldstukken niet ongebruikelijk was in zijn tijd.¹¹⁸ Volgens Munro zou dit echter niet zozeer bij lokale transacties plaatsgevonden hebben, terwijl De Roover beweert dat dit in Vlaanderen slechts tot het begin van de veertiende eeuw gedaan werd.¹¹⁹ Rössner vertelt dat bij de muntverzwakking, die een gevolg was van gestegen zilverprijzen door schaarste, in het eerste kwart van de zestiende eeuw in Centraal-Duitsland door de boeren renten alleen maar in onverzwakte munt betaald mochten worden, terwijl van het geldverkeer *nota bene* geëist werd dat zilvergeld tegen 'face value' aangenomen werd, wat overigens door bepaalde partijen geweigerd werd.¹²⁰ Dan werd er waarschijnlijk toch gewogen. In de zestiende eeuw werden volgens Klüssendorf grote hoeveelheden pasmunt ook op gewicht aangenomen.¹²¹ Er wordt derhalve geen glashelder en uniform beeld geboden. Misschien was de regel dat zilveren munten in het ruilverkeer niet gewogen werden, maar dit gold niet voor jagers op voordeel, de 'experts' wogen wel degelijk, ook hier bevestigen de uitzonderingen de regel. Voor de casus is straks van belang dat het sinds de laatste decennia van de dertiende eeuw niet aan te raden was geld in gerede zilveren penningen in de kast te laten liggen. Door muntverzwakking in combinatie met de acceptatie van zilvergeld tegen 'face value' kon de koopkracht van de zilverwaarde van goede munten op langere termijn aangetast worden. Dit pleitte ervoor dat bijvoorbeeld armmeesters geen contant geld in grote hoeveelheid aanhielden, maar dit investeerden in renten. Als Kusman zich afvraagt waarom charitatieve instellingen niet eerder gebruikt maakten van geldrenten, is dit volgens mij één van de redenen.¹²²

Samengevat kan gesteld worden dat door de pluriformiteit van muntverzwakking wat betreft tijd, plaats en omstandigheden, kennelijk geen eenduidige gevolgtrekkingen mogelijk zijn. Voor Vlaanderen en Brabant mag evenwel de conclusie getrokken worden dat bij de muntverzwakkingen in de veertiende eeuw oorlogen wel degelijk een grote rol speelden. In hoofdstuk 6 wordt aangetoond dat de opportunistische muntpolitiek van de graaf van Vlaanderen in sterke mate de monetaire ontwikkeling in Brabant heeft bepaald.¹²³ Als gevolg van muntverzwakkingen ontstonden tussen deze gewesten muntverenigingen. Dit gebeurde dan waarschijnlijk niet om muntverzwakking tegen te gaan, maar om gezamenlijk meer sleischat te genereren. Verder is voor de casus van belang dat in Vlaanderen en Brabant muntverzwakkingen tijdens de veertiende eeuw inflatoire uitwerkingen hadden, terwijl dit gemiddeld nauwelijks het geval was bij verzwakkingen tijdens de Bourgondische hertogen in de vijftiende eeuw, ten tijde van monetaire contractie. De belangrijkste oorzaak van monetaire contractie was de gestagneerde aanvoer van muntmetaal door uitputting van de mijnen.¹²⁴

Toen zilver sinds 1460 weer in voldoende mate uit Zuid-Duitse mijnen beschikbaar kwam, ontvouwen financiële instellingen die bij de winning betrokken waren, monopolistische praktijken in de distributie van edele metalen. In hoofdstuk 5 komen we hierop terug.

Rest nog de vraag hoe de samenleving op muntverzwakkingen reageerde. In het toenmalige Europa is veel te doen geweest over wie nu eigenlijk gerechtigd was tot het ‘manipuleren’ van munten en over de schadelijke uitwerkingen daarvan.¹²⁵ In de Duitse middeleeuwse steden was het te danken aan kooplieden dat de uitgifte van verzwakt geld en Münzverrufungen bestreden werden.¹²⁶ In Bohemen beijverde de cisterciënzer monnik Peter von Zittau (circa 1275-1339) zich voor een goede munt na de onophoudelijke Münzverrufungen en de uitgifte in 1327 van kleine minderwaardige penningen door de Luxemburgse vorst Jan de Blinde, die zich hierbij had laten adviseren door Florentijnse Lombarden.¹²⁷ In Luxemburg werden door deze vorst gigantische hoeveelheden minderwaardige kopieën van Engelse sterlingen uitgegeven, die andere muntstelsels ontregelden.¹²⁸ De muntverzwakkingen van de Franse koning Filips IV zijn alom bekend. In een Franse kroniek wordt gemeld dat de koning in 1306 bij een oproer van de lagere klasse in Parijs, terugkeer naar het goede oude geld beloofde.¹²⁹ In Frankrijk is ook een document van rond 1340 bewaard gebleven waaruit de verschillende gevolgen van muntverzwakking voor de samenleving blijken.¹³⁰ Volgens het document zou de groep uit de samenleving die het brood met de handen moest verdienen, het beste af zijn bij een muntverzwakking. De handel gaf, wegens afhankelijkheid van partijen die produceerden of verkochten en partijen die kochten, de voorkeur aan een middenkoers tussen de oude en nieuwe munten. De meest gedupeerde groep vormden de grondeigenaren. Grondeigenaren genoten renten die in nominale munten uitbetaald werden, bijvoorbeeld in penningen of later in groten. Als nieuw uitgegeven penningen of groten minder zilver bevatten, kreeg de grondeigenaar minder waarde in zilver uitgedrukt, terwijl de groep van rentebetalers goedkoper uit was.¹³¹ Het eigenaardige doet zich nu voor dat dezelfde groep van grondeigenaren bij een revaluatie van de munt, ondanks meer zilver voor dezelfde hoeveelheid nominale munten, ook nog schade kon oplopen. De meeste grondeigenaren hadden namelijk wel een voorraad munten. Die kon men bij de introductie

112 Klüssendorf, *Studien*, 142.

113 Chilosi en Volckart, ‘Good or Bad Money?’, 3.

114 De Wit, ‘De ordonnantie’, 13-17; Van Gelder, ‘De oudste geïllustreerde munttarieven’, 83-100.

115 De wet van Gresham: ‘cheap money drives out dear’ of: ‘bad money drives out good money’. Intergewestelijk betekende dit dat wanneer een verzwakte munt ook in naburige landen circuleerde, de muntheren daar genoodzaakt werden eveneens tot muntverzwakking over te gaan. Gesnoeide munten zijn munten waarvan een stukje afgeknipt is.

116 Sneller, ‘Het wisselaarsbedrijf’, 490. In Duitse gebieden noemde men deze handeling ‘seigern’, Luschin van Ebengreuth, *Allgemeine Münzkunde*, 264-265.

117 Houben, *Muntgewichten*, 3. De oudste muntgewichtjes in de Nederlanden dateren van circa 1355 en 1365, zij hebben betrekking op respectievelijk het gouden schild (1346-1364) en de gouden leeuw (1365-1370) van Lodewijk van Male. Houben, *De oudste muntgewichten*, 14-15.

118 Wittreck, *Geld*, 395.

119 Munro, ‘Wartfare’, 32; Munro, *Wool*, 26, noot 48; De Roover, *Money*, 230.

120 Rössner, ‘Bad Money’, 104-107.

121 Klüssendorf, ‘Gelt, so in Klingelsack gefalt’, 39.

122 Kusman, ‘Les hôpitaux’, 368.

123 Eisen, ‘La monnaie’, 162-170; Blockmans en Blockmans, ‘Devaluation’, 69-94; Munro, ‘Monnayage’, 263-294; Cockshaw, ‘À propos’, 104-141.

124 Mäkelar, *Reichsmünzen*, hoofdstukken IV en V; Hess, ‘Das rheinische Münzwesen’, 257-323; Kirchgässner, ‘Die Auswirkungen’, 225-256. Uitputting van de mijnen was mede een gevolg van de strijd om de oppermacht in het Duitse Rijk. Door de Boheemse vorsten Karel IV (1346-1378) en zijn zoon Wenceslaus II (1378-1400) werden in verband met uitbreiding van de Hausmacht en hun verkiezing tot Rooms-Duitse koning en keizer enorme geldbedragen besteed via bemiddeling van ‘Glaubiger’. Dit geld werd terugbetaald uit pachtgelden van de goud- en zilvermijnen, waarvan de belangrijkste in Bohemen lagen en uit rijksbelastingen door de Duitse staten, die alle over het muntregaal beschikten. Dit leidde tot de uitgifte van verzwakte munten. Dit liep zo de spuigaten uit dat in de tweede helft van de veertiende eeuw door heel Duitsland muntallianties tot stand kwamen, waarvan de bekendste en de belangrijkste ook voor de Nederlanden de Rheinischer Münzverein (1385) was.

125 Spufford, *Money*, 305-316.

126 Berghaus, ‘Die Münzpolitik’, 77.

127 Mäkelar, *Reichsmünzen*, 140-141.

128 Reichert, ‘Hochfinanz’, 272. Hij werd daarin bijgestaan door Arnold van Arlon, raadsheer en financier bij het Luxemburgse vorstenhuis, die met een enorm netwerk werkte, waaronder Lombarden.

129 Kaye, ‘Monetary and Market Consciousness’, 381.

130 Leroy, ‘Théorie monétaire’; Spufford, *Money*, 305-306.

131 Leroy, ‘Théorie monétaire’, 110: ‘Et quant la monnaie est foible, chacun peut deviser de sa monnaie a sa volenté, et de la forte ne le pourroit faire’.

van een sterke munt niet meer voor de nominale waarde uitgeven, omdat die minder zilver bevatten dan de nieuwe.¹³² Bij muntversterking kregen loonwerkers minder muntjes uitbetaald, maar de koopkracht werd niet aangetast. Deflatie werd dus toen in Frankrijk niet altijd begrepen, waardoor rellen konden uitbreken.¹³³

Samengevat had muntverzwakking geen uniforme uitwerking op de samenleving. Sommigen hadden er baat bij, anderen verloren. De meest gedupeerde groep lijkt de klasse van de grondeigenaren. De groep grondeigenaren vormde de bovenlaag van de samenleving. Deze laag was meer in staat te ageren tegen muntverzwakking dan andere groepen. De grieven van de grondeigenaren worden weergegeven in een verhandeling over munten door de wiskundige en scholastieke natuurfilosoof Nicolas Oresme (1320/1325-1382), bisschop van Lisieux (Normandië). Oresme was als leerling van Johannes Buridan (vóór 1300 – na 1358) en aanhanger van de metallistische geldtheorie van oordeel, dat de munt ruilmiddel voor natuurlijke rijkdommen was en dat daarom de muntslag geen zaak was van de vorst maar van de gemeenschap.¹³⁴ Zijn belangrijkste grief was dat de koning zich bij muntverzwakking persoonlijk verrijkte.¹³⁵ Muntverzwakking kon in moeilijke tijden best noodzakelijk zijn maar altijd tegen de achtergrond van het algemeen belang. De opvattingen van Oresme, die dus al eerder door Peter von Zittau verkondigd waren, stonden diametraal tegenover de scholastische opvatting, die door de *iura monetaria* ondersteund werd.¹³⁶ Thomas van Aquino en zijn leerling Ptolemaeus van Lucca waren, als aanhangers van het monetaire nominalisme, van mening dat de koning inderdaad het alleenrecht bezat tot het vaststellen van de nominale waarde van munten.¹³⁷

3.5 RENTEPROBLEMATIEK, LEER EN PRAKTIJK

Voor het onderzoek is vooral het thema van de renteheffing van belang. In deze paragraaf wil ik het standpunt duidelijk maken ten aanzien van het spanningsveld tussen het kerkelijk renteverbod en de welhaast permanente geldbehoefte van de (middeleeuwse) mens. Ik zal aannemelijk maken dat ten aanzien van productieve en consumptieve kredieten de leer de praktijk volgde.

Laten we beginnen met de leer. Die bestond uit het standpunt dat door canonisten en romanisten van de negende tot de twaalfde eeuw was ingenomen ten aanzien van onchristelijk handelen, dat door de Kerk infamie en woeker genoemd werd. Infaam of ‘asociaal’ gedrag was door de Kerk in de vroege middeleeuwen al verondersteld en evenals hebzucht (*usura*) bijeengebracht in de figuur Judas en de Joden. Die werden daardoor als metafoor gebruikt voor onfatsoenlijk handelen, hebzucht en gierigheid.¹³⁸ De transitie van onchristelijk handelen op economische ‘misbruiken’ vond plaats na de investituurstrijd, toen een einde gemaakt werd aan de praktijken van simonie binnen de Kerk zelf.¹³⁹ Circa 1140 kwam het vernieuwde *Decretum* van Gratianus beschikbaar. Todeschini merkt op dat

*‘Gratian ... then observes through an astonishing theological/economic syllogism that the avarice of Judas marched with his incapacity to understand that an alienated value is no more fruitful: “... Judas sold the Redeemer and therefore, after his hanging, he could not obtain the grace of redemption. That was right, because nobody can keep what he has sold ...”*¹⁴⁰

Franciscanen droegen deze iconen van Judas verder uit.¹⁴¹

Wat renteheffing betreft waren ook moraalfilosofen via een andere redenering tot de conclusie gekomen dat dit onjuist was. Zij baseerden zich op de opvattingen over de juiste prijs in het economische verkeer. Hierbij werden in de dertiende eeuw vooral de ideeën van Aristoteles gevolgd. Vanuit zijn sterilitategedachte over geld kon dit geen extra geld genereren. Bovendien werd volgens het middeleeuwse denken bij een grotere terugbetaling dan de geleende som het natuurlijk evenwicht verstoord.¹⁴² Een veel gebruikte opvatting bij scholastici, onder wie Albertus Magnus en Thomas van Aquino, was wel dat bij een lening het eigendom werd overgedragen.¹⁴³ Pas aan het einde van de dertiende eeuw groeide in Bologna bij specialisten in Romeins recht het besef dat een schadevergoeding (*damnum emergens*) bij te late terugbetaling geoorloofd zou moeten zijn. Dit besef werd verruimd met een vergoeding voor gederfde winst (*lucrum cessans*).¹⁴⁴ In de praktijk hadden zich intussen allerlei constructies ontwikkeld, waarbij op verkapte wijze onder verschillende titels toch rentevergoedingen geregeld werden. Een goed voorbeeld hiervan was de in de dertiende eeuw ontstane constitutieve rente die in de volgende paragraaf behandeld wordt.

Vervolgens de praktijk. Waarom was ten tijde van de monetaisering de behoefte aan geld zo gegroeid? Op deze vraag is geen eenduidig antwoord te geven. We moeten onderscheid maken tussen geld benodigd voor commerciële doeleinden en geld benodigd voor consumptieve doeleinden. Ik neem aan dat het duidelijk is dat destijds bij groeiende commerciële activiteiten de behoefte aan commerciële leningen meegroeide, omdat vaak ‘up front’ investeringen gedaan moesten worden. Ten aanzien van consumptieve leningen blijken tenminste twee belangrijke oorzaken.¹⁴⁵ De eerste is hebzucht, die zich manifesteerde als wisselwerking tussen geld en macht.¹⁴⁶ Ten tijde van de monetaisering, in de zin van klinkende munten die in ruimere mate geslagen werden nadat sinds 1160 zilver beschikbaar kwam, openden vorsten onder het mom van volksbelang, maar in wezen uit machtzucht de jacht op geld.¹⁴⁷ Dit openbaarde zich in het uitpersen van hun onderdanen. De Engelse koning Edward I (1272-1307) zoog volk en kloosters uit, de Franse koning Filips IV (1285-1314) ging op grote schaal tot muntverzwakking over.¹⁴⁸ Zoals gezegd kon muntverzwakking een vorm van belasting zijn. Geld was eveneens voorwaarde bij de strijd om gebiedsuitbreiding van territoriale machthebbers in drie politieke blokken in het noordwesten van het Duitse rijk, waarbij Holland, Brabant en Vlaanderen het westelijk blok vormden.¹⁴⁹ Het uitzuigen van het volk beperkte zich niet tot ‘vorstelijk’ optreden. De zucht naar geld maakte zich ook meester van de heersende klasse onder het hoogste gremium. Deze klasse haalde overal geld weg om luxe producten te kunnen

132 Spufford, *Money*, 303.

133 De Roover, *Money*, 228-229.

134 Oresme, *Traité*, 47-55; Mäkeler, *Reichsmünzwesen*, 31-35; Spufford, *Money*, 300, 307; Munro, *Wool*, 20-21.

135 Oresme, *Traité*, 67-72; Spufford, *Money*, 307. Citaten uit de *Traité*: Hoofdstuk XV: ‘De winst die de vorst uit zijn munt trekt is onjuist’. Hoofdstuk XVII: ‘Er zijn drie manieren waarmee je met munten winst kunt maken: met de geldhandel (omwisselen, depot- en geldhandel), met woeker en met muntverzwakking.’

136 Wittreck, *Geld*, 723-725.

137 Mäkeler, *Reichsmünzwesen*, 29-31; Wittreck, *Geld*, 405-411.

138 Todeschini, ‘The Incivility’, 34-39.

139 Todeschini, ‘The Incivility’, 41.

140 Todeschini, ‘The Incivility’, 39. Citaat *Decretum Gratiani* C.I q. I c.II.

141 Todeschini, ‘The Incivility’, 44.

142 Langholm, ‘The Medieval Schoolmen’, 476-477.

143 Langholm, ‘The Medieval Schoolmen’, 479.

144 Vivenza, ‘Roman thought’, 291-292; Langholm, ‘The Medieval Schoolmen’, 485-490.

145 Spufford, *Money*, 242-251; Kaye, ‘Monetary and Market Consciousness’, 376-378, 381-383.

146 Aristoteles, *Politica*, 1257b1-1258a15. Bezitsvorming die verder reikt dan dekking van levensnoodzakelijke behoeften voor het goede leven in de *polis* (natuurlijke of huishoudkundige vermogensvorming), kent geen beperkingen. Dit geldt voor iedereen.

147 Wood, *Medieval Economic Thought*, 37-39; Mäkeler, *Reichsmünzwesen*, 29-30. Ptolemaeus van Lucca (circa 1236-1327) accordeerde als leerling van Thomas van Aquino zelfs, dat in verband met de uitoefening van machtspolitiek de koning over edelmetaal en daaruit geslagen munten moest beschikken!

148 Kaye, ‘Monetary and Market Consciousness’, 376, 381.

149 Petri, ‘Territorienbildung’, 386-395, 427-439, 455, 468-469, 479. De andere twee blokken lagen in het noordoosten van de IJssel tot de Weser en in het zuiden aan beide oevers van de Rijn stroomafwaarts tot aan Utrecht en Lippe (386).

kopen, die door de lokale markten niet aangeboden werden.¹⁵⁰ De tweede oorzaak van geldbehoefte vormden prijsstijgingen van voedingsmiddelen als gevolg van inflatie en schaarste.¹⁵¹ Ondanks verschillende pogingen van overheidsingrijpen lukte het niet prijzen van voedingsmiddelen onder controle te krijgen. Hierdoor werd bij velen een groot gedeelte van het besteedbaar inkomen opgeslorpt. Kaye staaft de geldzorgen onder het volk met kronieken, die unaniem de noodklok luidden, en parabels. Spufford vat de prijsinflatie als volgt samen: 'The thirteenth century was, however, subject to strong inflationary pressures, primarily because the increased population put pressure on the agricultural resources and caused the price of basic foodstuffs to rise, but partially also, no doubt, because of the increased money supply itself, and partially because of the diminution of the silver content of the individual coins. This diminution was generally only the necessary reduction in weight at longish intervals to compensate for wear and tear, but sometimes took form of violent debasements to help meet the financial emergencies of the rulers'.¹⁵²

Commerciële leningen waren goedkoper dan consumptieve.¹⁵³ Wat de eerste categorie betreft wordt de rol van Italiaanse handelaren vaak belicht. Wij mogen de rol van Engelse en Duitse kooplieden niet onderschatten.¹⁵⁴ Volgens Blanchard geschiedde de geldhandel in Engeland en het gebied van de Nederrijn van oudsher tegen de helft van het renteniveau van andere gebieden in Centraal-Europa.¹⁵⁵ Engeland was sinds de twaalfde eeuw goed voorzien van geld door de wolhandel.¹⁵⁶ Het gebied van de Nederrijn had al vroeg eigen markten, maar was ook belangrijk voor de doorvoer van handelswaar van en naar de grote metropool Keulen. Dit gold ook voor de Maassteden Maastricht, Roermond en Venlo en de Rijnsteden Nijmegen en Arnhem.¹⁵⁷ Al vroeg vestigden zich in dit grote handelsgebied geldhandelaren. In Keulen werden door de *Schrein* van de stad tegen lage rente handelskredieten verstrekt tegen verpanding van *Grund und Boden*.¹⁵⁸ Kon men geen goede zekerheden geven, dan was men aangewezen op andere geldschieters, die hogere vergoedingen vroegen. Maar die liepen dan ook meer risico. Dit gold niet in de laatste plaats voor geldbehoevende vorstenhuizen.¹⁵⁹ Die werkten trouwens met financiers van groot aanzien.¹⁶⁰ Zij leenden ook van Joodse geldhandelaren, die meestal op snelle wijze geld verstrekten, dat daarom vaak als overbruggingskrediet werd gebruikt.¹⁶¹ Lombarden en autochtone woekeraars, waaronder geldwisselaars, werden evenmin door vorsten geschuwd.¹⁶² Het is bekend dat Lombarden mede gefinancierd werden door vertrouwenslieden van vorstenhuizen. Tussen Rijn en Maas waren grote mannen op dit terrein Reinhard von Schönau (circa 1310-1376) en Arnold von Arlon (?-1347/48). Reinhard von Schönau was in dienst bij verschillende Nederrijnse vorstenhuizen, waar hij ook als financier of als financieel bemiddelaar optrad. Zo was hij schuldeiser van de hertog van Gulik, de bisschop van Luik, de aartsbisschop van Keulen, koning Jan de Blinde en zijn zoon, de hertog van Luxemburg, de hertog van Brabant en waarschijnlijk ook de hertog van Kleef.¹⁶³ Hij begon zijn carrière met bescheiden middelen, maar liet een puissant vermogen na, met vele territoriale bezittingen, ook in Brabant.¹⁶⁴ Hij financierde Lombarden en rekende zelf ook met percentages van 40%.¹⁶⁵

In de consumptieve sfeer was men lange tijd vooral op Joden en Lombarden aangewezen. Daarnaast waren ook autochtonen betrokken bij deze vorm van kredietverlening. Dit gold zeker voor de bourgeoisie en rijke boeren, maar ook voor de lage adel.¹⁶⁶ Joden vielen buiten het kerkelijk woekerverbod, Lombarden niet, zij waren geloofsgenoten. Reichert stelde vast dat rond 1350 op bijna zeshonderd locaties in het noordwesten van het Europese continent alleen al bijna zevenhonderd Lombardische leentafels opereerden!¹⁶⁷ Joden vestigden zich sinds de dertiende eeuw in Brabant en andere gebieden van

de Zuidelijke Nederlanden.¹⁶⁸ Vanaf het begin van de veertiende eeuw hielden zij zich eveneens op in de Gelderse kwartieren.¹⁶⁹ Lombarden, in de betekenis van houders van leentafels, waren geldhandelaren uit Piemonte.¹⁷⁰ Zij waren in de dertiende eeuw nog maar sporadisch in het Nederrijngedebied te vinden.¹⁷¹ In de veertiende eeuw nam dit grote vormen aan, evenals in Gelre en Kleef en in Brabant.¹⁷² Joden en Lombarden werkten meestal op monopolistische basis met een licentie, die mede daarom voor veel geld gekocht was van een stedelijke of andere overheid.¹⁷³ Dat betekende niet dat zij daarom geen woekeraars waren, zoals Blockmans stelt.¹⁷⁴ Zij vroegen allemaal zeer hoge interesten voor consumptieve kredieten.¹⁷⁵ De interest kon oplopen naar 60 tot 65%.¹⁷⁶ Daar stond tegenover dat zij ook een behoorlijk risico liepen, want zij waren nogal soepel met het vragen van zekerheden.¹⁷⁷ Daarom was het in de middeleeuwen waarschijnlijk een doodnormale zaak dat geld geleend werd bij Joden.¹⁷⁸ Dit gold ook voor Lombarden en geldwisselaars.¹⁷⁹ Zij waren nodig, maar niet geliefd en genoten toch vaak aanzien. Dat verklaart waarschijnlijk ook waarom bijvoorbeeld Lombarden onder de leden van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap te vinden waren.¹⁸⁰ Dit gold trouwens ook voor tollenaars.¹⁸¹ Vanwege hun reputatie vormden Joden bij politieke of economische spanningen voortdurend het mikpunt. In Brabant werden circa 1347 als gevolg van politieke spanningen, waarbij soms manifestaties plaatsvonden van geselaars, die Gods genade probeerden zeker te stellen via openbare zelfkastijding (flagellanten), en door het ambivalente optreden van hertog Jan III en zijn zoon met betrekking tot beschermingsmaatregelen, Joden vervolgd en omgebracht.¹⁸² Bij een stadsoproer aan het begin van de veertiende eeuw in 's-Hertogenbosch, wisselde waarschijnlijk een Joodse geldwisselaar op onnatuurlijke wijze het tijdelijke voor het eeuwige.¹⁸³ Ter bescherming van ingezetenen in stad en land werd geregeld opgetreden tegen woekeraars. We moeten hierbij wel bedenken dat onder het

-
- 150 Britnell, 'Uses of money', 22; Spufford, *Money*, 242-243.
 151 Spufford, *Money*, 242-251; Kaye, 'Monetary and Market Consciousness', 376-378, 381-383.
 152 Spufford, *Money*, 243.
 153 Spufford, *Money*, 261-262.
 154 Greve, 'Hanseatic merchants', 3-13.
 155 Blanchard, *Mining* 3, 1090-1091; Blanchard, 'English Royal Borrowing', 57-58.
 156 Spufford, *Money*, 388-389.
 157 Klüssendorf, *Studien*, 40-45; Jansen, 'Handel en nijverheid', 152-156.
 158 Klüssendorf, *Studien*, 44.
 159 Gilchrist, *The Church*, 93-94.
 160 Reichert, 'Hochfinanz und Territorialfinanz', 219-280: het functioneren van Arnold van Arlon, 'Rat und Finanzier der Luxemburger'.
 161 Ziwes, 'Zum jüdischen Kapitalmarkt', 49-74; Mentgen, 'Herausragende jüdische Finanziers', 75-100.
 162 Murray, 'The Devil's Evangelists?', 58. In Brugge en Doornik leenden Bourgondische hertogen van wisselaars met zilveren schalen en sieraden als onderpand.
 163 Irsigler, 'Reinhard von Schönau', 282.
 164 Gläser, 'Das Erbe', 151-152; Irsigler, 'Reinhard von Schönau', 298. Hij had Zichem en Achtenrode voor 70.000 goudstukken gekocht.
 165 Irsigler, 'Reinhard von Schönau', 284, 287, 292-293. Zie ook de verantwoording van de omslag.
 166 Kaye, 'Monetary and Market Consciousness', 384-385; Reichert, 'Lombarden', 218.
 167 Reichert, 'Geldhandel', 97-98.
 168 Cluse, *Studien*, 18-50, 59-61.
 169 Cluse, *Studien*, 54-59, 120.
 170 Reichert, 'Lombarden', 201, 210.
 171 Cluse, *Studien*, 118.
 172 Cluse, *Studien*, 120-121; Reichert, 'Lombarden', 195.
 173 Zo werkten Joden tot de slag bij Woeringen (1288) onder de bescherming van het bisdom Keulen op exclusieve basis in het gebied van de Nederrijn. Daarna werden zij al snel door Lombarden verdrongen. Cluse, *Studien*, 118.
 174 Blockmans, *Metropolen*, 272. Hij bedoelt wellicht de uit Noord- en Midden-Italië afkomstige kooplieden, die door grote Toscaanse bankiers- en handelshuizen ondersteund werden. Die werden ook 'Lombarden' genoemd. Reichert, 'Lombarden', 201.
 175 Bogaert, *Deposito*, 27.
 176 Cluse, *Studien*, 169; Soetaert, *De Bergen*, 54-66; Stengers, *Les Juifs*, 13-17, 38-42; Le Goff, *De woekeraar*, 75-76.
 177 Hunt en Murray, *A History*, 215-216.
 178 Cluse, *Studien*, 171-172.
 179 Murray, 'The Devil's Evangelists?', 59.
 180 Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 93-94; Van Hengel, 'Computations', 2.
 181 Van Dijk, *De Bossche Optimaten*, 94.
 182 Cluse, *Studien*, 244, 249, 253-254, 283. Onder andere in Leuven.
 183 Pelsdonk, 's-Hertogenbosch 1998', 109; Janssen, 'Slotbeschouwing', 198.

mom van het canonieke woekerverbod, het uitzetten van Joden en Lombarden ook een manier was om van schulden af te komen.¹⁸⁴ Na de monetaire hervorming van Filips de Goede in 1434 raakte hun rol goeddeels uitgespeeld.¹⁸⁵ Volgens Van Schaik fungeerden in de oostelijke Nederlanden in de vijftiende eeuw Joden en Lombarden uitsluitend nog als geldschieters voor de lagere klassen.¹⁸⁶ Tijdens de monetaire chaos die na de dood van Karel de Stoute (1477) ontstond, leefde de speculatieve handel van geldwisselaars weer op. Dit zou aanhouden tot de munthervorming van 1489. Tot die tijd bedreven 'tafletiers' hun geldpraktijken tijdens Brabantse jaarmarkten op straat.¹⁸⁷

Onder de consumptieve leningen reken ik ook overbruggingskredieten die ter afdekking of overbrugging van tijdelijke financieringsbehoeften aan boeren werden verleend, waarbij geen onroerend goed als zekerheid gegeven kon worden. Ik wil in deze inleiding voorts benadrukken, dat op het platteland in de particuliere sector kredietverlening in de vorm van uitgestelde betaling met of zonder extra vergoeding, en leningen binnen de eigen sociale klasse een normale zaak geweest schijnt te zijn.¹⁸⁸ Briggs bestudeerde 'manorial court rolls' (rollen met disputen die de domeinheer voorgelegd werden) uit het laatste decennium van de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw van een zevental dorpen in de Midlands.¹⁸⁹ Hij onderscheidt daarin drie vormen van kredietverlening: achterstallige betaling van loon en vergoedingen voor dienstverlening, kasleningen en uitgestelde betaling voor goederen.¹⁹⁰ De gewone kredieten varieerden van geldbehoefte voor noodzakelijk levensonderhoud tot investeringen voor bedrijfsuitbreiding. De krediettermijn varieerde van een dag tot een jaar met een mediaan van ruim zestig dagen. Kredietverlenging was gebruikelijk. Daarnaast was er ook sprake van oude kredieten die omgezet werden in nieuwe. Dit ging over het algemeen over grotere bedragen. Hiermee konden termijnen van enkele jaren gemoeid zijn.¹⁹¹ Kredietafspraken werden veelal mondeling gemaakt, zij vonden op horizontale basis plaats en meestal binnen de eigen omgeving.¹⁹² Hierbij dient wel opgemerkt dat in die periode in Engeland geen Joden meer aanwezig waren.¹⁹³ Hun plaats was inmiddels door Lombarden ingenomen.¹⁹⁴

Na deze kleine bloemlezing over Joden, Lombarden, autochtone woekeraars, wisselaars en andere geldschieters, is mijn conclusie dat het kerkelijk woekerverbod ook in de consumptieve sfeer niet veel voorstelde. Woekeraars en degenen die daar gebruik van maakten, waren volgens de kerkregel verdoemd. Dat moet zo ongeveer de hele bevolking van Noordwest-Europa geweest zijn, want voor zover binnen de eigen sociale klasse renteloze leningen niet mogelijk waren, maakte bijna iedereen, van hoog tot laag, gebruik van deze geldhandelaren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in 1543 in de Nederlanden (12%) en in 1545 in Engeland (10%) via officiële ordonnanties van de regering rentehelling op leningen werd toegestaan.¹⁹⁵ Dit was niet in de laatste plaats belangrijk voor de overheid zelf. Ik kom daarop terug in hoofdstuk 6.

3.5.1 De constitutieve rente

Waarom wordt in een onderzoek naar middeleeuwse monetaire problematiek aandacht besteed aan de constitutieve rente? Het antwoord is dat de vorming van de vermogens van de Graafse armeninstellingen voor een groot deel via overdracht van deze cijnsvereenkomsten tot stand kwam en omdat deze rente tevens de drager is van de informatie, waarmee in hoofdstuk 6 de monetaire ontwikkeling in Brabant aangereikt wordt.

In de dertiende eeuw werd door Duitse, Vlaamse en Noord-Franse steden een nieuwe financieringsvorm in gebruik genomen. De nieuwe vorm was geëvolueerd uit de

Karolingische *census*.¹⁹⁶ Hierbij werd grond aan kloosters in eigendom overgedragen met behoud van het jaarlijkse genot voor de donors of hun erven van een deel van de grondopbrengst in natura. Vanaf de twaalfde eeuw werd dit deel gewoonlijk in geld uitbetaald.¹⁹⁷ Hieruit evolueerden in het begin van de dertiende eeuw nieuwe rentevormen: de grondrente ('*bail à rente*') en daaruit de constitutieve rente ('*constitution de rente*').¹⁹⁸ De laatste is voor onze casus uitermate belangrijk. Bij de constitutieve rente werd aan een eigenaar van onroerend goed een bepaalde geldsom uitbetaald, waarbij als tegenprestatie door de grondeigenaar een jaarlijkse betaling aan de geldverstrekker werd gedaan, waarbij het betreffende onroerend goed als zekerheid voor de jaarlijkse betaling gold.¹⁹⁹ Men sprak ter omzeiling van het woekerverbod niet over het verkrijgen of lenen van geld, maar over het verkopen voor een bepaalde prijs van een periodieke renteverplichting voor onbepaalde tijd.²⁰⁰ De renteverplichting kon uit geld of natura bestaan. In feite was de renteovereenkomst derhalve een verkoopovereenkomst. Het geld dat de renteverkoper op deze wijze aantrok, kon daarom aanvankelijk niet terugbetaald worden. Dit was essentieel, vandaar ook de naam *erfrente*. Hoewel de Kerk de renteovereenkomst, mits gebaseerd op werkelijk eigendom, vrijpleitte van woeker, werden dit soort omtrekkende bewegingen door moraaltheologen toch met argwaan bekeken.²⁰¹ Omdat de constructie door de mazen van het woekerverbod viel, werd des te meer naar de juiste prijsstelling gekeken. Dit gold vooral voor jaarlijkse verplichtingen in natura.²⁰²

De constitutieve rente was een geschikt middel voor ondersteuning van kerkelijke en charitatieve instellingen.²⁰³ De jaarlijkse renteverplichting werd dan vaak niet verkocht, maar geschonken aan de instelling.²⁰⁴ Daarom is het noodzakelijk een onderscheid te maken tussen commerciële en charitatieve renteverstrekkers. De commerciële renteverstrekker is hierboven al aangegeven: uit kapitaalbehoefte trok hij geld aan door rente te verkopen. Bij de charitatieve renteverstrekker speelde geldbehoefte geen rol, want hij schonk een jaarlijkse rente aan de armeninstelling. Dit ging aanvankelijk zonder tegenprestatie, maar in de vijftiende eeuw werd het gebruikelijk van de begunstigde een goede daad in de vorm van een nader omschreven uitdeling aan de armen (een spinde) of een memoriemis, of een combinatie daarvan, te verlangen. Dit kon ook testamentair geregeld zijn. Dan mocht de weldoener vanuit zijn graf maar hopen dat zijn testamentaire eisen ook door de erven werden ingewilligd. Janssen geeft hiervan een mooi voorbeeld: de dominicaan Johannes

184 Reichert, 'Lombarden', 222.

185 Van der Wee, *The Growth II*, 85-86.

186 Van Schaik, 'The sale of annuities', 112.

187 Van der Wee, *The Growth II*, 108-109.

188 Blanchard, *Mining* 3, 1095; Van Dijk, *Op zoek naar Jheronimus van Aken*, 14-22. Aan de hand van leningovereenkomsten reconstrueerde Van Dijk een stuk geschiedenis van de voorouders van Jeroen Bosch.

189 Briggs, *Credit*, 12-13: 'A medieval landlord held a manor court in order to supervise the running of his manor as an economic unit, and to track the activities of his peasant tenants'. De 'gerechtsrollen' hadden betrekking op grotere domeinen. Voor de domeinheer verschenen vooral horigen, maar ook wel vrijen.

190 Briggs, *Credit*, 30-42.

191 Briggs, *Credit*, 71-72.

192 Briggs, *Credit*, 80, 126-129.

193 Mundill, 'Christian and Jewish lending patterns', 42, 62. Joden werden in 1290 het land uitgezet.

194 Hunt en Murray, *A History*, 215-216.

195 Van der Wee, *The Growth 2*, 352-353. In het stadsarchief van Antwerpen en andere archieven staan uit de eerste helft van de zestiende eeuw talrijke leningen tegen rente geregistreerd. Zie ook Munro, 'New Institutional Economics', 32-35.

196 Munro, 'The Medieval Origins', 519.

197 Munro, 'The Medieval Origins', 518.

198 Munro, 'The Medieval Origins', 519; De Blécourt, *Kort begrip*, 289.

199 Godding, *Le droit privé*, 173, paragraaf 260; De Blécourt, *Kort begrip*, 289.

200 Godding, *Le droit privé*, 174-175, paragraaf 263; Godding, *Le droit foncier*, 213; De Blécourt, *Kort begrip*, 289.

201 Munro, 'The Medieval Origins', 522.

202 Munro, 'The Medieval Origins', 523; Little, *Religious poverty*, 183.

203 Godding, *Le droit privé*, 174, paragraaf 263; De Blécourt, *Kort begrip*, 289.

204 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 404.

Herolt was in zijn preken onder de stedelingen in het Rijnland de mening toegedaan, dat het beter was tijdens het leven te geven dan dat aan de erven over te laten. Hij vertelde daarbij de anekdote van een cynische erfgenaam die een testamentaire beschikking van een overledene niet uitvoerde, omdat 'dieser den Lohn dafür nicht brauche, wenn er im Himmel ist, dass sie ihm nichts mehr nützten, wenn er in der Hölle sitzt, und dass es ihm im dritten Falle nicht schaden würde, seine Sünden im Fegfeuer vollständig abzubüßen'.²⁰⁵

De constitutieve rente was ogenschijnlijk een vrij gemakkelijke en goedkope manier om aan geld te komen. Door het bezwaren werd de zekerheid echter minder waard, want de periodieke renteverplichting was in principe eeuwigdurend en bleef als zakelijk recht op het onroerend goed rusten. Het onroerend goed kon zelfs meerdere keren bezwaard worden. Het kon zelfs zo vaak bezwaard zijn dat het niet meer of nog nauwelijks verkoopbaar was.²⁰⁶ In leen verkregen of gepachte goederen werden ook bezwaard. Dat kon alleen met toestemming van de leenheer of eigenaar.²⁰⁷ Bij latere rentestructies konden ook andere zaken dan onroerend goed als betalingszekerheden ingezet worden, bijvoorbeeld opbrengsten uit onroerend goed, of cessie van rechten of inkomsten uit overeenkomsten.

De eeuwigdurende last bij erfrenten stuitte in de praktijk op problemen. Vanaf het midden van de dertiende eeuw verschenen daarom in renteovereenkomsten de eerste afkoopclausules. Daarmee was de losrente geïntroduceerd. Pas vanaf de veertiende eeuw werd de losrente algemeen gebruik. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw werd aflosbaarheid zelfs verplicht gesteld.²⁰⁸ De eerste losrenten konden slechts door de renteverkoper opgezegd worden. Later kon ook de koper - de renteheffer of rentetrekker - de leningovereenkomst beëindigen. Losrenten die door steden werden verkocht, worden nu als voorlopers van de hedendaagse obligatieleningen gezien.²⁰⁹ Gaandeweg werden losrenten, die feitelijk niets anders waren dan waardepapieren, ook verhandeld op de vermogensmarkt.²¹⁰ Daar kom ik zo op terug.

De transactiekosten bij de constitutieve rente zullen niet gering geweest zijn. In verband met het bezwaren van onroerend goed waren officiële instanties bij de transactie betrokken. Ik kan me ook voorstellen dat hiermee nogal wat tijd gemoeid was. Zoals gezegd werd daarom bij financieringen voor korte perioden vaak een beroep gedaan op filantropen en woekeraars.

3.5.2 De lijfrente

Naast erfrenten werden ook lijfrenten als verkapte rentedragende leningen gebruikt. Misschien is de lijfrente zelfs de oudste vorm van rente als financieringsmiddel van steden.²¹¹

De vroegste vorm van de lijfrente was de hierboven genoemde particuliere schenking aan een geestelijke instelling met behoud van levenslang vruchtgebruik door de schenker. Dit kon, omdat een geestelijke of kerkelijke instelling voldoende levensvatbaar en kredietwaardig werd geacht voor het leveren van een jaarlijkse tegenprestatie gedurende het leven van de schenker, of van een andere door hem aangewezen persoon.²¹² Uit de genoemde geconditioneerde particuliere schenking ontwikkelde zich de constructie met geld: de lijfrenteverkoop. Deze vorm van geldverstrekking werd in de latere middeleeuwen door steden overgenomen, omdat die eveneens als solide instellingen werden gezien. Vervolgens bedienden ook particulieren zich van deze mogelijkheid van geldverkrijging.²¹³ Uit onderzoek van de afgelopen jaren blijkt, dat dit soort langlopende financieringsconstructies al in de twaalfde eeuw door Italiaanse steden gebruikt werden.²¹⁴ Zij gebruikten langlopende geldverstrekkingen voor dekking van hun korte termijn

schuldenpositie. In de eeuw daarop viel hetzelfde waar te nemen in steden in het noorden van Frankrijk.²¹⁵ Vandaar uit ging deze praktijk sinds het begin van de veertiende eeuw eerst naar Vlaamse en Brabantse steden en vervolgens naar steden in de Noordelijke Nederlanden.²¹⁶ Kredietvragende instellingen en particulieren namen ook voor productieve doeleinden hun toevlucht tot lijfrenteverkoop als financieringsmiddel.

Het doet vandaag de dag vreemd aan dat bij de vroege lijfrenten geen relatie werd gelegd met de leeftijd van de persoon op wiens leven de rente gevestigd werd. Tot 1672 werd geen leeftijdgebonden risicocalculatie gemaakt. De koopsom van lijfrenten kwam onafhankelijk van leeftijd en geslacht van de koper tot stand.²¹⁷ Lijfrenten werden vaak als belegging gekocht op het leven van gezonde jonge kinderen.²¹⁸ Dat kon een dure aangelegenheid worden voor de renteverkoper. Bovendien was niet altijd duidelijk of de persoon, op wiens leven de rente gevestigd was, nog wel in leven was. Onder andere daarom probeerden de overheden soms lijfrenten af te kopen met de opbrengst van losrenten. Omdat die echter ongeveer anderhalf tot twee maal duurder waren dan lijfrenten vond bij geldschaarste ook het omgekeerde plaats.²¹⁹ In de zestiende eeuw werden Hollandse lijfrenten meestal verkocht tegen de penning twaalf (8,33%) en losrenten tegen de penning acht (12,5%).

Intussen was de hierboven genoemde renteconstitutie op gang gekomen. Het gebruik van de renteconstitutie nam zelfs een veel grotere omvang aan dan de lijfrente. Beide renten konden op twee manieren beschikbaar komen: door primaire vestiging of door overdracht van bestaande renten. De primaire vestiging is hierboven al besproken. Alle renten waren in principe na verloop van tijd overdraagbaar. Kuske noemt dit treffend 'Die Mobilisierung der Rente'.²²⁰ Zowel de nieuw gevestigde rente als de voor overdracht beschikbare bestaande rente kon door aankoop of door schenking verworven worden. De aankoop ging via de kapitaal- of vermogensmarkt, de schenking niet.

3.6 HET FUNCTIONEREN VAN DE VERMOGENSMARKT IN DE MIDDELEEUWEN

Voor het vormen van een voorstelling van het functioneren van de vermogensmarkt in de middeleeuwen laat ik eerst zien hoe de huidige vermogensmarkt functioneert. Ik luid hiermee geen anachronistisch betoog in, want de vermogensmarkt is een abstract begrip, dat in principe tijdloos is. We kunnen met betrekking tot de middeleeuwen hooguit een dispuut krijgen over de naamgeving: is het nu vermogensmarkt, kapitaalmarkt of geldmarkt?

205 Janssen, *Das Erzbistum Köln* 2, 399.

206 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 401-403; De Blécourt, *Kort begrip*, 289.

207 Archief Catharinagasthuis Grave, 1905 (1349); Essink, *Regesten*, nr. 163. Walraven van Valkenburg, heer van Herpen en Asperen, geeft toestemming aan zijn knaap van hem gepachte goederen met zestien penningen te bezwaren. Zie ook Opsommer, "Omme dat leengoed" 2, 504-505.

208 Munro, 'The Medieval Origins', 523-524; Godding, *Le droit privé*, 184-186, 480-481; Van Bavel, *Manors*, 187; Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 401.

209 Goedhart, *Hooflijnen*, 213.

210 Goedhart, *Hooflijnen*, 213-215.

211 Munro, 'The Medieval Origins', 518; Ogris, *Der mittelalterliche Leibrentenvertrag*, 27-28; Kuske, *Das Schuldenwesen*, 12-24 (vele tekstvoorbeelden); Houtzager, *Hollands lijf- en losrenteleningen*, 19-20. Een van de oudst bewaarde lijfrenten is van 1228 van de stad Doornik. Zie ook Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 196; Van der Heijden, *Geldschieters*, 24.

212 Ogris, *Der mittelalterliche Leibrentenvertrag*, 40-41.

213 Van der Heijden, *Geldschieters*, 24; Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 197.

214 Tracy, 'On the Dual Origins', 20-24.

215 Tracy, 'On the Dual Origins', 14.

216 Tracy, 'On the Dual Origins', 16-17; Van Bavel, *Manors*, 186-187; VerLoren van Themaat, 'Geschiedenis', 8-9. Zie ook Van Schaik, 'The sale of annuities', 109-126. Van Schaik beschrijft de lijfrentepolitiek in de Gelderse stad Zutphen in de vijftiende en zestiende eeuw. Grave was Gelders van 1400 tot 1481.

217 Houtzager, *Hollands lijf- en losrenteleningen*, 96-100. In 1671 verscheen van Johan de Witt *Waerdye van Lyfrenten*: de geboorte van rentevaststelling voor lijfrenten op basis van waarschijnlijkheidsrekening.

218 Houtzager, *Hollands lijf- en losrenteleningen*, 46.

219 Houtzager, *Hollands lijf- en losrenteleningen*, 43, 46.

220 Kuske, *Das Schuldenwesen*, 85-90.

De huidige vermogensmarkt wordt ook wel kredietmarkt genoemd.²²¹ Kort samengevat worden op de vermogensmarkt op vrijwillige basis middelenoverschotten van huishoudingen aangeboden aan huishoudingen met een tekort aan middelen.²²² In moderne terminologie geformuleerd worden op de vermogensmarkt vermogenstitels verhandeld.²²³ Vermogenstitels zijn rechten op geld of goederen, meestal belichaamd in een document.²²⁴ De huidige vermogensmarkt kent vele deelmarkten. Die worden meestal in twee hoofdgroepen samengevat: de geldmarkt en de kapitaalmarkt. Op de geldmarkt worden vorderingen met een looptijd van maximaal één jaar verhandeld.²²⁵ Op de kapitaalmarkt worden langlopende vorderingen en permanente rechten verhandeld. Hierbij zijn vermogenstitels leningen met een looptijd van meer dan een jaar.²²⁶

In literatuur over middeleeuwse geldtransacties wordt de (abstracte) plaats waar geld werd verhandeld meestal de geldmarkt genoemd.²²⁷ Het begrip vermogensmarkt wordt weinig gehanteerd. Zuijderdijjn spreekt in zijn onderzoek naar het gebruik van renten in de middeleeuwen volgens mij terecht over 'Capital Markets'.²²⁸ Vanaf 1500 werden op de Beurs in Antwerpen steeds meer vermogenstitels verhandeld. Hunt en Murray beweren dan ook terecht dat deze Beurs zich sinds die tijd ontpopte als een echte vermogensmarkt.²²⁹ In een essay over Engelse koninklijke leningen op deze Beurs van Antwerpen gebruikt Blanchard daarom misschien ook het begrip vermogensmarkt als één van de 'International Capital Markets' gedurende de periode 1460-1560.²³⁰ In zijn omvangrijke studie over 'mining' onderscheidt hij de 'Capital Market' voor investeringen en de Money Market voor kleine leningen, die waarschijnlijk van korte duur waren.²³¹ In mijn onderzoek gebruik ik de moderne terminologie vermogensmarkt, die alle andere markten impliceert.

Een volgend belangrijk aspect van de vermogensmarkt is het kredietapparaat. Sterker nog, dit apparaat vormt de kern van de vermogensmarkt. Zonder het kredietapparaat functioneert de vermogensmarkt niet. Wat is het kredietapparaat? Daaronder wordt de groep van professionele personen verstaan die ervoor zorgt dat vraag en aanbod van vermogenstitels op de vermogensmarkt resulteren in een transactie, waarbij eigendoms-overdracht van deze titels plaatsvindt. Door het functioneren van het kredietapparaat hoeven aanbieders en vragers van vermogenstitels elkaar niet altijd te ontmoeten. Hoe in de middeleeuwen de feitelijke overdracht van renten en ander onroerend goed plaatsvond, wordt in de volgende paragraaf besproken.

Beïnvloed door Munro en de New Institutional Economics stelt Zuijderdijjn nogmaals vast dat het functioneren van de 'Capital Market' in de middeleeuwen afhangt van de aanwezigheid van 'market structures'.²³² Marktstructuren vormden het raamwerk van de 'onpersoonlijke' vermogensmarkt. Door marktstructuren konden eigendomsrechten gekapitaliseerd worden. Marktstructuren worden daarom ook wel aangeduid als het 'Institutional Framework'. Daarbij worden informele en formele instituten onderscheiden: informele instituten zijn 'honour, religious zeal, risk of defamation, fear of ostracism or other sanctions to encourage participants to live up to their side of the agreement'; formele instituten zijn 'property right institutions, contracting institutions, legal institutions'.²³³ De vraag is of Zuijderdijjn in dit betoog het kredietapparaat onderkend heeft. Het zijn niet de 'contracting institutions', want daarmee bedoelt hij schepenbanken en andere rechterlijke instanties.²³⁴ Bovendien opereerden die niet op de vermogensmarkt. Hij noemt terloops wel intermediairs: 'The capital market was an abstract phenomenon and was not held at a specific time or place, so intermediaries must have somehow structured it. Who these people were is not wholly clear ...'²³⁵ Zuijderdijjn suggereert dus wel de noodzaak tot een kredietapparaat,

hij positioneert dat ook, maar kan er kennelijk geen uitwerking aan geven. Die uitwerking mis ik ook bij Van Bavel in zijn schets van de ontwikkeling van de vermogensmarkt vanuit Artesië en Vlaanderen in de dertiende eeuw naar Brabant en andere gebieden in de Lage Landen in de veertiende eeuw.²³⁶ De hierboven door hen genoemde structuren (institutional frameworks) zijn volgens mij randvoorwaarden, terwijl de aanwezigheid van een kredietapparaat basisvoorwaarde is. Zo maakten vorsten en gewestelijke staten bij hun financieringsbehoefte bij de verkoop van renten gebruik van steden 'because they had already established effective market procedures, with a reliable corps of financial agents'.²³⁷

Onder de professionele groep vielen in de middeleeuwen banken, kooplieden, geldwisselaars en andere personen die hun geld verdienden met het opereren op de vermogensmarkt. Zo zien vele auteurs ook een rol weggelegd voor makelaars, herbergiers, waarden of 'hosteliers'.²³⁸ Blanchard noemt voor de Engelse 'Capital Market' voor de periode 1090-1290 geldwisselaars, goudsmiden en Joodse handelaren/financiers, een netwerk derhalve van Joodse en Angelsaksische speciedealers. In de eerste helft van de vijftiende eeuw bestond in Engeland het kredietapparaat volgens hem uit 'a multitude of petty merchants, manufacturers, yeoman and graziers'.²³⁹

De niet-professionele groep bestond uit overheden, particulieren en niet-bancaire instellingen. In de middeleeuwen waren overheden meestal kredietvragende partijen. Particulieren en instellingen bevonden zich zowel aan de aanbod-, als aan de vraagzijde.²⁴⁰ Volgens deze indeling vielen kerkelijke organisaties en liefdadigheidsorganisaties dus onder de niet-professionele groep instellingen.

Misschien komt deze indeling van de toenmalige vermogensmarkt te theoretisch over, maar zonder een abstract model in het achterhoofd ontstaat wildgroei in tenaamstellingen van markten en worden bijvoorbeeld markten en partijen door elkaar gehusseld. Zo wordt in de literatuur over middeleeuwse geld- en kredietverstrekkingen ten onrechte gesproken over markten voor overheidsgeld en markten voor particulier geld. In het onderzoek van Hanus naar de renten, die door de stad 's-Hertogenbosch in de vijftiende eeuw werden verkocht, wordt gesproken over 'de wisselwerking tussen de publieke en private kapitaalmarkt'.²⁴¹ Zoals gezegd zijn overheden en particulieren geen markten maar marktpartijen. Geld- en kapitaalmarkten worden doorgaans niet vernoemd naar de partijen die op deze markten acteren, maar naar de vermogenstitels die daar verhandeld worden. De markt voor jaarrenten is een deelmarkt van de markt voor lang krediet. De

221 Jongman, *Nederlandse geldmarkt*, 18-20. Er zijn geen wezenlijke verschillen.

222 Jongman, *Nederlandse geldmarkt*, 18.

223 Van Oijen, *De markt*, 56.

224 Van Oijen, *De markt*, 34.

225 Voor een uitgebreide definitie van de geldmarkt: Jongman, *Nederlandse geldmarkt*, 25.

226 Van Oijen, *De markt*, 56-57.

227 De Roover, *Money*, hoofdstuk 5 en 319; Van der Wee, *The Growth 2*, 87, 146-147, 240-243.

228 Zijderdijn, *Medieval Capital Markets*.

229 Hunt en Murray, *A History*, 214-215. 'The Bourse came of age as a true capital market ...' (214).

230 Blanchard, 'English Royal Borrowing', 57-73.

231 Blanchard, *Mining 3*, 1103-1107.

232 Munro, 'The "New Institutional Economics" and the Chancing Fortunes of Fairs in Medieval and Early Modern Europe', ook aangehaald door Munro zelf in zijn 'The Medieval Origins', 543, voetnoot 3. Zijderdijn gebruikt de benaming 'New Institutional Economy'. Dat doet hij ook in zijn artikel 'Assessing', 139.

233 Zijderdijn, *Medieval Capital Markets*, 1-9.

234 Zijderdijn, *Medieval Capital Markets*, 8, 40, 202-205, 208, 220.

235 Zijderdijn, *Medieval Capital Markets*, 112-116, 213-214.

236 Van Bavel, *Manors*, 186-187, 228.

237 Munro, 'The Medieval Origins', 529. Zie ook 531 en 535; Zijderdijn, *Medieval Capital Markets*, 80-83. De reputatie van de steden zelf liet veel te wensen over.

238 Blockmans, *Metropolen*, 264; Van Bavel, *Manors*, 225. Hoewel Van Bavel meer specifiek internationale handelscentra behandelt, loopt door zijn betoog toch een stuk kredietapparaat. Zie ook Murray, 'Handels- en financiële technieken', 107-120; Greve, 'Hanseatic merchants', 7; Greve, 'Hoteliers', 101 en Von Stromer, 'Hochfinanz'.

239 Blanchard, *Mining 3*, 1092, 1103.

240 Van Oijen, *De markt*, 57-59.

241 Hanus, *Tussen stad en gewin*, 39. Zie ook 67, 102. Hanus meent dat voor overheidsgeld en particulier geld verschillende markten functioneerden.

markt voor overheidsgeld of voor particulier geld bestaat niet. Een goed voorbeeld van inconsequent taalgebruik met betrekking tot de middeleeuwse vermogensmarkt lijkt mij de 'secondary capital market'. Dit moderne begrip wordt door sommige auteurs gebruikt bij wederverkoop van een vermogenstitel.²⁴² Op zich is de term juist, maar waarom wordt dit moderne begrip wel gehanteerd, terwijl het onderscheid tussen geldmarkt en kapitaalmarkt niet wordt gemaakt? Zoals straks zal blijken vormde wederverkoop een belangrijk gedeelte van de activiteiten van de vermogensmarkt waarop ook de Graafse armeninstellingen opereerden.

Ter afsluiting biedt de vermogensmarkt in de middeleeuwen het volgende beeld: op het toenmalige marktsegment voor kort krediet opereerden Joden en Lombarden als professionele geldschieters. In de late middeleeuwen verleenden op het marktsegment voor lang krediet kooplieden en geldwisselaars als professionele partijen kredieten voor commerciële en productieve doeleinden.²⁴³ Zoals gezegd werd renteheffing daarbij op allerlei manieren vermomd. Uit bewaard gebleven boekhoudingen van wisselaars uit het veertiende-eeuwse Brugge is bekend dat circa 70% van door hen in deposito genomen geld voor leningen gebruikt werd, of rechtstreeks in commerciële aangelegenheden geïnvesteerd werd met winstrechten in plaats van rentevergoedingen.²⁴⁴ Op de lange termijnmarkt opereerden ook niet-professionele partijen. De oorsprong hiervan is bekend uit bronnen in verschillende landen en gewesten. Zoals gezegd begonnen particulieren samen met geestelijke instellingen ooit op de lange termijnmarkt met bepaalde rentestructures. De constitutionele rente en de lijfrente waren veel verhandelde vermogenstitels op de markt van lang geld, terwijl men voor kort geld veelal op peperdure woekerleningen was aangewezen.

3.7 DE OVERDRACHT VAN ONROEREND GOED IN DE MIDDELEEUWEN

In verband met het grote belang van constitutieve renten voor de armeninstellingen volgt in deze paragraaf een inleiding op de overdracht van onroerend goed in de middeleeuwen. Zoals gezegd werden deze vermogenstitels als onroerend goed beschouwd.

Na de overgang van de 'gift economy' naar de markteconomie of geldeconomie, veranderde de gift tot een complementaire aangelegenheid naast de hoofdzakelijk commerciële, op winst gerichte transacties.²⁴⁵ Hierbij veranderde zowel de samenstelling van de begunstigers als de samenstelling van de giften. Werden bij de 'gift economy', door koningen, keizers en de top van de aristocratie met het oog op het hiernamaals vooral kerken en kloosters begunstigd, bij de gecommmercialiseerde samenleving verruimde het palet aan gevers zich aanzienlijk met lagere aristocratie en de elite uit de stedelijke burgerij, waarbij nu vooral kleinere instellingen als gasthuizen, gemeenschappen van lekenbroeders en begijnen, altaren en kapellen werden begunstigd.²⁴⁶ De inhoud van de gift veranderde hierbij van grond en rechten, zoals rechtspraak en tienden, naar renten, pachten en contant geld.²⁴⁷ De politieke doelstelling ging bij deze verruiming verloren, de blik op het hiernamaals bleef.²⁴⁸ Onder invloed van een herleving van het Romeins recht was ook de overdracht van onroerend goed geregeld. Renten en pachten waren vermogenstitels, waarbij zakelijke rechten op onroerend goed gevestigd werden. De titels werden in de middeleeuwen zelf ook al als onroerend goed gezien. Zij gingen bij de overdracht van onroerend goed mee naar de nieuwe eigenaar.²⁴⁹ Voor de casus is het derhalve van belang te begrijpen hoe in de middeleeuwen de overdracht van onroerend goed in zijn werk ging.

Bij onze voorouders bestond individuele eigendom waarschijnlijk niet. Daarom waren toen in onze contreien bijvoorbeeld beschikkingen des doods onbekend. In de vroege middeleeuwen was vanuit het gemeenschappelijke eigendom bij overdracht van onroerend goed nog toestemming nodig van de familie of stam.²⁵⁰ Men kende toen bij schenking onder levenden van roerende en onroerende zaken wel al beschikkingen.²⁵¹ Bij onroerend goed ging de uitvoering van de beschikking gepaard met een openbare symbolische overdrachtshandeling op het betrokken goed: de overgave van een aardkluit, graszode, stok of halm.²⁵² Dit was zo belangrijk dat de hele overdracht *traditio* genoemd werd. Hierbij was het gebruikelijk dat een tegenprestatie geleverd werd: *do ut des*. Die hoefde niet gelijkwaardig te zijn. Toestemming van de familie was nog wel nodig.²⁵³ In de elfde eeuw werden de symbolische handelingen voor een lokaal gerecht verricht.²⁵⁴ Onder invloed van het Christendom veranderde dit. Uiteindelijk konden giften aan de Kerk onbelemmerd en met onmiddellijke overdracht (*donatio a die presenti*) gedaan worden. Hiervoor regelde de Kerk met behulp van Romeinsrechtelijke uitgangspunten, waarmee ook het inheemse recht werd aangepast, dat zij als ontvangende partij als rechtspersoon gezien werd en dat naast de wilsbeschikking van de schenker geen toestemming van derden meer nodig was. Dit gold voor schenkingen onder levenden (*inter vivos*) en voor schenkingen na de dood (*mortis causa, pro anima*).²⁵⁵ Schenkingen na de dood konden voor de Kerk vaak eerder beschikbaar komen indien de schenker akkoord ging met het tijdelijk behoud van vruchtgebruik (*donatio reservato usufructu*). Dit gebeurde veelal in combinatie met de betaling van een jaarlijkse cijnsvergoeding door de vruchtgebruiker.²⁵⁶ Bij deze vormen van schenkingen voor goede werken (*ad pias causas*) werd tevens de *traditio* verdrongen door de eveneens van het Romeins recht afgeleide eenvoudige overdrachtsformaliteit: de overgave van de schenkingsoorkonde (*traditio cartae*). Intussen was bij geschenken aan de Kerk de tegenprestatie door dit instituut verschoven naar het hiernamaals.²⁵⁷

Als de schenker de *traditio* niet zelf kon verrichten, bleef de schenking volgens toenmalig inzicht zonder effect. De Kerk vond ook voor dit probleem een oplossing, maar nu via aansluiting bij het inheemse recht. De schenker kon een tussenpersoon inschakelen: de *executor*, later executeur genoemd.²⁵⁸ Deze kreeg op het te schenken goed een zakelijk recht, een beperkt eigendomsrecht. Dit recht heette 'saisine' of 'weer'. De executor werd hiermee rechtsopvolger van dit goed, met de bevoegdheid het uiteindelijk aan de begiftigde over te dragen.²⁵⁹ Als een van de erfgenamen de *traditio* wilde doen was geen *executor* nodig. In beide gevallen hield de Kerk toezicht op de uitvoering van de beschikking. Dat deed zij trouwens ook bij beschikkingen met betrekking tot niet-kerkelijke begiftigden.²⁶⁰

242 Munro, 'The Medieval Origins', 516; Zijjerdruijn, *Medieval Capital Markets*, bijvoorbeeld 112, 135.

243 Hunt en Murray, *A History*, 64; Spufford, *Handbook*, xxxviii-xxxix; Gurevich, 'The Merchant', 248-251.

244 De Roover, *Money*, 305-310.

245 Bijsterveld, *Do ut des*, 33; Little, *Religious Poverty*, chapter 1

246 Bijsterveld, *Do ut des*, 33-36.

247 Bijsterveld, *Do ut des*, 37.

248 Fischer, 'De voorgeschiedenis', 26-27. De kerkvaders bewogen christenen al tot aalmoezen en giften aan kerken en kloosters in ruil voor een hiernamaals beloning. Augustinus zag Christus als mede-erfgenaam naast kinderen. Deze giften werden *pieae causae* genoemd.

249 Kappelhof, 'Het verbruik', 422.

250 Nève, 'De overdracht', 23-24; Fischer, 'De voorgeschiedenis', 23-24.

251 Fischer, 'De voorgeschiedenis', 24-25.

252 De Blécourt, *Kort begrip*, 226; Nève, 'De overdracht', 25-27.

253 Fischer, 'De voorgeschiedenis', 25.

254 Nève, 'De overdracht', 27.

255 Fischer, 'De voorgeschiedenis', 27-30.

256 Zie paragraaf 3.5.1.

257 Fischer, 'De voorgeschiedenis', 30-31.

258 Cappon, *De opkomst*, 114-115, 209-210; Godding, *Le droit privé*, 379-380.

259 Pitlo, *De ontwikkeling*, 93-96.

260 Fischer, 'De voorgeschiedenis', 32-33.

In 1234 regelde paus Gregorius IX in zijn decretalen het testament. Dit werd later als rechtsinstituut erkend.²⁶¹ De executele is de feitelijke en juridische macht die een uitvoerder van een testament kreeg over de nalatenschap of een deel daarvan.²⁶² Hoewel het testament gebaseerd was op het Romeins recht, was de opkomst van dit instituut volgens Pitlo in belangrijke mate te danken aan de executele. Cappon betoogt daarentegen dat de executele voortkwam uit de vertrouwensman als tussenpersoon en dat dit gezien moet worden als een nevenproduct van de ontwikkeling naar het testament.²⁶³ Volgens Cappon huldigt de Nederlandse rechtshistorische wetenschap de opvatting van Caillemer en Pitlo dat de executeur als tussenpersoon tussen schenker en begiftigde een zakelijk gerechtigde is.²⁶⁴ Cappon concentreert zich met zijn studie naar de opkomst van het testament in Utrecht vooral op de executeur als tussenpersoon of vertrouwensman tussen schenker en Kerk.²⁶⁵ Hij bestudeerde daarbij testamenten van kapittelgeestelijken. Door deze personen werden voornamelijk collega's, in mindere mate familieleden aangesteld als uitvoerders van hun laatste wil.²⁶⁶ Het aan de executeurs verleende gezag had een absoluut karakter.²⁶⁷ Dat kwam overeen met begrip 'geweer', 'weer' of 'saisine' uit het inheemse recht.²⁶⁸ De aanwijzing van de executeur gebeurde bij testamentaire beschikking, de rechtsgevolgen daarvan traden pas in na het overlijden van de erflater.²⁶⁹ De vraag is hoe deze persoon tussen schenker en liefdadigheidsinstelling functioneerde. De Kerk was namelijk rechtspersoon, de armeninstelling formeel niet, tenzij die tot het kerkelijk *Corpus* behoorde. Naast 'Zweckbestimmungen' speelden de tussenpersoon en de executeur hierbij een belangrijke rol. In hoofdstuk 5 wordt de overdracht van onroerend goed aan de Graafse armeninstellingen verder uitgewerkt.

3.8 SAMENVATTING ASPECTEN MONETARISERING

Hoofdstuk 3 is bedoeld als inleiding op de hoofdstukken 5, 6 en 7, waar het onderzoek naar vermogensvorming tegen de achtergrond van monetaire problematiek wordt gedaan. Het onderhavige hoofdstuk behandelt een aantal aspecten van de monetarisering van de samenleving.

Monetarisering speelde een belangrijke rol bij de commerciële expansie die tot de dertiende en veertiende eeuw plaatsvond. Hierbij fungeerde muntgeld als ruilmiddel een belangrijke rol, maar het rekenen in muntwaarden was minstens zo belangrijk. Zo werden vele rechten in rekenwaarden van munten gedefinieerd.

Vanuit de middeleeuwse geldpercepties, die gedeeltelijk op Aristoteles gebaseerd zijn, is vervolgens duidelijk gemaakt welke functies geld vervulden. Daarna is vanuit hun functionele betekenis gestalte gegeven aan de begrippen klinkende munt, rekenmunt en rekenenheid. De functies van geld zijn in een matrix geordend. Voor de casus is specifiek de rekenmunt van belang. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen de transactiemunt en de rekeningmunt. De transactiemunt is door mij simpelweg gedefinieerd als de munt waarin de waarde van de transactie wordt uitgedrukt, terwijl de rekeningmunt de munt is waarin andere munten zijn uitgedrukt ten behoeve van de boekhouding of de rekening. Deze functionele beschouwing van de munt is gedaan ter voorbereiding op de behandeling van de casus in de hoofdstukken 5, 6 en 7, waarin voor Grave respectievelijk de vorming van liefdadigheidsfondsen, de formulering van de waarde van vermogensrechten en de kwetsbaarheid van het vermogen behandeld worden. In het onderzoek van de hoofdstukken 5 en 6 wordt de transactiemunt als basis gebruikt, in hoofdstuk 7 de rekeningmunt.

Het volgende behandelde aspect van monetaarisering was muntverzwakking. Dit verschijnsel wordt als één van de belangrijkste oorzaken gezien van de middeleeuwse monetaire problematiek. Uit de middeleeuwse rechtsbronnen bleek de rechtvaardiging voor het wijzigen door de muntheer van gehalte en/of gewicht van munten met handhaving van de nominale waarde, wat niet wegnam, dat tegen deze praktijken vanuit de samenleving verzet rees. Muntverzwakking was soms noodzakelijk door natuurlijke slijtage of schaarste aan muntmetaal. De Vlaamse en als gevolg daarvan de Brabantse muntverzwakkingen werden echter aangewakkerd door oorlogen. Hierbij speelden opportunisme, ingegeven door inkomensafhankelijkheid, zeker een grote rol. Voor onze casus is van groot belang of muntverzwakking leidde tot inflatie. In hoofdstuk 6 wordt aangetoond welke consequentie inflatie had op het vermogen van de armeninstellingen.

Het laatste aspect van monetaarisering dat onder de aandacht is gebracht was de constitutieve rente. Deze kon voor onbepaalde tijd gevestigd zijn, dus erfelijk, of op het leven van één of meer personen. De rente werd gevestigd door de eigenaar van onroerend goed, dat als zekerheid voor de jaarlijkse rentebetaling diende. De meest gebruikelijke verschijningsvorm werd de cijnsovereenkomst, die tevens fungeerde als belangrijkste vermogenstitel van de armeninstellingen. Dit wordt in hoofdstuk 5 aangetoond.

Constitutieve renten, die uit geldbehoefte gevestigd werden, verhandelde men veelal op de vermogensmarkt, een abstract begrip dat ook van toepassing is op de middeleeuwen. Met de inhoud van dit begrip is het functioneren van oude 'geldmarkten' geanalyseerd. De analyse leverde in ieder geval op dat er nog veel onduidelijkheid bestaat over het kredietapparaat dat op de middeleeuwse vermogensmarkt kopers en verkopers bij elkaar bracht en dat in een aantal publicaties sprake is van enige wildgroei in de aanduiding van financiële markten.

Renten die op onroerend goed gevestigd waren werden zelf ook als zodanig beschouwd. In verband met het grote belang van renten voor de armeninstellingen is daarom tevens de overdracht van onroerend goed in de middeleeuwen ingeleid. De overdracht aan de armeninstellingen wordt in hoofdstuk 5 verder uitgewerkt.

261 Godding, *Le droit privé*, 390; Fischer, 'De voorgeschiedenis', 36. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 359-360.

262 Cappon, *De opkomst*, 111.

263 Pitlo, *De ontwikkeling*, 95; Cappon, *De opkomst*, 209, 227.

264 Cappon, *De opkomst*, 116.

265 Dit geldt ook voor Cerutti bij zijn beschouwingen over de overdracht van onroerend goed in de middeleeuwen. Cerutti, *Hoofdstukken*, 169-194.

266 Cappon, *De opkomst*, 217-218.

267 Cappon, *De opkomst*, 227.

268 Cappon, *De opkomst*, 229.

269 Cappon, *De opkomst*, 242-244.



Afb. 4.1. Het Land van Cuijk rond het midden van de zeventiende eeuw.
Manuscriptkaart uit de collectie Binnenlandse kaarten Hingman uit het Nationaal Archief. 4.VTH nr. 1684.

Casus en locatie

4.1 INLEIDING

Na de uiteenzetting over de middeleeuwse armenzorg en de inleiding op de middeleeuwse monetaire problematiek volgt in dit hoofdstuk nu eerst een terugkoppeling naar de casus zoals die in hoofdstuk 1 is geïntroduceerd en naar de plaats waar die betrekking op heeft. De locatie is Grave. Wat voor de casus van belang kan zijn is hoe Grave als plattelandstadje zich vormde, waardoor misschien enig licht geworpen kan worden op het ontstaan van de twee armeninstellingen. Bij het onderscheid, dat in de loop van het hoofdstuk tussen Grave als stadje en het omringende platteland gemaakt wordt, moeten we er wel voortdurend op bedacht zijn, zoals Firey stelt, dat in de eerste paar eeuwen na het millennium het verschil in dynamiek tussen die twee samenlevingen niet overdreven moet worden:

'the newly established or expanding market-towns were characterised by familial social organisation and obligations to their lords that closely paralleled the rural economic and political organisation of which they were an integral part'¹

4.2 CASUS

Zoals gezegd hadden middeleeuwse muntverzwakkingen waarschijnlijk verschillende oorzaken, terwijl de uitwerking op de samenleving al evenmin eenduidig aangegeven kan worden. Dit was trouwens ook niet de doelstelling van het onderzoek. De uitdaging ligt op het financiële en monetaire vlak: het zichtbaar maken van middeleeuwse monetaire problematiek via vermogensvorming van grotere maatschappelijke instellingen. Ten aanzien van het laatste is de keuze gevallen op twee armeninstellingen in Grave. Op welke wijze kwam het vermogen van deze instellingen tot stand en hoe kwetsbaar was het vermogen door monetaire problemen? In hoofdstukken 5 en 6 wordt het eerste gedeelte van deze vraag behandeld, in hoofdstuk 7 het tweede gedeelte. Het gereedschap voor het onderzoek en de bouwstenen zijn in het inleidende hoofdstuk 3 besproken. Het gereedschap bestaat uit de transactiemunt en de rekeningmunt, de bouwstenen bestaan hoofdzakelijk uit renten. De financiële betekenis van lichamelijk onroerend goed werd ook grotendeels via renten tot uitdrukking gebracht.

1 Firey, 'For I was Hungry', 355.

Voordat met de behandeling van de casus wordt begonnen moet eerst de locatie nog onder de loep genomen worden. Wat waren Grave en het Land van Cuijk in de middeleeuwen? In welke omgeving kwam in Grave de institutionele armenzorg tot ontplooiing? Bij het antwoord beperken we ons tot hoofdlijnen. Ondanks deze beperking kan toch wel een indruk gegeven worden die voldoende is als achtergrond bij de behandeling van de casus. Het leek mij goed de schets die over Grave wordt gepresenteerd tegen de achtergrond van het algemene beeld van de stad in Brabant te plaatsen. Die achtergrond wordt daarom eerst gegeven.

4.3 DE STAD IN BRABANT

Het belang van abdijen en steden voor het Brabantse hertogdom werd al vroeg door de hertogen onderkend. Al onder graaf Godfried met de Baard (1095-1139) ontstond een weldoordachte politiek ter verbetering van de infrastructuur in het belang van de groei van steden.² Door het verlenen van voorrechten aan bestaande steden en de stichting van nieuwe steden verkregen de hertogen in de twaalfde en dertiende eeuw strategische en economische steunpunten bij de vorming van hun territorium.³ Telde Brabant omstreeks 1200 nog maar negen steden, in de late middeleeuwen was dit aantal vervijfvoudigd.⁴ Onder de leidende steden en vrijheden bevond zich toen ook Grave.⁵ Het oosten van Noord-Brabant stond onder invloed van Leuven. Dat uitte zich onder andere in de adoptie van het Leuvens recht en het gebruik van het Leuvense monetaire systeem.⁶ De stadjes in het noorden van Brabant vervulden een satellietfunctie rond 's-Hertogenbosch, dat ten opzichte van de satellieten door de hertog bevoorreed werd.⁷ Dit gold echter niet zozeer voor de stadjes in de grensgebieden in het noordoosten van Brabant. De grensgebieden behielden grotendeels hun zelfstandige karakter.⁸ Dit gold ook voor Grave en het Land van Cuijk.⁹ Beide behielden lange tijd hun heerlijke karakter.¹⁰

De invloed van de steden was groot. De bovenlaag van de stedelijke bevolking bestond voornamelijk uit rijke kooplieden, die zich ook in de stadsbesturen manifesteerden. In tegenstelling tot het westen van de Nederlanden was de verstedelijkingsgraad in de Waalse randgewesten en in de oostelijke periferie aanzienlijk kleiner. De steden lagen verder uiteen, terwijl adel en geestelijken in deze agrarisch georiënteerde gebieden hun sociaal-economische en politieke machtsposities handhaafden.¹¹ De kooplieden uit de steden in de Zuidelijke Nederlanden en het benedengebied van de Nederrijn waren vooral afkomstig uit de stedelijke wol- en lakenindustrie.

Het bestuur van de steden was oorspronkelijk een aangelegenheid van het schepencollege. Schepenen, waarvan het aantal per stad verschilde, werden aanvankelijk door de lands- of stadsheer voor het leven benoemd. Sinds het einde van de twaalfde eeuw werd een begin gemaakt met het wisselen van colleges. Pas in de veertiende eeuw werd dit een verplichte zaak, waardoor de functie van bestuurder voor meer personen bereikbaar werd. Door het recht van voordracht van zittende schepenen kon de bestuurskliek zich echter nog geruime tijd handhaven. Aan deze oligarchische situatie kwam in de meeste Brabantse steden een einde in het eerste kwart van de dertiende eeuw, toen onder pressie van de burgerij nieuwe personen als gezworenen zitting namen in het bestuur. Gezworenen met enige rechterlijke bevoegdheid werden *jurati* genoemd. Uit oud-schepenen vormden zich eveneens gezworenen als medebestuurders en raadslieden of *consules*

van de schepenen.¹² Van belang is dat het verschil tussen schepenen en gezworenen snel vervaagde, waardoor het beoogde tegenwicht tegen de oligarchie weer wegwijnde.¹³ Door het saamhorigheidsgevoel dat binnen de steden gegroeid was, waren intussen wel beroepsorganisaties ontstaan in de vorm van broederschappen en gilden. Deze kregen steeds meer politieke zeggenschap.¹⁴ Uiteindelijk ontstond hierdoor een nieuw bestuur. Zo werd in de loop van de veertiende eeuw het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch uitgebreid met raadslieden en dekens van de ambachten. Deze situatie werd daar geïnstitutionaliseerd in 1408. Sindsdien bestond het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch uit drie leden: schepenen en gezworenen als eerste lid, raadslieden als tweede en dekens als derde lid.¹⁵ Volgens Van den Heuvel werden raadslieden toen als lid geformeerd om de zeggenschap van de vertegenwoordiging van de ambachten te verkleinen.¹⁶ De stad kende sinds de veertiende eeuw ook rentmeesters. Zij waren als ondergeschikten van het stadsbestuur belast met het beheer van de stadsfinanciën. Toen de stad aan het einde van de vijftiende eeuw in financiële problemen was geraakt, werden zij vervangen door zes goede mannen. In 1547 werden deze geëmitteerden weer vervangen door rentmeesters.¹⁷

De relatie van het stadsbestuur in 's-Hertogenbosch en institutionele liefdadigheid kan eventueel als model gediend hebben voor Grave. In een bepaling van 24 september 1458 van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch staat, dat 'de benoemingen en ontslagen van secretarissen, bestuurders van de Tafel van de Heilige Geest, van het Groot Gasthuis, van de kerken, van het Leprozenhuis en van andere godshuizen, van het officie van 'weertscap' of mijnen van vis en andere functionarissen door de drie leden van het stadsbestuur gezamenlijk zouden geschieden.'¹⁸ Hieruit blijkt dat het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch zich al geruime tijd vóór 1458 met het beheer van liefdadigheidsinstellingen bemoeide. Zoals later aangetoond zal worden bestond een dergelijke situatie ook in Grave.

De beroepsorganisaties hadden intussen ook hun eigen sociale programma's. Die voorzagen meestal niet in alle sociale behoeften binnen de stad. Hoe geïnstitutionaliseerde liefdadigheid in de Brabantse steden in de middeleeuwen en het begin van de late middeleeuwen tot ontwikkeling kwam, wordt in boven aangehaalde bronnen over de stedelijke ontwikkeling niet vermeld. Coopmans duidde in 1964 op de solidariteit die als gevolg van het exclusivisme van de stad onder de burgerij was gegroeid: 'De rijke handelslui en later ook de ambachtslieden hebben zich met groot zelfbewustzijn doen gelden in het gehele stedelijke gemeenschapsleven ...'¹⁹

2 Van Uytven, 'Kloosterstichtingen', 185.

3 Steurs, 'Van het graafschap Leuven', 68-70.

4 Steurs, 'De stedelijke expansie', 78.

5 Van Uytven, 'Het gewicht', 120.

6 Steurs, 'Van het graafschap Leuven', 70. Dit gold ook voor het noordelijk gelegen 's-Hertogenbosch, want het stadsrecht dat deze stad circa 1196 kreeg, bestond grotendeels uit gecodificeerd Leuvens recht. Kuyser, 'Enige beschouwingen', 22.

7 Steurs, 'Van het graafschap Leuven', 70; Steurs, 'De stedelijke expansie', 80.

8 Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 89.

9 Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 97, 99, 101, 103-106.

10 Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 35-36.

11 De Schepper, 'Staatsgezag', 28-30.

12 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis' 229-232; Jacobs, *Justitie*, 31-32.

13 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 229-230.

14 Van Uytven, 'Het gewicht', 123-124.

15 Jacobs, *Justitie*, 47-48.

16 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 274-285.

17 Schuttelaars, *Heren*, 253-264; Jacobs, *Justitie*, 67-73.

18 Jacobs, *Justitie*, 44.

19 Coopmans, *De rechtstoestand*, 96-97.

4.4 GRAVE EN HET LAND VAN CUIJK

In de volgende paragrafen wordt een beeld geschetst van Grave en het Land van Cuijk. Oorspronkelijk golden feodale verhoudingen. De transitie naar vrije grondexploitatie en het geleidelijk ontstaan van een nieuwe maatschappelijke klasse in Grave zijn van invloed geweest op de institutionele armenzorg in Grave. Dit geldt zeker voor de financiering van de armenzorg, die toch voor het grootste gedeelte door plattelanders en stedelingen werd opgebracht. Ook in verband daarmee wordt een indruk gegeven van de ontwikkeling van Grave en het Land van Cuijk. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een overzicht van het kerkelijk kader.

4.4.1 Het gebied onder verschillende heren

In de elfde eeuw, of mogelijk eerder, waren enkele regionale machthebbers in het onderhavige gebied neergestreken, onder wie de uit Tielerwaard afkomstige heren van Malsen, die zich volgens Coldewey 'Van Cuijk' noemden naar de burcht die zij op de oude Romeinse en latere Merovingische versterking aan de Maas te Cuijk gehad zouden hebben.²⁰ De heren hadden het gebied in leen van de Duitse keizer.²¹ Het onderhavige gebied was dus leenrechtelijk gebied. Waarom zouden de heren van Malsen, die toen nog van groot aanzien waren, zich gevestigd hebben op de puinhopen van wat ooit in de Romeinse tijd vermoedelijk fort Ceulum genoemd werd? De ligging was minder strategisch dan het huidige Grave. De klassieke historiografie stelt dat als vergelding voor de moord op Floris de Zwarte in 1133/1134 hun Cuijkse vesting vernietigd werd, maar eigentijdse bronnen zeggen daar niets over.²² De archeoloog Bogaers vermoedt een verband tussen resten van een motte - een verhoogde woonstede - nabij de Sint-Martinuskerk en de heren van Cuijk.²³ Hij gaat er derhalve vanuit dat die daar gewoond hebben. Heer Herman van Cuijk zou zich na de vernietiging van de Cuijkse versterking op de plek waar nu Grave ligt gevestigd hebben.

Door de moord op de Hollandse graaf Floris de Zwarte en de sympathie van de Duitse keizer Lotharius voor het Hollandse gravenhuis, die mede gegroeid was door de verwijdering tussen de keizer en de hervormingsgezinde bisschop van Utrecht, werd volgens Van Bavel de machtspositie van de heren van Cuijk ondermijnd.²⁴ Bovendien, of wellicht mede daardoor, geraakte het huis in geldzorgen. Veel later, in 1323, droeg Otto van Cuijk daarom uiteindelijk Grave als allodiaal bezit op aan de hertog van Brabant, terwijl het Land van Cuijk in 1356 door Jan III van Cuijk werd overgedaan aan de hertog. Beide bezittingen werden echter weer in leen, respectievelijk achterleen gegeven aan de heren van Cuijk.²⁵ Zo werd het onderhavige gebied, waarvan de territoriale grenzen nogal eens veranderden, van rijksonmiddellijk tot Brabants leengebied.²⁶ Feitelijk kwam hiermee ook een einde aan de dynastieke status van het geslacht Cuijk, dat nog enige opleving in aanzien mocht genieten tijdens het bewind van Jan I (1254-1308) en Otto (1319-1350).

Zowel Jan I als diens zoon Otto schijnt in hoog aanzien gestaan te hebben bij de geestelijke en wereldlijke machthebbers. Er werd geregeld een beroep op hen gedaan als medestrijder, diplomaat, arbiter en raadsman. Dit was voor de heren tevens een welkome inkomstenbron. Beiden waren ook genereus met schenkingen aan geestelijke instellingen. Jan I ontpopte zich bovendien als weldoener voor zijn onderzaten, onder meer door het verlenen van privileges aan het inmiddels tot stadje uitgegroeide Grave en het schenken van gemene gronden, ook aan de inwoners van het Land van Cuijk.²⁷ Jan VI (1390-1394)

was de laatste telg van het geslacht Cuijk. Zijn zus Johanna had begin vijftiende eeuw geen enkel bezit meer in het Land van Cuijk.²⁸

Na de oorlogen van 1386 en 1397 tussen de hertogen van Brabant en Gelre deed Johanna in 1400 afstand van Grave en het Land van Cuijk ten gunste van de Gelderse hertog Willem van Gulik. Het zuidelijk gelegen gebied, het latere Overambt, kwam later in het bezit van Willem van Gulik (1426). Grave en het Land van Cuijk bleven van 1400 tot 1481 formeel onderdeel van het hertogdom Gelre.²⁹ De hertogen van Gelre resideerden geregeld in Grave.³⁰ Zij hadden er ook een eigen kapittelje.³¹ Na verschillende perikelen met de hertogen van Gelre over de soevereiniteit van het onderhavige gebied verklaarden in 1481 hertogin Maria van Bourgondië en haar echtgenoot Maximiliaan van Oostenrijk dat Grave met het Land van Cuijk onderdeel was van Brabant. Dit werd echter in 1485 alweer herroepen door Maximiliaan, toen hij het Land van Cuijk met inbegrip van Grave tot neutraal territorium tussen de hertogdommen Gelre en Brabant verklaarde. Het geneutraliseerde gebied werd daarna echter, als eigendom van het Habsburgse Huis, verscheidene malen in pand gegeven.³² Hoewel bijvoorbeeld Filips II als hertog van Brabant nog in 1549 opnieuw verklaarde dat de stad Grave en het Land van Cuijk deel waren van het hertogdom Brabant, verpandde hij het gebied tien jaar later voor 110.000 pond aan Willem van Oranje. Tijdens de oorlogsprikelen na 1568 viel het gebied beurtelings onder hertogelijk of prinselijk gezag, waarna het ten slotte in 1611 aan het huis Oranje-Nassau op erfelijke basis in leen werd gegeven. Tijdens de staatsregeling van 1798 werd de heerschappij van de heer van Cuijk formeel opgeheven.³³

Het Land van Cuijk raakte tijdens de vorming van de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden ook herhaaldelijk betrokken bij de strijd om Gelre. Zo werd in november 1480 door Brabanders als aanhangers van de Bourgondische partij beleg geslagen voor Grave, dat toen nog Gelders was. De Brabanders die onder Escharen lagen, plunderden en brandschatten hierbij waarschijnlijk het platteland, waarbij de kerk in Cuijk in vlammen opging.³⁴ Na het uitbreken van de Opstand, waarbij Grave verschillende keren door de Spaanse troepen werd bezet, werd door de Generaliteit in het Land van Cuijk de tactiek van de verschroeide aarde toegepast.³⁵ Straks, bij de behandeling van de vorming van het vermogen van de Graafse liefdadigheidsinstellingen (paragraaf 5.4) en de kwetsbaarheid van dit vermogen (paragraaf 7.8), wordt op deze schermutselingen teruggekomen.

20 Coldeweyj, *De heren*, 13-14.

21 Volgens Essink had Hendrik I zich als hertog van Neder-Lotharingen tussen de keizer en de heren van Cuijk geschoven. Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 9-10. Zie ook Hamers, 'Van Kuyc', 48. De beoogde leengever Hendrik IV (1056-1106) was toen nog Rooms-Koning.

22 Kuys, 'De stad', 51.

23 Van Enckevort en Thijssen, *Cuijk*, 97.

24 Van Bavel, *Goederenverwerving*, 125-127.

25 Coldeweyj, *De heren*, 149, 172-175.

26 De Monté ver Loren, *Hoofdlijnen*, 102. De keizer moest uiteraard medewerking verlenen. Dat deed hij, want hij was een halfbroer van de hertog.

27 Kuys, 'De stad', 51; Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 78-79; Coldeweyj, *De heren*, 108, 113-118, 148-149, 167-169; Rieter, 'Juridische aspecten', 79-83.

28 Coldeweyj, *De heren*, 199-204.

29 Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 12-17.

30 Nijsten, *Het Hof*, 55, 59, 72, 177, 205, 255.

31 Nijsten, *Het Hof*, 50.

32 Van den Brand, 'Het Land van Cuijk', 31-42.

33 Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*, 20-26, 30, 44-48 en 54-56; Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 17-24.

34 Douma, 'De kerk', 36-37.

35 De Graaf, *Oorlog*, 196.



Afb. 4.2. Het Land van Cuijk en het Land van Ravenstein in 1550. Links is het noorden. Detail uit *Brabantiae Germaniae inferioris nobilissimae provinciae descriptio*
 Uitgave: A. Ortelius, *Theatrum orbis terrarum*, Antwerpen 1570
 Cartograaf Jacob van Deventer (?- 1575).
 Bron: Duncker en Weiss, *Het Hertogdom Brabant in kaart en prent*, 18.

4.4.2 Het territorium in de late middeleeuwen

Volgens Van den Brand en Douma kreeg de vorming van het territorium van het Land van Cuijk in de twaalfde en dertiende eeuw haar beslag. Naast gebiedsuitbreiding werden hierbij enkele Cuijkse allodiale goederen van het oorspronkelijke territorium afgescheiden, zoals Herpen en Meer (Boxmeer).³⁶ Het territorium bestond in 1400 uit twee ambten of bestuursdistricten die van elkaar gescheiden waren door de Oeffeltse beek of Raam: het Overambt en het Nederambt. Beide ambten bevatten zeventien dorpen of vlekken.³⁷ In de aankomsttitels en de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis van Grave worden, naast inwoners van dit stadje, ook vaak inwoners genoemd van Beers, Cuijk, Escharen, Herpen, Hollanderbroek, Gassel, Mill en Velp. Deze woongebieden bevinden zich zonder uitzondering in het Nederambt of het aangrenzende Herpen/Ravenstein. Aan de westzijde en gedeeltelijk aan de zuidzijde had het Land van Cuijk een natuurlijke begrenzing door de Peel. De verdere begrenzing van het Land van Cuijk werd gevormd door de Maas. De ontwikkeling van woongebieden in het Land van Cuijk ging van de Maas, waar de vroegste nederzettingen lagen, naar de Peel. Dit moerasgebied vormde niet alleen een natuurlijke begrenzing van het Land van Cuijk, het was volgens Weijnen ook de taalgrens.³⁸

Vanaf de vroege middeleeuwen behoorde het onderhavige gebied tot het 'Niederfränkische' taalgebied.³⁹ Volgens Weijnen schijnt het dialect een mengeling te zijn van Rijnlandse elementen (Ripuarisch) en Brabants, en sterk verwant aan het Kleefs.⁴⁰ Het dialect wordt daarom ook wel Kleverlands genoemd.⁴¹ In Grave was het dialect onderhevig aan slijtage door externe invloeden.⁴² Het huidige Kleverlandse dialectcontinuüm strekt zich aan de westkant uit van Venlo tot benoorden Nijmegen, aan de oostkant van Duisburg tot aan de omgeving van Zevenaar.⁴³ Dit correspondeert met het benedengebied van de Nederrijn.

4.4.3 Grave

Zowel de oorsprong van het stadje Grave als de naamgeving is geen duidelijke aangelegenheid. Beide zijn althans niet gedocumenteerd. Er zijn wel verhalende bronnen. Hiervoor wordt verwezen naar Coldeweyj, Kuys en Van den Brand en Douma.⁴⁴

De stad kwam sinds de tweede helft van de twaalfde eeuw tot ontwikkeling op domaniale grond van de heren van Cuijk. De grond was toen allodiaal bezit van de heren. De heren traden op als grondheer van de stad. De oudste vermelding van de naam Grave is van 1214.⁴⁵ Schriftelijke bewijzen voor een kasteel dateren pas uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Zeker bezaten de heren van Cuijk daarvoor een versterkt huis.⁴⁶ Dat zou een verklaring kunnen zijn voor de sterk uiteenlopende data die in de literatuur genoemd worden.⁴⁷

36 Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*, 37, 39.

37 Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*, 42-43.

38 Weijnen, *Onderzoek*, 193-198.

39 Giesbers, *Dialecten*, 4. Met dank aan prof. dr. Jos Swanenberg.

40 Weijnen, *Nederlandse dialectkunde*, 191 (Kaart 12), 375, 472; Weijnen, *Onderzoek*, 199-201. Ripuarisch is de taal van de Rijnfranken. Frings, *Grundlegung*, 31, 33.

41 Giesbers, *Dialecten*, 5-6. De dialectnaam 'Kleverländisch' is in 1968 geïntroduceerd door J. Goossens.

42 Jacob, *Het dialect*, 23-24; Weijnen, *Onderzoek*, 198.

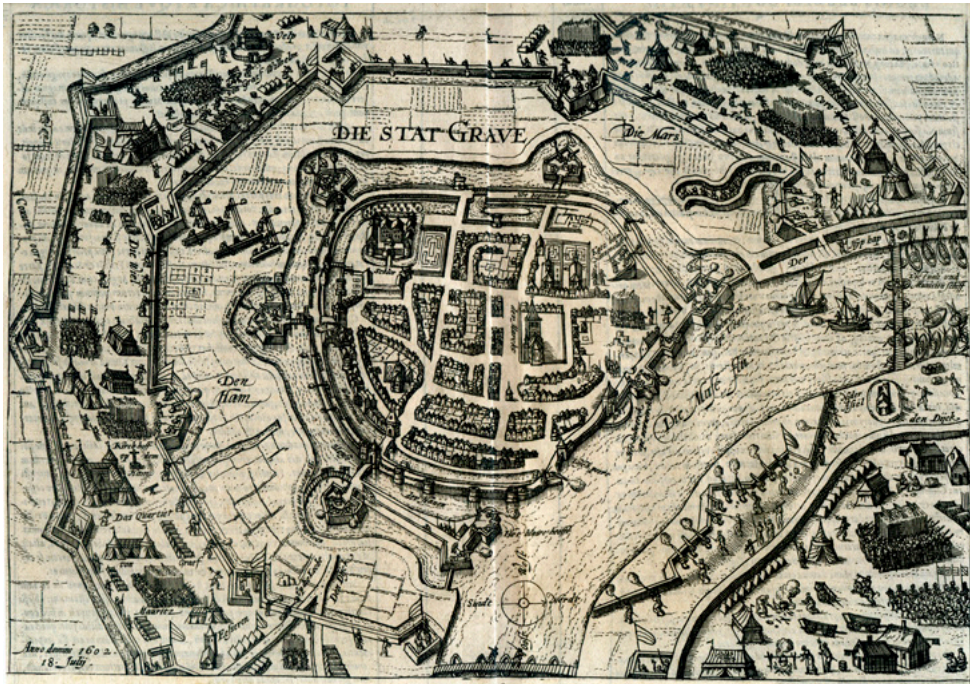
43 Giesbers, *Dialecten*, 6-7.

44 Coldeweyj, *De heren*; Kuys, 'De stad'; Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*.

45 Kuys, 'De stad', 50. De naam Grave wordt genoemd in een huwelijkscontract tussen kinderen van de graaf van Holland en de hertog van Brabant. Ten aanzien van de naam wordt nu meestal aangenomen dat die ontleend zou zijn aan graafwerkzaamheden, bijvoorbeeld voor een waterloop. Zo wordt in een charter van 1386 van het Sint-Catharinagasthuis gesproken over het andere eind 'opten Slusegrave'. Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1242; Essink, *Regesten*, 356.

46 Kuys, 'De stad', 51. Zie ook Cerutti, 'De schepenbank', 69.

47 Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*, 146 (ca. 1200); Flink en Thissen, 'De Gelderse steden', 215 (1356); Frankewitz, 'De Gelderse landsheerlijke burchten', 198 (>1390). Een bastaardzoon van Willem van Gulik legde in 1395/1396 de eerste steen voor een toren van de burcht van Grave. Nijsten, *Het Hof*, 236.



Afb. 4.3. De stad Grave tijdens de belegering door Maurits op 18 juli 1602. Kopergravure uit het atelier van Frans Hogenberg (1535-1590). Het Sint-Catharinagasthuis ligt iets onder het midden links. De locatie van de Tafel van de Heilige Geest is niet aangegeven. BHIC Grave 343-003086.

In de twaalfde eeuw hadden de meeste steden al een hele ontwikkelingsgang achter de rug. De twaalfde eeuw staat in de ontwikkelingsgeschiedenis van steden ook bekend als de eeuw waarin vanuit vroegere marktrechten formele stadsrechten groeiden.⁴⁸ Het is niet bekend wanneer Grave stadsrechten kreeg.⁴⁹ Van den Brand en Douma vermoeden rond 1250.⁵⁰ Het zou echter goed kunnen zijn dat stadsrechten nooit formeel verleend zijn om spanningen te vermijden met grond- en andere rechten van de heren van Cuijk.⁵¹ Rechten zouden ook informeel en geleidelijk verleend kunnen zijn. Volgens Flink en Thissen zou de vroegste vermelding van Grave als stad van 1279 zijn.⁵² Kuys meent daarentegen dat de stad pas in 1307, in de hierboven genoemde oorkonde over de woeste gronden, als rechtspersoon optrad. In deze oorkonde worden ook schepenen, gezworenen en poorters genoemd. Uit dezelfde oorkonde blijkt trouwens dat de stad bepaalde gebruiksrechten bezat op deze woeste gronden. Dit houdt vermoedelijk verband met de fortificatie van de stad.⁵³ Volgens Flink en Thissen ontving de stad tot 1543 57 privileges, waarvan het oudste dateert uit 1290. Het eerste stadsrechtprivilege is van 1320.⁵⁴

De vroegste oorkonde waarin schout en schepenen van Grave genoemd worden is van 1254.⁵⁵ Het stadsbestuur van Grave bestond vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw uit zeven schepenen, die onder een schout of richter vielen. Dit bestuur werd in de eerste helft van de veertiende eeuw uitgebreid met twee burgemeesters. Daarnaast functioneerde een raad van gezworenen, waarschijnlijk oud-schepenen en oud-burgemeesters. De gezworenen vormden een adviserend bestuurlijk orgaan.⁵⁶ De rest van het stadsbestuur bestond

uit zeven schepenen en tien tot twaalf raadsleden. De raadsleden werden benoemd door de ambtman. Jaarlijks werden door de heer van Cuijk twee schepenen uit de raad gekozen. De stadsfinanciën waren in handen van de twee burgemeesters.⁵⁷ In de vijftiende eeuw stonden een ambtman en een scholtis of schout aan het hoofd van de magistraat. Beiden werden benoemd en aangesteld door de heer van Cuijk.

Over de mate van onafhankelijkheid van het stadsbestuur ten opzichte van de heren van Cuijk is weinig bekend.⁵⁸ Gelet op de onduidelijkheid over stadsrechten, het late optreden als rechtspersoon en de late verkrijging van privileges wordt de indruk gevestigd dat de heren van Cuijk tot in het begin van de veertiende eeuw in Grave het gezag uitoefenden. Dit leidde waarschijnlijk ook tot goede initiatieven.

In het volgende hoofdstuk wordt de stichting van de institutionele armenzorg in Grave behandeld. Enigszins hierop vooruitlopend wil ik hier benadrukken dat de oprichting van het Sint-Catharinagasthuis (1291) aan Jan van Cuijk te danken is. Verder mogen we grote betrokkenheid bij de oprichting van de Tafel van de Heilige Geest (< 1302) veronderstellen. Bij de eerste instelling werd door heer Jan traditiegetrouw toestemming voor de oprichting gevraagd aan de bisschop van Luik. Hij had ook middelen voor de bouw van het gasthuis beschikbaar gesteld. In de eerste jaren van de Tafel liet het huis van Cuijk zich financieel ook gelden. Na het overlijden van Jans weduwe Jutta werden beide instellingen ruim bedacht in het testament (1312). Zij worden naast enkele kerkelijke en andere instellingen als separate eenheden genoemd. Gelet op de personen die het beheer en de supervisie uitoefenden, alsmede het ontbreken van kerkelijke documenten over deze instellingen, mogen we aannemen dat de twee armenfondsen vanaf de oprichting of kort daarna volledig in handen waren van de stad. Dit betekent derhalve dat de institutionele armenzorg in Grave in het begin van de veertiende eeuw volledig gelaïciseerd was. Overigens past deze gevolgtrekking in het algemene beeld van de institutionele armenzorg in de Zuidelijke Nederlanden en het gebied tussen de Maas en de Rijn. In hoofdstuk 5 komen we hierop terug. In het onderzoek zullen we ook geregeld geconfronteerd worden met het optreden van raadslieden met betrekking tot de in Grave gevestigde liefdadigheidsinstellingen.

De strategische betekenis van Grave blijkt uit de oorlogshandelingen die later om het stadje hebben plaatsgevonden. Het oudste bewijs van de economische betekenis van Grave is een oorkonde van 1279, waarin bescherming wordt geboden aan kooplieden uit Lübeck. Bovendien werd in 1290 aan poorters van Grave tolvrjdom verleend in het gehele graafschap Holland.⁵⁹ De eerste nijverheid die in Grave van de grond kwam, was naar alle waarschijnlijkheid de textielnijverheid.⁶⁰ Bekend is dat Grave in 1326 al over een wolweverij en een lakenhal (*domus pannorum*) of 'gewanthuse' beschikte.⁶¹ Het is merkwaardig dat niet bekend is waar deze voor Grave zo belangrijke textielhal gestaan heeft. Dit zal ongetwijfeld in het centrum geweest zijn. Biedt het zegel van Grave uit die tijd uitkomst?

48 Schultze, 'Grundherrschaft und Stadtentstehung', 20.

49 Kuys, 'De stad', 50.

50 Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*, 144.

51 Zie paragraaf 4.4.6.

52 Flink en Thissen, 'De Gelderse steden', 211.

53 Kuys, 'De stad', 51.

54 Flink en Thissen, 'De Gelderse steden', 211; Kuys, 'De stad', 52.

55 Cerutti, 'De schepenbank', 68; Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*, 144; Kuys, 'De stad', 50. Oorkonde vermeld in het cartularium van de voormalige norbertijnenabdij te Mariënweerd. De Fremery, *Cartularium*, nummer 70 (1254).

56 Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*, 148.

57 Essink, 'Schets', 74-75.

58 Kuys, 'De stad', 52-53.

59 Kuys, 'De stad', 50.

60 Douma, 'Grave', 44.

61 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1552; Essink, *Regesten*, 71; Van den Brand, 'Steenbakkerijdetails', 42. Zie ook Kuijjer, 's-Hertogenbosch



Afb. 4.4. Gehavend stadszegel van Grave onder een renteconstitutie van 5 februari 1326. Is het gebouw in het midden de lakenhal of, zoals die toen in Grave genoemd werd, 'het gewanthesis'? *Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr 1552.*

Grave kende ook een stadspoort die herinnert aan plaatselijke wolnijverheid: de Spoelpoort, die voorheen Zebertuspoort heette.⁶² In de stadsrekening van Grave van 1490 wordt het burgemeestershuis 'op die Spuel' genoemd.⁶³ De oudste verwijzingen naar ambachtsgilden doen vermoeden dat in de eerste helft van de veertiende eeuw wolbewerkers georganiseerd waren. In 1348 werd vanuit het gilde een verbod uitgevaardigd ten aanzien van weefactiviteiten buiten de stad.⁶⁴ In een oorkonde van 1351, die verwijst naar een keurbrief van Otto van Cuijk (1319-1350), wordt melding gemaakt van georganiseerde beroepsgenoten met betrekking tot draperieën.⁶⁵ Het zojuist genoemde verbod van 1348 levert tevens het bewijs dat de stedelijke wolnijverheid – gericht op lokale en regionale afzet - stevige concurrentie ondervond van de textielnijverheid, die sinds de dertiende en veertiende eeuw op het platteland opgekomen was. Lis en Soly beweren dat deze rurale nijverheid, die zich vooral richtte op goedkoop laken, uiteindelijk de nekslag betekende voor de kleinere centra die vasthielden aan de traditionele lakenindustrie. Deze conclusie zou ook kunnen gelden voor Grave.⁶⁶ Grave onderscheidde zich niet met specifieke producten in de textielindustrie of later met producten van alternatieve industriële activiteiten. Hierdoor kwam waarschijnlijk een einde aan de groeipotentie van Grave.

Het stadje beschikte weliswaar vermoedelijk al vanaf de dertiende eeuw over een steenbakkerij, maar die diende slechts de eigen behoefte van de stad. De bakkerij was eigendom van de stad. De exploitatie werd meestal verpacht. De stenen werden gefabriceerd in veldovens die buiten de stad lagen. In de eerste helft van de vijftiende eeuw bestond de steenbakkerij uit vier tot zes ovens met een jaarlijkse capaciteit van 60.000 stenen per oven.⁶⁷

Grave zal als nieuw stadje ongetwijfeld grote aantrekkingskracht op het omringende platteland uitgeoefend hebben. Volgens Van de Laar bevorderden armoede, oorlogs- en natuurrampen een sterke toeloop naar 's-Hertogenbosch.⁶⁸ Dat zal ook voor Grave gegolden hebben. Anderzijds zal de groei van Grave een belangrijke invloed op het platteland gehad hebben. Door de vorming van een kapitaalcrachtige bovenlaag in de stad veranderden de eigendomsverhoudingen op het platteland.

Voor een indruk van de omvang van Grave ten opzichte van andere steden volgt hieronder een vergelijkend overzicht van het aantal inwoners van Grave en de meest nabij gelegen steden en stadjes in Midden- en Oost-Brabant, Gelderland en Limburg. Dit overzicht is samengesteld aan de hand van gegevens van Lourens en Lucassen.⁶⁹

jaar	1400	1560
Grave	1.000	1.400
Brabant:		
Eindhoven	700	1.000
Helmond	1.000	2.000
's-Hertogenbosch	14.500	17.500
Megen	500	500
Oss	2.000	2.000
Ravenstein	500	500
Sint-Oedenrode	1.200	1.800
Gelre:		
Arnhem	2.200	5.200
Gennep	500	500
Nijmegen	10.800	10.000
Roermond	6.600	6.200
Venlo	3.200	3.900
Utrecht	13.000	27.500

Tabel 4.1 Aantal inwoners van Grave en enkele andere steden in 1400 en 1560.

62 Goossens, 'Reactie', 105-106.

63 BHIC, Dud Archief Grave, 7156, 219, folio 24vo.

64 Kuys, 'De stad', 52.

65 Swinkels, 'De Graafse ambachtsgilden', 3-4.

66 Lis en Soly, *Armoede*, 42-46.

67 Van den Brand, 'Steenbakkerijdetails', 43.

68 Van de Laar, 'Schatting', 128.

69 Lourens en Lucassen, *Inwoneraantallen*, 17, 25, 32, 34, 36, 41, 43, 45, 48-50.

Utrecht is als grootste stad in de Noordelijke Nederlanden ter vergelijking toegevoegd.⁷⁰ In de middeleeuwen telde Brabant negen steden, waarvan vier grote: Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. In de late middeleeuwen liep het aantal steden op naar vijftig.⁷¹ Uit dit overzichtje blijkt dat Grave in de late middeleeuwen tot de kleinere stadjes behoorde. In 1374 lag een schatting van volwassenen die konden bijdragen in het losgeld van gevangen genomen edelen voor Grave en Loon samen op 300.⁷²

De omwalde oppervlakte was een graadmeter voor het belang van de stad. Vele kleinere steden groeiden de hele middeleeuwen niet boven de 20 hectare uit.⁷³ Verreweg het grootste gedeelte van de toenmalige steden bestond volgens hedendaagse begrippen uit ministeden. Zo had bijvoorbeeld het oude Duitse Rijk in de veertiende eeuw naar schatting 3000 steden. Daarvan telden ongeveer 2800 steden minder dan 1000 inwoners. Zij hadden een oppervlakte van 20 tot 25 hectare en lagen in het zuiden en westen van het Rijk op ongeveer vier tot vijf uur gaans van elkaar verwijderd.⁷⁴ Keulen had aan het einde van de vijftiende eeuw als grootste Duitse stad 40.000 inwoners.⁷⁵ Een stad van deze omvang moet een geweldige invloed uitgeoefend hebben op zijn omgeving. Aan het einde van de zestiende eeuw was de oppervlakte van Grave intramuraal ongeveer 12 hectare.⁷⁶

Samenvattend kunnen we stellen dat de stichting van Grave vooralsnog in nevelen gehuld blijft. Grave groeide uit tot een plattelandstadje met een regionale marktfunctie, maar fungeerde met de aanwezigheid van een lakenhal vooral als centrum van de textielindustrie. Door de neergang van deze activiteit groeide Grave niet verder uit. De autonomie van stad en burgerij kwam waarschijnlijk pas rond het einde van de dertiende of begin van de veertiende eeuw tot ontplooiing. De institutionele armenzorg die door Jan van Cuijk werd geïnitieerd, was rond 1300 een gelaïciseerde aangelegenheid, want uitvoering en bestuur waren een stedelijke aangelegenheid. Deze conclusie is plausibel, documenten met kerkelijke betrokkenheid ontbreken.

4.4.4 Het platteland rond Grave

In Brabant en de Zuidelijke Nederlanden voltrokken zich tijdens de middeleeuwen twee processen die mogelijk van invloed geweest zijn op de plattelandsverhoudingen in het Land van Cuijk:

- Toen in de elfde en twaalfde eeuw de heerlijkheid met banale rechten opkwam werd de boerenbevolking opnieuw in een afhankelijkheidspositie van de heren gedrongen.⁷⁷ Aan een dergelijke positie viel later wel te ontkomen door vrijheidsbrieven, waarbij het willekeurig handelen van heren werd omgezet in een geldelijk tarief.⁷⁸ Dit gebeurde volgens Mertens vooral in de eerste helft van de dertiende eeuw.⁷⁹
- De klassieke tweeledige domeinexploitatie, zoals die zich tussen de zevende en negende eeuw onder andere in het gebied van de Maas en de Rijn ontwikkelde, handhaafde zich over het algemeen tot in de twaalfde en dertiende eeuw. Daarna werd het hofgedeelte, reserve of zaalland geheten, veelal in pacht uitgegeven, terwijl de daarbij behorende hoeven of tenures in cijnsgoed omgezet werden.⁸⁰ Deze situatie kon tot versnippering leiden.

Zoals gezegd stond het Land van Cuijk lange tijd onder invloed van de heerschappij van de heren van Cuijk. Waarschijnlijk is dat de reden dat in de late middeleeuwen in dit gebied nog verschillende domaniale relictten te vinden waren.⁸¹ De transitie van feodale verhoudingen

naar economische onafhankelijkheid valt buiten mijn onderzoek. Wat ik wel onder de aandacht wil brengen is dat de beschikbaarstelling door heren van grond die tot domeinhoeven behoorde, zeker niet als een humane daad gezien mag worden.⁸² Dit werd gedaan uit eigenbelang, de grond bracht zo meer op, terwijl bij niet-betaling van de jaarlijkse rente de grond veelal aan de grondheer terugviel. Ondanks deze gespannen financiële verhoudingen groeide de agrarische bevolking toch naar economische onafhankelijkheid. Dit proces voltrok zich elders mogelijk wat eerder dan in het Land van Cuijk. De heren van Cuijk beschikten in de zeventiende en achttiende eeuw nog steeds over een flink aantal bouwhoeven die voorheen tot hun domeinen behoorden.⁸³ Behalve de heren van Cuijk bezaten ook kapittels hofboerderijen. Opvallend is dat de meeste van deze hoeven in Beers, Escharen, Gassel en Mill lagen.⁸⁴ In Loon bezat het kapittel van Xanten een hoforganisatie en laten.⁸⁵ Met uitzondering van Mill hadden deze woongemeenschappen in de vijftiende eeuw laatbanken. De benaming woongemeenschap is door mij bewust gekozen. Onderzoek naar de juiste benaming valt buiten mijn onderzoek.⁸⁶ De andere woongemeenschappen in het Benedenamt van het Land van Cuijk hadden in de veertiende eeuw, maar waarschijnlijk ook al vroeger, schepenbanken, die juist op grotere onafhankelijkheid en vrijheid met andere eigendomsstructuren van grond duiden dan die met laathoven en laatbanken.⁸⁷ Vermoedelijk was een groot gedeelte van de grond in de woongemeenschappen met schepenbanken oorspronkelijk in leen gegeven door het Huis van Cuijk aan andere heren, waaronder familieleden of daaraan gerelateerden, die deze grond vervolgens in erfpacht en termijnpacht aan boeren gaven. Gelet op de grote verscheidenheid aan grond, die als zekerheid gold bij renteoverdrachten, ging deze overgang van grondheerlijkheid naar pacht waarschijnlijk met versnippering gepaard. De schepenbanken zorgden intussen voor een goede vastlegging van de rechten van eigenaren en erf- en termijnpachters. Van Bavel benadrukt hierbij tevens dat, ondanks andere eigenaren, in de Noordelijke Nederlanden regionale verschillen in structuren van grondeigendom vanaf het begin van de veertiende tot het midden van de zeventiende eeuw nagenoeg niet veranderden.⁸⁸

In het noorden van Brabant kwam landbouw in het Maasgebied met stroomruggen en oeverwallen pas goed op gang toen een begin werd gemaakt met de aanleg van dijken en met de ontwatering van de kleiige komgronden.⁸⁹ Ontwateringen en ontginningen ('rode landen') zijn voor het benedengebied van de Nederrijn, inclusief een gedeelte van

70 Lourens en Lucassen, *Inwoneraantallen*, 87.

71 Steurs, 'De stedelijke expansie', 78.

72 Cuvelier, *Les Dénombrements*, 1, 15; Stein, 'Vreemde vorsten', 161-162. De slag van Baesweiler (1371) was voor Wenceslas op een nederlaag uitgelopen. De telling beoogde de vaststelling van personen die 1, 2 of 3 gouden lammen konden bijdragen.

73 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 199.

74 Sachße en Tennstedt, *Geschichte*, 24; Bücher, *Die Entstehung* I, 121.

75 Sachße en Tennstedt, *Geschichte*, 332, Anm. 4.

76 Flink en Thissen, 'De Gelderse steden', 215.

77 Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 158-163. Heren van verschillend allooi eigenden zich, ieder binnen het door hen toegeëigend territorium, het oude koninklijke bannum (dwingen en heersen) toe (158).

78 Steurs, 'Een platteland', 77; Mertens, 'De landbouwers', 107-111.

79 Mertens, 'De landbouwers', 111.

80 Verhulst, 'Landbouw', 178; Mertens, 'De landbouwers', 113. Zie ook hierboven paragraaf 3.2.

81 Bijsterveld, 'De goederen', 50.

82 Firey, 'For I was Hungry', 354.

83 Tirion, *Tegenwoordige Staat* 2, 257; Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 73-74.

84 Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 73-74.

85 Van den Brand en Leenders, 'Neerloon', 34-36.

86 Voor discussies over heerdgangen, gehuchten, parochies en dorpen verwijs ik naar de bijdragen van Bijsterveld, Hoppenbrouwers en Leenders in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000/2001).

87 Van Bavel, Van Cruyningen, Thoen, 'The Low Countries', 188; Van Bavel, 'The emergence', 198-199, 201-204.

88 Van Bavel, 'Structures of landownership', 134-140.

89 Hoppenbrouwers, 'Boeren', 113.

de linkerzijde van de Maas, door verschillende Duitse wetenschappers bestudeerd. Deze werkzaamheden vonden daar tussen 1100 en 1450 in drie golven plaats. Hierbij werden, vooral in verband met de oplossing van de ontwateringsproblematiek, ook Hollandse deskundigen ingezet.⁹⁰ Vergelijkbare projecten vonden rond het midden van de dertiende eeuw in het noorden van Brabant in het Maasgebied nog volop plaats.⁹¹ In oude charters van het Sint-Catharinagasthuis in Grave herinneren verschillende broeknamen rond Grave aan deze activiteiten, zoals het land van Cop van Hollant in Nederasselt (1359), en 'heemraden int Hollanderbruec' (1368).⁹² Ook worden in sommige charters Hollandse maten genoemd.⁹³ De werkzaamheden gebeurden in het benedengebied van de Nederrijn meestal op individuele basis. Dit schijnt ook in de Meierij zo geweest te zijn. Deze individuele aanpak leidde daar tot talrijke omheinde perceeltjes – kampen genoemd - die samen karakteristieke landschappen vormden.⁹⁴ Dit geldt ook voor het Land van Cuijk. Op deze perceeltjes vond zowel akkerbouw als veeteelt plaats. Vanwege de mestbehoefte was veeteelt een voorwaarde voor akkerbouw.⁹⁵ Op de zanderige gronden zal de zogenoemde 'eeuwige roggebouw' een groot gedeelte van de akkerbouw uitgemaakt hebben, terwijl de weilanden langs de Maas en de gemene gronden, waar ook veengrond en heidevelden deel van uitmaakten, geschikt waren voor het houden van rundvee, paarden en schapen en het steken van plaggen.⁹⁶

Het bevorderen van landbouw legde de heren geen windeieren. Meer opbrengst betekende meer belasting. Daarom werden ook gemene en woeste gronden ter beschikking gesteld van de boeren. De gemene gronden waren trouwens ooit al gemeenschappelijk bezit van de boerenbevolking. Het was niet ongebruikelijk dat deze gronden ingepalmd werden door de heren, die ze vervolgens tegen een jaarlijkse cijns weer ter beschikking stelden van de boeren. Of de heren van Cuijk dit ook gedaan hebben is onbekend. Van hun buurman Walraven van Valkenburg, heer van Herpen, Asperen en Hagenstein, is bekend dat hij in 1349 tweeënhalve bunder gemene grond aan een particulier uitgaf tegen een jaarlijkse erftijns.⁹⁷ Deze grond grensde aan de palen van de heer van Cuijk. Uit een charter van 1307 blijkt dat Jan I van Cuijk woeste gronden aan een aantal particulieren en de stad Grave in erfpacht gaf. In een charter van 1308 werd hetzelfde geregeld voor een aantal dorpen in het Nederambt en opnieuw voor de stad Grave. Deze woeste gronden werden in erfpacht gegeven tegen betaling van een jaarlijkse tijns.⁹⁸ Daarnaast gaven de heren als grootgrondbezitters ook andere grond in pacht uit. Zo blijkt uit een charter van 1358 dat de heer van Cuijk bij Grave een weerd had die hij tegen een cijns van vijftien pond per jaar uitgaf aan een groep particulieren.⁹⁹

De roggeproductie overtrof plaatselijk de eigen behoefte.¹⁰⁰ Overschotten werden verhandeld op de markt in Grave. De tweewekelijkse korenmarkt in het stadje Grave was de belangrijkste voor het Land van Cuijk.¹⁰¹ Zonder een landbouwsurplus zou Grave trouwens geen levensvatbaarheid gehad hebben.¹⁰² Uit de reeds genoemde rekeningen van de liefdadigheidsfondsen blijkt tevens dat behalve rogge op kleinschalige basis tal van andere gewassen geteeld werden.

4.4.5 Maatschappelijke groeperingen, een fragmentarische indruk

De heren van Cuijk schijnen lange tijd de alleenheerschappij over hun onderdanen gehad te hebben. De sociaal-economische verhoudingen op het platteland werden daardoor lange tijd bepaald door de heerlijke politiek die werd gevolgd door de heren en hun familieleden. Dit

gold voor een deel van het Benedenambt. Anderzijds toont de vroege ruime aanwezigheid van schepenbanken in dit ambt juist aan dat het democratiseringsproces daar ook al in de middeleeuwen op gang gekomen was.¹⁰³ Hoewel de sociaal-economische ontwikkeling van het Land van Cuijk in de late middeleeuwen misschien duidelijkheid verschaft over het ontstaan van behoefte en over de herkomst van de financieringsmiddelen van de Graafse armeninstellingen is dit cultuurhistorische aspect, hoe interessant ook, in het kader van de casus niet onderzocht. Volstaan wordt met enkele waarnemingen uit onderzoeken waarin bevolkingsgroepen uit het Land van Cuijk genoemd worden.

In de eerste plaats wordt enig licht geworpen op de middeleeuwse feodale verhoudingen door het onderzoek dat Bijsterveld verrichtte naar het goederenbezit aan de Maas en de Waal van het kapittel van Sint-Vincentius te Zinnik. In deze studie wordt opgemerkt dat vooral in het Land van Maas en Waal, in het Rijk van Nijmegen en in het aangrenzende Maasland oude horigheidsverhoudingen lang stand hielden.¹⁰⁴ Het beheer van deze kerkelijke goederen stond meestal onder voogdij van plaatselijke heren in de vorm van achterlenen van de hertog van Brabant.¹⁰⁵ Dit gold bijvoorbeeld voor de Zinnikse kapittelgoederen te Velp, die onder voogdij geplaatst waren van de heer van Herpen.¹⁰⁶ Deze voogdij was in leen verkregen van de heer van Cuijk, die dit recht weer als achterleen had van de hertog van Brabant.¹⁰⁷ Tevens beschrijft hij hoe in zijn onderzoeksgebied kapittelrechten geïsurpeerd werden door kleine en grote potentaten, onder wie de heren van Cuijk.¹⁰⁸ De kapittelinkomsten van de Zinnikse goederen te Velp bestonden onder meer uit horige betalingen in de vorm van een grondcijs, een hoofdcijns en keurmeden.¹⁰⁹ In Velp woonden ook plattelanders met horige verplichtingen aan het Sint-Lambertuskapittel te Luik. We mogen aannemen dat dergelijke situaties zich ook voordeden in het Land van Cuijk, waar bijvoorbeeld goederen lagen van de abdij van Echternach en het kapittel van Xanten en later ook van de abdij van Mariënweerd.¹¹⁰

Essink meldt dat in de afstandsakte van 1400 van vrouwe Johanna van Cuijk nog altijd gesproken wordt van 'horige en keurmedige luiden'.¹¹¹ De groep horigen bestond tijdens de late middeleeuwen uit eigenlieden of volschuldigen die verbonden waren aan domeinen van grootgrondbezitters. Grootgrondbezitters waren te vinden onder kapittelkerken,

90 Becker, *Das Land*, 1 (Karte 1), 174-204, 384-399 (Tabelle 14).

91 Hoppenbrouwers, 'Boeren', 113.

92 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1457 (1359), 1404 (1366); Essink, *Regesten*, 222 (1359), 261 (1366). Zie ook Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 69-70.

93 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1896a, 1381; Essink, *Regesten*, 248 (1366, Tongelaarbroek): 'een stuk land van 10 Hollandse hont, gelegen in de hoeve bij de torfvenne', 387 (1391, Grave): 11½ Hollandse morgen land.

94 Hoppenbrouwers, 'Boeren', 115.

95 Hoppenbrouwers, 'Boeren', 115.

96 Hoppenbrouwers, 'Boeren', 116; Essink, *Het Land*, 26, 36-38, 52-55; Tirion, *Tegenwoordige Staat* 2, 246.

97 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1906; Essink, *Regesten*, 167.

98 Kuys, 'De stad', 51; Enklaar, *Gemeene gronden*, 312-313. De betrokkenheid van Jan van Cuijk slaat waarschijnlijk op diens borgstelling jegens de erfpachters. Zie voor een korte verklaring van cijns en tijns paragraaf 5.4.8.

99 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1589; Essink, *Regesten*, 218.

100 Hoppenbrouwers, 'Boeren', 116-117.

101 Essink, *Het Land*, 52, eindnoot 15; Hendrixx, *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving* 2, 234. Aangenomen wordt dat de door Hendrixx beschreven achttien-de-eeuwse situatie al eerder bestond.

102 Lis en Soly, *Armoede*, 10-11.

103 Hoppenbrouwers, 'De middeleeuwse oorsprong', 47-48. De al rond 1300 in Brabant voorkomende schepenbanken duiden op eigen buurgemeenschappelijke organen van rechtspraak en bestuur.

104 Bijsterveld, 'De goederen', 50.

105 Bijsterveld, 'De goederen', 47.

106 Velp ligt 2 km ten westen van Grave.

107 Bijsterveld, 'De goederen', 63.

108 Bijsterveld, 'De goederen', 51.

109 Bijsterveld, 'De goederen', 50-51.

110 Bijsterveld, 'De goederen', Van den Brand en Leenders, 'Neerloon', 50-51; Van Bavel, *Goederenvererving*, 216, 291-295.

111 Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 73.

kloosters, landsheren en rijke particulieren. Uit lokale bronnen blijkt dat eigenlieden of volkschuldigen nauwelijks in staat waren enig vermogen te vormen. Uit vijftiende-eeuwse registers van het stift te Xanten blijken nog een dertigtal families uit het Land van Cuijk wastijnsplichtig te zijn aan het stift. Deze families kwamen uit Beugen, Boxmeer, Cuijk, Groeningen, Maashees, Oeffelt, Sambeek, Vierlingsbeek en Vortum. De voorouders van deze families moeten deze verplichting al eeuwenlang gehad hebben.¹¹² Ongetwijfeld zullen veel meer Cuijklanners wastijnsplichtig geweest zijn.

Van den Brand en Douma troffen Cuijklandse laten aan in de Gelderse rentmeesterrekeningen van 1396-1397. Zij betwijfelen of deze laten nog onder de keurmedige lieden van de middeleeuwen gerekend kunnen worden.¹¹³ Deze laten waren waarschijnlijk boeren die onroerend goed van de heren van Cuijk of hun erfopvolgers in gebruik hadden. In archiefstukken van het gasthuis in Grave worden inwoners uit Escharen, Gassel en Beers bij renteverstoppingen gedurende de late middeleeuwen altijd laten genoemd.¹¹⁴ Volgens Essink kan een laat het beste beschouwd worden als 'een soortement erfpachter van een hoeve van de heer van Cuijk'.¹¹⁵ Van Bavel meldt dat in 1383 de heer van Cuijk een scherp onderscheid maakte tussen keurmedigen, pachters en laten. Het gaat volgens hem om een duidelijk andere groep dan gewone pachters.¹¹⁶ In 1406 had een Jan die Laet een erf in Escharen.¹¹⁷ Genoemde dorpen beschikten ook over een laatbank.¹¹⁸ Pas in de zestiende eeuw gingen deze banken op in schepenbanken.¹¹⁹ De beschikking over een eigen bank duidt inderdaad op een hiërarchische hogere groep dan gewone pachters. In een aankomsttitel van juli 1347 van de Tafel van de Heilige Geest in Grave worden drie personen uit Hoeps (Haps) genoemd, zijnde laten van de heer van Hoeps.¹²⁰ Van der Ree-Scholtens zegt dat de grondheerlijkheid Escharen vermoedelijk al in de eerste helft van de dertiende eeuw en de heerlijkheid Haps ten tijde van Jan van Cuijk (1254-1308) door de heren aan verwanten in leen werden gegeven.¹²¹ In de vijftiende en zestiende eeuw probeerden de heren van Haps de bewoners van een aantal hoeven nog steeds bepaalde werkzaamheden op te dringen die zij voor de heer van Cuijk plachten te doen.¹²² Dit duidt wellicht op laten die traditioneel nog enkele horige diensten accepteerden. In de oostelijke grensstreken van het gebied van de graaf van Gelre en in de omgeving van Roermond kwamen vanaf de dertiende eeuw ook laten voor.¹²³ Tot slot kan ten aanzien van relictten uit de heerlijke periode nog gewezen worden op een aantal rechten die in de zeventiende eeuw nog steeds van kracht waren. Zo blijkt uit de rekening over 1680 van de domeinen van het renteamt Cuijk dat de prins van Oranje als heer van Cuijk en Grave nog steeds molens bezat, waarover het lucratieve recht op wind en water gegeven werd. Heerlijke molens stonden bijvoorbeeld in Grave, Cuijk, Mill, Beugen, Sambeek en Vierlingsbeek.¹²⁴

Een tweede bron waaruit geput kan worden is onderzoek dat gedaan is naar enkele aangrenzende gebieden. Zo onderzocht Becker de bevolkingssamenstelling in benedengebied van de Nederrijn.¹²⁵ Dit gebied strekt zich uit van Duisburg tot Arnhem en van Venlo tot in het kwartier van Nijmegen.¹²⁶ De Maas moet hierbij gezien worden als een grens, 'die eerder verbond dan isoleerde'.¹²⁷ Dit wordt onderstreept door de hierboven genoemde taalverwantschap tussen de bewoners aan de rechter- en de linkerzijde van de Maas. In het benedengebied van de Nederrijn bevonden zich het Nederambt en de voogdij Geldern, territoria waarvan de bevolking grotendeels aan de hertogen van Gelre toebehoorde.¹²⁸ Ook voor deze territoria geldt dat de feodale verhoudingen lang intact bleven. Horigen bestonden tijdens de late middeleeuwen uit eigenlieden of volkschuldigen die verbonden waren aan domeinen van grootgrondbezitters. In het benedengebied van de Nederrijn

gingen vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw volschuldigen steeds vaker over in dienstmanschap.¹²⁹ Van Winter signaleerde deze ontwikkeling eveneens voor Gelre onder de hertogen Willem van Gulik (1377-1402) en Reinald IV (1402-1423).¹³⁰ De reeds genoemde overdracht in 1400 van het Land van Cuijk met Grave door vrouwe Johanna aan Willem van Gulik was met inbegrip van mannen, dienstmannen, keurmedigen en horigen.¹³¹ In Geldern waren de onderdanen van de voogdij in 1631 nog steeds voornamelijk horig.¹³²

Ten slotte nog een kort woord over de twee hoogste standen.¹³³ Het ridderwezen vormde aanvankelijk geen aparte stand. Het was een beroepsklasse die gevormd was door niet-edelen.¹³⁴ Vanaf circa 1200 schijnen mannen uit de lagere lagen van ministerialen en sommige edelen de persoonlijke titel van ridder (*miles*) aangenomen te hebben. Een voorbeeld hiervan is de familie Van Broekhuizen uit de Maasvallei, die rond 1230 uit eigen kracht opgeklommen was tot de Gelderse ridderschap. Deze familie had rond 1377 omvangrijke goederen in Boxmeer onder andere.¹³⁵ In de tweede helft van de dertiende eeuw duiken de schildknappen (*famuli*) op. In het begin van de veertiende eeuw manifesteerde ridderschap zich pas als een juridische klasse.¹³⁶ Uit een lijst van circa 1460, de 'Riddercedule van Gelre', blijkt dat de hertog van Gelre toen over bijna dertig ridders en knechten in het ambt van Cuijk (Nederambt) van het Land van Cuijk beschikte, waarvan drie in de stad Grave, en over bijna twintig personen in het ambt van Hatendonck (Overambt).¹³⁷ De hoogste stand uit de bevolgingsklasse wordt hier slechts aangestipt. Adel was inherent aan grondbezit. Het aantal adellijke families nam in de loop van de tijd af.¹³⁸

In de aankomsttitels van het Sint-Catharinagasthuis van Grave worden verschillende keren adellijke families genoemd die betrokken waren bij renteaankopen.

112 Van den Brand, 'Middeleeuwse wastijnsplichtige families', 62-70.

113 Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*, 48-49.

114 Enkele voorbeelden uit de veertiende eeuw: Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1815; Essink, *Regesten*, 243 (1364); Herman Lemkenssone en Heynke Pitsegoetsone, laten te Escharen; Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1360; Essink, *Regesten*, 247 (1366); Abe wijlen Johannes Aboniszoon en Gerardus vanden Wert, laten te Escharen; Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1361; Essink, *Regesten*, 273 (1370); Herman Juttenzoen en Daem Stevenszoen van Berchghem, laten te Eesscharen; Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 964; Essink, *Regesten*, 280 (1372); Winric vander Heiden en Pieter die Wever, laten te Esschaeren; Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1373; Essink, *Regesten*, 299 (1376); Abe vander Scoten en Jan Godertszoon vanden Campe, laten te Gassel; Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1175; Essink, *Regesten*, 302 (1376); laten te Gassel; Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 989; Essink, *Regesten*, 341 (1383); Wancem die Smit en Peter Scolen, laten te Gassel; Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1779; Essink, *Regesten*, 380; Heinric Quadepepe en Heinric Ywanssoen, laten te Berse; Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1780; Essink, *Regesten*, 397 (1393); Heinric Ywaanssoen en Heinric Taye, laten te Berse. Zie ook Essink, 'Vermelding', 2-12.

115 Essink, 'De stadskampen', 83, aantekening 2. Zie ook Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 73-74.

116 Van Bavel, *Goederenverwerving*, 295.

117 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1823, Essink, *Regesten*, a48.

118 Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 73.

119 Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 213-214.

120 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1341: 'Rolof van Hoeps Rolof van den Steenacker ende Willem Halfcoele tsheren van Hoeps laete aldaer' (14 juli 1347).

121 Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 166-167.

122 Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 73. Zie voor dit soort feodale relicten in de dertiende eeuw Hoppenbrouwers, 'De middeleeuwse oorsprong', 60-64.

123 Van Winter, *Ministerialiteit*, 21.

124 Nationaal Archief, Nassause Domeinraad, 1.08.11, inv. nr. 10.213. Vriendelijke mededeling van dr. A.C.M. Kappelhof.

125 Becker, *Das Land* en van dezelfde auteur 'De sociale verhoudingen'.

126 Becker, *Das Land*, 1.

127 Weijnen, *Nederlandse dialectkunde*, 77; Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 3.

128 Becker, *Das Land*, 6; Becker, 'De sociale verhoudingen', 324.

129 Becker, *Das Land*, 24.

130 Van Winter, *Ministerialiteit*, 99-101.

131 Van Winter, *Ministerialiteit*, 216 n. 129.

132 Becker, *Das Land*, 30. Hier wordt ook Kleef in 1521 genoemd.

133 Voor een uitvoerige uiteenzetting wordt verwezen naar Van Winter, 'Adel, ministerialiteit en ridderschap 11de-14de eeuw', 123-147.

134 Van Winter, *Ministerialiteit*, 39.

135 Van den Brand, 'Onbekende oorkonden', 11; Van Winter, *Ministerialiteit*, 159.

136 Steurs, 'Adel', 71, 73; Becker, *Das Land*, 80-86.

137 Van den Brand en Douma, *Land van Cuijk*, 52-53.

138 Steurs, 'Adel', 71; Becker, *Das Land*, 86-90.

Samengevat kan gesteld worden dat uit de gegevens die beschikbaar zijn een beeld opdoemt van het Nederambt van het Land van Cuijk, dat in de veertiende en vijftiende eeuw nog ruim voorzien is van resten van heerlijke bemoeienissen. De aanwezigheid van laatbanken tot in de tweede helft van de veertiende eeuw onderstreept dit. Daarnaast is duidelijk ook sprake van een vroege vorm van democratisering van de agrarische sector, getuige het grote aantal schepenbanken. Voor het verkrijgen van een duidelijker beeld van de samenstelling van de bevolkingsgroepen in het Land van Cuijk verdient een integraal onderzoek aanbeveling.

Ik wil deze schets van het platteland besluiten met een nogal onthutsende indruk uit de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw van de plattelandssamenleving in het Nederrijngebied en een deel van de Nederlanden, die aan de hand van de vertellingen van de Rijnlandse cisterciënzer monnik Caesarius van Heisterbach (ca. 1180-ca.1240) door Kaufmann in 1888 gemaakt werd:

‘Während er auf der einen Seite als Anwalt der Armen und Unterdrückten die Unthaten grosser und kleiner Gewalthaber schonungslos rügt, eifert er auf der andern Seite gegen die Unsittlichkeit unter der mittlern und niedrigen Ständen, gegen Wucher und Betrügereien im Geschäftsverkehr, gegen Untreue und Verrath der Hörigen ihren Herren gegenüber, gegen Trunksucht und Schwelgerei, namentlich auf Kirchweihen, endlich – und dies ist ein kulturgeschichtlich besonders wichtiger Zug – gegen die erbitterten Feindschaften unter Bauerngeschlechtern, welche gleich dem Adel mit einander in heftigen Fehden lagen, die bisweilen in kleine Kriege ausarteten und fast immer mit Mord und Todtschlag endeten. Auch das weibliche Geschlecht wird nicht verschont; abgesehen von sexuellen Verirrungen werden auch leichtere Vergehen und Sünden durch Putzsucht, Schwatzhafigkeit, Neugierde und Leichtsinns der Frauen und Mägde, selten ohne einen Anflug von Humor, gerügt und manchmal durch drastische Beispiele illustriert.’³⁹

We mogen toch hopelijk aannemen dat dit allemaal zo’n vaart niet gelopen heeft. Van Moolenbroek heeft de verhalen die op de Nederlanden betrekking hebben in 1999 uitgegeven. Deze prachtige bundel bevat ook een inleiding over Caesarius van Heisterbach.¹⁴⁰

4.4.6 De trek van het platteland naar de stad

Met de opkomst van steden oefenden deze een steeds groter aantrekkingskracht uit op vele plattelanders. Over het algemeen kwamen stedelijke immigranten uit de nabijgelegen plattelandsgemeenschappen.¹⁴¹ Becker maakt voor een aantal situaties in het benedengebied van de Nederrijn de notitie dat de aantallen uit de directe omgeving wat kleiner waren dan uit iets verdere omgeving. Dit heeft volgens hem te maken met de herkenbaarheid van de persoon met betrekking tot zijn verplichtingen.¹⁴² De trek naar de stad kon gebeuren uit economische noodzaak, zoals ten tijde van ‘Wüstungen’, maar kon ook interessant zijn omdat de erfachtelijke positie van de immigranten verbeterde.¹⁴³ Dit leidde sinds de jaren dertig van de dertiende eeuw tot maatregelen ter bescherming van de inkomsten van heren en grondeigenaars bij wie de emigranten naar de stad voorheen verplichtingen hadden. Deze maatregelen, die soms in stadsprivileges terug te vinden zijn, konden plaatselijk sterk uiteenlopen. Over het algemeen waren voormalige horigen nog het beste af. Wastijnzigen werden vaak aan hun voormalige verplichtingen gehouden, voorzover het strategisch belang van de stad daarmee niet geschaad werd. Zo werden om die reden paarden en wapens meestal uitgesloten voor rechthebbenden op het beste ‘kateel’.¹⁴⁴ Ten slotte nog dit: het

blijkt een misvatting te zijn dat ten opzichte van de instromende nieuwe bewoners de reeds bestaande inwoners vrij zouden zijn. Dat stadslucht vrij maakte, is maar betrekkelijk waar. Zo kon het voorkomen dat stedelingen in het gebied van de Nederrijn belasting moesten betalen over de grond waarop de stad verrees, omdat de grond behoorde tot de domeinen van een wereldlijk heer of van de Kerk. Dergelijke steden waren in feite heerlijke steden met een domaniaal regime. Als dit soort omstandigheden golden kon dat het kader vormen waarbinnen stadsrechten tot stand kwamen, of ontbraken zelfs stadsrechten om conflicten te voorkomen.¹⁴⁵

4.5 KERKELIJK KADER

Het Land van Cuijk was tot 1559 onderdeel van het bisdom of diocees Luik. Dit bisdom was toen suffragaan aan het aartsbisdom Keulen.¹⁴⁶ Het bisdom Luik was sinds de tiende en elfde eeuw sterk gericht op Keulen en het Rijnland.¹⁴⁷ De verhouding tussen de bisschop en de hertog van Brabant was niet onveranderlijk goed.¹⁴⁸

Als voornaamste bronnen voor de kerkelijke indeling van het bisdom Luik vóór 1559 gelden de zogenoemde pouillés.¹⁴⁹ Het bisdom Luik bestond uit acht aartsdiaconaten. Cuijk was één van de zeven dekenaten van het aartsdiaconaat Kempenland. Het dekenaat Cuijk, dat zich uitstrekte van 's-Hertogenbosch tot Blerick, werd in het noorden begrensd door de Maas.¹⁵⁰ Kerkelijke grenzen vielen niet samen met vigerende politieke grenzen.

Aan het hoofd van een aartsdiaconaat stond de aartsdiaken, die een van de bisschop onafhankelijke macht bezat op het gebied van kerkelijke rechtspraak en bestuur.¹⁵¹ Hij bezat het benoemingsrecht in beneficies en het recht van visitatie en synode, alsmede het recht statuten en ordonnanties uit te vaardigen. Deze bevoegdheden waren echter niet onbeperkt. In de praktijk moest de uitoefening van sommige bevoegdheden rechtens vaak aan anderen overgelaten worden. Bovendien viel een aantal kerkelijke instellingen buiten het machtsbereik van de aartsdiaken, terwijl in Brabant sinds 1349 ook het recht *de non evocando* gold, waardoor Brabanders niet buiten het hertogdom voor een kerkelijke rechtbank gedaagd konden worden. De aartsdiaken van Luik verkreeg in de loop van de tijd zoveel macht dat hij in de veertiende en vijftiende eeuw soms meer te vertellen had dan de bisschop.¹⁵²

Aan het hoofd van een dekenaat stond de deken. De deken was tevens pastoor van een van de parochies uit het dekenaat. Hij was door zijn medepastors en de plaatsvervangende dienstdoende pastors (*vicarii perpetui*) voor het leven tot deken benoemd. De deken

139 Kaufmann, *Wunderbare und denkwürdige Geschichten* I, 7.

140 Van Moolenbroek, *Mirakels historisch*, 9-25.

141 Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 206.

142 Becker, *Das Land*, 108-122.

143 In het benedengedebied van de Nederrijn zijn met uitzondering van de jaren na de grote hongersnood (1315-1317/22) geen grootschalige Wüstungen vastgesteld. Becker, *Das Land*, 295-297. Wüstungen werden in de Zuidelijke Nederlanden 'wastinen' of 'vroenten' (onbebouwd, braak; oorspronkelijk vronland) genoemd. Stallaert, *Glossarium* 3, 668-669, 690. Lier, 1326: 'wastinen, die men gemeynelyck noemt vroenten' (668,1).

144 Becker, *Das Land*, 122-134.

145 Becker, 'Villikationsverfassung', 23-35; Janssen, 'Vom Bischofshof zur bischöflichen Stadt, 119-147; Flink, 'Grundherrschaft', 149-175.

146 Het bisdom maakte deel uit van de kerkprovincie en was tot op zekere hoogte onderhorig aan de aartsbisschop. Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 151.

147 Steurs, 'Van het graafschap Leuven', 70; Bijsterveld, 'Het kerkelijk leven', 80.

148 Bijsterveld, 'Het kerkelijk leven', 81.

149 Bannenbergh e.a., *De oude dekenaten* I, IX-X; Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 74-75.

150 Bijsterveld, *Laverend*, 27-28; Bannenbergh e.a., *De oude dekenaten* I, kaartje tegenover p. XVIII.

151 Bijsterveld, *Laverend*, 35; Van Herwaarden, 'De kerkelijke organisatie', 392.

152 Bijsterveld, *Laverend*, 32, 35-40; Laenen, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant* I, 175-177.

bezat het installatierecht van beneficianten bij kerken van de laagste rang, de zogenoemde *quarte capelle*. Hij had ten aanzien van die kerken ook het recht een gedeelte van de kerkelijke belastingen te innen en het visitatierecht. Bovendien organiseerde hij tweemaal per jaar de vergadering van pastoors (*concilium*) uit het dekenaat. Deze vergadering zat hij ook voor.¹⁵³

De kleinste eenheid in de kerkelijke structuur was de parochie. Het juridisch begrip parochie werd pas tijdens het Concilie van Trente (1545-1563) omschreven. Bijsterveld beschouwt de parochie in de middeleeuwen als 'een gemeenschap van gelovigen binnen een omschreven territorium die gebonden waren aan een bepaalde kerk en die voor hun zielenheil waren toevertrouwd aan een priester die permanent aan deze kerk verbonden was'. Kerken werden ingedeeld in 'hele' en 'halve' kerken (*integre* en *dimidie ecclesie*) en *quarte capelle*, kerken van de laagste rang.¹⁵⁴ De meeste 'hele' kerken waren zelfstandige corporaties. Zij konden echter ook geïncorporeerd zijn of tot een kapittel behoren. Dan spreekt men van geïncorporeerde kerken en kapittelkerken. Luik had een kathedraal of domkapittel, oorspronkelijk ontstaan uit de gemeenschap geestelijken die rond de bisschop of de bisschopskerk was gegroepeerd. Verder werden later collegiale kapittels onderscheiden.¹⁵⁵ Het dekenaat Cuijk kende twee geïncorporeerde kerken, Oijen en Vierlingsbeek, en twee kapittelkerken, Grave en 's-Hertogenbosch.¹⁵⁶ Op verzoek van Jan van Cuijk richtte bisschop Thibaut van Bar in 1308 in Grave een kapittel op van zes kanunniken die onderhouden werden door de heren van Cuijk. Na de afronding van de bouw van de kerk van Sint-Elisabeth te Grave werd deze aan dit kapittel verbonden.¹⁵⁷

Aanvankelijk was aan iedere kerk of *ecclesia* een *rector ecclesie* verbonden. De *rector ecclesie* werd ook investiet (*investitus*) of pastoor (*pastor, curatus*) genoemd. Zoals bekend was hij belast met de zielzorg van de parochianen.¹⁵⁸ In enkele charters van Grave wordt een 'persoon' genoemd.¹⁵⁹ Dit was volgens Nolet en Boeren een aanduiding voor een verantwoordelijk parochiebestuurder, maar ook voor een pastoor, die wel de inkomsten uit zijn ambt genoot, maar de zielzorg delegeerde aan een ander.¹⁶⁰

De dienstdoende pastoor kon helpers hebben in de zin van lagere priesterfunctionarissen. Deze helpers, die onder het moderne begrip 'kapelaans' samengevat kunnen worden, bestonden in de middeleeuwen uit *vicarii* die ook rechtstreeks deelnamen in de zielzorg en *capellani* die belast waren met de bediening van een altaar in een kerk of anderszins en niet rechtstreeks deelnamen in de zielzorg. De *capellanus* mocht alleen celebreren op een klein, laag altaar.¹⁶¹

Het rectoraat van de kerk en het kapelaanschap waren beneficiën (*beneficia*). Een beneficie (*beneficium*) binnen de kerkstructuur was een ambt of officie (*officium*) waaraan inkomsten verbonden waren.¹⁶²

De bevoegdheden van kerkelijke functionarissen leidden vaak tot onderlinge conflicten. De wereldlijke bevoegdheden in deze opzet, zoals het collatierecht, vergrootten de conflicten. Deze hadden veelal betrekking op het beheer van kerkelijke goederen en de verdeling van inkomsten.¹⁶³ Het collatierecht van de collegiale kapittelkerk van Sint-Elisabeth in Grave berustte bij de heren van Cuijk.¹⁶⁴

De katholieke Kerk ging in 1559 over tot een bisschoppelijke herindeling. Deze ging gepaard met de oprichting van nieuwe bisdommen. Hierbij werd het Land van Cuijk onderdeel van het nieuwe bisdom Roermond, dat was ingedeeld bij het aartsbisdom Mechelen.¹⁶⁵

4.6 SAMENVATTING CASUS EN LOCATIE

Het Land van Cuijk was oorspronkelijk waarschijnlijk het meest westelijke gedeelte van het benedengebied van de Nederrijn. De streektaal vertoont nog steeds verwantschap met het regionale dialect van de oosterburen tussen de Rijn en de Maas. Evenals in gebied van de Nederrijn werd het landschap in belangrijke bepaald door ontginningsgolven tussen de elfde en veertiende eeuw.

De heren van Cuijk, die het gebied in leen hadden van de Duitse keizer, vestigden zich rond de elfde eeuw mogelijk in Cuijk en wat later in Grave, dat allodiaal bezit was van de heren. De prestige van het Huis van Cuijk, dat voortdurend geldzorgen kende, taande gaandeweg. Nadat het Huis zich eeuwenlang georiënteerd had op de hertogen van Brabant, werd het Land van Cuijk, waarvan de grenzen inmiddels een aantal keren gewijzigd waren, een groot gedeelte van de vijftiende eeuw in leen gegeven aan de hertogen van Gelre.

De oorsprong van Grave is onduidelijk. Het kan zijn dat Grave zich ontwikkelde van marktplaats tot stadje, waardoor de locatie interessant werd voor het Huis van Cuijk, het kan echter ook tot ontwikkeling gekomen zijn na de vestiging van dit Huis aldaar. Het stadje fungeerde als centrum van de middeleeuwse textielactiviteit. Het beeld van Grave moet lange tijd bepaald geweest zijn door de lakenhal, die 'gewantheuis' genoemd werd. Na de afbrokkeling van de textielnijverheid stagneerde de stedelijke groei en trad verval in.

De plattelandverhoudingen behielden onder het Huis van Cuijk lange tijd een domaniaal karakter. De plattelandsgemeenschappen in het voor het onderzoek van belang zijnde Benedenamtb, werden in de late middeleeuwen bestuurd door schepenbanken, laatbanken en heemraden. De belangrijkste bronnen van inkomsten waren het verbouwen van rogge en textielnijverheid.

Het Land van Cuijk ressorteerde kerkelijk aanvankelijk onder het bisdom Luik. Na de bisschoppelijke herindeling van 1559 viel het gebied tot de negentiende eeuw onder het bisdom Roermond. De Sint-Elisabethkerk te Grave fungeerde vanaf de stichting in het begin van de veertiende eeuw als collegiale kapittelkerk, waarbij het collatierecht bij de heren van Cuijk berustte. Het kapittel was door Jan van Cuijk in 1308 gesticht. Op eventuele betrokkenheid van het kapittel bij de twee armeninstellingen wordt in hoofdstuk 5 teruggekomen.

-
- 153 Bijsterveld, *Laverend*, 42-45, 48; Bannenbergh e.a., *De oude dekenaten* II, xvii; Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 304-308. Een verslag van een concilium van 22 augustus 1644 van het dekenaat Cuijk is aanwezig in het archief van het Karmelietenklooster te Boxmeer, doos Dr. Antonius Peelen. Dit hoogst zeldzame stuk uit de kerkgeschiedenis van het Land van Cuijk is ondertekend door de deken en alle pastoors uit het dekenaat.
- 154 Bijsterveld, *Laverend*, 28, 44, 46.
- 155 Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 21-22; Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 177.
- 156 Bijsterveld, *Laverend*, 51.
- 157 Daris, *Histoire* II, 379; Schutjes, *Kerkelijke Geschiedenis* III, 793.
- 158 Bijsterveld, *Laverend*, 47. Voor een aantal voorbeelden van het gebruik van de titel investiet zie Archief Catharinagasthuis Grave, 189, regest 4a (1294), 919, regest 24 (1307) en 182, regest 110 (1338).
- 159 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1509 (1377); Essink, *Regesten*, nr. 306: 'her Ermt vanden Bruecke persoene der kerken vanden Grave'; BHIC Grave 1723, 'Chartes Coebergh', 10 oktober 1408: '... ende consent des heeren vanden lande des deekens ende spersoens vanden Grave ...'
- 160 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 314, 326.
- 161 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 338-340.
- 162 Bijsterveld, *Laverend*, 47.
- 163 Van Herwaarden, 'De kerkelijke organisatie', 393.
- 164 Daris, *Histoire* II, 379; Schutjes, *Kerkelijke Geschiedenis* III, 793.
- 165 Decavele, 'Reformatie', 181-184.

Het ontstaan en de vorming van grootschalige armenvermogens in Grave

5.1 INLEIDING

Na de inleidende hoofdstukken over de armenzorg, de voor het onderzoek belangrijkste aspecten van monetarisering en de positionering van Grave en een deel van het Land van Cuijk, volgt in dit hoofdstuk een onderzoek naar het ontstaan van de grootschalige institutionele armenzorg in Grave en de wijze waarop het vermogen daarvan tot stand kwam. Berustte de oprichting van de instellingen op een wereldlijk of een kerkelijk initiatief? Deze vraag is van belang in verband met vermogensvorming en beheer. Vond die binnen of buiten kerkelijk verband plaats? Dit heeft ook invloed op de organisatie en de wijze van functioneren van de instellingen in het rechtsverkeer. Via het rechtsverkeer vond immers de overdracht van vermogensrechten plaats. Nadat deze vragen onderzocht zijn kan tevens de vraag gesteld worden hoe het beeld van de institutionele armenzorg in Grave ingepast kan worden in de ontwikkelingslijn van deze zorg in de Nederlanden.

Na dit inleidende gedeelte wordt de vermogensvorming van de instellingen onderzocht. Hoe ontwikkelde zich het totale vermogen van de instellingen, maar belangrijker nog: hoe verliep de samenstelling van het vermogen? De voornaamste bron waaruit voor dit hoofdstuk geput wordt, is de grote hoeveelheid aankomsttitels in het archief van het Sint-Catharinagasthuis te Grave. De vraag is echter of deze titels wel voldoende representatief zijn. Dit wordt eerst onderzocht voordat overgegaan wordt op het onderzoek naar de vermogensvorming van de Graafse armeninstellingen. Ten aanzien van de vermogensvorming worden drie componenten onderscheiden: geldrenten, roggerenten en overig onroerend goed. Deze componenten worden nader gedefinieerd en vervolgens aan een kwantitatief onderzoek onderworpen. Het belangrijkste vermogensbestanddeel werd gevormd door de geldrenten. We zullen zien dat het aandeel van iedere component voortdurend wisselde. Tevens worden we geconfronteerd met het bijna wegvallen van geldrenten ten tijde van de monetaire contractie (1370-1470). Hoewel in hoofdstuk 6 aan de hand van de geldrenten de middeleeuwse monetaire problematiek wordt gedemonstreerd, heb ik besloten de belangrijkste oorzaken van de monetaire contractie in hoofdstuk 5 te behandelen. Dit is mede gedaan in verband met een inleidend onderzoek naar de herkomst van de middelen van de armeninstellingen. Tijdens de monetaire contractie verplaatste het zwaartepunt van de financiering van de armeninstellingen zich van de stad naar het platteland. Met dit onderzoek wordt tevens het hoofdstuk afgesloten.

5.2 HET ONTSTAAN VAN GROOTSCHALIGE ARMENINSTELLINGEN IN GRAVE

In hoofdstuk 1 is gezegd dat de uitdaging van het onderzoek bestaat uit het zichtbaar maken van de middeleeuwse monetaire problematiek aan de hand van vermogensvorming van grootschalige armeninstellingen. De instellingen in Grave die daarvoor in aanmerking komen zijn het Sint-Catharinagasthuis met een sinds 1471 daaraan verbonden melaatsenhuis en de Tafel van de Heilige Geest, beide gesitueerd in Grave. Deze instellingen, die in de middeleeuwen kortweg gasthuis en geesthuis genoemd werden, richtten zich met voedseluitdelingen op de grote groep armen of behoeftigen, ongeacht of die hun ellendige positie al bedelend demonstreerden in het openbaar, of die uit schaamte thuis achter gesloten deuren verborgen hielden. Het gasthuis bekommerde zich daarnaast ook specifiek om passanten en de zielzorg van zieke armen die gewoonlijk uit de eigen omgeving kwamen.

De kerk van Sint-Elisabeth die, zoals vermeld in het vorige hoofdstuk, sinds de bouw verbonden was aan het in 1308 in Grave gevestigde kapittel, werkte waarschijnlijk minder grootschalig wat liefdadigheid betreft. Bovendien ontbreken voldoende bronnen.¹ Daarnaast groeide vanaf de dertiende en veertiende eeuw waarschijnlijk nog een aantal andere instellingen, waaronder particuliere, die zich op kleine schaal met liefdadigheid bezighielden. Uit de stadsrekeningen van de jaren 1459/1460 blijkt dat op kosten van de stad een 'geckhuys' werd gebouwd.² Vermoedelijk stond dit huis onder rechtstreeks beheer van de stad. De instelling van een Armenwezenfonds in Grave dateert volgens Hermans uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Het fonds werd geadmistreerd door twee weesmeesters, die door de Magistraat waren aangesteld.³ Ook zal ongetwijfeld enige ondersteuning van hulpbehoevenden hebben plaatsgevonden vanuit de weldaden of gunsten die de altaren van de kerk van Sint-Elisabeth ten deel vielen. Verder vestigden zich in de tijd dat het Sint-Catharinagasthuis werd gesticht begijnen in Grave. Dit gebeurde op instigatie van heer Jan van Cuijk.⁴ Het was gebruikelijk dat deze later genoemde 'oude begijntjes' en later gearriveerde nieuwe begijnen zich eveneens met liefdadigheid bezighielden. Hierop wordt nog teruggekomen. Er zijn geen gegevens gevonden die wijzen op het functioneren van (leken)broederschappen ten tijde van de stichting van de Graafse armeninstellingen. Dit was in vele steden wel het geval.⁵ Later zou Grave rijk zijn aan devote broederschappen. Dit kon in combinatie met schutterrijactiviteiten, zoals bijvoorbeeld de Sint-Catharinabroederschap die in 1467 opgericht werd.⁶ De opsomming is niet volledig, een aantal kleinere fondsen ontbreekt stellig, maar zoals gezegd valt de vermogensvorming bij al deze kleinschalige instellingen buiten mijn onderzoek.

Bij een eerder onderzoek naar het beheer van liefdadigheidsfondsen in het Land van Cuijk zijn door mij buiten Grave geen sporen gevonden van gasthuizen en geesthuizen, ook niet van armentafels. In Cuijk was in ieder geval al in 1453 het gilde van de Sint-Maarten en Sint-Anthonisbroederschap belast met de uitvoerende werkzaamheden van de armenzorg.⁷ Dit duidt op oorspronkelijke armenzorg door de gelijknamige broederschap. Verder wordt in de rekening van 1464/1465 van het geesthuis in Grave de gasthuisvrouw van Cuijk genoemd. Dit is waarschijnlijk de oude gasthuisvrouw uit Grave, die mogelijk naar Cuijk verhuisd was.⁸ In tegenstelling tot andere delen in Noord-Brabant functioneerden er in het Land van Cuijk geen armentafels.⁹ De zorg voor de armen op het platteland was daar hoofdzakelijk een kerkelijke aangelegenheid.

Van de directe omgeving van het Land van Cuijk is bekend dat in Gennep en Venray een gasthuis opereerde.¹⁰ Van geesthuizen ontbreekt ieder spoor. Iets verder verwijderd

van het Land van Cuijk bestonden noordelijk, in de steden Nijmegen en Arnhem, verschillende gast- en geesthuizen. Ten zuiden van het Land van Cuijk functioneerden in enkele steden in het Overkwartier gast- en geesthuizen. Dit gold ook voor het gebied ten oosten van het Land van Cuijk in het Nederrijngebied.

5.2.1 Godshuis, gasthuis, geesthuis.

Het gasthuis en het geesthuis worden in de Graafse bronnen soms godshuis genoemd. Uit vroeger onderzoek naar liefdadigheidsinstellingen in 's-Hertogenbosch blijkt dat godshuis niet eenduidig gebruikt werd.¹¹ De aanduiding godshuizen kan betrekking hebben op geestelijke en particuliere inrichtingen. Vaak worden onder godshuizen gasthuizen verstaan, hoewel daar in vijftiende- en zestiende-eeuwse oorkonden ook geesthuizen onder geschoven werden. Paquay legt uit dat de broeders van het Sint-Nicolaasgasthuis in Arnhem het woord godshuis gebruikten als aanduiding van de gasthuiskapel.¹² Querido definieerde in 1960 een godshuis of *domus Dei* als 'een huis dat opgedragen is aan God en waarin zijn wil wordt uitgevoerd'. Hij lichtte verder toe dat Gods wil in deze betrekking heeft op de werken van barmhartigheid.¹³ Coopmans verstaat onder godshuis: 'een huis gebouwd tot Gods eer of bedoeld om er tot Gods eer, om Godswil een liefdewerk te verrichten'.¹⁴ Hij stelt verder dat het gebruik van de naam godshuis sinds de dertiende eeuw in zwang kwam.¹⁵ Coopmans rekent dus alle liefdadigheidsinstellingen onder godshuizen. Kappelhof onderscheidt godshuis in ruime en enge zin. In ruime zin is dat iedere instelling waar de wil van God wordt uitgevoerd. In enge zin heeft dit alleen betrekking op liefdadigheid.¹⁶ De ontsluiting door Kappelhof van oorkonden van Bossche instellingen, die zich met armenzorg bezighielden, vond daarom plaats onder de noemer 'Godshuizen'.¹⁷ Spiertz definieert de enge zin nog nauwer, want hij zegt dat, behoudens een katholieke kerk, een godshuis 'een liefdadigheids-gesticht (is) waar ouden van dagen, wezen en zieken werden verpleegd'.¹⁸ Dat komt aardig overeen met de vermelding van Maréchal voor Vlaamse proveniershuizen voor wolwerkers: wevers- en voldergodshuizen.¹⁹

Vaak bemoeiden gasthuizen zich ook met andere aspecten van armenzorg. Zo hield het gasthuis in Grave zich eveneens intensief bezig met armenzorg in de zin van directe bedeling.

- 1 In het archief Walter bevindt zich een gedeelte van een renteboek van het altaar en de gilde van Sint-Elisabeth. BHIC Grave, Archief Walter, altaar en gilde Sint-Elisabeth, 30 (folio's 15-25). Hierin staan ook verschillende spinden (uitdelingen aan de armen) vermeld.
- 2 BHIC Grave stadsbestuur Grave, 7156, 218, folio's 101, 104, 104vo, 105; Van den Brand, 'Nederlands', 50-55.
- 3 Douma, 'Korte schets', 31-45.
- 4 Simons, *Cities*, 106; De Spiegeler, *Les hôpitaux*, 181-183.
- 5 Simons, *Cities*, 20; Escher-Apsner, 'Karitativ-soziale Leistungen', 152-180; Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 207-208.
- 6 Knippenberg, 'Broederschappen', 2-4. Schuttersgilden waren vaak uit broederschappen voortgekomen. Zie ook commentaar van Hulskamp, 'Het gemene Best?', 164, 188 (voetnoten 38 en 39).
- 7 Vermelding in een register dat ons onwillend door het bestuur van het R.C. Parochiaal Armenfonds te Cuijk ter inzage werd gegeven: 'Register vande incompen toebehoorende den Huijssarmen tot Cuijk: bestaende in Landerijen, Coren, erf ende lossrenten, gevest opde Gildtmeesters van Sunte Marten ende Surt Antuenis Broederscap vernieut ende beschreven den .XV.en Februarij 1647'.
- 8 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 1147 (rekeningen geesthuis), rekeningjaar 1464/65, folio 5v: 'Item die gasthuysvrouwe tot Kuyck iiiii vaet' en nr. 1178 (rentenboek 1468 geesthuis), fo 31vo: 'Item die gasthuysvrou te Kuick Mertens j malder'.
- 9 Bijsterveld, 'De kerk in het midden', 103-104; Leenders, 'De vorming', 133.
- 10 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1788 en 1789; Essink, *Regesten*, nrs. 347 en 370. In deze charters van de jaren 1384 en 1388 worden respectievelijk Deric Veerlinc en Jan Ghiëkenszoen genoemd als gastmeesters van het gasthuis te Gennep.
- 11 Bijvoet, *Het Groot Gasthuis* (1850), 82-83, 109, 113-114.
- 12 Paquay, *De geschiedenis*, 64.
- 13 Querido, *Godshuizen*, 8.
- 14 Coopmans, *De rechtstoestand*, 2.
- 15 Coopmans, *De rechtstoestand*, 14.
- 16 Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 2-5, 41 noot 2.
- 17 Kappelhof, *Het archief van de Tafel*.
- 18 Spiertz, *Van Aartsbissschap tot Zonnellied*, 97.
- 19 Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 277.

Dit gold ook voor het genoemde gasthuis in Arnhem en voor het Groot Gasthuis in 's-Hertogenbosch. Dat was een van de redenen waarom men in het midden van de negentiende eeuw in 's-Hertogenbosch het Groot Gasthuis wilde samenvoegen met het Bedelingsfonds aldaar. Op het Groot Gasthuis wordt in een van de volgende paragrafen nog teruggekomen. Moet de aanduiding godshuis dan toch gekoppeld worden aan liefdadigheidsinstellingen die zich primair op de gasthuisfunctie toeleiden al of niet in combinatie met een gasthuiskapel? De Tafel van de Heilige Geest in Grave deed niet of hoogstens incidenteel aan verpleging. Toch wordt het geesthuis in de bronnen ook godshuis genoemd.²⁰ Het zou kunnen dat het gebruik van de naam godshuis een lokale achtergrond heeft, eventueel tijdgebonden. Naar aanleiding van mijn eigen waarneming in Grave wordt in het onderhavige onderzoek de interpretatie van Querido en Coopmans gevolgd, die overeenkomt met de omschrijving in enge zin van Kappelhof.

5.2.2 Het Sint-Catharinagasthuis

Over de initiële opzet en vroegste ontwikkeling van het gasthuis in Grave is weinig bekend. De oprichting van het Sint-Catharinagasthuis in Grave vond waarschijnlijk plaats in 1291 met toestemming van de bisschop van Luik. Daar kom ik zo op terug. Mogelijk bestonden ooit een stichtingsakte en statuten, maar in ieder geval zijn die niet bewaard gebleven.²¹ Een bezoek aan het bisschoppelijk archief te Luik leverde ook niets op. In de oorkonden van het kapittel van Sint-Lambertus en van de Sint-Lambertuskathedraal in Luik is geen correspondentie te vinden met Jan van Cuijk over de oprichting van het gasthuis.²² Onder de wapenfeiten van de hulpbisschoppen van Luik van 1285 tot 1297 zijn al evenmin zaken over Grave of het Land van Cuijk te vinden.²³



Afb. 5.2. Grave in de zestiende eeuw. Ludovico Guicciardini (1523-1589). Het wat hoog uitgevallen torentje links van het midden is van de kapel van het Sint-Catharinagasthuis.
Bron: Guicciardini/Montanus, *Beschryvinghe van alle de Neder-landen*.

De oprichting van het gasthuis was gedaan ter ere Gods en van de heilige maagd en martelares Catharina.²⁴ Catharina is de Heilige Catharina van Alexandrië.²⁵ Zij was volgens Pauly een laatmiddeleeuwse gasthuisheilige.²⁶ Het was in de late middeleeuwen gebruikelijk dat instellingen of organisaties en beroepsgroepen een eigen patroonheilige hadden.²⁷ We weten ook niet wat het gasthuis precies inhield kort na de oprichting. We nemen aan dat passanten voor één of enkele dagen opgevangen werden en dat zieke armen in de laatste dagen van hun leven begeleid werden. We kunnen verder allerlei denkbeelden loslaten over de functie van het gasthuis in de Graafse samenleving.²⁸ Dat wil ik in het kader van het voorgenomen onderzoek niet doen. Verwezen wordt naar Pauly, die zich nogal intensief met deze materie heeft beziggehouden.²⁹

Na deze korte impressie van de oprichting van het gasthuis in 1291 in Grave kunnen we ons richten op enkele vragen die in het kader van de casus gesteld moeten worden. Hoe groot was het gasthuis? Dit is van belang voor het startkapitaal. Wat kunnen we zeggen over de omvang van het startkapitaal? Waar kwam het geld voor financiering van de initiële opzet van het gasthuis vandaan? Als deze vragen behandeld zijn kunnen we proberen het gasthuis in een breder verband te plaatsen: was het onderdeel van het kerkelijke of wereldlijke patrimonium? De laatste vraag is vooral van belang voor de organisatie en het beheer en voor de positionering van het gasthuis in de ontwikkelingsgeschiedenis van de institutionele armenzorg in de Nederlanden. Als deze vragen beantwoord zijn gaan we over op de oprichting van het geesthuis. Na de behandeling van de specifieke aspecten van deze instelling worden voor zowel gast- als geesthuis nog enkele organisatorische punten besproken.

5.2.2.1 Grootte van opzet en startfinanciering

Een oorkonde van 1 mei 1291 vermeldt dat het gasthuis gevestigd was in Grave (...*Eius hospitalis in Grauvia opido nostro...*)³⁰ Dit wordt herhaald in een oorkonde van 15 oktober 1294 (...*quod hospitale beate Katerine de novo apud Graue constructum...*)³¹

Onder de archiefstukken bevindt zich geen enkele aanwijzing dat in Grave al eerder een gasthuis functioneerde. Mede gelet op de brede doelstelling was het derhalve een 'primair' gasthuis.³² Aangenomen mag worden dat het gasthuis gevestigd was binnen de stadswal, die toen nog voorzien was van een houten omheining.³³ Op latere plattegronden van Grave

20 Voorbeelden: Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 522, renteboek geesthuis 1468-1477: '...renten die dat Godshuys vanden Grave Jairlix geldende heeft...'; idem, 1147, rekening geesthuis 1467/1468, folio's 51v-52r: 'godshuys'; idem, 1148, rekening geesthuis 1482/1483, laatste bladzijde: 'gaetshuys'.

21 In 1849 schreef Sassen een epistel, waarin hij tegen de opvattingen van het toenmalige College van Regenten van het Groot Gasthuis te 's-Hertogenbosch pleitte uit politieke en financiële overwegingen voor samenvoeging van fondsen. Hij wees daarbij als 'toonbeeld der navolging' op de handelingen van het stadsbestuur en het College van Regenten van het bedelingfonds en het Sint-Catharinagasthuis te Grave. Hij beweerde zelfs dat van deze instellingen stichtingsbrieven aanwezig zouden zijn. Sassen, *Onderzoek*, 51. Zo de bewering van Sassen al juist is, stichtingsbrieven zijn in Grave niet meer aanwezig. Zie voor de polemiek over dit onderwerp tussen Sassen de advocaat en raadslid en de priester en leraar aan het seminarie te St.-Michelsgestel Bijvoet: Sassen, *Onderzoek*, 12-15, 25-28, 41-43, bijlage I; Bijvoet, *Het Groot Gasthuis*, 11-13, 26-28, 31-33, 36-38, 76-77; Sassen, *Antwoord*, 10, 15-16, 20, 23-24, 33-37, 46-49; Bijvoet, *Nieuwe proeve*, 11-13, bijlage I.

22 Theux de Montjardin, *Le chapitre de Saint Lambert*, dl. I; Bormans en Schoolmeesters, *Cartulaire Saint-Lambert de Liège*.

23 Berlière, *Les Evêques auxiliaires de Liège* (Bruges/Lille/Paris 1919).

24 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 754; Van Synghel, *DONB*, 1294.10.15; Essink, *Regesten*, nr. 4..

25 Van Es en Jongen, *Het leven van de heilige Katherina*; Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis*, hoofdstuk III.

26 Pauly, *Peregrinorum*, 317.

27 Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 112-114.

28 Zie voor een afbeelding pag.14 (afb. 1.1)

29 Pauly, *Peregrinorum*, 11-18.

30 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 771; Van Synghel, *DONB*, 1291.05.01; Essink, *Regesten*, nr. 1.

31 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 754; Van Synghel, *DONB*, 1294.10.15; Essink, *Regesten*, nr. 4.

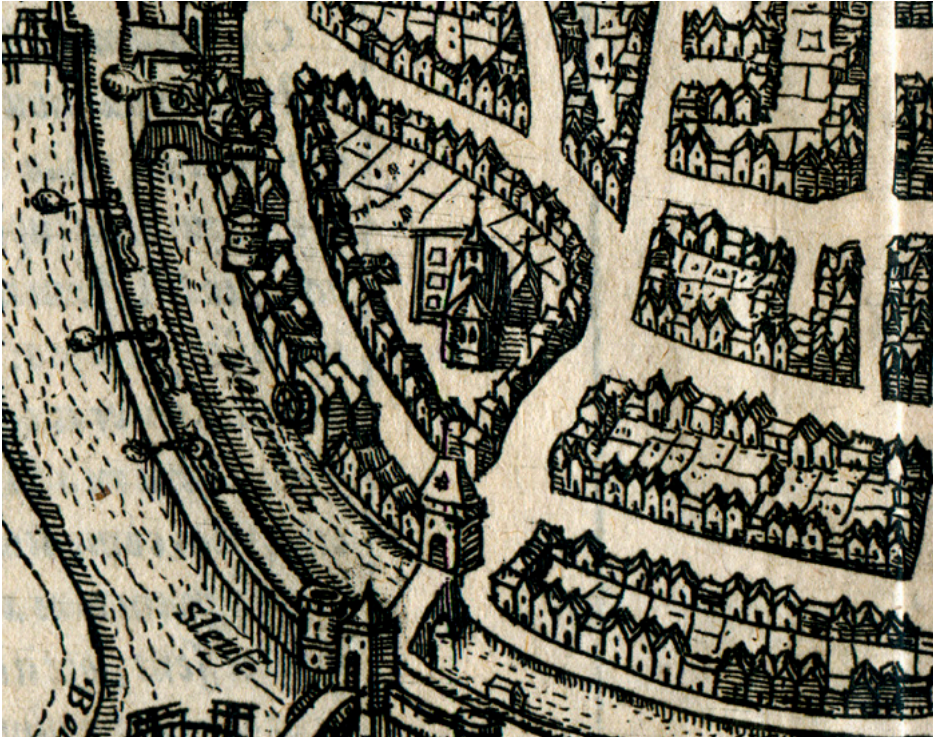
32 Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 201-202.

33 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 772; Van Synghel, *DONB*, 1294.01.25; Essink, *Regesten*, nr. 3. Zie ook Coldeweyj, *De Heren*, 108.

is te zien dat het gasthuis inderdaad bij de wal lag. We mogen aannemen dat de vestiging in de Oliestraat plaatshad. Dichtbij vestigden zich ook de oude begijnen en later de nieuwe begijnen.³⁴ Het gasthuis lag op een stuk grond dat mogelijk aan de heer van Cuijk, de stad, de Kerk of een particulier toebehoorde, dat is niet bekend. Als de grond oorspronkelijk van de stad of kerkelijk of particulier eigendom geweest zou zijn, had bij de oprichting van het gasthuis waarschijnlijk ook een erfpachtrente gevestigd moeten worden. De grond kan echter ook geschonken zijn. Over erfpacht of schenking is echter niets bekend.

Het vermogen van het gasthuis, in de zin van gedane investeringen, zal oorspronkelijk bestaan hebben uit een opstal en de inrichting daarvan, eventueel aangevuld met de aankoop van de grond waarop het gasthuis stond. Verder zal een werkkapitaaltje nodig zijn geweest. Het in de aanloopjaren verkregen geld, zoals dat uit de vroegst bewaard gebleven aankomstitels blijkt, kan nauwelijks voldoende geweest zijn om deze initiële investeringen te financieren. In de aanvangsperiode moet derhalve veel *pro Deo* gedaan zijn, zonder dat daarover verklaringen afgelegd werden voor de schepensbank, tenzij die verklaringen verloren zijn gegaan. We mogen ook niet uitsluiten dat niet alle donaties aan het gasthuis voor de schepensbank geformaliseerd werden.³⁵ We keren even terug naar de oorkonde van 1294 over de novale tienden.³⁶ Van belang is de volgende mededeling: *quod in bonis adhuc non habet unde pauperes ibidem confluentes seu convenientes possint sustenari*. Hier staat dus dat het gasthuis over onvoldoende middelen beschikte om de armen, die in groten getale in Grave samenstroonden, te kunnen onderhouden. Misschien oefende de oprichting van een gasthuis grote aantrekkingskracht uit op rondzwerfende behoeftigen, maar het lijkt toch dat de instelling van meet af aan te klein was opgezet. De eerste dertig jaar van het bestaan moet dat behoorlijke spanningen gegeven hebben, want vooral na de jaren van de hongersnood (1315-1317) was de toeloop van behoeftigen groot, terwijl middelen voor de verzorging van behoeftigen en zieken veelal ontbraken.³⁷

Evenals elders in Brabant het geval schijnt geweest te zijn, verkeerde het gasthuis van Grave in het begin van de jaren 1320 in grote financiële problemen.³⁸ Volgens een akte van 1322 gaven de deken en het kapittel van de Sint-Elisabethkerk te Grave samen met schepenen en gezworenen toestemming dat vertegenwoordigers van het gasthuis voor inzameling van aalmoezen de stad rondgingen, waarbij de bevolking door hen aangespoord werd te geven.³⁹ In 1327 riep heer Otto van Cuijk de bevolking nogmaals op aalmoezen aan het gasthuis te geven.⁴⁰ Hij deed trouwens in 1334 zelf ook een lieve duit in het zakje: hij schonk een grote rente van 40 pond kleine penningen (oudgeld).⁴¹ Het is bekend dat in die jaren vele stadsbesturen maatregelen namen ten aanzien van de aanvoer van voedsel en verdeling over behoeftigen.⁴² Uit de aankomstitels kan voor die jaren niet opgemaakt worden dat naast de bijdrage van Otto de formele giften door de noodsituatie toenamen.⁴³ Dit gold ook voor 1357, toen het gasthuis gedeeltelijk afbrandde.⁴⁴ Op gezag van het stadsbestuur ging de gasthuisbode toen rond voor bijdragen. Gelet op de geringe vermogensgroei door geformaliseerde giften in 1357 en volgende jaren, moet de wederopbouw uit aalmoezen, collectegeld en gratis verrichte werkzaamheden gerealiseerd zijn.⁴⁵ Ik onderstreep hierbij dat het stadsbestuur in de oorkonde praat over 'ons(e) gasthuys', wat door mij geïnterpreteerd wordt als 'onder hun beheer'.⁴⁶ Wat de financiering van het gasthuis betreft is het opvallend dat de betrokkenheid van het huis van Cuijk alleen blijkt uit de grote investeringen bij de start in 1291 en de herfinanciering (?) in 1334. Volgens Wap zouden Jan III in 1339 en Jan V in 1384 nog een schenking gedaan hebben, maar daar is niets van bekend.⁴⁷ Ook bij de wederopbouw na de brand in 1357 is er geen spoor meer van financiële betrokkenheid.



Afb. 5.3. Het Sint-Catharinagasthuis in 1602. Detail uit plattegrond van Grave van atelier van Frans Hogenberg. BHIC Grave, 343-003086

Het gasthuis in de Oliestraat bestond in het midden van de vijftiende eeuw uit een huis met een beierd, met zoldertjes en een schuur. In de beierd stonden 'spanbedden'.⁴⁸ In het begin van de vijftiende eeuw, maar waarschijnlijk al veel eerder, had het gasthuis behalve het eigenlijke opvangcentrum ook andere locaties in Grave in gebruik. Zo staat in de oudste stadsrekening (1421/1422) van Grave genoteerd dat de gasthuismeester tien schelling betaalde voor een boog tussen de Brugpoort en de watermolen.⁴⁹ Het gasthuis gebruikte dus een nis in de walmuur, waarschijnlijk als opslagplaats.⁵⁰ Volgens dezelfde rekening werden ook twee arnhemse gulden betaald voor de zolder van het raadhuis. Mogelijk was dit voor

34 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1178, Renten Geesthuis 1468, fo 29. Volgens dit renteboek waren het gasthuis in de Oliestraat en de oude en de nieuwe begijnen in de Spoelstraat gevestigd.

35 Baum, 'Annuities', 28.

36 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 754, origineel en afschrift 14 december 1581; Van Synghel, *DONB*, 1294.10.15; Essink, *Regesten*, nrs. 3-4; Cunen, 'Charters', 148-149.

37 Jordan, *The Great Famine*, 143-148.

38 De Staercke, 'Een gasthuis', 35-36.

39 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 179 (juni 1322); Essink, *Regesten*, nr. 64; Cunen, 'Charters', 158-159. Zie ook Boele, *Leden*, 49.

40 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 178; Essink, *Regesten*, nr. 73; Cunen, 'Charters', 159-160.

41 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1051, Essink, *Regesten*, nr. 99; Cunen, 'Charters', 160-161. Essink vermeld abusievelijk 'payment'. Payment en oudgeld worden in hoofdstuk 6 behandeld.

42 Jordan, *The Great Famine*, 152-155.

43 Zie bijlage 5.2.1.

44 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 180; Essink, *Regesten*, nr. 208; Cunen, 'Charters', 213-214; Wap, *Geschiedenis*, 247.

45 Zie bijlage 5.2.1.

46 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 108; Cunen, 'Charters', 214; Wap, *Geschiedenis*, 247.

47 Wap, *Geschiedenis*, 206; Coldewij, *De Heren*, 170-171, 184.

48 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekeningen 1458/1459 en 1464/1465.

49 Oud Archief Grave, 217, folio 3v, 41r, 58r. Een boog werd ook wel raam genoemd.

50 Oud Archief Grave, 217, folio 4r.

opslag van rogge. In de rekening van het gasthuis van het jaar 1470/1471 staan de eerste werkzaamheden aan een 'melaten huuse' genoteerd. We kunnen uit deze rekening opmaken dat deze opvang buiten de poort in de nieuwe kamp aan de Gasselsedijk lag.⁵¹ De stadschrijver had in opdracht van de raad en de provisoren van het gasthuis 'enen brieff gedicht ende gescreven vanden regymente van den malaten'. Wat de oprichting betreft moeten we het hiermee doen, want de rekeningen van het gasthuis van de periode 1471-1480 ontbreken helaas. In de rekening van 1490/1491 wordt de aankoop van een hofstad op de Wiel buiten de Brugpoort vermeld.⁵² Deze hofstad fungeerde als dependance van het gasthuis. In een eerdere rekening wordt vermeld dat het gasthuis op de dijk een 'armenkraem' had waar bier verstrekt werd.⁵³

Vanwege het belang voor de stad heeft het beheer van dit afgescheiden vermogen waarschijnlijk onder controle van het stadsbestuur gestaan. In het hierbij gehanteerde controleorgaan was de clerus wel vertegenwoordigd (zie bijlage 5.1.1, provisoren).

Volgens een charter van 1471 kreeg de gastmeester opdracht van scholtis, burgemeesters en gezworenen voor de bouw van het zojuist genoemde lazaret. Hier is dus wel duidelijk wie toen de opdrachtgever en financier was: de stad.⁵⁴

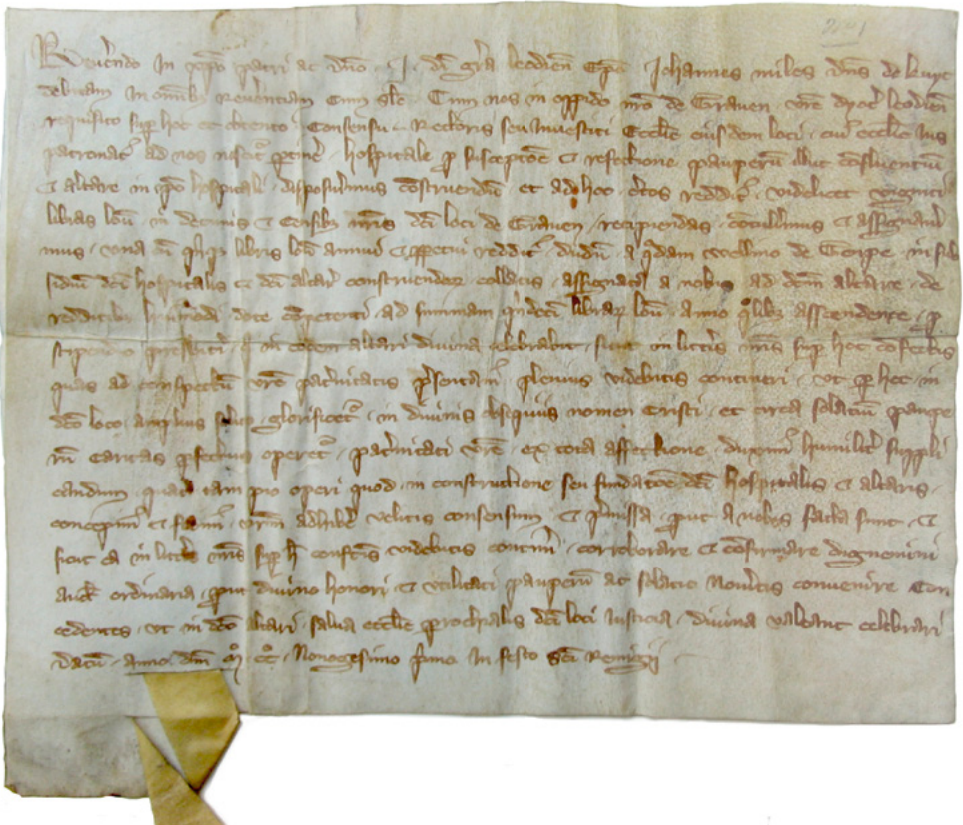
5.2.2.2 Kerkelijk of wereldlijk patrimonium?

Ondanks het middeleeuwse principe van eenheid van Kerk en Staat is de vraag gewettigd of het Sint-Catharinagasthuis tot het kerkelijke of een wereldlijk patrimonium behoorde. Dit kan van invloed zijn op de vermogensvorming. Schutjes noemt het gasthuis of *hospitale* een geestelijk gesticht, waarvan de oprichting toekomt 'aan den edelmoedigen Jan van Cuijk'.⁵⁵ Hij onderbouwt zijn uitspraak niet. De betrokkenheid van Jan van Cuijk stoelt ongetwijfeld op de inhoud van de al genoemde akte van 1 mei 1291.⁵⁶ Met deze akte, die mede bezegeld werd door de gardiaan van de minderbroeders in 's-Hertogenbosch, doet Jan van Cuijk een toezegging van enkele jaarlijkse renten ten behoeve van het gasthuis (dat nog in aanbouw was), een altaar en een priester.⁵⁷

De Kerk maakte in de middeleeuwen ten aanzien van goederenbeheer een onderscheid tussen kerkelijk en wereldlijk patrimonium. Dit gold ook voor gasthuizen. Of, zoals de canonisten dit noemden, was een gasthuis een *locus religiosus* of een *locus profanus*?⁵⁸ Bepalend voor het eerste was de bisschoppelijke toestemming bij de oprichting. Daarmee werd de instelling deel van het kerkelijk lichaam (*corpus*).⁵⁹

In een charter van 1 oktober 1291 vraagt Jan van Cuijk aan de bisschop van Luik toestemming voor de oprichting van een gasthuis en een altaar voor de opvang en behandeling van armen, met de mededeling dat door hem geld beschikbaar was gesteld en de bouw inmiddels met instemming van de rector en de priester van de kerk in Grave begonnen was.⁶⁰ Het antwoord van de bisschop is zoek, maar dat moet positief geweest zijn, want gasthuis en kapel werden gebouwd. Hiermee lijkt de status van het Graafse gasthuis bepaald, ware het niet dat al geruime tijd een andere ontwikkeling gaande was.

Sinds de dertiende eeuw waren in de Zuidelijke Nederlanden en aangrenzende gebieden vele gasthuizen in wereldlijk verband opgericht en waren bestaande geestelijke gasthuizen al gelaïciseerd of gecommunaliseerd, dat wil zeggen dat de leiding overgedragen was aan stedelijke functionarissen.⁶¹ Zo werd in 1277 in 's-Hertogenbosch door de bisschop van Luik het stadsbestuur betrokken bij het benoemen van bestuursleden van het Groot Gasthuis.⁶² In de veertiende eeuw werd het proces van verburgerlijking van het gasthuiswezen nagenoeg afge-



Afb. 5.4. Oorkonde van 1 oktober 1291 waarin Jan van Cuijg toestemming aan de bisschop van Luik vraagt voor de oprichting van een gasthuis en een altaar (kapel) in Grave.
Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 189.

sloten; Bonenfant concludeert: 'La situation normale, celle que l'on trouve partout ailleurs, c'est que chaque établissement conserve ses administrateurs propres sous le contrôle des échevins'.⁶³ In het gebied tussen Maas en Rijn waren al vanaf het begin van de twaalfde eeuw talrijke gasthuizen door de hoge en lagere adel gesticht.⁶⁴ Dit gold vooral het noordwestelijk, aan de Maas gelegen gedeelte tussen Dinant en Aken. Een belangrijke overweging hierbij was

51 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekeningjaar 1470/1471, voorlaatste folio.
 52 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 292, rekeningjaar 1490/1491.
 53 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekeningjaar 1489/1490, folio 128v.
 54 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1115; Essink, *Regesten*, nr. a547.
 55 Schutjes, *Kerkelijke geschiedenis* III, 799.
 56 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 771; Van Synghele, *DONB*, 1291.05.01; Essink, *Regesten*, nr. 1.
 57 Zie voor minderbroeders en franciscanen Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 103.
 58 Coopmans, *De rechtstoestand*, 98-99; Imbert, *Les hôpitaux*, 56-57.
 59 Coopmans, *De rechtstoestand*, 98.
 60 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 189; Van Synghele, *DONB*, 1291.10.01b: *requisito super hoc et obtento consensu... rectoris seu investiti ecclesie... ad nos noscitur pertinere hospitale pro susceptione et refectione pauperum... et altare in ipso hospitali disposerimus construendo... Zie ook Essink, *Regesten*, nr. 2a. Het regest van Essink vermeldt abusievelijk alleen het altaar.
 61 Bonenfant, *Hôpitaux*, 34; Mollat, *Les pauvres*, 121; Sydow, 'Spital und Stadt', 177-179, 181-182; Janssen, *Das Erzbistum Köln* II, 2, 403-409; Reicke, *Das deutsche Spital* I, 166-182, 197.
 62 Jacobs, *Justitie en politie*, 98-100; Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 122; Coopmans, *De rechtstoestand*, 101-104.
 63 Bonenfant, *Hôpitaux*, 34; Reicke, *Das deutsche Spital* I, 197-198, 207ff, II, 53-55. Zie ook Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis*, 117-120 en De Staercke, 'Een gasthuis', 36-38.
 64 Pauly, *Peregrinorum*, 114-115 en Karte 2.3.*

de eer van de familie.⁶⁵ In het kielzog van de adel waren landsheren en het kapitaalcrachtige patriciaat gevolgd, die daarmee hun aanzien versterkten.⁶⁶ In mindere mate werden ook door steden gasthuizen gesticht.⁶⁷ Bestaande gasthuizen waren intussen gelaiciseerd. In het Nederrijng gebied bleven gelaiciseerde gasthuizen met kapel onder het kerkrecht ressorteren. Dat kwam volgens Janssen niet in de laatste plaats door de kapel.⁶⁸ Van groot belang voor het begrijpen van de laïcisering is zijn uitspraak: ‘Hinter diese “Kommunalisierung” des Armenwesens verbarg sich keine antikirchliche Tendenz, allenfalls ein erstarkendes Selbstbewusstsein der Laien in der Kirche, die über die Verwaltung und Verwendung der Gelder, die sie selbst aufgebracht hatten, eine Kontrolle ausüben wollten.’⁶⁹ Deze gang van zaken werd tijdens het concilie van Vienne in 1311/1312 met het pauselijke decreet *Quia contingit* geformaliseerd.⁷⁰ Bij dit besluit speelden kerkelijke misstanden bij gasthuizen en andere instellingen een rol.⁷¹ Bij de uitwerking van het decreet werd bepaald dat de oprichting van gasthuizen met een kapel onderworpen bleef aan bisschoppelijke goedkeuring en werd tevens een model gemaakt voor de eedaflegging van de wereldlijke gasthuismeester.⁷² Omdat armenzorg van oudsher een aspect van bisschoppelijke verantwoordelijkheid was, bleef het gebruik in zwang om bij de oprichting van nieuwe gasthuizen toestemming aan de bisschop te vragen. Bovendien bleef het een taak van de bisschop over de juiste aanwending van het armenvermogen te waken. Dit was waarschijnlijk ook de situatie in Grave.

Na bestudering van de oudste documenten van het gasthuis te Grave ben ik tot de conclusie gekomen dat de oprichting van het Sint-Catharinagasthuis door Jan van Cuijk gedaan is met de bedoeling dat hij en zijn voorouders niet in de vergetelheid zouden geraken. Daarna heeft hij het gasthuis waarschijnlijk aan het stadsbestuur overgedragen. Behoudens het destijds gebruikelijke verzoek om toestemming tot de fundatie bij de bisschop, ontbreken in Grave en Luik documenten die op kerkelijke betrokkenheid duiden. Het gasthuis behield als liefdadigheidsinstelling waarschijnlijk wel zijn geestelijk imago. Dit kunnen we afleiden uit een oorkonde van 15 oktober 1294, waarin Jan van Cuijk zijn vermeende rechten op de novaaltieden op ongecultiveerde en reeds gecultiveerde grond voor de helft aan de investieten van de kerken te Cuijk, Beugen, Meer (Boxmeer) en Zannebeke (Sambeek) schonk. De andere helft schonk hij aan het Sint-Catharinagasthuis: *hospitale beate Katerine de novo apud Grave constructum*, dus aan het nieuwe gasthuis in Grave.⁷³ Deze schenking werd 20 november 1294 bevestigd door de officiaal van het bisdom Luik. Gelet op de toen bestaande problematiek rond het eigendom van novale tienden, wordt met deze gift, die ten bate van eigen zielenheil gedaan werd, alle schijn gewekt dat een gasthuis nog steeds een geestelijke uitstraling had. Giften aan liefdadigheidsinstellingen werden door de geestelijkheid gewaardeerd als giften aan de Kerk. Zo bepaalde een decreet van Rome van 1297, dat giften aan liefdadigheidsinstellingen gezien mochten worden als goede werken, waarvoor veertig dagen aflaten of strafvermindering werden gegeven.⁷⁴

In het gasthuis functioneerde ook een priester. Dit blijkt bijvoorbeeld uit charters van 1332, 1333 en 1364, waar melding gemaakt wordt van ‘de kapelaan in het gasthuis’.⁷⁵ De kapel met het altaar wordt herhaaldelijk in de oorkonden vermeld.⁷⁶ De priester van het altaar was als beneficiant onderworpen aan het *jus visitandi*, het bisschoppelijke visitatie-recht. De bezoeken uit Luik werden vastgelegd in pouillés, bezoekerapporten.⁷⁷ In oude bisschoppelijke pouillés wordt ten aanzien van Grave gesproken over *hospitale* (1399, 1421, 1443).⁷⁸ Dit correspondeert met de benaming in de pouillés met betrekking tot het Groot Gasthuis te ’s-Hertogenbosch (*hospitale* en *Hospitale Magnum*), dat een kerkelijke oorsprong had. Pas later gebruikte men in de pouillés voor Grave de benaming *Altare S. Katrine*.⁷⁹ Ik

neem hierbij aan dat met altaar de kapel bedoeld werd. Volgens Bannenbergh werden die begrippen door de visitatoren door elkaar gebruikt.⁸⁰ Met deze notities lijkt het aannemelijk dat vanaf het begin of hooguit na verloop van tijd alleen de kapel (nog) tot het kerkelijk patrimonium werd gerekend. Voor de vijftiende eeuw stelt Bonenfant ten aanzien van de Zuidelijke Nederlanden: 'Les échevins de nombre de villes contrôlent les finances des hôpitaux, participent à la nomination des mambours ou même distribuent des subsides. Des exemples viennent d'en être donnés qui concernent aussi bien la création que le fonctionnement des hôpitaux'.⁸¹ De laïcisering van gasthuizen in de Zuidelijke Nederlanden lijkt hiermee goeddeels afgerond. In de zestiende en zeventiende eeuw genoot het altaar nog steeds eigen inkomsten.⁸² De kapel werd toen ook als kerk gebruikt. In 1689 werd de kapel, die toen ook 'Catharinakerck' genoemd werd, na instorting niet meer hersteld.⁸³

5.2.3 De Tafel van de Heilige Geest

De Tafel van de Heilige Geest wordt in het onderhavige onderzoek ook Tafel of geesthuis genoemd. De oprichting van de Tafel in Grave heeft waarschijnlijk ongeveer tien jaar na de stichting van het Sint-Catharinagasthuis plaatsgevonden, in 1302 of iets eerder.⁸⁴ We weten zeker dat de Tafel in een zeer vroeg stadium een separate instelling was, want in het testament van 1312 van Jutta van Nassau, weduwe van Jan van Cuijk, wordt de Tafel, die in de stad gevestigd was (... *mensa sancti spiritus apud graviam*...), naast de kerk van Sint-Elisabeth en het Sint-Catharinagasthuis als zelfstandige entiteit genoemd.⁸⁵

Er bestaat uit de tijd van de stichting van de Tafel geen enkele indicatie over de huisvesting. Theoretisch zou de Tafel als administratieve instelling in de kerk van Sint-Elisabeth gefunctioneerd kunnen hebben. De kapittelkerk dateert pas van het begin van de veertiende eeuw; er waren daarom nog geen verankerde parochiale structuren die zich met de armenzorg bezighielden. In ieder geval is hierover geen informatie beschikbaar. Omtrent de huisvesting worden we pas verder ingelicht via de inventarislijst van circa 1357/1358 met latere aanvullingen van Herman Spronc.⁸⁶ Hij noteerde daarin: 'voers so hebben wi Herman Spronc

65 Pauly, *Peregrinorum*, 115.

66 Pauly, *Peregrinorum*, 128-131 en Karte 2.4. Dit gold ook in (een deel van) de Noordelijke Nederlanden. Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 227-231.

67 Pauly, *Peregrinorum*, 154-155.

68 Janssen, *Das Erzbistum Köln II*, 2, 403.

69 Janssen, *Das Erzbistum Köln II*, 2, 408.

70 Sydow, 'Spital und Stadt', 180-183; Imbert, *Les Hôpitaux*, 233-235; Pauly, *Peregrinorum*, 156.

71 Pauly, *Peregrinorum*, 221; Reicke, *Das deutsche Spital II*, 179; Bredero, *De Ontkerstening*, 367-368.

72 Sydow, 'Spital und Stadt', 183: *Iurant enim isti facere utilia pupillis (tutores, adultis, procurators) quibus deputantur, et pretermittere inutilia ipsorum, etiam res et personas ad commodum et utilitatem eorum bonorum bona fide custodire et salvare, inventarium de eis facere, administrationis sue rationem tempore debito reddere cum residuorum resignatione.*

73 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 754, origineel en afschrift 14 december 1581; Van Synghel, *DONB*, 1294.10.15; Essink, *Regesten*, nrs. 3-4; Cunen, 'Chartes', 148-149.

74 Bonenfant, *Cartulaire*, 299 (inleidende akte nr. 247) en 301. Decreet Rome 1297.

75 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1050, 1136, 1284; Essink, *Regesten*, nrs. 86, 93, 242. Zie ook Van Lieshout, 'De kapel', 57.

76 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1136 (1328), 1137 (1355), 180 (1357); Essink, *Regesten*, nrs. 76, 198, 208.

77 Pouillés (*polyptica*) zijn lijsten, waarop per dekenaat de parochies met daarbij behorende kerken, kapellen en kosterijen (*matricularia*) zijn vermeld. Bannenbergh, *De oude dekenaten I*, XIII-XIV.

78 Archives de l'Évêché de Liège, Registre emolumentorum archidiaconatus-Campinie, D III, 11, 15, 21.

79 Bannenbergh, *De oude dekenaten I*, 26-27. Opgave 1497: *Hospitale/blanco, Altare S.Katrina/blanco.*

80 Bannenbergh, *De oude dekenaten I*, 79.

81 Bonenfant, *Hôpitaux*, 42.

82 Van Lieshout, 'De kapel', 58-59.

83 Van Lieshout, 'De kapel', 64-65.

84 De vroegst bekende oorkonde dateert van 1302. Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1179; Van Synghel, *DONB*, 1302.11.06; Essink, *Regesten*, nr. 12.

85 BHIC Grave, archief Walter, kapittel Sint-Elisabeth 1308-1575, nr. 12. Wap. *Geschiedenis*, 137, akte 25 januari 1312. Deze datering is vermoedelijk volgens de paasstijl, volgens de jaarstijl moet de oorkonde op 1313 gedateerd worden.

86 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1177A en 1177B. Deze aan elkaar genaaide rollen zijn door Essink abusievelijk op circa 1380 gedateerd.

dat huus ghetimert dat daer steet in behoef des heylgen geest dat minen geld c pont ende vine ghecost heeft'.⁸⁷ Gelet op het grote bedrag van honderd pond moet dit een behoorlijk pand geweest zijn. Bewijs ontbreekt, maar ik vermoed dat hier gesproken wordt over de bouw van het geesthuis. De enige oorkonde uit de veertiende eeuw die 'huis' vermeldt is van 5 augustus 1364. Het betreft een rente van twee pond kleine penningen *ad opus domus sancti spiritus*.⁸⁸ In 1367 wordt het 'erf' van de Heilige Geest genoemd als belendend perceel bij de omschrijving van een zekerheid in een particuliere schuldbekentenis: '... ende metter ander siden aen erve des heylige geest ...' en: '... een stegesken dat gelegen is tusschen den heyligen geest ende lysbetken erve...'.⁸⁹ Waarschijnlijk moet erf hier gelezen worden als huis met erf.⁹⁰ 'Geesthuis' wordt pas in de vijftiende eeuw gebruikt, voor het eerst in 1401.⁹¹ Het geesthuis als optrek of opstal wordt genoemd in een oorkonde van 30 november 1410.⁹² Een kanunnik van de Sint-Elisabethkerk vraagt of hij tegen betaling met zijn 'erf' de heilige-geestmuur met de stenen gevel mag gebruiken om tegen aan te bouwen, zonder dat de heilige geest daar last van heeft. Het geesthuis zou later achter de kerk gevestigd zijn.⁹³ Volgens een mededeling in de rekening van 1460/1461 lag de poort van het geesthuis aan de Spoelstraat.⁹⁴ Het geesthuis bestond uit een huis met een bakhuis en een schuur, het geheel was ommuurd.⁹⁵ Een gedeelte van de muur was op een gegeven moment 'nedergevalen'. In 1505/1506 werd de muur hersteld.⁹⁶ De schuur vergde veel onderhoud. We zien in de rekeningen geregeld uitgaven voor herstel van de zolderplanken. In 1462/1463 was de zolder naar beneden gekomen, waarna elders in Grave opslagruimte werd gehuurd.⁹⁷ In dit jaar werd trouwens ook de tafel voor de 'provende' broden in de Sint-Elisabethkerk in orde gemaakt.⁹⁸

De oprichting van een Tafel paste in het politieke tijdsbeeld van de stad. Sociale spanningen waren in steden niet van de lucht.⁹⁹ Al decennialang hadden vooral franciscanen en dominicanen met hun aanvankelijke stijve scholastieke opvattingen in de steden uitspraken gedaan over de praktijken van de handel en de rijke kliek en de uitbuiting van de ambachtelijke groeperingen.¹⁰⁰ De belangrijkste onderwerpen hierbij waren het private eigendom, de juiste prijs, geld, professionele vergoedingen, commerciële winsten, samenwerkende ondernemingen en geldleningen.¹⁰¹ Hoewel tegen het einde van de dertiende eeuw de oude doctrines steeds meer aan de praktijk aangepast werden, bleef de notie van uitbuiting onverminderd van kracht. Zo schreef een zekere Guy, een dominicaan, rond 1320 voor kooplieden een verhandeling over de juiste prijs en woeker (*Regula mercatorum*).¹⁰² Aan de andere kant realiseerden bedelmonniken zich dat de overdracht van hun religieuze principes het meest effectief kon plaatsvinden via stedelingen in goede doen en niet via paupers. Zij paptten daarom ook aan met welgestelde burgers.¹⁰³

Naast het offensief van bedelmonniken was er nog een voedingsbodem voor onrust: de koopkracht van inkomens werd door muntverzwakking aanzienlijk aangetast.¹⁰⁴ Op muntverzwakking kom ik straks uitvoerig terug. Als gevolg daarvan probeerden de ambachtelijke stedelingen desnoods met geweld hun positie te verbeteren en een vertegenwoordiging in het stadsbestuur te krijgen. In het kielzog van de Gulden Sporenslag van 1302 braken ook in Brabant oproeren uit.¹⁰⁵ In 's-Hertogenbosch assisteerde Jan van Cuijk in 1306 de hertog van Brabant bij het bestrijden van samenzweringen en opstanden.¹⁰⁶ Interne stedelijke problematiek te over in die tijd. We moeten hierbij niet vergeten dat deze problematiek nog extra gewicht kreeg door de conjuncturele verslechtering die toen plaatsvond.¹⁰⁷ Dit vrat aan de basis van de economische welvaart van Grave die traditioneel van de afzet van textielproducten moest komen.¹⁰⁸ Reizende kooplieden probeerden van steden garanties te krijgen tegen risico's en vroegen onder meer veiligheid en

rechtsbescherming.¹⁰⁹ Het gasthuis te Grave functioneerde intussen al een aantal jaren. Uit de reeds besproken oorkonde van 1294 werd al duidelijk dat de aanwas van behoeftigen niet opgevangen kon worden met het gasthuis alleen. In het belang van de stad werd waarschijnlijk door het stadsbestuur overgegaan tot de oprichting van een tweede opvangcentrum.

5.2.3.1 Kerkelijk of wereldlijk patrimonium?

Evenals bij het gasthuis ontbreken bij de Tafel gegevens over de oprichting. Er is geen oprichtingsoorkonde, er zijn ook geen statuten. Hiermee neemt Grave geen uitzonderingspositie in, want deze documenten ontbreken ten aanzien van Tafels overal.

De Tafel in Grave gebruikte volgens rekeningen uit de vijftiende eeuw een *matricula*, een lijst waarop de te bedelen huisarmen stonden.¹¹⁰ Die werd toen op last van het stadsbestuur tegen betaling bijgehouden door de kanunniken van de kapittelkerk. Kanunniken hadden van oudsher vaak parochierechten met de verplichting *matriculae* bij te houden. Volgens Maréchal deden ze dat echter niet.¹¹¹ Zoals gezegd in paragraaf 4.4 richtte Jan van Cuijk in 1308 een kapittel van zes kanunniken op. De Tafel functioneerde al een aantal jaren. Uit de archiefbronnen in Grave blijkt echter geen enkele betrokkenheid van een kerkelijke instantie of een geestelijk persoon bij de oprichting van de Tafel. Er heeft ook geen overdracht plaatsgevonden van andere kerkelijke fondsen naar de Tafel.¹¹² In tegenstelling tot het gasthuis kunnen we geen onmiddellijke betrokkenheid van het huis van Cuijk bij de totstandkoming van de Tafel ontdekken. Als de Tafel inderdaad rond 1300 werd opgericht berustte dit waarschijnlijk op een initiatief van het stadsbestuur, waarbij uitvoeringsbevoegdheden aan particulieren werden gegeven. Mogelijk hebben die in samenwerking met de kapittelkerk Sint-Elisabeth, die in de loop van het eerste decennium van de veertiende eeuw afgebouwd werd, een administratieve organisatie gecreëerd voor inzameling en distributie van levensbehoeften aan behoeftigen.¹¹³

87 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1177B recto.

88 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1219.

89 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1596.

90 Zie ook Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1259 (1413), 1640 (1421), 1651 (1427), 1657 (1434); Essink, *Regesten*, a110, a178, a226, a267.

91 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1407a. Essink, *Regesten*, a21.

92 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 922. Essink, *Regesten*, a83.

93 Stichting Graeft Voort, *De canon*, 35.

94 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 520. Rekening van het geesthuis van 1460/1461, folio 94: 'Item Hermen Screynemeker heeft getymmer mit syner soen die poirt inder Spuelstraten ...'

95 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 520, rekeningen 1455-1464, folio 94. In de inventarislijst van Essink staat abusievelijk manualen 1555-1564.

96 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1149, rekening 1505/1506. Het omgevallen gedeelte van de muur lag tussen het geesthuis en het huis van Willemsoen.

97 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 520, rekening 1462/1463, folio 126v.

98 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 520, rekening 1462/1463, folio 126r: 'Item een boert gecoft dair die tafell inder kerken aff gemaact is dair die provende op gheeft ad iiii vlems'. Verdam geeft voor provende (Omnl) onder andere het recht tot het beuren van zekere vaste uitdelingen. In Grave werd ook 'pruene' gebruikt. Zie ook bijlage 7.18. Lindemans beweert: 'Provende' of 'proven' betekent goedgekeurd door de stad. Lindemans, *Geschiedenis* 2, 23-25.

99 Maréchal, 'Het openbaar initiatief', 508.

100 Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 285; Bredero, *De Ontkerstening* 238-239; Munro, 'The Medieval Origins', 507; Langholm, 'The Medieval Schoolmen', 441-442.

101 Little, *Religious Poverty*, 176; Van Dietrich Kolde, die in die tijd in een franciscanenklooster verbleef, is een in het Ripuaans geschreven versie van de 'Christenspiegel' bekend. Kolde was een tijdgenoot van de dominicaner prediker Johannes Herolt, die stedelingen in het Rijnland indoctrineerde. Janssen, *Das Erzbistum Köln* II, 258.

102 Little, *Religious Poverty*, 195. Hoe Guy verder heette is niet bekend.

103 Little, *Religious Poverty*, chapter 12: Urban religious life.

104 Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 290.

105 Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 289-290.

106 Camps, *ONB* 1,2, 700, 703, 704, 707, 708, 709 (1306); Janssen, 'Politieke en sociale beroering', 44-48.

107 Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 289.

108 Zie hoofdstuk 4.

109 Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 301-302.

110 *Matricula* = a public register, list, roll (*Latin Dictionary*, Oxford). Zie paragraaf 5.2.11 en afb. 5.5.

111 Maréchal, 'Het openbaar initiatief', 507-508.

112 Het kerkelijk armenfonds werd voorheen met een derde van de kerkelijke inkomsten gefinancierd. Zie hoofdstuk 2. De nieuwe Sint-Elisabethkerk werd in het eerste decennium van de veertiende eeuw gebouwd op de plek van een kerkje dat van circa 1250 dateerde. Stichting Graeft Voort, *De canon*, 56.

113 Maréchal, 'Het openbaar initiatief', 510.

De distributie vond plaats via een altaar in deze kerk. Als dat zo gegaan is, is dit allemaal in lijn met het functioneren van de Tafels van Heilige Geest in de Zuidelijke Nederlanden.¹¹⁴ Dit gold bijvoorbeeld ook in het noorden van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch.¹¹⁵

De eerste bijdrage van het huis van Cuijk komt pas met het hierboven genoemde testament van Jutta van Nassau van 1312 (1313 paasstijl). De Tafel wordt in de wilsbeschikking van Jutta twee keer genoemd.¹¹⁶ De nalatenschap was bedoeld voor de kanunniken van de kerk van Sint-Elisabeth in Grave. Waaruit de totale nalatenschap bestond wordt niet vermeld. De kerk van Grave, kreeg, evenals de kerken van Escharen, Linden, Beers, Cuijk, Beugen, Boxmeer en Sambeek, een toezegging van een jaarlijkse uitkering van acht schelling penningen, te betalen op de feestdag van *Petrus ad Cathedram*, terwijl de begijnen, het gasthuis en de Tafel in Grave ieder veertig schelling penningen toegewezen kregen. Daarnaast kregen de kanunniken opdracht ieder jaar voor zes pond penningen kleding en schoeisel uit te delen aan de armen in het Land van Cuijk in overleg met de rentmeesters van de Tafel van de Heilige Geest.¹¹⁷ Vooral dit laatste is toch wel een opmerkelijke zaak. Dat de kanunniken moesten afstemmen met de Tafel duidt vermoedelijk op het voorkómen van dubbele bedeling. Vanwege de verplichte afstemming beschouw ik deze handeling van de kanunniken als een verlengstuk van de Tafel. Ik heb deze jaarlijkse verplichting daarom als vermogensbijdrage aan het geesthuis meegenomen (zie bijlage 5.2.1). Met deze testamentaire bepaling lijkt bewezen dat de Tafel een separate organisatie was naast het kapittel, maar ook dat de bemoeienissen van de Tafel verder reikten dan de stad. Uit de veertiende eeuw is verder alleen nog maar een kleine schenking van het huis van Cuijk bekend: een rente van 1 malder rogge, geschonken door Johan van Cuijk in 1392. Rond het midden van de vijftiende eeuw moet de grote jaarlijkse contributie aan de Tafel gestopt zijn.¹¹⁸ Details ontbreken.¹¹⁹ De aankomstitels van de Tafel hebben verder nagenoeg alleen betrekking op bijdragen van particulieren (zie bijlage 5.2.1).

5.2.4 Samenvatting en conclusies oprichting Sint-Catharinagasthuis en de Tafel van de Heilige Geest

In het Land van Cuijk en waarschijnlijk elders moet de laatste decennia van de dertiende eeuw een groot armoedeprobleem bestaan hebben. Vele behoeftigen stroomden toen in Grave samen. Mede ter bescherming van de stedelingen, maar vooral voor de memorie van hem en zijn voorouders, mag heer Jan van Cuijk als oprichter van het gasthuis in 1291 beschouwd worden. Hij zorgde voor bisschoppelijke goedkeuring en voor de startfinanciering. In het begin van de eerste helft van de veertiende eeuw werd het gasthuis aan de stad overgedragen. Het gasthuis maakte geen deel uit van het kerkelijk patrimonium. Er zijn geen documenten bewaard gebleven of andere aanwijzingen die daar op duiden. De kapel van het gasthuis maakte wel deel uit van het *corpus* van de Kerk. Het gasthuis diende primair voor de opvang van passanten en begeleiding van zieke arme personen uit de stad.

De Tafel van de Heilige Geest werd in 1302, of kort daarvoor in het leven geroepen. We moeten ons hierbij wat anders voorstellen dan bij het gasthuis. Waarschijnlijk beperkte de oprichting zich tot een administratieve afspraak. Een groep personen werd door het stadsbestuur verantwoordelijk gesteld voor de organisatie van voornamelijk brooddistributie aan behoeftigen.

De financiële betrokkenheid van het huis van Cuijk met de Tafel beperkte zich tot een testamentaire donatie uit 1312 of 1313.

Wat de beheersstructuur van beide instellingen betreft, reppen de oorkonden de eerste decennia na de oprichting nog over rectoren en provisorsen. Dit waren gebruikelijke benamingen voor de beheerders, die tevens als vertegenwoordigers van het gasthuis en het geesthuis optraden.¹²⁰ Deze beheersstructuur gold toen ook voor de Sint-Elisabethkerk te Grave.¹²¹ Er zijn geen aanwijzingen dat het gasthuis onder het kerkrecht viel. Behoudens de kapel van het gasthuis vielen de twee grootschalige armeninstellingen waarschijnlijk onder de jurisdictie van de stad en daarmee onder de jurisdictie van de hertog van Brabant. Een sterke aanwijzing voor de wereldlijke status of de vergevorderde laïcisering van het gasthuis is te vinden in de noodkreet van 1320 met betrekking tot extra ondersteuning, die volgens bewaarde oorkonden alleen door stad en burgerij verleend werd. Ook de jaren daarna kwamen de vermogenscontributies hoofdzakelijk van particulieren (zie bijlage 5.2.1).

Met deze constatering, die gedeeltelijk op hypothesen berusten, kunnen beide instellingen in de ontwikkelingslijn van de institutionele armenzorg van de Zuidelijke Nederlanden geplaatst worden. Vergelijkbare instellingen in het noorden zijn volgens Goudriaan via het zuiden gegroeid.¹²² De ontwikkelingslijn loopt van zuid naar noord, niet andersom.

5.2.5 Armmeesters en provisorsen van het gasthuis en de Tafel

Voor de plausibiliteit van het wereldlijk of stedelijk karakter van de Graafse armeninstellingen is de beheersstructuur onderzocht. Wie waren de beheerders? Waren dit burgers, stedelijke bestuurders of kerkelijke functionarissen? Uit de aankomstitels en de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis te Grave heb ik namen van armmeesters en provisorsen verzameld. Deze namen zijn bij dit hoofdstuk toegevoegd als bijlagen 5.1.1 (gasthuis), 5.1.2 (geesthuis) en 5.1.3 (combinatie). Hierbij wordt geen aanspraak op volledigheid gedaan. In de beginfase bevinden zich enkele twijfelgevallen ten aanzien van betrokkenheid bij de instellingen. Dat is op deze bijlagen aangegeven. Het onderzoek is beperkt, want de voormalige maatschappelijke status van gast- en geestmeesters heb ik buiten de opzet van de casus gehouden. Uit de akten en uit de regesten kan echter snel vastgesteld worden dat deze personen tot de categorie van vermogende burgers behoorden. Sommigen van hen waren voorheen schepen.¹²³ Een enkele keer bevonden zich onder de provisorsen kerkelijke functionarissen, maar dat lijkt mij normaal in de tijd dat er nog geen scheiding tussen Kerk en Staat was. Ook dit globale onderzoek wijst in de richting van een stedelijke aangelegenheid.

5.2.6 De gasthuismeester

In de charters van het gasthuis wordt pas laat melding gemaakt van een gasthuismeester.¹²⁴ Gaan we uit van het minder waarschijnlijke model waarbij de organisatie in de beginfase in handen was van een lekenbroederschap, dan zou de meester van de broederschap tevens de

114 Maréchal, 'Het openbaar initiatief', 508.

115 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 122.

116 BHC Grave, archief Walter, Kapittel Sint-Elisabeth 1308-1575, nr. 12. Wap, *Geschiedenis*, 137, akte 25 januari 1312 (1313).

117 Wap, *Geschiedenis*, 257: '... et pro tunicis et calceis sex libras predicti pagamenti conferant et ditribuant juxta consilium dispensatoris mense sancti spiritus apud Graviam ad usus pauperiorum qui in districtu patrie seu terre Kukensis ab ipsis canonicis ...'

118 In hoofdstuk 6 wordt een overzicht uit 1358 van de vermogensrechten van de tafel gepresenteerd. Het huis van Cuijk komt daarin niet meer voor.

119 Coldeweij, *De Heren*, 172-180. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw namen problemen en geldzorgen toe.

120 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 773, 776, 1001. Van Synghel, *DONB*, 1307.09.29; Essink, *Regesten*, nrs. 25, 47, 50. Zie ook bijlage 5.1.1.

121 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 712, 1507, 1508, 1581; Essink, *Regesten*, nrs. 184, 186, 187, 188 (1352/1353).

122 Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 200.

123 Archief Catharinagasthuis Grave, 1002a, 1211; Essink, *Regesten*, nrs. 173, 203. In deze charters worden de geestmeesters Arnoldus Leitazon en Johan Keelken ook als schepen genoemd.

124 Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 205.

gasthuismeester geweest moeten zijn.¹²⁵ Dat was gebruikelijk bij broederschappen die gasthuizen bestierden. De aanvankelijke aanstelling zou gedaan kunnen zijn door de bisschop van Luik, door een kapittel of door de broederschap zelf. Bij het concilie van Vienne (1311-1312) waren de verantwoordelijkheden van de gasthuismeester als meester (*magister*) van de broederschap nadrukkelijk geregeld.¹²⁶ In 's-Hertogenbosch functioneerde ten behoeve van het nog prille gasthuis een bestuur, dat overleg pleegde met vier godsdienstige mannen die door de bisschop met instemming van het stadsbestuur gekozen waren. Na de verburgerlijking van het beheer werd de gasthuismeester door de stad benoemd.¹²⁷ Ik heb geen enkel bewijs, maar ik vermoed dat onder invloed van het Huis van Cuijk en het handelspatriciaat (textiel) het stadsbestuur van Grave de benoeming van de gasthuismeester en de provisoren al van meet af aan, of in een zeer vroeg stadium naar zich toetrokken heeft.

Het eerste charter dat gewag maakt van een vertegenwoordiger van het gasthuis is pas van december 1308, dus een kleine twintig jaar na de oprichting van het gasthuis. Het betreft een rentetransactie tussen twee particulieren ten bedrage van 20 schelling penningen oudgeld, ten behoeve van de 'rectoren' van het gasthuis.¹²⁸ Volgens de regesten worden in latere oorkonden vervolgens 'provisor' (1310-1327) en 'procuratoren' (1316-1358) genoemd. De eerste oorkonde waarin de titel gastmeester werd gebruikt dateert pas van 1370!¹²⁹ Daarna werden verschillende titels door elkaar gebruikt: rector, provisor, gastmeester en 'verwa(e)rre'. Interessant is ook een veel latere charter van 1450, waarin gesproken wordt over mombers of meesters van het armenhospitaal.¹³⁰ Na overlijden werd de (voormalige) gasthuismeester overeenkomstig zijn status op kosten van het gasthuis begraven.¹³¹

De vrouw van de gastmeester, de gasthuisvrouw, speelde eveneens een belangrijke rol in het gasthuis. Zij wordt in bijna alle rekeningen wel een paar keer genoemd. De gasthuismeester en zijn vrouw werkten op onbezoldigde basis. Na overlijden van de gasthuismeester kon de weduwe, die soms nog als oude gasthuisvrouw naast de nieuwe functioneerde, nog lange tijd aanspraak maken op vrije kost en inwoning.

5.2.7 De geesthuismeester

In de oorkonden van de eerste decennia komen we de aanduiding geestmeester niet tegen. Evenals bij het gasthuis werd in de beginjaren gesproken over de 'conservator' (1302). In 1306 werd 'rector' gebruikt. In oorkonden vanaf 1317 lezen we 'procuratoren'. De benaming geestmeester verschijnt pas in de jaren 1340. Daarna werden allerlei benamingen door elkaar gebruikt. Een geregeld voorkomende benaming uit de jaren rond het midden van de veertiende eeuw is 'voogd'.

De geestmeester werd door het stadsbestuur aangesteld. Boone wijst erop dat de functie van geestmeester, evenals kerkmeester, niet als een 'fin-de-carrièreklus' gezien mag worden.¹³² Volgens Jacobs, die de stadsinstructies van 's-Hertogenbosch voor de geestmeester bestudeerd heeft, werd de geestmeester vaak uit het milieu van schepenen gekozen.¹³³ Bij deze keuze speelde de echtgenote een belangrijke rol, want ook voor haar lag, na de aanstelling van haar man, een hoop werk te doen. De rol van de geesthuisvrouw blijkt inderdaad uit de rekeningen van de Tafel, zij wordt daarin geregeld genoemd.

De geestmeester en zijn vrouw werden verzocht een sober leven te leiden. Uit de rekeningen blijkt tevens dat het geesthuis bijdroeg in de kosten van levensonderhoud van de geestmeester en de geesthuisvrouw. Dit gold ook voor eventuele kinderen. Bij de benoeming van de geestmeester gaf het stadsbestuur daarom de voorkeur aan een echtpaar zonder kinderen.

In de rekeningen van de Tafel is geen enkele aanwijzing gevonden dat de geestmeester, buiten de bijdragen in de kosten van levensonderhoud, een honorarium van de Tafel genoot. De stadsrekeningen van Grave, die geraadpleegd zijn van de jaren 1420-1517, laten evenmin jaargelden of kostenvergoedingen zien aan de geestmeester. Uit de rekeningen valt op te maken dat de geestmeester in principe voor het leven benoemd werd. Na het overlijden van de geestmeester werd hij op kosten van het geesthuis begraven.¹³⁴ Mocht de geesthuisvrouw nog in leven zijn bij het overlijden van de geestmeester dan bleef zij, ook na de benoeming van een nieuwe geestmeester, betrokken bij het geesthuis. In de rekeningen wordt geregeld melding gemaakt van vergoedingen aan de oude geesthuisvrouw.

5.2.8 Het armmeesterschap, een onbezoldigde functie met status

Het is algemeen bekend dat het armmeesterschap een onbezoldigde erebaan was. Teneinde zekerheid te krijgen dat Grave hierop geen uitzondering maakte is aan de hand van de stadsrekeningen van Grave en de rekeningen van de armeninstellingen gekeken of betalingen plaatsvonden. De conclusie is dat inderdaad geen honorering uit de stadskas of armenkas plaatsvond. Maar misschien ging het er in de praktijk toch iets anders aan toe. Gelukkig beschikken we over een aantal betrouwbare bronnen waaruit een beeld verkregen kan worden van het praktisch functioneren van armmeesters. Deze bronnen worden nu even aangestipt, de belangrijkste aspecten van het armmeesterschap voor de casus komen in de loop van het onderzoek in een specifieke context vanzelf aan bod.

De eerste bron is de eedaflegging. Waarschijnlijk plachten sinds het tweede decennium van de veertiende eeuw Graafse armmeesters bij hun benoeming de eed af te leggen.¹³⁵ Ik ken maar één geval van eedaflegging: in het enige bekende officiële keurboek ('geelboek') van de stad Grave, dat in 1550 aangelegd werd, wordt vermeld dat 18 december 1558 Jacop Vervoirt in verband met zijn benoeming als geesthuismeester in presentie van burgemeesters, schepenen en gezworenen de eed aflegde (zie bijlage 5.1.6).¹³⁶ Deze bron biedt verder weinig informatie over de rechten en plichten van het armmeesterschap. Bovendien voorzag de eedaflegging van hogere stadsofficies niet in een verbod op het verlenen van particuliere diensten tegen betaling.¹³⁷

125 Sydow, 'Spital', 176. De titel *magister* stamt volgens hem uit het algemene broederschapsrecht.

126 Leppink, *Het Sint Catharinae Gasthuis*, 11.

127 Jacobs, *Justitie en politie*, 99-100.

128 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 773; Van Synghele, *DONB*, 1307.09.29; Essink, *Regesten*, nr. 25. Zie ook Kappelhof, 'Het verbruik', 422.

129 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 713; Essink, *Regesten*, nr. 272. Zie bijlage 5.1.2.

130 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 189; Essink, *Regesten*, nr. a387.

131 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1148, rekeningjaar 1483/1484: 'van doden Evert alde gastmeister: Item Evert alde gastmeister gestorven syn kyst ende graeft ix st. i maent lanc syn gethyden te doen costen vii st totten sovende maentstont ende begenckeniss gehadt telken mael ii quarten meets ad i braspenning ende i st tsamen tot schonenbroide Item op syn begenckeniss totten vigilien gelt iij gulden tot iij myssen iii albi voir den gelucht ii gulden xvi st ende tot campscap aen groenen vleysch ende bier verdaen xviii st ende den anderen kost ... die vrouwen twewerff int gasthuys teten gegeven Item Hilleken vanden Heg te bidden ij st valet vii gulden xiiii albi xii groetken'. Zie ook nr. 292, rekening 1492/1493, fo 55, waar vermeld wordt dat de oude gastmeester Aeb Michiels gestorven is en in de kerk begraven.

132 Boone, *Gent*, 101. Hoewel zijn opmerking algemeen bedoeld is, gold dit vooral voor een grote stad als Gent.

133 Jacobs, *Justitie en politie*, 98.

134 Zie bijvoorbeeld Archief Sint-Catharinagasthuis, 1148, rekening 1482/1483 aan het eind van de uitgaven onder: 'dit is Jans van Doernen ald geestmeister seliger gedachten vyftvaert'. Zie ook nrs. 291 en 1149, rekening 1484/1485, folio 72r en 1504/1505, voor de uitvaart en begravenis van een oude geesthuisvrouw.

135 Coopmans, *De rechtstoestand*, 102. Zie ook hoger in dit hoofdstuk.

136 BHC, Oud Archief Grave, 79, folio xxx. Met dank aan dr. Leny van Lieshout.

137 Groebner, *Liquid assets*, 58. Groebner putte uit bronnen die verhalen over de verwerving van inkomsten door stadsfunctionarissen in Bazel. In de steden in de Nederlanden zal de situatie waarschijnlijk niet anders geweest zijn.

Als tweede bron gelden twee bewaard gebleven benoemingsprocedures van de armmeester in Grave: een eigentijds afschrift van een oorkonde van 1473 over de aanstelling van een geesthuismeester en een oorkonde van 1525 met twee transfixen over de benoeming van een gasthuismeester. Deze bronnen geven enig inzicht in de rechten en plichten van de armmeester (zie bijlagen 5.1.4 en 5.1.5).¹³⁸ Zo valt hieruit op te maken dat de armmeester en de daaraan verwante geesthuis- of gasthuisvrouw voor het leven benoemd werden en werd een regeling getroffen voor hun goederen. Van buitengewone waarde voor de beoordeling van de juridische positie van de armmeester in Grave zijn de extracten uit de testamenten van gasthuismeester Cornelis Kemerlinx en diens dochter Henrisken, de gasthuisvrouw. Ik kom hierop terug in paragraaf 5.2.14.

Als laatste betrouwbare bron gelden de rekeningen van de armeninstellingen. Zij bevatten informatie over het functioneren van armmeesters. Volgens deze bronnen werden deze functionarissen geregeld door het stadsbestuur berispt. Dat zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met de wijze waarop zij de fondsen beheerden. Het is meestal niet duidelijk wat er nu precies aan de hand was. Feit is dat verschillende armmeesters in Grave het veld moesten ruimen. Het is bekend dat armmeesters met de toenmalige administratieve technieken van verantwoording ruimschoots in de gelegenheid waren zich een aardig douceurtje te verschaffen. Ik kom daar in hoofdstuk 7 nog op terug. Voorlopig volsta ik met de conclusie dat formeel het armmeesterschap op onbezoldigde basis plaatsvond, maar dat in de praktijk dit formele uitgangspunt wel eens geschonden werd.

5.2.9 De provisorsen

Provisoren waren toezichthouders op de uitvoerende functionarissen van de armeninstellingen. Onder deze benaming worden zij voor het eerst genoemd in oorkonden van 1317 van het gasthuis en 1357 van het geesthuis te Grave. Vermoedelijk werden zij aanvankelijk procuratoren genoemd. Een onderzoek naar de maatschappelijke status van provisorsen valt buiten mijn onderzoek. Wel heb ik terloops kunnen vaststellen dat de provisorsen van de Graafse armenfondsen uit de toplaag van de stedelijke bevolking kwamen. Onder hen bevonden zich aanvankelijk kerkelijke functionarissen, terwijl later geregeld afgevaardigden uit het stadsbestuur deze functie bekleedden. In het prille begin van beide instellingen werd niet altijd duidelijk onderscheid gemaakt tussen beheerders en provisorsen. De provisorsen moesten voor bepaalde handelingen van de beheerders goedkeuring verlenen. Naast de beheerders traden ook provisorsen op als vertegenwoordigers van de armeninstellingen in het rechtsverkeer. Vanwege het belang van het afgescheiden vermogen was het hierbij gebruikelijk dat de armmeester onder supervisie stond van provisorsen. Armmeesters en provisorsen hadden vervolgens voor sommige uitvoeringsbeslissingen minimaal toestemming nodig van het stadsbestuur. Soms werd ook de Kerk bij deze toestemming betrokken.

5.2.10 Operationele organisaties

De vroegste rekeningen van de armeninstellingen gunnen ons een blik op de operationele organisaties rond het midden van de vijftiende eeuw. De organisatie van het gasthuis bestond toen buiten de gasthuismeester en zijn vrouw, uit een gasthuisbode, ziekenverzorgers, dienstmeiden en landbouwknechten; dit zijn inclusief de gasthuismeester en zijn

vrouw ongeveer negen personen. Zij consumeerden samen jaarlijks 44 malder rogge van het gasthuis.¹³⁹ Het gasthuis had een eigen bakkerij.

Bij de ziekenverzorging was mogelijk een broederschap betrokken, hoewel hierover, zoals gezegd, niets teruggevonden is. Het meest waarschijnlijke lijkt mij echter betrokkenheid van begijnen, die zich ongeveer tegelijkertijd met de komst van het gasthuis op initiatief van Jan van Cuijk in Grave vestigden.¹⁴⁰ De begijnenbeweging ontstond in het begin van de dertiende eeuw.¹⁴¹ Van begijnen en begarden is bekend dat zij zich bezighielden met charitatieve werkzaamheden. Daarom worden zij steeds aangetroffen 'in of náást hospitalen, leprozerieën of andere liefdadige instellingen.'¹⁴² Behalve verpleging vervulden zij ook een belangrijke rol in het begeleiden van mensen wier laatste uur geslagen had, daarna bij het afleggen en begraven.¹⁴³ Ook hier geldt echter dat voor Grave de archiefbronnen verstek laten gaan. Uit enkele summiere gegevens valt af te leiden dat de begijnen zich in ieder geval al in 1294 in Grave bevonden. Verder is bekend dat zij daar een erf of een hofje hadden.¹⁴⁴ Dit schijnt niet bekend geweest te zijn bij Simons, want hoewel hij meldt dat begijnen op instigatie van Jan van Cuijk naar Grave gekomen waren, vermeldt hij in Appendix I alleen maar dat latere of nieuwe begijnen al in of vóór 1394 een convent in Grave hadden.¹⁴⁵ De naam van de patroonheilige zou betrokkenheid van een broederschap kunnen oproepen. Een religieus bedoeld initiatief, met betrokkenheid van de meer welgestelde burgerij, want een lidmaatschap van een broederschap was ook een vorm van elitair vertoon. Er zijn echter geen aanwijzingen voor het bestaan in die tijd van dergelijke corporaties in Grave.

De operationele organisatie van de Tafel bestond rond het midden van de vijftiende eeuw buiten de geestmeester uit de geesthuisvrouw of eventueel de weduwe van de vroegere geestmeester, één of twee meiden en een knaap die te voet of te paard door de omgeving trok voor allerlei klusjes. De laatste persoon was vergelijkbaar met de gasthuisbode. Hij werd in de rekeningen echter niet geesthuisbode genoemd. Bij elkaar waren dat dus vijf tot zeven personen. Soms wordt melding gemaakt van één of twee zusters. Mogelijk worden daarmee begijnen bedoeld die tijdelijk aanwezig waren voor begeleiding, bijvoorbeeld voor de geestmeester zelf of diens vrouw. Verder worden ook werklieden genoemd die aan het huis of op het land klusten. Zij waren niet in vaste dienst, maar aten wel mee als ze voor het geesthuis werkten. Dit gold ook voor de organist die aan het huis verbonden was.

De opzet van het geesthuis was eenvoudiger dan van het gasthuis.¹⁴⁶ Feitelijk was het geesthuis een bakkerij voor de armen met wat franje. Rogge kwam in gedorste vorm het geesthuis binnen en verliet de instelling als broden. De roggestroom werd geflankeerd door een kleine organisatie, die zich tevens bekommerde om tussentijdse opslag. De omvang van de opslag hing af van het aanbod van rogge, niet van de vraag naar brood.

138 UBN 260, folio clvi-clvi v, potloodnummering 131-131v (geesthuismeester) en Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 235 (gasthuismeester).

139 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekeningjaar 1464/1465.

140 Simons, *Cities*, 106.

141 Lynch, *Individuals*, 80-87; Simons, *Cities*, 35-36; Little, *Religious Poverty*, 128-134.

142 Mens, *Oorsprong*, 44; Simons, *Cities*, 76-78.

143 Simons, *Cities*, 78-80.

144 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1542 (1310), 1553 (1327), 1561 (1339); *DONB*, 1310.07.15; Essink, *Regesten*, nrs. 31, 74, 112. In oorkonde nr. 1542 van 15 juli 1310 wordt met een beschrijving van een stuk grond waarop een rente gevestigd werd een erf van de begijnen als belendend perceel genoemd: ... *inter hereditatem beghinarum ex uno latere* ... In oorkonde nr. 1553 van 24 augustus 1327 wordt een nieuw begijnhof genoemd: ... *inter novam domum beghinarum a parte posteriore* ... In oorkonde nr. 1561 van 21 september 1339 wordt gesproken over een groot begijnhof. Zie ook Stichting Graeft Voort, *Op en om het begijnhof van Grave* (catalogus tentoonstelling Graafs museum, 1992/1993).

145 Simons, *Cities*, 106, 257 (Appendix I).

146 Dat was niet alleen in Grave het geval. Rijpma, *Funding public services*, 42.

5.2.11 Hoofdpijnen operationele activiteiten

De belangrijkste activiteit van het gasthuis bestond uit de opvang van zieke armen en passanten. De opvangcapaciteit is niet bekend. Opgenomen vreemdelingen kwamen van heinde en verre.¹⁴⁷ Zieken werden enkele dagen of weken verpleegd. In vele gevallen stierven deze personen in het gasthuis. De sterfbegeleiding, de kist, het graf en het 'schoenbroet' (wittebrood) werden door de instelling betaald. Daarnaast vonden uitdelingen aan (huis) armen plaats. Voor de verzorging van de in het gasthuis opgenomen personen was eten nodig, dat gedeeltelijk van eigen vee werd bereid dat ieder jaar daarvoor speciaal aangekocht en in de eigen kempen vetgemest werd. Jaarlijks werd een aantal malders rogge door het gasthuis als zaaigoed gebruikt voor de eigen akkerbouw. Groenten, kruiden, vis en vlees (vers en gedroogd) werden ook in Nijmegen en 's-Hertogenbosch en op de markt ('opder straten') in Grave gekocht. Zout werd in 's-Hertogenbosch ingeslagen.¹⁴⁸ De uitgaven ten behoeve van de keuken waren niet onaanzienlijk. Beddengoed en kleren werden ook geregeld door het gasthuis ingekocht.

Tot de samenvoeging met het geesthuis in 1531 vonden de meeste bedelingen op zondagen in de Sint-Elisabethkerk plaats.¹⁴⁹ Daarna werden uitdelingen op dinsdag op een andere lokatie gedaan.¹⁵⁰ Anders dan in 's-Hertogenbosch bekommerde het gasthuis in Grave zich ook om extramurale armenzorg.¹⁵¹

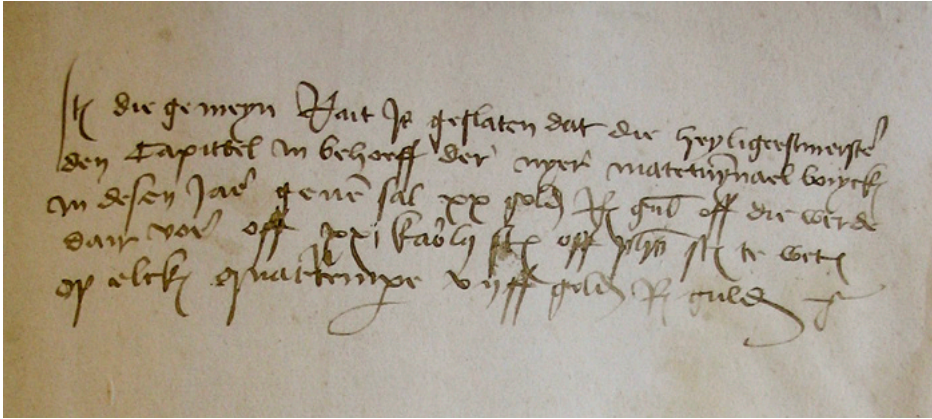
Al uit de vroegst beschikbare rekeningen van het gasthuis kan opgemaakt worden dat door deze instelling in de kerk vijftig provenden per week aan de huisarmen verstrekt werden.¹⁵² Een provende was goed voor één of meer roggebroden. Per week werd hieraan zeven vat rogge besteed. Daarnaast werden door het gasthuis jaarlijks circa twintig spinden gedaan, vaak in combinatie met memoriemissen.

Vanuit de hofsteden in Velp en Escharen werd wol aangeleverd die gedeeltelijk verkocht en gedeeltelijk in huis verwerkt werd. In de keuken van het huis werden 'werps' en 'wevels' gesponnen, waarmee wit en grauw laken geweven werd voor eigen gebruik of voor uitdeling aan behoeftigen.¹⁵³

Het geesthuis bekommerde zich voornamelijk om bedelaars en een vast aantal huisarmen. Iedere dag werden voor de deur twee broden onder bedelaars verdeeld. Tot de samenvoeging met het gasthuis in 1531 werden iedere zondag 75 tot 85 broden gebakken, die in de kerk aan de huisarmen uitgedeeld werden. Hiermee was volgens de rekeningen jaarlijks 70 tot 80 malder rogge gemoeid. Er werden zeven broden uit een vat gebakken.¹⁵⁴

De huisarmen die in aanmerking kwamen voor bedeling stonden in een boekje genoteerd: de *matricula*. De persoonlijke gegevens die leidden tot opname in een *matricula* (register) werden verzameld door de kanunniken van de kapittelkerk die daarvoor een vergoeding kregen.¹⁵⁵

Naast broodvoorziening verstrekte het geesthuis ook wol en linnen aan werksters binnen en buiten het huis, waarmee kleren en lakens werden gemaakt. Op deze wijze droegen het gasthuis en het geesthuis bij aan de huisindustrie in Grave.¹⁵⁶



Afb. 5.5. Vergoeding van 20 gouden rijnse gulden in opdracht van de raad van Grave door de geestmeester te betalen aan het kapittel in verband met een nieuwe matricula. 'Item die gemeyn Raet is gesluten dat die heyligeestmeyster den Capittel in behooff der nyer matetriynnael boiycken in desen jaer geven sal xx golden rijnse gulden off die werde dair voer off xxi karolus stuvers off philippus stuvers te weten op elcken quaettempe vyff golden rijnse gulden' *Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1148, rekening 1496/1497 van de Tafel van de Heilige Geest te Grave, voorlaatste folio.*

5.2.12 Inkomsten en bestedingen

De twee instellingen kenden een geld- en een goederenstroom. Beide stromen bestonden uit inkomsten en bestedingen. De goederenstroom bestond voornamelijk uit rogge. Het gasthuis had voor de verwezenlijking van zijn doelstelling minder rogge nodig dan het geesthuis. De inkomsten en bestedingen zijn goed te volgen in de rekeningen, die voor het gasthuis beschikbaar zijn vanaf 1447 en voor het geesthuis vanaf 1455.

De inkomsten van de armeninstellingen zijn verdeeld over de rubrieken rente-inkomsten, opbrengsten uit huizen en landerijen, lossingen van rogge in geld en inkomsten in natura. De rente-inkomsten in geld en natura bestonden uit erfrenten en pachtrenten. Het verschil wordt evenwel niet duidelijk aangegeven.

De bestedingen in geld kunnen we terugvinden als uitgaven van de armmeester, de keuken, uitgaven op bevel van de Raad, brandstof, allerhande en bijzondere betalingen, uitgaven akkers en weilanden (exclusief onderhoud), onderhoud panden en bestrating,

- 147 Bijvoorbeeld Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 291, 1486/1487, folio 89r. In deze rekening worden vreemdeelingen genoemd uit 's-Hertogenbosch, Weert, Keulen, Wesel en Mechelen.
- 148 Zie ook bijlage 7.17.
- 149 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 291, rekening 1480-1481, folio 9v. Volgens deze rekening vond bedeling plaats vanaf het Sint-Petrusaltaar.
- 150 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1153, rekeningen 1537-1541. Zie voor gezamenlijke uitdelingen op dinsdagen in 1537/1538 bijlage 7.19. Zie voor andere uitdelingsplaatsen in Duitse steden Bräuer, 'Almosenausteilungsplätze', 59-61.
- 151 Kappelhof, 'Het verbruik', 428.
- 152 Dit wordt in de rekeningen vermeld in de rubriek 'Bewijs van de rogge'. Zie bijvoorbeeld voor het gasthuis Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekeningen 1447/1448 en 1467/1468, en 291, rekening 1482/1483, folio 44r en voor het geesthuis 520, rekeningen 1455-1464. Op de rekeningen van het gasthuis van de jaren 1480-1489 staat in een later handschrift abusievelijk vermeld: 1580-1589.
- 153 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekening 1447/1448 en de daaropvolgende verkeerd ingebonden rekening 1465/1466. Werp is wol waaruit ketting-garen werd gesponnen, wevel is inslaggaren (Verdam). De verkoop ging in kluwen met een gewicht van 20 pond.
- 154 1 brood = vat/7 = 17 liter/7 = 2,42 liter/brood x 1,5 vocht = 3,64 liter/brood x 0,9 (s.g.) x 2 = circa 6½ pond. 1 vat = 7 x 6½ pond = 45 pond brood, 1 malder = 8 x 45 pond = 360 pond brood. Hieruit konden bijvoorbeeld ook 24 broden van 15 pond gebakken worden. Dit enorme gewicht was niet ongebruikelijk, want dagelijks werden twee zulke broden voor de deur van de armeninstelling verbrokeld en verdeeld onder de armen.
- 155 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1148, rekening 1496/1497, laatste bladzijde. Al in de vijfde en zesde eeuw gebruikte men *matriculae* om dubbele bedeling te voorkomen. Zie paragraaf 2.2. Mollat, *Les pauvres*, 55; Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 274.
- 156 De armeninstellingen kunnen hierbij als voorlopers van de Vincentiusverenigingen gezien worden. Rijjma maakt geen gewag van deze bijdrage aan de huisindustrie. Rijjma, *Funding public services*.

kleding en textielverstrekkingsen, vaste jaargelden, oude rekeningen en diversen. De bestedingen in natura werden verantwoord in twee rubrieken: bewijs van de rogge en bewijs van andere producten in natura. De meeste rubrieken spreken voor zich. Volstaan wordt met een korte toelichting op 'het bewijs' of de besteding van de rogge.

De armmeester deed nauwkeurig verslag van de hoeveelheid rogge die besteed werd aan de operatie van het huis. Rogge was vooral belangrijk voor de activiteiten van het geesthuis. De geestmeester gaf daarom goed inzicht in de rogge die gebruikt werd voor broodverstrekkingsen, wat door het personeel van het geesthuis geconsumeerd werd, wat hij aan spinden besteedde, hoeveel verplichtingen in natura uit hoofde van erfpachten in geld gelost waren, hoeveel rogge hij verkocht had, wat hij met rogge betaald had en wat er aan gewicht verloren was gegaan bij de rogge op de voorraadzolder.

Aan het slot van het bewijs wordt de totale uitgegane roggestroom in verband gebracht met de ingekomen roggestroom, waarna het saldo op de rekening-courant tussen het geesthuis en de geestmeester wordt vastgesteld. Het bewijs van de rogge is een belangrijk stuk bij de controle van de jaarlijkse goederenstroom.

5.2.13 Instructies van de stadsraad voor de armmeesters

De vroegst beschikbare rekeningen van het gasthuis en het geesthuis dateren van rond het midden van de vijftiende eeuw. Aan de hand daarvan kan vastgesteld worden dat de gasthuis- en geestmeester bindende instructies kregen van de stadsraad van Grave.¹⁵⁷ Dit zal ongetwijfeld al veel eerder zo geweest zijn. Evenals in 's-Hertogenbosch was de raad toentertijd geen controlerend orgaan naast het stadsbestuur, maar vormde deze het bestuur zelf. De eerste twee leden van dit bestuur werden in 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw de heren van de raad of kortweg raad genoemd.¹⁵⁸ Misschien gold eenzelfde situatie voor Grave. Het commentaar op 'wrakinge' van het stadsbestuur staat achterin de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis.

Aan het eind van het rekeningjaar werd door de armmeester verslag uitgebracht over zijn beheer. Dit gebeurde in tegenwoordigheid van het stedelijke *corpus*: de schout, de secretaris, de stadsbode, de pastoor, de deken van de ambachten, een collega van de armmeester en een stuk of vijftien raadsleden. De besluiten die door dit gezelschap werden genomen werden achterin de rekening genoteerd. In het rekeningjaar 1514/1515 ondertekende stadssecretaris Willem Robijn de wrakinge. Het begrip wrakinge kan in de hier gebruikte betekenis het beste geïnterpreteerd worden als bekritisieren in de zin van 'aanmerking maken op', gevolgd door dwingende aanwijzingen of aanbevelingen.¹⁵⁹ Zoals gezegd was het commentaar op het functioneren van armmeesters soms niet vleiend. In hoofdstuk 7 komen we daarop terug. Voor nu is van belang dat uit de wrakinge blijkt dat de Graafse armeninstellingen volledig aan de leiband van het stadsbestuur liepen.

5.2.14 De armeninstelling in het rechtsverkeer

In de middeleeuwen had men nog geen helder beeld van het begrip rechtspersoon. Ondanks deze onduidelijkheid functioneerden bepaalde instellingen wel degelijk als rechtspersonen, of 'zedelijke lichamen'. Zo werden kapittels, kloosters en andere kerkelijke gemeenschappen en hun afgezonderde vermogens (*patrimonia*) door canonisten en decretalisten als rechtssubject gezien, als tenminste kerkelijke autoriteiten betrokken waren geweest bij de

vestiging of deze bevestigd hadden.¹⁶⁰ In Grave gold dit voor de kapel van het gasthuis en zelfs aanvankelijk misschien ook voor het gasthuis zelf. De acceptatie als rechtssubject gold eveneens voor wereldlijke corporaties of verenigingen en stichtingen. Voorbeelden hiervan voor de Zuidelijke Nederlanden zijn de stad, plattelandsgemeenschappen, broederschappen, gilden en de Tafel van de Heilige Geest. Dus in latere termen: zowel publiekrechtelijke als privaatrechtelijke instellingen.¹⁶¹ De rol in het rechtsverkeer werd ten behoeve van deze rechtssubjecten vaak vervuld door een vertegenwoordiger, een natuurlijk persoon, zoals bij stedelijke armeninstellingen de armmeester of een provisor. Reynolds maakt in dit verband de opmerking dat ‘people did not ‘confuse’ the rights and responsibilities of groups and their members: for most legal purposes the two were the same.’ Ondanks deze geruststellende uitspraak ben ik van mening dat hier toch enige toelichting gewenst is. Was de armeninstelling nu eigenaar of niet?

In het testament van Jutta van Cuijk-van Nassau van 1312/1313 werden verschillende instellingen in Grave bedacht: de kanunniken van de kapittelkerk Sint-Elisabeth, de begijnen, het gasthuis en de Tafel van de Heilige Geest.¹⁶² Deze aanduidingen suggereren dat de instellingen als zelfstandige entiteiten gezien werden. Hierbij moeten de kerk en de begijnen als corporatieve eenheden beschouwd worden, terwijl het gasthuis en de Tafel van de Heilige Geest als afgezonderde vermogens kennelijk als rechtssubjecten gezien werden en sterk neigen naar informele stichtingen.

De overdracht van onroerend goed aan de kapittelkerk was geen probleem, want de Kerk werd als rechtspersoon gezien. Bij het gasthuis en het geesthuis die vermoedelijk wereldlijke instellingen waren, lag dat anders. Bij de instellingen met de status van *locus profanus* kwam bij de overdracht van onroerend goed de rol van de armmeester indringender naar voren. In de vele oorkonden met vermogenstitels van de Graafse armeninstellingen wordt altijd gesproken over begunstigen ten behoeve van de armen. Talrijke Graafse oorkonden spreken in dit verband over ‘het vermogen van de armen’. De armmeester trad op als vertegenwoordiger van het vermogen van de armen. Vandaar dat de vele oorkonden uit het archief van het Sint-Catharinagasthuis te Grave spreken over het ‘opdragen’ van een recht aan de armmeester ten behoeve van de armeninstelling. Opdragen moet hierbij gelezen worden als ‘in eigendom overdragen’ van onroerend goed.¹⁶³ De oorkonde waarin dit geregeld werd noemde men daarom de ‘erfbrief’.

De armmeester handelde weliswaar in opdracht van de instelling, maar deed dit voor eigen rekening. Als partij bij de overdracht werd hij juridisch eigenaar. Door de bepaling dat de overdracht ten behoeve van de armen was, werd de instelling economisch eigenaar. De opdragende partij werd hierbij door schepenen ‘ontferd’, de ontvangende partij, dat wil zeggen de partij ten behoeve waarvan werd opgedragen, ‘ingeërfd’ (zie verderop in deze paragraaf). De armmeester kon zelf niets met het goed doen. Vandaar dat Coopmans stelt dat in de middeleeuwen ‘Zweckbestimmungen’ van de goederen ‘even belangrijk, zo niet belangrijker waren dan de eigendomsvraag’.¹⁶⁴ Dit betekent derhalve dat de instel-

157 Zie voor uitgebreide instructies van de raad bijvoorbeeld de rekeningen van het geesthuis van 1476/1477, 1485/1486 en 1487/1488. Archief Sint-Catharinagasthuis, 1147 en 1148.

158 Schuttelaars, *Heren*, 7.

159 Lübben und Walther, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, geven bij wraken: ‘jur. (einen Zeugen) beanstanden, zurückweisen’. Verdam en Verwijs geven voor wrakinge of wrekinge onder andere: toelating, goedkeuring.

160 Godding, *Le droit privé*, 91-92; Cappon, *De opkomst*, 204-205.

161 De Blécourt, *Kort begrip*, 89-91; Godding, *Le droit privé*, 92-93. Zie voor verenigingen of corporaties (*communities*) in de middeleeuwen ook Reynolds, *Kingdoms*, 59-66 en hoofdstukken 3-6.

162 BHC Grave, archief Walter, kapittel Sint-Elisabeth, nr. 12.

163 Verdam.

164 Coopmans, *De rechtstoestand*, 55-56.

lingen als economisch eigenaar van alle overdrachten van onroerend goed die hadden plaatsgevonden, in een web van 'blote' eigenaars zaten. De blote eigenaars bestonden uit armmeesters en erfgenamen van armmeesters. In de rekeningen van de armeninstellingen zijn soms aankopen ten behoeve van de armen in aparte rubrieken terug te vinden. Er wordt dan gesproken over goederen die de armmeester 'ingebracht' had:

'Item dies alsulke guet as Claess die Wrede int Gasthuys bracht heeft Inden yrsten iiii eerff malder rogge aen Jan Comen tot Waemraey Item enen camp lands van ii mergen vrij vytgenomen vii vaet rogge die ter loesse staen mit xx gouwen arnemsche gulden

Item noch acht hondt lantz gelegen byden selven camp dair ghaet jairlicx vytt iiiiij malder gerst ende den heer iii vlemss thyns Item noch een hofstat ende helt vii hont ende v hont lantz dair toe ende vanden vii hont heeft die gastmeister die twee deel gecoft voir xxvi gouwen ryss gulden gelyc men nae bevynden sall in synen vyttgeven ende vytter hofstat

*ghylt men jairlicx i malder rogge i lib payment vi vlemss voir thyns den heer'*¹⁶⁵

*'Item geboirt van Herman van Schare ende Henric Collairt te Lynden die ic Marcelis Janssoen int gasthuys bracht ix vlemssche gulden als voerseyt syn valet iiiiij rijnsse gulden'*¹⁶⁶

Het economisch eigendom kon voorzien zijn van franjes: jaarlijkse rechten en verplichtingen, bijvoorbeeld een uitdeling aan de armen. Zolang de armmeester via wie een dergelijk vermogensrecht met franjes verkregen was, nog in leven was, kon hij ervoor zorgen dat deze jaarlijkse rechten en plichten afgewikkeld werden. Vóór of na het overlijden van een armmeester moest iets geregeld worden waardoor deze afwikkeling jaarlijks gecontinueerd werd. Dit kon op verschillende manieren gebeuren. In de eerste plaats had de armmeester de mogelijkheid tijdens zijn leven een testament op te stellen. Dit kon een algemeen testament zijn met betrekking tot zijn totale vermogen.¹⁶⁷ Een gezamenlijke uiterste wil uit 1530 van gasthuismeester Cornelis Kemerlinx en zijn dochter Henriske gebruikte daarvoor de bewoording 'principael testament'.¹⁶⁸ Dit was een testament met een erfstelling met betrekking tot de totale boedel: wie waren de erfgenamen en wat kregen zij? Een principaal testament kon opgesteld zijn door meer dan één partij die gezamenlijk legateerden.¹⁶⁹ Een andere mogelijkheid was het codicil. In de late middeleeuwen was een codicil een document, waarin beschikkingen stonden voor specifieke of afzonderlijke zaken uit de totale boedel.¹⁷⁰ Een codicil was dus een testament zonder erfstelling. Door middel van een principaal testament en een codicil werden rechten en verplichtingen die aan het economisch eigendom kleefden, veiliggesteld voor de armeninstelling. Zowel met het testament als het codicil konden executeurs benoemd worden.¹⁷¹ De executele als handeling, of de executeur als uitvoerder moeten dus bij het onroerend goed van de Graafse armeninstellingen een belangrijke rol gespeeld hebben.¹⁷²

Wat staat in het gezamenlijke testament van gasthuismeester Cornelis Kemerlinx en zijn dochter Henriske dat 1 september 1530 gepasseerd was voor een notaris en twee getuigen, en de codicillen van 1542 en 1552 van Henriske?¹⁷³ Zie bijlage 5.1.7.

- Zij vermaken ('besetten ende maicken') het kapittel van Sint-Lambertus in Luik 1 oude groot.
- Zij 'maken ende ordineren' elk jaar om Gods wil nader omschreven spinden in de vorm van brood voor de huisarmen 'mijt teyken', verder kleren en olie en 'maken' missen in de gasthuiskapel.¹⁷⁴

- Deze verplichtingen worden jaarlijks opgebracht door met naam genoemde schenkers van rogge en geld.
- Opdat het testament elk jaar 'wtgereijct ende voldaan' wordt, kiezen zij als executeurs de dienstdoende ('tijdelijke') gasthuis- en geesthuismeester die moeten toezien dat aan alle punten voldaan wordt.

In de codicillen van Henriske, opgesteld en gepasseerd voor een notaris en twee getuigen op 3 en 5 februari 1542 en 4 mei 1552, staan soortgelijke bepalingen. Zij refereert aan het principaal testament en regelt de uitvoering van nieuwe schenkingen en nieuwe renteaankopen uit geloste oude renten. Tevens wijzigt zij de executeurs: de tijdelijke geesthuismeester wordt vervangen door de langst in functie zijnde kerkmeester. Mocht de gasthuismeester in gebreke blijven dan kon de kerkmeester alle legaten opeisen zonder inmenging van de raad. Zij benadrukt nog eens dat alle legaten uit het principaal testament en de codicillen in het openbaar uitgereikt moesten worden op het koor van Onze Lieve Vrouwe van de Sint-Elisabethkerk of een andere geschikte plaats in die kerk. De openbare uitreiking was volgens het codicil nodig opdat de aalmoezen niet 'verstompelt off verduijstert en werden'. Kennelijk was deze bepaling nodig. Tegenwerpen tegen de inhoud van het codicil waren niet mogelijk. Onder de getuigen van de eerste codicillen bevond zich de organist, de getuigen van het laatste codicil waren priesters en kanunniken. In het laatste codicil staat een recapitulatie van alle giften en daaruit voortvloeiende verplichtingen.

Door het optreden van opeenvolgende executeurs kon onroerend goed ten behoeve van de armeninstellingen in het vermogen van de verwervende armmeester blijven.¹⁷⁵ De instellingen beschikten door de 'Zweckbestimmung' over het economisch eigendom, maar dat betekende nog niet dat de daarbij behorende rechten en plichten ieder jaar gerespecteerd werden. Daar zorgden dus executeurs voor. De specifieke bepalingen van rechten ten behoeve van de armeninstelling gingen iedere keer over op volgende executeurs. Dat dit ook gebeurde behoorde eveneens tot de taak van de tijdelijke armmeester.

Vóór de receptie van het Romeinse recht was het in onze streken gebruikelijk dat bij de overdracht van eigendom, of van een beperkt zakelijk recht, alle daarop betrekking hebbende zegels en brieven mede overhandigd werden. Deze documenten noemt men thans aankomsttitels. Hoewel niet noodzakelijk, bleef deze gewoonte na de receptie van het Romeinse recht voortbestaan.¹⁷⁶ In het archief van de twee Graafse armeninstellingen zijn aankomsttitels in grote hoeveelheden aanwezig. Zij vormen het basismateriaal van de casus. De grote hoeveelheid aankomsttitels wekt in ieder geval de schijn dat bij de overdracht van economisch eigendom de documenten, ook die met betrekking tot vroegere juridische eigenaren, meegingen. Hierdoor beschikte de economisch eigenaar blijkbaar ook over alle documenten. In de rekeningen van de vijftiende en zestiende eeuw van de twee Graafse

165 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekening gasthuis 1457/1458, folio 3v. Zie ook charter 20 mei 1457, inv. nr. 1009j. De goederen lagen in Hollanderbroek. Vele van de verantwoorde rechten zijn in de aankomsttitels niet terug te vinden. Zo ook de inbreng van Claes die Wrede. Op de onvolledigheid van de aankomsttitels wordt verderop nog teruggekomen.

166 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekening gasthuis 1469/1470, folio 3r.

167 Zie voor de inhoud in erfrechtelijke zin van testament en codicil in de late middeleeuwen: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 358-419.

168 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 994, folio 2r.

169 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 994, folio 1r. Dit is tegenwoordig niet meer mogelijk.

170 Een hedendaags codicil is een eigenhandig geschreven testament beperkt tot een paar in de wet omschreven uiterste wilsbeschikkingen. Art. 4: 97, Burgerlijk Wetboek.

171 Cappon, *De opkomst*, 211.

172 Zie ook paragraaf 3.7.

173 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 994.

174 De aanduiding 'mijt teyken' slaat niet op een bedelpenning, maar op de feestdag van de rozen met teken.

175 Pitlo, *De ontwikkeling*, 113-114, 136.

176 De Blécourt, *Kort begrip*, 378-379; Kunkel, *Geschiedenis*, 217-229.



Afb. 5.6. Belofte van geestmeester Herman Beynhem dat jaarlijks twee spinden gedaan zullen worden voor de zielcerust van Mechtelt van Oss, 3 september 1462. Deze verplichting gold ook voor zijn opvolgers. *Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, inv. nr. 1472.*

armeninstellingen kunnen we lezen dat in tegenstelling tot de vele oude renten, die nog in payment of oudgeld afgesloten waren, bij latere renten in andere valuta's, zoals gouden guldens, vaak gerefereerd wordt aan de armmeeesters die de rechten namens de armeninstellingen verworven hadden. Bij de roggerenten staan eveneens enkele oud-armmeesters vermeld.¹⁷⁷ Dit heeft dus te maken met de hierboven genoemde rechten en verplichtingen die aan het economisch eigendom kleefden. Juist de latere renten uit de vijftiende en zestienste eeuw gingen vaak vergezeld van verplichtingen (memoriemissen, spinden, aankoop van kleren, schoeisel, brandstof, olie, enzovoorts).

Pitlo meldt ten slotte nog dat ten tijde van de Hervorming de macht van de uitvoerder wegens misbruiken aan banden werd gelegd. De stedelijke overheid en stedelijke rechtspraak namen toen ten aanzien van de executele de rol van de bisschop over. Ook mochten op sommige plaatsen priesters niet meer als executeur benoemd worden.¹⁷⁸ Rest ons nog de vraag of het juridisch eigendom ooit aan de armeninstellingen werd overgedragen. We nemen aan dat dit bepaald werd met de wettelijke erkenning van de stichting en andere instellingen als rechtspersoon. Dit gebeurde pas in de negentiende eeuw.

Ter afsluiting van deze paragraaf over de positie van de armeninstelling in het rechtsverkeer kunnen we nog even nagaan wat de costumen van Grave en de stad en het Land van Cuijk te zeggen hebben over de overdracht van onroerend goed. Deze lokale rechts-

bronnen zijn mogelijk beïnvloed door Duits oorspronkelijk recht, waarvan bekend is dat dit op zijn beurt vanwege de versplintering al vroeg beïnvloed werd door de receptie van het door glossatoren en commentatoren bewerkte Romeinse recht in Justiniaanse vorm.¹⁷⁹

Costumen van Grave, artikel XVIII:

*'Inden eersten, als een Man met sijnen Wijve, oft een Vrouwe-persoon, eenen, anderen, huys, erf, oft renten wil vesten, naer der Stadt recht, dan sal die Rechter inden eersten vrughen den Schepenen wie hy den eenen erven ende den anderen onterven sal naer den Stadt Rechten ...'*¹⁸⁰

We zien hier dus dat volgens de costumen van Grave de partij die onroerend goed aan een ander opdroeg, door de schepenen 'ontferd' en de ontvangende partij 'ingeërd' moest worden.¹⁸¹ Het middeleeuwse onterven heeft niets te maken met het hedendaagse gelijknamige begrip, waarbij een toekomstige erfgenaam bij versterf door een testamentaire beschikking buitengesloten wordt. Het middeleeuwse onterven in combinatie met opdragen betekent dat een onroerend goed aan iemand anders in eigendom werd overgedragen. Het ritueel van een dergelijke overdracht wordt in het vervolg van artikel XVIII uitvoerig uiteengezet. Verdere mededelingen over de overdracht van onroerend goed worden in de costumen niet gedaan. Dit betekent dus dat de costumen van Grave wel de overdracht van onroerend goed tussen personen regelden, maar niet tussen personen en instellingen. Zoals gezegd moeten we daarvoor naar het Romeinse recht, dat voor deze materie als aanvulling op de costumen geldt.

Een ander punt van belang bij overdrachten van goederen was 'te goeder trouw'. Alle oorkonden van de Graafse armeninstellingen waarin vermogenstitels worden opgedragen bevatten aan het eind van de tekst bepalingen over te goeder trouw of iets van die strekking:

*'... ende hebben oec gheloeft in goeden truwen vuer ons ende vuer onse nacomelingge ...'*¹⁸²

*'... In orconde der Waerheyt hebben wy onse segelen aen desen brief gehangen ...'*¹⁸³

*'... In ghetughe deser vorwaerden ende sonder arghelist of fraude ...'*¹⁸⁴

Dit soort bepalingen zijn van het Romeinse recht afkomstig. In de costumen van Grave staan geen bepalingen ten aanzien van te goeder trouw. De costumen van de stad en het Land van Cuijk beginnen er daarentegen mee:

Costumen Stad en Land van Cuijk, artikel I:

*'Inden eersten dat wy onsen voorszeyde Lande van Cuyck, halden sullen in heure zegele en brieven, alde rechten, privilegiën, vrijheden, goeden, alde ghewoontelijcke Costuymen, herkomende van usanties, ghelijck sich dat toebehoort, sonder inbreeck, en al ergelist uytghesheyden, soo verre sy daer van met deughdelijcke titel behoorlijk ghenooten en ghebruyckt hebben'*¹⁸⁵

177 Zie bijvoorbeeld in hoofdstuk 7 de overzichten van renten in goudgulden en roggerenten.

178 Pitlo, *De ontwikkeling*, 145-157.

179 Kunkel, *Geschiedenis*, 222-224.

180 Christyn, *Costuymen II*, 976, Grave XVIII, 1.

181 'Ingeërd' wordt vaak gebruikt in de aankomsttitels.

182 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1906 (26 juni 1349); Cunen, 'Charters', 161, XIII.

183 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1234 (6 april 1335).

184 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1589 (pachtvereenkomst 24 maart 1358).

185 Christyn, *Costuymen II*, 982, Stad en Land van Cuijk I.

Een andere uit het Romeinse recht afkomstig element in de costumen betreft de juiste prijs. Als de overeengekomen prijs minder dan de helft (*laesio enormis*) van de normale prijs was, kon de overeenkomst ontbonden worden. Volgens de Romeinen was de normale prijs de marktprijs.¹⁸⁶

Costumen Stad en Land van Cuijk, artikel X:

'Lichtelijcke vercoopinghe onder de helft is nul'

*'Item oft yemant zijn erva in dronkenschap oft anders met lichtigheyt afghericht worde, dat die helft binnen coops ware, dat sulcken coop nul ende machteloos wesen sal, op dat niemant alsoo bedroghen en worde, behetelijck bleeft die vercooper met consent sijre huysvrouwe des anderdaeghs by den coop, en vander listigheyt gheinformeert oft gheadverteert wesende, sal alsdan van weerden wesen en ghehalden werden'*¹⁸⁷

5.2.14.1 Conclusies rechtsverkeer

In de late middeleeuwen werden instellingen niet als rechtspersoon gezien. Dit gold niet voor kerkelijke instellingen, die als onderdeel van het kerkelijke *corpus* werden erkend. Voorwaarde was wel dat bij de stichting van deze instellingen bisschoppelijke goedkeuring was verleend. De andere instellingen werden als informele stichtingen in het rechtsverkeer vertegenwoordigd door een natuurlijk rechtspersoon. Bij de Graafse armeninstellingen waren dit de armmeesters of de provisoren. Het juridisch eigendom werd aan deze personen overgedragen, het economische eigendom via bestemmingsbepalingen (Zweckbestimmungen) in de overdrachtsovereenkomst aan de instellingen. Hierbij werd de opdragende partij door de schepenen onterfd en de instelling ingeërfd. De afwikkeling van de jaarlijkse rechten en plichten die bij het economisch eigendom behoorden werd geregeld door één of meer executeurs die per testament of codicil benoemd waren.

De overdracht van onroerend goed tussen natuurlijke personen was in de middeleeuwen ten dele in de plaatselijke costumen geregeld. Ten aanzien van overdrachten met Zweckbestimmungen en de afhandeling van jaarlijkse rechten en plichten door de economische eigenaar gold het Romeinse recht als belangrijke aanvulling.

5.2.15 Positionering Graafse armenfondsen in de ontwikkeling van de institutionele armenzorg in de Nederlanden

In Grave vond de oprichting van grootschalige liefdadigheidsinstellingen rond het einde van de dertiende eeuw plaats. Hiermee vervulde Grave zeker geen pioniersfunctie. De oprichting van het gasthuis was een initiatief van Jan van Cuijk; de oprichting van de Tafel van de Heilige Geest berustte vermoedelijk op een openbaar initiatief. De controle over het gasthuis lag waarschijnlijk sinds het begin van de veertiende eeuw bij het stadsbestuur, die van de Tafel van meet af aan. Dit was toen in de Zuidelijke Nederlanden een gebruikelijke zaak. De institutionele armenzorg in de Noordelijke Nederlanden vertoonde verschillende ontwikkelingen. Sommige instellingen in het zuidwesten waren een gevolg van de institutionele armenzorg in de Zuidelijke Nederlanden, andere delen van het noorden werden vanuit Duitsland beïnvloed. Een typisch voorbeeld hiervan is het Heilige Geestgasthuis, dat in de Zuidelijke Nederlanden niet of misschien bij grote uitzondering voorkomt. Het ligt voor de

hand dat Grave, als meest noordoostelijke Brabantse stad op het zuiden georiënteerd was. Beïnvloeding vanuit het Nederrijng gebied zou hooguit alleen voor het gasthuis kunnen gelden. De heren van Cuijk moeten vanwege hun uitgebreide contacten tot op de hoogste adellijke en politieke niveaus van de institutionele ontwikkelingen op het gebied van armenzorg in hun omgeving op de hoogte zijn geweest.

Het meest voor de hand liggend is derhalve de stichting van de Graafse armeninstellingen in de ontwikkelingslijn van de institutionele armenzorg, zoals die zich al sinds de twaalfde eeuw in de Zuidelijke Nederlanden had voorgedaan, te plaatsen.

5.3 DE AANKOMSTTITELS IN HET ARCHIEF VAN DE GRAAFSE ARMENINSTELLINGEN

5.3.1 Inleiding

In het archief van het Sint-Catharinagasthuis te Grave bevinden zich uit de late middeleeuwen ruim 1300 oorkonden, die door de vroegere streekarchivaris Essink aankomsttitels werden genoemd. Volgens de regesten, die Essink rond 1970 van deze oorkonden maakte, hebben de titels betrekking op onroerend goed van het gasthuis en het geesthuis en van particulieren. De vraag is of de regesten gebruikt kunnen worden voor de casus. Om deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik de aankomsttitels op onderwerp geordend en daarbij nog de volgende aanvullende vragen gesteld:

- Wat was de functie van de aankomsttitels?
- Leent de in de aankomsttitels gebruikte terminologie zich voor mijn onderzoek?
- Zijn de aankomsttitels representatief voor een reconstructie van de zaak waartoe zij dienden?

5.3.2 Ordening

Bij de ordening van de aankomsttitels was het inventarisatiewerk van Essink van grote waarde, maar zoals terstond duidelijk zal worden ook een valkuil. De regesten van charters uit de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw gaf hij een eigen volgnummer. De regesten van Cuijklandse schepenakten uit de zestiende eeuw werden door hem daarentegen niet genummerd. Dit zou bij later onderzoek op problemen stuiten.

Bij het doorlezen van de regesten bleek al snel dat vele charters retroakten waren van de uiteindelijke overdracht van rechten naar de twee grootschalige armeninstellingen. Een recht kon al eerder gevestigd zijn tussen bepaalde partijen voordat het uiteindelijk aan een Graafse liefdadigheidsinstelling overgedragen werd. De eerste bewerking was daarom de splitsing van de aankomsttitels in wel en niet betrekking hebbend op de liefdadigheidsinstellingen. Als criterium voor 'wel betrekking hebbend' gold het bij de vestiging of overdracht van een recht of vermogenstitel uitdrukkelijk vermelden van de liefdadigheidsinstelling als begunstigde partij, al of niet met vermelding van een vertegenwoordiger. Het was verleidelijk om documenten waarin de naam van een gastmeester of geestmeester wordt genoemd, eveneens te koppelen aan de liefdadigheidsinstelling. Het bleek echter dat sommige armmeesters vóór hun aanstelling al betrokken waren bij bepaalde onroerend goedtransacties. Na ons onderzoek in de vorige paragraaf naar de overdracht van onroerend

186 Langholm, 'The Medieval Schoolmen', 459; Baldwin, *The medieval Theories*, 22-29, 42-46.
187 Christyn, *Costuymen II*, 982, Stad en Land van Cuijk X.

goed weten we dat voor onze casus alleen charters meegenomen mogen worden waarin duidelijk staat dat een armmeester optrad als vertegenwoordiger van de armeninstelling.

De tweede bewerking was het elimineren van aankomstitels die voor het verkrijgen van inzicht in de fondsvorming van de armeninstellingen tegen de achtergrond van monetaire problematiek niet nodig waren. Voorbeelden hiervan zijn bevestigingen van zekerheden, verwijzingen naar brieven, pandingen en andere gerechtelijke acties die nodig waren voor handhaving van de rechtspositie van de Graafse armenfondsen.¹⁸⁸ De retroakten worden in het archief bewaard als transfixen bij de finale overdrachtsovereenkomsten, dat wil in dit geval zeggen, vastgehecht aan de overeenkomst van overdracht aan de liefdadigheidsinstelling. Essink maakte de transfixen echter onderdeel van zijn chronologische regestenregister. Zij hebben wel allemaal hetzelfde inventarisnummer, maar hij verzuimde bij de regesten te verwijzen naar de data van de transfixen. Hierdoor is men aangewezen op een door hem opgestelde concordans van inventarisnummers en daarmee corresponderende regestenummers. Daarin ontbreken echter de regesten van de Cuijklandse schepenakten van de zestiende eeuw.

Het grootste probleem dat Essink met betrekking tot de casus in petto had was zijn interpretatie van monetaire aanduidingen, die veel weg heeft van willekeur. Dit noopte tot het lichten van alle oorkonden met een geldelijke strekking. Ik kom hierop terug in hoofdstuk 6.

Een ‘aanverwant’ probleem werd door Essink veroorzaakt door de nogal onzorgvuldige wijze waarop hij de regesten maakte op de in het Latijn gestelde renteoverdrachten. Ik kom hier zo op terug in paragraaf 5.4.9.

Bij de controle van de oude inventarisnummers bleek dat vele charters ontbraken. Die waren dus al verdwenen voordat Essink de regesten maakte. Een gedeelte van deze puzzel werd in 2011 opgelost, toen bleek dat in de schenking van een groot aantal oorkonden door de familie Coebergh aan het BHIC, verschillende exemplaren voorzien waren van ontbrekende oude archiefnummers.¹⁸⁹ Hierdoor konden alsnog zestien vermogenstitels in het onderzoek worden meegenomen. Ik heb vanwege het tijdsbeslag niet vastgesteld of van de geschonken overdrachtsakten nog retroakten bestaan in de aankomstitels, of andersom dat bepaalde geschonken akten retroakten blijken te zijn.

Uiteindelijk zijn 559 aankomstitels geselecteerd. Het aantal vroegste vermeldingen van de uiteindelijk aan de Graafse fondsen overgedragen rechten is 177. Tussen de verwerving door de armeninstellingen en deze 177 retroakten liggen nog 112 andere overdrachten. Uit de resterende charters kunnen voorts nog eens 54 charters aan de uiteindelijke hoeveelheid aankomstitels toegevoegd worden, omdat die betrekking hebben op de reeds genoemde pandingen en lossingen, en verder nog eens circa 30 tot 35 charters die handelen over vrijwaringen, borgstellingen en kwijscheldingen. Dit betekent dat van de ruim 1300 charters door mij de volgende aantallen geselecteerd en verwerkt zijn:

aankomstitels gasthuis en geesthuis	559
oudste retroakten hiervan	177
tussenliggende retroakten	112
pandingen vermogensrechten	31
lossingen vermogensrechten	23
schuldbekentenissen en dergelijke	33
Totaal verwerkte charters	935

Dit is ruim 70% van de aanwezige oorkonden. De resterende 400 charters bestaan voor een groot gedeelte uit particuliere en kerkelijke rentevestigingen en andere transacties. Grave, Escharen en Mill vormen hierbij de belangrijkste locaties.¹⁹⁰

De geselecteerde 559 charters of aankomstitels vertegenwoordigen 584 vermogensrechten. De aantallen aankomstitels, vermogensrechten en de rubricering naar instellingen worden hieronder schematisch weergegeven:

	geselecteerde aankomstitels 1291-1600 (559)		
	vermogensrechten (584)		
	Grave	buiten Grave	totaal
gasthuis	131	129	260
geesthuis	173	125	298
samen >1531	13	13	26
Totaal	317	267	584

De geselecteerde aankomstitels met vermogensrechten zijn door mij in een chronologisch overzicht geplaatst (zie bijlage 5.2.1). In het overzicht zijn tevens de al genoemde 177 vroegste retroakten verwerkt.

5.3.3 Functie van de aankomstitels

Voordat met de reconstructie van de vermogensvorming begonnen wordt, wil ik eerst duidelijk maken waarvoor de aankomstitels dienden. Een functionele analyse dus. Bovendien is het nog maar de vraag of de aankomstitels representatief zijn voor de werkelijke vermogensontwikkeling van de Graafse armenfondsen. De functionele analyse wordt in deze paragraaf gedaan, de representativiteittoets volgt in paragraaf 5.3.6.

Zoals gezegd worden de charters in de inventarisopgave van het archief van het gasthuis aankomstitels genoemd. Aankomstitels zijn overeenkomsten waaruit vermogensoverdrachten blijken.¹⁹¹

Afgezien van oorkonden van de heren van Cuijk en sommige andere plaatselijke heren bestaan bijna alle aankomstitels uit formalisering of bekrachtigingen door rechtbanken van rechtshandelingen op basis van vrijwillige rechtspraak. De rechtbanken waren meestal schepenbanken. Voor enkele woongemeenschappen en vlekken functioneerde

188 Voor het begrip pandingen zie paragraaf 5.3.5.

189 BHC Grave, toeg. nr. 1723.

190 Essink, *Inventaris St. Catharinagasthuis*, nrs. 1534-1751, 1779-1804, 1811-1856, 1866-1872, 1875-1914, 1917, 1919-1937, 1939-1942, 1950-1951, 1954-2016.

191 Reehuis en Heisterkamp, *Goederenrecht*, 183: 'de akte van levering waaraan de vervreemder zijn beschikkingsbevoegdheid ontleent'.

een laatbank. Laatbanken of laathoven waren ontstaan uit leenhoven.¹⁹² Zij registreerden rechtshandelingen met betrekking tot cijnsgoederen, die eigendom waren van de plaatselijke heer en functioneerden tevens als rechtbank in disputen tussen hem en de cijnsplichtigen.¹⁹³ Hollanderbroek en Tongelaarbroek kenden een heemraadschap. De overeenkomst die door de rechterlijke personen van de bank mede ondertekend werd, noemde men bijgevolg een schepenbrief, laatbrief of heemraadbrief.

Overeenkomsten in Grave werden door de Graafse schepenbank bekrachtigd. Bij overeenkomsten buiten Grave ging dat vaak anders. Hier volgen enkele voorbeelden uit de aankomsttitels van rentetransacties en overdrachten van onroerend goed in het Land van Cuijk tot 1350.

- De schenkingsoorkonden van Jan van Cuijk van 1 mei 1291 en 15 oktober 1294 waren geschreven te 's-Hertogenbosch door Daniel, de eerste stadsclerk aldaar. Bij opstelling van de eerste akte was de gardiaan van de minderbroeders aanwezig.¹⁹⁴ De rentevervesting vond plaats op cijnzen en tienden van de heer van Cuijk. Omdat de heer van Cuijk in zijn gebied het hoogste recht vertegenwoordigde was ten aanzien van rechtszekerheid verder geen betrokkenheid van een schepenbank meer nodig.
- De oudste aankomsttitel van het geesthuis dateert van 1302. Het betreft de toekenning door een particulier van een jaarlijkse rente van 3½ malder rogge die gevestigd was op zijn woonerf en zijn hof te Grave. De rente was verschuldigd aan Conrardus Sartor ten behoeve van de Tafel. De toekenning werd geformaliseerd door de Graafse schepenbank.¹⁹⁵
- Bij een renteverkoop in 1320 aan het Graafse gasthuis, waarbij grond in Tongelaarbroek bezwaard werd in verband met een renteverkoop waarvan de opbrengst aan het gasthuis werd opgedragen, verklaarde de schepenbank in Grave tijdens de formalisering van deze overeenkomst dat richter en heemraden van Tongelaarbroek zowel de verkoop als de opdracht aan het gasthuis bekrachtigd hadden.¹⁹⁶
- Een dergelijke bekrachtiging gold ook toen provisoren van het gasthuis in 1327 tegen een pachtsom gasthuisgoederen in Tongelaarbroek afgaven.¹⁹⁷
- Omgekeerd werd in 1342 een renteoverdracht van een inwoner uit Tongelaarbroek aan een inwoner uit Grave voor richter en heemraden van Tongelaarbroek vastgelegd, terwijl bekrachtiging plaatsvond voor de schepenbank in Grave.¹⁹⁸
- Deze procedure werd ook gevolgd in 1348, toen een rente werd toegekend aan de procurator van het Graafse gasthuis en in 1349 bij een rentetoeckenning aan een poorter van Grave.¹⁹⁹
- In 1331 werd voor de Graafse schepenbank ten overstaan van richter en laten van Escharen een hofstad in Escharen aan het Graafse geesthuis opgedragen.²⁰⁰
- Dezelfde procedure werd ook gevolgd in 1346 bij een renteoverdracht door twee laten van Escharen aan de procurator van het Graafse gasthuis.²⁰¹
- Hetzelfde gebeurde in 1347 bij een renteoverdracht vanuit Haps aan de geestmeesters te Grave: richter en laten uit Haps verklaarden, terwijl schepenen te Grave bekrachtigden.²⁰²
- In 1337 vond in Gassel een grondoverdracht plaats tussen laten. Deze overdracht werd vastgelegd door de scholtis in het Land van Cuijk.²⁰³
- Daarentegen volstond formalisering voor de Herpense schepenbank bij renteoverdrachten in 1338 en 1346 door particulieren uit Herpen aan het Graafse geesthuis.²⁰⁴
- Bij eenzelfde transactie te Velp in 1347 ging de formalisering niet verder dan de lokale schepenbank.²⁰⁵

- Toen datzelfde gebeurde in Gassel in 1342 ten behoeve van een particulier in Grave, werd dit geformaliseerd voor de schepenbank in Grave.²⁰⁶
- Een renteopdracht in 1343 tussen inwoners uit Beugen werd geformaliseerd door de schepenbank van Beugen.²⁰⁷
- In 1349 legden de richter in het Land van Cuijk en schepenen van Grave een overdracht vast van een boomgaard buiten de Brugpoort van Grave aan de procuratoren van het Graafse geesthuis.²⁰⁸
- In 1349 legden richter en schepenen van Mill een renteopdracht vast aan een poorter te Grave. Deze transactie werd bezegeld door Graafse schepenen.²⁰⁹
- Ten slotte een wat latere transactie: in 1394 werd voor de heemraden in het Hollanderbroek door een echtpaar grond aan de Graafse gasthuismeester overgedragen. Deze overdracht werd bezegeld door de schepenen van Mill.²¹⁰

Uit deze voorbeelden ontstaat het volgende beeld van het formaliseren in de eerste helft van de veertiende eeuw van niet-heerlijke vermogenstransacties in het Land van Cuijk:²¹¹

- overdrachten tussen partijen uit dezelfde jurisdictie werden door lokale banken geregeld;
- bij overdrachten tussen partijen uit verschillende jurisdicties gebeurde de vastlegging of verklaring door lokale banken, terwijl de schepenbank in Grave de overeenkomst bekrachtigde indien de begunstigde partij een ‘Graafse’ was. Dit zal in de meeste gevallen wel op verzoek van de begunstigde partij gebeurd zijn.

De akte van 1394 uit Hollanderbroek geeft aan dat in ieder geval aan het eind van de veertiende eeuw de laatste procedure niet meer aangehouden werd. Op de vraag of een verplichting bestond onroerend goed voor een schepenbank over te dragen binnen het ressort waar het goed lag, kan volgens Nève geen eenduidig antwoord gegeven worden.²¹² In Brabant schijnt het wel normaal geweest te zijn dat stedelijke overheden de overdracht van stadsgrond tot de exclusieve competentie van de lokale bank rekenden, en dat door het stadsbestuur toegestaan werd dat bewoners van het omliggende platteland hun goederen eveneens voor de schepenen van de stad overdroegen.²¹³ Bovenstaande voorbeelden bevestigen deze gewoonte.

192 Hoppenbrouwers, ‘De middeleeuwse oorsprong’, 55-56. Hier wordt de betekenis van laten en laatbanken behandeld tegen de achtergrond van de veranderingen in de twaalfde en dertiende eeuw in de relatie tussen grondheren, banale heren en boeren.

193 Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 36-37, 351.

194 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 771, 754; Van Synghel, *DONB*, 1291.05.01, 1294.10.15; Essink, *Regesten*, nrs. 1, 4. Zie voor de productie van deze stadsclerk Daniel en voor door hem geschreven oorkonden die door derden waren uitgevaardigd, Van Synghel, *Actum*, 41 en 192-195.

195 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1179; Van Synghel, *DONB*, 1302.11.06; Essink, *Regesten*, nr. 12.

196 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1008; Essink, *Regesten*, nr. 57.

197 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1009; Essink, *Regesten*, nr. 75.

198 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1894; Essink, *Regesten*, nr. 130.

199 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1009a, 1895; Essink, *Regesten*, nrs. 152, 162.

200 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1357; Essink, *Regesten*, nr. 85.

201 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 954; Essink, *Regesten*, nr. 143.

202 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1341; Essink, *Regesten*, nr. 148.

203 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1868; Essink, *Regesten*, nr. 104.

204 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1427, 1428; Essink, *Regesten*, nrs. 109, 147.

205 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1164; Essink, *Regesten*, nr. 150.

206 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1337; Essink, *Regesten*, nr. 131.

207 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1784; Essink, *Regesten*, nr. 132.

208 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1206; Essink, *Regesten*, nr. 164.

209 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1877; Essink, *Regesten*, nr. 171.

210 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1009d; Essink, *Regesten*, nr. 403.

211 Zie ook Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 175, 192, 213-216, 222 en Essink, *Absolute rechten Cuijk*, 28-29.

212 Nève, ‘De overdracht’, 37.

213 Nève, ‘De overdracht’, 37.

5.3.4 Vermogensrechtelijke terminologie in de aankomstitels

Een ander punt dat besproken moet worden is de terminologie die in de aankomstitels werd gebruikt voor de aanduiding van zaken die aan de armeninstellingen werden overgedragen. We moeten namelijk oppassen dat we geen middeleeuwse begrippen overnemen die inmiddels een andere betekenis hebben gekregen.

In de charters van het Sint-Catharinagasthuis worden meestal geen juridische begrippen gehanteerd in de zin van roerend, onroerend, lichamenlijk of onlichamenlijk. In de eerder genoemde aanstellingsoorkonde van 1525 van een gasthuismeester wordt gesproken over het beheer van de goederen en de renten van het gasthuis.²¹⁴ Volgens het oud-vaderlands recht werden goederen en daaraan verbonden rechten onderscheiden in onroerende en roerende goederen. Volgens het Romeinse recht konden alleen lichamenlijke zaken onroerend of roerend zijn. Hoewel sinds de receptie van het Romeinse recht in stads- en landrechten van de vijftiende tot de achttiende eeuw over het algemeen de Romeinsrechtelijke uitgangspunten werden aangehouden, bleef bij de aanduiding van onroerende goederen het oud-vaderlandse gebruik in zwang.²¹⁵ Daarmee werden allerlei onlichamenlijke rechten als grondrenten, tienden, cijzen en lange termijn erfpachten als onroerend beschouwd.²¹⁶

Zakelijke rechten bestonden volgens middeleeuwse opvattingen en vandaag de dag nog steeds uit volledige rechten en beperkte rechten. Volledige rechten zijn eigendomsrechten, terwijl beperkte rechten daarvan afgeleide rechten zijn.²¹⁷ In het huidige vermogensrecht spreekt men volgens het nu vigerende Burgerlijk Wetboek opnieuw over goederen. De onderverdeling is echter in onroerende en roerende zaken en vermogensrechten.²¹⁸ Onroerend lichamenlijk is dan vergelijkbaar met het huidige begrip onroerende zaken, terwijl onroerend onlichamenlijk nader geregeld wordt onder de vermogensrechten. Denk bijvoorbeeld aan het recht van erfpacht.

5.3.5 Samenvatting inhoud aankomstitels

De aankomstitels van de Graafse armeninstellingen behandelen aangelegenheden die met 'goederen' te maken hebben. Met goederen wordt het middeleeuwse begrip onroerend goed bedoeld. Zo worden in de charters verschillende overdrachten van lichamenlijk onroerend goed behandeld. Verreweg de meeste charters concentreren zich echter op het vestigen of overdragen van renten. Omdat de renten bijna altijd op onroerend goed gevestigd werden, moeten zij in de middeleeuwen als onlichamenlijk onroerend goed beschouwd worden. Het grootste gedeelte heeft betrekking op het vestigen van zakelijke rechten met jaarlijks terugkerende betalingsverplichtingen door de (economische) eigenaar van het lichamenlijk onroerend goed. De grote hoeveelheid aankomstitels in het archief van de armeninstellingen maakt het aannemelijk dat ook bij economische eigendomsoverdracht de documenten meegingen.

In de aankomstitels bevinden zich echter ook documenten over persoonlijke rechten, zoals lijftocht. Ook komen geregeld schuldbekentenissen, alsmede gerechtelijke acties in verband met achterstallige (rente)betalingen en afspraken over lossingen van renten. De gerechtelijke acties noemde men destijds 'richten', terwijl het uitoefenen van zekerheden meestal gebeurde onder de aanduiding 'het verrichten van pandingen'.²¹⁹ De in de inventarislijst van het archief van het Sint-Catharinagasthuis gebruikte benaming aankomstitels is derhalve niet helemaal juist.

5.3.6 Representativiteit van de aankomstitels

In deze paragraaf zal onderzocht worden of de gegevens in de aankomstitels met betrekking tot het vermogen van de twee Graafse armeninstellingen gebruikt mogen worden voor algemene conclusies ten aanzien van de totstandkoming van het vermogen van deze fondsen. Met andere woorden: zijn de aankomstitels voldoende representatief?

De eerder genoemde 559 geselecteerde aankomstitels zijn formele vastleggingen van 584 vermogenscomponenten. Deze componenten kunnen in volgorde van belang ingedeeld worden in de oud-vaderlandse rechtsbegrippen onlichamelijke en lichamelijke goederen.²²⁰ Beide vormen van onroerend goed werden de gehele bestudeerde periode door verworven. Zoals gezegd kwamen renten als onlichamelijk onroerend goed het meest voor. Daarom wordt hieronder het rentevermogen apart gedemonstreerd. Dat gebeurt in twee groepen: geldrenten en renten in natura. De laatste hebben bijna uitsluitend betrekking op rogge. De overige onroerende goederen zijn in deze presentatie als derde groep samengevoegd. Deze groep bestaat dus uit de rest van het onlichamelijke onroerend goed, waaronder tienden, en het lichamenlijk onroerend goed. Samenvattend worden voor de analyse van de fondsvorming van de Graafse armeninstellingen de geselecteerde aankomstitels derhalve in drie categorieën vermogenscomponenten gepresenteerd:

- renten in geld
- renten in natura
- overig onroerend goed

De inventarisatie leverde de volgende verdeling van de hierboven genoemde 584 vermogensrechten over deze componenten op:

Geldrenten	253 stuks	43,3%
Renten in natura	229 stuks	39,2%
Overig onroerend goed	102 stuks	17,5%
Totale vermogensrechten	584 stuks	100%

Omdat renten in aantallen het grootste gedeelte van het vermogen van de armeninstellingen uitmaakten, wordt zoals gezegd, de toets naar de representativiteit gedaan met behulp van deze rechten. De mate van representativiteit hangt af van de hoeveelheid en nominale waarde aanduiding van de bewaard gebleven renten volgens de aankomstitels ten opzichte van authentieke verantwoordingen van deze zaken. Het oudste authentieke vermogensoverzicht is van circa 1357/1358 van het geesthuis. Dit werd door Herman Spronc gemaakt toen hij als armmeeester aantrad.²²¹ In latere jaren gaf hij nog enkele aanvullingen. Spronc beperkte zich tot een numerieke inventarisatie, daarom is het overzicht maar gedeeltelijk

214 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 235tr. Zie bijlage 5.1.4.

215 De Blécourt, *Kort begrip*, 139-140.

216 De Blécourt, *Kort begrip*, 140.

217 Hijma en Olthof, *Nederlands vermogensrecht*, 13-14.

218 Hijma en Olthof, *Nederlands vermogensrecht*, 10-11.

219 Zie ook De Blécourt, *Kort begrip*, 385-386.

220 Zie paragraaf 5.3.4.

221 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1177 A en B.

bruikbaar. De oudste meer volledige authentieke verantwoordingen van de armeninstellingen vormen de rekeningen van de armeninstellingen. De oudste rekening van het gasthuis is van het rekeningjaar 1447/1448.²²² Deze rekening verkeert echter in niet al te beste staat, daarom heb ik voor de toetsing de rekening van het jaar 1449/1450 genomen. De oudste verantwoording van het geesthuis is van het rekeningjaar 1455/1456, deze rekening is wel bruikbaar.²²³

Uit de rekeningen blijkt zonneklaar over welke geld- en roggerenten de armeninstellingen toen beschikten. Tot het midden van de vijftiende eeuw bestond het grootste gedeelte van geldrenten uit altgeld en payment. Zij staan in aparte rubrieken, waarbij meestal de naam genoemd wordt van degene die op dat moment debiteur was, de renteplichtige dus. Omdat renten geregeld overgingen op nieuwe schuldenaren, kan geen link gelegd worden tussen de personen die betrokken waren bij de vestiging of overdracht van renten in de aankomstitels en de namen in de rubrieken van de opbrengsten van de renten in de rekeningen. Zoals we straks zullen zien bestaan er nog meer obstakels waardoor deze link moeilijk of niet gelegd kan worden.

Voor het vaststellen van het bezit aan lichamelijke onroerende zaken zijn de rekeningen minder geschikt. Zowel in de aankomstitels als in de rekeningen moeten we het meestal doen met summiere omschrijvingen van het lichamenlijk onroerend goed. Hierdoor wordt de vergelijking bemoeilijkt. Dit is een extra reden om de representativiteittoets te beperken tot aantallen en nominale waarde van geld- en roggerenten.

Op basis van beschikbaarheid aan gegevens is besloten drie toetsen te doen naar de bovenbedoelde representativiteit. Toets I meet de representativiteit van geld- en roggerenten uit de aankomstitels ten opzichte van het werkelijke rentevermogen van het gasthuis van 1449/1450 en van het geesthuis van 1455/1456. Toets Ia is een aanvullende meting van aankomstitels van het geesthuis uit de periode 1302-1358 ten opzichte van de verantwoording van circa 1357/1358 van Herman Spronc. Toets II meet de representativiteit van de aankomstitels van het gasthuis en het geesthuis van de periode 1450-1550 ten opzichte van de rekeningen van 1550, maar beperkt zich tot rogge. Bij toets I wordt gebruik gemaakt van door mij opgestelde renteoverzichten van 1449/1450 van het gasthuis en van 1455/1456 van het geesthuis (bijlage 5.3, GH-1 en T-2). Voor de aanvullende toets Ia wordt gebruik gemaakt van de renteopstelling van Herman Spronc van 1357/1358 die door mij getranscribeerd is (bijlage 5.3, T-1). Bij toets II wordt gebruik gemaakt van door mij opgestelde roggeoverzichten (bijlagen 5.3, GH-2 en T-3).

5.3.6.1 Toets I

Gasthuis: aankomstitels 1291-1450 versus rekeningen 1449/1450

Geesthuis: aankomstitels 1302-1456 versus rekeningen 1455/1456

	Gasthuis		Geesthuis	
	aankomsttitels t/m 1450	rekening 1449/50	aankomsttitels t/m 1456	rekening 1455/56
Geldrenten				
aantallen in £ oudgeld	23	33	29	36
aantallen in £ payment	30	47	72	98
aant. in paym.Velp/Herpen				6 ²²⁴
aantallen in andere valuta	5 ²²⁵		1 ²²⁶	
totaal aantal geldrenten	58	80	102	140
in £ oudgeld	72 £ 7s	39 £12s	40 £ 5s	33 £ 12s
gecorrigeerd	30 £ 7s		32 £ 5s	33 £ 12s
gecorr. aantallen oudgeld	21		27	
<i>waardeafdekking oudgeld</i>	77 %		96 %	
<i>afdekking aantallen oudgeld</i>	64 %		75 %	
in £ payment	62 £ 17s	89 £1s	179 £ 18s	162 £ 5s
gecorrigeerd	52 £ 17s		165 £	172 £ 5s
gecorr. aantallen payment	29		71	99
<i>waardeafdekking payment</i>	59 %		96 %	
<i>afdekking aant. payment</i>	62 %		72 %	
paym.Velp/LvHerpen				1Rfl. 3st
Roggerenten				
aantallen	62	98	65	88
<i>in % van rekeningtotaal</i>	63 %		74 %	
totaal in rogge (afgerond)	135 m	167 m	169 ½ m	226 m
<i>in % van rekeningtotaal</i>	81 %		75 %	

Tabel 5.1. Geld- en roggerenten aankomsttitels gasthuis en geesthuis tot 1450 en 1456 versus rekeningen 1449/1450 en 1455/1456.

Zoals gezegd bestaat het grootste gedeelte van de geldrenten uit nominale waarden in oudgeld of 'altgeld' en payment. In hoofdstuk 6 wordt uitvoerig ingegaan op deze monetaire aanduidingen. Wij beperken ons nu tot het vaststellen van de bruikbaarheid van de aankomsttitels voor een vermogensreconstructie. Daarvoor worden zowel de geld- als de roggerenten aan een kwantitatieve analyse onderworpen.

5.3.6.1.1 Geldrenten gasthuis

Onder de charters van het gasthuis bevinden zich tot 1450 23 renten in oudgeld met een nominale waarde van ruim 72 pond, terwijl de rekening van 1449/1450 33 renten in oudgeld noemt met een nominale waarde van ruim 39 pond. Deze tegenstrijdige verhouding vraagt

²²² Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290.

²²³ Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 520. Door Essink werden de rekeningen van het geesthuis van 1455-1465 abusievelijk voor manualen van het gasthuis aangezien. Bovendien dateerde hij ze honderd jaar later: 1555-1564.

²²⁴ De geldrenten in payment van Velp en het Land van Herpen bestonden uit niet nader gedefinieerde schellingen en ponden, voorts uit 13 dordtse plakken en 18 butken. In de rekening van 1455/1456 werden deze valuta's omgezet in een totaal van 1Rfl.3st.

²²⁵ 5£ leuvens, 20sch.leuvens, 1sterling (leuvens), deze drie renten zijn in oud payment. Verder 9 brab. en 1arn.fl. Archief Sint-Catharinagasthuis Grave nrs. 771 (1291), 772 (1294), 754 (1294), 990 (1402) en 184 (1428).

²²⁶ 18 oude vlaams.

om toelichting. De belangrijkste veroorzaker van de scheefgetrokken verhouding is het Huis van Cuijk. De heren deden een aantal schenkingen op eeuwigdurende basis, die echter later afgekocht werden, of op een andere wijze vervielen. Details zijn niet bekend. Feit is dat de jaarlijkse renten in de vroegst beschikbare rekeningen niet meer voorkomen. In het bovenstaand overzicht van de renten in oudgeld van het gasthuis bevinden zich twee van dergelijke renten: in 1312 werd uit het testament van Jutta van Nassau, weduwe van Jan van Cuijk, een jaarlijkse rente van 40 schelling penningen oudgeld aan het gasthuis geschonken en in 1334 door heer Otto van Cuijk een jaarlijkse rente van 40 pond penningen oudgeld.²²⁷ Na eliminatie van deze twee renten van samen 42 pond oudgeld blijft een totale waarde aan renten in oudgeld over van ruim 30 pond, tegenover een totaal in de rekening van 1449/1450 van ruim 39 pond, ofwel circa 77%. Voor de gecorrigeerde aantallen renten komt dit neer op afgerond 64%.

De verhouding in aantallen en nominale waarde bij de renten van het gasthuis in 'payment' is ook scheefgetrokken door een overgang in 1403 van een kerkelijke rente van 10 pond payment van het gasthuis naar het geesthuis. De nominale waarde van de renten in ponden payment in de rekening van 1449/1450 komt voor 59% terug in de gecorrigeerde nominale waarde van de aankomsttitels, terwijl dit voor de aantallen renten 62% blijkt te zijn. Bij het gasthuis is de representativiteit van de aankomsttitels ten opzichte van de werkelijkheid van 1449/1450 derhalve groter bij oudgeld dan bij payment.

5.3.6.1.2 Geldrenten geesthuis

Na controle van de geldrenten van het geesthuis is voor deze instelling in de aankomsttitels een correctie nodig van een jaarlijkse rente van 40 schelling penningen oudgeld in verband met de hierboven genoemde nalatenschap van Jutta van Nassau, die ook de Tafel te beurt viel, en uit hetzelfde testament nog eens zes pond penningen oudgeld.²²⁸ De gecorrigeerde oudgeldrenten van het geesthuis komen dan volgens de aankomsttitels neer op afgerond 32 pond tegenover een totaal van ruim 33 pond in de rekening van 1455/1456. Dit geeft een afdekking van liefst 96%. Mijn belangrijkste verklaringen voor het hoge afdekkingspercentage van de nominale waarde van oudgeldrenten zijn:

- door de grotere waarde van oudgeld was men zuiniger op erfbrieven in oudgeld dan payment;
- in de loop van de tijd werden uit liquiditeitsoverwegingen waarschijnlijk ook meer oudgeld- dan paymentrenten afgestoten. Die brachten het meeste op. Deze afstotingen blijken niet uit de aankomsttitels.

Het percentage van 96% wordt – enigszins arbitrair - niet verder aangepast. In aantallen ligt het percentage op 75%. De paymentrenten van het geesthuis moeten voor de vergelijking eveneens gecorrigeerd worden. Een kerkelijke rente van 14 pond en 18 schelling payment uit 1427 komt in de rekening van 1455/1456 niet meer voor.²²⁹ Ten slotte moet de bovengenoemde verschuiving van tien pond payment van het gasthuis naar het geesthuis nog aan de rekening van het geesthuis toegevoegd worden, omdat die volgens aantekening in die rekening niet in de ontvangsten was meegenomen.²³⁰ De afdekking van de nominale waarde van renten in payment komt na deze correcties op 96% en voor de aantallen op 72%. Bij het geesthuis is de representativiteit van de aankomsttitels ten opzichte van de werkelijkheid van 1455/1456 derhalve bij oudgeld en payment ongeveer gelijk.

De afdekking van de nominale waarde van oudgeld en payment is bij het geesthuis beduidend hoger dan bij het gasthuis. Dit geldt in mindere mate ook voor de aantallen geldrenten. Kennelijk paste het geesthuis beter op zijn spullen dan het gasthuis. Een andere verklaring is dat door de reeds genoemde brand in of kort vóór 1357, waarbij een gedeelte van het gasthuis verwoest werd, oorkonden uit de eerste 65 jaar van het bestaan van de instelling verloren zijn gegaan.

Alle genoemde percentages behoeven echter toch enige toelichting, want zoals uit bijlage 5.3 blijkt, zijn de renten in de aankomsttitels en de renten in de rekeningen vaak niet met elkaar te vergelijken. Overlappingpercentages op basis van individuele renten zouden beduidend lager uitkomen.²³¹ Waarom is dat zo?

In de eerste plaats weten we niet of alle onroerend goed ten behoeve van de armeninstellingen overgedragen werd voor een schepenbank. Zoals gezegd in paragraaf 5.3.3 is er geen hard bewijs dat dit verplicht was. Dit betekent dat aankomsttitels kunnen ontbreken, terwijl de jaarlijkse opbrengst van het recht wel in de rekening verschijnt. Een tweede obstakel wordt in een aantal gevallen gevormd door de aanduiding van de nominale waarde van renten. Zo werd 1 £ gebruikt, maar ook 20 schellingen, of een ½ £ en 10 schellingen. In bijlage 5.3 – die dient als basis voor bovenstaande berekeningen – zijn zoveel mogelijk de oorspronkelijke noteringen aangehouden. Bovendien blijkt uit verschillende aankomsttitels dat renten werden gespleten of samengevoegd. Ook vonden af en toe conversies plaats, een geldrente werd omgezet in een roggerente of andersom. Voorzover bekend zijn die in de berekeningen meegenomen. Mogelijk vonden ook conversies plaats zonder formalisering door een schepenbank. Ook kunnen er juridische acties geweest zijn, waardoor renten van het toneel verdwenen, zoals pandingen en lossingen. Bij een panding kon het zover komen dat de zekerheid met toestemming van de schepenbank werd geliquideerd. Uit de opbrengst putte de armmeester weliswaar zijn achterstallig geld, maar de rente kon als instituut ophouden te bestaan. Dat kon bijvoorbeeld gebeuren wanneer de zekerheid aan het armfonds toeviel. Zoals gezegd komen in de aankomsttitels regelmatig pandingen voor. Lossingen van geldrenten kwamen in de eerste helft van de vijftiende eeuw nog maar sporadisch voor. Die zullen daarom naar alle waarschijnlijkheid geen echt storende factor zijn in het vinden van aansluiting tussen de aankomsttitels en de rekeningen. Voor een overzichtje van pandingen en lossingen in de aankomsttitels verwijs ik naar bijlagen 5.4.1 en 5.4.2. Waar we voorts nog mee geconfronteerd werden is dat via een vijftiende-eeuwse dorsale aantekening geprobeerd werd renten uit het begin van de veertiende eeuw die in payment gevestigd waren, om te zetten in oudgeld.²³² In de Costumen wordt tenslotte ook nog vermeld dat rentebrieven die een derde van honderd jaar niet meer gebruikt zijn ('geslapen sijn') hun werkingskracht verloren hebben.²³³ Wellicht bevinden zich dergelijke slapers onder de aankomsttitels. Voor de plausibiliteit hiervan wordt verwezen naar paragraaf 7.9 en bijlage 7.16.

227 BHIC Grave, archief Walter, kapittel Sint-Elisabeth 1308-1575, nr. 12; Wap, *Geschiedenis*, 137, akte 25 januari 1312 (paasstijl?) en Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1051.

228 BHIC Grave, archief Walter, kapittel Sint-Elisabeth 1308-1575, nr. 12; Wap, *Geschiedenis*, 137, akte 25 januari 1312 (paasstijl?) en Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1051.

229 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1164 en 1465.

230 De opbrengst van deze rente werd in de rekening van het geesthuis verantwoord. Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1015 (1373) en 1446 (1403).

231 Met overlapping bedoel ik dat de nominale waarden exact overeenkomen.

232 Zie bijlage 5.2.2, opmerkingen bij paymentrenten 1301-1307. In de rekeningen van de vijftiende eeuw zijn deze gemanipuleerde renten niet terug te vinden. Zie ook Ghysens, *Choix*, nr. 110.

233 Christyn, *Costuymen II*, 983, XXIII.

5.3.6.1.3 Roggerenten

Wat de vergelijkbaarheid betreft van aankomsttitels en rekeningen ten aanzien van de roggerenten, geldt ongeveer dezelfde problematiek als genoemd bij de geldrenten. Ook bij de roggerenten vonden ook allerlei manipulaties plaats in de zin van opdelingen en samenvoegingen, pandingen en lossingen. Ook worden verschillende aanduidingen voor dezelfde waarde of inhoud gebruikt, zoals 4 vat of een ½ malder, en 12 vat of 1½ malder.²³⁴ Een andere stoorzender vormen de al genoemde conversies. En dan zijn er ten slotte nog de lossingen van de jaarlijkse roggerente in geld. Roggelossingen in geld staan in de rekeningen in een aparte rubriek. Hieronder volgt een voorbeeld uit de rekening van 1465/1466 van het geesthuis van een lossing van een roggerente:

*'Item Jan vander Heggen in Zambeck heeft in desen jair geloest iiii malder van sessen voir lvi Rijnse gulden den gulden ad xxj stuiver facit lvii gulden xi vlems vyff groitkens'*²³⁵

Dit regeltje geeft twee voorbeelden van de complexiteit bij renten: de lossing als zodanig, maar bovendien is de renteverstiging niet terug te vinden in de aankomsttitels. Ook bij de roggerenten dus een probleem bij het meten van de representativiteit.

Tegen de achtergrond van de gemaakte opmerkingen plaatsen we vervolgens enkele scoringspercentages wat betreft representativiteit: voor het gasthuis 63% in aantallen renten en 81% in malders rogge; voor het geesthuis zijn deze percentages respectievelijk 74% en 75%. Ook bij roggerenten constateren we dus dat bij het geesthuis relatief meer aankomsttitels bewaard zijn dan bij het gasthuis.

5.3.6.2 Toets Ia.

Geesthuis: aankomsttitels 1302-1358 versus renteoverzicht 1357/1358 Spronc

Zoals gezegd bevinden zich in het archief van het gasthuis enkele documenten uit circa 1357/1358 en latere jaren van geestmeester Herman Spronc. De datering circa 1357/1358 berust op een reconstructie. Volgens zijn eigen zeggen is het renteoverzicht door hem gemaakt bij zijn aantreden als geestmeester:²³⁶

'Dit is die rente die die heilighe geest hadde doe Herman Spronc daer aen quam'

In 1357 was Spronc voogd. Bedoelde men daarmee provisor?²³⁷ In 1358 wordt hij geestmeester genoemd.²³⁸ In 1366 was hij zowel provisor als meester.²³⁹

Spronc maakte bij zijn aantreden als geestmeester een lijst met de renterechten van het geesthuis. Bij zijn aantreden als provisor zal Spronc geen renteoverzicht gemaakt hebben. Bovendien zou hij dan in de aanhef waarschijnlijk gezegd hebben dat hij dat deed als provisor. Zoals gezegd kan niet helemaal uitgesloten worden dat Herman Spronc ook al vóór 1357 geestmeester was. Aan de hand van de aankomsttitels kon in ieder geval vastgesteld worden dat Herman Spronc niet later dan 1358 aantrad als geestmeester. Het meetjaar noem ik derhalve 1357/1358. Na dit gestoei rond de datering van het oudste document volgt nu de vergelijking met de aankomsttitels:

	Geesthuis		
	rentevermogen 1357/1358	aankomsttitels 1302-1358	in % van 1357/1358
Aantallen geldrenten	63	45	
Gecorrigeerd	63	44	70 %
Totaal geld	48 £12s6d	44 £11s6d	
Gecorrigeerd	48 £12s6d	38 £11s6d	79 %
Aantallen roggerenten	14	7	50 %
Totaal aantal renten	77	51	66 %

Tabel 5.2. Rentevermogen geesthuis 1357/1358 volgens opgave Herman Spronc versus aankomsttitels tot 1302-1358.

Deze eenvoudige vergelijking geeft meer reden tot commentaar dan voor de toetsing alleen nodig is. Zo is het erg opvallend dat roggerenten in slechts geringe mate voorkomen. Veertien roggerenten in een tijdsspanne van ruim een halve eeuw lijkt een magere oogst. Roggerenten waren blijkbaar niet populair of niet nodig. Ik kom in de paragraaf over de vermogenscomponenten op deze materie terug. Een ander opvallend verschijnsel is dat van de door Spronc genoemde geldrenten ongeveer de helft bestond uit 10 schelling penningen en een half pond penningen. Misschien waren dit normen bij giften. Spronc maakt verder vreemd genoeg geen onderscheid tussen renten in oudgeld en renten in gangbare munt. Vanwege de steeds verder uiteenlopende waarden door muntverzwakking moet dit voor de bepaling van de financiële positie van het geesthuis toch een belangrijk punt geweest zijn. Zijn inventarisatie was dus numeriek. Daarom verwijst hij in zijn inventarisatie voor de inhoudelijke kant van de rechten geregeld naar schepenbrieven: 'des een brief is' of 'daer een brief af is' (zie de transcriptie in bijlage 5.5). Voor de toetsing van de representativiteit van de aankomsttitels beperken we ons tot de al eerder gebruikte afdekkingpercentages.

De eerste conclusie is dat de aankomsttitels met een afdekking van 70% voor de aantallen geldrenten uit deze periode niet slecht scoren. Na vergelijking van de afzonderlijke geldrenten uit de verantwoording en de aankomsttitels, zoals weergegeven in bijlage 5.3/T-1, geldt echter hetzelfde commentaar als bij toets I. Het is zelfs verwonderlijk dat binnen een betrekkelijk korte periode van vijftig jaar zo weinig overlappingen te ontdekken zijn. Ik geef hieronder voorbeelden van overlappingen, waarbij de regelnummering van het traktaat uit mijn al genoemde transcriptie afkomstig is:

Regel 10: 'Item Coen die Verwer van enen huuse dat Peters des Olyslegers was v s'

Deze rente correspondeert met een charter van 1355.²⁴⁰

Regel 12: 'Item Ian die barbier van sinen huuse des een brief is x s'

Zie pachtcontract van 1358.²⁴¹

Regel 37: 'Item Jans kijnder van Yperen van oren huse des een brief is x s'

Deze rente komt overeen met een charter van 1351.²⁴²

234 Een Graafse malder was acht vat.

235 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave 1147, rekeningjaar 1465/66 Tafel van de Heilige Geest, folio 20v. In Sambeek werd gerekend met Venrayse inhoudsmaten. Een Venrayse of 'Vense' malder was 12 sester van circa 13 liter = 156 liter. Met dank aan Jos Kuijpers uit Sambeek.

236 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1177a; Essink, *Inventaris*, p 60-61. In de inventaris van Essink wordt abusievelijk gezegd dat de renteverantwoordingen van circa 1380 zijn. Wel heeft Spronc waarschijnlijk in latere jaren een aantal regels toegevoegd, terwijl zeker het overzicht van 'beterings vanden goede' van latere datum is.

237 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1359; Essink, *Regesten*, nr. 214.

238 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1459; Essink, *Regesten*, nr. 219.

239 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1469b, 1360, 1221; Essink, *Regesten*, nrs. 246, 247, 249.

240 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1210.

241 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1589.

242 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1207.

Regel 42: 'Item Grite van Brugghe van oren huse des een brief is xlii s'
Deze rente werd in 1340 ten gunste van de Tafel gevestigd.²⁴³

Regel 60: 'Item Henneken die Greve van Derenborch van sinen hove des een brief is x s'
Zie charter van 15 november 1338.²⁴⁴

De tweede conclusie is dat uit de beginperiode van het geesthuis een derde van de aankomstitels verloren moet zijn gegaan. Van de in totaal 77 door Herman Spronc in 1358 geregistreerde renten zijn van circa 25 rechten geen verwervingsoorkonden meer aanwezig. Dit is niet zo verwonderlijk; het is al zolang geleden, we mogen blij zijn dat nog zoveel charters bewaard zijn gebleven. Het kan echter ook zijn dat een gedeelte van de rechten niet geformaliseerd was door de schepenbank. Samenvattend brengt het resultaat van toets Ia ons niet erg veel verder. De genoemde percentages van 70% en 79,5% als afdekking van aantallen en geld uit de aankomstitels van werkelijke aantallen en geldbedragen is best bevredigend, maar de individuele overlapping van geldrenten is matig.

Wat rest voor het verkrijgen van een indruk van de representativiteit van de aankomstitels is de optische beschouwing van bijlagen 5.3/GH-1, T-1 en T-2 en de vergelijking van de berekende totalen. Zoals gezegd zijn de samenstellende delen van de berekende totalen vaak niet vergelijkbaar. Maar met een beetje goede wil levert de optische beschouwing toch geen onbevredigend resultaat. Vanwege de subjectiviteit geef ik hiervoor echter geen overlapping- of waarderingscijfer. De vergelijking van de accumulatie van renten uit de aankomstitels met de renten uit de rekeningen wettigt in ieder geval het vermoeden dat de aankomstitels verre van compleet zijn. Het zou goed kunnen dat de helft of meer van de aankomstitels verdwenen is. Theoretisch zou zelfs een veelvoud van de bewaard gebleven aankomstitels verloren kunnen zijn gegaan. Even afgezien hiervan zou een verdwenen hoeveelheid aankomstitels met betrekking tot de Graafse armenfondsen tevens de verklaring kunnen zijn van het bestaan van een grote hoeveelheid charters die binnen het bestudeerde tijdvak niet aan vermogenstransacties met de liefdadigheidsfondsen gekoppeld kunnen worden. Bij een dergelijke veronderstelling moet echter de kanttekening gemaakt worden dat een aantal van deze 'retroakten' mogelijk betrekking heeft op vermogenstransacties die na 1600 met de Graafse fondsen plaatsvonden. Dit is door mij niet onderzocht.

5.3.6.3 Toets II

Gasthuis: aantallen roggerenten volgens aankomstitels 1450-1530 versus de mutatie in de aantallen volgens de rekeningen van 1450 en 1530.

Geesthuis: aantallen roggerenten volgens aankomstitels 1466-1552 versus de mutatie in de aantallen volgens de rekeningen van 1466 en 1552.

Bij toets II worden van het gasthuis de roggerenten uit de rekeningen van 1449/1450 en 1529/1530 met elkaar vergeleken. Van het geesthuis worden daarvoor de roggerenten uit de rekeningen van 1465/1466 en 1551/1552 gebruikt.²⁴⁵ Beide perioden beslaan ongeveer tachtig tot negentig jaar. Voor beide instellingen geldt, dat na deze perioden bijna geen roggerenten meer verworven werden. De verschillen of mutaties in de aantallen roggerenten tussen de begin- en de eindjaren van de perioden zijn vervolgens vergeleken met de aanwas van de roggerenten volgens de aankomstitels (zie bijlage 5.3/GH-2 en T-3). Renten, die in de betreffende jaren volgens de rekeningen niet geïnd werden, zijn eveneens meegenomen.

Het gaat bij deze toets namelijk om rechten. Het doet er niet toe of die in de betreffende jaren verzilverd werden of niet. Verzilvering is voor de vermogenstoets niet relevant. Dit geldt trouwens ook voor de vorige toetsen. In de rekeningen worden roggerechten die niet geïnd werden apart genoemd.

Rogge-renten	Gasthuis				Geesthuis			
	rekening 1449	rekening 1529	mutatie	aankomstt. 1451-1530	rekening 1465	rekening 1551	mutatie	aankomstt. 1467-1553
aantal	98	105	7	28	98	155	57	45
totaal rogge	167 m	225 m	58 m	117 m	242 m	344 m	102 m	146 m
lossing				(8½ m)				(7 m)
panding				(27 m)				(22 m)
totaal				81 ½m				117 m
aankt/mutatie				1, 40				1, 15

Tabel 5.3. Mutaties roggerechten volgens de aankomsttitels en de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis van het midden van de vijftiende eeuw tot het midden van de zestiende eeuw.

In het bovenstaande overzichtje is in de kolom aankomsttitels (At) het saldo meegenomen van nieuwe renten (+), pandingen (-) en lossingen (-). Ondanks deze bewerkingen blijven verschillen bestaan tussen de mutaties in de rekeningen en de aankomsttitels. Eigenlijk zijn de verschillen nog groter dan getoond, omdat volgens de aankomsttitels nog zeven rechten verkregen werden met een totaal van achtenhalve malder rogge door de combinatie gast- en geesthuis. Bij beide instellingen was de aanwas van de aantallen roggerechten volgens de aankomsttitels groter dan de mutatie in de rekeningen. Bij het gasthuis was de mutatie in de aankomsttitels liefst 1,4 keer groter dan de mutatie in de rekeningen. De mutatie in de rekeningen geeft echter de werkelijkheid aan. Dit betekent dat de aanwas volgens de aankomsttitels waarschijnlijk nog verder verlaagd moet worden met lossingen en pandingen en andere afstotingen van rechten in natura.

De conclusie is dan ook dat door de lossingmogelijkheid van renten de toets naar de representativiteit van de aankomsttitels dermate vertroebeld wordt, dat die niet meer zinvol is. Overigens gold de lossingmogelijkheid sinds deze periode ook voor geldrenten.

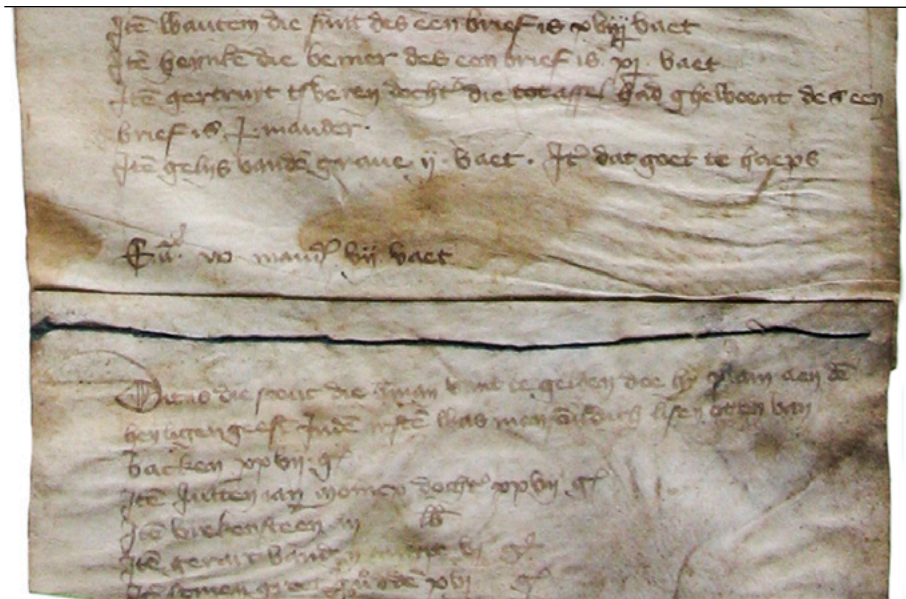
5.3.6.4 Conclusie toetsing representativiteit aankomsttitels

We kunnen niet uitsluiten dat na de verwerving door de armeninstelling van een geldrente of een rente in natura wijzigingen optraden in de nominale waarde door splijting, samenvoeging, gedeeltelijke lossing en conversie. Bovendien kon de rente niet meer bestaan door complete lossing of door juridische actie (panding). Alleen bij vergelijking van totale aantallen en totale nominale waarde lijkt vrij grote overeenkomst te bestaan tussen renten

243 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1198. De rente werd op 22 mei 1340 gevestigd door Wolter van Cuijk, beul van Grave.

244 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1427.

245 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 294 (1529/30) en 1154 (1551/52).



Afb. 5.7. Een gedeelte van de perkamenten rollen van Herman Spronc van circa 1357/1358.
Archief Sint-Catharina-gasthuis Grave, 1177 A.

volgens de aankomstitels en de renten in de rekeningen. Op grond daarvan heb ik het besluit genomen de aankomstitels te gebruiken voor verder onderzoek naar de vermogensvorming van de Graafse armeninstellingen.

5.4 DE VERMOGENSVORMING VAN DE GRAAFSE ARMENINSTELLINGEN

5.4.1 Inleiding

Na de discussie over de representativiteit van de aankomstitels gaan we ons nu concentreren op de vermogensvorming van de Graafse armeninstellingen. Monetaire problemen kunnen onevenwichtige groei veroorzaken. Omdat de instellingen in Grave bijna gelijktijdig ontstonden, moeten we bovendien niet uitsluiten dat ze elkaar bij de fondswerving concurrentie aandeden. Vandaar dat onderzocht moet worden hoe de vermogensgroei van de Graafse armeninstellingen plaatsvond. De vermogensvorming wordt in eerste instantie vastgesteld aan de hand van de door de armeninstellingen verworven aantallen vermogensrechten. Deze informatie wordt geput uit de aankomstitels. Bij deze kwantitatieve analyse worden drie vragen gesteld:

- hoe was de chronologie van de vermogensvorming?
- hoe ontwikkelde zich de samenstelling van het vermogen?
- hoe was de geografische herkomst van de vermogenscomponenten?

Ik zal eerst de spreiding weergeven van de 559 aankomstitels van de armeninstellingen en daarna de samenstelling van de vermogensrechten per instelling. De spreiding van de aankomstitels geeft inzicht in de mate van evenwichtigheid, waarop de vermogens van de armeninstellingen tot stand kwamen. De vermogenscomponenten vormen het bouwwerk of de ruggengraat van het vermogen. Zoals straks duidelijk zal worden was de samenstelling van het vermogen geen constante. Voor het begrijpen waarom bepaalde wisselingen in de samenstelling van het vermogen plaatsvonden is het derde onderwerp mede van belang. Ik beschouw het resultaat van het onderzoek naar de herkomst van de middelen trouwens ook als een nuttige 'bijvangst' voor andere onderzoekers naar het cultuurhistorische verleden van Grave en het Land van Cuijk. De vaststelling van de herkomst van de middelen richt zich in eerste instantie op het aandeel in de financiering van de armeninstellingen van de stad Grave en het omliggende platteland. Daarna wordt de verdeling vanuit het platteland bekeken.

Ik benadruk nogmaals dat dit hoofdstuk zich beperkt tot kwantitatieve analyses. In het volgende hoofdstuk wordt de invloed van monetaire problematiek op de vermogensvorming en in hoofdstuk 7 de mede daardoor ontstane kwetsbaarheid van het vermogen onderzocht. Dan worden waardeanalyses gegeven.

5.4.2 Chronologie van de vermogensvorming

We beginnen met een onderzoek naar de chronologie van de vorming van de vermogens. Daarvoor wordt de spreiding weergegeven van de aankomsttitels. Hiervoor is de lange onderzoeksperiode van driehonderd jaar ingedeeld in vijftien tijdvakken van twintig jaar. Alleen het laatste tijdvak beslaat een periode van dertig jaar.

Aankomsttitels armeninstellingen Grave /cumulatief in aantallen en percentages

periode	groei van de aantallen				procentuele verdeling				in procenten van totaal van 1600			
	gasthuis	tafel	samen	totaal	gasthuis	tafel	samen	totaal	gasthuis	tafel	samen	totaal
1290-1310	8	10	0	18	44,4%	55,6%	0,0%	100,0%	1,4%	1,8%	0,0%	3,2%
1310-1330	22	24	0	46	47,8%	52,2%	0,0%	100,0%	3,9%	4,3%	0,0%	8,2%
1330-1350	46	46	0	92	50,0%	50,0%	0,0%	100,0%	8,2%	8,2%	0,0%	16,5%
1350-1370	52	85	0	137	38,0%	62,0%	0,0%	100,0%	9,3%	15,2%	0,0%	24,5%
1370-1390	64	120	0	184	34,8%	65,2%	0,0%	100,0%	11,4%	21,5%	0,0%	32,9%
1390-1410	85	151	0	236	36,0%	64,0%	0,0%	100,0%	15,2%	27,0%	0,0%	42,2%
1410-1430	103	177	0	280	36,8%	63,2%	0,0%	100,0%	18,4%	31,7%	0,0%	50,1%
1430-1450	137	187	0	324	42,3%	57,7%	0,0%	100,0%	24,5%	33,5%	0,0%	58,0%
1450-1470	155	210	0	365	42,5%	57,5%	0,0%	100,0%	27,7%	37,6%	0,0%	65,3%
1470-1490	169	242	0	411	41,1%	58,9%	0,0%	100,0%	30,2%	43,3%	0,0%	73,5%
1490-1510	178	254	0	432	41,2%	58,8%	0,0%	100,0%	31,8%	45,4%	0,0%	77,3%
1510-1530	191	270	0	461	41,4%	58,6%	0,0%	100,0%	34,2%	48,3%	0,0%	82,5%
1530-1550	209	279	19	507	41,2%	55,0%	3,7%	100,0%	37,4%	49,9%	3,4%	90,7%
1550-1570	246	282	20	548	44,9%	51,5%	3,6%	100,0%	44,0%	50,4%	3,6%	98,0%
1570-1600	253	283	23	559	45,3%	50,6%	4,1%	100,0%	45,3%	50,6%	4,1%	100,0%
Totaal	253	283	23	559	45,3%	50,6%	4,1%	100,0%	45,3%	50,6%	4,1%	100,0%

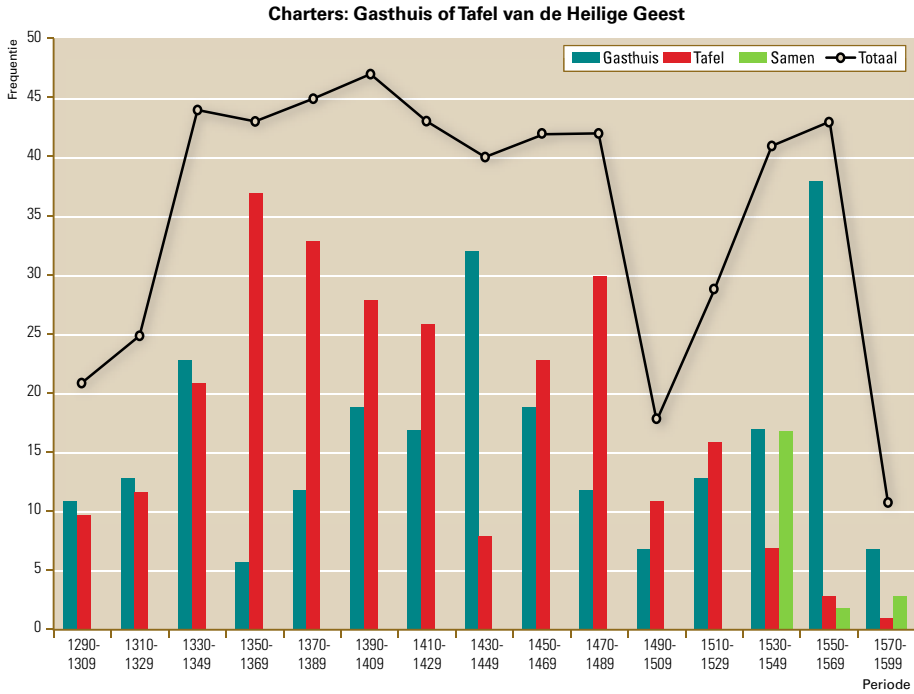
Tabel 5.4. Spreiding aankomsttitels 1291-1600 van de grootschalige armeninstellingen te Grave over 15 perioden van 20 jaar.

Opmerkingen:

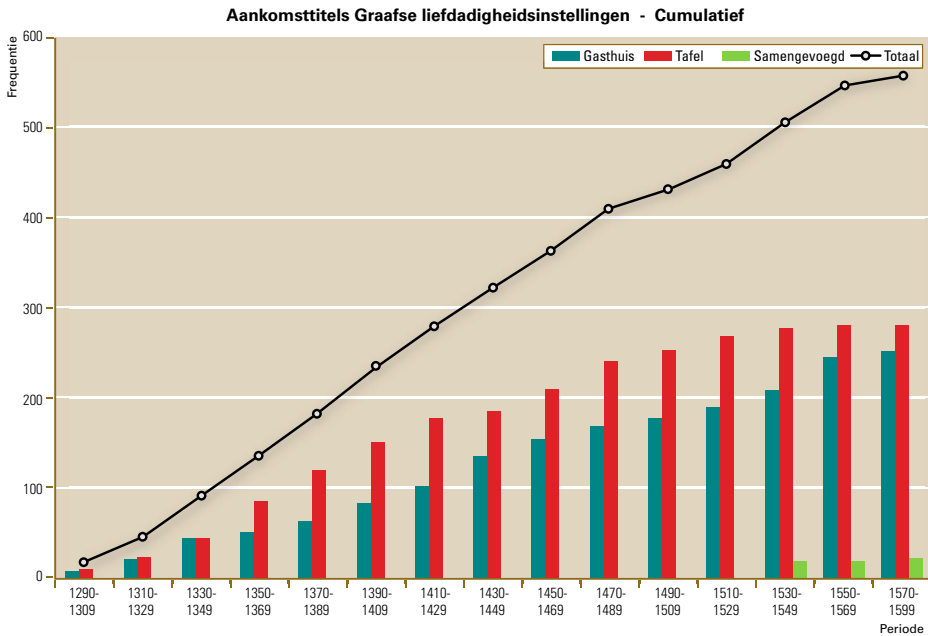
- de tabel geeft de verdeling aan van 559 aankomsttitels over vijftien perioden van twintig jaar;
- een aankomsttitel kan soms verschillende vermogensrechten inhouden, voor het chronologisch inzicht vormt de aankomsttitel een beter uitgangspunt;
- de verdeling is allesbehalve gelijkmatig: tot 1350 lopen de twee instellingen met elkaar in de pas, daarna treedt een tegengestelde cyclische beweging in;²⁴⁶
- tot de periode 1530-1550 hadden de charters voor 65% betrekking op de Tafel en voor 35% op gasthuis, daarna golden de charters vooral het gasthuis (63%) en de gecombineerde instelling (23%). De Tafel kreeg nog maar 14%;
- de totale verdeling tot 1600 werd uiteindelijk 46% gasthuis, 50% Tafel en 4% gecombineerd.

In totaal zijn de charters dus bijna gelijkelijk verdeeld over het gasthuis en het geesthuis. De genoemde tegengestelde cyclische beweging intrigeert. In de volgende paragraaf krijgt dit verschijnsel wat meer aandacht.

De eerste twee grafische weergaven van de aankomsttitels betreffen de chronologie van de vermogensvorming van de twee Graafse armeninstellingen. Het doel is louter informatief: een eerste kennismaking met de materie waarmee straks ons onderzoek zal plaatsvinden. Voor de chronologische weergave kunnen we de data van tabel 5.4 gebruiken. Tabel 5.4 vormt als het ware een drieliuk, waarvan het linker- en het rechtergedeelte opnieuw gepresenteerd worden, maar nu op grafische wijze (grafieken 5.1 en 5.3). De spreiding van de charters over 15 perioden van 20 jaar wordt in een staafdiagram weergegeven.



Grafiek 5.1 Chronologisch overzicht van de periodieke vermogensvorming van de grootschalige armeninstellingen te Grave 1290-1600 in aantallen aankomsttitels.



Grafiek 5.2. Periodieke en cumulatieve aantallen aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen.

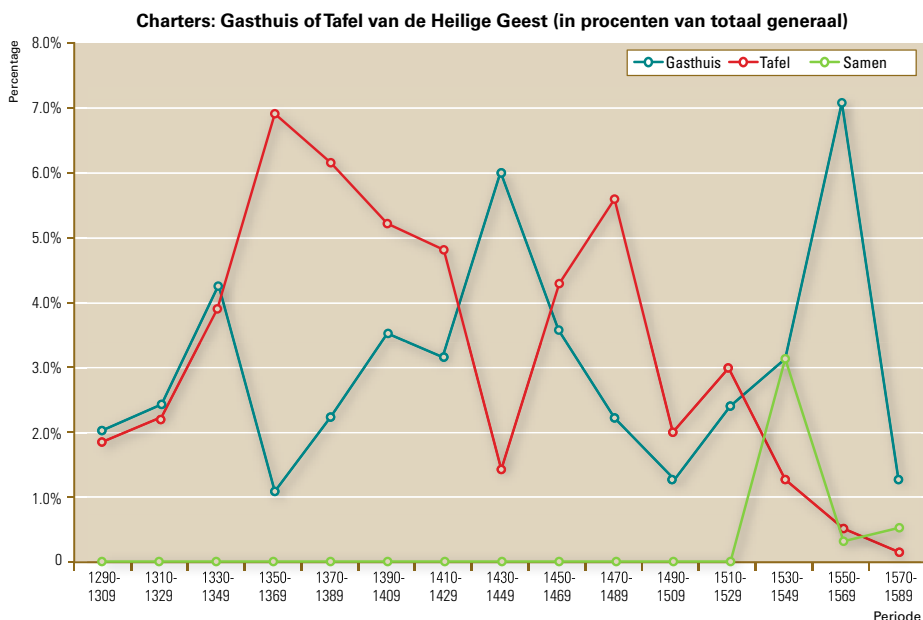
De getrokken lijnen demonstreren dat een groot deel van de vermogens van de Graafse armenfondsen gevormd werd in de periode 1330-1490. De periode 1530-1570 geldt wat dat betreft als een 'nabrandertje'. De eerste periode was niet alleen van langere duur, ook per tijdseenheid werden beduidend meer vermogenstitels binnengehaald: 57% van het tot 1600 geaccumuleerde gasthuisvermogen en 77% van de vermogenstitels van de Tafel. Het grootste gedeelte van het nabrandertje in de zestiende eeuw was bestemd voor het gasthuis.

Wat opvalt is dat de vorming van het totale vermogen niet of nauwelijks verstoord werd door enkele catastrofale gebeurtenissen, bijvoorbeeld de grote hongersnood van 1315-1317, de Zwarte Dood van de jaren 1349-1351 en de crisis van de jaren twintig van de zestiende eeuw. Het lijkt er eerder op dat deze gebeurtenissen fondsvorming positief beïnvloed hebben. De grafiek vertoont twee dieptepunten in de aankomst van vermogenstitels: het tijdvak 1490-1510 en het grootste gedeelte van de tweede helft van de zestiende eeuw.²⁴⁷ De eerste dip moet een gevolg geweest zijn van de crisisperiode na het overlijden van Maria van Bourgondië (1482) die met verschillende oorlogsschermseligen gepaard ging.²⁴⁸ Volgens Trio gingen crises gepaard met een terugloop van lidmaatschappen van religieuze instellingen.²⁴⁹ Dat gold kennelijk ook voor de ondersteuning van armeninstellingen. Goudriaan suggereert dat rond 1520 het rijke Roomse leven op zijn retour was.²⁵⁰ Evenals Goudriaan zwakt Speetjens een eventuele revolutionaire omslag af.²⁵¹ Blockmans wijst op de periode 1520-1559, toen door extreme belastingheffing financiële uitputting van de bevolking in de Lage Landen plaatsvond.²⁵² Rössner meldt dat in het Nederrijng gebied in de periode 1500-1540 de 'Spendenfreadigheid' teruggevallen was.²⁵³ Uit grafiek 5.1 blijkt dit niet. Integendeel, de getrokken lijn vertoont een opmerkelijke opleving in de vermogensgroei van de Graafse armeninstellingen.²⁵⁴

De tweede dip heeft ongetwijfeld te maken met de Opstand. Sinds de verpanding in 1559 aan Willem van Oranje was Grave tijdens de Opstand afwisselend in Staatse en Spaanse handen. De bezetting door de Spaanse troepen duurde van 1568 tot 1576 en 1586 tot 1602.²⁵⁵ De radicaliserende politiek van toonaangevende calvinisten en de apathische houding van de katholieken in de grote zuidelijke steden in de jaren na de Pacificatie van Gent, waren misschien ook merkbaar in Grave, maar die kunnen volgens mij niet van invloed geweest zijn op de grootschalige armenzorg, omdat die daar immers al eeuwenlang een stedelijke aangelegenheid was. Bovendien probeerde Willem van Oranje de katholieke Kerk in de zuidelijke provincies niet tegenover zich te krijgen.²⁵⁶

Volgens het 'geelboek' van Grave ondernamen de gereformeerden in 1573 een mislukte poging vier 'aelmoeseniers heeren ende hoere officien' aan te stellen 'vuyt den besten deser stadt goede getrouwe rechtverdige ende godtfruchtige mannen sachtmoedich van zinnen ende van goeder fame' om de armenzorg, die het volgens hun zeggen door de barre omstandigheden behoorlijk had laten afweten, weer op orde te krijgen. Het aantal behoeftigen en huisarmen was gegroeid. Er wordt duidelijk gesproken over de armen in de stad en de omliggende dorpen.²⁵⁷

Het staafdiagram in grafiek 5.1 geeft aan dat de vermogens van de twee Graafse armeninstellingen geen gelijke ontwikkelingsgang doormaakten. Dit wordt duidelijker aange-toond indien we de periodieke aantallen per armeninstelling uitdrukken in de tot 1600 geaccumuleerde vermogenstitels en die in een lijngrafiek weergeven:



Grafiek 5.3 Periodieke donaties aan de Graafse armenfondsen in % van het totale geschonken vermogen van 1290 tot 1600 in aantallen vermogenstitels.

Uit deze grafiek blijkt dat, met uitzondering van de aanloopperiode van 1290 tot circa 1340, de vermogens van de twee fondsen in tegengestelde cyclische golven tot stand kwamen. Vanaf circa 1340 werd overwegend of aan het gasthuis of aan het geesthuis geschonken. Een piek of dip in de bijdragen aan de ene instelling ging veelal gepaard met een dip of een piek bij de andere instelling. Ik doe twee pogingen om dit te verklaren:

- de financiering van beide fondsen werd voornamelijk uit dezelfde buidels gedaan;
- men financierde pas als de nood bij één van de instellingen aanzienlijk opgelopen was, met als gevolg dat er dan geen middelen meer beschikbaar waren voor de ander.

Als voorbeeld van deze veronderstellingen zou de al genoemde brand van het gasthuis in of kort vóór 1357 kunnen gelden: voor de wederopbouw van het gasthuis werd op verzoek van het stadsbestuur geld ingezameld.²⁵⁸ Tegelijkertijd liep het aantal door het geesthuis verworven vermogenstitels terug.

²⁴⁷ Zie ook paragrafen 2.4.2 en 2.4.2.1.

²⁴⁸ Geurts, 'Tussen droom en daad', 96-104; Van Uytven, 'Crisis', 420-435.

²⁴⁹ Trio, *Volksreligie*, 189-197. Hij wijst bijvoorbeeld op de perioden 1447-1453 en 1482-1492.

²⁵⁰ Goudriaan, 'Het einde', 67. Hoewel de geschriften van Luther rond 1520 veelvuldig in de Nederlanden circuleerden, ziet Goudriaan deze terecht niet als een omslag naar de Reformatie. Duke, *Reformation*, 8-18. Zie ook De Visser, *Luther's geschriften*, 177-181.

²⁵¹ Speetjens, 'A Quantitative Approach', 122-123.

²⁵² Blockmans, *Metropolen*, 619-620.

²⁵³ Rössner, *Deflation*, 119. Dit werd onder meer zichtbaar door mindere giften aan armen en kerken.

²⁵⁴ De opgaande lijn sinds 1520 is in overeenstemming met de constatering van Mol ten aanzien van Friese legaten ten behoeve van armeninstellingen. Mol, 'Friezen', 56, 64 grafiek 8: Caritatieve beschikkingen. Ook Sweetinburgh stelt dat testamentaire beschikkingen ten gunste van de armen in het zestiende eeuwse Canterbury geen onderbrekingen vertoonden. Sweetinburgh, 'The Poor', 73. Kent vertoende volgens Lutten en Salter veel overeenkomst met de Lage Landen: Lutten en Salter, 'Introduction', 1-2.

²⁵⁵ Douma en Van den Brandt, *Het Land van Cuijk*, 153-155; De Graaf, *De oorlog*, 129, 196, 210, 212, 226; Van der Essen, *Alexandre Farnèse V*, 30-43.

²⁵⁶ Parker, *Faith*, 190-193 (secularisatie van katholieke fondsen); Van der Lem, *De Opstand*, 104-109; Van Gelderen, *The Political Thought*, 213-215.

²⁵⁷ BHC, Oud Archief Grave, 79, folio 254r-257v. Met dank aan dr. Leny van Lieshout.

²⁵⁸ Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 180; Essink, *Regesten*, nr. 208.

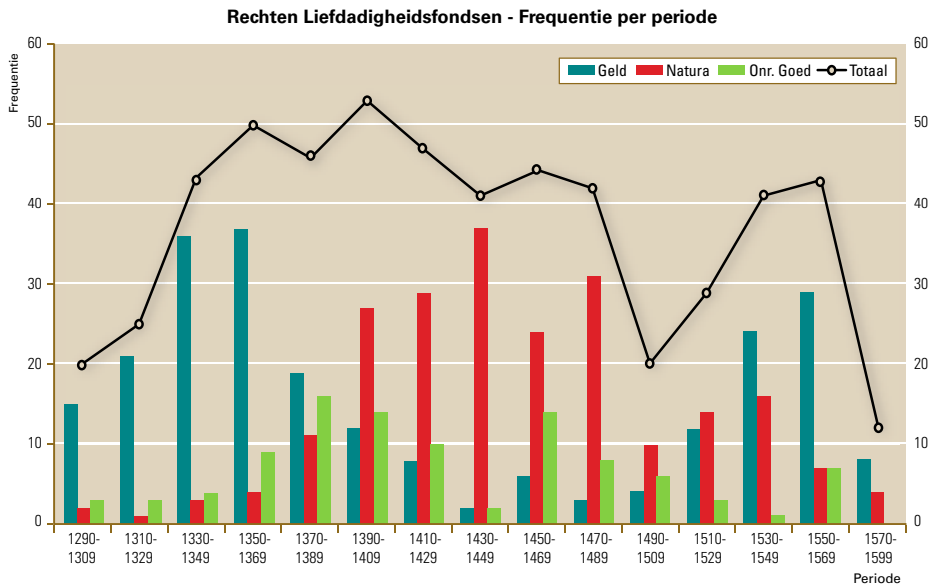
5.4.3 De ontwikkeling van de samenstelling van de vermogens

Zoals bij de inleiding van de toetsing van de representativiteit van de aankomstitels is gezegd, vertegenwoordigen de 559 geselecteerde aankomstitels formele vastleggingen van 584 vermogenscomponenten. Deze componenten kunnen in volgorde van belang ingedeeld worden in de oud-vaderlandse rechtsbegrippen onlichamelijke en lichamelijke goederen.²⁵⁹ Beide vormen van onroerend goed werden de gehele bestudeerde periode door verworven. Zoals gezegd kwamen renten als onlichamelijk onroerend goed het meest voor. Het rentevermogen wordt in twee groepen weergegeven: renten in geld en renten in natura, dat nagenoeg uit rogge bestond. De derde groep bestaat uit alle overige onroerende goederen: de rest van het onlichamelijke onroerend goed, waaronder tienden, en het lichamenlijk onroerend goed. Samenvattend geef ik voor de analyse van de fondsvorming van de Graafse armeninstellingen nogmaals de drie categorieën uit de aankomstitels geformeerde vermogenscomponenten:

- renten in geld (geld)
- roggerenten (natura)
- overig onroerend goed (rest onroerend goed)

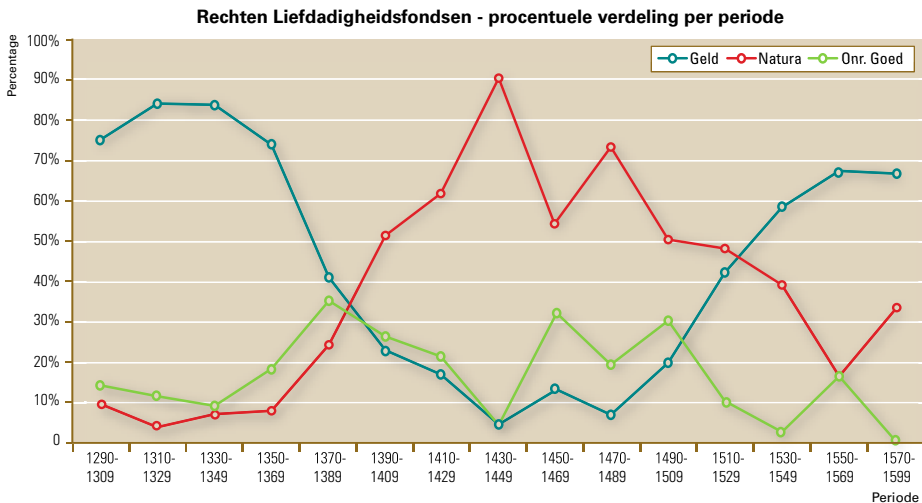
Door deze aanpak is het hopelijk duidelijk dat vermogen in mijn onderzoek geen boekhoudkundig eigen vermogen is, maar een bedrijfseconomisch vermogen in de zin van activa die jaarlijkse opbrengsten genereerden. De activa waren geschenken of aangeschaft uit de gereede middelen van de instellingen. De gereede middelen kwamen beschikbaar uit schenkingen, leningen of uit de exploitatie. Om dubbeltellingen te voorkomen zijn deze contanten buiten beschouwing gelaten. Na bestudering van de rekeningen van de armeninstellingen uit de vijftiende en zestiende eeuw is bovendien gebleken, dat het geen doelstelling was van de instellingen een minimale hoeveelheid liquideiten aan te houden. Ware dit wel het geval geweest, dan had ik dit minimum als vierde component meegenomen. Zo werden bij lossingen van renten de vrijgekomen liquide middelen geherinvesteerd in een van de drie hierboven genoemde componenten. Een voorbeeld hiervan wordt later in hoofdstuk 7 gegeven. Er is nog een belangrijke factor die het plausibel maakt dat het aanhouden van contanten geen doelstelling van de armmeesters geweest kan zijn: muntverzwakking. Dit is aan het einde van paragraaf 3.4 besproken.

Bij de bespreking van de afzonderlijke categorieën wordt de hierboven aangegeven volgorde aangehouden. We beginnen opnieuw met een totaaloverzicht van de vermogensvorming. Maar daarbij worden ook de periodieke aantallen van de drie genoemde categorieën vermogenstitels weergegeven:



Grafiek 5.4. Periodieke realisatie van vermogenscomponenten door de Graafse armenfondsen

De getrokken lijn geeft de periodieke aangroei van het totale vermogen weer. De staafdiagram laat zien uit welke componenten de aangroei bestond. Hiermee wordt onmiddellijk het belang van renten in geld en in natura duidelijk. Uit het cijferoverzicht in bijlage 5.3 kan afgeleid worden dat van de 559 bewaard gebleven vermogensmutaties bij de Graafse armenfondsen ruim 82% bestond uit rentebrieven in geld of natura. Slechts 18% bestond uit overdrachten van overig onroerend goed. De staafdiagram geeft aan hoe de verdeling van de vermogenstitels over de vijftien perioden van twintig jaar was. Deze verdeling wordt nog eens gepresenteerd in een lijngrafiek, maar nu in procenten van de tot 1600 geaccumuleerde verworven titels.



Grafiek 5.5. Procentuele verdeling over perioden van 20 jaar van aantallen verschillende vermogens-componenten van de Graafse armenfondsen in % van de tot 1600 geaccumuleerde aantallen.

In deze grafiek wordt nogal suggestief weergegeven dat bij de rentebrieven die door de Graafse fondsen werden verworven, het gebruik van geld lange tijd plaats maakte voor natura (rogge). Deze ontwikkeling werd volgens de aankomsttitels rond 1350 ingezet. Bijna de gehele vijftiende eeuw werden nauwelijks nog geldrenten verworven. In hoofdstuk 6 zal uiteengezet worden of dit alleen voor de Graafse armeninstellingen gold of dat dit een algemeen verschijnsel was.

Bij de behandeling van de representativiteit van de aankomsttitels bleek al uit de renteverantwoording van 1358 van Herman Spronc dat tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw het gebruik van roggebrieven nog onbeduidend was. Dit renteoverzicht was een momentopname. We konden niet zien hoe de spreiding van roggerenten over de periode 1302-1358 was. Dat wordt met deze grafiek wel duidelijk gemaakt. Hieronder volgt een samenvatting uit de aankomsttitels van door het gasthuis en het geesthuis verworven roggerenten van 1291 tot 1400:

jaar	gasthuis	geesthuis	totaal	jaar	gasthuis	geesthuis	totaal
1291-1302	0		0	subtotaal	2	7	9
1302		1	1	1376		1	1
1306		1	1	1379	2	1	3
1310	1		1	1381		3	3
1346		1	1	1387	1	1	2
1347		1	1	1389		1	1
1348	1		1	1390		1	1
1356		2	2	1391		2	2
1357		1	1	1392	1	1	2
				1394		1	1
				1399		2	2
				1400	1	1	2
subtotaal tot 1358	2	7 ²⁶⁰	9	Totaal 1291-1400	7	22	29

Tabel 5.5. Aantallen roggerenten 1291-1400 uit de aankomsttitels

De weergegeven aantallen zijn weliswaar klein, maar toch kan vastgesteld worden dat het gebruik van roggerenten pas begon te groeien rond 1380. We kunnen tevens zien dat het geesthuis twee maal zoveel roggerenten verwierf als het gasthuis. Dit zal ongetwijfeld te maken hebben met de grotere roggebehoefte van het geesthuis, dat veel meer brood nodig had dan het gasthuis. Bedeling in broden was de primaire doelstelling van het geesthuis. Ik kom hierop terug in hoofdstuk 7.

De grafische voorstelling demonstreert na 1450 een inzinking in de populariteit van roggerenten. Waarschijnlijk leidden de integratie van Brabant in het Bourgondische Rijk en de munthervorming van Filips de Goede tot een kortstondig herstel van vertrouwen in geld. Pas omstreeks 1490 kwam het gebruik van geld weer terug. In hoofdstuk 6 wordt dit verder besproken. Roggerenten verloren daarna geleidelijk in betekenis. Het hernieuwde gebruik van rechten in geld hield aan tot het begin van de Opstand. Vanaf dat moment valt weer een opleving in roggerenten te bespeuren.

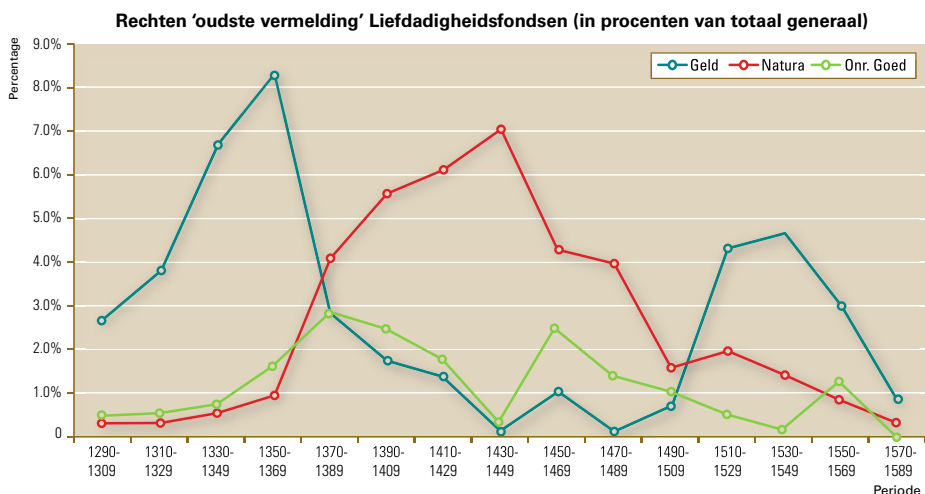
De ontwikkelingen in de tweede helft van de zestiende eeuw zijn in deze grafische voorstelling wat moeilijker te volgen, maar het heeft er alle schijn van dat de donaties aan de Graafse armenfondsen op een laag pitje gezet werden. Hierboven is al gemeld dat Grave verschillende keren bezet en ontzet werd.

Alle tot dusver getoonde overzichten en grafieken zijn weergaven van ontwikkelingen zoals die zich in de aantallen vermogenscomponenten bij de Graafse armenfondsen voordeden. De database die hierbij gebruikt is, bevat vermogensrechten op het moment dat die door de instellingen verworven werden. Vele van deze rechten waren echter al eerder gevestigd. Voor het bepalen van de werkelijke cesuurmomenten in het verloop van geld- en roggerechten is het daarom van belang zoveel mogelijk terug te grijpen naar de oorspronkelijke stichtingsjaren van de rechten of vroegere transporten van deze rechten. Ik toon daarom het cijfermateriaal opnieuw, maar nu aan de hand van de oudst bekende retroakten van de relevante vermogensrechten, zoals weergegeven in bijlage 5.2.1.

Oudste retroakten vermogensrechten armeninstellingen Grave/aantallen en procenten

periode	groei van de aantallen				procentuele verdeling				in procenten van totaal van 1600			
	geld	natura	onr.goed	totaal	geld	natura	onr.goed	totaal	geld	natura	onr.goed	totaal
1290-1310	15	2	4	21	71,4%	9,5%	19,0%	100,0%	2,7%	0,4%	0,7%	3,8%
1310-1330	22	2	3	27	81,5%	7,4%	11,1%	100,0%	3,9%	0,4%	0,5%	4,8%
1330-1350	37	3	4	44	84,1%	6,8%	9,1%	100,0%	6,6%	0,5%	0,7%	7,9%
1350-1370	45	5	9	59	76,3%	8,5%	15,3%	100,0%	8,0%	0,9%	1,6%	10,5%
1370-1390	16	24	16	56	28,6%	42,9%	28,6%	100,0%	2,9%	4,3%	2,9%	10,0%
1390-1410	10	33	13	56	17,9%	58,9%	23,2%	100,0%	1,8%	5,9%	2,3%	10,0%
1410-1430	8	35	9	52	15,4%	67,3%	17,3%	100,0%	1,4%	6,3%	1,6%	9,3%
1430-1450	1	40	2	43	2,3%	93,0%	4,7%	100,0%	0,2%	7,1%	0,4%	7,7%
1450-1470	6	24	14	44	13,6%	54,5%	31,8%	100,0%	1,1%	4,3%	2,5%	7,9%
1470-1490	1	22	8	31	3,2%	71,0%	25,8%	100,0%	0,2%	3,9%	1,4%	5,5%
1490-1510	4	9	6	19	21,1%	47,4%	31,6%	100,0%	0,7%	1,6%	1,1%	3,4%
1510-1530	24	11	3	38	63,2%	28,9%	7,9%	100,0%	4,3%	2,0%	0,5%	6,8%
1530-1550	25	8	1	34	73,5%	23,5%	2,9%	100,0%	4,5%	1,4%	0,2%	6,1%
1550-1570	17	5	7	29	58,6%	17,2%	24,1%	100,0%	3,0%	0,9%	1,3%	5,2%
1570-1600	5	2	0	7	71,4%	28,6%	0,0%	100,0%	0,9%	0,4%	0,0%	1,3%
Totaal	236	225	99	560	42,1%	40,2%	17,7%	100,0%	42,1%	40,2%	17,7%	100,0%

Tabel 5.6. Vermogensrechten gecorrigeerd naar oudste retroakten



Grafiek 5.6. De periodieke verdeling van de oudste retroakten van de vermogensrechten van de Graafse armenfondsen in % van het tot 1600 geaccumuleerde totaal.

Deze grafiek bevestigt het vermoeden dat de snijpunten van de lijnen van geld- en rogge-renten vroeger liggen dan in de vorige grafiek. De verschuivingen zijn echter verschillend. Het eerste snijpunt ligt nu tien jaar eerder, rond 1375, terwijl het tweede snijpunt zestien tot zeventien jaar naar voren getrokken is en nu rond 1505 ligt. De snijpunten geven de omslag weer, het voorspel van de omslag lag uiteraard eerder. Zo illustreert het snijpunt rond 1375 dat de betekenis van geld al eerder was afgenomen en dat rogge al eerder als substituuut werd gebruikt. In dit voorspel past de winterperiode van 1368/1369, die wat beschikbaarheid van geld betreft, een dieptepunt geweest moet zijn.²⁶¹ Voor monetaire beschouwingen zijn deze data dus relevant. De grafiek leent zich niet voor verdere interpretaties. Zo kan niet gesteld worden dat het verval in de donaties aan de Graafse armenfondsen in de zestiende eeuw eerder inzette dan uit de vorige grafiek bleek. De voorgeschiedenis van rechten die aan de armenfondsen werden overgedragen is immers niet van invloed op de realiteit van de vermogensontwikkeling van de armenfondsen. Bovendien mogen we aannemen dat het beeld van met name de laatste vijftig jaar van de getoonde periode anders geweest zou zijn wanneer de voorlopers van rechten die in de zeventiende eeuw aan de Graafse armenfondsen werden overgedragen op dezelfde manier verwerkt waren.

5.4.4 Monetaire contractie in de veertiende en vijftiende eeuw

West-Europa kampte tijdens de late middeleeuwen door oorlogen met een economische crisis, die de 'Great Depression' wordt genoemd.²⁶² Hiermee ging een monetaire crisis gepaard die veroorzaakt werd door muntverzwakkingen en gebrek aan muntmetaal.²⁶³ De gestagneerde aanvoer van muntmetaal leidde tot monetaire contractie, die met enkele onderbrekingen van 1370 tot 1470/1490 aanhield.²⁶⁴ Het was een probleem dat een groot deel van West-Europa, met inbegrip van Engeland, de Lage Landen, Toscane en Aragon-Navarra, trof.²⁶⁵ Zoals gezegd in hoofdstuk 3 richt mijn onderzoek zich niet specifiek op de problematiek rond de aanlevering van muntmetaal. Toch wil ik een korte toelichting geven.

De verklaring van de gestagneerde aanvoer van muntmetaal is niet eenvoudig te geven. We moeten oppassen dat oorzaken en symptomen niet door elkaar gehaald worden. De belangrijkste oorzaken van stagnaties in de aanvoer van muntmetaal waren het uitgeput raken van de Europese goud- en zilvermijnen en de verminderde aanvoer van goud uit Noord-Afrika naar Italië.²⁶⁶ Blanchard heeft omvangrijk onderzoek naar deze stagnaties gedaan.²⁶⁷ Bovendien bestudeerde hij de wisselende beschikbaarheid van muntspecie in Azië, waarmee Europa belangrijke handelsbetrekkingen had.²⁶⁸

Verder waren in veel grotere mate dan nu munten onderhevig aan slijtage, of gingen door allerlei oorzaken zelfs verloren. Zonder aanvoer van nieuw muntmetaal betekende dit monetaire contractie.

Maar er was meer aan de hand, Munro geeft een samenvatting:²⁶⁹

- door verminderd vertrouwen in economie en munten werden hoogwaardige munten en edele metalen opgepot;²⁷⁰
- na de Zwarte Dood werd door pronkzucht veel edelmetaal opgeslokt;
- door invoer van luxe artikelen uit Azië en het Midden-Oosten verslechterden de betalingsbalansen van Europese landen, waardoor edelmetaal, vooral goud geëxporteerd moest worden.²⁷¹

Er kwam een einde aan de 'bullion famine' toen vanaf de jaren 1470 in Zuid-Duitsland – onder andere in Saksen - door nieuwe delvingstechnieken op grote schaal zilver beschikbaar

kwam.²⁷² Volgens verschillende onderzoekers ontstond toen een nieuw probleem, omdat dit muntmetaal gedeeltelijk in handen van monopolistische organisaties was.²⁷³ Hiervoor zijn volgens Wolfgang von Stromer twee elkaar beïnvloedende oorzaken aan te wijzen: de kostbare nieuwe technieken van delven en beheersing van de markt van goud en zilver door kapitaalcrachtige ondernemingen die deze operaties financierden.²⁷⁴ Dit schijnt ook al eerder gebeurd te zijn. Ik citeer een samenvatting van Von Stromer als vooraanstaand onderzoeker van deze materie:

‘Das Verteilungsmuster der Gewinnung und des Vertriebes von Bunt- und Edelmetallen und die Beherrschung der Metallmärkte der damaligen Welt durch die Oberdeutschen erreichten ihre vollkommenste Ausprägung im “Zeitalter der Fugger”, ca. 1480-1560. Dieses Phänomen war jedoch schon weitgehend vorgezeichnet und vorbestimmt durch die Entwicklung der maßgebenden Komponenten im vorausgehenden Jahrhundert. Es war dies das Ergebnis eines mehr als vier Generationen währenden Wettkampfs um die entscheidenden Erzvorkommen und um die Weltmärkte für Gold, Silber und Kupfer zwischen oberitalienischem, hansischem und oberdeutschem Großkapital. Die politischen Folgen dieser Vorgänge beeinflussten die Geschichte Europas von der Mitte des 14. bis zum 16. Jahrhundert. Die nächste große Umverteilung erfolgte erst mit dem massenhaften Einströmen des Kolonialsilbers, der Preisrevolution und der dadurch ausgelösten Wirtschaftskrise.’²⁷⁵

Von Stromer duidt dus op ongewenste controle van de markten van edelmetaal door Noord-Duitse en Noord-Italiaanse financiële grootmachten en de Hanze. Verder verwijst ik naar Reichert voor de rol van vooral Florentijnse kooplieden-financiers in de munthervormingen in Bohemen en de rechten die zij hadden in de goud- en zilvermijnen aldaar in de veertiende eeuw, en naar Spufford voor de ‘Bullion-Famines’ van de late middeleeuwen en de aanvoer van muntmetaal en om te illustreren dat dit geen historisch novum was, naar de daaraan voorafgaande periode van circa 1160 tot circa 1330.²⁷⁶ Uit het onderzoek van Reichert blijkt trouwens dat Noord-Italiaanse kooplieden-financiers zich niet met de distributie van goud en zilver bezighielden.²⁷⁷ Rössner geeft in een recente studie een beeld van de groeiende invloed van onder andere Duitse financieringshuizen op de winning van zilver in Centraal Europa tijdens de vijftiende en zestiende eeuw.²⁷⁸ Aan deze monopolistische optredens kwam inderdaad pas een einde toen vanaf 1540 op grote schaal koloniaal zilver werd aangevoerd.

-
- 261 De Roover, *Money*, 319. Ongeveer tegelijkertijd werd begonnen met een massale aanmuntning van plakken, ook in Gelre. De transactiemunt volgde dit kennelijk niet.
- 262 Munro, ‘Warfare’, 4.
- 263 Zie voor voor Vlaanderen, Brabant en de Lage Landen: Munro, ‘Wage-stickiness’, 213-216, 235-236 (Table 3), 237-239 (Table 4).
- 264 Volgens Munro openbaarde schaarste van muntmetaal zich al in de jaren 1320 en 1330, maar door de Zwarte Dood en de demografische gevolgen daarvan manifesteerde deze schaarste zich pas opnieuw in de jaren 1370. Munro, ‘Warfare’, 6-7.
- 265 Day, ‘The Great Bullion Famine’, 3-54; Munro, ‘Wage-stickiness’, 213; Spufford, *Money*, 346-347, 415-422 (Appendix III).
- 266 Munro, ‘Wage-stickiness’, 214.
- 267 Blanchard, *Mining* 3, hoofdstukken 2 en 3. In hoofdstuk 6 behandelt hij goud in ‘Sub-Saharan Africa’. Hij onderscheidt in Europa een tweede ‘great Bullion Famine’ van 1392 tot 1412/25, een derde ‘Balkan Silver Long-Cycle’ van 1395/1415 tot 1445 en van 1465 tot 1566 en het einde van de eerste ‘Long Counter-Cycle’ van 1395/1415 tot 1454 van de Europese goudindustrie.
- 268 Blanchard, *Mining* 3, 1335-1339 (overview). Golfbewegingen in de beschikbaarheid van muntspecie in Zuidoost-Azië en Europa en daarvan afhankelijke prijzen van commodities bepaalden de omvang van de handel tussen deze continenten.
- 269 Munro, ‘Wage-stickiness’, 212-213.
- 270 Munro, ‘Warfare’, 8-12.
- 271 Day, ‘The Great Bullion Famine’, 6-12. In de vijftiende eeuw werd volgens Day jaarlijks gemiddeld een ton puur goud naar de Levant verscheept. Dit kwam overeen met de gemiddelde jaarlijkse goudproductie van Hongarije in de periode 1325-1350 en in zilverwaarde met de helft van de gemiddelde jaarproductie van Kutna Hora in de periode 1300-1350 of tweemaal die van Sardinië in de periode 1326-1364.
- 272 Rössner, ‘Bad Money’, 97, figuur 1.
- 273 Rössner, ‘Bad Money’, 98-99.
- 274 Von Stromer, ‘Die Struktur’, 13-26.
- 275 Von Stromer, ‘Die Struktur’, 13; Munro, ‘Warfare’, 12-14. Zie ook Von Stromer, ‘Hochfinanz’, 2-8.
- 276 Reichert, ‘Oberitalienische Kaufleute’, 269-356; Spufford, *Money*, 109-132 (hoofdstuk 5), 339-362 (hoofdstuk 15), 388. Op de laatste pagina memoreert Spufford de Noord-Italiaanse kooplieden die de interlokale geldstromen beheersten.
- 277 Reichert, ‘Oberitalienische Kaufleute’, 301-315.
- 278 Rössner, *Deflation*, 349-351, 355.

Voor de casus is van belang welke gevolgen de monetaire contractie op de samenleving had en meer specifiek op de vorming van fondsen van de Graafse armeninstellingen. Als algemeen effect op de samenleving schijnen vooral in de lokale commercie kredietverstrekking en compensatiehandel grote vormen aangenomen te hebben.²⁷⁹ Ten aanzien van de Graafse fondsen blijkt dat tijdens de monetaire contractie bij de verwerving van vermogensrechten de nominale waarde daarvan niet meer in rekenwaarde van munten gebeurde, maar voornamelijk in rogge. Omdat muntgeld een schaars artikel was geworden, maar mogelijk ook door muntverzwakkingen, was het vertrouwen in munten als waardemeter kennelijk verloren gegaan. Dit was geen plaatselijke aangelegenheid. Zo stipt Kappelhof dit verschijnsel in zijn artikel over de Bossche geefhuizen eveneens aan.²⁸⁰ Hij doet dit echter terloops, omdat zijn onderzoek naar het vermogen van de armeninstellingen niet vanuit de aankomsttitels, maar vanuit de rekeningen is gedaan.

In hoofdstuk 6 wordt aan de hand van de aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen uitvoerig op muntverzwakking ingegaan. In hoofdstuk 7 wordt in verband met muntverzwakking de invloed op de kwetsbaarheid van het vermogen bestudeerd.

5.4.5 Enkele conclusies naar aanleiding van de gepresenteerde data over vermogensvorming

Aan de hand van de kwantitatieve analyse van de aankomsttitels en de daaruit voortvloeiende vermogensrechten zijn enkele conclusies te trekken.

De vermogens van de twee Graafse armeninstellingen werden gevormd door drie groepen vermogensrechten: geldrenten, renten in natura (rogge) en overig onroerend goed. Renten vormden verreweg het belangrijkste vermogensbestanddeel. Uit de spreiding van de verworven rechten blijkt allesbehalve een lineaire voortgang van de vermogensvorming.

Het chronologische overzicht van de totstandkoming van het vermogen laat zien dat vanaf 1350 de armeninstellingen vermogensrechten in tegengestelde cycli verwierven. Hiervoor is voornamelijk nog geen duidelijke verklaring te geven. Vermoedelijk slokte de nood bij de ene instelling de bereidheid tot bijdrage aan de andere instelling op.

De grafische weergave van de periodieke ontvangst van renten geeft een opmerkelijke ontwikkeling te zien: in de periode 1370-1390 stagneerde de ontvangst van geldrenten en bloeide die van roggerenten op. In de vijftiende eeuw werd tot 1490 nagenoeg geen gebruik meer gemaakt van geldrenten. Na bestudering van de nog ten dele aanwezige retroakten blijkt dat de cesuur van het gebruik van geldrenten rond 1370 gelegd moet worden. De periode van stilte met geldrenten valt samen met de lange periode van monetaire contractie. Dit gold niet alleen voor de klinkende munt maar ook voor de rekenmunt. Als dit met kwijnend vertrouwen in het gebruik van munten heeft te maken, is het opmerkelijk dat overschakeling op roggerenten al in 1370 gebeurde. De monetaire contractie moest immers nog beginnen. Dan rest maar één verklaring: het vertrouwen was verloren gegaan door aanhoudende fiscale muntverzwakking. Door de monetaire contractie kon vervolgens geen herstel intreden. Dit moest wachten tot in 1460 opnieuw zilver beschikbaar kwam uit Zuid-Duitsland, hoewel monopolistische ontwikkelingen rond de distributie nieuwe problemen inluiden. Hieruit blijkt dat de voortgang van de monetarisering, die al enkele eeuwen daarvoor was ingezet en waarvan het rekenen met muntwaarden een belangrijk aspect was, geen lineair verloop had. De opmerking van Van Bavel naar aanleiding van enkele vanaf 1383 in Mill aangekochte roggerenten dat daar de 'Naturalwirtschaft' lang standgehouden zou hebben, is derhalve onjuist.²⁸¹

5.4.6 De vermogensmarkt in Grave en het Land van Cuijk, een inleidende hypothese op overdracht van renten

Na de kwantitatieve beschouwingen over de vermogensvorming van de Graafse grootschalige armeninstellingen is de volgende opgave de individuele behandeling van de vermogenscomponenten geldrenten, renten in natura (rogge) en overig onroerend goed. Renten vormden het grootste deel van het vermogen. Zoals in hoofdstuk 3 gezegd, werden renten ook op de geld- of vermogensmarkt verhandeld. Dit zal ten dele ook gebeurd zijn in het onderhavige gebied. Daarom wordt de bespreking over de vermogenscomponenten ingeleid met een korte bespreking van de vermogensmarkt in Grave en het Land van Cuijk.

Aangenomen mag worden dat in het Land van Cuijk de grootste kapitaalaccumulatie plaatsvond in Grave. Daar domicilieerden adel en patriciaat. De laatste klasse bestond uit bemiddelde kooplieden. Daarnaast vond kapitaalaccumulatie plaats bij religieuze en wereldlijke instellingen. Onder deze instellingen bevonden zich het gasthuis en het geesthuis. Uit de kapitaalaccumulatie vond het geldaanbod plaats op de vermogensmarkt. Partijen die geld aanboden kunnen natuurlijk zelf ook wel eens behoefte aan geld gehad hebben. Dan bevonden zij zich aan de vraagzijde van de vermogensmarkt.

De vraag is hoe financieringsconstructies tot stand kwamen. Wie koppelde aanbod van geld aan de vraag naar geld? Wie vormden derhalve het kredietapparaat van de vermogensmarkt? Natuurlijk zullen er in Grave, net als overal, rechtstreekse contacten geweest zijn tussen vragers en aanbieders van geld. Dit gold zeker bij de verkoop van stadsrenten aan instellingen en personen binnen de stad. De vraag is of deze contacten bij financieringen van grotere omvang voldoende waren. Ik ben er van overtuigd dat in een stadje als Grave de geldwisselaar een belangrijke rol vervulde. Van Grave is in ieder geval bekend dat daar een geldwisselaar opereerde.²⁸² Toen de textielactiviteiten in en rondom Grave nog floreerden zullen via het centrum daarvan, de lakenhal of 'gewantheuis', tussen handelaren en geldwisselaar, die daar een vaste plaats hadden, ongetwijfeld contacten plaatsgehad hebben die tot bepaalde kredietconstructies geleid hebben. Ik heb te weinig onderzoek gedaan om daar concrete voorbeelden van te kunnen geven. De wisselaar was bovendien niet het enige intermediair voor alle geledingen van de samenleving.

Op het platteland konden geldbezittende agrarische of niet-agrarische klassen de helpende hand bieden bij de bedrijfsfinanciering van boeren. Deze informele, niet geïnstitutionaliseerde kredietverstrekkingen schijnen, in welke vorm dan ook, in middeleeuwse dorpen normaal geweest te zijn.²⁸³ Hoewel het voor de hand ligt dat hogere sociale klassen in dit opzicht de geldverstrekking in handen hadden, blijkt die ook wel binnen lagere sociale klassen onderling geregeld te zijn. Dit zal ongetwijfeld lokaal verschillend zijn geweest.²⁸⁴ Woekerpraktijken kunnen daarbij niet uitgesloten worden. Zo beweert de cisterziënzer monnik Caesarius van Heisterbach (1180-1240) dat in de twaalfde en de dertiende eeuw onder andere in het Nederrijng gebied en het Rijngebied woekeraars zich ook onder het eigen volk bevonden en dat zelfs vrouwen zich met deze praktijken bezighielden.²⁸⁵

279 Nightingale, 'Monetary contraction', 562-564, 573-574.

280 Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 20-21, 25.

281 Van Bavel, *Goederenverwerving*, 306. Geldrenten van de armeninstellingen, afkomstig uit Mill, Tongelaarbroek en Hollanderbroek volgens mijn bijlage 5.2.1 met vermelding van jaren: Mill 1350 (retro 1350), 1367, 1391 (retro 1356), 1403 (retro 1361); Tongelaarbroek 1320, 1394 (retro 1357), 1407 (retro 1357); Hollanderbroek 1368.

282 Zie paragraaf 7.2.

283 Van Bavel, *Manors*, 182; Schofield, *Peasant and Community*, 144-146.

284 Müller, 'A Divided Class?', 117-118.

285 Kaufmann, *Wunderbare und denkwürdige Geschichten* 1, 56 (XI,41), 57 (XI,40).

Toen financieringsbehoeften frequenter werden en naar een grotere omvang groeiden werd het ook voor de agrarische sector van belang toegang tot de formele kapitaalmarkt te krijgen. Wat de hoogste klasse betreft, is het bekend dat het huis van Cuijk geldzaken deed met Lombarden. Zo was een zoon van Jan van Cuijk bij zijn overlijden in 1306 duizend pond zwarte penningen tournoois schuldig aan de Lombard Hubert Royer.²⁸⁶ In de eerste helft van de veertiende eeuw kwamen in het Rijnland en Brabant contacten tussen hoge adel, Kerk en Lombarden tot stand via Reinhard von Schönau, een 'Gläubiger', een man van hoog aanzien.²⁸⁷ Zoals gezegd sluit Reichert niet uit dat de Lombarden uit Piemonte, die de leentafels hielden, gefinancierd werden door deze tussenpersonen.²⁸⁸ Een aankomsttitel in het archief van het Sint-Catharinagasthuis te Grave vermeldt dat ene Johannes, genaamd van Lombardijen, in 1350 laat was in Escharen.²⁸⁹ Ondanks de progroms in het Nederrijng gebied na de Zwarte Dood, hielden zich in de tweede helft van de veertiende eeuw in het gebied van de Nederrijn en in onze contreien ook Joden op die zich bezig hielden met geldzaken.²⁹⁰ Dit was mede een gevolg van de bescherming die zij genoten van de hertogen van Gulik.²⁹¹ Zij hielden zich in de tweede helft van de veertiende eeuw mogelijk ook op in of rond Grave.²⁹² In de eerste helft van de vijftiende eeuw vervulden Joden in het hertogdom Gelre een belangrijke rol in de geldhandel. Zij onderhielden nauwe relaties met de hertogen en de burgerij van Arnhem en Nijmegen.²⁹³ In 1446 nam de hertog van Gelre in Grave bij de Jood Jacob een krediet op.²⁹⁴ Zij werkten veelal met kleinere bedragen op korte termijn met roerend goed als onderpand en waren buitengewoon nuttig bij het verlenen van overbruggingskrediet.²⁹⁵

In Cuijk zal ongetwijfeld ook kapitaalaccumulatie hebben plaatsgevonden, maar op kleinere schaal dan in Grave.

Het financieringsgedrag van agrarische pachters in het Land van Cuijk tijdens de late middeleeuwen is mij onbekend. Het is uitermate lastig aan gegevens te komen. Ik ben te rade gegaan bij de uitgebreide studies van Hoppenbrouwers en Van Bavel op het gebied van de samenleving en de pachtovereenkomst in de late middeleeuwen. Hoppenbrouwers onderzocht het Land van Heusden, terwijl Van Bavel zich op het westelijk gedeelte van het rivierengebied van Gelre richtte.²⁹⁶

Het gebied dat Hoppenbrouwers onderzocht, moet al vrij vroeg voor een groot deel in handen van buren gekomen zijn. Hierbij was dit eigenerfde grondbezit klein- tot zeer kleinschalig te noemen. Daarbij waren ontginningen van betekenis.²⁹⁷ De eigenerfde burenschijnen veelvuldig gebruik gemaakt te hebben van renteverkopen. Daarbij gold hun grond als zekerheid. Hoppenbrouwers suggereert daarbij, met een referentie aan Thoen, dat met deze verkopen wellicht veel kapitaal van de stad naar het platteland werd getransfereerd voor de aankoop van grond, welke investeringen voor de plattelandseconomie belangrijker zouden zijn geweest dan directe kapitaalsinvesteringen in het bedrijf als gevolg van onder andere tijdpacht.²⁹⁸ Door deze karakteristieken ben ik van mening dat deze omvangrijke studie op andere omstandigheden slaat dan in het Land van Cuijk golden.

In het gebied dat Van Bavel bestudeerde bevonden zich, net als in het Land van Cuijk, territoria die uit domeingoederen ontstaan zijn, waarvan sommige pas in een laat stadium. Evenals in een deel van het Land van Cuijk vervulden ontginningen hierbij een belangrijke rol.²⁹⁹ Wat uit het onderzoek van Van Bavel blijkt, is dat na het uiteenvallen in de twaalfde en met name in de tweede helft van de dertiende eeuw van de domaniale structuur in het oostelijk gedeelte van het door hem onderzochte gebied, de voormalige domeinheren hun positie als grondbezitter niet verloren, maar juist versterkt hadden.³⁰⁰

In plaats van continuering van grondexploitatie in eigen beheer werd door de voormalige domeinheren of andere heren grond verpacht voor kortere periodes. Hierbij moet gedacht worden aan een gemiddelde periode van acht tot tien jaar.³⁰¹ Een dergelijk proces van transitie van domeinexploitatie naar termijnpacht heeft zich waarschijnlijk ook in het benedengebied van het Land van Cuijk voltrokken. Volgens Van Bavel moet er een nauwe samenhang geweest zijn tussen de pachtvorm en het opereren op de vermogensmarkt. Wegens gebrek aan bronnen heeft hij dit niet verder onderzocht.³⁰²

In een later essay stelt Van Bavel dat het in het algemeen voor de kortetermijnpachters van groot belang was dat zij een beroep konden doen op de vermogensmarkt. Het probleem dat een onvermogen pachter hierbij had was dat hij geen zekerheid kon bieden in de vorm van grond, want die was niet van hem, waardoor bijvoorbeeld soms een deel van de oogst gecedeerd moest worden.³⁰³ Daarom stelt Van Bavel in dit essay dat in regio's waar kortetermijnpacht gebruikelijk was, pachters voor de financiering van hun bedrijf voor substantiële bedragen renten konden verkopen, waarbij privébezittingen als huizen en andere zaken als zekerheid ingebracht werden. Hierdoor zou voor deze boeren de vermogensmarkt toch van betekenis zijn geweest.³⁰⁴ Dit soort zekerheden zijn door mij bij het vestigen van renten in ieder geval in grote mate aangetroffen. Deze materie wordt in de volgende paragrafen behandeld.

Wat de pachtvorm betreft heb ik al gezegd dat in de late middeleeuwen en later in het Benedenambt van het Land van Cuijk het domaniale karakter voor een deel stand hield. In vergelijking met andere gebieden in de Nederlanden is volgens Essink de grondheerlijkheid waarschijnlijk pas zeer laat verdwenen.³⁰⁵ Ik heb geen algemeen onderzoek gedaan naar de pachtconstructies tijdens de late middeleeuwen in het Land van Cuijk. Een deel van het onroerend goed van de Graafse armeninstellingen werd geëxploiteerd op basis van tijdpacht. De instellingen hadden deze goederen zelf via schenking en erfpacht verkregen. Daar kom ik in de volgende paragraaf nog op terug. De constitutieve rente kwam in het onderhavige gebied de gehele onderzoeksperiode veelvuldig voor. Ik neem aan dat in het overwegend agrarische Land van Cuijk deze rentebrieven, voorzover zij verkocht werden,

-
- 286 Bigwood, *Le régime juridique* 1, 162; Bormans en Schoolmeesters, *Cartulaire Saint-Lambert* III, 72, nr 939; Schoonbroodt, *Regesten St.-Lambert*, 127 nr. 477. Jan van Cuijk verzocht Arnold V, graaf van Loon, voor hem borg te blijven.
- 287 Irsigler, 'Reinhard von Schönau', 357-381. Irsigler noemt onderzoekers die hem afschilderden als 'ein moderner "Managertyp" in mittelalterlicher Umwelt' (Janssen), 'eine der buntestschillernden Persönlichkeiten der niederrheinischen Geschichte im 14. Jahrhundert' (Klüssendorf) en 'eins der frühkapitalistischen Finanz- und Verwaltungsgenies' (Luise von Winterfeld) (358-359). Zie ook Irsigler, 'Reinhard von Schönau – financier gentilhomme'. Zie verder Reichert, 'Hochfinanz und Territorialfinanz' voor een vergelijkbare rol door Arnold van Arlon met betrekking tot de gigantische financieringsbehoeften van Jan de Blinde, koning van Bohemen en graaf van Luxemburg.
- 288 Reichert, 'Lombarden', 220-221; zie ook 201-202, 210-211, 216. Zij dreven meestal ook handel in edelmetalen, sierraden, kwaliteitslakens, bontwerk, wol, wijn, graan, kortom allerlei goederen die als pand of als terugbetaling in natura van bij hen opgenomen leningen gefungeerd hadden.
- 289 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1360 (5 september 1350): *Nos Bodo filius Bodonis iudex in Escheren, Johannes dictus van Lombardien et Leonius dictus Hubensoene litones ...*
- 290 Cluse, *Studien*, 61; Reichert, 'Lombarden',
- 291 Cluse, *Studien*, 62.
- 292 Zie bijvoorbeeld Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, inv. nr. 1469b (7 januari 1366): Johannis de Joeden. De naam De Joede hoeft echter niet per se een Joodse familie aan te duiden. Cluse, *Studien*, 53, 390-391. Er zouden vóór de tweede helft van de vijftiende eeuw geen Joden in Grave werkzaam geweest zijn. Cluse, *Studien*, 71.
- 293 Speet, 'De joodse geldhandel', 401-403, 416.
- 294 Cluse, *Studien*, 71, 163.
- 295 Speet, 'De joodse geldhandel', 411-414.
- 296 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, Van Bavel, *Transitie*, 34-37; Van Bavel en Schofield, *The development*.
- 297 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 171-172, 285-286, 317-326, 653-656, Bijlage C.
- 298 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 404-405.
- 299 Van Bavel, *Transitie*, 62-69, 463.
- 300 Van Bavel, *Transitie*, 437-439, 469-474.
- 301 Van Bavel, *Transitie*, 475-476, 536-537.
- 302 Van Bavel, *Transitie*, 547.
- 303 Van Bavel, 'The emergence', 205.
- 304 Van Bavel, 'The emergence', 205-206.
- 305 Essink, 'Gezagsverhoudingen', 76; Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 35-36.

hoofdzakelijk gebruikt werden voor de financiering van het benodigde bedrijfskapitaal van korte termijnpachters. Erfpachters konden bij het afsluiten van financieringsconstructies waarschijnlijk ook een beroep doen op grond als zekerheid. De al in hoofdstuk 3 aangehaalde aankomsttitel van 1349 met betrekking tot het bezwaren van gepachte goederen met toestemming van de heer van Herpen, is daar een voorbeeld van. Een ander voorbeeld is van 1310, toen Jan II van Cuijk, nog knaap zijnde, de overeenkomst ratificeerde, waarin ene Bodo van Uden goederen in Linden bezwaarde die hij in leen had van de heer van Cuijk, waardoor Bodo een rente aan het gasthuis kon verkopen. Dit geld had hij misschien nodig voor bedrijfsfinanciering.³⁰⁶

Wat ik graag wil onderstrepen is dat tijdens de late middeleeuwen in het Land van Heusden, in het westelijk deel van het rivierengebied van Gelre, in het Land van Cuijk en elders het kleinere boerenbedrijf zich in de problemen gewerkt heeft met het gebruik van renteverkopen. Dit heeft te maken met het overbelast raken van de leenzekerheid en het 'überschuldet' raken van de jaarlijkse exploitatie door een te hoog opgelopen rentelast. Deze zware rentelast werd veroorzaakt door de niet losbare status van de renteovereenkomst óf door onvermogen de lening af te lossen als dat juridisch contractueel wel kon. Dit heeft met name de kleinere boeren en kleinere pachters parten moeten spelen. Dit gold niet voor de kleinste boertjes, die hadden immers geen onroerend goed of ander privé-bezit dat 'beleend' kon worden. De rentetrekken konden intussen in een aantal gevallen de zekerheid uitwinnen, maar ook via de vermogensmarkt hun waardepapieren aan anderen aanbieden. Hierdoor wisselden renten vaak van eigenaar. Zo kwamen deze waardepapieren als schenking, vaak pas vanaf het doodsbod van de rentetrekker, of als beleggingsobject ook terecht bij liefdadigheidsinstellingen. Hierdoor krijgen we de volgende opmerkelijke configuratie: uit geldnood werd voor de uitoefening van het boerenbedrijf door kleinere niet kapitaalkrachtige ondernemers met renteverkopen een beroep gedaan op de vermogensmarkt. Door de juridische status van de renteovereenkomst en aanhoudend geldgebrek financierden deze kleinere ondernemers uiteindelijk een deel van het vermogen van liefdadigheidsinstellingen en daarmee hun eigen vangnet voor slechtere tijden.

Deze paragraaf wordt afgesloten met een voorbeeld van een rente die tweemaal tot een transactie op de vermogensmarkt leidde:

In 1299 verklaarde schoenmaker Godso voor de schepenbank te Grave dat hij een jaarlijkse cijns van een pond penningen schuldig was aan Ywanus. Godso had deze rente gevestigd op zijn huis en erf. Met deze vestiging had Godso een voor ons onbekend bedrag ontvangen van Ywanus.³⁰⁷ Dit is dus de eerste transactie op de vermogensmarkt. In 1308 verkocht Ywanus de rente ten overstaan van de Graafse schepenbank wederom voor een ons onbekend bedrag aan het gasthuis.³⁰⁸ Gelet op de toen gangbare 'rente' zal het bedrag in de orde van grootte van zestien tot twintig maal de jaarlijkse rente geweest zijn, ofwel zestien tot twintig pond penningen (payment). Dit is de tweede transactie op de vermogensmarkt. Feitelijk betekent dit dat Ywanus geld geleend had aan Godso, waarna Ywanus zijn geld terugkreeg door verkoop van zijn renterecht aan het gasthuis, dat dus ieder jaar een rentebetaling kreeg van Godso. Zolang Godso leefde en eigenaar van het huis en erf was, betaalde hij. Na zijn dood zou de jaarlijkse renteverplichting op de nieuwe eigenaar van huis en erf van Godso overgaan. Maar Godso kon zijn huis en erf ook aan een derde verkocht hebben met de bepaling dat die voortaan de rente moest betalen. Deze verplichting was dan verdisconteerd in de prijs van het lichamelijk onroerend goed. Godso kon echter

ook verklaard hebben dat hij de rente bleef betalen. Dan was de prijs van het lichamenlijk onroerend goed hoger. Zoals gezegd, de jaarlijkse rentebetaling bleef als zakelijk recht aan het lichamenlijk onroerend goed verbonden, tenzij andere afspraken gemaakt werden. De twee transacties die voor de Graafse schepenbank werden geformaliseerd, waren transacties op de vermogensmarkt.

Voor een fraai voorbeeld van ‘financial engineering’ in de late middeleeuwen in Grave, wordt verwezen naar bijlage 5.9, waaruit blijkt dat de armeninstellingen door de stad ook als bankier gebruikt werden.³⁰⁹

5.4.7 Vermogenstransacties

Aan de hand van de aankomsttitels kunnen twee partijen onderscheiden worden die vermogenstitels overdroegen aan de Graafse liefdadigheidsinstellingen: partijen die renten verkochten op de vermogensmarkt en sympathisanten van de armeninstellingen. De partijen die op de vermogensmarkt opereerden heb ik hierboven al genoemd. Misschien was er levendige handel in renten op de vermogensmarkt, maar op grond van de waarnemingen in de vorige paragraaf kunnen de armeninstellingen van Grave daar waarschijnlijk niet toe gerekend worden. Onder sympathisanten versta ik in dit verband partijen die de twee liefdadigheidsinstellingen om niet en eventueel met een tegenprestatie vermogenstitels bezorgden. Misschien is sympathisant voor de laatste categorie niet het juiste woord. Het ging in de meeste gevallen om eigen zielenheil. Dit werd nog duidelijker door de genoemde tegenprestatie. Wat te denken van het volgende voorbeeld van een memoriegift:

Jan Naperink, oud-burgemeester van Grave, en zijn vrouw Maria, droegen voor de schepenbank van Grave in augustus 1460 een geldrente op aan de Tafel, waarbij als tegenprestatie geëist werd, dat elke dag om 12.00 uur driemaal de grote klok geklept werd met tussentijds een *pater noster*. Bovendien moesten klokken geluid worden, die normaal ter nagedachtenis van het lijden en sterven van Jezus gebruikt werden.³¹⁰

Hierboven is al uiteengezet dat in de overeenkomsten, waarmee vermogenstitels werden overgedragen, de liefdadigheidsinstellingen als begunstigden genoemd werden, maar dat de feitelijke overdracht plaatsvond naar een of meer personen, die namens de instelling optraden. Deze vertegenwoordigers waren in de beginperiode van de instellingen rectoren en bewaarders, later armmeesters en provisorsen. Vaak traden combinaties hiervan op.

5.4.8 Renten

Bij erfpacht en erfrenten stond lichamenlijk onroerend goed centraal. Het essentiële verschil tussen beide vormen is dat bij erfpacht een jaarlijkse vergoeding aan de eigenaar werd betaald, terwijl bij erfrenten de eigenaar jaarlijks een vergoeding betaalde. Met eigenaar wordt de economische eigenaar bedoeld. Beide periodieke verplichtingen werden ook wel cijnzen genoemd. Onderscheiden worden publiekrechtelijke, van oude domaniale of grondheerlijke oorsprong, en privaatrechtelijke cijnzen.³¹¹ Die van erfpacht is de oudste, hij vergroeiende volgens De Blécourt door ‘eigendomsverschuiving’ in de middeleeuwen in de grond- of erfrente.³¹² Voor

306 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 921 (1310); Essink, *Regesten*, nrs. 32-33; Cunen, ‘Charters’, 152-153. Zie ook paragraaf 3.5.1.

307 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 774; Essink, *Regesten*, nr. 5.

308 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 774; Essink, *Regesten*, nr. 26. In het charter wordt payment niet genoemd.

309 Zie ook Kusman, ‘Les hôpitaux’, 373.

310 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1274; Essink, *Regesten*, nr. a475.

311 Welings, Van der Heijden, *Hoenen*, 3-8.

312 Godding, *Le droit privé*, 162-163; Godding, *Le droit foncier*, 67; De Blécourt, *Kort begrip*, 153, 262, 288-289.

verschuiving in eigendomsrechten van grond in het Benedenambt van het Land van Cuijk verwijs ik naar de opmerkingen in paragraaf 4.3.5. Verder is van belang dat de erfrente een zakelijk recht was, waarmee (meestal) lichamelijk onroerend goed werd bezwaard.

Voor het onderzoek naar de vermogensvorming van Graafse armeninstellingen zijn voornamelijk privaatrechtelijke cijzen van belang. Hoe kwamen die bij de instellingen terecht, golden bepaalde standaardwaarden en hoe was de waarde gefraseerd? In deze en de volgende paragraaf beperken we ons tot de overdracht en de waarde van de renten, in hoofdstuk 6 wordt de monetaire frasering behandeld.

5.4.9 De renten in de aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen

De aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen bevatten vooral renteovereenkomsten en een aantal pachtovereenkomsten. De eerste waren renteverplichtingen die gevestigd werden op economisch eigendom (constitutieve rente). Het eigendom betrof meestal grond, eventueel met opstal, maar ook alleen een huis of een erf. In de tweede helft van de vijftiende eeuw werd het gebruikelijk renteopdrachten aan de twee Graafse armeninstellingen te combineren met verplichte uitdelingen door de instellingen aan de armen en het opdragen van zielsmissen voor de goede gever of diens naasten. Hiervan heb ik een voorbeeld gegeven. In de aankomsttitels van de armeninstellingen bevinden zich eveneens enkele door de instellingen verkochte renten.

Naar aanleiding van de vraag hoe de renten bij de armeninstellingen kwamen zijn met behulp van de regesten en de charters overzichten gemaakt van alle in de aankomsttitels aanwezige geld- en roggerenten die aan de Graafse armeninstellingen werden opgedragen. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen initiële en reeds bestaande renten. De eerste groep bestaat uit renten die specifiek ten behoeve van de armeninstellingen waren gevestigd en opgedragen. Dit kon op twee manieren: door verkoop of door schenking. De tweede groep bestaat uit renten die voor andere doeleinden al eerder gevestigd waren en pas in een later stadium aan de armeninstellingen verkocht of geschonken werden. Voor het overzicht is alleen de oorkonde met de overdracht aan de instelling van belang. Omdat in de oorkonde vaak verwezen wordt naar oudere schepenbrieven met initiële vestigingen of overdrachten, heb ik de renten in deze retroakten eveneens volgens de hierboven genoemde indeling gesorteerd. De data van de retroakten zijn voor de armeninstellingen niet relevant, vandaar dat de totalen van de uitsplitsingen van de akten als laatste regel aan het overzicht zijn toegevoegd. Dan is er nog een laatste groep: rentecharters die onvoldoende gegevens bevatten om in een van de genoemde groepen ingedeeld te kunnen worden. Dit is bijvoorbeeld meestal het geval bij schuldbekentenissen.

Bij het ordenen van de geldrenten in koop en schenking bleek helaas al snel dat de regesten van de voormalige streekarchivaris Essink niet bruikbaar zijn. Volgens de regesten zouden de armeninstellingen nauwelijks renten gekocht hebben. Dit leek onwaarschijnlijk. De charters met geldrenten zijn daarom allemaal opnieuw gelezen. Dit leidde tot een correctie van vijftientig renten die niet geschonken waren maar gekocht. Met deze correctie kon in ieder geval voor die vermogenscomponent een juiste verdeling vastgesteld worden.³¹³ Omdat het onderzoek zich specifiek op vermogensvorming en monetaire problematiek richt, is besloten eenzelfde revisie niet voor roggerenten te doen. Ik heb ook geen kunstgrepen uitgehaald om de juiste verdeling van roggerenten te benaderen. Zo had de procentuele verdeling van koop en schenking bij geldrenten op de roggerenten toegepast kunnen worden. De belangrijkste overweging om dit niet te

doen was, dat de periode van de vele roggerenten een andere is dan die van de geldrenten. Omdat de meeste roggerenten uit de periode stammen waarin geen Latijn meer gebruikt werd, hoop ik dat Essink, ondanks zijn snelheid van werken, geen essentiële bijzinnen over het hoofd gezien heeft.

Ter afsluiting van deze inleiding wordt nogmaals onderstreept dat de armeninstellingen waarschijnlijk oorspronkelijk over alle documenten inzake aan hen overgedragen goederen en renten beschikten, maar dat de kans groot is, dat die bij vervreemding of aflossing naar de nieuwe eigenaar meegegaan zijn, of misschien na verloop van tijd weggegooid. Daarom kunnen we ook niet uitsluiten dat de armeninstellingen zelf veel meer renten verkochten dan uit de aankomstitels blijkt.

5.4.10 Geldrenten

We beginnen met het overzicht van door de armeninstellingen in de periode 1291-1600 verworven geldrenten. Hierbij zijn uitsluitend aankomstitels gebruikt. De nagekomen charters van de familie Coebergh en het Graafse schepenregister van de zestiende eeuw zijn buiten beschouwing gelaten. Hiermee zijn ongeveer vijftien overdrachten gemoeid. Die zullen het overzicht niet wezenlijk veranderen. In mijn chronologisch overzicht van vermogensvorming van de Graafse instellingen zijn deze overdrachten wel meegenomen (bijlage 5.2.1).

	initiële renten		bestaande renten		anders		totaal	
	gift	koop	gift	koop	brief	??	periode	cumul
1291-1310	5	3	4	2	0	0	14	14
1310-1330	6	7	6	0	0	1	20	34
1330-1350	11	11	5	6	1	2	36	70
1350-1370	16	8	13	1	0	0	38	108
1370-1390	7	0	4	1	2	0	14	122
1390-1410	0	4	7	0	2	0	13	135
1410-1430	0	0	6	0	1	1	8	143
1430-1450	0	0	1	0	1	0	2	145
1450-1470	0	1	2	0	3	0	6	151
1470-1490	0	0	1	0	2	0	3	154
1490-1510	0	0	1	0	1	1	3	157
1510-1530	0	3	7	0	2	0	12	169
1530-1550	0	0	15	0	6	1	22	191
1550-1570	0	0	10	0	17	1	28	219
1570-1600	1	0	4	0	3	0	8	227
subtotalen	46	37	86	10	41	7	227	
retroakten			37		(41)	4		
totalen	46	37	123	10		11	227	

Tabel 5.7. Door Graafse armeninstellingen verworven geldrenten 1290-1600
Bron: *aankomstitels van het Sint-Catharinagasthuis Grave*.

313 Na revisie van de charters bleken de armeninstellingen de volgende geldrenten in de veertiende eeuw te hebben gekocht: Essink, *Regesten*, nrs. 95, 96, 97, 107, 109, 111, 120, 136, 143, 146, 152, 154, 159, 160, 166, 169, 170, 173, 180, 217, 226, 232, 234, 235, 247.

	initieel	bestaand	onbekend	totaal
1291-1330	0	0	0	0
1330-1350	1	0	0	1
1350-1370	0	1	0	1
1370-1390	1	1	0	2
1390-1410	3	1	0	4
1410-1430	1	0	1	2
1430-1450	0	1	0	1
1450-1470	1	3	0	4
1470-1490	0	2	0	2
1490-1510	0	0	1	1
1510-1530	0	2	0	2
1530-1550	1	5	0	6
1550-1570	1	10	1	12
1570-1600	0	2	1	3
totaal	9	28	4	41

Tabel 5.7.1 Retroakten geldrenten 1291-1600.

Volgens de aankomsttitels werden vanaf 1350 de meeste geldrenten door schenking aan de armeninstellingen overgedragen. Schenkers konden de renten zelf gesticht of verworven hebben via koop of schenking. Een aardig voorbeeld hiervan is te vinden in een charter van het gasthuis van 1316: een echtpaar (*Theodorus dictus schele (!) et Hilla*), dat vroeger een rente van 10 schelling kleine penningen payment gekocht had van een particulier, schonk die vervolgens in 1316 aan het gasthuis.³¹⁴ De armeninstellingen hadden zelf zevenenveertig renten aangekocht. Het grootste gedeelte daarvan vond plaats vóór 1370. De aankopen werden gedaan van verschillende particulieren. Het is bekend dat in de jaren tijdens de grote hongersnood (1315-1317) kleinere boertjes gedwongen waren hun grond te gelde te maken om in de aankoop van hun primaire levensbehoeften te kunnen voorzien.³¹⁵ Armeninstellingen kochten tot zij zelf door de aanzwellende stroom behoeftigen in de problemen kwamen.³¹⁶ In 1391 werden nog vier renten gekocht van één familie en in het begin van de zestiende eeuw nog een paar stadsrenten. Zoals gezegd moeten we niet uitsluiten dat veel meer renten waren aangekocht, maar dat bij de lossing of doorverkoop op de vermogensmarkt de documenten meegegaan zijn. In de aankomsttitels bevindt zich maar één door de armeninstelling verkochte geldrente: in 1366 werd door de Tafel een jaarlijkse rente van 20 schelling verkocht op een niet nader omschreven zekerheid.³¹⁷ Bij nadere beschouwing van het originele charter bleek de rente ook nog een lijfrente te zijn:

Tekstuitleg:

... Hermannus Spronc et Wilhelmus filius Beerte provisores ac magistri mense sancti spiritus domo Gravenense palam se recogniverunt vendidisse et debere ex proprietate dicte mense Mechteldi filie quondam Johannis des Joeden quoad eius vite ductus annuos et vitales redditus viginti solidorum parvorum monete perennis tempore solutionis in Gravia ad bursa concurrente solutione quolibet anno ipsa vivente et non ultra in festo natalis ...



Afb.5.8. Verkoop van een lijfrente van 20 schelling kleine penningen door de Tafel van de Heilige Geest te Grave, 7 januari 1366. Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, inv. nr. 1469b.

... Herman Spronc en Willem, zoon van Beerte, provisoren en magisters van de Tafel van de Heilige Geest te Grave, hebben openlijk erkend te hebben verkocht en schuldig te zijn uit het bezit van de genoemde Tafel aan Mechteld, dochter van wijlen Johannis de Joeden zolang zij leeft twintig schelling kleine munten, zoals die jaarlijks ten tijde van de betaling in Grave in de beurs vloeien (gangbaar zijn), te betalen op kerstmis elk jaar dat zij zelf in leven is en niet langer ...

Dit is tevens de enige lijfrente die ik in de aankomsttitels onder de geldrenten heb aangetroffen.

Koop en verkoop van geldrenten was sinds 1370 geen optie meer voor de Graafse armeninstellingen. Dit is hierboven verklaard.

In hoofdstuk 3 is bij de inleiding over renten al gezegd dat in de veertiende eeuw lossing van renten gebruikelijk werd en in de vijftiende eeuw zelfs verplicht gesteld werd. In de zestiende eeuw liepen volgens de aankomsttitels ook enkele verplichtingen uit eigendommen van de armeninstellingen: in 1538 bij de Tafel een losrente van zes gouden philippusgulden uit de Koekamp, in 1552 een losrente van drie Brabantse gulden uit de gasthuisgoederen in de vrijheid van Grave.³¹⁸ Mogelijk hebben de laatste twee renten al meer het karakter van een lening.

314 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 776; Essink, *Regesten*, nr. 47.

315 Jordan, *The Great Famine*, 100, 102-104, 107.

316 Jordan, *The Great Famine*, 143-148.

317 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1469b (1366); Essink, *Regesten*, nr. 246.

318 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1318 (1538) en 873 (1552); Essink, *Regesten*, nrs. 29 april 1538 en 12 december 1552.

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw bevinden zich onder de aankomsttitels aanwijzingen dat sinds die tijd door de armeninstellingen ook leningen verstrekt werden. De aanwijzingen bestaan uit bevestigingen en pandingen. De bedragen varieerden van 20 tot 125 rijnsse gulden.³¹⁹ De leningen werden verstrekt op lichamelijk onroerend goed, maar ook op inkomsten in rogge. De leningen konden kortlopend zijn, bijvoorbeeld een jaar, of opvorderbaar als de armmeester dat wilde.³²⁰ Een van de vroegste lossingen die ik in de aankomsttitels tegengekomen ben dateert uit 1320: een rente van het gasthuis van acht malder rogge werd voor de helft gelost.³²¹ Een tweetal losrenten, die in 1533 voor de Graafse schepenbank geformaliseerd werden, zijn als voorbeeld in bijlage 5.6 opgenomen. De formulering van de lossing was dusdanig, dat de schuldenaar geen slaatje kon slaan uit de terugbetalingmogelijkheid, bijvoorbeeld door vlak voor de betaaldag de hele rente af te lossen en daarmee een jaarbetaling uit te sparen. De lossing kon alleen op de betaaldag en dan ook nog met de pacht van het lopend jaar erbij. Uit deze voorbeelden kan tevens opgemaakt worden dat ook veel zorg besteed werd aan de monetaire frasering van de renten. Zoals gezegd komt deze materie in hoofdstuk 6 aan de orde. Tot slot verwijs ik voor een overzicht van de meeste in de aankomsttitels genoemde losrenten, naar bijlage 5.4.2.

Wat volgens de aankomsttitels zelden gebeurde is dat de armeninstellingen renten schonken, maar het heeft er alle schijn van dat in 1533 in opdracht van het stadsbestuur door het gecombineerde gast- en geesthuis een rente gevestigd werd van 3 gulden brabantse ten behoeve van een particulier uit een gedeelte van de voormalige ('wijlen') geesthuisschuur.³²²

De laatste vraag was of voor geldrenten bepaalde voorwaarden golden ten aanzien van de hoogte van de nominale waarde. Kon men ieder willekeurig bedrag overeenkomen in een geldrente, of bestonden bepaalde normwaarden? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is aan de hand van de aankomsttitels en nog enkele Graafse charters een overzichtje samengesteld van de nominale waarde van 159 geldrenten in de twee meest voorkomende valuta's in de late middeleeuwen: oudgeld en payment. Deze rekenwaarden worden straks in hoofdstuk 6 uitvoerig besproken. Ik beperk me hier tot de opmerking dat oudgeld lange tijd waardevast was en payment niet. In het overzicht zijn de jaarrenten in oudgeld en payment in schellingen penningen weergegeven. Hiermee wordt de tekst van de overeenkomst gevolgd: een schelling (*solidus*) als rekeneenheid voor 12, terwijl de penning (*denarius*) de transactiemunt was. De eerste hieronder vermelde samengestelde waarde van 118 schelling penning betekent derhalve $118 \times 12 = 1416$ penningen.

	geld		cumulatief		gemiddeld	
	sch d	aantal	sch d	aantal	periode	cum
Altgeld						
1291-1310	118	7	118	7	17	17
1310-1330	721	22	839	29	33	29
1330-1350	1020	18	1859	47	57	40
1350-1370	0	0	1859	47	0	40
1370-1390	230	3	2089	50	77	42
1390-1410	4	1	2093	51	4	41
1410-1430	25	1	2118	52	25	41
1430-1450	24	1	2119	53	24	40
1450-1470	63	2	2182	55	32	40
1470-1490	0	0	2182	55	0	40
1490-1510	0	0	2182	55	0	40
1510-1530	0	0	2182	55	0	40

Payment						
1291-1310	116	6	116	6	19	19
1310-1330	105	4	221	10	26	22
1330-1350	1128	21	1349	31	54	43
1350-1370	1274	38	2623	69	34	38
1370-1390	1169	16	3792	85	73	45
1390-1410	1213	11	5005	96	110	52
1410-1430	25	1	5030	97	25	52
1430-1450	20	1	5050	98	20	52
1450-1470	65	2	5115	100	33	51
1470-1490	80	1	5195	101	80	51
1490-1510	83	2	5278	103	42	51
1510-1530	20	1	5298	104	20	51

Tabel 5.8. Ontvangen geldrenten in oudgeld en payment door de twee Graafse armenfondsen over het tijdvak 1291-1530 volgens de aankomsttitels in het archief van het Sint-Catharinagasthuis te Grave.

De gemiddelde nominale waarde in de rentebrieven altgeld liep ruwweg op van 20 naar 40 schelling penningen, ofwel van 1 naar 2 pond penningen.

Voor rentebrieven in penningen payment liep de gemiddelde waarde op van afgerond 20 naar 50 schelling penningen, ofwel van 1 naar 2½ pond penningen.

319 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1171 (1460), 1472 (1462); Essink, *Regesten*, nrs. a472 en a488.

320 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1170 (1465); Essink, *Regesten*, nr. a514.

321 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 921 (1320); Essink, *Regesten*, nr. 56.

322 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1065a (1533).

De meest voorkomende rekenwaarden waren:

	oudgeld		payment	
10 schelling	11 ×		18 ×	
½ pond	1 ×	12 ×	0 ×	18 ×
20 schelling	8 ×		6 ×	
1 pond	3 ×	11 ×	18 ×	24 ×
30 schelling		5 ×		6 ×
Totaal		28 × (51%)		48 × (46%)

Zowel bij renten in oudgeld als bij payment waren derhalve de meest voorkomende nominale waarden van geldrenten een ½ en 1 pond penningen. Aan het slot van de behandeling van de roggerenten wordt opnieuw bekeken of nog iets gezegd kan worden over normwaarden.

De twee Graafse armeninstellingen verwierven met hun rentebrieven samen meer dan twee maal zoveel nominale waarde in payment als in altgeld. Dit gold ook voor de aantallen. Wat in bovenstaand overzicht verder opvalt is dat de bloeifase van de verwerking van rentebrieven in penningen altgeld tussen 1300 en 1350 lag, terwijl die voor rentebrieven in penningen payment tussen 1330 en 1410 lag. De cesuur in het gebruik van altgeld en payment in rentebrieven lag respectievelijk in de jaren 1330 en de jaren 1390. Nogmaals: deze ontwikkelingen komen straks uitvoerig aan de orde.

Ter afsluiting van de paragraaf over geldrenten geef ik een transcriptie van een overdracht van een (pacht)rente uit 1438. De kerkmeesters van Velp droegen deze rente op aan geestmeester Jan Tycheler, ten behoeve van de Tafel:

‘Wy Bade die Leeuwe ende Arnt Keyser scepenen in Velp, tughen dat voer ons commen syn Jan die Leeuwe Baden soen ende Hubert Jans inder tyt kerckmeysteren der kerken van Velp en dragen op by bevele der scepenen der gesworenen ende de gemeynre gebuer van Velp Jan Tycheler tot behoeff des heyligen geesthuse vanden Grave achtien aude vlemsche welke die vursejde kerck van Velp iaelrix geldende had op onser vrouwen dach licht misse uter enen stuck lands gelegen mitter eenre syden neven metten erve vanden Ham/ ende mitter ander syden neven erffenisse Arnts Keysers ende Lemmen kynder vanden Holte. Ende weer-sake dattet vursejde iaergelt van achtien vlemschen iaelrix niet betalt en worde den vurgenoemde heyligen geesthuse vanden Grave opten vursejde pacht dach gelyc vurseyt steijt, soe mochte die provisoeren des heyligengeesthuse vanden Grave als dan dat iaelrix vre doen peynden aenden vursejde onderpant gelyc dlantrecht daer aff gelegen is. In orkonde der waerheit besegelt mit onsen segelen gegeven int iaer onss heren dusent vierhondert acht ende dertich op alder heyligen avont’³²³

In deze oorkonde komen vele aspecten aan de orde die in de afgelopen paragrafen besproken zijn: de overdracht met ‘Zweckbestimmung’, de zekerheid en de sanctie bij niet-betaling, en de goeder trouw. Het monetaire gedeelte wordt straks in hoofdstuk 6 behandeld.

5.4.11 Renten in natura (roggerenten)

Omdat de renten in natura bijna uitsluitend uit roggerenten bestonden beperken we ons in deze paragraaf hoofdzakelijk tot rogge. Roggerenten waren van groot belang voor de armeninstellingen, brood was immers het voornaamste voedsel dat aan armen uitgereikt werd. Granen en sommige andere landbouwproducten werden in Grave en het Land van Cuijk in malders uitgedrukt. Zoals bekend waren inhoudsmaten lokaal verschillend. In de Graafse aankomsttitels werden renten in natura bijna uitsluitend in Graafse malders aangeduid. Destijds was het officiële gewicht van een Graafse malder voor droge stoffen 136,54 liter, bestaande uit 8 vaatjes van twaalf kan en een kan 1,4 liter.³²⁴ Een Graafs vat was derhalve 17 liter.³²⁵

In de praktijk varieerde de hoeveelheid graankorrels per kan. Dit hing samen met het percentage vocht – oud graan was droger dan vers graan – en of men de korrels al of niet geschud had.³²⁶ Onenigheden over de inhoud waren dan ook een normale zaak. Ik geef een voorbeeld dat weliswaar uit een latere tijd stamt dan de door mij onderzochte periode, maar het voorbeeld is wel illustratief:

Van Boxmeer is uit 1705 een poging bekend van enkele schepenen die samen met de landschrijver probeerden de karmelieten op het verkeerde been te zetten bij de ijking van hun nieuwe vat. Tijdens de ijking bleek, nadat negen Graafse kannen in het te ijken vat waren leeggeschud, dat dit nog niet vol was. Men mag gevoelig aannemen dat dit resultaat veroorzaakt werd door kurkdroge graankorrels en goed schudden. Het nieuwe vat, dat exact overeenkwam met het oude vat, zou dus te groot zijn. Hieruit werd onmiddellijk de conclusie getrokken dat het Graafse vat in de loop van de tijd veranderd moest zijn, waardoor de Boxmeerse boeren met het voldoen van hun roggerenten de karmelieten jarenlang te veel rogge hadden geleverd. Daarom zouden voortaan geen 108 maar 104 kannen per Boxmeerse malder aangeleverd hoeven te worden.³²⁷ Nadat dit onder de Boxmeerse bevolking was uitgezet en de gemoederen goed in beweging waren gekomen, besloten de karmelieten hun oude vat te laten vergelijken met nog bestaande identieke vaten in Geijsteren en Sint-Anthonis. Het vat was echter inmiddels door de schepenen ontvreemd en onbruikbaar gemaakt. Nadat het uiteindelijk weer boven water was gekomen werd gerechtelijke hulp ingeroepen en advies gevraagd aan de stadsijker van Grave. De stadsijker verklaarde vervolgens dat de vaten van Geijsteren en Sint-Anthonis exact overeenkwamen met een Graafs vat en dat de inhoud daarvan sinds mensenheugenis ('hondert iaeren ende herrewaerts') niet veranderd was.³²⁸

Aan het einde van de zestiende eeuw bezaten de twee Graafse armenfondsen samen 635 malder aan roggerenten. Hiervan was ongeveer 500 malder (78%) verworven tussen 1370 en 1490. Meer dan de helft (60%) van de totale hoeveelheid malders rogge was in bezit van het geesthuis. Om een idee te geven hoeveel 635 malder rogge was: uit 1 malder rogge konden 56 broden van ruim 6½ pond gebakken worden.³²⁹

323 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1449.

324 Nipper, *Met en wegen*, 234, reglement van 1723. Deze inhoudsmaat wordt bevestigd in een boekje van 1875 in het Archief van het Karmelietenklooster te Boxmeer, C.1.3.5, doos 3: 'Copie inventaris der roerende en onroerende goederen ...'

325 136,54 liter : 8 = 17,067 liter. In het Land van Cuijk schijnt ook vaak met een Graafs vat van 16 liter en een malder van 128 liter gerekend te zijn (vriendelijke mededeling van Jos Kuijpers uit Sambeek).

326 In de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis werd ieder jaar bij de verantwoording van de verbruikte rogge door indrogen een voorraadverschil van enkele malders rogge aangemerkt. Dit werd verantwoord als 'krimp'. Zie bijvoorbeeld Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 240, rekening gasthuis 1447/1448, rubriek 'Bewijs vande Rogge'.

327 In Boxmeer en Sambeek werd in de achttiende eeuw gerekend in Venrayse malders van 140 liter, bestaande uit 9 vaten van 12 kan. Nipper, *Met en wegen*, 188-189.

328 Archief Karmelietenklooster Boxmeer, doos Varia nr. 1, Liber Cens. et Fund. Carm. Boxm., ongenummerde pagina's achterin.

329 Zie voor de berekening paragraaf 5.2.11 en bijlage 7.18.

Evenals bij de geldrenten wordt eerst een chronologisch overzicht gepresenteerd van de verwerving van roggerenten door de twee armeninstellingen samen. Ook in dit overzicht, dat in aantallen renten over vijftien tijdvakken van twintig jaar is samengesteld, zijn retroakten verwerkt. Zoals in de inleiding op de renten aangekondigd, kan de werkwijze van de voormalige streekarchivaris Essink ons hierbij parten spelen.

	initiële roggerenten		bestaande renten		anders		totaal	
	gift	koop	gift	koop	brief	onbek	periode	cumul
1291-1310	0	0	0	1	0	0	1	1
1310-1330	0	1	0	0	0	0	1	2
1330-1350	0	0	2	0	0	0	2	4
1350-1370	0	0	3	0	1	0	4	8
1370-1390	1	0	3	0	3	2	9	17
1390-1410	4	1	17	0	2	0	24	41
1410-1430	1	0	12	0	15	1	29	70
1430-1450	0	1	14	0	22	0	37	107
1450-1470	1	0	6	0	12	4	23	130
1470-1490	0	2	10	0	14	5	31	161
1490-1510	0	1	0	0	4	4	9	170
1510-1530	0	1	5	0	7	1	14	184
1530-1550	0	0	6	0	13	0	19	203
1550-1570	0	0	3	0	3	1	7	210
1570-1600	0	0	2	0	2	0	4	214
subtotalen	7	7	83	1	98	18	214	
retroakten	12		79		(98)	7		
totalen	19	7	162	1		25	214	

Tabel 5.9. Door Graafse armeninstellingen verworven roggerenten 1291-1600

Bron: *aankomstitels van het Sint-Catharinagasthuis Grave.*

	Initieel	bestaand	onbekend	totaal
1291-1350	0	0	0	0
1350-1370	0	1	0	1
1370-1390	2	1	0	3
1390-1410	1	1	0	2
1410-1430	4	11	0	15
1430-1450	0	19	3	22
1450-1470	1	9	2	12
1470-1490	2	12	0	14
1490-1510	0	2	2	4
1510-1530	0	7	0	7
1530-1550	0	13	0	13
1550-1570	0	3	0	3
1570-1600	2	0	0	2
Totaal	12	79	7	98

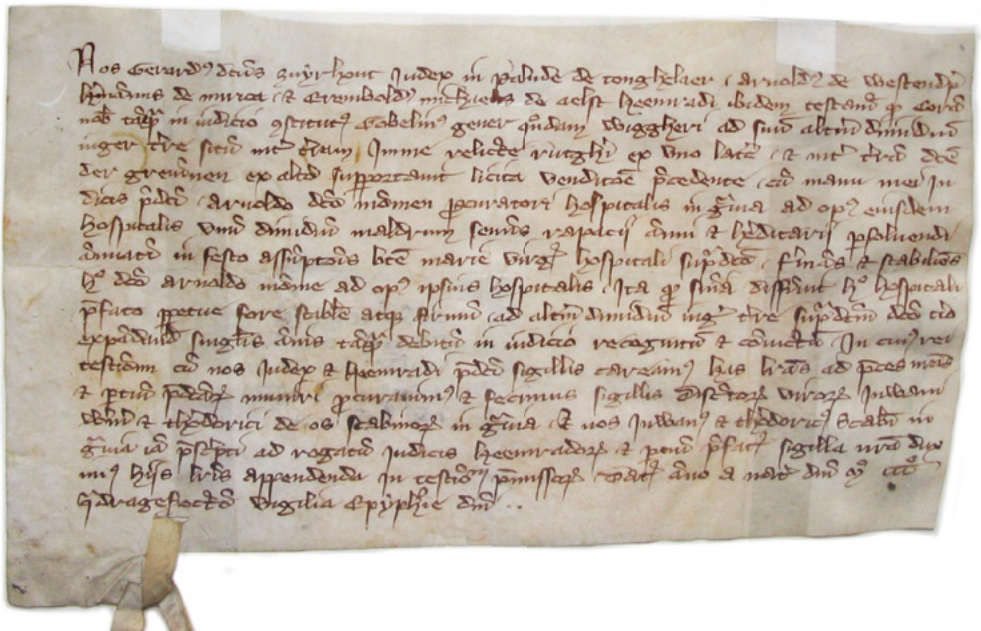
Tabel 5.9.1. Retroakten roggerenten 1291-1600.

Volgens de regesten was koop van roggerenten voor de instellingen geen optie. Verreweg de meeste van de in totaal 214 verworven roggerenten waren bestaande renten (160), die via schenking aan de instellingen werden opgedragen. De enkele renten die werden aangekocht zijn bijna allemaal stadsrenten. Verder kunnen we zien dat de bulk van de renteontvangst plaatsvond tussen 1390 en 1490, deze periode overlapt de jaren van de monetaire contractie.³³⁰

Ik ben geen enkele verkoop door de armeninstellingen van roggerenten tegengekomen.

Behalve roggerenten bezaten de twee Graafse armenfondsen in geringe mate ook andere renten in natura. Uit de verantwoordingen in de rekeningen weten we dat ieder jaar geringe hoeveelheden haver, gerst en boekweit binnenkwamen en besteed werden. Af en toe wordt raapzaad genoemd. Bovendien kregen beide instellingen jaarlijks een stuk of tien kapoenen en enkele tientallen hennen. De kapoenen van het gasthuis gingen onder anderen naar de deken en de pastoor.

Vanwege de zeldzaamheid wordt hieronder de aankoop in 1348 van een rente in raapzaad door het gasthuis afgebeeld met een korte tekstverklaring.



Afb.5.9. Aankoop van een rente van een halve malder raapzaad door het gasthuis te Grave, 5 januari 1348. Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, inv. nr. 1009a.

Tekstuitleg:

... Gabelinus (Gobelinus?) gener quondam Wiggheri ad suum alterum dimidium iuger terre situm inter... supportavit licita venditione precedente ... predicto Arnolde dicto Mommen procuratori hospitalis in Gravia ad opus eiusdem hospitalis unum dimidium maldrum seminis rapacii annui et hereditarii persolvendi annuatim ... in festo ...

330 Zie paragraaf 5.4.4.

... Gabelinus (Gobelinus?) schoonzoon van wijlen Wigger heeft een op (uit) zijn helft van een stuk grond (ha), gelegen ..., op basis van een voorafgegane geoorloofde verkoop ... een rente opgedragen (geleverd) aan voornoemde Arnoldus, genoemd Mommen, procurator van het gasthuis in Grave ten behoeve van het werk van datzelfde gasthuis, in de vorm van een halve malder raapzaad jaarlijks en erfelijk, jaarlijks te voldoen op ...

Hieronder volgt een overzichtje met alle roggeontvangsten in aantallen en inhoudsmaten. In dit overzichtje zijn ook de roggerenten opgenomen volgens de oorkonden van de familie Coebergh en enkele schepenakten, die niet in het archief van het Sint-Catharinagasthuis aanwezig zijn.

	ontvangen		cumulatief			gemiddeld aantal vaten	
	malder	aantal	malder	aantal	malder %	periode	cumul
1290-1310	4½	2	4½	2	0,7	18	18
1310-1330	8	1	12½	3	2,0	64	33
1330-1350	2	3	14½	6	2,3	5	19
1350-1370	5	3	19½	9	3,1	13	17
1370-1390	22	10	41½	19	6,5	18	17
1390-1410	51	31	92½	50	14,6	13	15
1410-1430	108	31	201	81	31,7	28	20
1430-1450	87	41	288	122	45,4	17	19
1450-1470	110	26	398	148	62,7	34	22
1470-1490	119	32	517	180	81,4	30	23
1490-1510	37	10	554	190	87,2	30	23
1510-1530	38	14	592	204	93,2	22	23
1530-1550	21	17	613	221	96,5	10	22
1550-1570	15	7	628	228	98,9	17	22
1570-1600	7	4	635	232	100,0	14	22

Tabel 5.10. Ontvangen roggerenten 1291-1600, in afgeronde malders en vaten.³³¹

Het begin van deze opbouw is wat rommelig met een te klein aantal ontvangsten om daarmee iets te kunnen doen. Het cumulatieve gemiddelde in vaten per periode geeft vanaf het midden van de veertiende eeuw pas een trendmatige ontwikkeling aan. Afgezien van een dip in de tijdvakken 1390-1410 en 1430-1450 liep de gemiddelde omvang van een roggerente tot in de tweede helft van de vijftiende eeuw op tot 22 à 23 vat. Dat bleef ongeveer zo tot het einde van het gemeten tijdvak.

Van de 232 beoordeelde roggerenten kwamen de volgende inhoudsmaten het meeste voor:

		% totale rechten in natura
1 malder	73 ×	31%
2 malder	43 ×	19%
3 malder	19 ×	8%
4 malder	17 ×	7%
½ malder	11 ×	5%
	163 ×	70%

Het lijkt erop dat in ieder geval een inhoud van 1 malder favoriet was. Voor een goed gedetailleerd en beter onderbouwd beeld zouden de meest voorkomende inhoudsmaten eigenlijk samen met de meest voorkomende nominale waarden in geld op een tijdsas uitgezet moeten worden. Binnen het raamwerk van mijn onderzoek laat ik het bij deze globale indruk.

5.4.12 Conclusies geld- en roggerenten

De renten waarover de instellingen in de periode 1291-1600 beschikten, waren voor een groot deel afkomstig uit schenkingen. De Graafse armeninstellingen opereerden toen voor deze vermogenscomponenten niet of nauwelijks zelf op de vermogensmarkt. We weten niet welke geld- en roggerenten door sympathisanten van de Graafse armeninstellingen oorspronkelijk via de informele en via de geïnstitutionaliseerde vermogensmarkt verkregen waren. Een aantal renten was oorspronkelijk gevestigd en verkocht met grond, huis of erf als zekerheid. De opbrengst zal ongetwijfeld gebruikt zijn voor bedrijfsfinanciering. De latere eigenaars-exploitanten draaiden nog steeds op voor de jaarlijkse lasten en financierden derhalve, voorzover deze renten door de armeninstellingen verworven werden, daarmee hun eigen vangnet voor slechtere tijden. Verder hebben we kunnen constateren dat de meeste renten die aan de armeninstellingen opgedragen werden bestaande renten waren. Sommige daarvan waren al veel vroeger gevestigd en waren al een aantal keren in andere handen overgegaan. De gemiddelde omvang van een rente was waarschijnlijk tijdgebonden, maar kon globaal vastgesteld worden op ½ en 1 pond goedgegeld of payment en op 1 malder rogge. Renten met lossingcondities werden in de zestiende eeuw veelvuldig overeengekomen. Tot slot is gewezen op de grote waarschijnlijkheid dat de werkelijke activiteit van de armeninstellingen op de vermogensmarkt groter was dan uit de aankomsttitels blijkt.³³² Zie ook bijlage 5.7, sub 2.

5.4.13 Overig onroerend goed

Met de geld- en roggerenten zijn de meeste onlichamelijke onroerende zaken uit het vermogen van de Graafse armenfondsen besproken. Wat in deze categorie resteert zijn tiendrechten van het gasthuis. Daarnaast beschikten beide Graafse armenfondsen over lichamenlijk onroerend goed. Tiendrechten vormden een rijke bron van inkomsten. Daarom werd nogal eens over deze

331 Enkele minieme verschillen met de aantallen in de reeksen vermogenscomponenten in natura volgens bijlage 5.2.2 en het roggeoverzichtje in paragraaf 5.4.11 zijn een gevolg van het wel of niet opnemen van geringe hoeveelheden andere producten dan rogge, zoals erwten en gerst.

332 Ook met kennis van de werkelijke hoeveelheid transacties van de armeninstellingen kunnen wij het aandeel van de armeninstellingen in de lokale vermogensmarkt niet bepalen. De omvang van deze markt is onbekend.

rechten getwist. De jaarlijkse opbrengsten werden rechtstreeks van de boeren verkregen, of via verpachting binnengehaald. Dit gold eveneens voor de exploitatie van aan de armenfondsen behorend lichamelijk onroerend goed. In dit hoofdstuk beperken we ons tot een inventarisatie van de samenstelling van deze vermogenscomponent. In de volgende paragraaf worden tiend-rechten besproken, daarna gaan we over op het lichamelijk onroerend goed. Het vaststellen van de exploitatiewaarde volgt straks in hoofdstuk 7.

5.4.13.1 *Tiendrechten*

In de aankomsttitels worden tienden verschillende keren genoemd. Zoals gezegd bezat alleen het gasthuis tiendrechten.³³³ In feite blijkt slechts één enkele charter van grote importantie te zijn: de aankomsttitel van 1294, waarmee Jan van Cuijk de helft van zijn novale tiendrechten aan de investieten van de parochies Cuijk, Meer, Sambek en Beugen en de helft aan het gasthuis te Grave schonk. De tienden vormden een belangrijke bron van inkomsten voor het gasthuis, mede daarom werd later flink geruzied over deze rechten.³³⁴ Vandaar dat ik deze rechten hier toch wat extra aandacht geef. Ik stel daarbij twee vragen: waarom schonk Jan van Cuijk en, gelet op de latere twisten, wat schonk hij in concreto? Voor de beantwoording van de eerste vraag is enige achtergrond over tiendrechten noodzakelijk.

Het tiendrecht was een zakelijk recht. Dit gold zowel voor grove, smalle als krijtende tienden. Grove tienden bestonden vooral uit korentienden, smalle tienden werden geheven over kleine landbouwproducten en tuinvruchten en krijtende tienden over pasgeboren dieren.³³⁵ Novale tienden waren belastingen op novale gronden.³³⁶ De oude tienden werden gezien als een kerkbelasting, terwijl de novale tienden werden beschouwd als (grafelijke) grondlasten ('Reallasten').³³⁷ Tienden die men aan de Kerk verschuldigd was, werden afgedragen aan de parochie waartoe men behoorde, ook al lagen de percelen grond, waarover afgedragen moest worden, soms in een andere jurisdictie. Hetzelfde gold voor grondcijzen. Ook die werden in de eigen parochie of in het eigen cijnsdorp betaald.³³⁸ De tiende was een bruto heffing, dus vóór aftrek van andere belastingen of exploitatiekosten. Daardoor was de tiende een zware belasting.³³⁹ Aan het einde van de middeleeuwen probeerden kerkelijke instellingen de basis voor het heffen van tienden uit te breiden. Dit leidde tot een ingreep door Karel V in 1520.³⁴⁰ Tienden en andere heerlijke rechten op gecultiveerde gronden werden in ons land uiteindelijk in 1798 afgeschaft.

Tiendrechten worden vaak gezien als een soort natuurrecht van de Kerk, maar blijken bij nadere beschouwing toch een wat complexere materie. Van oudsher kwam 10% van de opbrengst van grond en de aanwas van vee toe aan de Kerk. Dit was gebaseerd op het oude testament. Vanaf de zesde eeuw refereerden kerkvergaderingen hieraan.³⁴¹ Israël functioneerde echter wel met een theocratisch bestuur.³⁴² De tiendverplichting aan de Kerk werd bevestigd door bepalingen van Pipijn III en Karel de Grote.³⁴³ De rechten werden dus verbonden aan een kerk. En als er geen kerk was? De bisschoppen waren van mening dat over het totale gebied van een bisdom tiendrechten verschuldigd waren, ook over die gebieden waar nog geen kerk of parochie gevestigd was.³⁴⁴ Het bisdom was de Kerk. Ondanks het verval van de macht van de vorst, die zich vaak uitte in 'goddelijke' decreten, werden tijdens de Romeinse synode van 1078 de Karolingische opvattingen door de paus bevestigd.³⁴⁵

In de praktijk werden tiendrechten later vaak aan wereldlijke personen vervreemd. Ook volgens het eigenkerkrecht, dat aan het einde van de twaalfde eeuw overging in het patronaatsrecht, dat nota bene een canoniek recht was, behield de eigenaar van de kerk

tweederde van de tiendinkomsten. Op het platteland viel het resterende derde deel van de tiendinkomsten toe aan de pastoor. Dit deel werd juridisch als afgesplitst vermogen of 'congrue' portie gezien en als een prebende beschouwd.³⁴⁶ Tijdens de concilies van Lateranen II (1139), III (1179) en IV (1215) werden de tiendrechten voor de Kerk verder uitgewerkt.³⁴⁷

Een verdere complicatie trad op bij nieuwe ontginningen ('rode' landen).³⁴⁸ Volgens de oude klerikale interpretatie vielen de tienden daarover automatisch toe aan de Kerk, meer specifiek dus aan de bisschop.³⁴⁹ Deze interpretatie van de bisschoppen ten aanzien van 'Rottzehnten' schijnt volgens Oediger gebaseerd te zijn op een speciaal recht dat niet in het canoniek recht was opgenomen.³⁵⁰ Landsheren vonden echter dat verlaten en woeste gronden en de tienden daarvan hen toebehoorden.³⁵¹ Dit alles verklaart mogelijk tevens waarom in oude oorkonden vaak getwist wordt over tiendrechten en oorkonden vaak betrekking hebben op landsheerlijke schenkingen van tiendrechten aan geestelijken of geestelijke instellingen.³⁵²

Iets dergelijks moet ook in het Land van Cuijk aan de orde geweest zijn, want de heer van Cuijk genoot bijvoorbeeld in Hollanderbroek, dat ontgonnen land was, de 'Hollandse' hooitiende.³⁵³ Vele landsheren, waaronder de Brabantse hertog Hendrik III (1260) en Jan van Cuijk (1294), gingen onder invloed van de pauselijke bevestiging op aandrang van kerkelijke juristen, maar ook uit eigen zielenheil ertoe over tiendrechten op novale landen aan de Kerk te schenken.³⁵⁴ Voor andere voorbeelden van schenkingen van tiendrechten aan de Kerk door wereldlijke heren in Brabant wordt verwezen naar de oorkondeboeken van Noord-Brabant. Een aantal hiervan heeft te maken met overdrachten van eigenkerken aan de Kerk.³⁵⁵

Tienden worden vaak gezien als de enige bron van inkomsten voor de kerkelijke armenzorg. Deze opvatting valt niet te rijmen met de oorspronkelijke bestemming van alle kerkelijke inkomsten: een kwart voor de bisschop, een kwart voor de priester, een kwart voor de kerkfabriek en een kwart voor de armen. Deze indeling werd, na het wegval- len van het bisschoppelijke kwart, aangepast in drie maal een derde voor de overgebleven taken. Onder anderen Tierney toonde aan, dat pastoors het met deze canonieke richtlijnen niet zo nauw namen. Zo werden kerkelijke inkomsten in Engeland in de veertiende en

333 Rijpma trof bij door hem geselecteerde gasthuizen in de Nederlanden geen inkomsten uit tienden aan. Rijpma, *Funding public services*, 277.

334 Simpson, 'The Continuum', 93-108. Paula Simpson wijst op de vele twisten over tienden, die tijdens de zestiende eeuw vooral veroorzaakt werden door verslechterde economische omstandigheden. De pieken besloegen de perioden 1500-1520 en het grootste gedeelte van de tweede helft van de zestiende eeuw.

335 De Blécourt, *Kort begrip*, 318-319.

336 De Blécourt, *Kort begrip*, 318; Asseldonk, 'Census domini ducis'.

337 Van de Poel, *sijmen, betaall*, 35, 37; Oediger, *Das Bistum Köln I*, 235.

338 Van Asseldonk, 'Licht', 63-64. Zie ook paragraaf 5.4.8.

339 Godding, *Le droit privé*, 197, nr. 324; Gilchrist, *The Church*, 179-180 (Lateranen IV, 54).

340 Godding, *Le droit privé*, 197-198, nr. 324.

341 De Blécourt, *Kort begrip*, 315.

342 Van de Poel, *sijmen, betaall*, 35.

343 Godding, *Le droit privé*, 197, nr. 321.

344 Post, *Eigenkerken*, 33, 48, 108.

345 Post, *Eigenkerken*, 53; De Blécourt, *Kort begrip*, 317.

346 Post, *Kerkgeschiedenis 1*, 211-212, 315-316; Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 315.

347 Gilchrist, *The Church*, 147-150, 164.

348 Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 157; Van de Poel, *sijmen, betaall*, 35.

349 Post, *Eigenkerken*, 4.

350 Oediger, *Das Bistum Köln I*, 235.

351 Becker, *Das Land*, 177-178; De Blécourt, *Kort begrip*, 318.

352 Voorbeelden van schenkingen en beleningen, meestal uit allodiaal bezit, uit de twaalfde tot de veertiende eeuw in het Land van Cuijk van tiendrechten, ook aan niet geestelijken, zijn te vinden in Coldewij, *Heren van Kuyc*, 25, 47, 121, 123/24, 151. Over tiendtwisten in het bisdom Keulen: Oediger, *Das Bistum Köln I*, 228, voetnoot 25.

353 Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 70.

354 Van der Schelling, *Hollands Tiend-regt I*, 454-463; Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 86.

355 Camps, *ONB I*, 105 (1211), 107 (1212), 110 (1214), 158 (1231), 169 (1233), 237 (1250), 248 (1253), 264 (1256), 275 (1259), 493 (1293).

vijftiende eeuw vaak gebruikt voor bestedingen die volgens de pastoor op een bepaald moment nodig waren. Omdat opportunisme hierbij niet vreemd was schijnt men op bisschoppelijk aandringen zich sinds de vijftiende eeuw weer meer aan de canonieke regels gehouden te hebben.

Zoals besproken waren Jan I, heer van Cuijk en zijn zoon Otto genereus met schenkingen aan geestelijke instellingen en de inwoners van Grave en het Land van Cuijk.³⁵⁶ Een belangrijk onderdeel van deze schenkingen vormden de tiendrechten. Vanwege het grote financiële belang van tienden vonden later in het Land van Cuijk verschillende discussies plaats over de door Jan van Cuijk geschonken rechten. Het gasthuis beschouwde zich in de geest van de donatiebrief van 1294 tevens gerechtigd in andere parochies binnen het rechtsgebied van Jan van Cuijk novale tienden te heffen. Deze opvatting werd mede ondersteund door de akte van 1308, waarin Jan van Cuijk gemene gronden binnen alle toen bestaande parochies, inclusief de 'onderparochien' van zijn rechtsgebied, aan zijn onderdanen overdroeg. Tot in de negentiende eeuw bleef men over de rechten van het gasthuis bakkeleien.³⁵⁷ De belangrijkste oorzaak hiervan ligt volgens mij bij de grote discrepantie tussen de schenkingsakte van 1294 en de bevestiging van 1294 van deze schenking door de bisschop van Luik. In de bevestigingsakte van Luik staat namelijk dat alle in cultuur gebrachte en nog in cultuur te brengen grond in het Land van Cuijk onder de schenking van de novale tienden viel.³⁵⁸ Deze ruime interpretatie was uiteraard ook in het belang van de Kerk, want de helft van de schenking viel immers toe aan dit instituut. Feit is dat de ruime interpretatie correspondeert met de reële tiendontvangsten volgens de rekeningen van het gasthuis. De grootste ontvangst in de rekeningen betrof zelfs tienden uit Mill, dat in de schenkingsbrief niet eens genoemd is. Waarschijnlijk was het Millse gebied ten tijde van de schenking nog niet (helemaal) ontgonnen.

Hoewel de tienden belangrijke inkomsten waren, werden in 1470, met toestemming van provisors en de raad van Grave, deze rechten op een hof in de Haltert in het nieuwe land binnen de jurisdictie van Cuijk en op drie stukken land aldaar, door het gasthuis overgedragen aan het kruisherenklooster te Sint-Agatha.³⁵⁹ In 1452 had de heer van Haps zijn deel in deze novale tienden al aan de kruisheren overgedragen.³⁶⁰ Dit nieuwe land was voor de helft eigendom van de heer van Haps en voor de helft van de pastoor van Cuijk en het gasthuis.

In het archief van het Sint-Catharinagasthuis te Grave bevinden zich enkele mappen met dossiers over geschillen rond de tienden.³⁶¹ Hier volgen enkele impressies van juridisch touwtrekken om deze rechten:

- De bisschop van Luik eiste in 1450 dat de novale tienden van Cuijk en Haps aan rechthebbenden werden betaald.
- In 1475 verleende Guy de Brimeu de Humbercourt, graaf van Megen, namens Karel de Stoute in de hoedanigheid van hertog van Brabant, een 'Mandement de Complainte Maintenu' aan het gasthuis naar aanleiding van het weigeren van Johan van der Donck en anderen voortaan de novale tienden te betalen.³⁶²
- In 1494 werd overeengekomen dat het gasthuis tiendeninkomsten uit Haps en pachtopbrengsten uit Escharen aan de rentmeester te Grave moest afdragen.³⁶³
- In 1557 werd een geschil over novale tiendrechten in de parochie van Wanroij tussen de rentmeester enerzijds en de pastoor van Mill en het gasthuis anderzijds door de Raad van Brabant beslist ten gunste van de laatste partij.³⁶⁴

Tot zover enkele voorbeelden van geruzie over de novale tienden. Samengevat zou ik willen stellen dat tienden belangrijke inkomsten waren, waarover vele disputen hebben plaatsgevonden, zo ook in het Land van Cuijk. De meeste twisten gingen tussen Kerk en wereld over novale tienden, maar werden wellicht ook veroorzaakt door onvoldoende nauwkeurige vastlegging van de rechten.

5.4.13.2 Lichamelijk onroerend goed

Het lichamelijk onroerend goed van de twee Graafse armenfondsen bestond uit huizen, boerderijen met en zonder erf, landerijen en stukken grond. Aan de hand van de aankomsttitels is een globale reconstructie van dit bezit wel te maken. Dit in tegenstelling tot de informatie die door de latere rekeningen over dit onderwerp wordt verstrekt. Op enkele uitzonderingen na wordt in de aankomsttitels gesproken over een stuk land, een kamp, een hof of hofstad, een huis en erf, of heel algemeen: goederen. Al deze onroerende goederen waren op enigerlei wijze aan het gasthuis of geesthuis overgedragen. De overdracht of opdracht kwam meestal tot stand via schenking. Pacht en aankoop kwamen ook voor. Oppervlaktegegevens van grond worden in de meeste gevallen niet verstrekt. Hieronder geef ik een overzicht in aantallen van de transacties met onlichamelijk onroerend goed volgens de aankomsttitels.

	Gasthuis		Geesthuis		Totaal	
	titels	rechten	titels	rechten	titels	rechten
Goederen	8	8	8	8	16	16
Hof/hofstad	2	2	2	2	4	4
Huis en hofstad/huis en erf	8	9	4	4	12	13
Erf/erf en versterf ³⁶⁵	4	4	3	3	7	7
Land	15	16	25	35	40	51
Kamp	7	10	2	2	9	12
Gaarde/beemd/koolhof	3	4	3	3	6	7
Tijnsgoed			1	1	1	1
Totaal 1291-1600	47	53	48	58	95	111

Tabel 5.11. Transacties lichamelijk onroerend goed volgens aankomsttitels Graafse armenfondsen 1291-1600. Het kan zijn dat met één aankomsttitel verschillende eenheden onroerend goed, dus meerdere rechten gemoeid waren.

In bovenstaand overzicht zijn transacties zonder specificatie in de categorie ‘goederen’ meegenomen. Het gasthuis en het geesthuis hadden dus ongeveer evenveel lichamelijk onroerend goed. Goederen die verkregen en weer afgestoten werden, zijn niet in het overzicht meegenomen. Ik geef een voorbeeld van een schenking van uitzonderlijke omvang van lichamelijk onroerend goed dat weer afgestoten werd: in 1383 kreeg het gasthuis een grote hoeveelheid lichamelijk onroerend goed in Gassel testamentair toegewezen, dat in

356 Duijé, *Geschiedkundige bijzonderheden*, 143; Essink, *Rechten heren van Cuijk*, 78-79; Coldewey, *Heren van Kuyck*, 108, 113-118, 148-149, 167-169.

357 Van Duijnhooven, *Beschouwing*, 15-32.

358 Van Synghel, *DONB*, 1294.11.20; Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 189; Essink, *Regesten*, nr. 4b.

359 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1079; Essink, *Regesten*, nr. a544 (5 december 1470).

360 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 758; Essink, *Regesten*, nr. a394. Zie ook de aankondiging van deze regeling van 26 oktober 1450 door de officiaal van het bisdom Luik. Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 189; Essink, *Regesten*, nr. a387.

361 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 189; Essink, *Regesten*, nr. a564.

362 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 189; Essink, *Regesten*, nr. a564.

363 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 189a; Essink, *Regesten*, nr. a679.

364 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 189; Essink, *Regesten*, nr. a564.

365 Nalatenschap (Verdam).

1408 weer verkocht werd.³⁶⁶ Uit de vervreemdingsakte van 1408 kan opgemaakt worden dat de schenking betrekking had op liefst zesendertig stukken onroerend goed, bestaande uit een hofstad met huis en erf en vijfendertig grote en kleine stukken land.³⁶⁷ Het is mij niet bekend waarom het gasthuis deze omvangrijke schenking weer afstootte, maar vermoedelijk had het gasthuis geld nodig, maar het kan ook zijn dat hier een transactie gedaan is met de achterban van de armmeester. In de oorkonde van 1408 wordt geen opbrengst genoemd.

Alles tezamen bezaten de armeninstellingen dus een grote hoeveelheid lichamelijk onroerend goed. De waarde voor de instellingen bestond vooral uit de exploitatie van deze eigendommen. Het grootste gedeelte werd verpacht, slechts een klein deel werd door de instellingen zelf geëxploiteerd. Het onderhavige hoofdstuk geeft slechts kwantitatieve informatie over de samenstelling van het vermogen. Voor een algemene indruk van pachtvormen in het midden van Brabant wordt verder verwezen naar het artikel van Kappelhof over de Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch.³⁶⁸

5.4.14 Cijfermatige samenvattingen vermogenscomponenten Graafse armenfondsen 1291-1600

Na de beschouwingen over de groei en de samenstelling van het vermogen van de Graafse liefdadigheidsinstellingen worden hieronder twee cijfermatige samenvattingen gegeven van de vorming van het gezamenlijke vermogen van de twee Graafse armeninstellingen volgens de aankomsttitels. De later beschikbaar gekomen oorkonden van Coebergh zijn hierin niet meegenomen.

De eerste samenvatting is ingedeeld in perioden die vastgesteld zijn aan de hand van verschillend gebruik van monetaire fraseringen in de geldelijke rentebrieven. In hoofdstuk 6 wordt uitvoerig op deze fraseringen ingegaan. Per periode is aangegeven wat in aantallen vermogenscomponenten werd gerealiseerd, terwijl tevens per component het tot in die periode gecumuleerde totaal wordt vermeld. Een tweede punt van aandacht is dat besloten is de verschillende vermogenscomponenten niet bij elkaar te tellen. Samenvattend geef ik de voorkeur aan de presentatie van de afzonderlijke vermogenscomponenten als 'earning-capacities' van de armenfondsen tijdens de door mij vastgestelde verschillende monetaire perioden. 'Earning capacities' waren de kernen waarmee inkomsten gegenereerd werden.

		geldrenten		roggerenten		onroerend goed	
		periode	cumul	periode	cumul	periode	cumul
1291-1301	nieuw leuvens payment brab	21£ 1s	21£ 1s			1	1
1301-1312	oudgeld payment brab	5£19s 5£16s	5£19s 5£17s	12m4v	12m4v	1	2
1312-1340	oudgeld payment brab	81£18s 6£15s	87£17s 12£12s			5	7
1340-1358	oudgeld payment brab	4£12s 69£5s	93£9s 81£17s	6m7v	19m3v	4	11
1358-1403	oudgeld payment brab	11£14s 133£11s	105£3s 215£8s	53m	72m3v	32	43
1403-1440	oudgeld payment brab arnhemse gulden hollands schild	2£9s 63£8s 151 ³⁶⁹ 100 ³⁷⁰	107£12 278£16s 151 100	128m	200m3v	13	56
1440-1500	oudgeld payment brab payment vlaams schild rijnse gulden	10s 15£6s 2£ 1 29	108£2s 294£2s 2£ 101 29	328m5v	529m	27	83
1500-1600	oudgeld brab oudgeld vlaams payment brab payment vlaams payment gelders schild rijnse gulden philippusgulden brab gulden carolusgulden arnhemse gulden gouden leeuw gelderse rijder hornse gulden	1£ 7gr 4£2s 27mew 58 154½ 58 2 16 1 1	109£2s 7gr 298£4s 2£ 27mew 101 87 154½ 58 2 151 16 1 1	88m2v	617m2v	14	97

Tabel 5.12. Reconstructie van het vermogen van de Graafse armeninstellingen in nominale renten en aantallen onroerend goed 1291-1600 volgens de aankomstitels.

Met de bovenstaande presentatie kan men zich een beeld vormen van de ontwikkelingsgang van de individuele vermogenscomponenten van de Graafse armenfondsen. De geldrenten bestonden tot 1440 hoofdzakelijk uit penningen en in de zestiende eeuw uit gouden munten. Daar gaan we in het volgende hoofdstuk over verder.

366 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 989; Essink, *Regesten*, nr. 341.

367 BHIC Grave, 1723, akte 10 oktober 1408.

368 Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 14-17, 22-24.

369 Dit is geen rente, maar een eenmalige geldschenking aan de Tafel door de geestmeester Jan Tycheler en zijn vrouw. Met deze schenking ontstond wel ruimte te investeren in renten of lichamenlijk onroerend goed. Zie paragraaf 5.4.3: inleiding vermogensvorming.

370 Volgens schuldbekentenis aan de Tafel. Omdat onduidelijk is waar die betrekking op heeft, is de bekentenis buiten de vermogensreconstructie gehouden. In de vroegste rekeningen van de Tafel (vanaf 1455) is hierover evenmin iets terug te vinden.

Als tweede cijfermatige samenvatting van de fondsvorming volgt hieronder een overzicht van de groei van het rentevermogen van de twee Graafse armeninstellingen samen in payment (£), altgeld (£) en rogge (malder) en van het belang van overig onroerend goed. Het rentevermogen in andere valuta dan payment of altgeld kwam vooral in de zestiende eeuw tot stand en is buiten dit overzichtje gehouden.

monetaire periode	cumulatie renten			in %			overig onr. goed	
	payment £	oudgeld £	rogge malder	payment £	oudgeld £	rogge malder	aantal	%
1291-1301	6	0	0	2%	0	0	1	1%
1301-1312	12	16	12	4%	13%	2%	2	2%
1312-1340	19	108	12	6%	91%	2%	7	7%
1340-1357	89	113	23	29%	95%	4%	11	12%
1357-1403	225	113	87	74%	95%	13%	43	45%
1403-1440	287	114	254	94%	96%	39%	56	59%
1440-1500	304	115	560	100%	97%	86%	82	86%
1500-1600	305	119	649	100%	100%	100%	95	100%

Tabel 5.13. Chronologische groei van een aantal vermogenscomponenten Graafse armeninstellingen.

Het rentevermogen in pond payment was aan het begin van de veertiende eeuw dus al voor 74% gevormd en rond 1440 voor 94%. Het rentevermogen in altgeld werd hoofdzakelijk gevormd in de jaren 1301 tot 1340.

Het rentevermogen in rogge begon pas substantieel te groeien na het monetaire dieptepunt rond het midden van de vijftiende eeuw en bereikte vijftig jaar later de grootste omvang. De cijferreeks van het overige onroerende goed zegt natuurlijk niet erg veel. Een belangrijke bron voor het gasthuis vormden de novale tienden, die in deze cijfermatige aanpak slechts voor één enkele eenheid zijn meegenomen in de eerste periode. Daarom moet het overzicht zorgvuldig geïnterpreteerd worden.

Na deze cijfermatige samenvattingen wordt nu overgaan op het onderzoeken van de herkomst van de aankomst- of vermogenstitels. Hierbij wordt tevens de rol van de vermogensmarkt betrokken.

5.4.15 Herkomst van aankomsttitels

Zoals in de afgelopen paragrafen duidelijk naar voren kwam verliep de samenstelling van het vermogen van de Graafse armeninstellingen niet via een vast patroon. Een belangrijke oorzaak daarvan was het wegvallen van het gebruik van geldrenten. Dit gebeurde in de periode 1370/1390-1470, die globaal overeenkomt met de periode van de monetaire contractie. In deze periode speelden geldrenten voor de armeninstellingen geen rol van betekenis. Door contribuanten werd toen intensief gebruik gemaakt van roggerenten en in geringere mate ook van overig onroerend goed. Bij het onderzoek naar de vermogenscomponenten was me al opgevallen dat vele renten afkomstig waren van buiten Grave. Dit gold vooral voor roggerenten. De vraag die daardoor opkwam is of door de omslag naar roggerenten de samenstelling van de contribuanten eveneens wijzigde. Droegen tijdens de periode van de monetaire contractie stedelingen ook roggerenten op aan de armeninstellingen?

Voor de vaststelling van de samenstelling van de middelen worden de contribuanten eerst verdeeld in twee groepen: afkomstig uit 'Grave' en 'buiten Grave'. Daarna wordt 'buiten Grave' verder verbijzonderd. Ik realiseer me dat met de vraag naar de herkomst van de middelen iets afgeweken wordt van de casus. De verbijzondering van het platteland mag in deze beschouwd worden als een nuttige 'bijvangst'. Wellicht zet dit onderzoekers van het cultuurhistorische verleden van het Land van Cuijk aan verder onderzoek te doen.

Het onderzoek naar de herkomst van de middelen was al verricht voordat latere gegevens over vermogensrechten van de Graafse armeninstellingen beschikbaar kwamen. Het onderzoek is daarom 'beperkt' tot de aankomstitels waarvan door Essink regesten zijn gemaakt. Dit betekent dat 575 van de thans beschikbare 584 vermogensrechten geraadpleegd zijn. De charters van de familie Coebergh en Graafse schepenaakten uit de zestiende eeuw waarvan geen regesten gemaakt zijn, zijn dus niet meegenomen. De belangrijkste overweging hierbij was dat dan alle andere kwantitatieve overzichten uit het onderzoek aangepast moesten worden, terwijl de overtuiging bestond dat het resultaat door deze toevoegingen niet anders zou worden.

	Grave		buiten Grave		totaal	
charters	311	56,6%	238	43,4%	549	100%

Van de 549 geraadpleegde charters zijn de vermogensrechten geïnventariseerd. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen rechten met en zonder retroakten:

	Grave		buiten Grave		totaal	
rechten met retro's	74	12,9%	104	18,1%	178	31,0%
rechten zonder retro's	248	43,1%	149	25,9%	397	69,0%
vermogensrechten	322	56,0%	253	44,0%	575	100,0%

Tabel 5.14. Herkomst vermogensrechten Graafse armeninstellingen over contribuanten uit Grave en buiten Grave.

Uit deze overzichtjes kunnen twee zaken vastgesteld worden:

- van de vermogensrechten kwam 44,0%, dus een aanzienlijk deel, van buiten Grave;
- 41,1% (104 t.o.v. 253) van de verworven vermogensrechten van buiten Grave bestond uit rechten die al eerder gevestigd waren. Dit is beduidend meer dan bij rechten die uit de stad afkomstig waren (23,0%).

Bij het verdere onderzoek is de individuele contribuant anoniem gebleven. Voor de vermelding van enkele individuele schenkers verwijzen we naar bijlage 5.2.1. Voor een totaalbeeld van de contribuanten aan de armeninstellingen wordt verwezen naar de regesten van Essink.

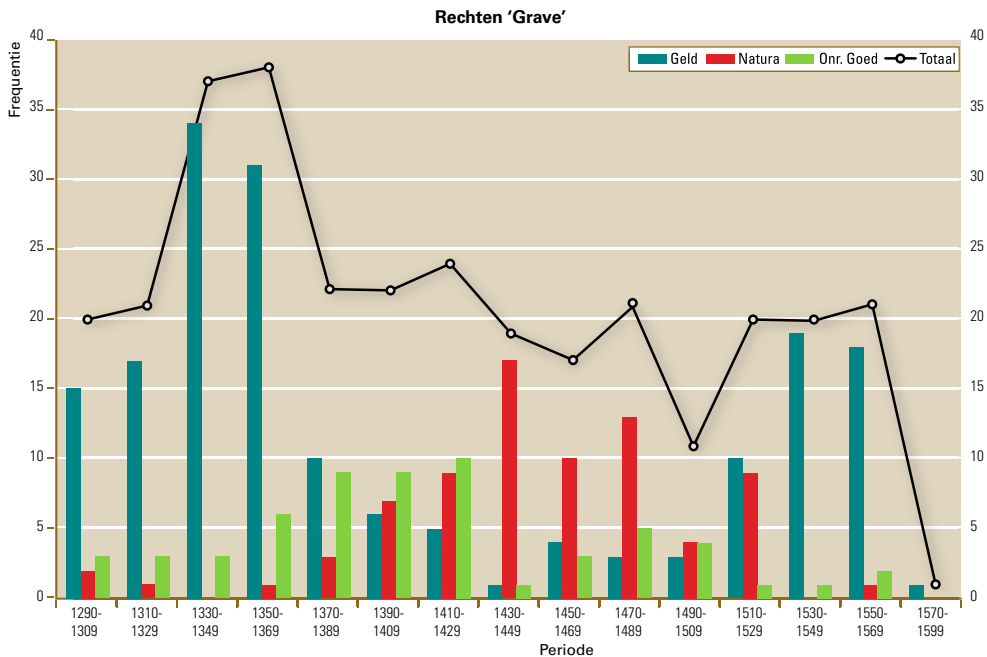
De rest van het onderzoek wordt met behulp van vier grafische voorstellingen gedaan. De eerste twee geven een chronologisch overzicht van de verwerving van vermogensrechten door de Graafse armeninstellingen vanuit Grave en vanuit het buitengebied; de twee andere grafieken geven de verdeling van deze rechten in renten in geld, renten in natura en overig onroerend goed. De vier grafieken laten een interessante ontwikkeling zien.

Aanvankelijk kwamen de vermogensrechten van de Graafse armenfondsen nagenoeg uitsluitend van stedelingen. De vermogensrechten bestonden toen vooral uit geldrenten. Toen rond 1370 de lange periode van monetaire contractie begon ging de functie van geld als waardemeter (*mensura*) gaandeweg verloren. Tijdens dit proces verwierven de Graafse armeninstellingen vooral rechten in natura en in mindere mate overig onroerend goed. De rechten werden niet alleen in rogge uitgedrukt, maar kennelijk ook in rogge uitbetaald, want hoewel vanuit Grave ook nog wel roggerenten werden aangeleverd, kwamen sinds 1370 de vermogensrechten van de Graafse armenfondsen gedurende zestig jaar in groeiende mate van het platteland. Vanaf 1430 nam de financieringsrol van de stad weer toe, zij het nog steeds in natura, waarvoor ik geen verklaring heb. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw, toen zilver weer beschikbaar was, kwamen geldrenten weer in zwang. Dit openbaarde zich het eerst in de stad en wat later op het platteland. Het aandeel van de stad in de financiering van de armeninstellingen vergrootte daarmee, tot in de tweede helft van de zestiende eeuw bijdragen uit de stad opdroogden. Dit gebeurde niet op het platteland, de bijdragen van buiten Grave werden wel minder maar verdwenen niet. Geld was toen weer belangrijker dan rogge. De problemen waarmee Grave in die jaren van de Opstand te kampen had zijn al genoemd.

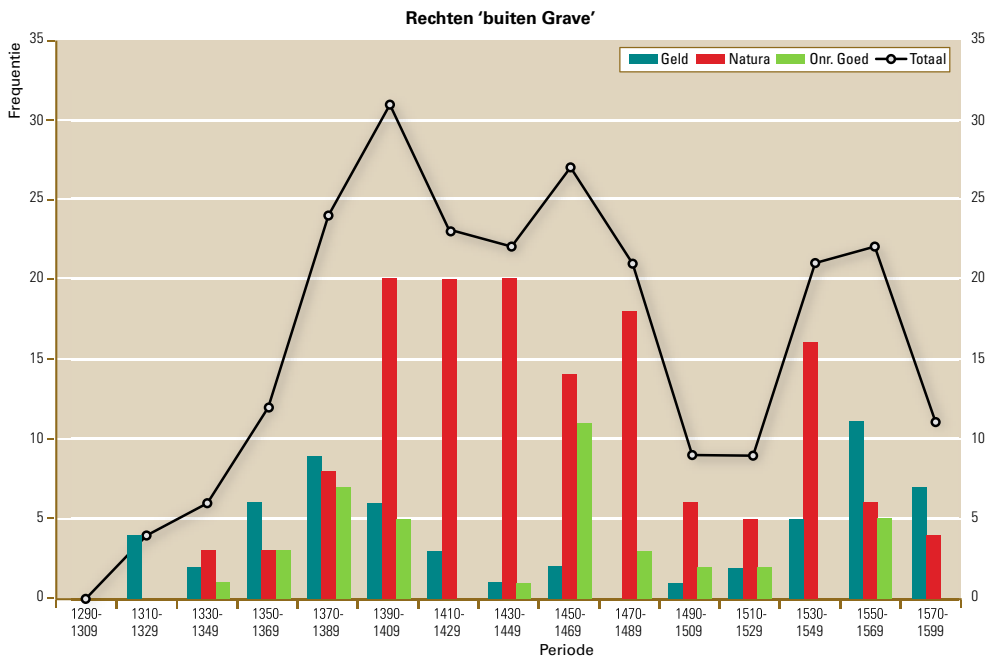
Samenvattend kunnen we dus concluderen dat tijdens de monetaire contractie de contributies aan de Graafse armeninstellingen vooral in rogge en lichamelijk onroerend goed plaatsvonden. Roggerenten werden niet door de stad, maar door het platteland opgebracht. Na het uitbreken van de Opstand verdwenen stedelijke bijdragen, terwijl het platteland op een lager niveau bijdragen continueerde. Het zwaartepunt van de financiering van de Graafse armeninstellingen verplaatste zich dus in tijden van nood van de stad naar het platteland.



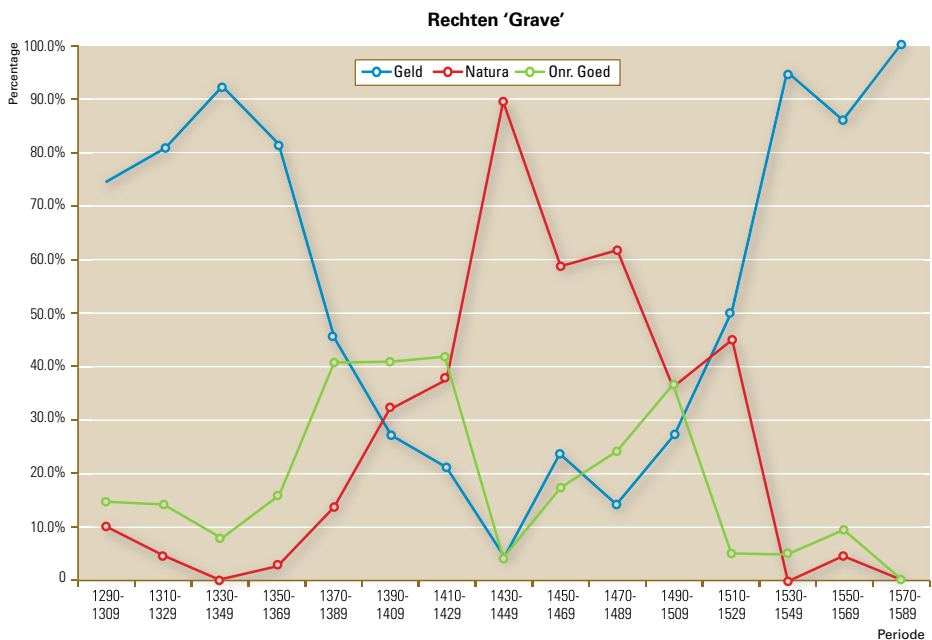
Afb. 5.10. Detail uit de prent van Le Poivre. KB Brussel.
Het beleg van de stad Grave door de hertog van Parma in 1586



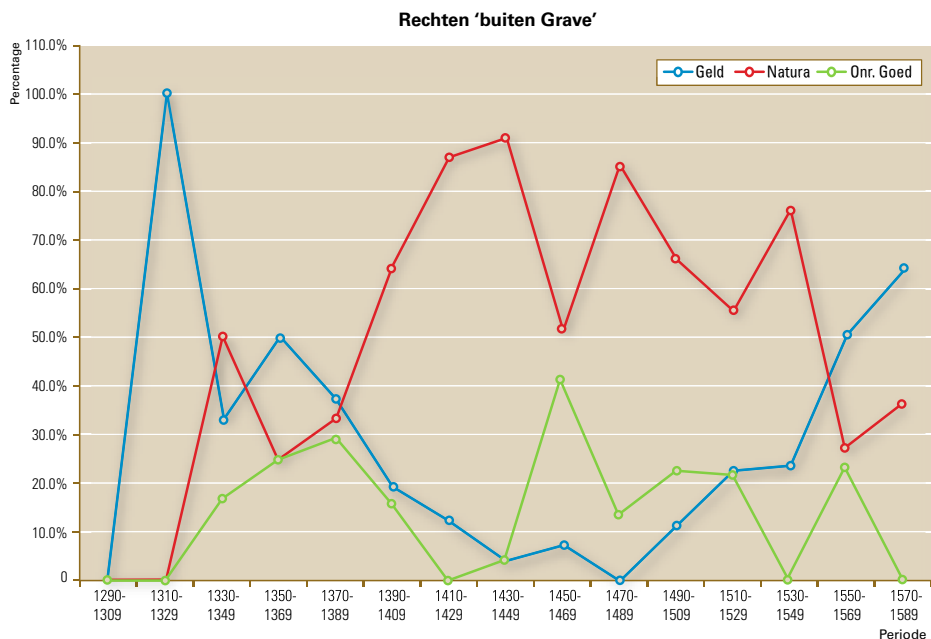
Grafiek 5.7. Chronologie van de vererving door Graafse armenfondsen van vermogensrechten in geld, natura en onroerend goed vanuit Grave.



Grafiek 5.8. Chronologie van de vererving door Graafse armenfondsen van vermogensrechten in geld, natura en onroerend goed van buiten Grave.



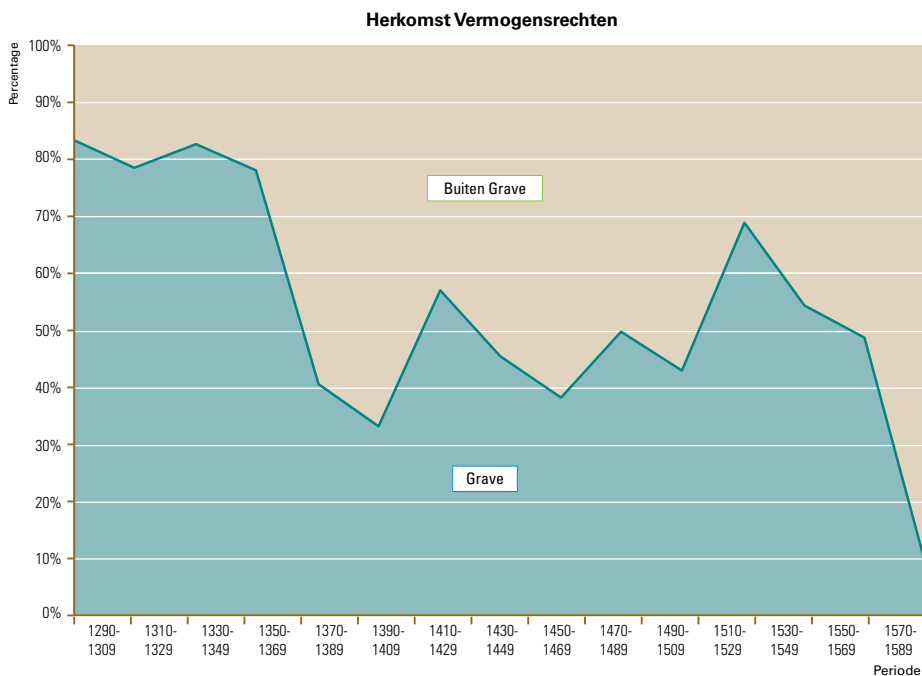
Grafiek 5.9. Procentuele verdeling per periode van door de Graafse armeninstellingen verworven vermogensrechten vanuit Grave.



Grafiek 5.10. Procentuele verdeling per periode van door de Graafse armeninstellingen verworven vermogensrechten van buiten Grave.

5.4.15.1 Verschuivingen zwaartepunt financiering

De hierboven aangegeven verschuivingen in de financiering van de Graafse armeninstellingen van de stad naar het platteland worden eerst in een grafiek weergegeven.



Grafiek 5.11 Procentuele periodieke verdeling vermogensrechten Graafse armeninstellingen 1291-1600 naar herkomst uit Grave en buiten Grave.

We kunnen in de grafiek duidelijk zien dat de eerste verschuiving van het zwaartepunt van de financiering van de stad naar het platteland ingezet werd in de tweede helft van de veertiende eeuw en lange tijd aanhield, de tweede verschuiving vond in de tweede helft van de zestiende eeuw plaats, waarvan de duur niet gemeten kon worden, omdat die voor een deel buiten de onderzoeksperiode valt. De eerste verschuiving had een monetaire achtergrond, de tweede een politieke. De vraagstelling was of de stedelingen tijdens de monetaire contractie, dus bij de eerste verschuiving, rechten in roggerenten aan de armeninstellingen konden opdragen. Als nieuwe insteek heb ik hiertoe de zekerheden geïnventariseerd waaruit gedurende de periode 1291-1600 geld- en roggerenten gevestigd werden door particuliere personen. De zekerheid verraadt namelijk in de meeste gevallen het economisch eigendom van degene die de rente vestigde. Bij de stedelijke rentevestigingen golden voornamelijk drie groepen zekerheden: huis met erf, boerderij met erf en land. Huis met erf lag op een enkele uitzondering na altijd in de stad, boerderij met erf bijna altijd, terwijl land in de directe omgeving van de stad gesitueerd was. In uitzonderlijke gevallen lag de zekerheid in een parochie op het platteland. Voor het platteland golden dezelfde zekerheden: huis met erf in het dorp, boerderij met erf in het dorp en land in de directe omgeving van het dorp. Soms

is het moeilijk een onderscheid te maken in deze groepen zekerheden. Daarom heb ik voor het onderzoek stadsboerderij met erf en land, die voor Graafse renten als zekerheden golden, samengevoegd. Voor het platteland heb ik huis en boerderij met erf samengevoegd en land apart gehouden. Hieronder volgt een overzicht met frequenties van de genoemde zekerheden:

	Grave						buiten Grave					
	rente			gevestigd op			rente			gevestigd op		
	geld	rogge	T	huis/ erf	erf/ land	onb	geld	rogge	T	huis/ erf	land	onb
1291-1309	16	2	18	5	13	0	0	0	0	0	0	0
1310-1329	18	1	19	3	16	0	3	0	3	2	0	1
1330-1349	32	0	32	28	2	2	4	3	7	6	0	1
1350-1369	29	0	29	17	12	0	7	3	10	7	3	0
1370-1389	9	3	12	9	3	0	7	7	14	8	6	0
1390-1409	3	5	8	5	2	1	6	21	27	18	9	0
1410-1429	4	10	14	9	5	0	1	18	19	5	13	1
1430-1449	1	16	17	10	7	0	1	21	22	5	14	3
1450-1469	6	9	15	8	2	5	0	18	18	4	8	6
1470-1489	3	10	13	7	3	3	0	17	17	5	7	5
1490-1509	2	4	6	0	4	2	0	5	5	3	0	2
1510-1529	7	7	14	11	1	2	2	5	7	2	3	2
1530-1549	19	0	19	16	3	0	4	16	20	10	9	1
1550-1569	17	1	18	17	1	0	9	7	16	9	7	0
1570-1599	1	0	1	1	0	0	7	4	11	4	7	0
Totalen	167	68	235	146	74	15	51	145	196	88	86	22

Tabel 5.15. Gestelde zekerheden bij particuliere renten uit Grave en 'buiten Grave' die aan de Graafse armenfondsen werden opgedragen (1291-1600).

Bron: *aankomstitels Sint-Catharinagasthuis Grave*.

Principiële verschillen in zekerheden tussen geld- en roggerenten zijn niet geconstateerd, ook niet in de stad toen de geldrenten verdwenen en gedeeltelijk plaats maakten voor roggerenten. Vandaar dat alleen het totaal van de renten in zekerheden is uitgesplitst. Bij verschillende rechten was het niet duidelijk welke zekerheid gesteld was, die zijn daarom in het bovenstaande overzichtje gerubriceerd onder de vraagtekens. Dit betrof 37 van de 431 renten.

De 235 renten die van 1291 tot 1600 door particulieren aan de armeninstellingen werden opgedragen, gingen op een enkele uitzondering na niet gepaard met zekerheden buiten de stad, of buiten de onmiddellijke omgeving van de stad. Bij de 196 rentevestigingen die op het platteland plaatsvonden waren de zekerheden, behoudens enkele uitzonderingen, binnen de eigen jurisdictie gesteld. Ik heb geen aanwijzingen dat de particuliere rentevestigingen in de stad door anderen waren geïnitieerd dan door stedelingen. Evenmin zijn er aanwijzingen dat op het platteland rentevestigingen door anderen geïnitieerd werden dan door plattelanders. Vanaf 1390 verdrievoudigde het aantal roggerenten uit het buitengebied van Grave. Deze situatie hield ongeveer honderd jaar aan tot in de periode 1470-1490.

De stedelingen, die tot 1370-1390 op vrij grote schaal geldrenten opgedragen hadden, konden in de vijftiende eeuw met hun zekerheden weliswaar roggerenten vestigen en aan de armeninstellingen opdragen, maar zij bleven in aantallen ver achter bij het platteland.

De geconstateerde zekerheden van stedelingen bij de opgedragen roggerenten bestonden vooral uit stadsboerderijen en huizen. Uit de eerste zekerheid kon mogelijk rogge gegeneerd worden, uit de tweede niet. Waarschijnlijk waren in de stad toch niet voldoende adequate zekerheden aanwezig om de armeninstellingen van roggerenten te voorzien. Belangrijk blijkt derhalve de vraag of bij het vestigen van renten andere zekerheden gebruikt konden worden, dan die waaruit de jaarlijkse verplichtingen gegeneerd of nagekomen moesten worden. Stedelingen zullen ongetwijfeld eigendommen op het platteland gehad hebben, maar die waren via verpachting economisch overgedragen. De stedelingen waren blote eigenaren. Dit zou een eerste verklaring kunnen zijn voor de verschuiving van het zwaartepunt van de financiering van de armenfondsen toen geldrenten opdroogden.

De verschuiving van de financiering van de armeninstellingen heeft wellicht ook te maken met buitenpoorters.³⁷¹ Omdat die op het platteland hun domicilie hadden waren zij wel in staat adequate zekerheden voor roggerenten te bieden. Misschien is dit een tweede verklaring.

Als derde mogelijkheid wil ik wijzen op de rol van de clerus. We mogen niet uitsluiten dat tijdens het opdrogen van geldrenten door geestelijken druk op ondersteuning op meer bemiddelde boeren in woongemeenschappen uit de omgeving van Grave werd uitgeoefend. Ten aanzien van de geestelijke druk is al gewezen op het penetrerend optreden van bedelmonniken. Misschien moet daar nog enige pastorale druk aan toegevoegd worden. Ik zeg dit met enige aarzeling, omdat de belangstelling van pastoors voor armenzorg primair gericht was op de eigen parochie. Dit had te maken met beperkte beschikbaarheid aan middelen, maar ook met de middeleeuwse opvatting over de *familia*.³⁷² Vanuit dit principe is het nauwelijks aan te nemen dat in de kleinere parochies op adequate wijze voor passanten of zwervers gezorgd werd.³⁷³ Uit latere tijd zijn talloze voorbeelden te geven van plattelandsparochies, die passanten, als die al wat kregen, afscheepten met een grijpstuiver en doorstuurden naar elders. Het was derhalve ook in het belang van de omliggende parochies dat Grave beschikte over opvangmogelijkheden.

Als vierde en laatste mogelijkheid moet gewezen worden op de economische verwevenheden die in de late middeleeuwen bestonden tussen stad en platteland. Vanuit het belang van het sociale welzijn binnen plattelandsparochies kan ik me voorstellen dat meer bemiddelde plattelanders sympathiseerden met een nabijgelegen stedelijk economisch opvangcentrum voor dorpelingen die door seizoensmatige of conjuncturele invloeden in problemen kwamen. Toen de stadsinstellingen in problemen dreigden te raken door het opdrogen van geldrenten was het daarom van belang, wellicht onder geestelijke of andere druk, de armeninstellingen van roggerenten te voorzien.

Voor het verkrijgen van meer inzicht in de verschuiving van de financieringsfunctie van de stad naar het platteland wordt de groep 'buiten Grave' verbijzonderd. Het volgende overzicht geeft de geografische herkomst van de vermogensrechten. Ik heb mijn chronologisch overzicht van de fondsvorming (bijlage 5.2.1) hiervoor gebruikt.

371 Van Bavel, *Manors*, 114-115.

372 Lynch, *Individuals*, 107-108.

373 Tierney, *Medieval Poor Law*, 118-119.

	1291-1349	1350-1400	1400-1450	1450-1500	1500-1550	1550-1600	Totaal
Beers				5		3	8
Beugen		1					1
Cuijk		12	11	12	7	6	48
Escharen	2	7	9	11	9	2	40
Gassel		4	4	1	2	4	15
Grave	81	67	61	44	46	21	320
Haps	1		1				2
Herpen	4	1	2				7
's-Hertogenb.		1					1
Hollanderbroek		4	13	10	6	5	38
Luik		3					3
Mill		4	13	8	10	11	46
Nederassel		1					1
Neerloon	1	2	1				4
Oirschot	1						1
Tongelaarbroek	2	3	1				6
Velp	1	9	10	8	2	2	32
Totaal	93	119	126	99	82	54	573
Grave	13%	56%	48%	44%	56%	39%	56%
Buiten Grave	87%	44%	52%	56%	44%	61%	44%

Tabel 5.16. Herkomst vermogensrechten Sint-Catharinagasthuis en Tafel van de Heilige Geest te Grave 1291-1600.

Uit deze opstelling komt naar voren dat minimaal 70% van de aankomsttitels van de buitenlocaties uit de directe omgeving van Grave kwam. Cuijk wordt hierbij niet tot de directe omgeving gerekend. Beers, hoewel dichterbij Cuijk gelegen, wel. Het grote aandeel van aankomsttitels uit de directe omgeving van Grave vraagt om een nadere analyse. In paragraaf 5.4.2 heb ik al gezegd dat in het zogenoemde 'geelboek' van de stad Grave geschreven staat dat de zorg voor de armen vanuit de Graafse armeninstellingen verder reikte dan de stad alleen. Er wordt duidelijk gesproken over de stad en de omliggende dorpen. Hiermee zijn waarschijnlijk de hierboven genoemde dorpen uit de directe omgeving bedoeld. Verdere detaillering van de herkomst van de middelen valt buiten het kader van mijn onderzoek.

5.4.15.2 Conclusies herkomst middelen

Uitgaande van de veronderstelling dat het belang van financiering van de Graafse armeninstellingen door de inwoners van Grave onderkend bleef en dat ten tijde van de monetaire contractie een grote terugval in rentecontributies vanuit de stad plaatsvond, is mijn conclusie dat de vele stedelingen toen niet meer in staat waren om roggerenten te vestigen omdat zij nauwelijks economisch eigendom op het platteland hadden waaruit zij roggeverplichtingen konden voldoen. De financieringsfunctie werd daarom voor een deel opgevangen door het platteland, waarbij tevens geconstateerd wordt dat dit vooral voor de directe omgeving van Grave gold. De vraag waarom het platteland bereid was de financieringsfunctie van de stad over te nemen laat zich door de beperkte aandacht die binnen het kader van mijn casus

aan dit onderwerp gegeven kan worden, moeilijk beantwoorden. Na 1470, toen geleidelijk het vertrouwen in geld weer terugkwam, nam Grave de leidende positie in de financiering van de armenfondsen weer over. De tweede keer dat het zwaartepunt van de financiering van de armenfondsen zich van de stad naar het platteland verplaatste, was in het laatste kwart van de zestiende eeuw, toen Grave een aantal malen bezet werd door Spaanse en Staatse troepen.

5.5 SAMENVATTING FONDSVORMING GRAAFSE ARMENINSTELLINGEN

In hoofdstuk 5 is een beeld geschetst van de wijze waarop grootschalige armeninstellingen in Grave hun fondsen of vermogen vormden. De vragen die hierbij gesteld werden waren welke instellingen zich leenden voor het onderzoek, of de oprichting van de fondsen in kerkelijk of wereldlijk verband gebeurde, hoe de positie van de instellingen in het rechtsverkeer was, op welke wijze vermogensoverdracht naar de instellingen plaatsvond, hoe de vermogens volgens de aankomstitels samengesteld waren, of de aankomstitels representatief waren voor de werkelijke vermogensvorming, of de groei van de fondsen op evenwichtige wijze plaatsvond, of en waarom de samenstelling van de vermogens in de loop van de tijd wijzigde en wat de herkomst van de vermogensrechten was.

De instellingen in Grave die voldeden aan de onderzoekscriteria waren het Sint-Catharinagasthuis, dat in 1291 door Jan van Cuijk werd gesticht, en de Tafel van de Heilige Geest, die in of kort vóór 1302 vermoedelijk door het stadsbestuur werd opgericht. Na een korte behandeling van de totstandkoming van de instellingen en hun organisatievorm is aannemelijk gemaakt dat de grootschalige armenzorg in Grave een stedelijke aangelegenheid was. Latere betrokkenheid van het kapittel van Sint-Elisabeth (1308) bij de Tafel is niet uitgesloten. Deze waarneming past in de ontwikkelingslijn van de institutionele armenzorg van de Zuidelijke Nederlanden.

Ter voorbereiding op de vermogensvorming van de armeninstellingen zijn de positie van de Graafse armeninstellingen in het rechtsverkeer en de overdracht van onroerend goed in de middeleeuwen uiteengezet. De instellingen waren informele stichtingen, die in het rechtsverkeer vertegenwoordigd werden door armmeesters en provisoren. De overdracht van vermogenstitels liep juridisch via het privévermogen van deze functionarissen, waarbij door ‘Zweckbestimmungen’ het economisch eigendom bij de armeninstellingen terecht kwam. Sinds de tweede helft van de vijftiende eeuw gingen ter meerdere glorie van de schenkers, schenkingen van vermogensrechten vaak gepaard met contractuele tegenprestaties door de armeninstellingen. Voor de stipte nakoming van deze verplichtingen werden door armmeesters of hun erven executeurs benoemd. Dit gebeurde testamentair of per codicil.

De aankomstitels in het archief van het Sint-Catharinagasthuis zijn veelal formalisering van vermogensoverdrachten. Uit de circa 1300 aankomstitels die van het Sint-Catharinagasthuis tot 1600 beschikbaar zijn, zijn 559 oorkonden van directe relevantie voor de vermogensvorming van de armeninstellingen. Deze aankomstitels vertegenwoordigen 584 vermogensrechten. Hieruit blijkt dat het vermogen van de instellingen uit drie componenten werd opgebouwd: geldrenten, roggerenten en overig onroerend goed. Gebaseerd op aantallen vormden renten het overgrote deel van de rechten.

Voordat met deze aankomsttitels aan een reconstructie van de vermogensvorming begonnen werd, is eerst getoetst of de oorkonden wel representatief waren voor de werkelijke vermogensvorming van de fondsen. Hierbij beperkten we ons tot de renten, omdat daarmee het grootste gedeelte van de fondsen afgedekt was. Als belangrijkste toetssteen voor de geaccumuleerde renten uit de aankomsttitels fungeerden de werkelijke renten van de instellingen. Deze informatie blijkt uit hun rekeningen, die sinds het midden van de vijftiende eeuw beschikbaar zijn. Hoewel dit door de vele wijzigingen die in renten plaatsvonden niet hard aangetoond kan worden, lijkt op grond van totale aantallen en totale nominale waarde van renten representativiteit wel aannemelijk.

Vervolgens is aan de hand van de aankomsttitels de chronologische totstandkoming van de vermogens gepresenteerd. Hierbij werden vijftien perioden van twintig jaar onderscheiden. Uit deze presentatie kwam duidelijk naar voren dat de vorming van de vermogens van de twee instellingen grotendeels volgens een tegengesteld cyclisch patroon verliep. Dit komt waarschijnlijk omdat de financiering per instelling pas plaatsvond als de nood het hoogst was en ook omdat de middelen uit dezelfde beurzen verstrekt werden.

Het grootste gedeelte van de vermogens werd gevormd in de periode 1330-1490. Na een stagnatie van enkele decennia vond een tweede groeifase plaats in de periode 1530-1570. Uit de procentuele verdeling in aantallen vermogenscomponenten per periode van twintig jaar kwam duidelijk naar voren dat de bijdragen in geld vanaf circa 1370/1390 terugvielen om pas na een lange periode van ruim honderd jaar weer substantiële vorm aan te nemen. Dit verschijnsel heeft te maken met verstoringen van de rekenwaarde van geld door muntverzwakkingen die aanvankelijk om fiscale redenen en later door schaarste aan muntmetaal plaatsvonden. Tijdens de monetaire contractie fungeerden roggerenten als substituut voor geldrenten. Nadat geldrenten weer in zwang kwamen, vielen de roggerenten terug naar een laag niveau. De verwerving van lichamenlijk en overig onlichamelijk onroerend goed verliep volgens een meer regelmatig patroon.

Door de Graafse armeninstellingen werden zowel in aantallen als nominaal twee keer zoveel renten in payment als in oudgeld verworven. Het grootste gedeelte van de renten in oudgeld was al gerealiseerd voor het midden van de veertiende eeuw, terwijl dat voor payment een halve eeuw later het geval was. De omslagjaren van groei naar bestendiging van de geldrenten lagen rond 1330 voor oudgeld en rond 1370 voor payment. De gemiddelde waarde van renten in oudgeld bewoog zich van 20 naar 40 schelling penningen, terwijl die in payment gemiddeld van 20 naar 50 schelling penningen ging. De renteverantwoordingen in de rekeningen van de armeninstellingen van de vijftiende en de zestiende eeuw geven aan dat het pond oudgeld toen een rekenwaarde had die driemaal groter was dan de rekenwaarde van het pond payment.

De piek van de verwerving van roggerenten lag in de periode 1450-1509. Aan het einde van deze periode was ongeveer 86% van het totaal van ruim 600 malder rogge door de instellingen binnengehaald. Van de ruim 220 verworven roggerenten kwamen rechten in 1 malder en 2 malder het meeste voor. Hiermee was de helft van de renten al afgedekt.

De renten in geld en rogge werden slechts in geringe mate uit financieringsbehoefte verkocht aan de armeninstellingen. Verreweg de meeste renten werden via schenking aan de instellingen 'opgedragen'. Volgens de aankomsttitels verkochten de armeninstellingen slechts zelden renten. De meest gebruikelijke vorm van rente was de geconstitueerde rente.

Naast renten bestond het overige onroerend goed uit onlichamelijke en lichamenlijke zaken. De onlichamelijke zaken betroffen vooral tiendrechten. Tiendrechten werden

echter alleen door het gasthuis genoten. Door verschillende interpretaties van de schenkingsakte van Jan van Cuijk van 1294, ontstonden regelmatig twisten over deze rechten.

Het kwantitatieve onderzoek naar de samenstelling van de Graafse armenfondsen leverde niet louter spectaculaire nieuwe inzichten op. De componenten waaruit het vermogen werd opgebouwd, zijn de traditionele titels waarmee geld of producten in natura gegeneerd konden worden. De substitutie van renten in geld door rogge, die sinds het laatste kwart van de veertiende eeuw tot het einde van de vijftiende eeuw plaatsvond, is daarentegen wel spectaculair. Daaruit mag wellicht geconcludeerd worden dat de monetarisering in ruime zin, dus het universeel gebruik van rekenwaarden in geld, langdurig stagneerde. Het kan ook zijn dat dit alleen bij cijnsovereenkomsten het geval was, omdat door de monetaire contractie alleen nog zekerheden golden die geen geld, dat er immers niet was, maar rogge genereerden. Daarom is ook een beperkt onderzoek naar de herkomst van de middelen gedaan.

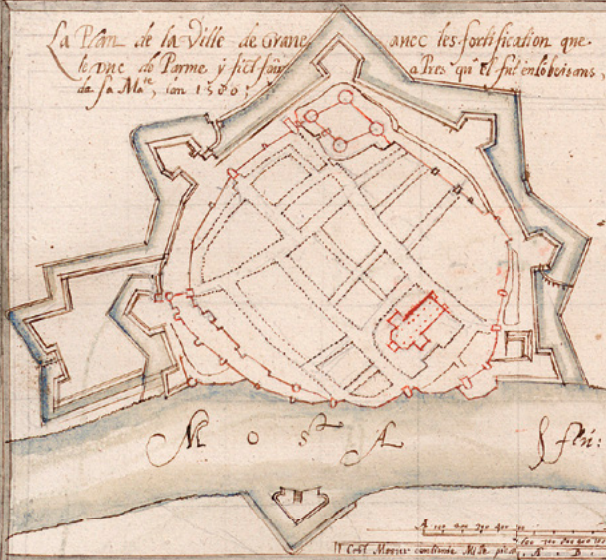
Frappant was dat het zwaartepunt van de financiering van de armeninstellingen zich rond 1370 verplaatste van de stad naar het platteland. Dit duurde tot in het vierde kwart van de vijftiende eeuw. Deze verschuiving viel derhalve samen met een groot deel van de periode van monetaire contractie. De meeste stedelingen waren niet in staat roggerenten te vestigen. Mogelijk heeft dit inderdaad te maken met de opbrengsten uit de zekerheden: uit de zekerheid moest bij wanbetaling rogge gegeneerd kunnen worden. Dan nog blijft de vraag waarom het platteland de financieringsfunctie van de stad overnam. Dit geldt ook voor de tweede verschuiving, die vanaf 1570 plaatsvond, toen de stad Grave beurtelings door Spaanse en Staatse troepen werd bezet. Uit een geografisch overzicht van de herkomst van de middelen blijkt dat de financiering van de armeninstellingen vooral door de dicht bij Grave liggende woongemeenschappen werd overgenomen. Directe nabijheid kan een verklaring zijn, maar deze woongemeenschappen typeerden zich ook als relictten uit de feodale tijd. Verder gedetailleerd onderzoek naar de oorzaken van de verschuiving van de financiering van de stad naar het platteland valt buiten het kader van het onderhavige onderzoek, maar verdient wel aanbeveling.

Prent van Pierre le Poivre. *KB Brussel* (Zie volgende pagina).

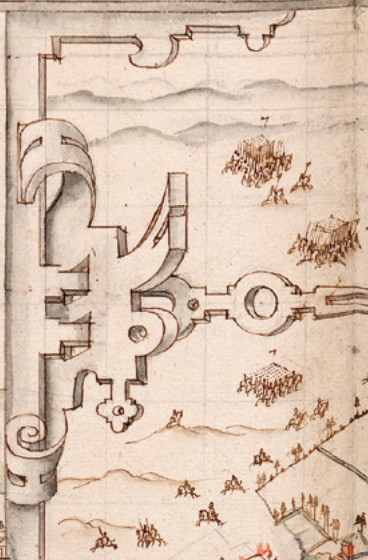
het beleg van de stad Grave door de hertog van Parma in 1586.

In de tweede helft van de zestiende eeuw blokkeerden dit soort gebeurtenissen vermogensaanwas bij de armeninstellingen. De meeste bijdragen kwamen toen van het platteland.

La Plan de la Ville de Grave avec les fortification que le Duc de Parme y fit faire de sa Ma^{te}, l'an 1585.



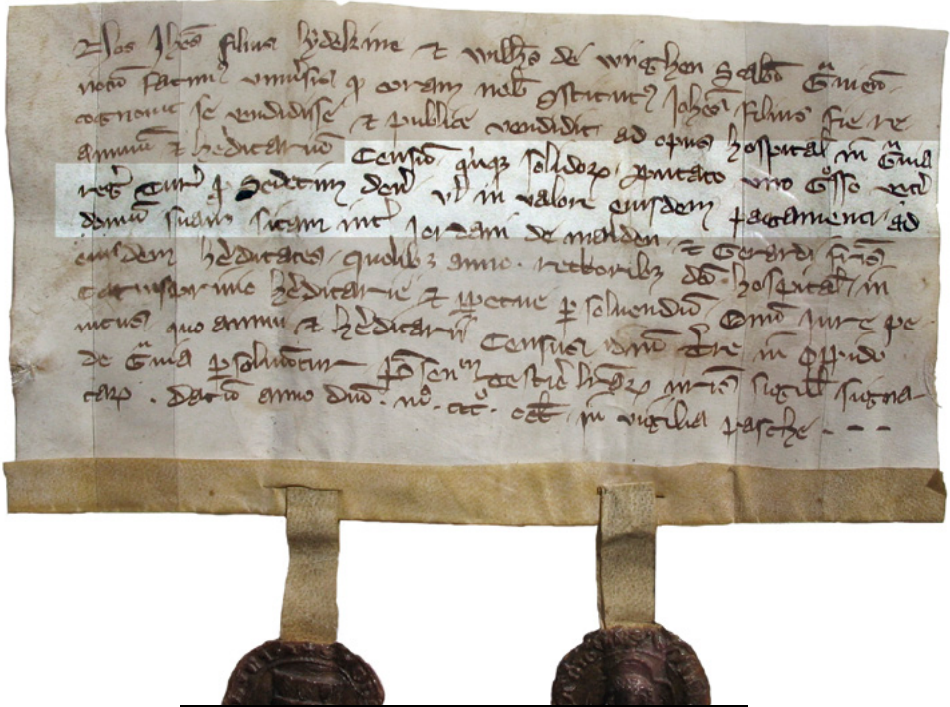
N O S L S. P. S.



GRAVE est située sur la rive de la rive à deux lieues de la ville de Grave au quai de Bois leuc, elle fut bâtie au commencement de l'an 1585 par le Duc de Parme, et fut par lui renforcée de sa Ma^{te} l'an 1585. Elle est située sur la rive de la rive à deux lieues de la ville de Grave au quai de Bois leuc, elle fut bâtie au commencement de l'an 1585 par le Duc de Parme, et fut par lui renforcée de sa Ma^{te} l'an 1585.



- Particularité
de l'encampement
de la Ville
de Raestain
- 1 Les Logements de S. A. de Parac.
 - 2 Le réservoir de S. de Castor.
 - 3 Les Caves de Mansfeld, général de l'armée.
 - 4 Le S. Marquis de Guéris près de la Cavalerie.
 - 5 Le S. Marquis de Sade commandant à deux compagnies.
 - 6 Le S. Marquis de ... commandant à 3 compagnies.
 - 7 Le S. Marquis de ... commandant à 2 compagnies.
- Des Logements de l'armée.
- 8 Le S. de S. ... de la cavalerie espagnole.
 - 9 Le S. de S. ... de la cavalerie allemande.
 - 10 Le S. de S. ... de la cavalerie française.
 - 11 Le S. de S. ... de la cavalerie italienne.
 - 12 Le S. de S. ... de la cavalerie portugaise.
 - 13 Le S. de S. ... de la cavalerie hollandaise.
 - 14 Le S. de S. ... de la cavalerie suisse.
 - 15 Le S. de S. ... de la cavalerie vénitienne.



Afb. 6.1 Oorkonde uit 1325 waarbij een rente van 5 schellingen penningen met een waardereferentie van 16 stuks in de groot tournoois wordt gevestigd ten behoeve van het Sint-Catharinagasthuis. Daaronder achtereenvolgens een penning en een groot tournoois, voor- en achterzijde. Beide munten maken deel uit van de in 1998 in 's-Hertogenbosch opgegraven schatvondst.
 Oorkonde: BHIC Grave, Sint-Catharinagasthuis 780. Munten: collectie afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumentenzorg gemeente 's-Hertogenbosch.

Monetaire problematiek en geldrenten van de Graafse armeninstellingen

6.1 INLEIDING

In het vorige hoofdstuk is al gewezen op de langdurige terugval in het gebruik van geld bij de waardeformulering van cijnsovereenkomsten. Het is bekend dat in de late middeleeuwen delen van Europa, waaronder de Nederlanden, door bewuste muntverzwakking uit fiscale overwegingen (1295-1305, 1335-1340, 1346-1355, 1417-1422) en noodzakelijke muntverzwakking uit schaarste van vooral zilver (1370-1460) in monetaire crises belandden.¹ Voor het zichtbaar maken van de monetaire problematiek en van de wijze waarop men daarmee omging op lokaal niveau, moet de grote hoeveelheid aankomsttitels in de archieven van de Graafse grootschalige armeninstellingen een uitstekende mogelijkheid bieden. Meer specifiek zijn daaruit de geldrenten van de armeninstellingen aan een gedetailleerd monetair onderzoek onderworpen. Hierdoor kon voor de periode 1291-1600 de ontwikkeling van de in Grave gebruikte rekenmunt in kaart gebracht worden. Om deze ontwikkeling te begrijpen is kennis van de macro-monetaire geschiedenis vereist. Daarom is die, voorzover die betrekking heeft op Brabant, eveneens in beeld gebracht. De monetaire geschiedenis van Brabant ligt echter niet op de plank. Zo ontbreekt in de recente publicatie van de geschiedenis van Brabant onder redactie van Van Uytven een monetair hoofdstuk.² Ik heb daarom uit bestaande, vaak oude werken, nieuwere deelpublicaties en eigen onderzoek een samenvatting gemaakt van deze geschiedenis. Zoals gezegd heb ik me daarbij vooral op de rekenmunt gericht. De ontwikkeling van de rekenmunt vormt het grootste gedeelte van dit hoofdstuk. Verder heb ik onderzocht welke invloed deze ontwikkeling op de waarde van het rentevermogen van de armeninstellingen heeft uitgeoefend. Dit is evenmin een eenvoudige zaak. Monetaire beïnvloedingen kunnen niet geïsoleerd bekeken worden. Daarom heb ik ook onderzoek moeten doen naar de koopkracht van de munt. In dit verband zijn ook prijsstudies geraadpleegd. Het effect van monetaire ontwikkelingen op de koopkracht van het rentevermogen van de armeninstellingen wordt besproken in de laatste paragrafen van dit hoofdstuk.

1 Munro, 'Monetary contraction', 95-110; Spufford, *Money*, 301-318, 339-362.

2 Van Uytven, ed., *Geschiedenis*.

6.2 BESCHOUWINGEN OVER DE NOMINALE WAARDE VAN GELDRENTEN

De vestiging en formalisering van financiële rechten en verplichtingen werd in nominale waarde gedaan. Deze werd uitgedrukt in rekeneenheden en rekenmunt, bijvoorbeeld twee schelling penningen. Hiermee werd bedoeld twee maal twaalf, ofwel twee dozijn penningen. De twee schelling is hierbij een samengestelde rekeneenheid en de penning de rekenmunt. De rekenmunt moet hierbij gezien worden als transactiemunt, de munt waarmee financiële rechten in overeenkomsten werden vastgelegd.³ Verder moet een onderscheid gemaakt worden in rekenmunt met of zonder waardereferentie. Bij rekenmunten met waardereferentie werd een hoeveelheid edelmetaal gefixeerd. In termen van edelmetaal werd het recht of de verplichting hierdoor waardevast. Bij de vestiging van geldrenten of cijzen was het dus van wezenlijk belang in welke monetaire frasering de nominale waarde aangegeven werd. Die fraseringen zijn daarom door mij geïnventariseerd. Uit een aantal steekproeven naar het gebruik van monetaire terminologie in de Graafse aankomstitels bleek al snel dat de regesten van Essink tot de zestiende eeuw hierbij niet bruikbaar zijn. Meestal worden in de regesten helemaal geen rekenmunten genoemd en als die wel vermeld zijn, zijn die vaak onjuist. De monetaire ontwikkelingen in de zestiende eeuw zijn minder complex en duister dan in de eeuwen daarvoor. Uit steekproeven bleek dat de rekenmunten die in de regesten voor dat tijdvak genoemd worden, wel correct zijn. Toch is voor alle zekerheid voor het gehele tijdvak 1291-1600 een complete inventarisatie gedaan van de monetaire nomenclatuur in de oorkonden van de twee bestudeerde Graafse armeninstellingen. Tot 1550 zijn hierbij ook andere dan gast- of geesthuisrenten meegenomen, die ik gemakshalve particuliere renten noem.⁴ Voor de genoemde inventarisatie zijn ook nog enkele tientallen andere Graafse charters met geldrechten gelicht. In totaal zijn daarmee ongeveer 400 geldrenten bestudeerd. De monetaire zinsneden in deze charters zijn vastgelegd in bijlage 5.2.2.

Aan de hand van het dominant voorkomen van een bepaalde rekenmunt konden in deze charters negen groepen onderscheiden worden:

1	- 1291-circa 1301	penningen leuvens
2	- circa 1301-circa 1306	(courante) penningen en zwarte penningen tournoois
3	- circa 1306-circa 1310	(courante) penningen brabant met en zonder waardereferenties
4	- circa 1310-circa 1340	kleine penningen brabant met waardereferenties
5	- circa 1340-circa 1357	kleine penningen brabant 'ghenghe ende gheve'
6	- circa 1357-1402	'ghenghe ende gheve', payment, oudgeld en gouden munten
7	- 1402-1440	nieuwe gouden munten, payment ('ghenghe ende gheve'), sporadisch oudgeld en Vlaamse munten
8	- 1440-1500	rijnse guldens
9	- na 1500	philippusguldens en Brabantse guldens

In het vorige hoofdstuk is uiteengezet dat een deel van de aankomstitels waarmee vermogenscomponenten aan de armeninstellingen werden opgedragen, uit retroakten bestaat. Dit betekent dat in het bovenstaande overzichtje het begin van een nieuwe monetaire frasering

soms wat vroeger kan liggen dan aangegeven. In de volgende paragrafen zal onderzocht worden waarom verschillende rekenmunten gebruikt werden.

6.3 RELATIE TRANSACTIEMUNT EN ARMMEESTERS?

Eerst moet echter vastgesteld worden of een verband bestaat tussen de bovenvermelde veranderingen in het gebruik van de rekenmunt en het aantreden van nieuwe armmeesters. Hadden armmeesters eigen opvattingen over noteringen van financiële rechten of gingen zij mee met wat gebruikelijk was? Dit kon getoetst worden. Voor deze toets zijn drie tijdsassen met elkaar vergeleken: de tijdsas van de bovengenoemde negen perioden en de tijdsassen van het aantreden van nieuwe gast- en geestmeesters. Probleem hierbij was dat niet altijd bekend is wanneer armmeesters precies aantraden. Dit probleem deed zich ook voor bij de samenstelling van de chronologische overzichten van armmeesters en provisoren van het gasthuis en het geesthuis van Grave (bijlagen 5.1.1-3). Bij gebrek aan beter moet met deze beperking rekening worden gehouden bij de interpretatie van het volgende globale schema tot 1540:

Tabel 6.0. Aantreden armmeesters in Grave 1291-1540 en perioden van verschillende monetaire nomenclatuur in de aankomstitels van de armeninstellingen. Bij de gast- en geestmeesters betekent iedere kleurverandering in de verticale kolommen een mutatie.

Aantreden armmeesters			Monetaire perioden
Jaar	Gasthuis	Geesthuis	
1291			1291-1301
1302			1301-1306
1306			1306-1310
1307			
1312			1310-1340
1316			
1317			
1324			
1333			
1335			
1338			
1344			1340-1357
1348			
1250			
1351			
1358			1357-1402
1370			
1383			
1384			
1390			
1396			
1401			1402-1440
1410			
1414			
1422			
1425			
1427			
1434			
1439			1440-1500
1447			
1454			
1464			
1473			
1476			
1480			
1482			
1483			
1490			
1494			
1510			>1500
1520			
1525			
1527			
1530			
1531			
1537			
1540			

In de bovenstaande afbeelding zijn 29 mutaties bij gastmeesters en 21 bij geestmeesters weergegeven. Het verband dat gezocht wordt is of het aanbreken van een monetaire periode een gevolg was van de aanstelling van een nieuwe armmeester. Dus niet andersom. Ik herhaal dat bij de afbakening van een monetaire periode enige vertekening opgetreden kan zijn omdat een niet onbelangrijk aantal aankomstitels voorafgegaan is door retroakten.

3 De begrippen klinkende munt (ruilmiddel of betaalmunt) en rekenmunt (transactiemunt en rekeningmunt) zijn in hoofdstuk 3 behandeld.
4 In de aankomstitels van de Graafse armeninstellingen bevinden zich immers vele oorkonden waarin het gasthuis en het geesthuis niet genoemd worden.

Slechts eenmaal viel het begin van een monetaire periode samen met het aantreden van zowel een nieuwe gast- als geestmeester (1402), terwijl tweemaal een nieuwe periode samenviel met de aanstelling van een nieuwe gastmeester (1440) of geestmeester (1306). Dit betekent dat het aanbreken van drie van de negen monetaire perioden samenviel met het aantreden van een nieuwe armmeester. Het is daarom niet gewaagd te concluderen dat geen algemeen verband aangetoond kan worden tussen de in de afbeelding getoonde mutaties bij armmeesters en het aanbreken van een nieuwe monetaire periode. De wijzigingen in de monetaire fraseringen van financiële rechten vloeiden voort uit monetaire ontwikkelingen. Zoals terstond zal blijken waren dit geen lokale, maar macro-monetaire ontwikkelingen. De Graafse armmeesters hielden niet vast aan door hen gebezigde monetaire fraseringen bij geldelijke rechten, maar gingen met hun tijd mee.

6.4 DE MONETAIRE PROBLEMATIEK IN BRABANT EN DE WEERSLAG DAARVAN IN CIJNSOVEREENKOMSTEN VAN DE GRAAFSE ARMENINSTELLINGEN

In de inleiding is al aangegeven dat de monetaire ontwikkeling in Brabant en vooral de daarmee samenhangende problematiek rond de rekenmunt en het gebruik van deze munt in Grave de voornaamste onderwerpen van dit hoofdstuk vormen. Zoals straks zal blijken leverde het een aantal nieuwe gezichtspunten op over het Brabantse muntwezen. Bij mijn naspeuringen zijn de volgende vragen gesteld:

- Waarom kwamen de in Grave onderscheiden monetaire perioden tot stand?
- Golden deze perioden ook elders in Brabant?
- Zijn de rekenmunten, die in Grave en ook elders in Brabant in de monetaire fraseringen werden gebruikt, te relateren aan klinkende munten?

De eerste vraag kan alleen beantwoord worden met kennis van de macro-monetaire geschiedenis van Brabant en gebieden die daarbij van betekenis waren. Straks wordt die per periode in beknopte vorm aangereikt. Ik heb hiervoor voornamelijk bestaande literatuur geraadpleegd. Na de vaststelling van de specifieke Brabantse monetaire problematiek is gekeken of de ontwikkeling van de rekenmunt in Graafse cijnsvereenkomsten daarmee overeenstemt. Omdat nauwelijks achterhaald kon worden in hoeverre monetaire fraseringen van cijnsrechten beïnvloed zijn door Graafse armmeesters, geef ik de voorkeur aan 'de monetaire omgeving van de Graafse armmeesters', in plaats van een andere mooie kreet als 'de monetaire politiek van de Graafse armmeesters'. Ik heb voor alle perioden de oorkonden van de Graafse armeninstellingen geordend op rekenmunt. Met deze ordening is in ieder geval geprobeerd een globale indruk te krijgen van een eventuele bewuste monetaire of financiële politiek van de Graafse armmeesters.

Voor de beantwoording van de tweede vraag zijn verschillende uitgegeven bronnen geraadpleegd, de belangrijkste zijn: de Brabantse oorkondeboeken, de oorkonden van het Brusselse Sint-Jansgasthuis, de oorkonden van het Sint-Elizabethospitaal en van de kerkelijke instellingen te Antwerpen en de door Ghyssens geselecteerde monetaire teksten uit een aantal andere, voornamelijk Zuid-Brabantse archiefbronnen.⁵ Naast deze gedrukte bronnen zijn soms ook archieven geraadpleegd. De in de oorkonden gevonden rekenmunten zijn opgenomen in een overzicht dat is te raadplegen in bijlage 6.10. Hierin

wordt tevens de relatie tussen rekenmunt en klinkende munt aangegeven. De gegevens over de klinkende munt zijn verzameld uit de numismatische literatuur. Het overzicht geeft derhalve antwoord op de tweede en de derde hierboven gestelde vraag.

6.5 ORDENING GRAAFSE REKENMUNTEN PER MONETAIRE PERIODE

De rekenmunten in de Graafse cijnsovereenkomsten en andere oorkonden met een geldelijke strekking zijn in de paragrafen over de monetaire perioden gesorteerd volgens de begrippen ‘oudgeld’ en payment. Andere rekenmunten die niet passen in deze indeling worden apart genoemd. Hiermee volg ik de indeling uit de rekeningen van de vijftiende en zestiende eeuw van de twee Graafse grootschalige armeninstellingen. Deze ordening is ook gedaan voor de rekenmunten in aankomsttitels die niet in een rechtstreeks verband gebracht konden worden met de armeninstellingen. Ik noem deze categorie ‘particulieren’. Voor de totale beeldvorming van rekenmunten in Grave was het evenwel van belang deze categorie mede in het onderzoek te betrekken.

6.6 SYNCHRONISATIE REKENMUNTEN GRAVE EN OORKONDEBOEKEN VAN BRABANT

Bijna alle door mij geraadpleegde oorkondeboeken eindigen met de weergave van charters al in de veertiende eeuw: de oorkondeboeken van Noord-Brabant lopen tot 1312, Brussel tot 1300, Antwerpen tot 1355 en de rest van Brabant fragmentarisch tot het einde van de veertiende eeuw. Het oorkondeboek van Van den Akker, dat vooral op Oirschot gericht is, begint pas in 1413. Dit lijkt een mooie aansluiting te geven op de andere genoemde oorkondeboeken. Toch is de bruikbaarheid van dit boek maar beperkt, want tot 1469 worden in de regesten alleen maar hoeveelheidsaanduidingen gegeven. Het lag ook voor de hand voor de jaren na 1312 de grote hoeveelheid regesten van de godshuizen in 's-Hertogenbosch als referentie te gebruiken. Verderop in dit hoofdstuk zal ik echter duidelijk maken dat dit tot circa 1340 weinig zinvol is, omdat de monetaire fraseringen vaak onjuist zijn, terwijl in tegenstelling tot Grave in de jaren na 1340 veelal Bosch' courant geld met een eigen rekenwaarde in de oorkonden gebruikt werd. Vandaar dat is afgezien van integraal gebruik van deze regesten. In de bovengenoemde uitgegeven bronnen kunnen de volgende indelingen naar dominante rekenmunt onderscheiden worden:

1	Keulse penningen	- circa 1257
2	Penningen leuvens	- circa 1253 - circa 1301
3	Anonieme courante penningen, zwarte penningen met en zonder waarde vaste referenties	- circa 1301 - 1312
4	Waarde vaste referenties	1312 – 1340
5	Courant geld	> 1340

5 Camps, *ONB* I, 1-2; Dillo en Van Synghele, *ONB* II, 1-2; Van Synghele, *DONB*; Bonenfant, *Cartulaire*; Van den Akker, *Oorkondenboek*; Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek Sint-Elizabethospitaal*; Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek kerkelijke instellingen*; Ghysens, *Choix*.

We worden nu geconfronteerd met twee licht verschillende indelingen van rekenmunten tot het midden van de veertiende eeuw. Voor de gedetailleerde bespreking van de rekenmunten heb ik daarom een nieuwe indeling gemaakt, waarbij de tweede en derde groep van de eerdere indeling van de in Grave gebruikte rekenmunten zijn samengevoegd en de begin- en eindjaren van bepaalde perioden wat ruimer genomen zijn. Wij krijgen voor de bespreking van de rekenmunt dan de volgende gesynchroniseerde indeling:

voorspel	tot circa 1253/1257	Keulse penningen
periode I	circa 1253-circa 1301	penningen leuvens
periode II	circa 1301-1311/1312	courante penningen met en zonder waardereferenties
periode III	1311/1312-1340	kleine penningen met waardereferenties
periode IV	1340-1358	kleine penningen 'ghenghe ende gheve'
periode V	1358-1402	'ghenghe ende gheve', payment, oudgeld en goud
periode VI	1402-1440	payment, goud en Vlaamse invloed
periode VII	1440-1500	rijnse guldens
periode VIII	1500-1600 ⁶	rijnse guldens, philippusguldens en brabantse gulden

Tabel 6.1. Indeling van Graafse aankomsttitels en Brabantse oorkonden <1253-1600 naar dominante rekenmunt.

Deze acht perioden worden in dit hoofdstuk besproken. In de volgende paragraaf geef ik eerst aan hoe in Brabant de munt tot ontwikkeling kwam. Hoewel dit voor de toetsing van Graafse oorkonden niet strikt noodzakelijk is, wil ik voor een beter begrip van de rekenmunt beginnen met de ontwikkeling van de Brabantse munt uit de Keulse penning.

6.6.o Voorspel tot circa 1253/1257, Keulse penningen

Tijdens de oorlogen die onder de Duitse keizer Hendrik IV (1056-1106) woedden, kon door verzwakking van koninklijke macht en muntwezen bij de aanmunting van penningen de oude Karolingische voet niet overal meer aangehouden worden, het pond penningen werd rekenbegrip.⁷ Alleen de Keulse penning en de meeste penningen in Westfalen bleven op zware voet geslagen. Dit was vooral een gevolg van de handel en van de controle die het domkapittel en het stadsbestuur in het belang van de economische positie van Keulen op de muntslag uitoefenden.⁸ Penningen die aanhoudend op zware voet werden geslagen, genoten vanwege hun stabiliteit grote bekendheid buiten het eigen territorium. Hierbij gold de Keulse penning als referentiemunt.⁹

De Ottoonse heersers (936-1024) begiftigden vele bisschoppen met het muntrecht.¹⁰ In Neder-Lotharingen, waarvan de latere Nederlanden deel uitmaakten, vervulden in de Salische periode (1024-1125) de aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Utrecht en Luik een dominante rol in de muntproductie. De belangrijkste muntplaats was Keulen. Dit gold trouwens voor het hele Duitse Rijk.¹¹ Daarnaast begonnen lokale vorsten en steden met een eigen muntslag.¹² Over het algemeen gold bij deze regionale penningen dat 'der Pfennig nur gelte, wo er geschlagen wurde'.¹³ Ook in het gebied van het huidige Brabant

lieten lokale vorsten munten slaan. Na een periode van grafelijke munten (1015-1095) begon in Brabant de hertogelijke muntslag onder Godfried met de baard (1096-1139).¹⁴

In Nederlandse charters uit de twaalfde en dertiende eeuw wordt vaak melding gemaakt van rechten in Keulse penningen, of de tegenwaarde daarvan in courant of wettig lokaal geld.¹⁵ De mogelijkheid tot betaling van de equivalente waarde in lokale munten wordt in charters van bijvoorbeeld Utrecht weergegeven in fraseringen als penningen *traiecti dativi* (1190) en *denariis traiectensium legalium denariorum computato* (1257).¹⁶ Dit betekent in beide gevallen courant geld, of specifiek met betrekking tot het in middeleeuws Latijn gebruikte adjectief *dative*: penningen ‘ghenghe ende gheve’, ofwel gangbaar geld. Deze uitdrukking werd volgens het tussen 1224 en 1230 opgetekend Germaans gewoonterecht – der Sachsenspiegel – in Duitse gebieden gebruikt: ‘to geldene bot mit silver oder mit penningen geng und geve’.¹⁷ In de Nederlandse uitgave van de Sachsenspiegel is deze uitdrukking voor gangbaar geld eveneens terug te vinden:

*‘Alsulke penninghen of sulver als een man lovet so sal hi ooc betalen. Is daer gheen bescelt an, so sal men die penninghen betalen als in den lande of in den gherichte genghe ende gave is’.*¹⁸

Ik kom straks nog terug op deze uitdrukking. Hoewel in bepaalde gebieden een lokale munt in gebruik genomen werd bleef de oorspronkelijke basis daarvan, de Keulse penning, nog geruime tijd als rekenmunt fungeren.

Voor het noordoosten van Brabant zijn uit de eerste helft van de dertiende eeuw slechts weinig oorkonden bewaard gebleven. Het is daarom niet mogelijk voor die periode een goed beeld te krijgen van het gebruik van de Keulse penning. Misschien levert verkenning van de directe omgeving van dit gebied iets meer op. Omdat het tweede deel van de studie van Peter Ilich over de muntslag in Neder-Lotharingen nog steeds niet verschenen is, moet daarvoor vooral geput worden uit oudere werken.¹⁹ In de eerste plaats is gebruik gemaakt van het onderzoek van Hävernick naar het verspreidingsgebied van de Keulse penning.²⁰ Verder heb ik het oude standaardwerk van Dannenberg gebruikt.²¹ Ik heb hierbij wel het commentaar van De Mey op de munten van de graven van Leuven meegenomen.²² Het enige recentere werk is de meer globale studie van Bernd Kluge van 1991 over de munten van de Saliërs.

Omdat Duitse penningen en meer specifiek de Keulse penning aan de wieg van de Brabantse munt hebben gestaan, is in bijlage 6.10 een korte inleiding gegeven op deze munten. De genoemde bijlage zal in de volgende paragraaf verder geïntroduceerd worden.

6 Particuliere oorkonden alleen van 1500 tot 1551.

7 Onder voet wordt verstaan de verhouding van de totale nominale waarde van munten ten opzichte van een bepaald daarvoor gebruikt gewicht aan zuiver muntmetaal. Hoe minder nominale waarde uit een bepaald gewicht aan metaal, des te kleiner is deze verhouding, des te zwaarder is de voet. Internationaal wordt hiervoor ook het begrip ‘traite’ gebruikt, dat identiek is aan het Franse ‘pied de la monnaie’. Daarnaast wordt ook het begrip ‘taille’ gebruikt: het aantal munten dat uit een ‘marc de Troyes’ allooï wordt geslagen. Dit geeft derhalve het theoretisch gewicht per munt aan. Munro, ‘Deflation’, 417-418. De twee begrippen kunnen niet aan elkaar gerelateerd worden. Zie ook Metz, *Geld*, 12-17. Metz stelt terecht dat de kwaliteit van munten door de muntvoet vastgelegd wordt (13).

8 Klüssendorf, *Studien*, 87-88; Suhle, *Deutsche Münz- und Geldgeschichte*, 130.

9 Kluge, *Numismatik*, 102; Kruse, ‘Kölnische Geldgeschichte’, 21-22; Blok, *Geschiedenis* 1, 127.

10 Kluge, *Deutsche Münzgeschichte*, 24-33.

11 Kluge, *Deutsche Münzgeschichte*, 71.

12 Berghaus, ‘Die Münzpolitik’, voor de muntslag door Duitse steden.

13 Luschin von Ebengreuth, *Allgemeine Münzkunde*, 248-249, 279-281; Kluge, *Numismatik*, 99. Onder de Ottoonse heersers werd aan het einde van de tiende eeuw al een onderscheid gemaakt in beperkt gangbaar *moneta propria* en algemeen gangbaar *moneta publica*. Ook volgens Blackburn zou het principe van geografisch beperkte circulatie van regionale penningen al teruggaan tot de tiende eeuw. Blackburn, ‘Coin Circulation’, 45. Zie ook Metcalf, ‘Some further reflexions’, 56.

14 De Mey, ‘De munten’; De Witte, *Histoire* 1, 21-3; Vanhoudt, *Atlas*, F122-F134, F158-F175, G2 en volgende.

15 Bijvoorbeeld Hävernick, *Der kölnar Pfennig*, 100-109; Holland, Utrecht, Arnhem en Nijmegen.

16 Hävernick, *Der kölnar Pfennig*, 106-108.

17 Luschin von Ebengreuth, *Allgemeine Münzkunde*, 281-282.

18 De Geer van Jutphaas, *De Saksenspiegel* 2, 164. Zie voor optekeningen van oud gewoonterecht De Monté ver Loren, *Hoofdlijnen*, 191-193. ‘Bescelt’ moet waarschijnlijk gelezen worden als ‘bescheit’, ofwel geen nadere aanduiding.

19 Ilich, ‘Die Münzprägung’. Het tweede deel zal vooral over de Zuidelijke Nederlanden gaan.

20 Hävernick, *Der kölnar Pfennig*.

21 Dannenberg, *Die deutschen Münzen*.

22 De Mey, ‘De munten’, 23-33.

In de onderhavige paragraaf wordt slechts de organische groei van de Brabantse munt uit de Duitse munt aangegeven.

Hävernîck maakte gebruik van de editie door Sloet van de oorkonden van de graafschappen Gelre en Zutphen.²³ Uit het onderzoek van Hävernîck blijkt dat aanvankelijk vooral lokale muntslag op lichte voet plaatsvond. Rond het midden van de dertiende eeuw worden slechts enkele noteringen in Keulse penningen genoemd. Deze hebben hoofdzakelijk betrekking op locaties aan de Rijn.²⁴ Het beeld uit de oorkonden komt overeen met de toenmalige geregistreerde muntvondsten: een magere oogst. Dit geldt toevallig niet voor de locatie van het huidige Grave, waar in 1990 dertig Keulse penningen gevonden werden, die voornamelijk uit de periode 936-975 dateren. Deze periode staat bekend staat als 'Otto geïmmobiliseerd'.²⁵

Voor het zuidelijk van noordoost-Brabant gelegen gebied rond Maastricht en Luik baseerde Hävernîck zich onder meer op oorkondeboeken van Bormans en Schoolmeesters en op De Borman.²⁶ Uit muntvondsten en oorkonden blijkt dat in dit gebied Luikse penningen overheersten.²⁷

Ten slotte nog een peiling uit het Nederrijngebied. Hierbij baseerde Hävernîck zich onder anderen op Sloet en op Lacomblet.²⁸ Dit gebied kende al vroeg verschillende muntplaatsen, zoals Xanten en Rees.²⁹ Hoewel deze munten lichte uitvoeringen van de Keulse penning waren, gold in het Nederrijngebied de zware Keulse penning als dominante rekenmunt. In het westelijk gedeelte van het Nederrijngebied werd ook de Luikse penning als rekenmunt gebruikt.³⁰

Hoewel bij mijn onderzoek voor de vaststelling van het verspreidingsgebied van de Keulse penning oorkonden als bron gebruikt worden, wordt bij wijze van uitzondering verwezen naar de vondst van munten uit het eind van de twaalfde eeuw te Arnhem.³¹ Deze belangrijke vondst bestond voor 53% uit zware Keulse penningen van verschillende origine en voor de rest uit lichte regionale penningen, waarvan verschillende afkomstig waren uit omliggende gebieden, vooral het gebied van de Nederrijn.³² De bevindingen in het Nederrijngebied bevestigen derhalve dat voor het verkrijgen van een beeld van de monetaïsering van de samenleving muntvondsten alleen een verkeerd beeld geven.

Hoe was de situatie in de andere gebieden van Brabant? Zoals gezegd zijn van de Meierij van 's-Hertogenbosch inmiddels vele oorkonden gepubliceerd door Camps, Dillo en Van Syngel. Deze heb ik onderzocht op monetaire aanduidingen. Tussen 1200 en 1257 wordt de Keulse penning of de mark 25 keer genoemd.³³ Dit is ongeveer 70% van de oorkonden met monetaire notities. In deze oorkonden bevindt zich ook een vijftal voorbeelden van noteringen in Luikse marken en Luikse penningen.³⁴ Van de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom zijn achttien oorkonden geselecteerd. Tot 1239 worden vooral Keulse penningen genoemd (45%). Onder de andere noteringen bevinden zich penningen vlaams en leuvens. De laatste vermelding van de Keulse penning is van 1249, daarna neemt Leuvens geld de overhand.³⁵ In de Cartulaire van Bonenfant van het gasthuis Sint-Jan te Brussel zijn in de onderhavige periode geen Keulse penningen aangetroffen. In de ongeveer twintig oorkonden met monetaire aanduidingen wordt hoofdzakelijk de penning brussels als rekenmunt gebruikt. Van de vijftien oorkonden met monetaire fraseringen in het oorkondeboek van het Sint-Elisabethospitaal te Antwerpen wordt negen keer de penning leuvens genoemd, twee keer de penning antwerps, één keer de penning vlaams en drie keer anonieme penningen. Uit archivalia van andere delen van Brabant selecteerde Ghysens voor de periode 1200-1253 slechts zeven duidelijke monetaire teksten. Vier vermelden Keulse marken.³⁶

6.6.o.1 Conclusies tot circa 1253/1257

Noordoost-Brabant beschikt tot het midden van de dertiende eeuw over onvoldoende bronnen voor een afgewogen oordeel over het dominant voorkomen van een bepaalde rekenmunt. Voor het oostelijk gelegen naburige Nederrijngedebied mag evenwel geconcludeerd worden dat daar de zware Keulse penning een overheersende rol speelde. Dit geldt ook voor de Meierij van 's-Hertogenbosch en de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom en misschien in iets mindere mate voor het grootste gedeelte van het zuiden van Brabant. In het zuidoostelijk gedeelte overheerste de penning luiks. Sinds het midden van de dertiende eeuw won de penning leuvens aanzienlijk terrein.

Na deze inleiding op de ontwikkeling van de Brabantse munt kunnen we nu overgaan op ons onderzoek over de rekenmunt in de aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen en het eventuele monetaire politieke gedrag van hun beheerders. Ik begin met de introductie van een overzicht.

6.6.1 Periode I, circa 1253/1257 tot circa 1301, penningen leuvens

De titel van deze paragraaf vergt enige verduidelijking. Ik heb het over penningen leuvens, niet over Leuvense penningen. Dit is een kwestie van persoonlijke voorkeur en van afspraak. De munt staat voorop, dan de geografische aanduiding, die met een kleine letter geschreven wordt. Deze wijze van indelen zal ook gelden voor alle andere soorten penningen en groten. Ik volg hiermee tevens de schrijfwijze die in de middeleeuwen meestal gehanteerd werd.³⁷ Evenals bij de vorige periode begint deze periode met een korte inleiding. Daarna worden enkele begrippen geïntroduceerd die in de rest van dit hoofdstuk veel gebruikt zullen worden. Zoals gezegd valt in deze periode tevens de eerste groep van mijn eigen inventarisatie van monetaire aanduidingen in de Graafse aankomsttitels.

Het leek mij nuttig als hulpmiddel bij de bespreking van de onderscheiden perioden een chronologisch overzicht bij de hand te hebben waarin alle genoemde Brabantse rekenmunten en klinkende munten zijn terug te vinden. Het overzicht is geen catalogus, daarom zijn uiterst zeldzame of unieke munten buiten beschouwing gelaten. Dit geldt ook voor onderverdelingen en veelvouden van munten.

23 Hävernick, *Der kölnner Pfennig*, 101.

24 Hävernick, *Der kölnner Pfennig*, 107; Sloet, *OGZ*, 634 (1243), 709 (1249), 716 (1250), 799 (1257).

25 Ilisch, 'Die Münzprägung', nr. 8.1. Zie ook NUMIS (numismatisch informatiesysteem Geldmuseum). Deze op Keulse voet geslagen penningen zijn waarschijnlijk afkomstig uit een muntatelier in de regio Nijmegen-Tiel.

26 Hävernick, *Der kölnner Pfennig*, 113.

27 Hävernick, *Der kölnner Pfennig*, 113-119, 141-142.

28 Hävernick, *Der kölnner Pfennig*, 127.

29 Klüssendorf, *Studien*, 87.

30 Hävernick, *Der kölnner Pfennig*, 129-130.

31 Van Gelder, 'Vondst', 107-136.

32 Van Gelder, 'Vondst', 111, 119.

33 Van Synghel, *DONB*, 1200.12.31; Camps, *ONB* 1,1, nrs. 93, 94 (1201), 97 (1202), 109 (1202-1212), 112 (1215), 120 (1203-1222), 122 (1222), 127 (1223/24), 129 (1210-1224), 134 (1e kwart 13e eeuw), 153 (1231), 155 (1232), 175 (1234), 179, 181 (1236), 186 (1238), 193, 196 (1242), 207 (1244), 216, 218, 219 (1246), 252 (1253), 266 (1257), 320 (1269).

34 Camps, *ONB* 1,1, nrs. 113 (1216), 138 (1227), 142 (1228), 216 (1246), 238 (1250).

35 Volgens GhysSENS werden sinds 1235 in Antwerpen, Brussel en Leuven nieuwe typen penningen geslagen. GhysSENS, *Essai*, 7, planches VII-XII.

36 GhysSENS, *Choix*, nr. 43 (1235), nr. 63 (1247), nrs. 39 en 138 (1253).

37 In transcripties van Latijnse en Nederlandse teksten worden plaatsaanduidingen met een hoofdletter geschreven.

Omdat het Brabantse muntwezen in de tweede helft van de dertiende eeuw onder invloed kwam te staan van de Franse penning tournoois en de groot tournoois van 1266 lange tijd als waardereferentie werd gebruikt, begint het overzicht met de koersontwikkeling van deze twee Franse munten van 1266 tot 1369 (zie bijlage 6.10.0).

Daarna wordt de ontwikkeling van de Brabantse munt van de dertiende tot het midden van de vijftiende eeuw aangegeven (zie bijlage 6.10, 1-8).

Na het tijdperk van de eerste Brabantse hertogen devalueerde sinds het aantreden van hertog Hendrik I (1190-1235) de penning in Brabant.³⁸ Mogelijk had dit te maken met zijn voortdurende financiële nood. Desondanks werd de politieke eenwording van Brabant een feit.³⁹ Op de rijksdag van Worms van 1231 werd de landsheerlijke macht van lokale vorsten door de Duitse koning Hendrik VII bevestigd. Hierbij werd ook bepaald dat in deze vorstelijke gebieden de koning geen eigen munt meer mocht slaan.⁴⁰ Het muntrecht in Brabant was hiermee geen exclusiviteit van de vorst. Hoewel op de rijksdag de stedelijke macht werd ingedamd, werd ook muntrecht verleend aan steden die tevens marktplaats waren.⁴¹ Op de rijksdag van Worms van 1235 stond koning Hendrik VII deze steden toe dat op markten alleen hun munt gebruikt werd.⁴² Naast enkele anonieme lokale penningen zijn verschillende typen penningen bekend die toegeschreven worden aan Antwerpen, Brussel, Halen, Leuven, Tienen en Vilvoorde.⁴³ Wegens het ontbreken van archiefmateriaal is niet bekend op wiens gezag deze penningen aangemaakt werden.⁴⁴ Wel is bekend dat tijdens hertog Jan I (1268-1294) een einde kwam aan de 'lokale' muntslag.⁴⁵

De aanmunting van penningen die al onder Hendrik II en III gangbaar waren, werd volgens Ghysens voortgezet tot 1282.⁴⁶ Deze munten worden in oorkonden onder de benamingen penningen brussels en leuvens aangetroffen. Negen van deze penningen waren gelijk aan een Franse groot tournoois van 1266, het jaar van de introductie van deze grote munt.⁴⁷ Vanaf 1282 werden nieuwe, zwakkere penningen leuvens of brabantse in omloop gebracht. De nieuwe penningen werden geslagen in de hertogelijke muntateliers van Brussel, Leuven, Antwerpen en Maastricht.⁴⁸ Het gewicht van de nieuwe penningen schommelde tussen de 0,4 en 0,5 gram. Dit was circa 20% minder dan het gewicht van de oude penningen gedurende de laatste decennia van hun bestaan.

Volgens Ghysens werd de aanmunting van nieuwe penningen in de jaren na 1287 gestaakt en vervangen door de zwarte penning tournoois. Het is onduidelijk wat hij hiermee bedoelt. Werden nieuwe penningen ook zwarte penningen genoemd? De zwarte penning is volgens mijn gegevens niet vóór 1300 in Brabant geslagen. Misschien doelt hij op de functie van rekenmunt. De rekenwaarde van de Franse penning tournoois werd in 1295 en volgende jaren door de Franse koning Filips IV na een lange periode van stabiliteit verzwakt.⁴⁹ De nieuwe lichtere Brabantse penningen werden daarmee geregeld verward en vereenzelvigd.⁵⁰ De zwarte penning tournoois komt in Brabantse oorkonden als rekenmunt voor, maar is tot 1300 zeker niet dominant.

6.6.1.1 De ontwikkeling van payment

Het naast elkaar circuleren van oude en nieuwe penningen leidde uiteraard tot problemen in het betalingsverkeer. Dit gaf aanleiding tot de oorkonde van 18 februari 1291 van hertog Jan I, waarin vier nieuwe penningen leuvens gelijkgesteld werden aan drie oude.⁵¹ Hiermee veranderde de verhouding van de penning leuvens ten opzichte van de groot tournoois van negen naar twaalf stuks.⁵² De oude penning leuvens werd volgens Van Uytven later in de stadsrekeningen van Leuven 'lovensch, ouder lovensch' of 'ouder cijns' genoemd.⁵³ De

zwakkere penning werd volgens dezelfde bron 'goede' of 'oude cijns' genoemd.⁵⁴ Door deze adjectieven was de rekenwaarde van deze penningen bekend. De benamingen konden plaatselijk verschillen. Zo werden de waarden door de rentmeester van de heer van Roermond respectievelijk 'ouden cheise' en 'nuwen cheise' genoemd.⁵⁵ In Brabantse oorkonden valt op dat vanaf 1291/1292 de nieuwe penningen soms 'courant', 'gangbaar' of 'gebruikelijk' genoemd werden.⁵⁶ Ik geef enkele voorbeelden:

Een geldrente van twee schellingen penningen leuvens in 1292 te Antwerpen: '... in duobus solidis Lovaniensibus monete communiter currentis in Brabantia'.⁵⁷

Een erfrente van zes pond penningen brussels (zijn gelijk aan penningen leuvens) in 1294 te Brussel: '... sex libris Bruxellensium monete usualis communiter in bursa currentis'.⁵⁸ Een erfcijs van tien pond penningen in 1296 te 's-Hertogenbosch: '... censu decem librarum monete communiter in ipsius ducis terra currentis'.⁵⁹

Nog een geldrente van twaalf penningen in 1297 te Antwerpen: '... duodecim denarios monete communiter currentis in Brabantia'.⁶⁰

De meest voorkomende van dit soort fraseringen voor courant geld is 'communiter currentis'. Vaak gaat dit vergezeld van 'in bursa': zoals gewoonlijk in de beurs gaat.⁶¹

Met payment wordt naast de algemene betekenis van 'geld', een nominale zilveren munt bedoeld, waarvan de rekenwaarde door wisselend gehalte per dag bepaald wordt. Dit is geen opzienbarende mededeling, want Cumont gaf al in 1901 een verklaring, die daarbij in de buurt komt: '... livre de payement de Brabant (*pont payments van brabant*), avait une valeur variable d'après le cours de la Bourse, d'après le change. C'est pourquoi les chartres stipulent souvent le payement selon le cours de la Bourse: *Pont-scillinghe-penninghe payments alsulc else ghemeenlec in borsen loept* ...'.⁶² De formulering is onvolledig, omdat Cumont de reden van de variabele rekenwaarde niet vermeld. Verder meende Cumont ten onrechte, dat met 'Bourse' de wisselbeurs bedoeld werd, in plaats van de geldbuidel, daarom schreef hij het met een hoofdletter. Daar heeft Van Werveke al op gewezen.⁶³

-
- 38 De Witte, *Histoire monétaire* 1, 35. Zie voor de muntslag van de hertogen Godfried I, II en III (1096-1190) en voor de muntslag van Hendrik I, II en III (1190-1261) Vanhoudt, *Atlas*, G2-G6 en G7-G48.
- 39 Steurs, 'Van het graafschap', 70.
- 40 Blok, *Geschiedenis* 1, 194-195.
- 41 Crab, *Munt te Leuven*, 39.
- 42 De Witte, *Histoire monétaire* 1, 36.
- 43 Vanhoudt, *Atlas*, G54-G150; De Witte, *Histoire monétaire* 1, 55-65.
- 44 Baerten, 'Muntslag', 21.
- 45 De Witte, *Histoire monétaire* 1, 67.
- 46 Ghysens, *Essai*, 8. Zie over de muntslag door de graven van Leuven: De Mey, 'De munten', 23-33.
- 47 Duplessy, *Les monnaies* 1, 94, nr. 190; Kluge, *Numismatik*, 137. Het gewicht van de groot tournois was twaalf keer het gewicht van de penning tournois: 12 x 0,3366 gram = 4,04 gram fijn zilver.
- 48 Ghysens, *Essai*, 8,3.
- 49 Duplessy, *Les monnaies* 1, 102; Spufford, *Money*, 301-302. Fiscale maatregel in verband met het conflict met Engeland over Gascogne. De periode 1295-1303 geldt als eerste periode van zwakke Franse munt.
- 50 Ghysens, 'Monnaie de compte', 8.
- 51 De Vroede en Wangermée, 'L'expression', 102-103, 107-108.
- 52 Zie paragraaf 6.6.2.3.
- 53 Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 59.
- 54 Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 59.
- 55 Sassen, 'Bouwstoffen', 125-127.
- 56 Bijvoorbeeld Bonenfant, *Cartulaire*, nrs. 230 (1293), 234-235 (1294), 238 (1295), 242-243 (1296); Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek Sint-Elizabetspitaal*, nrs. 110, 113 (1292), 125 (1297), 126 (1298), 129 (1300).
- 57 Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek Sint-Elizabetspitaal*, nr. 113 (1292).
- 58 Bonenfant, *Cartulaire*, nr. 234 (1294).
- 59 Camps, *ONB* 1,2, nr. 545 (1296).
- 60 Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek Sint-Elizabetspitaal*, nr. 125 (1297).
- 61 Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek Sint-Elizabetspitaal*, nr. 136 (1302): 'zesse peneghe tsize alzulcs paiements, als men in borsen leghet'.
- 62 Cumont, 'Les monnaies', 50.
- 63 De Vroede en Wangermée, 'L'expression', 98.

De vraag is wat tijdens het laatste decennium van de dertiende eeuw met de penning nieuw leuvens gebeurde. We weten zeker dat tegen het einde van de jaren negentig de zwarte penning tournoois als rekenmunt gebruikt werd, maar het kan zijn dat dit slechts incidentele gevallen zijn, waarbij de Franse munt gebruikt werd.⁶⁴ De zwarte penning tournoois, die als payment brabantse werd aangemerkt, verscheen pas vanaf 1300. Daarvan zijn veel voorbeelden in de oorkondeboeken te vinden. Was deze penning uit de penning leuvens geëvolueerd of als rekenmunt uit Frankrijk geïmporteerd? Peeters denkt dat de penning nieuw leuvens al gezien moet worden als payment brabantse.⁶⁵ Hij noemt daarom de oorkonde van 1291 de geboorteakte van het payment brabantse.⁶⁶ Ik zal proberen een rekenkundige aansluiting te krijgen met de zwarte penning tournoois van 1300, waarvan er zestien in de groot tournoois gingen en die misschien als verzwakte voortzetting van de penning nieuw leuvens gezien mag worden. Hiervoor worden als rekeneenheden ponden van 240 stuks gebruikt. Die worden vervolgens in stuiverwaarden uitgedrukt, die we uit latere koerstabelen kennen. Deze tabellen werden door instellingen in registers genoteerd in verband met de waardebevestiging van oude rechten.⁶⁷ We beginnen de rekenexercitie bij de penning oud leuvens. Een pond penningen oud leuvens werd gerekend voor 48,83 ofwel $48 \frac{5}{6}$ stuiver.⁶⁸ Dit betekent dat het pond penningen nieuw leuvens dan voor $48,83 \times \frac{9}{12} = 36,62$ ofwel bijna $36 \frac{2}{3}$ stuiver gerekend moest worden. Dit klopt precies met de koersen uit de latere bron.⁶⁹ Ik weet niet wat penningen nieuw leuvens als rekenwaarde in de groot tournoois deden tussen de oorkonde van 1291 en 1300/1301. Vermoedelijk volgde de penning nieuw leuvens de verzwakking van de Franse penning tournoois in de groot tournoois. In verband met speculaties rond het stijgen van de prijs van zilver werd dit metaal toen overgewaardeerd waardoor bij de introductie van de 'double parisis' de officiële koers $2,5/2$ de actuele zilverprijs was.⁷⁰ Als de aanmaak van de penning tournoois hierin meegezogen werd, wat neerkwam op verlaging van het zilveragehalte, was de werkelijke rekenwaarde daarvan $2,5/2 \times 12 = 15$ stuks in de oude groot. Dit is vermoedelijk zo gegaan (zie bijlage 6.10.0). Dit moet ook zijn weerslag gehad hebben op de penning nieuw leuvens, die mogelijk door deze verzwakking inmiddels zwarte penning genoemd werd. Als de zwarte penning tournoois een voortzetting van de penning nieuw leuvens zou zijn, dan zou de rekenwaarde van het pond zwarte penningen tournoois van circa 1300, waarvan toen zestien van deze penningen in een oude groot tournoois gingen, moeten uitkomen op $36 \frac{2}{3} \times \frac{12}{16} = 27 \frac{1}{2}$ stuiver voor een pond van deze penningen. Volgens een latere koerslijst uit Grave correspondeerde $27 \frac{1}{2}$ stuiver inderdaad met een pond zwarte penningen tournoois.⁷¹ Deze koers wordt ook bevestigd in een andere nog latere bron, waarop ik in de volgende paragraaf nog terug kom. Het lijkt derhalve aannemelijk dat de zwarte penning tournoois als een verzwakte voortzetting van de penning nieuw leuvens gezien moet worden en niet als een uit Frankrijk geïmporteerde nieuwe rekenwaarde.

Payment werd aanvankelijk aangegeven als goed en wettig geld, aan het eind van de eerste helft van de veertiende eeuw ging dat over in gebruikelijk, wettig en gegeven. Straks wordt hierop teruggekomen.

Na deze opmerking over het vermoedelijke ontstaan van het payment brabantse nog een kort woord over lokaal payment. In sommige Brabantse steden werden naast de algemene penningen leuvens en payment brabantse ook lokale rekenmunten gehanteerd met andere rekenwaarden. Zo rekende men in de dertiende eeuw in Antwerpen ook met een penning antwerps die een waarde had van $9/7$ penning oud leuvens.⁷² De penning antwerps heb ik slechts sporadisch aangetroffen in oorkonden.⁷³ In de oudste Mechelse stadsrekeningen

wordt gesproken over een zwaar en een licht payment brabant, die toen qua rekenwaarde vrij dicht bij elkaar lagen. Zo waren in 1311/1312 de verhoudingen ten opzichte van de groot tournoois respectievelijk 21 en 22 stuks. Zwaar werd ook 'oud' payment genoemd, terwijl licht voor 'goed' payment doorging.⁷⁴ Dit deed men ook in 's-Hertogenbosch, waar men tegenover *gravis monete*, zwaar geld vanwege een waardereferentie, *communis monete* hanteerde voor gangbaar geld, dat dus licht geld geweest moet zijn.⁷⁵ Een pond Bosch payment deed volgens latere lijsten met rekenwaarden slechts zeven stuivers.⁷⁶ Ook in Brussel werd payment brabant later in de veertiende eeuw als oud payment aangeduid.⁷⁷ In de Cartulaire van het Sint-Jansgasthuis wordt de penning brussels veelvuldig genoemd naast de penning leuvens.⁷⁸ Vermoedelijk was de rekenwaarde van de penningen gelijk. Bij een door De Witte genoemde sterling van 1282 met de afbeelding van hertog Jan I wordt gezegd: 'Ces pièces circulaient à raison de trois anciens "*deniers brusselois ou louvignois*".'⁷⁹

Lokaal payment wil geenszins zeggen dat in die plaatsen ook munten geslagen werden. Het betekent dat steden vaak aan munten een eigen rekenwaarde gaven, waardoor het gebruik en de controle op munten vereenvoudigd werd. Dit was vooral van belang voor kooplieden en voor het gebruik van verschillende munten op lokale markten. Daarom hadden naast de al genoemde steden bijvoorbeeld Keulen en Aken, maar ook tal van kleinere plaatsen in het gebied van de Nederrijn hun eigen 'Pagamentswährungen', die veelal door schepenen waren vastgesteld en nauwlettend werden gecontroleerd, zoals in Aken en Keulen door de 'Münzpolizei'.⁸⁰ De oorsprong van het lokale payment ligt in het Nederrijngebied bij de regionale penningen, die zoals gezegd alleen maar geldig waren in hun eigen gebied. Dit zal ongetwijfeld ook voor het lokale rekenpayment van Brabantse steden gelden.

6.6.1.2 Pagement, de eerste waardefixatie van payment?

In 1299 en 1300 werden pogingen gedaan om de munt in Brabant en Vlaanderen te herstellen. Op 31 oktober 1299 werd een monetaire overeenkomst met Vlaanderen gesloten, waarbij in Antwerpen een halve groot geslagen zou worden met een rekenwaarde van zes penningen paris.⁸¹ De vaste koers van de penning paris ten opzichte van de penning tournoois was 4 : 5. Dit betekent: 6 penningen paris = 7½ penning tournoois. Een hele groot werd derhalve op 15 penningen tournoois gerekend. Dit is een aannemelijke rekenkoers,

64 Camps, *ONB* I, 1, nr. 467 (1291); Dillo en Van Synghel, *ONB* II, 2, nrs. 1333 (1294) en 1354 (1296); Camps, *ONB* I, 2, nr. 536 (1296).

65 Peeters, 'De rekenmunt', 106.

66 Peeters, *De financiën* 3, 541-542.

67 Zie bijlage 5.8.2.

68 Nissen, 'Calculatis', 184, transcriptie, folio 1-8v. Hier wordt de stuiverwaarde van de penningen oud leuvens genoemd: 30d = 6 stuivers 1 moerken 3 mijten. 1 Stuiver = 72 mijten brabant, 1 moirken = 4½ mijt. Hieruit volgt dat 1 pond van 240 penningen oud leuvens gelijk was aan 48 stuivers 8 moirken en 24 mijten. De laatste twee waarden zijn samen 60 mijten = 0,83 stuiver = 5/6 stuiver. Het totaal is dus bijna 49 stuivers.

69 Nissen, 'Calculatis', 187, transcriptie, folio 1-9v. Hier wordt de stuiverwaarde van de penningen nieuw leuvens genoemd. Er staat dat 60 d = 9 stuivers 2 moirken 3 mijten. Hieruit volgt dat een pond penningen 36 stuivers 8 moirken en 12 mijten was. De laatste twee waarden zijn samen 48 mijten brabant of 2/3 stuiver. Het totaal komt derhalve op 36 2/3 stuiver.

70 Duplessy, *Les monnaies* 1, 102, 112-113, nrs. 227 en 229.

71 Bijlage 5.8.2, p 2: 'Item xx sch swarte toernoys dats xv oude groot – xxvij stuiver'.

72 Nissen, 'Calculatis', 196, transcriptie folio 2-1r.

73 Bijvoorbeeld Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek kerkelijke instellingen*, 163-164, nr.1: Sint-Juliaanshuis (1285), 'enen Andwerpscen penninghe'.

74 Peeters, 'De rekenmunt', 105, 109-111 en 148, bijlage I.

75 Camps, *ONB* I, 2, nr. 771 (1309). In hoofdstuk 7 wordt op deze materie teruggekomen in verband met Gelderse rekenwaarden. Zie ook bijlage 7.17 waar aankopen in rekengeld van 's-Hertogenbosch en Antwerpen genoemd worden.

76 Bijlage 5.8.2, p 1. Deze waarde is vooralsnog niet te verklaren. Wellicht wordt bosgeld bedoeld.

77 Ghysens, *Choix*, nr. 59 (1344).

78 Bonenfant, *Cartulaire*.

79 De Witte, *Histoire* 1, 68.

80 Klüssendorf, *Studien*, 129-143, 282-294; Klüssendorf, *Der Aachener Wechselprozess*, 33-37.

81 Vanhoudt, *Atlas*, G 224; Haecq, *Middeleeuwse muntschatten*, 140; Ghysens, *Essai*, 10,1; De Witte, *Histoire* 1, 90-92 en nr. 259.

omdat in Frankrijk tegen het einde van de dertiende eeuw de groot tournois inmiddels rond de 15 à 16 penningen zwarte tournois werd gerekend (zie bijlage 6.10.0). Op 2 april 1300 werd een nieuwe monetaire overeenkomst met Vlaanderen beoogd, waarbij een groot ('gros denier d'argent') uitgegeven zou worden, die in Vlaanderen een rekenwaarde van achttien penningen payment gehad zou hebben. Tevens zou in Brabant een 'kleine' penning geïntroduceerd worden, waarvan er negen in deze nieuwe groot gerekend werden. Dit was dus een zware kleine penning.⁸² Dit ging echter allemaal niet door, waardoor in Brabant een poging mislukte om terug te keren naar de oude penning leuvens, die trouwens in geldrenten al enige tijd 'kleine penning' werd genoemd.⁸³

Hoewel in Brabant in 1300 geen nieuwe munten werden uitgegeven, vond kennelijk wel een fixatie plaats van de rekenwaarde van de Brabantse zwarte penning tournois of payment in de oude groot. De fixatie was zestien stuks. Ik kan niet genoeg benadrukken dat hiermee de basis werd gelegd voor latere fixaties van de penning payment brabants in de oude groot of andere gelijkwaardige groten. Dit zal straks duidelijk worden. De genoemde waardefixatie van zestien penningen werd volgens mij 'pagement' genoemd. Na de uiteenzetting over de organische ontwikkeling van het payment brabants uit de penning leuvens wordt daarom nu het begrip 'pagement' onder de loep genomen. Het begrip is afkomstig uit 'Calculatis', een cijnsregister uit de zestiende eeuw uit het kwartier van 's-Hertogenbosch.⁸⁴ In de bespreking van dit cijnsregister wordt pagement gezien als een ontwikkelingsvorm naar payment.⁸⁵ Uit de toegevoegde transcriptie blijkt het echter een benaming te zijn voor een waardefixatie van zestien zwarte penningen in een oude groot: 'Item vier schelling pagement maken drie oude grooten' en '16 d (swerte tornois) eenen ouden grooten'.⁸⁶ Hieruit volgt: 48 d pagament = 48 zwarte d tournois. Een pond van deze penningen werd gerekend voor 27½ stuiver.⁸⁷ Deze rekenwaarde werd in de vorige paragraaf al aangetoond. De waardefixatie van de zwarte penning van zestien stuks in een oude groot werd later in de veertiende eeuw dus pagement genoemd!

Het begrip pagement of pagament lijkt mij afgeleid van het Latijnse *pagere* dat identiek is aan *pangere*. De Oxford Dictionary geeft als vertaling voor het werkwoord *pagere* en het zelfstandig naamwoord *pagmentum* respectievelijk vastmaken, fixeren en samengevoegd ('joined together').⁸⁸ Pagament heeft derhalve niets te maken met paeyement of payment, dat gangbaar geld tegen dagwaarde betekent, het betekent juist het tegenovergestelde: vastgezette waarde. Zoals we straks zullen zien werd deze fixatie in de eerste veertig jaar van de veertiende eeuw vaak gebruikt als waardereferentie bij geldrenten die nominaal in penningen werden uitgedrukt. Penningen met deze waardereferentie werden in de rekeningen van de Graafse armeninstellingen van de vijftiende en zestiende eeuw onder de categorie 'altgeld' meegenomen. Uiteraard werden ze aanvankelijk niet zo genoemd.

6.6.1.3. Het pond 'outs'

De vraag is of de hierboven zojuist genoemde penningen altgeld identiek zijn aan de penningen waarvan in de latere bronnen met rekenwaarden een pond 'outs' vermeld wordt.⁸⁹ De rekenwaarde van dat laatste pond was 31 stuivers: 'Een pont outs – xxxi – stuivers ende met recht soudemen betalen philippus ende karolus stuiver welck nu op een braspeninck ghevalueert sijn' en 'Item xx sch outs – i £ outs valet xxxi stuivers'.⁹⁰ De vraag is hoe deze informatie in de eerder genoemde rekenwaarden ingepast kan worden. Ik heb hiervoor een schema opgezet. De hierin genoemde gewichten in grammes fijn zilver zijn afkomstig uit bijlage 6.10.0.

jaar	naam penning	aantal d in groot	latere stuiverwaarde £	gr fijn zilver £	gr fijn zilver d
1266	d tournois	12	36 2/3	80,64	0,336
<1282	d oud leuvens	9	48 5/6	107,76	0,449
1282	d nieuw leuvens	12	36 2/3	80,64	0,336
±1300	d zwarte tourn. br. = d pagament	16	27 ½	60,48	0,252

Vervolgens is de onbekende in dit schema geplaatst en het gewicht aan fijn zilver berekend:

	d 'outs'		31	68,18 ⁹¹	0,284
--	----------	--	----	---------------------	-------

We zijn eruit: een gewicht van 0,284 gr fijn zilver voor de penning 'outs' correspondeert vrij nauwkeurig met het gewicht van de 'denier simple tournois', die in Frankrijk tijdens de speculaties rond de zilverbij van 1295 tot 1303 geslagen werd (zie bijlage 6.10.o).⁹² De speculaties zijn in paragraaf 6.6.1.1 al genoemd.⁹³ De lichtere muntvoet moet door middel van het reglement van juni 1296 van de Franse koning Filips de Schone ook in Vlaanderen van kracht geworden zijn.⁹⁴ De rekenmunt had toen waarschijnlijk betrekking op de 'denier ancien paris', waarnaar volgens Dieudonné de rekenwaarde van de denier tournois afgeleiden was.⁹⁵ Dit betekent dat het pond 'outs' van origine waarschijnlijk Vlaams is en refereert aan de Vlaamse rekenmunt van de jaren 1296-1299 en niet aan het pond oud leuvens.⁹⁶ Een pond 'outs' en een pond 'niws', die in rekeningen van de tweede helft van de veertiende eeuw veelvuldig worden genoemd, hebben derhalve niet altijd betrekking op de begrippen oude en nieuwe cijns die teruggaan op penningen leuvens.

Gelet op de stuiverwaarde die later gegeven werd, moet een onderscheid gemaakt worden tussen het in de vorige paragraaf genoemde pond zwarte penningen tournois van 27½ stuiver en het pond tournois of pond van 31 stuivers, waarmee het pond penningen tournois of ancien paris bedoeld wordt, dat enkele decennia later pond oudgeld genoemd werd. De Brabantse en Vlaamse ponden bestonden uit vijftien groten van zestien penningen, maar deze groten en penningen hadden niet dezelfde rekenwaarde omdat de basismunt waaruit beide ponden oudgeld evolueerden - de denier simple tournois en de zwarte penning tournois – niet op dezelfde voet geslagen waren.

82 Gaillard, *Recherches* 1, Pièces justificatives XIV, 27-28; Peeters, 'De rekenmunt', 107; De Witte, *Histoire* 1, 92.

83 Zie paragraaf 6.6.2.4.

84 Nissen, 'Calculatis', 135.

85 Nissen, 'Calculatis', 161.

86 Nissen, 'Calculatis', 181, transcriptie folio 1-5r en 187, transcriptie folio 1-10v.

87 Nissen, 'Calculatis', 188, transcriptie folio 1-13v. Hier wordt de stuiverwaarde van penningen pagament gegeven: 400 d pagament = 2 fl 5 stuiver 13 moirken 1½ mijt. 1 penning = 1 moirken 3¼ mijt. 1 moirken = 4½ mijt, 1 penning is dus 8¼ mijt. Dit betekent dat 1 pond pagament = 240 x 8¼ mijt = 1980 mijten. 1 stuiver werd gerekend voor 72 mijten brabantse. 1980/72 = 27½ stuiver.

88 Lewis & Short, *A Latin Dictionary*. 'Pact' is ook hiervan afgeleid.

89 Bijlage 5.8.2.

90 Bijlage 5.8.2, p 1 en Nissen, 'Calculatis', 188 transcriptie folio 1-13v.

91 31/36 2/3 x 80,64 gr fijn zilver = 68,18 gr fijn zilver.

92 Duplessy, *Les monnaies* 1, 102, 113 en nr. 230. 1 Denier simple tournois = 0,28688 gr fijn zilver.

93 Gelet op de stuiverwaarde van een pond 'outs' was zilver rond 1300 ruim 12,5% overgewaardeerd: 1 £ oud leuvens = 48,84 st : 240 x 9 = 1,8315 st/gr; 1 £ nieuw leuvens = 36,67 : 240 x 12 = 1,8336 st/gr; 1 £ pagament = 27,5 st : 240 x 16 = 1,8336 st/gr; 1 £ oudgeld = 31 st : 240 x 16 = 2,064 st/gr; 1 groot tournois was derhalve 1,8336 st; 2,064/1,8336 = 112,56.

94 Gaillard, *Recherches* 1, 125 en Pièces justificatives, no VI. De tekst van dit reglement is helaas niet gegeven.

95 Dieudonné, 'Les Doubles cornus', 27, 31-32, 34-35. Hij noemt deze denier een 'denier paris ancien'. Het gewicht aan fijn zilver was in 1300 nagenoeg overeenkomstig de 'denier simple tournois' (0,287 gr).

96 Zie ook Van Werveke, *De Gentsche stadfinanciën*, 138-139 en Werveke, 'Munt en politiek', 14-15 (*Miscellanea Mediaevalia*, 221).

De vraag is of de grotere rekenwaarde van de oude groot tournoois in verband met de zwakkere 'denier simple tournois' ook voor Brabant gegolden heeft. Vermoedelijk niet. Oudgeld is de Vlaamse versie van het Brabantse pagement. Ik vermoed dat onder invloed van de Vlaamse dominantie op monetair gebied het begrip pagement al vrij snel in de veertiende eeuw verdrongen werd door het Vlaamse oudgeld. Volgens een opgave van 1565 van oude rekenwaarden in het register van renten van het kapittel van Sint-Elisabeth in Grave is een pond 'altz gelts' een pond tournoois van vijftien oude groten (van zestien penningen), maar ook een pond Vlaams geld 'ad xv alde vlemsch'.⁹⁷ De oude groot kennen we inmiddels; de 'alde vlemsch' dateert pas uit 1346 en is een ander verhaal waar ik later nog op terugkom.

6.6.1.4 Grotere munten

De verzwakking van penningen brabants leidde ook tot een andere verhouding met de Engelse penny sterling. Het staat vast dat de sterling in het internationale betalingsverkeer een grote rol speelde. Hierbij vervulde Engelse wol een spilfunctie.⁹⁸ In 1279 werd door Edward I een nieuw type penny uitgegeven.⁹⁹ Gingen voorheen drie penningen leuens in een Engelse penny sterling, door muntverzwakking werden dit er na 1282 vier.¹⁰⁰ Mayhew suggereert dat deze waardeverandering te maken had met de belasting die in Engeland betaald moest worden bij de hermunting van oude 'long cross sterlings' in het nieuwe type.¹⁰¹ De sterling en de dubbele sterling werden sinds de jaren 1270 ook in Brabant aangemaakt.¹⁰² De Brabantse sterling was toen gelijk aan 6/7 Engelse sterling.¹⁰³ Een andere grote munt was de Brabantse groot, die als lokale versie van de Franse groot tournoois vanaf 1285 werd geslagen.¹⁰⁴

Globaal samengevat bestond het Brabantse stelsel van klinkende munten aan het einde van de dertiende eeuw uit drie munteenheden, al of niet met veelvouden of onderverdelingen: penningen, sterlingen en groten, dus uitsluitend zilveren munten. De belangrijkste penningen waren de penningen leuens en brussels; de sterling werd gerekend voor drie of vier penningen leuens of brussels, de groot voor negen of twaalf penningen leuens of brussels. De groot ging kort daarop naar zestien zwarte penningen tournoois.

We komen nu op een cruciaal punt: was met de aanmaak van grotere munten, in Brabant dus in eerste instantie de sterling (1277?) en de dubbele sterling en wat later de groot (1285), de rol van de penning uitgespeeld? Ik begin met enkele citaten:

- De Witte: 'Avec Jean le Victorieux (Jan I) le monnayage local prend fin et les premières monnaies fortes apparaissent. L'esterlin semble alors se substituer au denier comme unité effective du système monétaire brabançon; plus tard, sous Jean II, le gros prend à son tour la place de l'esterlin.'¹⁰⁵ De Witte geeft dus een centrale rol aan de sterling in het monetair systeem van Brabant en later aan de groot. Waarschijnlijk bedoelt De Witte met het monetair systeem specifiek circulatiemunten of klinkende munten. Maar gold dit ook voor rekenmunten?
- Ghysens lijkt na de introductie van de sterling positiever over de rol van de penning: 'Bien qu'il ne fût plus la seule valeur frappée, il continuait à jouer le rôle de fondement du système monétaire.'¹⁰⁶ Maar wat verderop in zijn artikel zegt hij dat merken Brabantse sterlingen toch belangrijk waren als rekenmunt: 'c'est lui semble-t-il qui a assumé le rôle de support de la monnaie de compte'.¹⁰⁷
- Van Gelder stelt dat in de veertiende eeuw twee fundamentele zaken optraden in het muntwezen: de vervanging van de penning door veelvouden daarvan met als meest dominante de groot en de zilverontwaarding van die grotere stukken.¹⁰⁸ Op dat laatste kom ik straks uitvoerig terug.

- Pelsdonk beweert in zijn beschrijving van de muntschat van 's-Hertogenbosch van 1997 dat de kleine penningen in de veertiende eeuw naar de achtergrond zouden zijn verdwenen en plaats gemaakt hadden voor munten van grotere waarde, zoals de groot.¹⁰⁹
- Nog een laatste opinie: Spufford is van mening dat in de jaren negentig van de dertiende eeuw door de oorlog tussen Engeland en Frankrijk, alsmede door de Franse pogingen Vlaanderen in te palmen, de Franse groot tournoois en zijn lokale Nederlandse navolgingen van invloed moeten zijn geweest op de monetaire situatie in de Nederlanden, maar dat dit eigenlijk niet blijkt uit muntvondsten uit die tijd. Bovendien constateerde hij een opleving van het gebruik van onderverdelingen van de groot in plaats van gebruik van de groot zelf.¹¹⁰ Spufford is dus voorzichtiger met de aanname dat het met de komst van grotere munten gedaan was met de kleinere.

Als eerste indruk zullen we nagaan wat documenten van Noordoost-Brabant en de Meierij van 's-Hertogenbosch prijsgeven over het gebruik van de penning leuvens en andere transactiemunten voor het aanduiden van financiële rechten. Ten aanzien van het noordoosten van Noord-Brabant worden in het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant gedurende de periode 1253-1301 slechts vier oorkonden genoemd met monetaire aanduidingen. Hiervan zijn drie oorkonden genoteerd in penningen leuvens en één oorkonde in sterling.¹¹¹ De oorkonden uit de Meierij van 's-Hertogenbosch geven voor de periode 1253-1301 bij de monetaire aanduiding van rechten een veelvuldig gebruik van de penning leuvens aan. Van de ruim 120 oorkonden met monetaire aanduidingen zijn 85 stuks (70%) in penningen leuvens genoteerd.¹¹² Hierbij een voorbeeld van het Bossche Geefhuis: in een charter van 1297 luidt de monetaire frasering: *censum septem solidorum et sex denariorum louaniensium*: 'een cijns van zeven schellingen en zes penningen leuvens'.¹¹³ De drie belangrijkste andere noteringen zijn niet gedefinieerde of courante munt (20), Luikse marken (5) en kleinere zwarte penningen tournoois (4). De laatste categorie wordt genoemd in 1285, 1291 en 1296. In de oorkonden van de eerste twee jaren gaat het om grote bedragen: een borgtocht van een aantal grote Brabantse steden voor een lening van 40.000 pond penningen zwarte tournoois van de Engelse koning aan de hertog van Brabant en een lening van 6.706 pond kleine penningen zwarte tournoois 16 schellingen van een lombard uit 's-Hertogenbosch aan de graaf van Vlaanderen.¹¹⁴ De laatste twee voorbeelden behandelen internationale leningen.

97 BHIC, Archief Walter, Kapittel Sint-Elisabethkerk Grave, nr. 6a (zie bijlage 5.8.2, p. 21); Nissen, 'Calculatis', 196, transcriptie folio 2-1r.

98 Mayhew, 'The circulation', 58-59.

99 Allen, *Mints and Money*, 147.

100 Ghysens, *Essai*; Ghysens, 'Monnaie de compte', 8; Crab, *Munt*, 41; De Witte, *Histoire monétaire* 1, 68. Zie ook hierboven paragraaf 6.6.2.1.

101 Mayhew, 'The circulation', 59.

102 Ghysens, *Essai*, 8.2.

103 Ghysens, 'Monnaie de compte', 9.

104 Ghysens, *Essai*, 8.5.

105 De Witte, *Histoire monétaire* 1, 67. De tussenvoeging (Jan I) staat in de oorspronkelijke tekst.

106 Ghysens, 'Monnaie de compte', 8.

107 Ghysens, 'Monnaie de compte', 9.

108 Van Gelder, 'Coins and accounts', 203.

109 Pelsdonk, 's-Hertogenbosch 1998', 90.

110 Spufford, *Money*, 231-232.

111 Van Synghele, *DONB*, nrs. 1291.05.01 (Grave), 1291.10.01a (Grave), 1294.01.25 (Grave) en 1294.10.18 (Cuijk/sterling).

112 Camps, *ONB* 1,1 en 1,2, nrs. 267 (1257), 278 (1259), 295 (1264), 333 (1272), 341 (1273), 345, 347 (1274), 351 (1275), 364 (1279), 378 (1281), 384 (1282), 395, 397, 398 (1283), 403 (1284), 407 (1285), 424 (1286), 425, 426 (1287), 428 (1288), 435, 436 (1289), 454 (1290), 461 (1290/91), 462, 463, 464 (1291), 469, 482, 486 (1292), 495, 497 (1293), 507, 510, 512 (1294), 518 (1294/95), 516, 520, 521, 525, 527, 529 (1295), 530, 531, 532, 533, 534, 538, 540, 541, 546, 548, 550, 551 (1296), 555 (1296/97), 552, 553, 554, 561 (1297), 574, 575 (1298), 582, 583, 585, 586 (1299), 598, 600, 601, 602, 603, 604 (1300), 618, 619, 620, 621 (1301); Van Synghele, *DONB*, nrs. 1283.07.20, 1292.02.11, 1293.10.04, 1294.04.01a, 1294.08.10, 1295.01.14, 1296.03.24, 1296.09.21, 1297.09.08, 1298.04.04, 1298.05.06.

113 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG 27a.

114 Camps, *ONB* 1,1, nrs. 410 en 467.

Wat opvalt is dat ook hier geen grote denominaties werden gebruikt. Dit geldt in ieder geval voor de overeenkomst, we weten niet in welke klinkende munt de leningen verstrekt werden.

In de volgende paragraaf wordt het gebruik van de grotere transactiemunten voor een ruimer gebied wat nader bekeken.

6.6.1.5 De sterling en de Brabantse navolging

Zoals gezegd wordt in de documenten van Noordoost-Brabant de sterling slechts eenmaal genoemd.¹¹⁵ In de al besproken akte van 15 oktober 1294 waarin Jan van Cuijk de helft van de novale tienden overdraagt aan de pastoors van Cuijk, Beugen, Boxmeer en Sambeek en de andere helft aan het gasthuis te Grave, verlangt hij van het gasthuis een tegenprestatie van een sterling die jaarlijks aan elk van de vier genoemde pastoors betaald moet worden. De monetaire aanduiding in de context van de Latijnse tekst is *sterlingum* zonder verdere aanduiding (zie bijlage 5.2.2). In de documenten van de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1257 tot 1301 worden helemaal geen sterlingen genoemd. Gelet op het hierboven weergegeven citaat van De Witte lijkt dit toch een opmerkelijke zaak. Ik heb daarom ook de oorkonden van de heerlijkheden van Breda en Bergen op Zoom onderzocht. De oorkonden lopen tot het jaar 1313.¹¹⁶ Uit het tijdvak 1277 (Brabantse sterling) tot 1313 bestaan 180 oorkonden met monetaire aanduidingen. Hiervan vermelden maar vier documenten penningen sterling of Engelse penningen. Het betreft de jaren 1280, 1294 (2x) en 1297.¹¹⁷

In de ruim tachtig voor de onderhavige periode relevante oorkonden van het gasthuis van Sint-Jan te Brussel worden alleen in het jaar 1299 andere munten dan penningen genoemd. Het gaat waarschijnlijk om groten: ... *duos denarios melioris*..., twee grote penningen.¹¹⁸ Hoewel sterlingen meestal met name genoemd worden, zouden ook deze munten bedoeld kunnen zijn.

Als laatste volgen nog enkele notities uit andere delen van Brabant. In de oorkonden van het Antwerpse Sint-Elisabethospitaal worden sterlingen vóór 1280 niet genoemd.¹¹⁹ GhysSENS maakt één keer melding van een andere munt dan de penning. In een oorkonde van 1284 verantwoordt Hendrik van Vernenborgh (Virnenburg) een ontvangst van 60 mark sterlingen in goed en wettig geld van de hertog van Brabant uit handen van ridder Walter Wolcart, ontvanger van Brabant.¹²⁰ Wat hier opvalt is dat sterlingen niet in ponden, maar in marken worden aangegeven. Dit gebruik, dat in de oorkonden vaker wordt aangetroffen, werd ook al door GhysSENS gesignaleerd. Volgens hem werd in die tijd de Luikse mark gebruikt, die evenals de Vlaamse kleine mark gerekend werd voor 10 sterling.¹²¹ Samenvattend lijkt in Brabant de sterling als transactiemunt geen rol van betekenis gespeeld te hebben.

Boffa meent dat sinds de introductie van Brabantse navolgers van de sterling, waarvan hij zegt dat die in 1277 plaatsvond, in cijnsovereenkomsten gesproken wordt over 'kleine penningen'.¹²² Deze waarneming was al eerder gedaan door GhysSENS.¹²³ De toevoeging 'klein' gebruikte men vóór de invoering rond 1300 van de zwarte penning *tournois* vooral in oorkonden in westelijk Brabant.¹²⁴ Meestal wordt gesproken over *parve monete* en *minoris monete*: kleine munt, het kleine geld. In oorkonden van 1270 en 1276 uit Bergen op Zoom en Breda wordt echter ook al gesproken over kleine munten.¹²⁵ Dit is dus ruim vóór de introductie van de sterling in 1277, tenzij die eerder plaatsgevonden heeft. De originele oorkonde is niet voorhanden, dus het kan zijn dat in een later afschrift *parve monete* is toegevoegd. We mogen echter ook niet uitsluiten dat de rekenmunt gebaseerd was op een

emissie van een kleiner type penningen in of kort vóór 1270.¹²⁶ De enige oorkonde uit de Meierij van 's-Hertogenbosch die vóór de komst van de zwarte penning tournoois melding maakt van 'kleine penningen', dateert van 1281.¹²⁷ In oorkonden van westelijk Brabant van 1282, 1286 en 1287 lezen we *parve monete* in combinatie met penningen oud leuvens.¹²⁸ Ghysens wijst terecht ook op de toevoeging *veteris* bij penningen leuvens in een oorkonde van 1273.¹²⁹ Waarom werd plotseling dit onderscheid gemaakt? Was er een nieuwe munt? Dat zou de sterling kunnen zijn.

Ghysens en anderen hebben gepoogd een chronologische indeling van Brabantse penninkjes en sterlingen te maken.¹³⁰ De aanzet is er, maar onvolkomenheden zijn inmiddels bekend. De waarnemingen die Boffa deed in de 'Cartulaire' van het Brusselse gasthuis van Sint-Jan openen evenmin nieuwe gezichtspunten. Het belang van zijn artikel schuilt meer in de strekking daarvan: het laatste woord over de chronologische indeling van Brabantse 'kleine' penningen is nog niet gezegd.¹³¹ Dit geldt ook voor de navolging van de sterling, die volgens mijn hierboven vermelde waarnemingen niet pas in 1277 maar vermoedelijk al kort vóór 1270, dus vlak na de introductie van de Franse groot tournoois (1266), in het Brabantse muntstelsel werd opgenomen. Dit is circa tien jaar eerder dan tot dusver aangenomen.

Samenvattend kunnen we stellen dat de invoering van de Brabantse sterling, klinkende munt, tussen 1266 en 1270 moet hebben plaatsgevonden, maar dat ondanks de vroege acceptatie door het betalingsverkeer, de munt niet op grote schaal als transactiemunt gebruikt werd.¹³²

6.6.1.6 De groot en de Brabantse navolging

Hoe was het met de groot gesteld als rekenmunt of transactiemunt? Men zou toch mogen verwachten dat met de komst van de groot sinds 1266 vele vermogenstransacties in deze munt gedaan zouden zijn. Sinds 1285 circuleerden ook Brabantse navolgingen van de groot tournoois met dezelfde waarde.¹³³ Uit de inventarisatie in de oorkonden van Noordoost-Brabant van 1253 tot 1301 bleek al dat groten of onderverdelingen daarvan niet voorkomen als transactiemunt. In de oorkonden van de Meierij van 's-Hertogenbosch werd de groot

115 Archief van het Sint-Catharinagasthuis Grave, 754. Van Synghel, *DONB*, 1294.10.15.

116 Dillo en Van Synghel, *ONB* II, 1-2.

117 Dillo en Van Synghel, *ONB* II, 1-2, nrs. 1202 (1280), 1332 (1294), 1333 (1294), 1374 (1297).

118 Bonenfant, *Cartulaire*, nr. 267.

119 Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek*, nrs. 88 en 90 (1280).

120 Ghysens, *Choix*, nr. 99. Dit kwam volgens de tekst overeen met 108€ kleine penningen leuvens, ofwel 108 x 240 = 25.920 penningen leuvens. 25.920 Penningen : (60 mark x 144 penningen) = 3 penningen, ofwel 1 sterling. Dit bewijst dat in 1284, toen al nieuwe verzwakte penningen leuvens circuleerden, met kleine penningen oude penningen leuvens bedoeld werden, waarvan er drie in een sterling gingen. Een sterling was 1/3 oude groot. Van de verzwakte penning nieuw leuvens gingen er twaalf in een oude groot, derhalve vier in een sterling. Zie bijlage 5.8.2, p 1-2.

121 Ghysens, *Choix*, nrs. 74 en 75.

122 Boffa, 'Les petits deniers', 146.

123 Ghysens, *Choix*, 103 en nrs. 42, 46-48.

124 Dillo en Van Synghel, *Oorkondenboek* II, 1, nrs. 1155 (Breda/1277, penningen leuvens), 1183 (Mechelen, Breda/1278, penningen leuvens), 1195 (Breda/1279, 'penninghe cleinre lovensche'), 1209 (Breda/1281, penningen leuvens), 1211 (Mechelen, Breda/1281, penningen leuvens); Bonenfant, *Cartulaire*, nrs. 178 (Brussel/1277, l'Hôpital Saint-Jean, penningen leuvens), 190 (Brussel/1281, l'Hôpital Saint-Jean, penningen brussels); Camps, *Oorkondenboek* I, 1, nrs. 378 ('s-Hertogenbosch/1281, penningen leuvens).

125 Dillo en Van Synghel, *Oorkondenboek* II, 1, nrs. 1102 (Bergen on Zoom/1270, penningen leuvens) en 1128 (Breda/1276, penningen leuvens).

126 In bijlage 6.10.2 heb ik deze mogelijkheid met een vraagteken aangegeven. Algemeen wordt aangenomen dat een emissie van een nieuw type (kleinere) penningen leuvens pas plaatsvond in 1282. Ghysens, *Essai*, 8.3; Vanhoudt, *Atlas*, G 170-181.

127 Camps, *Oorkondenboek* I, 1, nr. 378. Volgens een afschrift uit de 15e eeuw.

128 Dillo en Van Synghel, *Oorkondenboek* II, 1, nrs. 1213 (*viginti solidos lovaniensis parve et legalis veteris monete*), 1217 (*quingentas libras louvanienses ac veteris monete*) en 1235 (*parve et legalis veteris monete*).

129 Ghysens, *Choix*, 106 en nr. 52.

130 Boffa, 'Les petits deniers', 155-158.

131 Boffa, 'Les petits deniers', 172.

132 Dit zou mogelijk kunnen inhouden dat de eerste lokale sterlingen geslagen werden bij het aantreden van hertog Jan I (1268-1294).

133 De Witte, *Histoire* 1, nrs. 300-301; Vanhoudt, *Atlas*, G199-200.

slechts eenmaal genoemd. In een charter van 1301 van het convent van Berne wordt een cijns bevestigd van veertien groten tournoois: *XIIII grossos Turonenses regis vel pagamentum equivalens*.¹³⁴ Hier wordt onmiskenbaar gesproken over groten tournoois of de waarde daarvan in equivalent geld. Deze povere score is opnieuw opmerkelijk. Ik ben daarom wederom te rade gegaan bij de oorkonden van de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. Uit de periode 1266 (groot tournoois) tot 1313 zijn 200 oorkonden beschikbaar met monetaire aanduidingen. De score met groten als transactiemunt is evenwel nihil. De groot wordt weliswaar verschillende keren genoemd, maar niet als rekenmunt. Zijn vermelding is louter bedoeld als referentie voor de vaststelling van de waarde van de penning (zie verder). Wel worden schellingen genoemd, maar dit waren rekeneenheden: *viginti solidos nigrorum turonensium denariorum* = 'twintig schellingen zwarte penningen tournoois'.¹³⁵ Hier wordt dus een totaal aangegeven van $20 \times 12 = 240$ zwarte penningen tournoois.¹³⁶

Het geringe gebruik van grotere munten als transactiemunt correspondeert overigens niet met muntvondsten. Die vertonen een wisselend beeld. In de al genoemde vondst van 1997 in 's-Hertogenbosch uit circa 1306 kwamen van de ruim 2100 munten 155 exemplaren uit Brabant. Hieronder bevonden zich vier sterlingen en één kleine groot.¹³⁷ Duplessy en Haeck tonen daarentegen aan dat in muntvondsten in België uit de periode 1280-1322 juist erg veel Brabantse sterlingen en ook toch wel groten vertegenwoordigd zijn.¹³⁸

6.6.1.7 De monetaire omgeving van de Graafse armmeeesters

De geldrenten en andere vermogenscomponenten uit de aankomstitels van de Graafse armeninstellingen worden voor deze periode hieronder schematisch samengevat:

Periode I circa 1253/1257-circa 1301	nominale geldrenten		renten in natura		overig onr. goed
	aantal	totaal	aantal	rogge	aantal
rekenmunt					
penningen nieuw leuvens	2	21 £			
kleine penningen (payment)	1	10 d			
totalen armeninstellingen	3	21 £ 10 d			1 (tienden)
particulieren					
penningen nieuw leuvens	1	6 s 8 d			
kleine penningen (payment)	2	1 £ 6 s 8 d			
totaal renten particulieren	3	1 £ 13 s 4 d			

Tabel 6.2. Vermogenscomponenten Graafse armeninstellingen en geldrenten particulieren volgens aankomstitels Graafse armeninstellingen 1253/1257-1301.

Het overzichtje uit de beginperiode van de armeninstellingen geeft nog maar enkele muntjes. De waarnemingen zijn te gering in aantal om conclusies te trekken over een eventuele bewuste handelwijze van de Graafse armmeeesters ten aanzien van de waardevastheid van financiële rechten in het belang van hun fondsen. Ondanks het verval van de waarde van de penning in de laatste twee decennia van de dertiende eeuw en de substantiële verzwakking van de Franse penning tournoois tijdens het laatste decennium, zien we nog geen waarde vaste referenties bij monetaire fraseringen van financiële rechten in Brabantse oorkonden. Penningen nieuw leuvens en payment werden aangeduid als goed en wettig geld (zie bijlage 5.2.2).

6.6.1.8 Conclusies circa 1253/1257-circa 1301

De conclusie van het onderzoek naar het gebruik van monetaire aanduidingen in documenten van Noordoost-Brabant en de Meierij van 's-Hertogenbosch in de periode 1257-1301 is dat de penning in deze regio's nog steeds als toonaangevende transactiemunt gold. Het gebruik van grotere munten kwam niet of nauwelijks voor. Dit beeld wordt bevestigd door oorkonden uit andere delen van Brabant. De belangrijkste verschijningsvormen in klinkende munt van de gebruikte transactiemunt waren de penning leuvens en in bescheiden, doch toenemende mate, de penning tournoois of zwarte penning.

De penning leuvens, die uit de Keulse penning was geëvolueerd, verzwakte in de jaren 1280, waardoor de rekenwaarde in de groot tournoois van negen naar twaalf stuks opliep. In 1300 werd de nieuwe verschijningsvorm van de penning leuvens, de zwarte penning tournoois, vastgezet op een rekenwaarde van zestien in de groot. Deze fixatie werd waarschijnlijk pagament genoemd.

De zwarte penningen tournoois of dubbele mijten waren payment brabants. Zij verzwakten stelselmatig. Maar omdat bij de totstandkoming van cijnsovereenkomsten het aantal zwarte penningen in de groot tournoois gedefinieerd kon worden, werd daarmee het koersrisico uitgesloten. Dit werd volgens de oorkondeboeken geregeld gedaan.

De sterling en de groot werden in oorkonden nauwelijks gebruikt voor het vastleggen van financiële rechten in oorkonden. In het betalingsverkeer werden zij in verschillende denominaties waarschijnlijk wel veelvuldig gebruikt. Dit wijzen verschillende muntvondsten uit.

Door de geringe aantallen oorkonden die van deze periode in Grave beschikbaar zijn kan niet gewezen worden op een eventuele bewuste monetaire politiek van de armmeesters om in cijnsovereenkomsten het risico van de reeds zwakker wordende penning af te dekken.

6.6.2 Periode II, circa 1301-1311/1312, courante penningen met en zonder waardereferentie

Uit het overzicht van klinkende munten en rekenmunten (bijlage 6.10.2) komt duidelijk naar voren dat in dit tijdsbestek de rekenwaarde van de zwarte penning payment brabants in de oude groot voortdurend verzwakte. Dit had vooral te maken met de ontwikkeling van de Franse penning tournoois, die in verband met de oorlogszuchtige handelingen van de Franse koning als fiscaal instrument werd ingezet. De eerste periode van Franse muntverzwakking eindigde in 1305, maar in verband met het Vlaamse conflict in 1311 werd dit middel opnieuw als financieringsbron in de strijd gegoid.¹³⁹

134 Van Synghele, *DONB*, 1301.11.06. Hier wordt *pagamentum* in de betekenis van gangbaar geld gebruikt.

135 Camps, *OBNI*, 2, 612 (1301).

136 Aerts, 'Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen', 177. Aerts spreekt over een 'vicesimaal-duodecimaal' monetair systeem. Hij bedoelt daarmee een twintigdelig en twaalfdelig rekenstelsel. Een pond had een rekenwaarde van 240, een schelling van 12. Een pond was dus 20 schelling. Van cruciaal belang is echter dat dit rekeneenheden zijn, geen monetaire eenheden.

137 Pelsdonk, 'Muntcatalogus', 133, 135. Het grootste gedeelte van de schat heeft betrekking op Franse munten. Onder de 788 Franse munten bevinden zich 25 groten in nauwelijks gebruikte staat. Hoewel de totale muntschat mogelijk van een geldwisselaar afkomstig was, duidt de superbe staat van de groten op een goede muntslag en geringe circulatie.

138 Duplessy, 'Les trésors', 214-230; Haec, *Middeleeuwse muntschatten*. Zie ook Van Keymeulen, *Les trésors*.

139 Spufford, *Money*, 303.

6.6.2.1 De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters

Periode II circa 1301-1311/1312	nominale geldrenten		renten in natura		overig onr.goed
	aantal	totaal	aantal	rogge	aantal
rekenmunt					
penn. zonder waardereferentie	6	5 £ 16 s			
penn. met waardereferentie	7	5 £ 18 s 10 d			
totalen armeninstellingen	13	11 £ 14 s 10 d	3	12½ m	1
particulieren					
penningen payment	4	5 £			
penningen oudgeld	2	1 £ 10 s			
totaal geldrenten particulieren	6	6 £ 10 s			

Tabel 6.3. Vermogenscomponenten Graafse armeninstellingen en geldrenten particulieren volgens aankomsttitels Graafse armeninstellingen 1301-1311/1312.

In het onderhavige tijdvak is de helft van de geldrenten nu waardevast, waarbij in de laatste jaren alle nominale penningen waardereferenties hadden. Men had toen kennelijk al ervaring opgedaan met de muntverzwakking, die in belangrijke mate een gevolg was van fiscale maatregelen door de Franse koning. In de Graafse oorkonden werd de penning brabant tot 1307 in vier gevallen zwarte penning *tournoois* genoemd (zie bijlage 5.2.2). In de vorige paragraaf is al gezegd dat penningen *leuens* in de beschikbare Graafse oorkonden na 1293 al bijna niet meer gebruikt werden. Hoe was de situatie in Brabant?

Aan de hand van een aantal voorbeelden wordt hieronder voor de andere Brabantse regio's een globaal beeld gegeven. De Meierij van 's-Hertogenbosch is in de oorkondeboeken in dit tijdvak vertegenwoordigd met circa honderdttwintig oorkonden die betrekking hebben op geldrenten. Gemiddeld was ongeveer een derde hiervan qua rekenwaarde afgedekt. Dit liep in de laatste jaren op naar 50%.¹⁴⁰ Zoals gezegd lag in Grave de intensiteit van de afdekking toen inmiddels al op 100%. De waardevastheid werd gerealiseerd door de transactiemunt zelf of door waardereferenties. De waarde vaste transactiemunten bestonden uit penningen *nieuw leuens* (9) en kleine penningen *oud leuens* (2); de penningen met waardereferenties uit zwarte penningen *tournoois* (9) en anonieme penningen (18), die waarschijnlijk ook tot de zwarte penningen *tournoois* gerekend moeten worden. Zo luidt de monetaire aanduiding in een charter van 1305 van de Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch van een jaarlijkse *erficijs* van 40 schelling simpelweg: *quadraginta solidorum*.¹⁴¹

In de inleiding op de regesten van de charters schrijft Kappelhof dat bij geen vermelding van de gebruikte rekenmunt *Bosch payment* bedoeld wordt.¹⁴² Dit blijkt bijvoorbeeld uit een charter van de Bossche tafel van 1311:¹⁴³ ... *censum viginti solidorum monete qua burgenses in buscho ducis aliis suis conburgensibus annuos et hereditarios census suos solvunt ...*, ofwel een cijns van twintig schelling penningen in geld waarmee de burgers in 's-Hertogenbosch hun medeburgers hun jaarlijkse cijnszen voldoen. Een goed voorbeeld van het in deze periode tegelijkertijd voorkomen van transactiemunten met en zonder waarde aanduiding wordt gegeven door charter 52 van de Bossche Tafel.¹⁴⁴ In deze akte wordt melding gemaakt van 20 penningen met waardereferentie aan de groot *tournoois*, reden waarom die penningen hier zwaar geld (*gravis monete*) genoemd worden, en twee keer 20 penningen gewoon of *courant* geld (*communis monete*), dat dus *payment* met Bossche rekenwaarde was.

Het Bossche payment moet mogelijk als licht payment gezien worden tegenover het zwaardere payment brabants. In latere koersoverzichten wordt aan een pond Bosch payment ('een pont payments Bosch gelts') een rekenwaarde gegeven van zeven stuivers.¹⁴⁵ Dit is minder dan een derde van een pond pagement (oudgeld). Brabants payment wordt nergens genoemd. Theoretisch zou dit kunnen betekenen dat de twee begrippen payment toch identiek waren. Ik herhaal dat Bosch' payment door mij niet bestudeerd is. De waardereferenties in de Meierij hadden bijna uitsluitend betrekking op penningen brabants, waarvan zestien stuks gelijk waren aan de groot tournoois (1307-1312). Dit was gebaseerd op de koersfixatie van circa 1300. Zoals gezegd werd deze rekenwaarde 'pagement' of 'pagament' genoemd. Er waren ook waardevastleggingen in latere verzwakte penningen: bijvoorbeeld achttien stuks in de groot (1303, 1310), of negentien (1306).

In de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom doemt hetzelfde beeld op als in Grave: van de ongeveer zestig geldelijke oorkonden uit deze periode is ongeveer de helft afgedekt door penningen oud (6) en nieuw (1) leuvens, zwarte penningen tournoois (22) en anonieme penningen (1) met waardereferenties.¹⁴⁶ De penningen leuvens werden tot 1307-1309 gebruikt, daarna ging men over op zwarte penningen, waarvan een bepaald aantal de rekenwaarde van een oude groot tournoois evenaarde. Zo werden als waarde-equivalenties voor de groot tournoois genoemd veertien (1313), zestien (1307-1313) en achttien penningen zwarte tournoois (1311).

In de oorkonden van het Antwerpse Sint-Elisabethospitaal worden in dit tijdvak alleen waardereferenties van achttien penningen in de groot tournoois gegeven. Nog een aardige notitie van 1307 uit Antwerpen: ... *aut simplicem mitam bonum et legalem pro uno denario*...¹⁴⁷ Dit betekent dat in Antwerpen mijten en penningen toen waarschijnlijk door elkaar gebruikt werden, want ze hadden dezelfde rekenwaarde.

Ook in de stadsrekeningen van Mechelen zijn vele voorbeelden van waardereferenties te vinden.¹⁴⁸

Ghyssens beperkt zich met oorkonden uit zuidelijk Brabant voor deze periode hoofdzakelijk tot de weergave van monetaire zinsneden met waardereferenties. Hierdoor kan voor dit gebied geen juist beeld verkregen worden.

6.6.2.2 De frasering van de waardereferentie, de ablativus absolutus

Om duidelijk te maken waar we het in deze paragraaf over gaan hebben, beginnen we met enkele voorbeelden van waardereferenties uit de hierboven besproken regio's:

- Grave 1306: *viginti solidorum, nigrorum turonensium, grosso veteri regni turonensi pro sedecim denariorum computato*: 'twintig schellingen zwarte (penningen) tournoois, waarbij zestien penningen in een oude groot tournoois gerekend zijn'¹⁴⁹

140 Camps, *ONB* 1,2, nrs. 656 (1303), 708 (1306), 712 (1306), 736, 747, 752 (1307), 757, 760, 770 (1308), 776, 777, 781, 799, 802, 807 (1309), 830 (1310), 837, 838, 840, 841, 848, 850 (1311), 865, 867, 868, 869, 871, 873, 877 (1312).

141 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 47; Camps, *ONB* 1,2, 693.

142 Kappelhof, *Regeesten* I, 8.

143 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 64; Camps, *ONB* 1,2, 843.

144 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 52; Camps, *ONB* 1,2, 771.

145 BHIC 7054, Kapittel Sint-Elisabeth Grave, IIA, p 266. Zie ook bijlage 5.8.2, p 1. Nissen, 'Calculatis', 190-191, transcriptie folio 1-15v.

146 Dillo en Van Synghel, *ONB* II,2, nrs. 1467, 1477, 1480, 1481, 1482 (1307), 1483, 1484, 1486, 1487, 1494, 1495 (1308), 1501, 1506, 1511 (1309), 1516, 1522, 1525 (1310), 1529, 1531, 1534 (1311), 1539 (1312), 1541, 1542 (1313).

147 Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek Sint-Elisabethospitaal*, nr. 145; Ghyssens, *Choix*, nr. 55.

148 Peeters, 'De rekenmunt', 107.

149 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1456; Van Synghel, *DONB*, 1306.11.13.

- 's-Hertogenbosch 1306: *mille libris boni pagamenti, videlicet uno bono veteri grosso turonensi regis Francie pro decem et novem denariis computato*: 'duizend pond goed geld, en wel penningen waarvan er negentien in de goede oude Franse groot tournoois gerekend zijn'¹⁵⁰
- Breda en Bergen op Zoom 1310: 'tvintech schellinghe tsiaers ... te geldene ... met ouden groten Tornooyen vans coninx slaghe van Vrankerike, elken groten over zestien penninghe'¹⁵¹

Uit deze voorbeelden blijkt al dat de penning nog steeds als transactiemunt werd gebruikt, want de oorkonde is gesteld in een bepaald aantal penningen, maar ook dat een waarde-referentie werd toegevoegd met de zinsnede dat zestien of andere hoeveelheden van deze penningen in de oude (goede) groot tournoois gerekend werden. De waarde-aanduiding werd weliswaar afgeleid van de groot tournoois, maar de transactiemunt is de penning. Achter deze waardereferentie lag toen nog een bepaalde hoeveelheid zilver. Straks zullen we zien dat bij het nieuwe oudgeld dit niet meer het geval was (paragraaf 6.8).

Uit de opbouw van de Latijnse teksten blijkt duidelijk hoe deze complexe monetaire fraseringen geïnterpreteerd moeten worden. In alle genoemde voorbeelden met waardereferenties is de *ablativus absolutus* gebruikt: het gebruik van een bijzin. De rekenmunt staat in de hoofdzin, terwijl een eventuele waardereferentie in de bijzin wordt gegeven. Voor verdere voorbeelden verwijs ik naar bijlage 5.2.2.

Dat primair penningen aan de orde waren en niet de groot tournoois, wordt bewezen door oorkonden uit hetzelfde jaar uit Grave en 's-Hertogenbosch, waarbij Grave een waardereferentie doet van zestien penningen uit de groot tournoois, terwijl 's-Hertogenbosch over zwakkere penningen van negentien uit die groot spreekt. Van belang hierbij is de wetenschap dat in Grave en 's-Hertogenbosch nooit penningen geslagen zijn, die zouden nog een verschillende waarde gehad kunnen hebben.

Volgens Ghysens werden in de eerste helft van de veertiende eeuw zestien penningen in de oude groot veelvuldig gebruikt als rekenwaarde voor het fixeren van de waarde van cijzen.¹⁵² Dit correspondeert met de vaste waardenoteringen in de aankomsttitels van Grave.¹⁵³ Vanaf 1306 komt deze rekenwaarde jarenlang het meest voor. Op zich is dit vreemd want iedere referentie door middel van hoeveelheden betekent een waardefixatie. De vraag is waarom dat zo is. Mijn verklaring is dat de oude groot tournoois als symbool van waardevastheid in Brabant door de fixatie van 1300 als rekenmunt de verschijningsvorm van 16 penningen had aangenomen.

6.6.2.3 *Conclusies circa 1301-1311/1312*

Gesteld kan worden dat in het huidige Noord-Brabant in de periode circa 1301-1311/1312 bij cijzen en erfrenten de gebruikelijke transactiemunt nog steeds de penning was. Vanwege de aanhoudende muntverzwakking werd sinds 1307 de penning geregeld gecombineerd met een waardereferentie. De meest gebruikelijke was de penning waarvan er zestien in een groot tournoois gingen, of in lokale gelijkwaardige groten.¹⁵⁴ Daarnaast kwamen talrijke andere hoeveelheden voor. Al deze referenties aan de oude groot werden gedaan om een bepaalde hoeveelheid zilver aan te duiden. Met de koersaanduidingen wil overigens niet gezegd zijn dat die ook per se voor de klinkende munt in die jaren golden. Met uitzondering van de 'referentie van zestien' mag wel aangenomen worden dat ze dicht in de buurt waren van de realiteit. Dat blijkt ook uit het koersverloop, want dat is niet geheel willekeurig (zie bijlage 6.10). Rond 1300 evolueerde uit de penning nieuw leuvens het Brabantse pond pagement met een fixatie van 16 penningen zwarte tournoois in de groot. In Vlaanderen

vond ook een dergelijke fixatie plaats van de op iets zwaardere voet geslagen penningen of mijten. Deze fixatie zou in de tweede helft van de veertiende eeuw ‘oudgeld’ genoemd worden. In oorkonden met waardereferenties blijkt uit de Latijnse teksten duidelijk dat de nominale waarde in de hoofdzin is geformuleerd, terwijl in de bijzin de referentie in de *ablativus absolutus* is gesteld. Dit is door menig archivaris niet onderkend, waardoor in de regesten nominale waarden in groten in plaats van penningen zijn aangegeven.

In Grave waren volgens de aankomsttitels van de armeninstellingen geldrenten voor meer dan de helft van waardereferenties voorzien. Dit was weliswaar meer dan in de gepubliceerde oorkonden van Brabant, maar hieraan kunnen geen conclusies getrokken worden ten aanzien van een eventueel bewust beleid van armmeesters.

Tot slot volgt ook een samenvattend overzicht van de tot dusver behandelde munten met hun onderlinge rekenverhoudingen:

- sinds 1266: 1 £ van 240 Franse *deniers tournois*, 1 *gros tournois* = 12 penningen tournois;¹⁵⁵
 - van 1295 tot 1303 werd de *denier tournois* op lichtere voet uitgegeven onder de benaming *tournois simple* (0,85 *denier tournois*);
-
- tot 1282: 1 £ van 240 (kleine) penningen (oud) leuvens, 9 penningen = 1 groot (tournois);
 - sinds 1282: 1 £ van 240 penningen nieuw leuvens, 12 penningen nieuw = 1 groot tournois. Het pond penningen nieuw leuvens werd mogelijk later pond oud payment genoemd;
 - circa 1300: 1 £ van 240 zwarte penningen tournois, 1 groot zwarte penningen = 16 zwarte penningen. De groot is dus niet meer gelijk aan de rekenwaarde van een schelling of een dozijn. Het pond zwarte penningen tournois van 15 groten van 16 zwarte penningen noemde men ook pond pagement of pagament. Dit is dus een Brabants pond penningen. Het Brabantse pond stond naast het pond van 15 groten van 16 op zwaardere voet geslagen penningen parisis vlaams, die gelijk waren aan de hierboven genoemde Franse ‘denier simple tournois’. Dit zwaardere pond werd later het pond oudgeld genoemd. Straks komen we hierop terug (paragraaf 6.6.4.2).
 - De groot tournois van 1266 waarin al deze bovengenoemde munten zijn uitgedrukt werd ‘goede) oude groot’ genoemd.¹⁵⁶

Deze munten worden nog eens samengevat, waarbij de waarde van ieder pond in latere stuivers is aangegeven. Er gingen twintig stuivers rekenmunt in de gulden rekenmunt. De stuiverwaarde is afkomstig uit latere waardetabellen die door rekenmeesters werden gebruikt bij het berekenen van oude renten.¹⁵⁷

150 Camps, *ONB* 1,2, 708. Deze oorkonde bewijst opnieuw dat het adjectief *bonus* (ook) bij payment werd gebruikt.

151 Dillo en Van Synghel, *ONB* II,2, 1522.

152 Ghyssens, *Choix*, 118.

153 Zie bijlage 5.2.2.

154 Zie bijlage 5.2.2.

155 Kluge, *Numismatik* 1, 137; Duplessy, *Les monnaies* 1, nr. 190.

156 BHC 7054, Kapittel Sint-Elisabeth Grave, IIA, p 267. Zie ook bijlage 5.8.2, p 2: ‘van ouden groten’.

157 Zie bijlage 5.8.2.

- tot 1282: 1 £ (kleine) penningen leuvens = 20 schellingen van 12 penningen oud leuvens = 48 5/6 stuiver, afgerond 49 stuivers;
 - sinds 1282: 1 £ penningen nieuw leuvens = 1 £ oud payment = 20 schellingen van 12 penningen nieuw leuvens = 36 2/3 stuiver, afgerond 37 stuivers;
 - circa 1300: 1 £ zwarte penningen tournoois van 15 groten = 1 £ pagament = 15 groten van 16 penningen zwarte tournoois = 27½ stuiver.
-
- 1296-1299: 1 £ penningen parisis vlaams = 1 £ oudgeld = 15 groten van 16 penningen vlaams = 31 stuivers.

6.6.3 Periode III, 1311/1312-1340, kleine penningen met waarde aanduidingen

De Franse muntverzwakking naar aanleiding van het weer opgelaaide Vlaamse conflict, bracht ook verzwakkingen van munten in naburige regio's teweeg. In Frankrijk werden in dit tijdvak echter ook enkele pogingen ondernomen om de munt te revalueren. Dit had een gunstige uitwerking op bijvoorbeeld de Brabantse munt.¹⁵⁸ De positieve effecten waren evenwel niet van lange duur: in de jaren 1310-1313, 1326 en 1337 vonden nieuwe verzwakkingen plaats (zie bijlage 6.10.0).¹⁵⁹

De monetaire ontwikkeling in Brabant gedurende de decennia vóór het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog kan door geringe beschikbaarheid aan gegevens alleen in grote lijnen aangereikt worden.¹⁶⁰ In het Waals Charter (1314) werd de hertog van Brabant door zijn steden met klem verzocht muntpolitiek met hen af te stemmen.¹⁶¹ Desondanks resulteerde dit niet in een stabiel monetair beleid, integendeel: de penning brabantse verzwakte aanzienlijk. Aan de hand van bijlage 6.10.3 kan in ieder geval opgemerkt worden dat hoewel van de jaren 1312 tot 1319 geen gegevens voorhanden zijn, de sprong tussen 1310/1311 en 1320 van 18 penningen naar 24 penningen in de groot tournoois een verzwakking in de rekenwaarde van de penning van 33 1/3 % over negen jaar betekent, ofwel een gemiddelde jaarlijkse verzwakking van 3½ tot 4%.

Enkele maanden voor het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog in 1337 vond een forse devaluatie van de Franse groot tournoois plaats. Dit had een geweldige uitwerking op buitenlandse munten, ook op die van de Lage Landen. De Vlaamse muntverzwakking van 1337/1338 wordt als een defensieve maatregel tegen deze devaluatie gezien.¹⁶² Brabant volgde. Door de Franse devaluatie werd in Vlaanderen en Brabant een nieuw monetair stelsel ingeluid.¹⁶³ In de eerste plaats werden de oude groot tournoois en zijn gelijkwaardige lokale navolgingen als rekenwaarden of waardereferentie losgelaten. In plaats daarvan baseerde men zich met rekenwaarden voortaan op gangbaar geld met veranderlijke (dag) waarde. Aan de reeds bestaande penning (mijt) payment werd de groot toegevoegd.¹⁶⁴ In verband daarmee werd in 1337 in Gent een nieuwe leeuwengroot geslagen, die 'socius', compagnon of gezel genoemd werd.¹⁶⁵ Het gewicht aan fijn zilver was geringer dan de vroegere lokale navolging van de groot tournoois en zou gaandeweg nog meer verminderen.¹⁶⁶ Deze munt werd onmiddellijk door Brabant nagevolgd.¹⁶⁷

De grote ommezwaai naar payment zal waarschijnlijk plaatsgevonden hebben bij het ingaan van de monetaire unie met Vlaanderen in 1339. Hierdoor sloot Brabant zich feitelijk aan bij de Vlaamse gangbare munt, ofwel de Vlaamse veranderlijke groot.¹⁶⁸ De hertog van Brabant sloot twee monetaire unies: in 1337 met Henegouwen, in 1339 met Vlaanderen. Bij de eerste zou een groot uitgegeven worden met een rekenwaarde van 24

penningen tournois (payment brabant). De munt is echter nooit teruggevonden.¹⁶⁹ Wel werd in Brussel in 1337 naar voorbeeld van de reeds bestaande leeuwengroot een lichtere groot geslagen, met een rekenwaarde van 24 penningen payment.¹⁷⁰ Het muntstelsel dat hierop gebaseerd was noemde men later 'goed geld'. Een pond goed geld bestond uit tien groten van 24 penningen payment.¹⁷¹ De tweede monetaire unie vond plaats in 1339 met Vlaanderen.¹⁷² De samenwerking uitte zich in het gebruik van een gemeenschappelijk groot, opnieuw een lichtere versie van de leeuwengroot, die in Brabant eveneens voor 24 penningen payment brabant gerekend werd.¹⁷³

Een tweede grote verandering van het Brabantse muntwezen had te maken met goud. Na de goudgulden, die sinds 1329 op beperkte schaal in gebruik was genomen, kwam in 1338 de echte doorbraak van goud met de Antwerpse emissie van een gouden schild.¹⁷⁴ De uitgifte werd gedaan op naam van Lodewijk van Beieren als navolging van het Franse gouden schild.¹⁷⁵ Het lokale schild was iets lichter, het Franse of oude schild werd toen voor 18 en het 'lokale' schild voor 16½ oude groten tournois gerekend. Deze koersen hielden geen stand, zo zakte het oude schild naar 16 groten, terwijl een nieuw type van de lokale versie in 1351 15 groten deed.¹⁷⁶ Ghysens stelt naar mijn mening ten onrechte, dat in verband met deze gouden doorbraak voortaan alle Brabantse zilveren munten 'payment' genoemd werden.¹⁷⁷ Dit verband is er niet. De zilveren munten werden voortaan zo genoemd omdat, zoals gezegd, overgeschakeld werd op munten met een veranderlijk gewicht aan fijn zilver. De uitdrukking payment werd weliswaar alleen toegepast op zilveren munten, dus niet op gouden munten, die evenmin gehalte- of gewichtvast waren, maar de introductie van goud is naar mijn mening een coincidentie, die te maken heeft met behoefte aan grotere nominale geldstukken en beschikbaarheid van edelmetaal. Sinds de overschakeling van de groot op het instabiele payment werd in Brabant door de drapeniersgilden met een eigen groot gerekend, 'groot lakengeld' genoemd. Uit de stadsrekeningen van Leuven blijkt dat dit geld aanvankelijk gebaseerd was op een groot die doorgaans op 1/20 gouden schild werd gerekend.¹⁷⁸

158 Peeters, 'De rekenmunt', 114-115.

159 Duplessy, *Les monnaies* 1, 117, 119, 125; Spufford, *Money*, 305.

160 Ghysens, 'Le monnayage', 112; Peeters, 'De rekenmunt', 104. De stadsrekeningen van Mechelen, die met hiaten al beschikbaar zijn vanaf 1311, behoren tot de zeldzame bronnen van monetaire gegevens van de eerste helft van de veertiende eeuw en zijn daarom al vaker geraadpleegd: bijvoorbeeld Ghysens, 'Le monnayage'; Munro, 'Monnayage', 263-294; Peeters, 'De rekenmunt', 120-139; Spufford, *Handbook*, 224-226.

161 Spufford, *Money*, 304.

162 Elsen, 'La monnaie', 65-67; Blockmans en Blockmans, 'Devaluation', 72.

163 Peeters, 'De rekenmunt', 120.

164 Peeters, 'De rekenmunt', 127.

165 Vanhoudt, *Atlas*, 2578.

166 Elsen, 'La monnaie', 67, 72.

167 De Witte, *Histoire* 1, 124, nr 365; Vanhoudt, *Atlas*, G 262 en G 2578.

168 Baerten, 'De muntslag', 32-33.

169 Ghysens, 'Le monnayage', 162-165; De Witte, *Histoire* 1, 127.

170 Vanhoudt, *Atlas*, G 263.

171 Ghysens, 'Monnaies', 151.

172 Vanhoudt, *Atlas*, G 291; De Witte, *Histoire* 1, 131-135; Van der Chijs, *De munten der voormalige hertogdommen Brabant en Limburg*, 75-77.

173 Ghysens, 'Le monnayage', 165-166; Vanhoudt, *Atlas*, G 269; De Witte, *Histoire* 1, nrs 359-360.

174 Mäkelä, *Reichsmünzen*, 132-135.

175 De Witte, *Histoire* 1, nrs. 374-375; Vanhoudt, *Atlas*, G 288-289.

176 Cumont, 'Les monnaies', 9-16; Peeters, 'De rekenmunt', 120-122. Dit type is mij onbekend.

177 Ghysens, *Choix*, 13; Peeters, 'De rekenmunt', 127.

178 Ghysens, 'Monnaies', 150-151.

6.6.3.1 De monetaire omgeving van de Graafse armmeeesters

Periode III 1311/1312-1340	nominale geldrenten		renten in natura		overig onr. goed
	aantal	totaal	aantal	rogge	aantal
rekenmunt					
penningen payment	5	6 £ 15 s			
penningen oudgeld	36	81 £ 18 s			
totalen armeninstellingen	41	88 £ 13 s			5
particulieren					
penningen payment	2	3 £ 7 s			
penningen oudgeld	11	9 £ 8 s 4 d			
totaal geldrenten particulieren	13	12 £ 15 s 4 d			

Tabel 6.4. Vermogenscomponenten Graafse armeninstellingen en geldrenten particulieren volgens aankomsttitels Graafse armeninstellingen 1311/1312-1340.

Deze opstelling illustreert duidelijk dat in Grave in ieder geval het vertrouwen in de gangbare munt als waardemeter bij de vastlegging van financiële rechten in Grave verloren was gegaan. Men beperkte zich daar met het definiëren van financiële rechten van de armenfondsen hoofdzakelijk tot het hanteren van slechts één waardemeter: de zwarte penning tournoois, die rond 1300 met een waarde van 1/16 oude groot werd gerekend (pagament) en later waarschijnlijk oudgeld werd genoemd. In de Graafse aankomsttitels werd in deze periode maar in twee gevallen melding gemaakt van de groot als transactiemunt. Dat gebeurde in 1309 en 1315.¹⁷⁹ Omdat in beide gevallen slechts sprake is van één groot en als type de groot tournoois, heeft de aanduiding feitelijk een dubbele betekenis: hoeveelheid (16) en waardereferentie (16). Bij de aanduiding van 1309 staat bovendien ‘... *bono et legali pro sedecim denariis ... computato*’, hetgeen betekent dat het nu om een groot ging die refereert aan zestien gangbare penningen. In de vorige paragraaf is al vermeld dat ‘gangbaar’ sinds 1291 geregeld aangeduid werd met *denarii legali* of wettelijke penningen. Als verdere bijzonderheid geldt, dat in deze periode, op enkele uitzonderingen na, de uitdrukking ‘kleine penningen’ gebezigd werd.¹⁸⁰ Deze uitdrukking slaat niet op penningen die kleiner waren, maar op kleine munten, penningen en (dubbele) mijten die naast grotere – sterlingen en groten - in omloop waren.

In de Graafse oorkonden worden nog geen gouden munten genoemd. Het Antwerpse schild van 1338 was kennelijk nog te nieuw om in de laatste jaren van deze periode in Grave als transactiemunt in gebruik te worden genomen.

Het veelvuldig gebruik van de waardereferentie van zestien penningen in de oude groot blijkt ook voor andere delen van Brabant.¹⁸¹ Als toets heb ik ook verschillende charters uit het archief van de Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch uit deze periode bekeken. Hier geldt hetzelfde beeld. Een blik op de regesten verraadt echter dat de monetaire strekking van de charters niet altijd duidelijk was. Bijvoorbeeld een regest uit 1314: ‘een erfcijns van £ 3 oude groten’.¹⁸² Dit betekent letterlijk dat de erfcijns 3 x 240 groten = 720 oude groten geweest zou zijn. In de oorkonde is echter sprake van penningen waarvan er zestien in de oude groot gerekend werden. Het gaat derhalve over 3 x 240 penningen. Niet ingewijden in deze materie worden door dit soort aanduidingen wellicht op het verkeerde been gezet bij prijs- en koopkrachtstudies. Nog enkele andere voorbeelden: twee regesten uit 1325: ‘een erfcijns van 14 sch. oude groten’ en ‘een erfcijns van £ 20 oude groten’.¹⁸³ Letterlijk staat hier dat de cijns een waarde heeft van 240 x 20 groten = 4800 groten. Dat

was waarschijnlijk niet de bedoeling van de opsteller van het regest. Blijft over dat de stellige indruk wordt gewekt dat hier sprake is van 20 pond in oude groten. Ook dat is niet waar, want in de oorkonde staat: ... *censum viginti librarum grosso turonensi denariorum monete regis francie antiquo pro sedecim denariis in hiis computato vel alterius pagamenti eiusdem valoris*. Dit betekent dus dat het over penningen gaat, 20 x 240 penningen, waarvan één enkele penning een waarde toegekend wordt die gelijk is aan de penning waarvan er zestien in een oude groot tournoois gingen. Kappelhof vermeldt in zijn artikel over het Bossche Geefhuis dat erfcijnzen op onderpanden een 'zekere garantie' vonden tegen muntontwaardiging door het uitdrukken van bedragen in oude muntsoorten.¹⁸⁴ Afgezien van het ontbreken van een tijdsbepaling, gaat hij verder niet op dit onderwerp in. Wat door zijn opmerking wel duidelijk wordt is dat Bossche armmeesters waarschijnlijk dezelfde politiek volgden als Graafse. Ik geef van het jaar 1315 twee voorbeelden uit het archief van de Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch van door mij gelezen oorkonden over geldrenten met een waardereferentie:

... *censum trium librarum, grosso turonense den. monete regis francie antiquo pro sedecim denariis in hiis computato* ...¹⁸⁵

...*censum trium librarum grosso turonense den. monete regis francie antique pro sedecim denariis in hoc computato vel pagamento equivalenti*...¹⁸⁶

Het interessante van deze erfcijnzen uit respectievelijk Vught en Den Dungen, die voor de schepenbank in 's-Hertogenbosch geformaliseerd werden, is dat nog eens extra onderstreept wordt dat het rechten in penningen zijn: ... *grosso turonense den. monete* ..., dus penningen gerekend in de groot tournoois.

In Antwerpen werd in deze periode de groot opvallend vaak als transactiemunt gebruikt. De zesentwintig oorkonden met geldrenten van het Sint-Elizabethhospitaal uit deze periode waren voor de helft in groten genoteerd.¹⁸⁷ Men gebruikte hiervoor de oude groot tournoois. Dit geldt in mindere mate ook voor de oorkonden van Antwerpse kerkelijke instellingen. Zo werd bij de als zodanig door Van den Nieuwenhuizen gekwalificeerde Heilige-Geesttafel van de Onze Lieve Vrouwekerk in acht van de drieëntwintig geldrenten uit deze periode de groot genoemd.¹⁸⁸

Voor de meer zuidelijke gebieden in Brabant trekt GhysSENS dezelfde conclusie als voor Grave geldt: gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw werd bij cijnzen vooral de penning met waardereferentie als transactiemunt gebruikt.¹⁸⁹ Slechts voor grote (internationale) betalingen werd toen kennelijk ook de groot tournoois gebruikt. In 1322 bijvoorbeeld ratificeerde hertog Jan III een verkoop van 40 pond groten tournoois. Daarbij vond een waardevergelijking plaats met Brabantse sterlingen.¹⁹⁰ Pas aan het einde van de

179 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1182 en 1150. Zie bijlage 5.2.2.

180 Zie bijlage 5.2.2.

181 GhysSENS, *Choix*, 118.

182 Kappelhof, *Regesten*, 81a.

183 Kappelhof, *Regesten*, 151 en 152.

184 Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', 24.

185 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 737, Cartularium, fo 2, parochie Vught.

186 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 737, Cartularium, fo 8, Den Dungen.

187 Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek Sint-Elizabethhospitaal*, nrs. 157 (1315), 160 (1319), 167, 169-170 (1329), 173, 175, 177 (1332), 178 (1333), 179, 181 (1334), 182 (1335) en 194 (1338).

188 Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek kerkelijke instellingen*, nrs.21 (1315), 30-31 (1327), 38 (1330), 41 (1333),43 (1336), 47 (1337) en 50 (1339). De Tafel van de Heilige Geest was volgens mij geen kerkelijke instelling.

189 GhysSENS, *Choix*, 118. Vooral 'la valeur de 16 deniers tournois pour le gros'.

190 GhysSENS, *Choix*, nr. 66. 'tribus sterlingis nostre monete lovaniensis pro uno grosso computandis'. Zie voor de sterling als betaalmunt ook nr. 16 (1323).

periode nam een ruimer gebruik van de groot toe. In de jaren 1339-1341 werd in Kamerijk de groot brabantse gebruikt.¹⁹¹

Volgens de tekstinventarisatie van Ghysens werd in Brabant nog een andere transactiemunt gebruikt: de mijt. Uit oorkonden blijkt dat in Brussel, Hoogstraten, Zandhoven, Halle en Nijvel in de periode 1319-1333 rekeningen van herbergen en kleine aankopen genoteerd werden in mijten als transactiemunt.¹⁹² Ik citeer bijvoorbeeld uit Ghysens: 'Et le devant dit mardi au soir vuinent a Broucele, dont li somme fu de cele nuit 56 lb.10 s.5 d. mites en paiement le gros torn. pour 24 d. et une maille, valent en paiement le gros torn. vies pour 8 d. holl. comptet ... 18 lb.9 s.1 d. holl.'¹⁹³ Wat we in dit kleine zinnetje voorgeschoteld krijgen zijn liefst drie monetaire aanduidingen: men rekende in Brussel voor dit soort rekeningen in mijten; de waarde-aanduiding van de mijt brabantse: 24½ mijt in een groot tournoois; de omrekenkoers van de groot tournoois in de penning hollands. De groot tournoois fungeerde in deze rekenarij dus als intermediair, waardoor deze uitgaven een vaste waarde meekregen.

Het kan goed mogelijk zijn dat het gebruik van de mijt voor kleine uitgaven ook standaardprocedure was in Grave en 's-Hertogenbosch. Ik heb van deze periode geen Graafse of Bossche notities van alledaagse uitgaven geraadpleegd. Ik weet niet of die bewaard zijn. In de jaren na 1327 devalueerde de mijt brabantse. Aan de hand van bijlage 6.10.3 kan vastgesteld worden dat de koersen van de penning en de mijt ten opzichte van de groot tournoois gelijke tred hielden. Dit zou kunnen impliceren dat (dubbele) mijten en penningen als betaalmunt door elkaar gebruikt werden. Mijten werden waarschijnlijk alleen voor alledaagse zaken gebruikt, terwijl voor het vastleggen van financiële rechten de voorkeur gegeven werd aan de penning. Ik herhaal dat penning in deze periode ook slaat op kleine munt, dus wellicht waren ook wel degelijk mijten bedoeld.

Zoals gezegd zijn van andere delen van Brabant nagenoeg nog geen uitgebreide oorkondeboeken voor dit tijdvak beschikbaar. Antwerpen vormt hierop een uitzondering.¹⁹⁴ Ghysens vermeldt voor de zuidelijke Brabantse gebieden dezelfde ontwikkeling als in Grave. Daarom mag aangenomen worden dat die ook in de overige delen van Brabant plaatsgevonden zal hebben.

Wat de klinkende munt betreft weten we dat tijdens de regering van hertog Jan III penningen in ieder geval in Brussel en Halen werden geslagen. Het bruto gewicht van deze penningen varieerde volgens De Witte van 0,95 tot 1,10 gram.¹⁹⁵ Na 1300 werden ook mijten aangemunt.¹⁹⁶ Als pasmunt moeten ze een enorme omloopsnelheid gekend hebben. Vele teruggevonden exemplaren laten zich nauwelijks nog identificeren. Bij de conventies van 1337 en 1339 werden nieuwe typen groten aangekondigd met een rekenwaarde van 24 penningen tournoois brabantse.¹⁹⁷ Het rekenpond penningen brabantse bestond toen uit 10 groten van 24 penningen (240 penningen : 24 = 10 groten).¹⁹⁸

6.6.3.2 Conclusies 1311/1312-1340

Gedurende het tijdvak 1311/1312-1340 werden in Grave bijna uitsluitend kleine penningen met waardereferenties als transactiemunt gebruikt. 'Kleine penningen' zijn kleine munten. Deze werden bij financiële rechten zowel voor kleine als grotere bedragen gebruikt. Ghysens had dit al geconstateerd voor het zuidelijk gedeelte van Brabant. Eigen waarnemingen aan de hand van oorkonden van de Tafel van de Heilige Geest in 's-Hertogenbosch bevestigen dit beeld voor deze stad en omgeving. Uit bewaarde oorkonden van vooral het zuidelijk gedeelte van Brabant blijkt dat daar ook de mijt als transactiemunt werd gebruikt. Waarschijnlijk werden mijten en penningen door elkaar gebruikt. Mogelijk gold het gebruik

van de mijt vooral het aangeven van kleine uitgaven en niet het vastleggen van financiële rechten. Met uitzondering van Antwerpen werd de groot slechts sporadisch als transactiemunt gebruikt, maar aan het einde van de periode komt deze munt wat nadrukkelijker in beeld. Ten aanzien van de klinkende munt kan gesteld worden dat zowel de penning als de mijt in dit tijdvak in Brabant geslagen werd, maar onduidelijk is waar en wanneer dit precies gebeurde. Waarschijnlijk werden ze door elkaar gebruikt (zie bijlage 6.10.3). Hoewel aan het einde van de periode ook gouden munten geïntroduceerd werden, zijn we die nog niet tegengekomen als transactiemunt.

Tot slot concludeer ik dat in de periode 1311/1312 tot 1340 in Brabant in ieder geval Graafse, maar naar alle waarschijnlijkheid ook Bossche armmeesters en vermoedelijk ook armmeesters in andere gebieden bij de vorming van fondsen het probleem van fiscale muntontwaarding met daaraan gekoppeld koopkrachtverlies voor een groot deel omzeilden door geldrenten te formuleren in waarde vaste fraseringen. Zoals gezegd was de meest gebruikelijke frasering zestien penningen in de oude groot tournois.

6.6.4 Periode IV, 1340-1358, kleine penningen 'ghenghe ende gheve'

Tijdens de Honderdjarige Oorlog was in de jaren vijftig de Franse munt onderhevig aan grote verzwakkingen met tussentijdse revaluaties.¹⁹⁹ Hoewel minder extreem, hadden deze processen ook hun uitwerking op het Vlaamse en Brabantse muntwezen.²⁰⁰ Wellicht was ook sprake van enig opportunistisch handelen.²⁰¹ Feit is in ieder geval dat muntslag voor de Vlaamse schatkist belangrijk was en dat de seignuriage na 1337 opgelopen was van 3 naar bijna 13%. Als de Vlaamse steden toen al minder politieke invloed hadden gehad, was dit waarschijnlijk nog verder opgelopen.²⁰² De stadsrekeningen van Mechelen geven aan dat in deze periode de ontwaarding van de penning brabants substantieel was.²⁰³ Zoals gezegd was vóór de doorbraak van de gouden munt het Brabantse payment uitsluitend gebaseerd geweest op de mijt.²⁰⁴ Sinds 1337/1339 gold payment voor alle zilveren munten. In 1343/1344 vond een revaluatie van de groot brabants ten opzichte van het gouden schild plaats.²⁰⁵ Tussen 1348 en 1360 vonden in Brabant ook nog enkele kleine revaluaties van de courante groot en de rekenwaarde van het pond payment plaats. Als illustratie van de substantiële verzwakking van de penning geef ik voor de jaren 1342-1345 het verloop van de rekenwaarde van de penning brabants ten opzichte van twee andere rekenmunten: de oude groot tournois en de gemeenschappelijke groot met Vlaanderen, die ook compagnon of gezel genoemd werd. Zoals gezegd werd de sterk gedevalueerde oude groot tournois inmiddels niet meer gebruikt als waardereferentie.

191 Ghyssens, *Choix*, Collectories Pontificales Cambrai, nrs. 294-297 (1339-1341).

192 Ghyssens, *Choix*, nrs. 229 (Brussel, 1319), 232 (Brussel, 1320), 253 (Hoogstraten, 1326), 254 (Zandhoven, 1326), 256 (Halle, 1326), 258-259 (Brussel, 1332), 261 (Nijvel, 1333) en 264 (Nijvel, 1333 en Hoogstraten, 1333).

193 Ghyssens, *Choix*, nr. 229 (1319).

194 Van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek*.

195 De Witte, *Histoire monétaire* 1, nrs. 370-372, het Franse type.

196 Zie bijlage 6.10.2-3.

197 Zie bijlage 6.10.3.

198 Ghyssens, 'Monnaies', 151.

199 Duplessy, *Les monnaies* 1, 148-149; Spufford, *Money*, 305.

200 Spufford, *Money*, 306.

201 Van Werveke, *Miscellanea Mediaevalia*, 243.

202 Chilosi en Volckart, 'Good or Bad Money?', 10, 18, 22. Zie ook hierboven paragraaf 3.4.

203 Munro, 'Monnayage', 263-294; Peeters, 'De rekenmunt', 120-139; Spufford, *Handbook*, 224-226; D'Haenens, 'Les mutations', 317-342. Munro, Peeters en Spufford gebruikten Mechelse gegevens voor de gehele oorlogperiode, D'Haenens alleen voor de periode 1331-1348.

204 Munro, 'Monnayage', 266; Peeters, 'De rekenmunt', 126-127.

205 Ghyssens, 'Le monnayage', 167.

	oude groot brabant (oude gr.)	groot gezel brab/vlaams
1337	24 d br	
1339		24 d br
1341/42	30 d br	
1342 februari	32 d br	
1342 oktober	34 d br	
1342 november	35 d br	26 d br
1342 december	36 d br	27 d br
1343 maart	40 d br	30 d br
1345/46	48 d br	37 d br

Tabel 6.5. Rekenwaarde penning brabant ten opzichte van de oude groot brabant (circa 1300) en de gezel 1337-1346 ²⁰⁶

De Vlaamse leeuwengroot compagnon of gezel, die van 1346 tot 1364 onder Lodewijk van Male geslagen werd, genoot internationale reputatie.²⁰⁷ De munt werd in rekeningen 'vlemsch' genoemd. Hij had een rekenwaarde van drie schellingen mijten vlaams en werd in latere rekeningen gerekend voor $\frac{3}{4}$ stuiver.²⁰⁸ Hij duikt later ook op als rekeningmunt in de rekeningen van de Graafse armeninstellingen.²⁰⁹ Zoals gezegd nam in de onderhavige periode 1340-1357 de verzwakking van de penning brabant dramatische vormen aan. In 1357 werd het aantal penningen brabant in de groot vlaams payment, waarmee intussen ook in Brabant gerekend werd, 'gefossiliseerd' op 48 stuks.²¹⁰ Vier schelling is 48 penningen. Maar waarom fossiliseerde men op vier schellingen? Uitgaande van de zwarte penning brabant van 1300/1301, waarvan er oorspronkelijk zestien in een groot tournois, vlaams of brabant gerekend werden, werd gefossiliseerd op 3 x 16 penningen. Dus toen ten opzichte van circa 1300 een drievoudige verzwakking bereikt was ten opzichte van de penning, waarvan er eerst zestien in een groot tournois gingen, werd de koers opnieuw gefixeerd, maar nu op 48 stuks.

6.6.4.1 De monetaire omgeving van de Graafse armenmeesters

Periode IV 1340-1358	nominale geldrenten		renten in natura		overig onr. goed
	aantal	totaal	aantal	rogge	aantal
rekenmunt					
penningen payment	31	69 £ 4 s 9 d			
penningen oudgeld	4	4 £ 12 s			
totalen armeninstellingen	35	73 £ 16 s 9 d	6	6m7v	4
particulieren					
penningen payment	32	113 £ 10 s 8 d			
penningen oudgeld	-	-			
totaal geldrenten particulieren	32	113 £ 10 s 8 d			

Tabel 6.6. Vermogenscomponenten Graafse armeninstellingen en geldrenten particulieren volgens aankomstitels Graafse armeninstellingen 1340-1358.

Nadat ongeveer dertig jaar lang de penning brabant met waardereferentie als transactiemunt was gebruikt, brak in Grave een nieuwe periode aan van zes decennia waarin de penning weliswaar nog steeds in die hoedanigheid als transactiemunt werd gebruikt, maar nu zonder

waardereferentie. Het meest opmerkelijke van deze verandering is dat dit abrupt gebeurde. Het omslagjaar was 1340. Dit heeft alles te maken met de omschakeling op payment. Zoals gezegd werd in Vlaanderen en Brabant een veranderlijke groot toegevoegd aan het payment dat toen nog alleen op de milt gebaseerd was. Met de invoering van een veranderlijke groot werden voortaan in beide gewesten noteringen met referenties aan de oude groot losgelaten. Zoals gezegd werd deze omschakeling door de dramatische verzwakking van de Franse groot tournois veroorzaakt. De vraag is echter waarom men in cijnsovereenkomsten overging op noteringen in munten die allesbehalve waardevast waren in termen van zilver. Waarom ging men niet over op een munt die gebaseerd was op een internationale hardere zilveren munt, of op een gouden munt, in plaats van te blijven rekenen met penningen of veelvouden daarvan die steeds minder zilver bevatten? Of werd zilver peperduur, waardoor zelfs een minimale hoeveelheid daarvan de koopkracht van een danig verzwakte munt in stand hield? Aan het eind van dit hoofdstuk kom ik hierop terug.

Zoals gezegd was bij nominale noteringen in cijnsovereenkomsten de penning payment de meest gebruikte munt. Onder de ongeveer negentig waarnemingen die in Grave gedaan konden worden, werd slechts drie keer een andere munt genoemd: de groot, die dus sinds 1337 ook aan het payment was toegevoegd. In 1340 werd ook de Brabantse sterling drie keer genoemd. Die moet hier gezien worden als koersaanduiding, maar ook als waarde-referentie: *bono brabantino pro quattuor parvis denariis*. Een sterling brabant – de ‘brabantinus’ – werd geteld voor vier penningen (brabants, of een kwart groot, want de groot was al geruime tijd geen twaalf penningen, maar zestien penningen). Door de referentie aan vier penningen is hier dus wel sprake van een waardereferentie. Bijna alle andere noteringen zijn in courante penningen zonder waardereferentie. Men gebruikte hiervoor geregeld de fraaie bewoordingen ‘ghenghe ende gheve’. Zoals al eerder aangegeven, betekent dit ‘gangbaar’. De uitdrukking wordt al sinds de middeleeuwen in Duitse gebieden gebruikt.²¹¹ Het gebruik van deze uitdrukking in Grave is ongetwijfeld afkomstig uit het aangrenzende Nederrijngebied.²¹² Volgens Verdam is het begrip ook Oost-Middeelnederlands. Dit klopt, want in een brief van 1571 van het stadsbestuur van Zutphen aan de regering over de acceptatie van lokale kleinere zilveren munten in aangrenzende gebieden als belastinggeld staat: ‘mit allerhande ganckbair geldt und munthe to betalen, solden opgebracht werden, dat sy alstann oich alsollich geldt, by onsen uytheyschen naberheeren *genge und geve*, nootwendichlicken moeten ontfangen, uuytgeven und dieselvige oire noottrufft nae gebruycken, ...’²¹³ In Graafse oorkonden van de zestiende eeuw werd de uitdrukking nog steeds gebruikt.²¹⁴ De kwalificatie ‘ghenghe ende gheve’ werd in oorkonden, die in middeleeuws Latijn waren gesteld, aangegeven met: ... *pagamento usuali et dativo* ..., of in de meervoudsvorm: ... *denariorum usualium et dativorum* ..., dus in gangbaar geld of gangbare penningen. Essentieel hierbij is het woord *pagamentum*, dat middeleeuws Latijn is voor het Middelnederlandse ‘paeyement’, waarmee onder andere gangbare munt bedoeld werd.²¹⁵

206 Ghysens, ‘Le monnayage’, 166-170.

207 Eisen, ‘La monnaie’, 81-82.

208 Voor rekenwaarden zie paragraaf 6.6.5.

209 Zie paragraaf 6.8.

210 Van der Wee, *The growth* I, 123; Spufford, *Handbook*, 228.

211 Kruse, ‘Kölnische Geldgeschichte’, 29. Volgens Kruse wellicht één van de oudste voorbeelden (1238): ‘... 33 sol. den. tempore solutionis Colonie *communitere usualium et dativorum*’.

212 Klüssendorf, *Studien*. In vele door hem geciteerde Latijnse en Nederduitse oorkonden uit het Nederrijngebied komt deze uitdrukking voor.

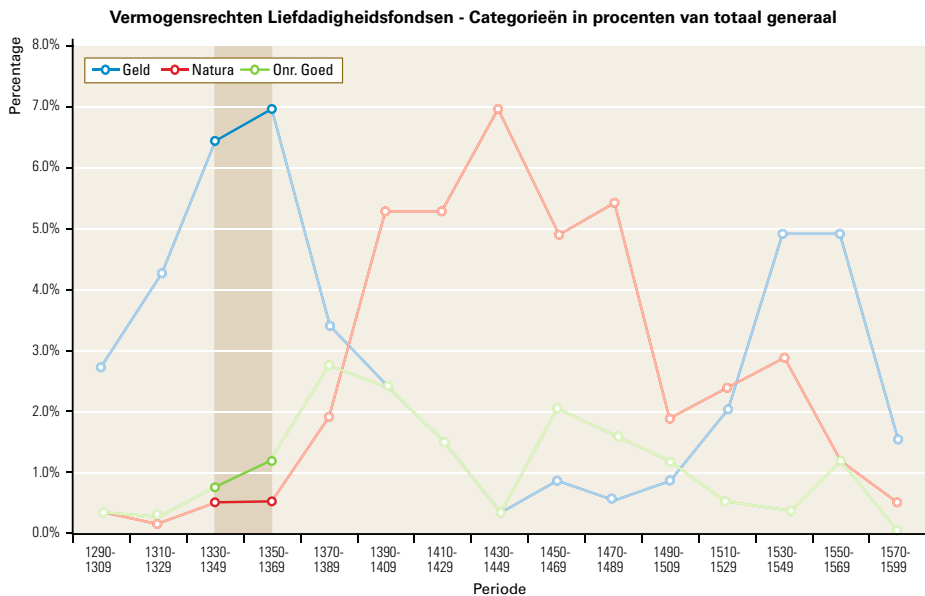
213 Van Veen, ‘Bijdrage’, 241.

214 Zie bijlage 5.2.2.

215 Fuchs, *Lexicon* VI, 3411; Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*.

Dit was ook in Keulen het geval.²¹⁶ Als synoniem voor gangbaar geld werd ook vaak ‘wettig betaalmiddel’ gebruikt.²¹⁷

De hoeveelheden geven duidelijk aan dat bijna alle geldrenten in verzwakte penningen werden genoteerd. Uit niets blijkt dat dit Brabantse penningen zijn. Wellicht was dit zo vanzelfsprekend dat achter penningen de penning en de (dubbele) mijt brabantse gelezen moet worden. Dat in de Graafse cijnsvereenkomsten bijna uitsluitend deze voortdurend zwakker wordende munt werd gebruikt kan geen bewuste politiek van de armmeesters geweest zijn. Integendeel, het lijkt er meer op dat zij zich dit moesten laten welgevalen. Het is in dit verband interessant de thans besproken periode, waarin de rekenwaarde van de penning zozeer verminderde, ook eens te bezien vanuit een heel andere optiek, namelijk vanuit de vraag of muntverzwakking van invloed is geweest op de groei van financiële rechten bij de Graafse armenfondsen. Hiervoor zal de hulp ingeroepen worden van grafiek 5.5. Deze grafiek geeft de periodieke ontwikkeling van vermogenscomponenten van de Graafse armenfondsen in procenten van het totaal van het aan het einde van de zestiende eeuw door deze fondsen verworven vermogen. Wij richten onze aandacht op de onderhavige periode 1340-1357, die in deze grafiek nu gemakshalve is gemarkeerd.



Grafiek 6.1. Aantallen geldrenten 1330-1357 in % van de totale aantallen vermogensrechten Graafse armeninstellingen 1291-1600.

Wat we hier zien is dat in de behandelde periode van 1340 tot 1358, toen zilveren munten aanzienlijk verzwakten, bij de Graafse armenfondsen de verwerving van geldelijke rechten in gangbaar zilvergeld het grootst was. De geldrenten, die in de periode 1330 tot 1358 door de armenfondsen vergaard werden, vertegenwoordigen ongeveer 7% van de totale tot 1600 binnengekomen rechten. Dit is ruim drie keer het gemiddelde van een vermogens-

component van 2,2%.²¹⁸ De vraag is of dit toeval was of bewuste politiek. Was het voor de renteverstrekker interessant om in een periode van extreme geldverzwakking nominale renten in gangbare penningen op te dragen? Verrichtte men een goede daad waarvan de financiële consequentie jaarlijks steeds geringer werd? Het antwoord op deze vraag zal gegeven worden aan het einde van dit hoofdstuk. Wat geven andere Brabantse bronnen prijs ten aanzien van het gebruik van de transactiemunt in het plaatselijke monetaire verkeer?

In 's-Hertogenbosch kunnen we aan de hand van de charters van de Tafel van de Heilige Geest vaststellen dat de penning daar in deze periode eveneens nog veelvuldig als transactiemunt gebruikt werd. Dit gebeurde aanvankelijk in courante penningen en penningen met een waardereferentie. Een voorbeeld van courante penningen (1342): *quadraginta solidis, monete pro tempore solutionis dicte sensus in buscho ducis communiter ad bursam currentes*, ofwel 40 schellingen penningen (480 penningen), zoals die in 's-Hertogenbosch gangbaar zijn ('in de beurs vloeien').²¹⁹

Een voorbeeld van penningen met waardereferentie (1347): *censu quatuor librarum minus quindecim denariorum grosso tironense denariis monete regis francie antiquo pro sedecim denariis in hiis computato*.²²⁰ De strekking van de referentie is al genoemd. Het kan best zijn dat geen nieuwe, maar een al bestaande rente door de Tafel verkregen werd. In 's-Hertogenbosch werden in latere jaren rechten hoofdzakelijk nog in gangbare penningen genoteerd. Bijvoorbeeld in 1362: *censum trigintaquinque solidorum monete pro tempore solutionis huiusmodi census in buschoducis ad bursam communiter currentes*.²²¹ Of in een schepenakte van Helvoirt van 1364: 'voer enen chijs jaerlijc ende erfelijc van twee penninghe alzulc ghelds als elcs jaers opten dagh der gulden ghemeynlijc in boersen gaen sal'.²²²

Naast penningen werden in 's-Hertogenbosch soms ook groten als transactiemunt gebruikt, bijvoorbeeld in een testament van 1359, waarin zowel gangbare penningen als groten (brabants) genoemd worden.²²³ De groten hadden echter betrekking op een eenmalige testamentaire uitbetaling in gerede penningen (*duos grossos semel in paratis en unum grossum semel in paratis*). De erfcijnzen die in het testament genoemd worden waren alle in penningen genoteerd.

Hoewel in de veertiende eeuw rond de jaren veertig gouden munten in circulatie werden gebracht, werden deze munten bij het formuleren van financiële rechten kennelijk niet onmiddellijk als transactiemunt in gebruik genomen. Gouden konings- en keizersschilden worden in de aankomsttitels van het Bossche Geefhuis in deze periode wel genoemd, maar alleen als klinkende munt voor de aflossing van cijnzen.

De door Ghysens voor de zuidelijke gebieden in Brabant geselecteerde teksten laten bijvoorbeeld voor Antwerpen, Halle, Nijvel, Brussel, Kortenberg, Hoogstraten, Diest en Bergen op Zoom zien dat naast penningen in toenemende mate groten brabants en af en toe ook nog wel groten tournoois gebruikt werden bij de vastlegging van financiële

216 Kruse, 'Kölnische Geldgeschichte', 30, 37. Eidbücher en Schreinsbücher. Eerste Eidbuch, jaar 1326: 'vierhündert marc vüñf inde zwencigh nōen kolz payementz'. Voor 'payementz' werd sinds de dertiende eeuw in Keulen in het middeleeuwse Latijn eveneens *pagamentum* gebruikt.

217 Fuchs, *Lexicon* VI, 3413, *pagamentum* in de betekenis van 2b: *wettig betaalmiddel; moneta legalis*. Zie ook mijn selectie van monetaire fraseringen in bijlage 5.2.2.

218 Totaal gedeeld door (15 perioden x 3 vermogenscomponenten), ofwel $100\% : (15 \times 3) = 2,2\%$.

219 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 249.

220 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 254.

221 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 1362.

222 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 544. Kappelhof, *Regesten*, 544. 'Gulden' moet hierbij geïnterpreteerd worden als de verzilvering van het recht, de betaling. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*.

223 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 456; Kappelhof, *Regesten*, 456.

rechten.²²⁴ Het gebruik van penningen en groten brabantse ging echter gepaard met waardereferenties aan het gouden schild of de Florentijnse gulden.²²⁵ Dit betekent dat rond het midden van de veertiende eeuw het vertrouwen in zilveren groten brabantse onder druk stond. De milt wordt door Ghysens niet meer als munt genoemd, ook niet voor kosten in herbergen of kleine aankopen. Dit is merkwaardig omdat tijdens de regering van de hertogen Johanna en Wenceslas (1355-1383) tot uiterlijk 1361 wel opnieuw mijten geslagen werden. Het is echter niet bekend waar en in welke oplage dit precies gebeurde.²²⁶ Evenmin worden door Ghysens gouden munten als transactiemunt genoemd; zoals hierboven aangegeven werd wel aan sommige gerefereerd.

In het Nederrijngebied verzwakte het payment ook. Dit is goed te zien aan de hand van de grondtransacties die in het Keulse 'Schreinsbuch' werden geregistreerd. De meeste transacties van 1290 tot 1365 waren in payment.²²⁷ In Nederrijnse oorkonden worden volgens Klüssendorf meer dan vijftig soorten *pagamentum* genoemd. Hij geeft daaraan de benaming 'Unterwährungen' omdat hij dit als pasmunt ziet: 'dem Gelde, mit dem man Bier und Brot kaufen kann', terwijl de uitdrukking bedoeld was als gangbaar geld, het geld dat gewoonlijk in de beurs vloeit.²²⁸ In het Schreinsbuch en in de Keulse 'Morgensprachen' van de jaren 1340 wordt de Keulse penning 'paymentz' of 'paymente' genoemd. Hiermee wordt de verzwakte Keulse penning 'im Gegensatz zu dem guten alten Denar' aangeduid. De verzwakking van de goede oude penning had sinds het begin van de dertiende eeuw dusdanige vormen aangenomen dat tegen 1290 dit geld verdwenen was.²²⁹ Ook Hess worstelt met het Duitse begrip 'Pagament'. Hij zegt dat de schriftelijke overlevering hem in de steek laat voor het onderkennen van de betekenis van 'Pagamentspfennig'. Kruse onderkent het bestaan van paymentz in de dertiende eeuw, maar laat de benaming 'költnische Pagamentspfennig' ingaan in de jaren rond 1300 zonder daarvoor een verklaring te geven.²³⁰ Hess citeert Kruse (1888), die van dit geld zei: 'da man gilt vleisch inde broijt mede'. Hess zegt dat inzake payment Kruse » im Gegensatz zu dem guten alten [Keulse] Denar das jeweilig umlaufende Geld verstand, so gut oder schlecht es eben war«. ²³¹ Dit klopt, maar uit zijn verdere relaas blijkt dat Hess, evenals Klüssendorf, van mening is dat payment, dat hij 'Pagament' noemt, zich beperkt tot de pfennig.²³² Deze mening zal ongetwijfeld gevormd zijn doordat Keulen na bijna 150 jaar verzwakking van de penning pas in 1342/1343 overging op de introductie van een grote munt: een bijna gelijkwaardige lokale versie van de groot tournois van 1266.²³³ Toen in de tweede helft van de veertiende eeuw in Keulen de bimetallicke standaard gold, werden bepalingen gangbaar dat verplichtingen in goudgulden ook in equivalente waarde 'payemente' voldaan konden worden. Zilvergeld noemde men payment.²³⁴ Omdat de lokale pasmuntjes in de veertiende eeuw verschillende koersen hadden ten opzichte van de Pagamentspfennig spreekt Hess terecht het vermoeden uit dat ook wel eens sprake zou kunnen zijn van een 'Rechnungswert', maar hij werkt dit niet verder uit.²³⁵ Intussen weten we niet waar het begrip 'Pagament' vandaan komt. In Duitse numismatische literatuur zoekt men ook tevergeefs naar het begrip 'Altgeld', terwijl dit bij onze oostburen en zeker in het gebied van de Nederrijn wel degelijk gebruikt moet zijn als synoniem voor de goede oude Keulse penning die tot circa 1290 geslagen werd. In het kader van de casus heb ik hiernaar geen onderzoek gedaan.

6.6.4.2 Het gebruik van het begrip 'oudgeld'.

In archiefstukken van 's-Hertogenbosch wordt het begrip 'oudgeld' enkele malen in deze periode genoemd. Het begrip duikt al op in de oudste rekening (1329/1330) van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap: 'Item Ghenen Velkeners huse tot sunte Merttensmisse 20 sch audts', dus 20 schelling penningen oudgeld, ofwel $20 \times 12 = 1$ pond penningen oudgeld.²³⁶ In dezelfde rekening wordt ook gesproken over penningen *antiquorum* en penningen *in antiqua pecunia*.²³⁷ Dit zou theoretisch ook op de (oude) penningen leuvens kunnen slaan maar dan had de aanduiding *louvaniensis* of iets dergelijks erbij moeten staan. Waarschijnlijker is dat hier ook penningen oudgeld bedoeld worden. De rekeningen van de jaren 1350 en 1360 vermelden geregeld penningen *veterum*.²³⁸ Volgens de regesten op de charters van de Bossche Tafel wordt oudgeld voor het eerst gebruikt *in dorso* op een akte van 1341: 'Item Willem Screynmakers ende sine gesellen xl s auds'.²³⁹ Dit betekent dat de zekerheid of het onderpand van de cijns van 1341 later bezwaard werd met 40 schelling penningen oudgeld. Het gaat dus om $40 \times 12 = 480$ penningen of twee pond penningen oudgeld.

Verdere voorbeelden van het gebruik van de term oudgeld in 's-Hertogenbosch zijn te vinden in charters van de Tafel van de Heilige Geest van onder andere 1355 en 1356.²⁴⁰ In de laatste akte, die overigens in courante penningen met Bossche rekenwaarden is gesteld (*duodecim librarum monete pro tempore solutionis huismodi census in buschoducis ad bur-sam communiter currentes*), wordt melding gemaakt van een al bestaande bezwaring van het onderpand met cijnzen van 40 schelling oudgeld: *quadraginta solidis antique pecunie*, die dus van de zekerheid uitgesloten werden. In een charter van 1360 werd bij de uitgifte van een erfpacht eveneens als bestaande last een erfcijs van 20 schellingen (penningen) oudgeld genoemd: *viginti solidis hereditaris census antique pecunie*.²⁴¹ Aan de hand van de in deze paragraaf gegeven voorbeelden zouden we dus kunnen aannemen dat het gebruik van het begrip oudgeld in 's-Hertogenbosch al in de jaren 1330 plaatsvond en tot diep in de tweede helft van de veertiende eeuw gecontinueerd werd.

In Grave zijn we het begrip 'oudgeld' pas voor het eerst tegengekomen in een oorkonde van 1376.²⁴²

224 Een voorbeeld van het gebruik van de groot tournois als rekenmunt is te vinden in *Choix*, nr. 58 (1341/Antwerpen).

225 Ghysens, *Choix*. Bijvoorbeeld nrs. 323-326, 335 (Halle, 1344/schild), nr. 351 (Diest, 1344/Florentijnse fl) en nr. 61 (Brussel, 1354/Antwerpens schild).

226 De Witte, *Histoire monétaire* 1, 412; Vanhoudt, *Atlas*, G 317; Ghysens, *Essai*, 16,10. Zie ook Benders, 'De dubbele mijten', 236-237.

227 Klüssendorf, *Studien*, 115, 127-133.

228 Klüssendorf, *Studien*, 140.

229 Kruse, 'Kölnische Geldgeschichte', 29.

230 Kruse, 'Reduktionstabellen', 119. Zie ook Klüssendorf, *Studien*, 88.

231 Hess, 'Das rheinische Münzwesen', 286.

232 Hess, 'Das rheinische Münzwesen', 287-288. De citaten zijn uit Kruse, 'Kölnische Geldgeschichte', 29ff.

233 Kruse, 'Kölnische Geldgeschichte', 7, 41-42, 53-55, 76-78. Er gingen 57 van deze groten in 1 Keulse mark koningszilver (23/24) van bijna 234 gr. Dit betekent derhalve een gewicht van de initiële Keulse groot tournois van $234 \times 23/24 : 57 = 3,93$ gr fijn zilver. In de Keulse muntplaats Bonn was weliswaar al in 1320 een 'Groszpfennig' uitgegeven, maar die beschouw ik als familielid van de 'Pagamentspfennige'.

234 Kruse, 'Beiträge', 83.

235 Hess, 'Das rheinische Münzwesen', 286-287.

236 Oldewelt, *Rekeningen*, 13. Oldewelt leest in de rekeningen 'st' i.p.v. 'sch'. Dit was al opgemerkt door Van Hengel: 'Computationes', 3.

237 Oldewelt, *Rekeningen*, 13, 15.

238 Oldewelt, *Rekeningen*, 58, 61, 64-65, 68-69, 94 ff.

239 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 81.

240 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 380 en 408.

241 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 467a.

242 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1374 en 1175 (1376).

Ik heb al gezegd dat oudgeld iets anders was dan de oude groot. Oudgeld slaat specifiek op penningen, in ieder geval op een pond van vijftien groten vlaams, die rond 1300 gerekend werden voor zestien penningen. Met de oude groot werd de Franse groot tournoois van 1266 bedoeld, die gerekend werd voor negen penningen oud leuvens, twaalf (schelling) penningen nieuw leuvens, en rond 1300 voor zestien penningen zwarte tournoois, die doorgingen voor payment brabant. ²⁴³ De oude groot had later een rekenwaarde van ruim ('stijf') 1,8 stuiver. ²⁴⁴ De oude groot vlaams en brabant die identiek waren aan de groot tournoois hadden dezelfde rekenwaarde.

In het laatste kwart van de dertiende eeuw, toen de waardevermindering van de rekenmunt nog niet de dramatische vorm aannam van honderd jaar later, bezigde men het begrip oude munt ook al. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een oorkonde van 1273 van het Sint-Elisabethgasthuis in Antwerpen: *duodecim libras lovanienses monete veteris*. ²⁴⁵ Onder oud geld moet hier verstaan worden de penning oud leuvens die tot 1282 werd aangemunt. Andere voorbeelden uit de dertiende eeuw van *monete veteris*, of van die strekking, komen uit Breda (1282, 1292, 1298) en Antwerpen (1292). ²⁴⁶ Omdat in 1282 lichtere penningen leuvens geslagen werden, moet oudgeld ook hier gelezen worden als (kleine) penningen oud leuvens. Deze betekenis van oud is behandeld in paragraaf 6.6.1.5. Samenvattend wordt hier nog eens onderstreept dat het begrip oude munt dat in de dertiende eeuw gebruikt werd niets te maken heeft met het begrip oudgeld dat sinds het midden van de veertiende eeuw gangbaar werd. ²⁴⁷

Door het gebruik van de begrippen oudgeld en oude groten werd specifiek gerefereerd aan de oude situatie en konden penningen in overeenkomsten toch in waarde gefixeerd worden. Hierbij moet waarde gezien worden als een bepaalde hoeveelheid zilver. Rechten in oudgeld of oude groten stonden tegenover rechten in gangbaar zilvergeld (of biljoen), dat in Grave aanvankelijk 'ghenghe ende gheve' en daar later, zoals elders in Brabant 'payment' genoemd werd. Rechten in payment konden in principe geen rechten in oudgeld worden. Juridisch bleef de verplichting tot betaling in nominale gangbare munt bestaan. Aan het einde van dit hoofdstuk zal ik echter duidelijk maken dat er toch wel uitzonderingen op deze regel gemaakt werden. ²⁴⁸ Zoals we later ook zullen zien werden rechten in oudgeld in het eerste kwart van de vijftiende eeuw wel omgezet in payment.

Na de invoering rond 1300 van de zwarte penning tournoois was in Brabant een periode van grote muntverzwakking ingezet. De Franse muntverzwakking was hierbij nog steeds de aanjager. ²⁴⁹ Toen de verzwakking in 1357 het drievoudige bereikt had van het niveau van circa 1300, wat dus neerkwam op $3 \times 16 = 48$ penningen payment in de groot vlaams payment, werd deze verhouding opnieuw gefossiliseerd. De gangbare verzwakte penning payment kwam hiermee in een vaste verhouding van drie op één met de zwarte penning tournoois 'oudgeld'. Deze fossilering viel samen met de uitgifte van een nieuwe groot op paymentbasis: de Vilvoordse groot van 1357 (zie Tabel 6.7).

6.6.4.3 Conclusies 1340-1358

Ondanks de verdere verzwakking van de penning payment bleef deze munt in Brabantse cijnsovereenkomsten de rol vervullen van de belangrijkste transactiemunt. De mijt wordt in deze periode niet specifiek genoemd. Het gebruik van de sterling nam af. De groot brabant vulde in het noordelijk gedeelte van Brabant als transactiemunt nog steeds een bescheiden rol. In bronnen uit het zuidelijk gedeelte van Brabant wordt de groot vaker genoemd. Sinds de invoering van de veranderlijke groot werd het zilvergeld payment genoemd. Dit viel nagenoeg samen met het op grotere schaal in gebruik nemen van gouden munten.

Misschien was door de monetaire unie met Vlaanderen het vertrouwen in een stabiele gangbare zilveren munt weer toegenomen. Dit was niet terecht. Want zilvergeld verzwakte aanzienlijk. De verzwakking van de penning ten opzichte van de zwarte penning tournoois van circa 1300 werd zo groot, dat in 1357 vastzetting volgde op 48 stuks in de groot vlaams. Bij deze tweede fixatie van de afgeleden penning payment ontstond een officiële verhouding van de eerste gefixeerde waarde van deze penning, die pagament of oudgeld genoemd werd, ten opzichte van de penning 'ghenghe ende gheve' van 1 : 3. In de volgende paragraaf wordt dit verder uitgewerkt. De in dit tijdvak in Grave gebezigde uitdrukking 'ghenghe ende gheve' werd volgens mij in andere Brabantse regio's niet gebruikt. Hoewel gouden munten al vóór 1340 in Brabant ingevoerd waren, werden zij niet of nauwelijks als transactiemunt gebruikt voor de vastlegging van lokale financiële rechten. Zij werden echter sinds de jaren veertig wel ingezet als waardereferentie. Die is in dit tijdvak in de aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen niet aangetroffen.

6.6.5 Periode V, 1358-1403, penningen 'ghenghe ende gheve', payment en oudgeld, gouden munten en Vlaamse invloed

Omdat in dit tijdvak de Vlaamse munt in Brabant steeds dominanter werd, wordt eerst een overzicht gepresenteerd van de ontwikkeling over een langere periode van de verhouding van de Vlaamse munt ten opzichte van de Brabantse. Hiermee wordt aangetoond dat een koersfixatie, zoals in de vorige paragraaf geïntroduceerd, herhaaldelijk nodig was om in Brabant een hanteerbare, aan het Vlaamse muntstelsel gerelateerde rekenwaarde in payment overeind te houden. Bovendien wordt aangetoond dat deze koersfixaties op het drievoudige van het initiële of van het vorige gefixeerde niveau plaatsvonden. Bij deze opstelling ben ik van de veronderstelling uitgegaan dat voor de bepaling van de rekenwaarde van de penning brabantse de groot vlaams payment geruisloos de positie van de groot tournoois overgenomen heeft. Dit is waarschijnlijk zo, omdat de groot vlaams, evenals de groot brabantse, aanvankelijk dezelfde rekenwaarde had als de groot tournoois.²⁵⁰ Het overzicht is een poging om de moeilijke materie van rekenwaarden van Vlaamse en Brabantse munten in een samenhangend geheel te krijgen.

243 BHIC 7054, Kapittel Sint-Elisabeth Grave, folio 267: 'Item xii d nys, i sch nys, ix d outs, elck is enen ouden groten'. Zie ook bijlage 5.8.2, p 2.

244 BHIC 7054, Kapittel Sint-Elisabeth Grave, folio 267: 'xx oude groten maken – xxxvij stuiver stijff'. $27\frac{1}{2} : 15 \times 20 = 36\frac{2}{3}$ Zie ook bijlage 5.8.2, p 2.

245 Ghysens, *Choix*, nr. 52 (1273).

246 Dillo en Van Synghel, *ONB II*, 1, 1217 (1282); *ONB II*, 2, 1299 (1292), 1386 (1298); Ghysens, *Choix*, nr. 53 (1292).

247 De betekenis die in de publicatie over cijnzen (1368-1375) van de heren van Aarschot wordt gegeven aan het pond oudgeld ('auwes'), als zou dit oud leuven zijn, klopt waarschijnlijk niet. Camerlincx en Holemans, *Het cijnsboek*.

248 Zie paragraaf 6.8.

249 Zie bijlagen 6.10.0 en 6.10.2.

250 Deze veronderstelling wordt plausibel bij de constatering dat in 1384 de lichte groot roosebeeker een gewicht had van 1,17 gr fijn zilver en een rekenwaarde van 1/3 zware groot vlaams payment. Dit betekent derhalve dat de Vlaamse munt een gewicht gehad moet hebben van ongeveer 3½ gr. Dat komt in de buurt van het gewicht aan fijn zilver van de Vlaamse groot tournoois van rond 1300.

	groot tourn/ d pay brabant.	groot vlms d pay brabant.	
<1282	9		Penningen oud leuvens.
>1282	12		Penningen nieuw leuvens.
±1300	16	16	Fixatie (pagament): 1 oude groot tournoois = 16 zwarte penningen payment. 1 Oude groot tournoois = 1 oude groot brabant = 1 oude groot vlaams.
		zware grt vl. paym.	
1337	24		Overgang zilvergeld Vlaanderen en Brabant op payment, introductie leeuwengroot in Brabant. Dit payment noemde men later 'goed geld'.
1339	30	24	Monetaire unie Vlaanderen en Brabant, met groot compagnon (type leeuwengroot) als standaardmunt.
1345/46	48 ²⁵¹	34	
1346		36	Groot compagnon van Lodewijk van Male met een rekenwaarde van 3 schelling d pay. Deze leeuwengroot werd tot 1364 uitgegeven en 'alde vlemsch' genoemd. 1 stuiver = 36 d pay van 1346.
1351		40	
1356/57	70	46	
1357-58 ²⁵²	96	48 ²⁵³	Tweede fixatie: schakelpunt was 1d pay 1357 = 1/3 d pay 1300. Introductie van de Vilvoordse groot. De alde vlems is 4 schelling payment; 3 schelling = 1 blenk
1368	etc.	89	
1369-70 ²⁵⁴		99½	
1378		129	
1384 juli		144	Derde fixatie: schakelpunt was 1d pay 1384 = 1/3 d pay 1357. ²⁵⁵ Monetaire unie Vlaanderen en Brabant met nieuwe groot roosebeeker = 1 lichte vlems of 'vlems', met een rekenwaarde van ¾ stuiver. Deze rekenwaarde werd blenk genoemd.
	grtv/ grt br		
1384-89	3,0		
1389	4,5		Monetaire unie Vlaanderen en Brabant met zware groot vlaams. 1 zware groot vlaams (botdrager) = 1,5 lichte groot vlaams.
1399 ²⁵⁶	6,0	288	Munthervorming. Vierde fixatie, tussenfase.
1401-10	1,0		
1415-20	1,17		
1422-28	1,25		
1433-34	1,33		Munthervorming Filips de Goede.
1434	1,38		
1435	1,42		
>1435	1,5	432	Vierde fixatie, eindfase: schakelpunt was 1 d pay 1435 = 1/3 d pay 1384 = 1/9 milt pay 1357. 1 dubbele zware groot vlaams = 1 stuiver.

Tabel 6.7. Gecomprimeerd schema van de ontwikkelingsgang van het payment in Brabant (<1282-1435).

Opmerkingen:

- De dominante positie van Vlaanderen in de veertiende eeuw openbaarde zich onder andere in het Brabantse muntwezen. De Vlaamse muntgeschiedenis tijdens Lodewijk van Nevers (1322-1346) en Lodewijk van Male (1346-1384) wordt in de literatuur naar voorkomen van

munt ook wel in drie perioden ingedeeld: de periode van de halve groot (1330-1337), de periode van de groot (1337-1365) en de periode van de dubbele groot (1365-1384).²⁵⁷

- In 1337 werd in Brabant de groot aan het payment toegevoegd.
- Door muntverzwakking in naburige landen en groeiende schaarste aan muntmetaal kwam, ondanks de economische kracht van Vlaanderen, de muntslag in de tweede helft van de veertiende eeuw in de problemen.²⁵⁸ De invloed van de Vlaamse en Brabantse steden op de gewestelijke muntpolitiek nam gaandeweg af.²⁵⁹ In de loop van de veertiende eeuw kwamen tussen Vlaanderen en Brabant verschillende monetaire unies tot stand. Na de inval van Vlaanderen in Brabant in 1356 en de vrede van Ath in 1358 bleef de Vlaamse munt grote invloed uitoefenen op het Brabantse muntwezen.
- In 1357 werd de verzwakte penning payment brabants vastgezet op een rekenwaarde van 48 stuks in de groot vlaams payment. Daarbij werd de Vilvoordse groot uitgegeven. In 1363 werd te Vilvoorde ook de lichtere groot 'vliegute' uitgegeven.²⁶⁰
- In 1365 was ook de groot vlaams zo verzwakt dat graaf Lodewijk van Male bij de munthervorming in dat jaar een zware of dubbele groot invoerde.²⁶¹ Deze 'plak' (1365-1384) werd op grote schaal buiten Vlaanderen nagevolgd.
- In 1384 kwam een nieuwe monetaire unie tussen Vlaanderen en Brabant tot stand. Omdat door verzwakking van het payment brabants het verschil in rekenwaarde tussen de groten vlaams en brabants tot het drievoudige was opgelopen, werd een nieuwe lichte groot geïntroduceerd: de groot roosebeeker, die dus dezelfde waarde als de gangbare groot brabants. Deze lichte groot was inmiddels nog maar een derde van de oude zware groot, de 'alde vlems' (1346). Door het gezamenlijk gebruik van de groot roosebeeker werd dus feitelijk in Vlaanderen naast de oude zware groot een nieuwe lichte groot in gebruik genomen. Hiermee werd de rekenwaarde van de penning payment brabants in de zware groot vlaams payment gefixeerd op $3 \times 48 = 144$ stuks. Payment brabants was derhalve licht payment
- Na de munthervorming van 1384 werd de rekenwaarde van de penning payment brabants nog eens drievoudig aangepast. Dit ging in twee stappen: in 1399 werd de rekenwaarde van de penning payment verdubbeld naar 288 in de oude zware groot vlaams. Vijfendertig jaar later werd dit opgevoerd naar het drievoudige. Hiermee kwam de rekenwaarde van de penning payment brabants in de zware groot vlaams payment op 432 stuks (3×144). Na 1435 werd 1 pond groten vlaams gerekend voor 1 pond 10 schelling groten brabants, ofwel 240 groten vlaams = 360 groten brabants (1 groot vlaams = 1,5 groot brabants).
- Op fixaties van rekenwaarden bij het bereiken van drievoudige verschillen met vroegere fixaties wordt nog teruggekomen.
- Voor een uitvoerige beschrijving van de ontwikkeling van het payment brabants en de verhouding tussen de Vlaamse en de Brabantse munt wordt verwezen naar de verhandeling van Peeters over de rekenmunt in de stadsrekeningen van Mechelen.²⁶²

251 GhysSENS, 'Le monnayage', 170. GhysSENS gebruikte als bron de rekeningen van Leuven.

252 Berekend op basis van zilvenverhouding: in 1300 was de groot 4,04 gram koningszilver of 3,79 zuiver zilver (2,88 grein) met een rekenwaarde van 1,83 stuiver. De vlems van 1346 was 2,06 gram zuiver zilver. $2,06 : 3,79 \times 1,83 = 1$ stuiver. Zie voor de zilvergehalten: Van der Wee en Aerts, *Vlaams-Brabantse muntstatistieken*, 42.

253 Met deze fossilisatie werd tevens de groot brabants gelijkgetrokken met de groot vlaams.

254 Spufford, *Handbook*, 225.

255 Van der Wee, *The growth I*, 123.

256 Spufford, *Handbook*, 228.

257 Eisen, 'La monnaie', 42, 48. De groot vlaams had een vaste koers- en rekenwaarde van 12 penningen parisis.

258 Vele oorkonden illustreren het gevecht om muntmetaal. Zo werd de sleischat regelmatig gemodereerd om de inkooprijds van muntmetaal aantrekkelijk te houden. Bij de invoering van nieuwe typen werden vele oudere munten omgesmolten. Gaillard, *Recherches II*, 128-132 (1357), 150, 157 (1358); Eisen, 'La monnaie', 163, 165-166.

259 Eisen, 'La monnaie', 167-169; Munro, 'Monnayage', 269, 271.

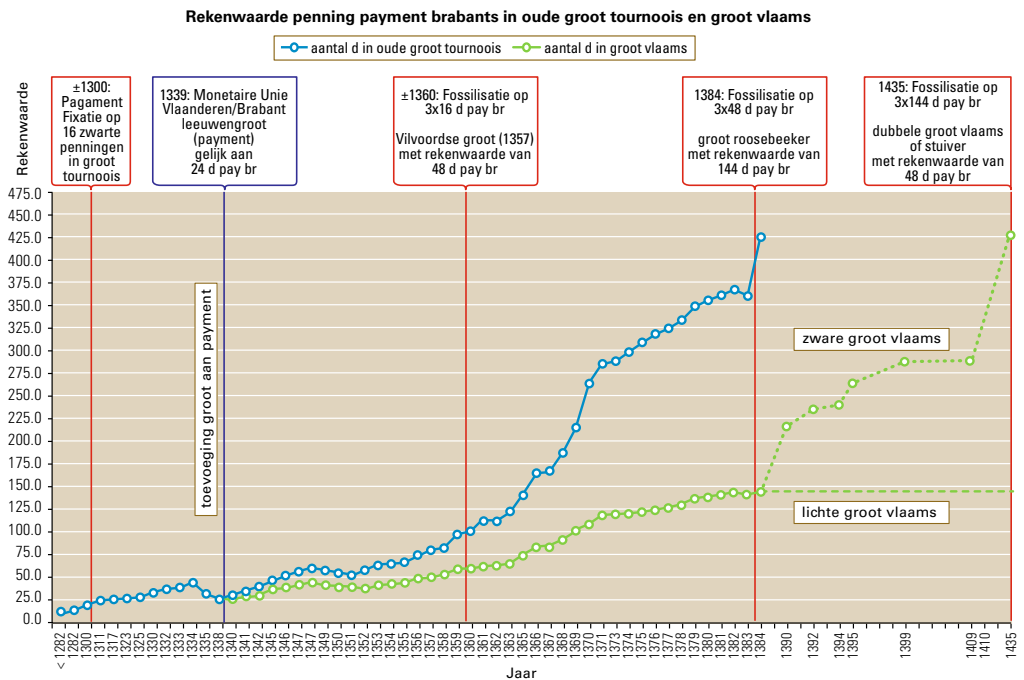
260 Voor rekenwaarden zie bijlage 6.10.5.

261 Eisen, 'La monnaie', 125-127; Baerten, 'Muntslag', 34. Deze gerevalueerde groot vlaams bevatte minder zilver dan de leeuwengroot van 1337.

262 Peeters, 'De rekenmunt'.

In de jaren 1337/1339 werd de grotere zilveren munt, die we gemakshalve maar even groot noemen, in Brabant aan het payment toegevoegd. Het zilvergehalte van de groot brabantse was hierdoor niet langer meer gekoppeld aan de groot tournoois, die zelf ook sinds 1337 zijn vaste gewicht aan fijn zilver verloren had, maar aan de groot vlaams die eveneens losgekoppeld was van de oude groot en overgegaan was op payment. Alle Brabantse zilveren munten waren daarmee payment geworden, dus veranderlijk van waarde. De benaming payment voor Brabants zilvergeld zou tot de munthervorming in 1433 van Filips de Goede in zwang blijven. Als illustratie dat dit ook voor grotere zilveren munten gold moge een oorkonde van 1392 van hertogin Johanna dienen. Deze oorkonde gaat over de muntslag te Vilvoorde van 25 juni 1392 tot 15 november 1393: ‘te slaen yerstwerf te Vilvorden, daer gheen gout ghemunt en waere maer payment, dats te weten dobbel lobbay van viij yng., lobbay van iij yng. ende half lobbay van ij yng’.²⁶³ De tekst slaat op verschillende denominaties grotere zilveren munten (groten) die alle als payment geduid worden.²⁶⁴

Koersoverzichten in oude cijnsrekeningen uit de vijftiende en zestiende eeuw getuigen van de teloorgegangene waarde van het Brabantse payment. Uit ‘Calculatis’, die reeds eerder genoemde cijnsrekening uit de zestiende eeuw van ’s-Hertogenbosch waarin rekenwaarden voor oude rechten vermeld worden, kan opgemaakt worden dat een schelling payment uiteindelijk nog maar gerekend werd voor een mijt.²⁶⁵ Een mijt moet hier geïnterpreteerd worden als de oude mijt van 1/24 oude groot.²⁶⁶ De in paragraaf 6.6.4 genoemde groot lakengeld van het drapeniersgilde was sinds 1380 ook gekoppeld aan het payment tegen een vaste koers van 23/24 pond payment.²⁶⁷



Grafiek 6.2. Rekenwaarden van de penning payment brabantse in de groot tournoois, oude groot vlaams en de oude groot brabantse 1282-1435.

Voor verdere verduidelijking van de ontwikkelingsgang van de rekenwaarde van het payment heb ik een gecombineerd overzicht gemaakt van gewicht en gehalte van Brabantse groten van 1285 tot 1435. Het schema laat alleen de hoofdtypen zien. Daarom zijn ook muntplaatsen meestal achterwege gelaten. Omdat oorkonden vaak ontbreken zijn de gewichten soms afgeleid van bestaande munten. Dit schema is bijgesloten als bijlage 6.11. De ontwikkeling van het payment brabantse en de relatie tussen Vlaamse en Brabantse munten wordt hierboven nog eens grafisch weergegeven.

Met behulp van tabel 6.7 met rekenwaarden, kan uit deze grafiek geconcludeerd worden dat de groot van 16 penningen oudgeld van circa 1300 als Nederlandse stamvader van de dubbele groot vlaams of vierlander, later stuiver geheten, gezien mag worden.²⁶⁸ Vanaf 1339 manifesteerde deze munt zich met een veranderlijke hoeveelheid zilver, maar de rekenwaarde bleef feitelijk gebaseerd op 16 penningen oudgeld of multipale drievouden daarvan door de gestegen zilverprijs. Op weg naar de stuiver fungeerden de vlems (1346) en de Vilvoordse groot (1357) en de groot roosebeeker (1384) als tussenliggende waardebakens. De groot vlaams werd door Filips de Goede na zijn munthervorming van 1434 tot standaardmunt van de Bourgondische Nederlanden verheven.²⁶⁹ Bij de introductie in 1466 van de Bourgondische gulden of andriesgulden, die toen gelijkwaardig was aan de rijnsse gulden, fungeerde de dubbele groot vlaams of vierlander van 1434 als stuiver.²⁷⁰

6.6.5.1. Muntaanpassingen en koersfixaties bij drievoudige verzwakkingen

Het geregeld terugkomen van correcties bij het bereiken van een drievoudig verschil tussen oude en courante rekenwaarden moet volgens mij verklaard worden vanuit de notie van dyadische tegenstellingen in combinatie met de betekenis van drie uit de klassieke getalensymboliek. Goed/slecht en sterk/zwak zijn voorbeelden van dergelijke tegenstellingen. Uit de getalensymboliek is bekend dat een dyadische tegenstelling bereikt werd bij een drievoudig verschil. Drie staat voor veelheid of extra kracht, sterk dus. Todd Lowry, de onderzoeker van de archeologie van waardetheorieën, zegt: 'the many references to "the more and the less," the "greater and the smaller," and "excess and defect," are potential references to the dyad or "number ladders" used to approach irrational numbers. These Eudoxan dyads were allegedly brought from Mesopotamia to Plato's Academy in the early fourth century B.C. ...'²⁷¹

Volgens de klassieke getalensymboliek was drie een veelheid, een symbool van oneindigheid. Met drie was het toppunt of de volheid bereikt: bijvoorbeeld de Drie-eenheid, "alle goeie dingen in drieën" en de briljante Hermes die 'Hermes Trismegistos' werd genoemd.²⁷² Zo te zien werd in de middeleeuwen deze filosofie nog steeds toegepast bij monetaire correcties. Deze oude denkwijze heeft niets te maken met de 'regel van drieën' die in de vijftiende en zestiende eeuw bij het rekenen met verschillende muntstelsels werd toegepast.²⁷³

263 Ghysens, *Choix*, nr. 36 (ongedateerd). Een 'lobbey' (labaye = kwab) is een groot; Yng. is een afkorting van yngels, een zilvergewicht.

264 BHIC 7054, Parochie Sint-Elisabeth Grave, Kapittel IIA, folio 266 (zie bijlage 5.8.2-1); Nissen, 'Calculatis', 183, transcriptie folio 1-6r en 6v.

265 Nissen, 'Calculatis', 198, transcriptie folio 2-4v.

266 Nissen, 'Calculatis', 202, transcriptie OSA, Privilegeboek 1553, folio 44.

267 Munro, 'Monnayage', 266; De Witte, *Histoire* 1, 150.

268 Omdat deze groot een navolging is van de groot tournois van 1266 is de Franse groot eigenlijk de stamvader.

269 Spufford, *Monetary problems*, 17. Het pond van 40 groten (vlaams) werd in de rekeningen van de ontvangers-generaal in de periode 1433-1496 als standaard gebruikt.

270 Spufford, *Monetary problems*, 34-41.

271 Lowry, 'The Economic and Jurisprudential Ideas', 29-30.

272 Lowry, 'The Economic and Jurisprudential Ideas', 29-30.

273 De regel van drieën was volgens Marjolein Kool de basis van de toegepaste rekenkunde in de vijftiende en zestiende eeuw. Men werkte met drie bekende getallen om het vierde onbekende getal te vinden. De regel hield in, wat het rekenen met verschillende munten, maten of gewichten betreft, dat eerst alles naar de kleinste eenheden omgerekend werd voordat omzetting in andere eenheden plaatsvond. Kool, *Die conste*, 132, 157.

Het gebruik van muntaanpassingen na drievoudige verzwakking werd toegepast door bijvoorbeeld de Franse koning Filips IV in 1302, nadat tussen 1295 en 1302 de rekenwaarde van de courante *denier tournois* in de oude *gros tournois* van 1266 opgelopen was van 13 1/8 naar 39 3/8 stuks.²⁷⁴ Van Werveke signaleerde terecht dat er toen een drievoudig verschil ontstaan was tussen de zwakke en de sterke penning, maar een verklaring bleef achterwege.²⁷⁵ Filips was zeker niet de eerste met een dergelijke verzwakking; al in de vroege middeleeuwen zien we de tegenstelling sterk/zwak met een drievoudig verschil in waarde opduiken bij het Merovingische muntwezen. De gouden tremissis, als Merovingische navolging van de Romeinse gouden tremissis (een derde solidus), circuleerde in de loop van de zevende eeuw in een volwaardige en onvolwaardige vorm met een drievoudig verschil in waarde.²⁷⁶ Een ander voorbeeld is de waardeverhouding van de penning op zware en lichte voet. De Keulse penning en de Engelse sterling waren beide penningen op zware voet.²⁷⁷ In de tweede helft van de dertiende eeuw was de sterling gelijk aan het drievoudige van een penning op lichte voet, zoals de oude penning leuvens (zie paragraaf 6.6.1).

6.6.5.2 De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters

Periode V 1358-1403	nominale geldrenten		renten in natura		overig onr. goed
	aantal	totaal	aantal	rogge	aantal
rekenmunt					
penningen payment	49	133 £ 11 s 6 d			
penningen oudgeld	4	11 £ 14 s			
totalen armeninstellingen	53	145 £ 5 s 6 d	28	53m	32
particulieren					
penningen payment	24	92 £ 4 s			
penningen oudgeld	-	-			
totaal penningen particulieren	24	92 £ 4 s			
	3	15 oudschild			
	1	132 gelffl			
totaal geldrenten particulieren	28				

Tabel 6.8. Vermogenscomponenten Graafse armeninstellingen en geldrenten particulieren volgens aankomstitels Graafse armeninstellingen 1358-1403.

Ook in deze langere periode van vijfenveertig jaar bleef men in Grave, ondanks nieuwe substantiële verzwakking, de penning als voornaamste rekenmunt gebruiken bij het formuleren van cijnsvereenkomsten. De courante zilveren munt werd in Grave vanaf 1357/1358 met payment aangeduid, maar meestal nog in combinatie met de oude middeleeuwse benaming 'ghenghe ende gheve': 'vijftien pont te betalen payment als ghenghe ende gheve is binnen onser stat'²⁷⁸

Bij waardevaste rechten in zilveren munt werd de term oudgeld gebezigd. Zoals in bovenstaande tabel te zien is werden voor het eerst ook gouden munten als transactiemunt gebruikt.

Zoals gezegd in hoofdstuk 5 maakte Herman Spronc bij zijn aantreden als geestmeester in 1357/1358 een overzicht van de vermogenspositie van het geesthuis. Zijn inventarisatie van de renten omvat geldrenten, die op één uitzondering na in penningen zijn uitgedrukt. De uitzondering is een groot. Bovendien maakte hij een overzichtje van de schulden van

het geesthuis.²⁷⁹ Hij deed dat in ponden en groten. Van belang is, dat zowel die ene zojuist genoemde geldrente als de groten waarmee de schulden zijn aangegeven niet bedoeld waren als groten rekenmunt, maar als groten rekeneenheid. Met de groot werd de reken-eenheid zestien aangegeven. Zoals gezegd in paragraaf 6.6.3 was de groot oorspronkelijk gelijk aan de rekeneenheid schelling: twaalf, een dozijn. Maar door het intensieve gebruik in de eerste vier decennia van de veertiende eeuw van 'de groot van 16 penningen', werd de groot later vereenzelvigd met zestien. Deze theorie wordt bewezen door de telling van de schulden van het geesthuis. Het totaal van de telling van 1357/1358 van Spronc was 16 £ 6 sch 8 d. De nominale opbouw van dit totaal deed hij in ponden en ongedefinieerde groten. Als hulpmiddel bij de bewijsvoering dat de groot zestien is heb ik deze waarden ook in penningen weergegeven:

schuld nominaal		omzetting in penningen	£/s/d
27 gr	27 x 16	0432 d	
27 gr	27 x 16	0432 d	
3 £	3 x 240	0720 d	
6 gr	6 x 16	0096 d	
16 gr	16 x 16	0256 d	
8 £ 3 gr	8 x 240	1920 d	
	3 x 16	0048 d	
1 gr	1 x 16	0016 d	
16£ 6s 8d		3920 d : 240 = 16,33 £ = 0,33 x 240 = 79,2 d : 12 =	16 £ 6s 7d
16£ 6s 8d			16£ 6s 7d

De omzetting in penningen klopt alleen bij een rekenwaarde voor de groot van zestien.

De invloed van de groot vlaams (eveneens payment) op het Brabantse monetaire stelsel is ook in de oorkonden merkbaar. In de Graafse oorkonden is daar nog niets van te merken, maar in 's-Hertogenbosch zijn uit deze periode oorkonden bewaard gebleven die in groten vlaams zijn opgesteld. De transactiemunt was dus de groot vlaams. Een voorbeeld uit 1368: *census viginti solidorum grosso flandrensis pro sedecim denariis in hiis computato vel alterius pagamenti eiusdem valoris*, dus 120 groten vlaams gerekend voor 16 penningen of in gelijkwaardig geld.²⁸⁰ Werd voorheen gesproken over penningen als rekenmunt, eventueel met een waardereferentie aan een groot van bijvoorbeeld zestien penningen, nu werd omgekeerd de 'vlems' als rekenmunt vereenzelvigd met zestien penningen.

Onder invloed van Franse muntverzwakking waren ook de laatste twee decennia van de veertiende eeuw voor Vlaanderen en Brabant tumultueuze monetaire jaren. De zilveeraanvoer vanuit Sardinië, Kutná Hora (Bohemen) en Kremnica (Slowakije) stopte, omdat de uitgeputte mijnen gesloten werden.²⁸¹ Vlaanderen nam in de strijd tegen het dreigend tekort aan muntmetaal met een aantal maatregelen het voortouw. Uiteindelijk trokken Vlaanderen en Brabant samen op in deze strijd. Van belang waren de monetaire

274 Duplessy, *Les monnaies* 1, 102.

275 Van Werveke, 'Monnaie de compte', 129 (*Miscellanea Mediaevalia*, 138). Zie ook Dieudonné, 'Les Doubles cornus', 27 punt 12 en Sargent en Velde, *The Big Problem*, 88.

276 Henstra, 'Het probleem', 11-12.

277 Kruse, 'Kölnische Geldgeschichte', 21.

278 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 1589 (1358).

279 Bijlage 5.5, p 3.

280 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 640a, Cartularium, fo 17vo-18 (1368).

281 Spufford, *Money*, 348-349.

unies van 1384 en 1389. Ondanks regelmatige verhogingen van de inkoopprijs van muntmetaal bleef de aanvoer daarvan een gigantisch probleem voor de muntateliers.

Als illustratie van dit probleem worden de inkooprijzen van 1384 tot 1389 gegeven:²⁸²

	Goud / mark	Zilver / mark	Ratio goud / zilver
1384 juni (unie)	1944 groten	172 groten	11,30
1386 april	2340 gr	176 gr	13,30
1386 eind	2352 gr	180 gr	13,07
1387 april	2784 gr	251 gr	11,13
1388 okt	3000 gr	264 gr	11,36
1389	3025 gr	266 gr	11,37
1389 dec (unie)	2208 gr	204 gr	10,82

Volgens Cockshaw had de graaf van Vlaanderen tot de unie van december 1389 zijn oude zilveren munten 16% ondergewaardeerd. Hij zegt er niet bij wanneer, maar vermoedelijk bedoelt hij 1386. Dat werd tijdens de muntunie met Brabant rechtgezet, toen Vlaanderen na jaren van verzwakking van de groot vlaams terugkeerde naar het 'goede oude geld' (1339) en daarmee de eerste stap zette – gegeven de omstandigheden - naar een sterk monetair beleid gedurende een groot deel van de vijftiende eeuw.²⁸³

In de onderhavige periode werd ook merkbaar dat in de veertiende eeuw gaandeweg zilver een probleem werd, waardoor in Brabant mogelijk ook het vertrouwen in de zilvermunt slonk. Werden in de vorige periode gouden munten al als waardereferentie gebruikt, nu werden voor het eerst gouden munten ook als rekenmunt gebruikt. Dit gebeurde in Grave voor het eerst in 1369 met het oude gouden schild: 'honderd auer scilde ende vive ende twentich auer scilde munten des keyzers van Rome of des coninc van Vranricke'.²⁸⁴ Deze formulering gaat terug op het gouden schild dat in opdracht van de Duitse keizer Lodewijk van Beieren vanaf 1338 te Antwerpen werd geslagen in navolging van het gouden schild van 1337 van de Franse koning Filips IV.²⁸⁵ In 's-Hertogenbosch waren inmiddels mottoenen of gouden lammes populair. In de jaren zeventig worden ze in oorkonden verschillende keren genoemd.²⁸⁶ Zelfs de dubbele mottoen wordt genoemd.²⁸⁷ In 1384 is sprake van een transactie in 40 gouden guldens.²⁸⁸ In zuidelijk Brabant werden door Ghysens eveneens mottoenen, maar ook gouden pieters gesignaleerd.²⁸⁹

6.6.5.3 Conclusies 1358-1403

Vlaanderen en Brabant belandden in de tweede helft van de veertiende eeuw in een monetaire crisis. Het Brabantse monetaire stelsel kwam definitief onder invloed van de groot vlaams. In 1357 werd de verhouding van de verzwakte penning brabants vastgezet op 48 stuks in de groot vlaams. Daarbij werd een nieuwe groot payment geïntroduceerd: de Vilvoordse groot. In 1384 werd de voortdurend zwakker wordende rekenwaarde van de penning payment brabants opnieuw gefixeerd toen de rekenwaarde van 1357 tot een derde teruggelopen was, waardoor de rekenwaarde van de groot vlaams opgelopen was naar $3 \times 48 = 144$ penningen payment brabants. Payment brabants was derhalve licht payment. Tijdens de Vlaams-Brabantse muntunie (1384) werd daarom een nieuwe groot uitgegeven: de groot roosebecker, die met een aanzienlijk lager zilveragehalte dan zijn Vilvoordse voorganger, de gangbare verhoudingen beter weergaf. Hierbij werd het nieuwe gewicht aan fijn zilver

bepaald door de voortdurende oplopende prijs daarvan, maar ook door de zich wijzigende ratio tussen goud en zilver.

In de jaren 1380 ontplooiden Vlaanderen initiatieven voor een betere monetaire situatie in de vijftiende eeuw. Hierbij kreeg de al eerder geslagen dubbele of zware groot een centrale plaats. Ondanks het gegroeide tekort aan muntmetaal werd in 1392/1393 in Brabant, in navolging van de zware groot vlaams, een dubbele groot roosebeeker uitgegeven.

Hoewel het verval van de penning brabantse definitief was ingezet, handhaafde men in Grave deze munt als transactiemunt. Merkwaardig genoeg werden cijnsovereenkomsten in courante waarde uitgedrukt. Dit duidt volgens mij op voortdurende stijging van de zilverprijs en handhaving van de koopkracht van de penning payment. In Grave werd sinds 1357/1358 voor zilveren munten hoofdzakelijk het begrip payment gebruikt, maar wel bijna altijd in combinatie met 'ghenghe ende gheve'. De eerste zilveren groten en gouden munten dienden zich aan als transactiemunt.

6.6.5.4 Monetaire contractie

Als gevolg van de schaarste aan muntmetaal ('bullion famine') hadden de meeste landen in West-Europa te kampen met monetaire contractie. De betrokken periode kan ruwweg aangegeven worden als 1370-1470. Dit tijdvak van honderd jaar overlapt twee van onze monetaire perioden. Daarom is deze paragraaf met enkele kwantitatieve beschouwingen over het effect van de 'bullion famine' op de muntslag in Vlaanderen en Brabant tussen het eind van periode 5 en het begin van periode 6 geplaatst. De hierbij gebruikte gegevens zijn afkomstig van Munro en van Van Gelder en Hoc.²⁹⁰

De muntslag in de Zuidelijke Nederlanden lag tijdens de Bourgondische periode beduidend onder het niveau van de Vlaamse muntslag tijdens Lodewijk van Male (1346-1384) en de periode daarvoor. Dit is duidelijk aangegeven door Munro. Hij vergeleek de jaren van muntontwaarding van Lodewijk van Male met latere perioden van muntontwaarding.²⁹¹

	Periode ontwaarding	INDEX gemiddelde jaarlijkse muntslag	Gebied
Lodewijk van Male	1355-1364	100,0	Vlaanderen
Filips de Goede	1425-1434	57,6	Lage Landen
Karel de Stoute/Maria	1470-1479	31,4	Lage Landen
Maximiliaan	1480-1489	23,1	Lage Landen

Tabel 6.9. Gemiddelde jaarlijkse muntslag in een aantal jaren van muntverzwakking in Vlaanderen en de Lage Landen. Bron: Munro, 'Monetary Contraction'.

282 Cockshaw, 'À propos', 111-127.

283 Cockshaw, 'À propos', 129-130.

284 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1165tr. Zie bijlage 5.2.2.

285 Mäkeler, *Reichsmünzwesen*, 60-76.

286 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG, 749, 754 (1374).

287 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG 815 (1377).

288 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Godshuizen, THG 943 (1384).

289 Ghysens, *Choix*, bijvoorbeeld nrs. 395 (Brussel/1374), 405 (Halle/1376), 422 (Brussel/1379).

290 Munro, 'Monetary contraction', 95-161; Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, 10, 18-19, 24-25, 33-35, 76-77.

291 Munro, 'Monetary contraction', 105.

Dit kadertje geeft duidelijk de neergang van de muntslag in de Lage Landen tijdens de late middeleeuwen aan. De gemiddelde jaarlijkse muntslag onder de Vlaamse graaf Lodewijk van Male tijdens de muntverzwakkingperiode 1355-1364 was veel groter dan de gemiddelde jaarlijkse muntslag in de perioden van muntverzwakking van de gehele Lage Landen onder de Bourgondische en Habsburgse vorsten. Van Werveke schatte de totale muntslag van Lodewijk van Male op circa 135 miljoen zilverstukken en 15 miljoen goudstukken. Dat betekent een gemiddelde jaarproductie van circa 4 miljoen zilverstukken en circa 450 duizend goudstukken. Hierbij moet aangetekend worden, dat de munten van Lodewijk van Male door zijn agressieve muntpolitiek ook volop in naburige landen circuleerden. Zelfs met deze aantekening blijft de muntslag van Lodewijk van Male van extreme omvang.²⁹² Ik geef ter vergelijking de omvang van de muntslag van zijn voorganger, Lodewijk I van Nevers (1322-1346): ruim 14 miljoen zilveren munten en ruim 260.000 gouden munten.²⁹³ Dit betekent gemiddeld 585.000 zilveren en bijna 11.000 gouden munten jaarlijks. Deze officiële cijfers zijn 1/7 van de gemiddelde jaarlijkse zilveren munten van Lodewijk van Male en slechts 1/40 van diens gouden munten. Een schijntje vergeleken met de muntslag van zijn zoon.

Hoe zat het met de muntproductie in Brabant?

	Goud	Zilver		Ander		Totaal		
		Jr gem.		Jr gem.		Jr gem.	Jr gem.	
Filips de Goede (1434-1467)	952	29	6.658	202	> 953	>29	8.563	260
Karel de Stoute (1467-1477)	544	54	14.879	1.488	662	66	16.058	1.606
Maria van Bourgondië (1477-82)	102	20	12.640	2.528	456	91	13.198	2.640
Filips de Schone (1482-1506)	1.686	70	50.200	2.092	669	28	52.555	2.190
Karel V (1506-1555)	6.850	140	61.381	1.253	16.003	327	84.234	1.720
Totalen Brabant	10.134	84	145.758	1.205	18.743	155	174.608	1.444
Vlaanderen:								
Lodewijk van Nevers (1322-1346)	260	11	14.000	585				
Lodewijk van Male (1346-1384)	15.000	450	135.000	4.000				

Tabel 6.10. Muntproductie Brabant 1434-1555 (muntaantallen x 1000). Bron Brabant: Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*; Bron Vlaanderen: Elsen, 'La monnaie'; Werveke, 'De muntslag'.

Ondanks de muntverzwakkingen van de Bourgondische hertog Karel de Stoute, zijn dochter Maria en zijn schoonzoon Maximiliaan van Oostenrijk, bleven de gemiddelde jaarlijkse productiecijfers van de periode 1434-1555 ver achter bij de gemiddelde jaarproductie van Lodewijk van Male. Deze monetaire contractie werd vooral veroorzaakt door gebrek aan muntmetaal.

Munro publiceerde voor een lange reeks jaren aangemunt zuiver goud en fijn zilver in gewicht en de daaruit geslagen nominale waarden voor Engeland, Vlaanderen, Brabant en de Lage Landen.²⁹⁴ Omdat de jaren voor deze territoria soms verschillen, heb ik alleen een cijfermatige samenvatting gemaakt van zijn onderzoek met betrekking tot Vlaanderen van de jaren 1336-1420 en de Lage Landen van de jaren 1420-1500. De prijs per kg goud of zilver heb ik daarbij zelf berekend, evenals de waardeverhouding tussen goud en zilver. Deze samenvatting is bijgesloten als bijlage 6.12. Uit dit overzicht blijkt dat vanaf de jaren 1350 tot 1390 steeds meer nominale waarde uit een kg goud en zilver gehaald werd. Van

1390 tot 1420 schijnt de situatie weer wat normaler geweest te zijn, terwijl de rest van de vijftiende eeuw gemiddeld weer een stevige toename van de nominale waarde per kg laat zien. Wat betekenen deze productiecijfers?

Zoals uiteengezet in hoofdstuk 3 werden de jaren van verzwakking van vooral zilveren munten over het algemeen voorafgegaan door lage muntproducties, terwijl tot enkele jaren na de verzwakking de muntproductie door het effect van acceptatie in het ruilverkeer tegen 'face value' steeg. In het overzicht kunnen we duidelijk zien dat in Vlaanderen per kg goud en zilver steeds meer nominale waarde in muntgeld werd aangemaakt. Dit duidt dus op geregelde muntverzwakking. Deze trend zette zich in de Lage Landen voort tot het einde van de gemeten periode. Om misverstanden te voorkomen benadruk ik bij deze cijfers dat de stijging in de nominale waarde per kg edelmetaal weliswaar op muntverzwakking duidt, maar dat dit een andere oorzaak had dan de fiscale muntverzwakkingen van 1290-1357. De stijging in de nominale waarde van geslagen munten per kg edelmetaal was in de vijftiende eeuw een gevolg van prijsstijging van edelmetaal door de 'bullion famine'. Minder edelmetaal in de munt betekende derhalve niet dat daardoor verlies van koopkracht optrad. Ik kom daar later in dit hoofdstuk op terug.

Tevens kunnen we zien dat in Vlaanderen geleidelijk aan minder goud verwerkt werd. Vooral sinds de jaren 1370 valt een duidelijke terugval te constateren, die in 1420 eindigt met een nagenoeg complete verdwijning. Eenzelfde trend is waarneembaar voor het gebruik van goud, maar ook voor zilver, in de Lage Landen tot 1465. Daarna komt het gebruik van zilver voor de aanmaak van munten weer op gang, zij het op een lager niveau dan voorheen. Verder valt op dat in Vlaanderen in de periode 1390-1420 zilver overgewaardeerd werd ten opzichte van goud. De goud/zilver ratio beweegt zich voor de gehele gemeten periode rond elf, dat wil zeggen elf eenheden fijn zilver voor een zelfde eenheid zuiver goud.

6.6.6 Periode VI, 1403-1440, payment, goud en Vlaamse invloed

In de eerste helft van de vijftiende eeuw vonden in Brabant en naburige gewesten belangrijke monetaire veranderingen plaats. Onder invloed van het schaarser wordende muntmetaal werd het steeds moeilijker muntgeld de ingeburgerde rol van ruilmiddel te laten spelen.²⁹⁵ Kredietverlening stagneerde en de interest liep op. Zoals Spufford opmerkte: 'when the fifteenth century opened there was in many parts of, although not throughout, western Europe, a dearth both of coin and of credit, and that at all levels.'²⁹⁶

In Bohemen werden zilverbijlen door oorlogsgeweld gesloten. Hierdoor kwamen Zuid-Duitsland, het Rijnland, de Lage Landen, Engeland en Frankrijk droog te staan.²⁹⁷ In de jaren 1420 werden ook de mijnen in Servië en Bosnië gesloten. Onder meer door de grotere vraag naar goud stagneerde de aanvoer daarvan eveneens.²⁹⁸ De honger naar muntmetaal was zo groot dat zelfs zwarte munten in grote hoeveelheden werden gesmolten om een klein beetje zilver te winnen. Als gevolg van de problemen met de aanvoer van muntmetaal gingen in de jaren veertig en vijftig van de vijftiende eeuw door heel Europa munthuizen voor langere tijd dicht. Dit gebeurde ook in Brabant en Vlaanderen.²⁹⁹ Deze

292 Van Werveke, 'De muntslag', 6-7. Lodewijk van Male verhoogde de prijs van edelmetaal ten koste van zijn sleischat, maar verlaagde ter compensatie de muntvoet. Hiermee trok hij veel edelmetaal uit het buitenland aan.

293 Elsen, 'La monnaie', 172.

294 Munro, 'Wage stickiness', 235-239 (Tables 3-4).

295 In de eerste jaren van de vijftiende eeuw werden in Holland en Gelre nog aanzienlijke hoeveelheden munten geslagen.

296 Spufford, *Money*, 348.

297 Spufford, *Money*, 348.

298 Spufford, *Money*, 352-356.

299 Spufford, *Money*, 357-361.

situatie leidde tot monetaire contractie die al in de negentiende eeuw door Van der Chijs werd aangestipt. Hij maakte daar al een opmerking over bij de muntslag van zogenoemde drielanders in de jaren 1420-1421:

'Van 31 Maart 1420 tot 29 October 1421 zijn er 1,989,344 stukken geslagen. Daar de bevolking van de bovengenoemde vier gewesten... voorzeker in die dagen ongeveer een miljoen beliep, werden er dus nauwelijks voor ieder ingezeten twee exemplaren geslagen; een nieuw bewijs, hoe weinig numerair er alstoen in omloop was'.³⁰⁰

De dubbele mijt brabantse bevatte nauwelijks nog zilver, want hiervan gingen er volgens Van der Chijs 240 uit een mark troois van 244,75 gram.³⁰¹ Het zilveragehalte was volgens hem zes grein. Dit betekent dat een dubbele mijt toen $244,75/240 \times 6/288 = 0,0212$ gram koningszilver of 0,02 gram fijn zilver bevatte. Het gewicht aan fijn zilver van de dubbele mijt brabantse was toen de helft van de dubbele mijt vlaams, die 0,041 gram fijn zilver bevatte.³⁰² In beide gevallen was dus nog nauwelijks sprake van enig zilveragehalte.

In flagrante tegenspraak met de genoemde gang van zaken waren de monetaire hervormingen, waarbij *nota bene* grotere zilveren munten een belangrijke basis vormden. Zilver was dus de eerste twee decennia van de vijftiende eeuw schaarser en naar we mogen aannemen duurder geworden dan goud. Daarna hielden schaarsten aan zilver en goud gelijke tred. De goud/zilver ratio, die onder invloed van een opleving van het aanbod van zilver uit Servië aan het begin van de vijftiende eeuw was opgelopen naar 12,5, daalde rond 1420 tot 10,5-11, waarna geruime tijd stabilisatie optrad.³⁰³ In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat door de muntverzwakking ten gevolge van schaarste aan edelmetaal, de koopkracht van de nominale munt niet verslechterde. In dat licht zijn de hierboven genoemde grote munten misschien toch wel te verklaren: zij dienden niet zozeer de functie van ruilmiddel in het maatschappelijk goederen- en dienstenverkeer, maar moeten wellicht eerder gezien worden als de zilveren belichaming van nieuwe rekenwaarden ten behoeve van dat verkeer. Zij zouden misschien beschouwd moeten worden als geregeld vastgestelde nieuwe referentiepunten bij het rekenen in geld. De tijdstippen van nieuwe fixaties werden bepaald door de ontwikkeling van de rekenwaarde van het kleinste payment brabantse in de oude groot vlaams van rond 1300, die kennelijk nog steeds als mijlpaal diende voor de vaststelling van rekenwaarden van gangbaar geld, waaronder zich ook de veranderlijke latere groten vlaams en brabantse bevonden. Zakte de verhouding met deze mijlpaal tot een derde van de vorige vastgezette waarde, dan volgde een nieuwe fixatie. Dit ging gepaard met de uitgifte van een nieuwe grotere munt die met zijn zilveragehalte deze fixatie belichaamde. In deze periode was de in waarde veranderlijke groot vlaams (payment) zowel in Vlaanderen als in Brabant standaardmunt.

Op 23 januari 1434 verscheen een ordonnantie van Filips de Goede inzake de unificatie van het muntwezen in de Bourgondische Nederlanden.³⁰⁴ Dit gold de gewesten Henegouwen, Vlaanderen, Brabant en Holland en Zeeland. Filips de Goede hanteerde hierbij twee uitgangspunten: ten aanzien van de zilveren muntslag gold de groot vlaams als basismunt, terwijl met de dubbele groot of vierlander, die later stuiver genoemd werd, aansluiting werd verkregen bij de rijnsse gulden, die toen immers werd gerekend voor 40 groten vlaams. Deze uitgangspunten openbaarden zich in twee rekenstelsels: het pond van 40 groten vlaams en het pond groten vlaams (240 groten).³⁰⁵ Een pond groten was dus 6 x een pond van 40 groten.³⁰⁶ Het rekenen met een pond van 40 (andere) groten was even-

eens gebruikelijk in Artesië en in Holland. Feitelijk was dus een pond van 40 groten een pond van 240 penningen, waarbij de groot gerekend werd voor 6 penningen. Maar zoals gezegd, belangrijk was de aansluiting met de rijnsse gulden. We bevinden ons daarmee in een overgangsstadium van het duodecimale naar het decimale stelsel. Door het hanteren van een pond van 40 groten vlaams creëerde Filips de Goede in feite formeel een zilveren alternatief voor de goudgulden. Men bleef de rekeneenheid echter traditioneel pond noemen, met als gevolg dat ponden en guldens geregeld door elkaar gebruikt werden.

De munthervorming van Filips de Goede had geen betrekking op pasmunt. De zorg voor de aanmaak van nominaties beneden een kwart groot werd aan de gewesten overgelaten. Hoewel die dus formeel verantwoordelijk waren voor pasmunt, werd oogluikend toegestaan dat lokale heren zich hierover ontfermden. De aanmaak van pasmunt zou namelijk een verliesgevende zaak zijn geweest.³⁰⁷ Desondanks zouden muntateliers met een subsidie van de overheid toch voor voldoende pasmunt gezorgd hebben, want Munro is het met Cipola eens dat, althans voor Vlaanderen, het kleingeld een grote rol in de maatschappij vervulde: 'one must first realize that petty coins played a far greater role in medieval society than does «small change» in today's economy.'³⁰⁸ Ik kom aan het eind van dit hoofdstuk hierop terug.

6.6.6.1 De monetaire omgeving van de Graafse armenmeesters

Periode VI 1403-1440	nominale geldrenten		renten in natura		overig onr. goed
	aantal	totaal	aantal	rogge	aantal
rekenmunt					
penningen payment	10	63ƒ 8sch			
penningen oudgeld	2	2ƒ 9sch			
totaal penningen instellingen	12	65ƒ 17sch			
	2	151 arnfl			
	1	100 holl. wilh. schild			
totalen armeninstellingen	15		53	128m	13
particulieren					
penningen payment	7	20ƒ 8s			
penningen oudgeld	1	20s			
totaal penningen particulieren	8	21ƒ 8s			
	1	15 oudschild			
	1	300fl			
	2	130flvl			
	1	2Evl			
totaal geldrenten particulieren	13				

Tabel 6.11. Vermogenscomponenten Graafse armeninstellingen en geldrenten particulieren volgens aankomsttitels Graafse armeninstellingen 1403-1440.

300 Van der Chijs, *De munten (Braband)*, 133. Hij bedoelt met 'vier gewesten (eigenlijk slechts drie *landen*)' Vlaanderen, Brabant en Holland en Zeeland. Het zilvertekort was toen nog niet structureel.

301 Van der Chijs, *De munten (Braband)*, 133.

302 Munro, 'Petty Coinage', 53 (table 5).

303 Spufford, *Money*, 350.

304 Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, 9. 1433 volgens de Paasstijl.

305 Spufford, *Monetary problems*, 17-19.

306 Het pond groten vlaams was al in het laatste kwart van de dertiende eeuw in gebruik voor het weergeven van grote bedragen. Van Werveke, *De Gentsche stadfinanciën*, 149.

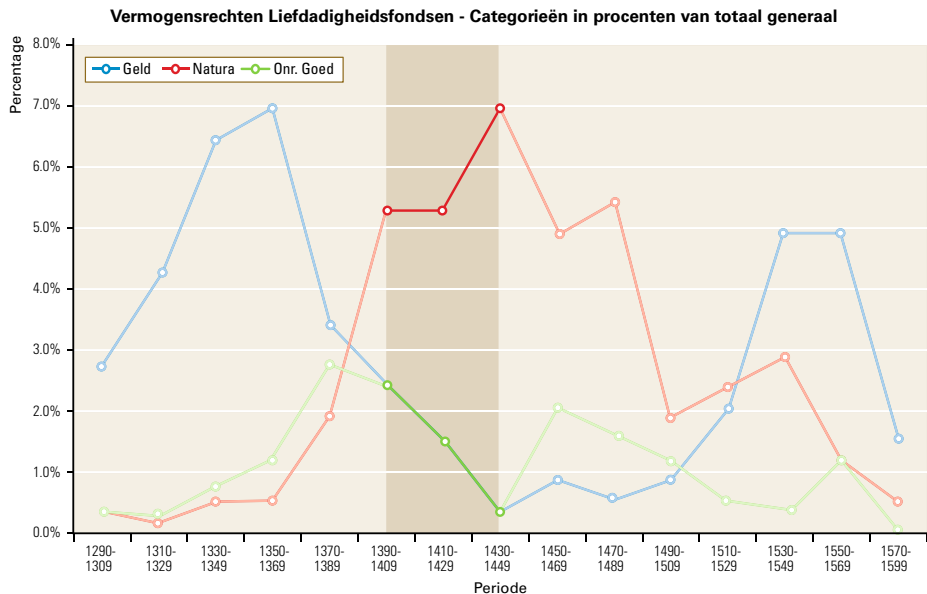
307 Spufford, *Monetary problems*, 42-46.

308 Munro, 'Petty Coinage', 27.

Geldrenten, die in deze periode door de Graafse fondsen verkregen werden, vertonen een mix van penningen payment en oudgeld, groten vlaams en gouden munten. Penningen overheersen, daarover is geen twijfel mogelijk. De meeste noteringen in penningen waren in payment, waarvan de waarde dus bepaald werd door penningen die op de dag van de betaling gangbaar waren, of kort gezegd: tegen gangbare penningen. Van deze renten was qua waarde een kwart al vroeger gevestigd (zie bijlage 5.2.1). De rest was nieuw. Slechts enkele penningen hadden een waardereferentie. Men leest dan de aanduiding ‘auds gelds’. Het is de vraag wat hiermee bedoeld werd. Hoe konden in een tijdperk waarin uitsluitend payment en gouden munten golden, noteringen nog in oudgeld gedaan worden? Aan het eind van dit hoofdstuk zal ik dit verklaren.

Voor de waardevastheid werden gouden munten gebruikt. Noteringen in gouden munten namen daarom in belangrijke mate toe. De gouden munten die genoemd worden zijn schilden, ongedefinieerde guldens, Vlaamse guldens en Gelderse guldens. De laatste circuleerden vermoedelijk al wat langer in Brabant, maar sinds Grave in 1400 onder Gelders gezag was gekomen penetreerden ze langzaam maar zeker daar ook in de administratieve wereld. Dit blijkt ook uit de stadsrekeningen en de rekeningen van de Graafse armeninstellingen. Ik kom in het volgende hoofdstuk daar op terug.

Met de veronderstelling dat aan het eind van de veertiende eeuw het gebruik van munten door toenemende zilverschaarste afnam, is het niet verwonderlijk dat bij de vermogensvorming van de Graafse armeninstellingen rechten in natura de overhand namen. Dit gold niet exclusief voor Grave. Kappelhof signaleert in zijn artikel over het Bossche Geefhuis dat erfciynzen door de opzettelijke depreciatie van de munt, in tegenstelling tot erfpachten in natura, niet waardevast waren.³⁰⁹ Afgezien van de onduidelijke tijdsbepaling werkt hij dit punt niet verder uit. Hij doet het voorkomen alsof daardoor alleen erfpachten overbleven, terwijl in werkelijkheid sprake was van erfciynzen in natura. Dit is uitvoerig behandeld in hoofdstuk 5.



Grafiek 6.3. Aantallen geldrenten 1403-1440 in % van de totale aantallen vermogensrechten Graafse armeninstellingen 1291-1600.

Tegen de achtergrond van de problemen rond de aanvoer van muntmetaal, die tot monetaire contractie leidden, zal het geen verbazing wekken dat bij de Graafse armenfondsen in deze periode geldrenten terugvielen naar het laagste niveau van het door mij behandelde tijdsbestek 1291-1600 ten aanzien van vermogensvorming. Dit gold niet alleen voor de aantallen die verworven werden, maar ook voor de waarde.

In bovenstaande grafiek is te zien dat aan het eind van de onderhavige periode 1403-1440, die grotendeels overeenkomt met de geaccentueerde periode in de grafiek, het dal van vermogenstitels in geldrenten werd bereikt. Dit was een gevolg van algehele geldkrapte door gebrek aan muntmetaal. Hierdoor vervaagde geleidelijk aan de interesse in geldrenten. In de grafiek is duidelijk te zien dat als alternatief op grote schaal gebruik gemaakt werd van renten in natura. Volgens de Graafse aankomstitels was dit in het onderzochte gebied specifiek rogge. In hoofdstuk 5 heb ik uiteengezet dat daardoor het zwaartepunt van de financiering van de armeninstellingen verschoof van de stad Grave naar het omringende platteland.

6.6.6.2 Conclusie 1403-1440

Macro-monetair stond de periode 1403-1440 in het teken van zwak geld naar beter geld. Dit gebeurde onder aanvoering van de Vlaamse munt. Een doorbraak vormde de invoering van de zware of dubbele groot. Filips de Goede hervormde in 1433/1434 vanuit een centralistisch standpunt het muntwezen. Gedurende deze monetair ingewikkelde periode, die zich bovendien voor Grave en het Land van Cuijk onder Gelderse heerschappij voltrok, duiden de aankomstitels van de Graafse armeninstellingen op nog slechts geringe aantallen geldrenten en een piek in rogerenten. In de weinige geldrenten neemt de verscheidenheid aan transactiemunten toe, waarbij de penning nog amper domineert. Opvallend is dat waardereferenties nagenoeg ontbreken. De Vlaamse invloed op het Brabantse muntwezen is in de Graafse oorkonden herkenbaar. De Gelderse heerschappij vanaf 1400 over Grave en het Land van Cuijk had nog geen merkbare uitwerking op Graafse cijnsovereenkomsten. De populaire rijnsse goudgulden werd in Grave nog niet als transactiemunt gebruikt. Dit gebeurde wel in de volgende periode.

6.6.7 Periode VII, 1440-1500, rijnsse guldens

De periode 1440-1500, die evenals de andere onderscheiden wordt door het dominant voorkomen van een bepaalde transactiemunt in Graafse cijnsovereenkomsten, bestrijkt twee groepen decennia die monetair tegengesteld zijn. De periode wordt gevormd door de laatste twee decennia van een tijdvak van extreme schaarste aan muntmetaal, waardoor vele munthuizen zich genoodzaakt zagen hun deuren te sluiten, en de periode eindigt met de wederopstanding van de munt en de geldrente die weer een munt als waarde-indicator gebruikte. De piek van de 'bullion famine' viel in de periode 1440-1460. In het begin van de jaren 1460 zorgden de exploitatie van nieuwe zilvermijnen in Tirol en het Ertsgebergte in Saksen en nieuwe, maar kapitaalintensieve delvingstechnieken bij oude mijnen voor de hernieuwde aanvoer van zilver.³¹⁰ Dit ging niet zonder problemen. Ik kom hierop nog terug. De productie van goud in Kremnica in Slowakije werd eveneens hervat, zij het op een

309 Kappelhof, 'Het Bossche Geethuis', 23-24.

310 Spufford, *Money*, 363-364.

beduidend lager niveau dan voorheen.³¹¹ Vanuit West-Afrika kwam ook goud beschikbaar voor de Europese muntslag.³¹² Hiermee kon de rijnsse goudgulden zich verder ontplooiën. De rijnsse gulden is na de penning en de groot tournoois de volgende munt die het muntwezen van de Nederlanden wezenlijk beïnvloed heeft.

In Europa schakelde men met de ruimere beschikbaarheid aan zilver veelal over op grotere en zwaardere munten. Voor het eerst werd vanuit Italië geëxperimenteerd met koper als basismetaleel voor munten.³¹³ Het duurde echter geruime tijd voordat dit metaal geaccepteerd werd voor de aanmaak van pasmunt. In de Nederlanden zou dit pas gebeuren in 1543 met de korte, die een rekenwaarde had van twee mijten.³¹⁴

Door schaarste aan zilver viel de muntslag in Vlaanderen en Brabant in de periode 1434-1467 aanzienlijk terug. In Vlaanderen vormde goud daarom 62% van de nominale waarde van het aangemunte metaal, dit was in Brabant zelfs 82%.³¹⁵ Bekende gouden munten waren de rijder van 24 stuivers en de leeuw van 30 stuivers. De Bourgondische gulden (circa 20 stuivers) werd slechts in geringe hoeveelheden geslagen. Nadat zilver weer beschikbaar kwam besloot Karel de Stoute (1467-1477) kort na de dood van Filips de Goede tot gehalteverlagingen van zilvergeld met handhaving van de nominale waarde. Hierdoor werd zilver overgewaardeerd. Dit leidde tot de heropening van enkele muntateliers.

De periode 1474-1498 was turbulent wat monetaire politiek betreft.³¹⁶ In tegenstelling tot zijn vader gebruikte Karel de Stoute het muntwezen nogal intensief voor het verkrijgen van financieringsmiddelen voor verdere expansie van het Bourgondische territorium.³¹⁷ In 1474 verhoogde Karel de koersen van alle in omloop zijnde munten. De Bourgondische gulden werd op 24 stuivers gebracht.³¹⁸ Tevens bracht hij nieuwe zilveren munten in circulatie met een lager gehalte dan de nominale verhouding tussen goud en zilver rechtvaardigde. Dit noopte tot maatregelen in aangrenzende gebieden.³¹⁹ Onder Karel de Stoute vonden ook enkele vernieuwingen plaats ten aanzien van het uiterlijk van munten.³²⁰ Karel de Stoute verhoogde de sleischat voor zilveren munten van 0,3% naar 1,5%.³²¹ Tijdens het kortstondig bewind van Maria van Bourgondië (1477-1482) werden enkele nieuwe kleinere munten geïntroduceerd. Zo verscheen een nieuwe groot met onderverdelingen.³²² Gedurende de regeringsperiode van Filips de Schone (1482-1506) vonden liefst acht emissies van munten plaats, waarbij verschillende nieuwe typen het licht zagen. Door de oorlog met Frankrijk en de opstand van de Brabantse en Vlaamse steden gingen de eerste zes nieuwe emissies veelal gepaard met muntverzwakking.³²³ Hierdoor was het voor handelaars aantrekkelijk om edelmetaleel naar de vorstelijke munt te brengen.³²⁴ Maximiliaan van Oostenrijk, die na de dood van zijn vrouw hertogin Maria als regent optrad, maakte intensief gebruik van de sleischat voor de financiering van zijn oorlogshandelingen.³²⁵ Daarom besloot hij tot de emissie van een indrukwekkende reeks nieuwe munten.³²⁶ Bovendien vervielfvoudigde Maximiliaan in 1485 de sleischat.³²⁷ Voor sommige zilveren munten liep de sleischat in 1488 zelfs op tot 14%! In die tijd bedroegen de inkomsten uit de muntslag ongeveer een kwart van de staatsinkomsten.³²⁸ Toen in 1489 het oorlogsgeweld tot bedaren was gekomen, ging Maximiliaan over tot herstel van de monetaire schade. De fiscale geldontwaardingen hadden bovendien tot een kortstondige inflatie geleid.³²⁹ Aan het einde van dat jaar werd teruggegrepen op de koersen van 1466, waarmee bijna 25 jaar inflatie abrupt werd teruggedraaid. Deze ingreep leidde uiteraard tot ontwrichting van het muntstelsel.³³⁰ In 1492 vond enige correctie plaats. Pas met de zevende emissie, die plaatsvond in de jaren 1496 tot 1499, werd een periode

van grotere stabiliteit van het muntwezen ingeluid.³³¹ Bij deze emissie werden nieuwe wisselkoersen vastgesteld voor alle in circulatie zijnde munten. Hierbij werd tevens de waardeverhouding tussen gouden en zilveren munten gewijzigd.³³² Door Maximiliaan werden – afgezien van enkele zeldzame gouden en zilveren realen naar aanleiding van het Rooms koningschap van Maximiliaan – enkele nieuwe typen zilveren en gouden munten ingevoerd die meestal gebaseerd waren op de stuiver. In 1485 vond door Maximiliaan gemanipuleer plaats met de zogenoemde Mechelers die voor enkele en dubbele stuivers werden uitgegeven.³³³ De aanmuntning van de Bourgondische of Brabantse gulden werd in 1483 in Brabant stopgezet.³³⁴ In 1496 werd de philippusgulden geïntroduceerd met een uitgiftekoers van 24 stuivers. Vlak vóór 1496 werden ook grote hoeveelheden pasmunt aangemaakt.³³⁵ Het herstel van de muntstabiliteit had ook te maken met de genoemde rijke metaalopbrengsten uit mijnen in Duitsland, maar ook uit Amerika.³³⁶

In de tweede helft van de vijftiende eeuw was de stuiver (dubbele groot vlaams) de nieuwe standaardmunt in de Bourgondische Nederlanden geworden. Hoewel de stuiver ook als rekenmunt grote populariteit genoot hanteerde men in boekhoudingen nog geruime tijd de groot vlaams. Maar de meest gehanteerde rekenmunt werd de rijnsse gulden, die in de volgende alinea wordt geïntroduceerd. Vanaf 1491 begon een lange reeks van jaren waarin de stuiver verzwakte. Ten opzichte van de stuiver rekenmunt – 20 stuks in de goudgulden rekenmunt – werd het verschil met de circulerende munt steeds groter. De zwakke circulerende stuiver werd ter onderscheid stuiver ‘current’ genoemd. Pas in de jaren 1520 trad herstel op. Hoe kon de stuiver verzwakken terwijl in Centraal Europa veel zilver werd gedolven? De distributie van zilver uit Tirol ging via banken die de rechten op de delving als zekerheid verworven hadden bij leningen aan de Habsburgers. Bij de kapitaalintensieve winningen in Thüringen hadden buitenlandse kapitaalverstrekkers de touwtjes in handen.³³⁷ Over het algemeen was zilver dus niet beschikbaar voor de vrije markt.³³⁸ Er vloeyde veel zilver weg via Portugese zeevaarders in verband met de handel in Aziatische producten. De hierdoor ontstane schaarste, die als een uitloper van de ‘bullion

311 Spufford, *Power*, 360-361.

312 Spufford, *Money*, 367-370.

313 Spufford, *Money*, 371-372.

314 Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, 94, nr. 198; Munro, ‘Deflation’, 392; Van Keymeulen, 13.

315 Van Uytven, ‘Sociaal-economische evoluties’, 63.

316 Munro, ‘Deflation’, 395.

317 Peeters, *De financiën 2*, 252.

318 Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, nr. 32.

319 Spufford, *Monetary problems*, Chapter V: The Profit of the Duke; Van Gelder, ‘Muntevaluatie’, 71-81.

320 Baerten, *Muntslag*, 57-60. Het vuurrijzer werd als Bourgondisch symbool op stuivereenheden aangebracht. Deze munten werden daarom vuurrijzer of ‘briquet’ genoemd. Ter vergroting van de controle op de muntslag werden vanaf 1474 munten voor het eerst van jaartallen voorzien. Bovendien werd het gewestelijk teken op munten vervangen door een lokaal muntteken. Het Brabantse muntatelier werd van Leuven naar Antwerpen verhuisd. Antwerpen gebruikte als muntteken een handje.

321 Van Beek, ‘De geldcirculatie’, 6.

322 Baerten, *Muntslag*, 61.

323 Baerten, *Muntslag*, 62-71.

324 Munro, ‘Deflation’; Van Gelder, ‘De muntpolitiek’, 42-48.

325 Spufford, ‘Debasement and Inflation’, 212-213.

326 Spufford, *Monetary problems*, 136-144.

327 Spufford, *Monetary problems*, 136.

328 Van Beek, ‘De geldcirculatie’, 6-7.

329 Spufford, ‘Debasement and Inflation’, 214-218.

330 Van Beek, ‘De geldcirculatie’, 7.

331 Munro, *Wool*, 155-157, 168-178; Peeters, *De financiën 2*, 253-254.

332 Baerten, *Muntslag*, 72; Van Beek, ‘De geldcirculatie’, 8.

333 Van Gelder, ‘De muntpolitiek’, 44.

334 Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, 33 en 36; Van Uytven, ‘Sociaal-economische evoluties’, 62-63.

335 Van Beek, ‘De geldcirculatie’, 8-9.

336 Van Gelder, ‘De muntpolitiek’, 51.

337 Rössner, ‘Bad Money’, 98-99.

338 Aerts, ‘Geld, krediet en financiën’, 46-47.

famine' wordt gezien, leidde tot stijging van de zilverprijs.³³⁹ Tussen 1489 en 1518/1525 werd zilver in stappen opgewaardeerd in termen van goud. De goud/zilver ratio ging van 11,2 naar 10,3.³⁴⁰ Dit betekent dat voor handhaving van de koopkracht van de stuiver minder zilver benodigd was.

6.6.7.1 De rijnse gulden

De rijnse goudgulden is in ons relaas bij de Brabantse muntgeschiedenis geschoven omdat deze munt, ondanks enkele aanpassingen in gewicht en rekenwaarde, als solide werd beschouwd en daarom erg populair werd buiten zijn stamgebied. Dit gold ook voor onze contreien. We geven in het kort de ontwikkeling van de rijnse gulden.

Eén van de eerste gouden munten in Duitsland was de gulden van 1346 van aartsbischof Walram van Keulen.³⁴¹ De invoering betekende dat in Keulen de dubbele standaard gold. Dit impliceerde dat betalingsovereenkomsten in goudgulden vaak de mogelijkheid gaven de verplichting in equivalente lokale zilverwaarde te voldoen. Hierbij kon de rekenwaarde in aantallen albi, het Keulse payment, gefixeerd zijn op basis van de waardeverhouding tussen goud en zilver op de afsluitdatum.³⁴² Bij waardeverhoging van de gulden leidde dit tot conflicten. Daarom werd in 1380 de goudgulden aan een vaste hoeveelheid zilver gekoppeld (3 mark 4 schelling Keuls payment), die men paymentgulden ('Pagamentsgulden') noemde. Deze rekengulden bestond toen uit 20 albi rekenmunt. In de loop van de vijftiende eeuw werd deze rekenmunt 'koopmansgulden' genoemd.³⁴³

In 1386 werd door de keurvorsten van Keulen, Trier, Mainz en de Pfaltz de 'rheinische Münzverein' opgericht.³⁴⁴ Daarna kwamen twee processen op gang: de koersontwikkeling van de goudgulden ten opzichte van het Keulse payment rekenmunt en de koersontwikkeling van de goudgulden klinkende munt. De gulden rekenmunt werd na verloop van tijd naar de daaraan voorafgegane klinkende munt genoemd met de daarbij behorende koers waaraan men gewend geraakt was.

Tot 1511 liep het aantal in gebruik zijnde rekenmunten op tot vijf stuks, terwijl de koers van de gulden klinkende munt voortdurend aangepast werd.³⁴⁵ De vijf rekenmunten waren de payment- of koopmansgulden (1380/20 albi), de rijnse gulden (1418/20½ albi), de 'oberländische' gulden (1468/24 albi) en de tolgulden (1476/27 albi). Ook al waren de echte munten niet meer in gebruik, men bleef er in rekenen. De klinkende munten waren de goudgulden (1346-1386), de 'Vertragsgulden' of rijnse gulden (1386-1418), de 'oberländische' gulden (1418-1468) en de lichtere of 'bescheiden' overlandse gulden (1468).³⁴⁶ In de wandelgangen worden al deze verschillende goudgulden onder één noemer gebracht: de rijnse gulden.

In Duitsland waren in de veertiende eeuw nog vier muntverenigingen opgericht tussen een aantal steden.³⁴⁷ De muntverenigingen die in Centraal Europa in de vijftiende eeuw van de grond kwamen, waren veelal een gevolg van integratie van financiële markten in de grote steden van Centraal Europa. Hierdoor had muntmetaal nagenoeg dezelfde waarde, waardoor transactiekosten verminderden en de economie verder aangewakkerd werd. Dit gebeurde toen al in golfbewegingen van vijftig jaar, zoals we die nu onder de benaming Kondratieff kennen.³⁴⁸

6.6.7.2 De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters

Periode VII 1440-1500	nominale geldrenten		renten in natura		overig onr. goed
	aantal	totaal	aantal	rogge	
rekenmunt					
penningen payment	5	15£ 6sch			
penningen oudgeld	1	½ £			
totaal penningen instellingen	6	15£ 16sch			
	1	2Evl			
	1	schild, 36 gr			
	4	29Rfl			
totalen armeninstellingen	12		95	328m5v	27
particulieren					
penningen payment	5	11£ 2s			
penningen oudgeld	1	40£			
totaal penningen particulieren	6	51£ 2s			
	20	419,33 Rfl			
	1	37 utr.postfl + 9 st			
		4 vfl			
	1	½£ vl			
	1	23½ v			
	2				
totaal geldrenten particulieren	31				

Tabel 6.12. Vermogenscomponenten Graafse armeninstellingen en geldrenten particulieren volgens aankomsttitels Graafse armeninstellingen 1440-1500.

In de periode 1440-1500 kwam in Grave een einde aan het lange tijdperk van de penning als transactiemunt. Aan het vermogen werden nog vijf renten van samen 15£6sch payment toegevoegd, waarvan twee renten van 4£ en 1£ al gevestigd waren in respectievelijk 1367 en 1401. Geldleningen en rentebrieven werden na 1440 voornamelijk in rinjse gulden opgesteld. Dit gold nog niet zozeer de instellingen, als wel de particulieren. In de aankomsttitels van Grave wordt de rinjse goudgulden voor het eerst als transactiemunt gebruikt in een schuldbekentenis van de Tafel van 1441.³⁴⁹ Daarnaast werd hoofdzakelijk de Vlaamse munt nog af en toe als transactiemunt gebruikt. De stuiver of dubbele groot wordt in oorkonden van de Graafse armeninstellingen niet genoemd. De rinjse gulden kreeg in Grave pas aan het einde van de vijftiende eeuw gezelschap van een nieuwe gouden munt: de philippusgulden, die sinds 1496 in Brabant, Vlaanderen en Holland werd aangemunt en een rekenwaarde had van 24 stuivers, net zoveel als de Bourgondische gulden. De hierboven genoemde verzwakking van de stuiver 'current' kwam in de Graafse aankomsttitels niet tot uitdrukking,

339 Rössner, *Deflation*, 124, 128, 170-174, 189-191, 251-271.

340 Rössner, 'Bad Money', 94-96, 101.

341 Kluge, *Numismatik* 1, 114. Deze gouden munt was een lokale versie van de Florentijnse goudgulden.

342 Kruse, 'Beiträge', 83.

343 Kruse, 'Beiträge', 85.

344 Mäkeler, *Reichsmünzwesen*, 246-258; Kluge, *Numismatik* 1, 114-116; Suhle, *Deutsche Münz- und Geldgeschichte*, 175. Kruse, 'Beiträge'. De 'rheinische Münzverein' werd tot 1511 vaak vernieuwd.

345 In 1511 traden de stad Keulen en de hertogen van Gulik-Berg en Kleef-Mark toe tot de 'Radermünzverein' van de vier keurvorsten. Kruse, 'Beiträge', 98.

346 Kruse, 'Beiträge', 85-87.

347 Mäkeler, *Reichsmünzen*, 242-275; Berghaus, 'Die Münzpolitik', 83-84. Bij de muntunie van 1386 waren de keurvorsten van Trier, Keulen, Mainz en de Pfaltz betrokken.

348 Chilosi en Volckart, 'Money, States and Empire', 24, 44-46.

349 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1167.

omdat in deze overeenkomsten alleen de rijnsse goudgulden van 20 stuivers rekenmunt werd gebruikt.³⁵⁰ In het volgende hoofdstuk wordt de kwetsbaarheid van het vermogen behandeld. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de rekeningen van de armeninstellingen. We zullen dan zien dat de rekeningmunt de feitelijke koersontwikkeling van de klinkende munt wel volgde. Hiermee wordt aangetoond dat de transactiemunt en de rekeningmunt, hoewel beide rekenmunten waren, geen verband met elkaar hielden.

Voor de volledigheid volgen hieronder nog de andere rekenmunten, die behalve de rijnsse gulden slechts incidenteel in Graafse aankomsttitels in de periode 1440-1500 zijn aangetroffen. Hierbij wordt de aangetroffen benaming gevolgd: penningen payment, herengroten, vlaams geld, vlaamse gulden (zie paragraaf 7.6) en schild.

6.6.7.3 Conclusies 1440-1500

Na een uwenlang gebruik van de penning werd in de Graafse aankomsttitels kort na 1440 overgeschakeld op de rijnsse gulden als rekenmunt. Hiermee kwam een einde aan het tijdperk van payment. Dit hangt ongetwijfeld samen met de munthervorming van 1434 toen de Vlaamse dubbele groot of stuiver standaardmunt van het Bourgondische muntstelsel werd. Deze standaardmunt vinden we echter niet terug in de aankomsttitels. De weer op gang komende geldrenten na de lange periode van overwegend roggerenten waren in gouden munten gefraseerd. Ondanks dat onder de Bourgondische hertogen in de tweede helft van de vijftiende eeuw ook in Brabant nieuwe gouden en zilveren munten werden geslagen, werd kennelijk aan de rijnsse gulden als sterke internationale munt de voorkeur gegeven. Dit zegt waarschijnlijk genoeg over het vertrouwen dat plattelanders stelden in de sinds 1466 weer goed op gang gekomen inheemse muntslag. Door problemen met de distributie van zilver, dat sinds de jaren 1460 uit Saksen, Tirol en Thüringen werd gewonnen, liep de zilverprijs weer op, waardoor zilveren munten verzwakt werden. De invloed daarvan op de pasmunt blijkt niet uit de aankomsttitels, maar wordt in het volgende hoofdstuk aan de hand van de rekeningen van de armeninstellingen besproken. Aan de dominante positie van de Vlaamse munt kwam in deze periode een einde. Gelderse rekenmunten bleken ook in deze periode niet aantrekkelijk genoeg voor cijnsovereenkomsten in Grave.

6.6.8 Periode VIII, > 1500, rijnsse gulden en philippusgulden

Na een lange periode van economische rust, die gekenschetst wordt als 'The Equilibrium of the Renaissance', groeide in Europa in de zestiende eeuw langzaam maar zeker een economische crisis.³⁵¹ Onder invloed van de demografische expansie, die in de tweede helft van de vijftiende eeuw was ingezet, begonnen de prijzen van voedingsmiddelen en energie langzaam maar zeker te stijgen.³⁵² Rössner geeft aan dat door de zilverschaarste van 1500 tot 1530 in ieder geval in Duitse territoria deflatie ontstond.³⁵³ In de jaren 1520 en 1521 heerste hongersnood. De Nederlanden werden in de jaren 1520 niet alleen door deze algemene crisis getroffen, door het uitbreken van de oorlog tussen de Habsburgerse dynastie en Frankrijk werd de bevolking ook nog eens geteisterd door onophoudelijke beden.³⁵⁴ De rol van de Staten Generaal was door Karel V (1506-1555) zover uitgehold, dat men alleen nog maar naar de beweegredenen van de beden mocht luisteren ('generale propositie').³⁵⁵ Hierdoor waren beden voor Karel vaste inkomsten, die hij zelfs bij geldschietters als zekerheid kon inzetten.³⁵⁶ Fugger, Noord-Italiaanse en Spaanse bankiershuizen vroegen voor de financiering van de dynastieke doelstellingen steeds zwaardere onderpanden.³⁵⁷ Alleen al voor de keizerverkiezing in 1519 had

Fugger 852.000 rijnsse guldens geleend.³⁵⁸ Bovendien was de aanvoer van goud uit de Nieuwe Wereld teruggelopen.³⁵⁹ Ondanks dat de rente op lang geld tussen 1500 en 1529 halveerde, heerste onrust op de markt voor kort geld.³⁶⁰ Onder invloed van de Franse muntverzwakking van 1519 werd in de daaropvolgende jaren muntmetaal uit de Nederlanden weggezogen. Muntordonnanties mislukten of brachten onvoldoende stabiliteit.³⁶¹

Door de zware beden braken onder aanvoering van gilden onlusten uit, zoals in 1525 het oproer van de speldenmakers in 's-Hertogenbosch. De 'Damesvrede' van 1529 bracht enige rust.³⁶² Ook in Centraal Duitsland en Saksen waren in deze tijd vele oproeren, vooral onder de boeren.³⁶³ Die hingen samen met de verzwakkingen van het zilveragehalte van kleingeld. De verzwakkingen waren een logisch gevolg van de gestegen zilverprijs, die hiervoor al besproken is. Het probleem was dat door grondheren en andere autoriteiten van boeren geëist werd dat, ondanks de gestegen zilverprijs, renten en andere verplichtingen in onverzwakte munt betaald werden. Terwijl de lonarbeiders genoeg moesten nemen met loon dat uitbetaald werd in verzwakte munt, genoten de crediteuren, die zich lieten uitbetalen in oude zware zilveren munt extra inkomen. Deze 'graaimethode' leidde tot felle protesten en rellen.³⁶⁴

Karel V continueerde de uitgifte van de munttypen van 1496. Pas tegen het einde van zijn regering kwam hierin verandering. De voortzetting van de middeleeuwse traditie met zilveren munten van maximaal drie tot vier gram was in zoverre bevreemdend, dat in Europa inmiddels een trend was ingezet naar zwaardere munten. Het monetaire beleid van Karel V was echter gericht op stabilisatie. Een stabiele munt voorkwam vermindering van de reële koopkracht van de domeininkomsten, maar was tevens belangrijk voor het imago op de kapitaalmarkt. Terwijl in de praktijk de stuiver ten opzichte van de gulden verzwakte, handhaafde hij daarom volgens mij de officiële rekenwaarde van deze munten.

In 1521 introduceerde Karel V de kleine gouden karolus, een goudgulden die een officiële rekenwaarde meekreeg van 20 stuivers, ofwel 40 groten vlaams. In 1526 werden zowel de stuiver als de gulden tot rekenmunt verordonneerd, waarmee derhalve een dubbele standaard was geïntroduceerd.³⁶⁵ De officiële rekenwaarden van de kleine goudgulden en de stuiver sloten perfect aan bij de toenmalige pondensels in de Zuidelijke Nederlanden: het pond van 240 groten vlaams was 6 carolusgulden, het pond van 240 groten brabant was 2/3 daarvan ofwel 4 carolusgulden, het pond artesisch (evenals het pond hollands) was gelijk aan 40 groten vlaams of 20 stuivers, ofwel 1 carolusgulden en het pond henegouws aan 20 groten of 1/2 carolusgulden.³⁶⁶ De muntordonnantie van

350 In overeenkomsten van Oirschot werd in 1509 de philippusgulden voor 25 stuivers en in 1518 de rijnsse goudgulden voor 28 stuivers gerekend: 'in valore den goltgulden van gewicht 28 st, de philippusgulden 25 st.' In 1519 ging de goudgulden naar 29 stuivers. Van den Akker, *Oorkondenboek*, nrs. 67, 72, 74.

351 Fischer, *The Great Wave*, 45-63.

352 Fischer, *The Great Wave*, 73-75; Munro, 'The purchasing power', 308-314 en tabel A. De koopkracht van de groot brabantse nam in het tweede decennium af.

353 Rössner, *Deflation*, 124-130.

354 Blockmans, *Karel V*, 193. Karels regering ging gepaard met drieëntwintig oorlogsjaren, waarvan zestien tegen Frankrijk.

355 Maddens, *De beden*, 3-4.

356 Blanchard, *The International Economy*, 31-44 (voor de periode 1521-1526); Blockmans, *Karel V*, 212-220; Maddens, *De beden*, 7-11, 426-428. Vlaanderen en Brabant brachten samen circa 50-60% op van de ruim veertig beden van 1515-1550 in de Nederlanden. Van het aandeel van Vlaanderen en Brabant bracht Vlaanderen ruim de helft op.

357 Van der Wee, *The Growth 2*, 146; Ehrenberg, *Das Zeitalter*, 100-114.

358 Soly, 'Introduction', 16. Dit kwam neer op 2100 kg zuiver goud.

359 Van der Wee, *The Growth 2*, 146.

360 Rössner, *Deflation*, 347.

361 Blanchard, *The International Economy*, 49-51 (internationale effecten muntordonnantie 1525 in de Nederlanden); Rössner, 'Bad Money', 104 (Reichsmünzordnung 1524).

362 Van der Wee, *The Growth 2*, 147-153.

363 Rössner, *Deflation*, 618-631. De auteur behandelt hier de 'Bauernkrieg' (1524-1526).

364 Rössner, 'Bad Money', 104-108.

365 Aerts, 'Geld, krediet en financiën', 47-48.

366 Ter Beek, 'Het muntwezen', 162; Munro, *Monetary problems*, 20.

1526 bracht echter geen stabiliteit, op de vrije markt werd de gouden karolus tegen meer stuivers gerekend, waardoor deze munt uit de circulatie verdween. Bovendien hield men in de praktijk vast aan de zilveren standaard, waarbij de stuiver als dubbele groot vlaams als standaardmunt en rekenmunt bleef functioneren.³⁶⁷

Ondanks de onderwaardering van goud, waardoor de munt gesnoeid werd, opteerde Karel voor een schone muntcirculatie. Daarom moesten kooplieden munten eerst wegen voordat ze in ontvangst genomen mochten worden. Wisselaars en wegers kregen opdracht minderwaardige munten uit de circulatie te halen.³⁶⁸ De stabilisatiepolitiek bracht Karel V nogal eens in conflict met de steden, die als economische centra juist vaak gebaat waren bij tariefverhogingen. Die hadden bovendien een gunstige uitwerking op de financiering van het aandeel van de steden in de beden.³⁶⁹ Er schuilt daarom veel waarheid in een door Pusch aangehaalde uitspraak: "Der Staat mag wollen, was ihm beliebt; soll aber sein Wille zur Wirklichkeit werden, dann darf er nur wollen, was der Verkehr zuläßt."³⁷⁰

In 1543 bracht Karel V een zware zilveren gulden in omloop met een rekenwaarde van 20 stuivers. Hiermee hoopte hij een betere pariteit tussen de zilveren en gouden gulden te bereiken. Ook deze maatregel mislukte. Goud moest in rekenwaarde opgetrokken worden.³⁷¹ Desondanks was volgens Pusch de overheid tijdens de regeringsperiode van Karel V redelijk succesvol in haar strijd tegen muntverzwakking.³⁷²

Ter afsluiting van de monetaire situatie tijdens Karel V worden samenvattend enkele van de belangrijkste munten gegeven:³⁷³

- De door Filips de Schone in 1496 geïntroduceerde philippusgulden was aanvankelijk de belangrijkste gouden munt. Deze gulden die tot 1520 geslagen werd en als opvolger van de Brabantse gulden gezien mag worden, had sinds 1499 een koers van 25 stuivers. De philippusgulden werd zo populair dat de rijnsse gulden na verloop van tijd naar de achtergrond gedrongen werd.
- Sinds 1521 deden nieuwe gouden munten hun intrede: de reaal van 60 stuivers en de karolusgulden van 20 stuivers. De muntvoet van 1496 gold nog steeds. In 1540 werd de kroon ter waarde van 42 stuivers geïntroduceerd.³⁷⁴ Hierbij werden de op de munt gebruikelijke gewestelijke titels van de landsheer overboord gezet.
- In 1521 en 1543 werden de Nederlandse zilveren munten opnieuw uitgebreid, nu met respectievelijk de zilveren reaal van drie stuivers en de zilveren karolusgulden van twintig stuivers.³⁷⁵
- In de behoefte aan pasmunt werd nog steeds lokaal voorzien. In 1543 introduceerde Karel V als één der eerste vorsten in Europa ook een zuiver koperen pasmunt: de korte. De korte had een waarde van twee mijten, hetgeen toen gelijk was aan 1/24 stuiver.³⁷⁶

Filips II (1555-1598) continueerde het monetaire systeem van zijn vader. Ik beperk me tot hoofdlijnen. Vanaf 1567 werd de aanmuntning van de Bourgondische gulden voor enkele jaren hervat. In 1557 introduceerde Filips II de zware zilveren daalder van 35 stuivers. In 1586 deed de nog steeds ongewijzigde daalder in het betalingsverkeer 50 stuivers. De daalder had bij de uitgifte van 1557 een koers van een halve gouden reaal.³⁷⁷ Alle nog circulerende kleinere zilveren munten, die nog op vijftiende-eeuwse leest geschoeid waren, werden vervangen door kleinere eenheden van de daalder. Daarmee werden de laatste sporen van de middeleeuwse muntslag uitgewist. In 1580 werden de koperen duit en dubbele duit of oord uitgegeven. De duit had een koers van zes mijten.³⁷⁸

Omdat de koers van Nederlandse munten door de overheid laag werd gehouden, werd het voor een aantal partijen bijzonder aantrekkelijk eigen lokale munten uit te geven als imitaties van laagwaardige buitenlandse munten. Zo werden bijvoorbeeld door Overijsselse steden en Nijmegen, alsmede door een aantal graven en heren munten geslagen op basis van oude of vermeende muntrechten. De overheid probeerde streng op te treden tegen deze hagemunterij. Maar men liet zich niet snel imponeren door overheidsmaatregelen. In 1567 sloten de Nederlanden zich aan bij het Duitse monetaire stelsel. Dit ging uit van andere gehalten. Na vier jaar viel men echter al weer terug op het oude stelsel. De vernieuwingen onder Filips II betekenden een belangrijke bijdrage tot de modernisering van het Nederlandse muntwezen.³⁷⁹

6.6.8.1 De monetaire omgeving van de Graafse armmeesters

Periode VIII 1500-1600	nominale geldrenten		renten in natura		overig onr. goed
	aantal	totaal	aantal	rogge	
rekenmunt					
penningen payment	2	3£ 2sch			
penningen oudgeld	2	2£			
totaal penningen instellingen	4	5£ 2sch			
	1	7 oudevl			
	16	58 Rfl			
	38	154½ phfl			
	16	57brfl 6st			
	1	2carfl			
	2	16 goudleeuw			
	1	1gelrijder			
	1	1hornfl			
	1	27gelmeeuw			
totalen armeninstellingen	81		48	88m2v	14
particulieren					
penningen payment	-	-			
penningen oudgeld	3	5£			
totaal penningen particulieren	3	5£			
	9	43Rfl			
	10	27½phfl			
	1	3brfl			
totaal geldrenten particulieren	23				

Tabel 6.13. Vermogenscomponenten Graafse armeninstellingen en geldrenten particulieren volgens aankomsttitels Graafse armeninstellingen 1500-1600.

367 Aerts, 'Geld, krediet en financiën', 48.

368 Zie ook paragraaf 3.4.

369 Pusch, *Staatliche Geld- und Münzpolitik*, 39-43.

370 Pusch, *Staatliche Geld- und Münzpolitik*, 7.

371 Aerts, 'Geld, krediet en financiën', 50.

372 Pusch, *Staatliche Geld- und Münzpolitik*, hoofdstuk V.

373 Danneel, 'De muntslag', 83-93.

374 Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, nrs. 183, 185-186.

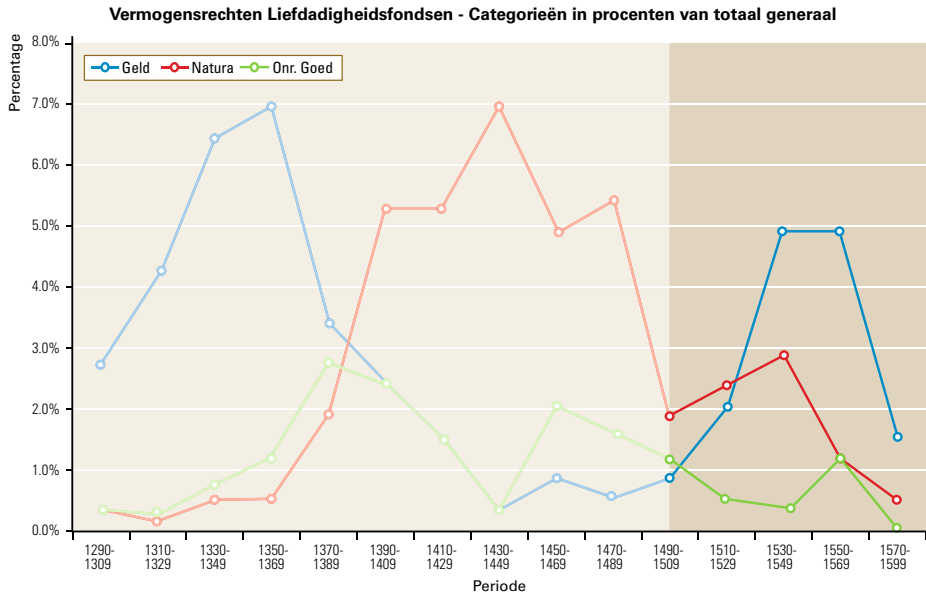
375 Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, nrs. 190 en 187; Van Keymeulen, *Les Trésors*, 40.

376 Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, nr. 198. Dit waren derhalve mijten vlaams. Zie bijlage 5.8.2, p 1.

377 Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, nr. 210; Van Keymeulen, *Les Trésors*, 44; Coekelberghs, *Ordonnances monétaires*, 240.

378 Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, nrs. 232-233.

379 Baerten, 'Muntslag', 92-94.



Grafiek 6.4. Aantallen geldrenten 1500-1600 in % van de totale aantallen vermogensrechten Graafse armeninstellingen 1291-1600.

Zoals uit bovenstaande grafiek blijkt hadden vanaf het begin van de zestiende eeuw tot de beginjaren van de Opstand de Graafse armenfondsen, wat geldrenten betreft, niet te klagen over aanwas van vermogen. De renten waren vooral in philippusgulden gesteld, in mindere mate in Brabantse gulden en rijns gulden. Zoals gezegd waren philippusgulden gouden munten ter waarde van 25 stuivers, die al sinds 1496 onder Filips de Schone in Brabant aangemunt werden (tegen 24 stuivers). Onder Brabantse gulden moeten de Bourgondische goudgulden of Andriessgulden verstaan worden die al onder Filips de Goede aangemaakt werden en toen circa 20 stuivers deden. De aanmunting, die in 1483 in Brabant gestopt was, werd onder Filips II weer hervat, maar nu met een rekenkoers van 34 stuivers.³⁸⁰ Over rijns gulden is in de vorige paragraaf reeds uitvoerig verslag gedaan.

De verwording van het muntwezen tot de munthervorming van 1521 blijkt niet uit de aankomsttitels, omdat zilveren rekenmunten niet gebruikt werden. Straks in hoofdstuk 7 waar de rekeningen van de Graafse armeninstellingen aan bod komen, waarbij de rekenmunt in de hoedanigheid van rekeningmunt wordt behandeld, wordt dat anders.

Ook voor deze periode worden voor de volledigheid de andere rekenmunten vermeld die in Graafse aankomsttitels voorkomen. Als transactiemunt werden de gouden leeuw en de gelderse leeuw als gouden munten en de gelderse meeuw als zilveren munt gebruikt. De laatste munt wordt uitvoerig behandeld in hoofdstuk 7.

6.6.8.2 Conclusies 1500-1600

Tijdens de monetaire stabilisatiepolitiek van Karel V, waarbij het middeleeuwse geldstelsel geleidelijk aan werd verlaten, golden de door Filips de Schone in 1496 geïntroduceerde philippusgulden en in mindere mate nog de rijns gulden en de Bourgondische of Brabantse gulden als rekenmunt bij Graafse cijnsvereenkomsten. Tijdens de regering van Filips II,

toen het muntwezen verder gemoderniseerd werd, bleef dat zo. Door het gebruik van gouden rekenmunten werden de waardeproblemen met zilveren munten ontweken.

Losrenten zijn in de Graafse oorkonden van de zestiende eeuw dominant aanwezig. Zij zijn op enkele uitzonderingen na in rijnsse guldens, philippusguldens en Brabantse guldens gerekend. De laatste overheersen.

6.7 INVLOED VAN DE MONETAIRE PROBLEMATIEK OP DE WAARDE VAN HET RENTEVERMOGEN IN PAYMENT VAN DE GRAAFSE ARMENINSTELLINGEN

Na de uiteenzettingen over de monetaire perioden, die onderscheiden konden worden aan de hand van de dominerende transactiemunt in de aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen, is de grote vraag welke invloed deze monetaire ontwikkeling op het vermogen van de armeninstellingen uitoefende. Hadden de vermogens van de instellingen te lijden gehad onder de omschakeling van rechten in oudgeld naar payment? Hoe kunnen we vervolgens een eventueel waardeverlies berekenen?

De invloed die de middeleeuwse monetaire problematiek op het rentevermogen van de Graafse armenfondsen uitoefende, wordt in eerste instantie vastgesteld aan de hand van een waardeanalyse van de jaarlijkse renteopbrengsten in payment. Andere renten waren in oudgeld of in gouden munten gerekend. Evenals renten in natura waren die ogenschijnlijk waardevast. Dit geldt ook voor het merendeel van de jaarlijkse opbrengsten uit onroerend goed, voorzover die al niet in de renten zijn opgenomen.

Ten aanzien van de waardeanalyse wordt de volgende aanpak voorgesteld:

- In de eerste plaats moet onderzocht worden of muntverzwakking tot aantasting van de koopkracht van de nominale munt leidde. Dit is in belangrijke mate afhankelijk van de prijsontwikkeling van zilver. Omdat concrete of betrouwbare gegevens hierover moeilijk te verkrijgen zijn is als substituut de koopkrachtontwikkeling van de nominale munt gemeten. Dit is gedaan met behulp van door anderen verrichte prijsstudies van levensbehoeften.
- Een tweede belangrijk punt is het meten van het waardeverloop van payment. Een goed hulpmiddel hierbij is het overzicht van de ontwikkelingsgang van het payment brabants in de oude groot vlaams, zoals gedemonstreerd in paragraaf 6.6.5, tabel 6.7.
- Als derde punt moet vastgesteld worden in hoeverre de ratio tussen goud en zilver veranderde. Een van de instrumenten die soms bij monetaire politiek werd ingezet, was tijdelijke onder- of overwaardering van zilver ten opzichte van goud. Het kan zijn dat voor een bepaalde periode meetwaarden bij het bepalen van muntverzwakking door deze politiek gecorrigeerd moeten worden. Voor deze exercitie wordt de hulp ingeroepen van grafiek 6.8, die verderop getoond wordt in deze paragraaf. Met behulp van deze grafiek moet het mogelijk zijn de structurele ontwikkeling van de genoemde ratio vast te stellen en tijdelijke verstoringen te elimineren.

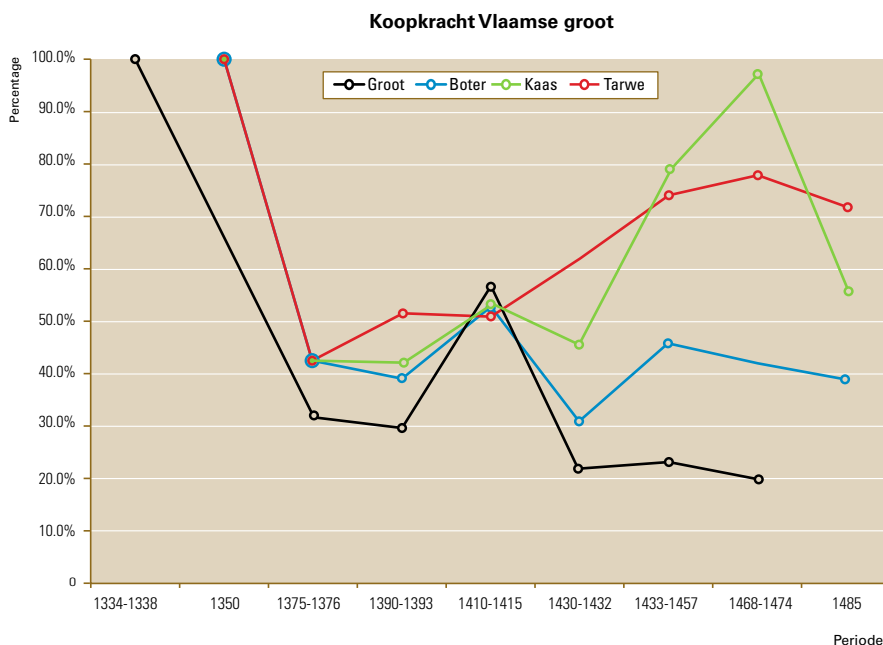
Wat het eerste punt van de waardeanalyse betreft, beschikken wij helaas niet over koopkrachtmetingen van de Brabantse munt in de veertiende eeuw. In de voorgaande paragrafen is al genoemd dat oorkonden van emissies van Brabantse munten in de veertiende eeuw eveneens voor een groot deel ontbreken. Voor het Vlaamse muntwezen ligt dit anders.

Vlaamse muntoorkonden zijn in overvloed aanwezig. Mede aan de hand daarvan produceerde Munro in 1988 en 1989 enkele tabellen met gegevens over de koopkracht van Vlaamse munten.³⁸¹ Die komen goed van pas bij het onderzoek naar de monetaire situatie in Brabant. Zoals in de vorige paragrafen is aangetoond, werd het Brabantse muntwezen in de veertiende eeuw immers in belangrijke mate bepaald door de ontwikkeling van de Vlaamse munt. Dit gold zeker voor de periode na 1337-1339. Het gebruik van Vlaamse monetaire gegevens is naar mijn mening geoorloofd voor toepassingen op Brabantse waardeanalyses. Ik heb de Vlaamse gegevens van Munro opnieuw gerangschikt en toegespitst op mijn onderzoek. Daarbij is eerst vastgesteld of de verzwakking van de dubbele milt, de kwart groot en de groot – vlaamse munten – in indexcijfers uitgedrukt hetzelfde beeld geven. Vervolgens is de koopkracht van de groot vlaams gemeten in boter, kaas en tarwe. Een en ander is samengevat in een tabel, die hiernaast ook grafisch wordt weergegeven:

Koopkracht Vlaamse munten									
Periode	Zilvergehalte Vlaamse munten						Koopkracht groot		
	dubbele milt (1/12 groot)		kwart groot		groot		boter	kaas	tarwe
	gram	index	gram	index	gram	index	index	index	index
1334-1338	0.13	100%	0.871	100%	3.48	100%			
1350							100%	100%	100%
1375-1376	0.059	45%			1.11	32%	43%	43%	43%
1389	0.041	32%			0.78	22%			
1390-1393	0.053	41%			1.03	30%	39%	42%	52%
1410-1415			0.283	32%	1.97	57%	53%	53%	51%
1419-1428	0.041	32%	0.195	22%	0.86	25%			
1430-1432	0.036	28%	0.181	21%	0.76	22%	31%	46%	62%
1433-1457	0.045	35%	0.187	21%	0.81	23%	46%	79%	74%
1457-1458	0.041	32%			0.81	23%			
1466-1467	0.041	32%	0.169	19%	0.71	20%			
1468-1476	0.04	31%	0.161	18%	0.69	20%	42%	97%	78%
1477-1482	0.03	23%	0.126	14%	0.61	18%			
1482-1484	0.025	19%	0.112	13%	0.49	14%			
1485							39%	57%	72%

Gewichten 1350: 0.93 kg 2.33 kg 3.57 kg

Tabel 6.14. Zilvergehalte van Vlaamse munten en koopkracht van de groot vlaams, gemeten in boter, kaas en tarwe. Bewerkte gegevens uit Munro, 'Petty Coinage', 47-56, Tables 1, 2, 4 en 5.



Grafiek 6.5. Indexen van de ontwikkeling van het zilvergewicht van de groot vlaams en zijn koopkracht gemeten in boter, kaas en tarwe 1334/38-1485.
Bewerkte gegevens uit Munro, 'Petty Coinage', 47-56, Tables 1, 2, 4 en 5.

Het blijft een beetje passen en meten, maar uit de tabel en de grafiek valt toch wel een en ander af te lezen. In de eerste plaats geeft de tabel aan dat de indexcijfers van het zilvergehalte van de dubbele milt, de kwart groot en de groot – de munten payment – niet ver uiteenlopen. We kunnen dus verder werken met alleen de groot, als grootste representant van het payment. De grafiek geeft aan dat het zilvergehalte en de koopkracht van de groot vlaams door de Franse fiscale muntverzwakkingen tussen 1334/1338 en 1375/1376 dramatisch verminderden. De sterk verminderde hoeveelheid zilver van de groot vlaams werd toen kennelijk niet gecorrigeerd door een gestegen zilverprijs. Daarna trad een periode van stabilisatie in tot ongeveer 1410, toen het zilvergehalte van de groot weer begon te stijgen en daarmee de koopkracht in de aangegeven producten. Van 1410 tot rond 1430 trad opnieuw muntverzwakking op, die nu weer gepaard ging met verlies aan koopkracht. Daarna stabiliseerde het zilvergehalte zich, terwijl de koopkracht zelfs steeg. Dit duidt op een stijgen van de zilverprijs, dat tot in de jaren 1460 aanhield. Samenvattend trad vanaf 1370 gedurende ongeveer honderd jaar schaarste aan edelmetaal op, waarbij het zilvergewicht van de groot met een derde verminderde, terwijl de koopkracht van de groot vlaams zich gemiddeld herstelde.³⁸² Goud werd ook schaars, daarom veranderde de ratio goud/zilver in deze periode niet.³⁸³ Een dergelijke situatie deed zich ook in Brabant voor. Ook daar zien we dat het zilvergehalte van de groot en kleinere pasmunt daalde.³⁸⁴ Uit de prijsstudies van Van der Wee voor de veertiende eeuw en van Verlinden en Craeybeckx voor de vijftiende eeuw, die beide

381 Munro, 'Deflation' (1988); Munro, 'Petty Coinage', 47-56.

382 Munro, 'Petty Coinage', 47 (table 1).

383 Zie de hierboven getoonde goud/zilververhouding in grafiek 6.8.

384 Zie tabel 6.7.

ook door Munro gebruikt zijn, blijkt inderdaad dat in Brabant de koopkracht van de penning brabants niet verminderde.³⁸⁵ Omdat in Brabant de muntverzwakking gemiddeld groter was dan in Vlaanderen, zal vergrote koopkracht van de groot payment brabants mogelijk niet plaatsgevonden hebben.

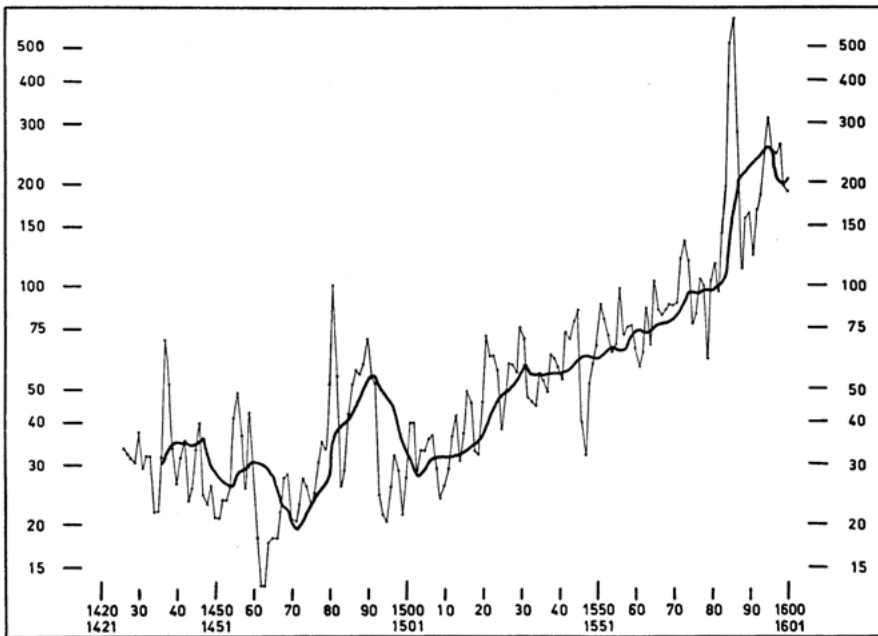
Wat betekenen deze waarnemingen? Zoals gezegd had de Franse muntverzwakking tijdens de eerste decennia van de Honderdjarige Oorlog een fiscaal karakter. Een verzwakte munt bij ongewijzigde zilverprijs – de ratio goud/zilver veranderde immers niet – betekende uitholling van de koopkracht. Dit was al eerder gebeurd, daarom hadden tot 1340 de meeste geldrenten waardereferenties aan de oude groot tournois. Toen deze munt in 1337 zelf aan fiscale verzwakking onderhevig was werd een nieuwe referentie gezocht en gevonden in een lokale groot, die echter door de werking van Gresham na enige tijd deprecieerde. Deze afwaardering leidde tot inflatie. Er moesten meer van dezelfde nominale muntjes op tafel gelegd worden om hetzelfde pakket goederen te kunnen kopen.

In de jaren zestig van de veertiende eeuw werd schaarste aan edelmetaal al voelbaar. Onder invloed daarvan verzwakte de munt opnieuw, maar deze verzwakking betekende geen uitholling van koopkracht van de munt, want door de optredende schaarste van zilver ging de prijs daarvan omhoog. Goud werd ook allengs schaarser. Om die reden traden geen grote wijzigingen op in de waardeverhouding met zilver. Door deze ontwikkelingen werden renten die in payment waren gefraseerd niet in koopkracht aangetast. Dit is volgens mij de verklaring waarom de geldrenten, die nog overeengekomen werden in penningen of grotere munten, in de decennia na 1370 geen waardereferenties hadden. Hiermee kunnen de vraagtekens, die in paragraaf 6.6.5 gezet werden achter het gebruik in cijnsvereenkomsten van nominale waarde aanduidingen in payment zonder waardereferenties, weggehaald worden. Voorts waren de schaarse geldrenten, die sinds de tweede helft van de veertiende eeuw in gouden munt werden overeengekomen, min of meer waardevast.

Het is erg moeilijk bij deze complexe omstandigheden conclusies te trekken ten aanzien van waarde aanduidingen in renten. Gesteld zou kunnen worden dat het vertrouwen in rekenwaarden van munten aanvankelijk rond het midden van de veertiende eeuw beschaamd werd door fiscale muntverzwakking, dat daarna muntverzwakking continueerde, maar dat de koopkracht niet aangetast werd, waardoor waardereferenties achterwege bleven en dat ten slotte vanaf de jaren 1370 monetaire contractie inzette, waardoor rekenwaarden van munten helemaal niet meer gehanteerd werden. Vooral het laatste gedrag, dat op een revolutionaire omslag lijkt, is niet waarschijnlijk. De waarschijnlijkheid wordt groter bij de aanname dat monetaire contractie wellicht al eerder ingezet was. Hierbij wordt meteen een andere mening verworpen, namelijk dat het gebruik van klinkende munt op het platteland tot de monetaire contractie niet gebruikelijk was. Bij de meeste boeren werd het grote geld niet dagelijks gebruikt, maar besteed aan aankoop van grondstoffen en investeringen, waarbij zowel door debiteuren als crediteuren in ruime mate uitstel van betaling werd verleend of in termijnen betaling plaatsvond. Hierdoor bleef het geld in de kast liggen, alleen bij de jaarlijkse saldovereffening kwam het eruit.³⁸⁶ Het geld was er dus wel, daarom werden door meer welvarende plattelanders bij cijnsvereenkomsten rekenwaarden van muntgeld gebruikt. De grote massa dagloners kwam dagelijks in aanraking met het kleine muntgeld, pasmuntjes waarmee het loon werd uitbetaald, die vervolgens gelijk besteed werden aan levensonderhoud.³⁸⁷

Een 'vloeiende' samengestelde conclusie is derhalve dat als gevolg van de voortdurende aanpassing van payment het vertrouwen in het gebruik van de rekenwaarde daarvan in de tweede helft van de veertiende eeuw afbrokkelde, en vervolgens nagenoeg verdween toen monetaire contractie algemene vorm aannam. Door de monetaire contractie, die zich sinds de jaren 1370 als gevolg van de 'bullion famine' manifesteerde, kreeg het beschaamde vertrouwen geen kans zich te herstellen. In de reconstructie van de groei van het vermogen van de grootschalige Graafse armeninstellingen zien we dan ook de reeds eerder besproken massale omschakeling naar roggerenten.

Het behoud van koopkracht van de Brabantse munt in de vijftiende eeuw is ook zichtbaar in de bekende publicatie van Verlinden en Craeybeckx over de prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant van de vijftiende tot de achttiende eeuw en in het onderzoek naar de levensstandaard in Antwerpen in de vijftiende en zestiende eeuw.³⁸⁸ Uit deze studies worden hieronder twee grafieken met de roggeprijs in penningen brabants per vierdel rogge van 1424 tot 1600 getoond:³⁸⁹



5. - Antwerpen — Anvers

— Prijs van rogge per vierdel in den. Brabants — *Prix du quartier de seigle en deniers de Brabant (1426-1600)*

— Elfjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden (op basis van het beschouwde jaar van de tien jaren er voor) — *Moyennes mobiles calculées sur la base de l'année considérée et des dix années précédentes*

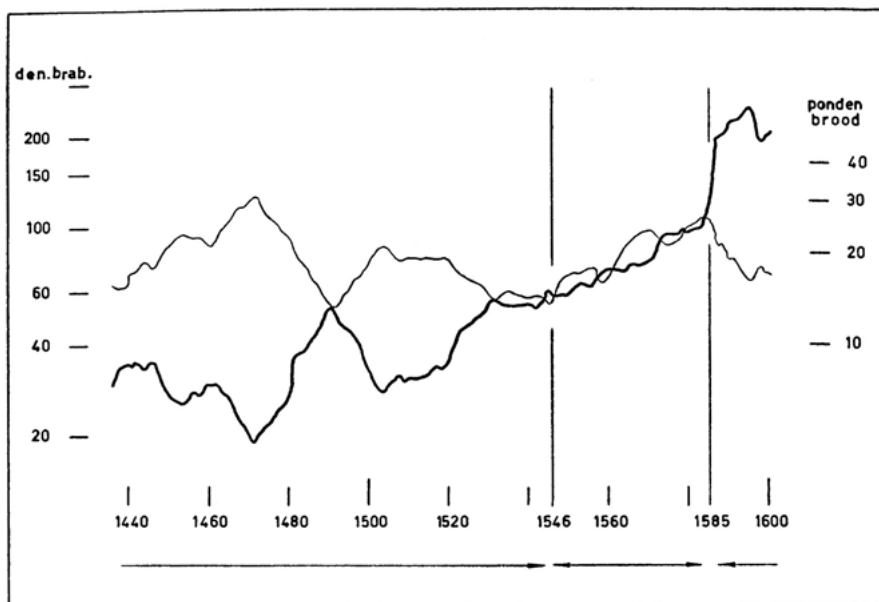
385 Van der Wee, *The growth*; Verlinden en Craeybeckx, *Dokumenten*.

386 Schofield, 'Access to credit', 114-115; Dyer, 'Peasants and coins', 31, 43.

387 Dyer, 'Peasants and coins', 42.

388 Verlinden en Craeybeckx, *Dokumenten*; Scholliers, *De levensstandaard*.

389 Scholliers, *De levensstandaard*, 229.



23. ——— Eeuwbeeweging van de roggeprijs in den. br. per viertel (1440-1600) — *Mouvement de longue durée du prix du seigle en den. br. par viertel.*
 ——— Eeuwbeeweging van de koopkracht van het diendersloon in ponden roggebrood — *Mouvement de longue durée du pouvoir d'achat du revenu journalier de l'aide-maçon en livres de pain de seigle („ponden brood“).*

Grafieken 6.6 en 6.7. De ontwikkeling van de prijs van rogge in Brabant 1426-1600 uitgedrukt in penningen brabantse.
 Bronnen: Verlinden en Craeybeckx, *Dokumenten*, 537 en Scholliers, *De levensstandaard*, 251.

Uit deze grafieken mag geconcludeerd worden dat pas na 1470 door prijsstijging van rogge daling van koopkracht van de penning brabantse optrad. Dit verschijnsel correspondeert met het eerder getoonde beeld van Vlaanderen. Ook voor andere producten van levensonderhoud levert de studie van Scholliers geen wezenlijk ander beeld op.

Voor de berekening van het effect van de monetaire problematiek op de waarde van het vermogen van de Graafse armenfondsen is de volgende stap de berekening van de waardedaling van geldrechten in payment gedurende de periode dat de koopkracht van de penning payment inzakte. We hebben het dan over de periode vanaf het einde van de dertiende eeuw tot circa 1360/1370. Hiervoor zijn de volgende gegevens gebruikt:

- De koersontwikkeling van de penning payment brabantse ten opzichte van de groot vlaams (zie tabel 6.7). Deze informatie is louter illustratief.
- De daling van het zilvergewicht van de groot brabantse; het aantal grammen fijn zilver van de groot brabantse komt uit bijlage 6.11. Deze info dient als rekenbasis.
- De nominale waarde van door de armenfondsen verworven renten in payment. Dit gegeven komt uit bijlage 5.2.1. Ook deze info dient als rekenbasis.

Aan de hand van deze gegevens kan voor iedere periode het gewicht aan fijn zilver uit de verkregen renten payment berekend worden. Bijvoorbeeld voor de periode 1300-1317:

$$3,40 \times 6,5 \times 240/16 = 331,5 \text{ gr.}$$

	penningen payment in groot vlaams rekenmunt	grammen fijn zilver groot brabant. courant geld	jaarl. rente £ payment rekenmunt (afgerond)	grammen fijn zilver
1291-1300	12	3,79 gr	£ 0,5	3,80 gr
1300-1317	18	3,40 gr	£ 6,5	331,50 gr
1317-1347	24	2,37 gr	£ 18,-	639,90 gr
1347-1354	48	1,75 gr	£ 47,-	1.233,75 gr
1354-1370	99½	0,81 gr	£ 60,-	729,00 gr
>1370		0,71 gr		
Totaal			£132,-	2.937,95 gr
1370				1.405,80 gr (47,8%)
1370: $(0,71 \times 132 \times 240/16) = 1.405,8 = 47,8\%$ van 2.937,95 gram fijn zilver				

Tabel 6.15. Berekening verzwakking rekenmunt penning payment brabant 1291 tot >1370.

De rekenexercitie geeft aan dat het totaal van de nominale waarde van de jaarrenten in payment uit de aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen over het tijdvak 1291-1370 132 pond penningen was en dat dit een oorspronkelijke hoeveelheid fijn zilver van 2.937,95 gram vertegenwoordigde. In 1370 was deze hoeveelheid gezakt tot 1.405,8 gram fijn zilver. Dit is afgerond nog 48% van de oorspronkelijke hoeveelheid. Benadrukt wordt dat dit percentage de uitkomst is van de gekozen rekenwijze. De uitkomst heeft daardoor veel meer indicatieve dan absolute waarde.

De volgende vraag die gesteld moet worden is of zilver schaars werd en daardoor duurder in termen van goud. Hiermee beschouw ik goud dus als een betere waardereferentie dan zilver, tenzij schaarser worden van dit edelmetaal gelijke tred hield met zilver. De markt placht de omzetting van zilveren munten tegen grotere nominale eenheden in goud met een korting te doen.³⁹⁰ De goud/zilververhoudingen sinds 1300 in Trier en Koblenz, Vlaanderen en de Lage Landen en Keulen zijn in bijlage 6.13 weergegeven.³⁹¹

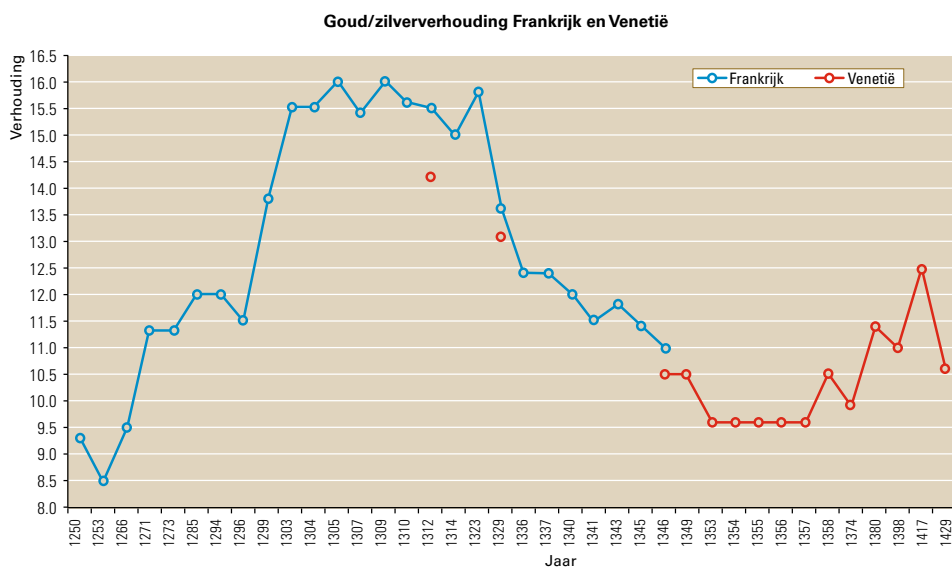
Het in paragraaf 5.4.4 gegeven citaat van Von Stromer ten aanzien van de marktbeheersing van edelmetaal door Noord-Duitse en Noord-Italiaanse financiële grootmachten en de Hanze zou misschien de indruk kunnen wekken dat schaarste van goud en zilver altijd gelijktijdig optraden. Zonder in detail te treden stel ik hier dat dat niet altijd het geval was. Dat is een van de redenen waarom de waardeverhouding van goud ten opzichte van zilver fluctueerde. Deze fluctuaties worden tot uitdrukking gebracht in de hierna volgende grafiek. De grafiek is samengesteld aan de hand van publicaties over goud/zilver ratio's van Spufford.³⁹² De ontwikkeling na 1300 kan getoetst worden aan de hand van de hierboven aangegeven data.

De wijzigingen in de ratio tussen goud en zilver bevestigen tevens, dat ondanks het tegelijkertijd in gebruik zijn van gouden en zilveren munten, in de middeleeuwen in de Zuidelijke Nederlanden geen bimetalieke standaard functioneerde; goud en zilver fungeerden bij prijschommelingen of bij schaarste niet of nauwelijks als substituten.

³⁹⁰ Rössner, 'Bad Money', 95.

³⁹¹ Weisenstein, *Das kurtrierische Münz- und Geldwesen*, 343-344; Voor Vlaanderen en de Lage Landen: zie hoofdstuk 5 voor mijn berekeningen van de goud/zilver ratio's aan de hand van gegevens uit Munro, 'Wage stickiness', 235-236 (Table 3).

³⁹² Spufford, *Money*, 272, graph II (Frankrijk) en *Handbook*, lxiii, table II (Venetië).



Grafiek 6.8. De waardeverhouding goud en zilver in gr. in Frankrijk en Venetië 1250-1429.

Belangrijk voor de huidige paragraaf is de onderkenning dat juist in de jaren dat de behoefte aan zilveren munten sterk groeide, zilver schaarser werd. Zoals aangetoond had dit sinds het begin van de veertiende eeuw grote invloed op de hoeveelheid in circulatie gebrachte munten en op het gehalte van zilveren munten.

Uit de grafiek valt op te maken dat in de jaren twintig van de veertiende eeuw zilver duurder werd in goud uitgedrukt. Dit is dus in de periode dat in Vlaanderen en Brabant de groot aan het payment werd toegevoegd. Deze ontwikkeling hield aan tot circa 1350. Daarna werd goud geleidelijk weer waardevoller in termen van zilver. Goud en zilver ontwikkelden zich sinds het einde van de jaren 1350 trendmatig naar een ratio van rond de elf.³⁹³ De verhoudingscijfers geven ook aan dat per jaar lokale verschillen konden bestaan, maar dat de trend gelijk was. Dit betekent dat de waardedaling van de oorspronkelijke goudwaarde van de geldrenten payment ongeveer overeen moet komen met die van zilver. In de rekentabel hieronder wordt dat nog eens gecontroleerd:

	nominale waarde payment	gram zilver	gemiddelde koers goud/zilver	gram goud payment
1291-1300	£ 0,5	3,8	12,3	0,31
1300-1317	£ 6,5	331,5	15,6	21,25
1317-1347	£ 18,-	639,9	12,4	51,60
1347-1354	£ 47,-	1.233,75	10,0	123,37
1354-1370	£ 60,-	729,0	10,0	72,90
totaal	£ 132,-	2.937,95		269,43
>1370		1.405,8	10,6	132,62
		47,8%		49,2%

Tabel 6.16. Vergelijking oorspronkelijke goudwaarde geldrenten met goudwaarde na 1370.

Dit overzichtje geeft aan dat de renten bij verkrijging een goudwaarde hadden van 269,43 gram, waarvan na 1370 nog 132,62 gram, ofwel 49,2% over was. Dit correspondeert dus nagenoeg met het overgebleven zilvergewicht van de renten in procenten van de oorspronkelijke hoeveelheid zilver (47,8%). In hoofdstuk 7 wordt daarom in het kader van het meten van de kwetsbaarheid van het vermogen van de armeninstellingen, 1370 als vertrekpunt gehanteerd voor verdere waardeanalyses van geldrenten.

6.7.1 Conclusies

De analyses in deze paragraaf duiden op enkele zaken die van fundamenteel belang zijn voor het onderzoek. In de eerste plaats is geconstateerd dat de muntverzwakkingen tot in de jaren 1370 leidden tot koopkrachtverlies, terwijl gemiddeld de latere verzwakkingen tot de jaren 1470 neutraal waren. Dit heeft te maken met de stijging van de prijs van zilver, dat sinds het midden van de veertiende eeuw schaarser werd. Dit gold uiteindelijk ook voor goud waardoor de goud/zilver ratio zich trendmatig naar circa elf ontwikkelde.

In de tweede plaats kon berekend worden dat de verzwakkingen die door inflatie gevolgd werden een negatieve uitwerking hadden op de waarde van renten in payment. Door de inflatie ging circa 52% van de zilverwaarde van het tot 1370 geaccumuleerde rentevermogen in payment verloren.

6.8 WAARDEBESCHOUWINGEN RENTEVERMOGEN IN OUDGELD

Als volgende stap zal aangetoond worden dat door de monetaire ontwikkelingen in de vijftiende en zestiende eeuw niet alleen de waarde van het rentevermogen in payment maar ook in oudgeld aangetast werd. Dit moet in ieder geval gebeurd zijn door de koersfixatie van rond 1357, waarbij payment in een vaste verhouding van 3 : 1 met oudgeld kwam te staan. Bij een verdere waardedaling van payment werd de waarde van oudgeld proportioneel meegezogen. De oorspronkelijke koppeling of referentie aan de oude penning van 1/16 oude groot werd door de toevoeging van de groot brabantse aan het payment immers losgelaten. Wat betekende dit ten aanzien van de goudwaarde van renten in oudgeld? Dit kan als volgt berekend worden:

De zilverwaarde van de penning met waardereferentie was rond 1360 nog 1/16 van 4,04 gram fijn zilver, ofwel afgerond een kwart gram. Het nominale bedrag aan oudgeld was rond 1358 ruim 93 pond. Dit betekende een hoeveelheid fijn zilver van 93×240 penningen $\times \frac{1}{4}$ gram zilver = 5.580 gram rond 1358. Ongeveer honderd jaar later, bijvoorbeeld in 1434, konden hiervoor 6.888 groten geslagen worden.³⁹⁴ Dit betekent in goud ongeveer 172 goudgulden van 40 groten.³⁹⁵ De officiële koers pond altgeld/goudgulden volgens de rekeningen van 1450 van het gasthuis te Grave was 1,3.³⁹⁶ Dit betekent $93 \text{ pond} : 1,3 \text{ goudgulden} = 71\frac{1}{2}$ goudgulden. Door de fixatie aan payment ging dus van oudgeld in nog geen honderd jaar 100 gulden of bijna 60% aan rekenwaarde in goud verloren. Hoe kan het bestaan dat zoveel verlies optrad? Was er iets mis met de koers van altgeld/goudgulden

393 Voor een overzicht van de trendmatige ontwikkeling van de ratio goud/zilver in de vijftiende en zestiende eeuw in de Bourgondische Nederlanden wordt verwezen naar bijlage 6.14. De trendlijn beweegt zich tussen 11 en 12. Dit gold ook voor de goud/zilververhouding in Keulen. Metz, *Geld*, 80-81, 366-379, Tabelle A3.

394 Een groot had in 1434 een gewicht van 1,70 gram met een zilveragehalte van 47,9 %, ofwel 0,81 gram. $5.580 \text{ gram} : 0,81 \text{ gram} = 6.888$ groten. Voor 1466 gold voor de groot een gehalte van 0,70 gram. Van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, nr. 10-1.

395 We houden in deze berekeningsmethode geen rekening met een eventueel verschil tussen de productiekosten van gouden en zilveren munten.

396 Archief van het Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekening 1450/1451. $39\text{€altgeld} = 59$ arnhemse gulden. 1 rijmse gulden = 2 arnhemse gulden. Koers altgeld/rijnse gulden derhalve $39/29\frac{1}{2} = 1,32$.

in 1450 of werd toen iets anders verstaan onder altgeld? Bij deze vraagstelling moeten nog twee factoren in ogenschouw genomen worden: in hoeverre weken rond het midden van de veertiende en de vijftiende eeuw de rekenwaarden goudgulden/groot af van de werkelijke koers en hoe was het verloop van de goud/zilver ratio tot circa 1450? Ten aanzien van het eerste beschik ik over onvoldoende gegevens; wat de ratio betreft: rond 1350 was die circa tien, honderd jaar later elf. Goud was toen dus 10% in zilverwaarde gestegen. Voor de verklaring van het resterend verlies van 50% zijn we op zoek gegaan naar gegevens rond de ontwikkeling van oudgeld. De oplossing wordt gegeven door de stadsrekeningen van Mechelen. Peeters onderzocht in 1980 de ontwikkeling van de rekeningmunt, door hem toen ‘rekenmunt’ genoemd.³⁹⁷

6.8.1 De absorptie van oud oudgeld door nieuw oudgeld

Dat er iets gebeurd is met de waarde van oudgeld kan het beste geïllustreerd worden door de stuiverwaarden van oudgeld van 1300 en van de vijftiende eeuw met elkaar te vergelijken. Hiervoor gebruiken we de al genoemde cijnsregisters van de Sint-Elisabethkerk te Grave, de stadsrekeningen en de rekeningen van het Sint-Catharinagasthuis te Grave uit de vijftiende eeuw. In deze rekeningen werd oudgeld ‘altgeld’ genoemd.

Stuiverwaarden van ‘oud’ oudgeld volgens cijnsregisters Sint-Elisabethkerk Grave:

1300 1 pond oudgeld vlaams = 31 stuivers;³⁹⁸
 1300 1 pond oudgeld 15 groten van 16 zwarte penningen tournoois = 27½ stuiver;³⁹⁹

‘nieuw’ altgeld:

>1423 1 pond ‘vlems gelt, is een pondt altz, ad xv alde vlemsch’ = 11-12 stuivers;⁴⁰⁰

Stuiverwaarden van ‘nieuw’ altgeld volgens Graafse rekeningen uit de vijftiende eeuw:

1425 1 pond altgeld = 11,25 stuiver (36% en 41% van resp. 31 en 27½ stuiver);⁴⁰¹
 1450 1 pond altgeld = 11,9 stuiver (38% en 43% van resp. 31 en 27½ stuiver);⁴⁰²
 1470 1 pond altgeld = 11,5 stuiver (37% en 42% van resp. 31 en 27½ stuiver);⁴⁰³
 1450 1 pond altgeld = 15 oude vlaams = 11.8 stuiver (stadsrekeningen Grave);⁴⁰⁴
 1450 1 pond altgeld = 15 oude vlaams = 12 of 12½ stuiver (gasthuis Grave);⁴⁰⁵

Tabel 6.17. Stuiverwaarden van oud en nieuw oudgeld.

De ponden oudgeld van 1300 met een waarde van respectievelijk 31 en 27½ stuiver waren in de stadsrekeningen van Grave vanaf 1423 nog maar 11 tot 12 stuivers waard. Dit is een waardedaling van ruim 60%! Dit klopt derhalve met de berekening van het verlies aan goudwaarde. Hoe bestaat het dat waardevast geld zo uitgehoud werd? Welke factoren droegen bij aan dit proces van waardeabsorptie? Om deze vraag te kunnen beantwoorden volgt een kort relaas van de ontwikkeling van de rekenwaarde van de oude groot tournoois en Leuvens cijnsgeld en het ontstaan van nieuw oudgeld volgens de waanemingen die Peeters deed in de stadsrekeningen van Mechelen.⁴⁰⁶

De oude benaming oudgeld die refereerde aan het tijdperk van de groot tournoois, die inmiddels 'oude groot' genoemd werd, ging volgens de stadsrekeningen van Mechelen in 1414/1415 over op de groot vlaams, waarvan zes stuks of drie plakken in de oude groot gerekend werden. De groot vlaams was derhalve toen door de vroegere overschakeling op payment een stuk minder waard dan de oude groot tournoois. De groot oud leuvens en de schelling nieuw leuvens, het oude cijngeld, dat sinds 1394/1395 al in een vaste verhouding aan de groot vlaams geklonken was, ging in 1419/1420 in de rekenwaarde van zes groten vlaams of drie plakken mee.⁴⁰⁷ Hierdoor werd het werk van stadsadministrateurs vereenvoudigd. Door de gelijkschakeling aan de groot vlaams kwam het oude Leuvense rekengeld dus ook in een vaste verhouding met de groot payment vlaams te staan.⁴⁰⁸ Sinds 1423/1424 werd de plak 'groot oud' of 'oude vlems' genoemd en gerekend voor drie lichte groten brabant. Hieruit ontstond wederom de benaming oudgeld ten opzichte van payment en daarmee de oude waardetegenstelling van 3 : 1, maar nu in groten payment vlaams en brabant.⁴⁰⁹ Vandaar dat die een totaal andere rekenwaarde hadden dan het oorspronkelijke oudgeld en payment.

Door de overgang van het oude oudgeld in het nieuwe oudgeld werd alles payment, waardoor waardeverlies van het 'oude' oudgeld oprad. Dit waardeverlies is hierboven al berekend in gelijkwaardige stuivers op gemiddeld 60%. Dit correspondeert dus met het al eerder berekende verlies aan goudwaarde. De groot tournoois verdween van het toneel.

De hierboven geschetste gelijkschakeling van de oude groot tournoois en het oude Leuvense cijngeld aan de groot vlaams payment, die inmiddels nog maar een zesde van de oude groot waard was, vond niet alleen in het nog steeds op Brabant georiënteerde Mechelen plaats, maar vanaf de jaren 1433-1436 in heel Brabant, ook in Grave dat toen onder Gelderse invloed stond en in 's-Hertogenbosch. Mogelijk gaf niet iedereen in Grave zijn oude rechten prijs: volgens een register van renten van 1565 werd door het kapittel van de Sint-Elisabethkerk te Grave nog wel gerekend met oude waarden: 'een lb tournoiss, is een pondt altz gelts, ad xv alden groten'. Het 'oude' pond oudgeld bleef daar in gebruik naast het nieuwe 'pondt altz, ad xv alde vlemsch'.⁴¹⁰ Kappelhof signaleerde de koppeling van oudgeld aan payment aan de hand van het oudste manuaal (1435) van het Bossche Geefhuys, maar kon met de hem ter beschikking staande gegevens de juiste toedracht niet reconstrueren.⁴¹¹

397 Peeters, 'De rekenmunt', 103-156.

398 BHC Grave 7054, Kapittel Sint-Elisabeth IIIA, folio 266 (tweede helft veertiende eeuw met latere aanvullingen), zie bijlage 5.8.2, p 1. Zie ook paragrafen 6.6.1.3. en 6.6.2.3.

399 BHC Grave 7054, Kapittel Sint-Elisabeth IIA, folio 266 (tweede helft veertiende eeuw met latere aanvullingen), zie bijlage 5.8.2, p 2.

400 BHC Grave, Archief Walter, Kapittel Sint-Elisabethkerk, nr. 6a (1565), zie bijlage 5.8.2, p 21.

401 BHC, nr. 217, Stadsrekeningen Grave 1425, 1 pond altgeld = 135 grootkens, 1 rijnsse gulden van 20 stuivers = 240 grootkens = 12 grootkens per stuiver. 135/12 = 11¼ stuiver. Zie bijlage 7.0.

402 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 290, rekeningen van het gasthuis 1450/1451, 1 pond altgeld = 390 grootkens, 1 stuiver = 32 4/5 grootken, 390/32,8 = 11,9 stuiver. Zie bijlage 7.0.

403 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 290, rekeningen van het gasthuis 1470/1471, 1 pond altgeld = 420 grootkens, 1 stuiver = 36 2/5 grootken, 420/36,4 = 11½ stuiver. Zie bijlage 7.0.

404 BHC, nr. 218, Stadsrekeningen Grave 1450-1482. De stuiver is berekend in grootkens van 1/20 rijnsse gulden. Zie bijlage 7.0.

405 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 290, rekeningen van het gasthuis 1450/1451. Stuiverwaarde afgeleid van 624 en 650 grootkens per rijnsse gulden van 20 stuivers en 390 grootkens per pond altgeld van 15 oude vlems. Zie bijlage 7.0.

406 Peeters, 'De rekenmunt'.

407 Peeters, 'De rekenmunt', 132-133.

408 Peeters, 'De rekenmunt', 133, 144-146.

409 Peeters, 'De rekenmunt', 134-135.

410 BHC, archief Walter, nr. 6a. Renten van het kapittel van de Sint-Elisabethkerk door Roleff van Dael, 1565. 1 Deel. Zie bijlage 5.8.2, p 21.

411 Kappelhof, *Dukaten*, 27.

Peeters heeft een verklaring voor de absorptie van oud in nieuw oudgeld. Hij beweert dat sinds het einde van de dertiende eeuw de gestegen hoeveelheid munten grote inflatoire consequenties gaf, waardoor bij de vastlegging van financiële rechten de waardereferentie aan de waardevaste oude groot werd gebruikt. Dit begrijpen we. Hij vervolgt: toen honderd jaar later sprake was van deflatie, werd de betaling van rechten in oudgeld een peperdure aangelegenheid. Dit gold vooral voor de meeste steden, die zich ten tijde van de hoogconjunctuur diep in de schulden gestoken hadden. Verlichting van de oude rekenmunt was daarom een welkome zaak, die bovendien gezien moet worden tegen de achtergrond van de revaluatiepolitiek, die ingezet werd door Filips de Stoute en afgerond bij de unificatie van Filips de Goede in 1434. Hij onderbouwt dit echter niet.⁴¹² Deze maatregelen lijken mij juridisch aanvechtbaar, zeker vanuit particulier standpunt. Was hier inderdaad sprake van willekeur door de overheid? Verder onderzoek valt buiten de casus, maar verdient wel aanbeveling.

6.8.2 Conclusies waardebeschouwing oudgeld en afsluitende opmerkingen

Uit het onderzoek naar de waardeverhoudingen tussen oudgeld in de veertiende en de vijftiende eeuw kwam vast te staan dat deze begrippen weliswaar dezelfde betekenis hebben, maar een geheel andere inhoud. Uit de stuiverwaarden van cijnsregisters van de Sint-Elisabethkerk bleek dat er een waardeverschil is van 60%. Aan de hand van de door Peeters bestudeerde rekeningmunt in de stadsrekeningen van Mechelen kon vastgesteld worden dat wellicht uit opportunistische overwegingen bij de honorering van oude cijnsvereenkomsten het waardebeeld dat zo typerend was voor de penning oudgeld – de oude groot tournoois – afgebroken werd en in 1414/1415 vervangen door de groot vlaams payment, welke configuratie sinds 1423/1424 ook oudgeld werd genoemd. Een dergelijke manoeuvre was ook uitgehaald ten aanzien van de oude cijzen in penningen leuvens.

In de vorige paragrafen is ook nog de vraag gesteld of het ten tijde van muntverzwakking voor weldoeners aantrekkelijk was geldrenten in penningen ‘ghenghe ende gheve’ (payment) aan armenfondsen te doneren. Met andere woorden: werd een goede daad verricht die steeds minder kostte? Tevens werd de vraag gesteld of het niet verstandig was, voorzover dat mogelijk was, om waardevaste roggewerpleningen om te zetten in geldrenten payment. We beschikken helaas niet over renteboeken uit deze periode. Slechts enkele van die registers zijn bewaard gebleven: van het geesthuis van de perioden 1468-1477 en circa 1560-circa 1620.⁴¹³ Deze jaren zijn veel later dan de zojuist besproken periode, we kunnen ze derhalve niet gebruiken om een antwoord op onze vraag te krijgen. We moeten voor een globale indicatie terug naar hoofdstuk 5 naar de paragraaf over de toetsing van de representativiteit van de aankomsttitels. Daar is gezegd dat de opbouw van het rentebestand uit de aankomsttitels redelijk spoort met het totaal van de overeenkomstige renten in de latere beschikbare rekeningen. Dit gold ook voor renten in payment. Met andere woorden: deze renten werden volgens mij niet op grote schaal afgelost. Dit was terecht, want zoals we inmiddels vastgesteld hebben, ging sinds het intreden van de ‘bullion famine’ verlaging van het zilvergehalte van payment niet gepaard met verlies aan koopkracht. Het antwoord op de eerste vraag luidt derhalve dat renten in payment niet ieder jaar goedkoper werden qua renteverplichting; het antwoord op de tweede vraag ligt op hetzelfde vlak: de ontwikkeling van payment ging in die tijd niet gepaard met verlies aan koopkracht, omzetting van rogge in payment had derhalve geen zin.

De hierboven genoemde situaties hebben alleen betrekking op trendmatige ontwikkelingen. Mocht men bij bepaalde geldontwaardingen proberen daar geld uit te slaan dan werd deze mogelijkheid ook wel geblokkeerd door de overheid. De overheid trad dan op als beschermer van de crediteur. In een renteregister van het kapittel van Sint-Elisabeth te Grave bevindt zich een ongedateerd afschrift van een muntordonnantie van Maximiliaan, waaruit opgemaakt kan worden dat de regering in verband met de muntrevaluatie van 1489 een stokje stak voor het benutten van zwak geld bij rentebetalingen en renteaflossingen. In de valuatie van 3 december 1489 is sprake van een tot de revaluatiemaatregel opgelopen zware geldontwaarding, waarvan de omvang nog eens extra onderstreept wordt door te stellen dat ‘alle andere gelt op dat derdedeel offt meer’ was ‘verlophen’.⁴¹⁴ Het schakelpunt voor de revaluatie was dus kennelijk bereikt. Zoals al vermeld was Maximiliaan in verband met de oorlogsprikelen met Frankrijk op forse fiscale muntverzwakking overgegaan. Na de vredesonderhandelingen werden op 14 december 1489 de koersen teruggebracht naar het niveau van 1466, wat neerkwam op een reductie (versterking) tot een derde.⁴¹⁵

In de valuatie van 10 april 1491 worden nogmaals de koersen vermeld waartegen geldrenten die vóór een bepaalde datum waren geconstitueerd betaald moesten worden.⁴¹⁶ In de muntordonnantie van 13 november 1491 worden ook lossingsvoorwaarden gegeven. Normaal konden renten tegen gevalueerd geld afgelost worden. Dit gold ook voor specifiek geld (‘sonderlinghe penninghen’).⁴¹⁷ In 1491 werd de ontvangende partij duidelijk in bescherming genomen: ‘Item dat nu voertaenen alle die voirseyde renten erfelick ende lyfftochten synder den voirseyde synt Jansmisse lxxxvii gecocht men sal moghen betalen den lope vander iarlixer renten metter werden van penninghen alsoemen die sou moghen lossen ende aff quiten offt mijt sulcken penninghen als cours hadden ten tijde vander constitutien der selver renten’.⁴¹⁸ Uit de verdere tekst blijkt dat dit gold voor alle renten: losrenten, korenrenten, erfrenten, lijfrenten en lijftocht. Deze bepalingen golden dus ook, ongeacht bepalingen in rentebrieven ‘dat die iaerlixer betalinghe ende oick die lossynghe als die ghebuerde soude gheschien in penninghen alsoe die in bursen loep hebben soudenthen tyde vander jaerlixer betalynghen offt lossynghe voerseyt’.⁴¹⁹

412 Peeters, ‘De rekenmunt’, 146.

413 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1178. In de jaren 1570 werd 1£ ‘autgelt’ volgens het register met 15 stuivers betaald en 1£ payment met 5 stuivers. Zie folio’s 134v, 139-140 en 154.

414 Bijlage 5.8.2, p 6.

415 Van Gelder, ‘De rekeningen’, 163; Van Gelder, ‘De muntpolitiek’, 48-49.

416 Bijlage 5.8.2, p 6-7.

417 In de Costumen van het Land van Cuijk staat dat voorzover rentebrieven in specifiek geld zijn genoteerd, lossing te allen tijde mag plaatsvinden tegen ‘ghevalueerde Brabants ghelde’. Christyn, *Costuymen* II, 983, XVI.

418 Bijlage 5.8.2, p 8.

419 Bijlage 5.8.2, p 8.

6.9 SAMENVATTING HOOFDSTUK 6

De aankomsttitels van de twee grootschalige Graafse armeninstellingen bevatten tot 1600 bijna vierhonderd geldrenten. Deze renten zijn op transactiemunt geïnventariseerd. Acht groepen met dominant voorkomende verschillende munt konden onderscheiden worden. De transactiemunten vloeiden voort uit macro-monetaire ontwikkelingen.

De uit de Keulse penning geëvolueerde penningen leuvens werden aan het eind van de dertiende eeuw als transactiemunt verdrongen door de verzwakte penning *tournois*, die in Brabant in een lokale uitvoering werd gebruikt. Deze zwarte penning gold als *payment* *brabants*. Circa 1300 werd deze penning ten behoeve van waardevaste monetaire fraseringen in cijnsovereenkomsten gefixeerd op zestien stuks in de Franse groot *tournois* of zijn gelijkwaardige lokale navolgingen. Deze fixatie werd waarschijnlijk ‘*pagement*’ of ‘*pagament*’ genoemd. Tegelijkertijd werd in Vlaanderen de penning *parisis* in de groot *tournois* op zestien stuks gefixeerd. Dit vastgezette Vlaamse *payment* werd rond het midden van de veertiende eeuw ‘*oudgeld*’ genoemd.

De rekenwaarde van de zwakker wordende zwarte penning *payment* *brabants* in de groot *tournois* liep sinds 1300 aanzienlijk op. De zwarte penning werd toen in navolging van Vlaanderen waarschijnlijk ook *mijt* genoemd. Toen Frankrijk in 1337 vlak voor het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog de groot *tournois* substantieel verzwakte, was het niet langer zinvol deze munt als waardereferentie te gebruiken, reden waarom Vlaanderen en Brabant een eigen groot als waardebeeld inzetten. Omdat het gewicht aan fijn zilver van deze munt onder invloed van Franse fiscale muntverzwakkingen steeds aangepast werd, was de groot feitelijk ook toegevoegd aan het *payment* dat tot dusver alleen uit de penning of (dubbele) *mijt* bestond.

In de Graafse cijnsovereenkomsten waren door de voorthollende devaluatie van de penning *payment* *brabants* dertig jaar lang bijna uitsluitend waardevaste monetaire fraseringen gebruikt, waarbij gerefereerd werd aan de fixaties van *payment* van 1300. Na 1340 schakelde men in de overeenkomsten massaal over op de penning *payment*. In de Graafse cijnsovereenkomsten werd de gangbare of courante waarde van het *payment* aangeduid als ‘*ghenghe ende gheve*’.

De groot *vlaams* werd door de economisch sterke positie van Vlaanderen ook de referentiemunt voor de penning *payment* *brabants*. Dit kon geruisloos gebeuren omdat de Brabantse en Vlaamse navolgingen van respectievelijk 1285 en begin 1300 van de groot *tournois* dezelfde waarde hadden. Door verzwakking werd de penning of *mijt* *brabants* in steeds grotere aantallen in de groot *vlaams* gerekend. Toen het aantal tot het drievoudige was opgelopen van de eerste fixatie van rond 1300 van zestien stuks in de groot *tournois* of diens gelijkwaardige lokale navolgingen, volgde in 1357 een nieuwe fixatie van 48 penningen in de groot *vlaams*. Hiermee was met het in de late middeleeuwen kennelijk nog steeds gangbare denken in dyadische tegenstellingen de realisatie van sterk ten opzichte van zwak in monetair opzicht bereikt.

Bij de fixatie van 1357 werd in Brabant de ‘*Vilvoordse groot*’ uitgeven die gelijkwaardig was aan de zwakker geworden groot *vlaams*. In Vlaanderen was sinds 1346 een nieuwe groot in gebruik genomen, die in latere koersoverzichten ‘*alde vlems*’ genoemd werd.⁴²⁰ De (alde) *vlems* was de *leeuwengroot* die door Lodewijk van Male van 1346 tot 1364 werd uitgegeven. De *alde vlems* werd later voor een stuiver gerekend.⁴²¹ In 1357 werd voor 1

stuiver 4 schelling penningen brabantse gerekend. Dit betekent dat een schelling payment brabantse gerekend werd voor $\frac{1}{4}$ stuiver of een oord stuiver.⁴²²

Rond het midden van de veertiende eeuw dook in cijnsvereenkomsten het begrip 'oudgeld' op. Dit werd gebruikt als aanduiding van de penning van 1300 waarvan er zestien in de groot tournoois of diens exacte lokale navolgingen werden gerekend. Oudgeld sloeg volgens latere cijnsregisters, waarin stuiverwaarden vermeld worden, op de Vlaamse fixatie die intussen de plaats van de Brabantse fixatie (pagement) had ingenomen. De referentiemunt, de groot tournoois of de toenmalige groot vlaams, werd geen oudgeld, maar 'oude groot' genoemd. Overeenkomsten, die waren uitgedrukt in andere hoeveelheden penningen in de oude groot, waren weliswaar waardevast, maar dan werd de transactiemunt niet oudgeld genoemd.

In de tweede helft van de veertiende eeuw verschenen de eerste gouden munten in Grave voor de nominale waarde-aanduiding in cijnsvereenkomsten. In de vijftiende en zestiende eeuw werd hiermee de penning verdrongen. De meest gebruikte gouden rekenmunten waren in chronologische volgorde de rijnsse gulden (tweede helft vijftiende en zestiende eeuw, de philippusgulden (eerste helft zestiende eeuw) en de brabantse gulden (tweede helft vijftiende eeuw en tweede helft zestiende eeuw). De rekenwaarden van deze gouden munten waren respectievelijk, 20, 24-25 en circa 20 en 34 stuivers. Opvallend is dat de omschakeling van de penning op de gouden munten nagenoeg zonder tussenkomst van grotere zilveren munten gebeurde. Het beeld dat uit de inventarisatie van dominante rekenmunten in Graafse cijnsvereenkomsten opdoemt, is gedeeltelijk getoetst met andere Brabantse gebieden. Globaal kan gesteld worden dat het Graafse beeld door de jaren heen overeenkomt met het Brabantse. Hoewel Grave met het Land van Cuijk van 1400 tot 1481 een Gelderse aangelegenheid was, vinden we dit op een enkele uitzondering na, niet terug in de transactiemunt van Graafse cijnsvereenkomsten.

Bij het onderzoek naar de middeleeuwse monetaire problematiek stelt zich ook de vraag welk effect die sorteerte op de fondsen van de twee grote armeninstellingen in Grave. De middeleeuwse muntproblematiek bestond grotendeels uit muntverzwakking. De geldontwaarding tot rond het midden van de veertiende eeuw had een fiscaal motief, terwijl globaal gesteld kan worden dat de verzwakkingen van 1370 tot 1460 een gevolg waren van schaarste aan edelmetaal. Voor het meten van het effect van beide verzwakkingen op de fondsen van de twee Graafse armeninstellingen zijn enkele meetmethoden ontwikkeld. Daarbij gold als uitgangspunt dat vermindering van gewicht aan fijn zilver alleen maar als verlies voor de fondsen aangemerkt zou mogen worden als die verzwakking met koopkrachtverlies gepaard was gegaan. Aan de hand van door Munro verzamelde gegevens over de Vlaamse munt bleek dit voor de periode van de fiscale muntverzwakkingen inderdaad het geval te zijn, maar voor de periode vanaf circa 1370 door schaarste aan edelmetaal niet.

420 BHC, Archief Walter, Kapittel Sint-Elisabethkerk Grave, nr 6a: 'Item – iiiii. sch payment facit enen alden vlemsch'. Zie ook bijlage 5.8.2, p 21.

421 Zie bijlage 5.8.2, p 2 en 21.

422 BHC, Archief Walter, Kapittel Sint-Elisabethkerk Grave, IIA, p 267 en Kapittel Sint-Elisabethkerk Grave, 6a: 'Item – i - sch altz is .iiii. sch payment off een blank' en 'Item – i – sch payment is een ort stuiver ...'. Zie ook bijlage 5.8.2., p 2 en 21.

In eerste instantie is daarom gekeken naar de uitholling van de zilverwaarde van geldrenten in payment gedurende de periode van fiscale muntverzwakking tot circa 1370. Wat was het totale jaarlijkse gewicht aan fijn zilver bij de verkrijging van renten in payment en wat was het jaarlijkse zilvergewicht van deze renten met dezelfde totale nominale waarde rond het midden van de veertiende eeuw, nadat een aantal zilverreducties had plaatsgevonden uit fiscale overwegingen? Op deze wijze kon een verlies aan zilver berekend worden van 52%. Het verlies aan gewicht in fijn zilver is ter controle vergeleken met het verlies aan goudwaarde. Het verlies aan payment uitgedrukt in goudwaarde was 51%. Sinds het einde van de jaren 1350 werd een trend ingezet naar gelijke schaarste van zilver en goud, met een vastere ratio van rond de elf.

In tweede instantie is naar de waarde van oudgeld gekeken. Omdat payment in een vaste verhouding tot oudgeld kwam te staan moest de waarde van dit laatste geld immers meegezogen zijn met de verzwakking van payment. De koppeling van payment aan oudgeld dateert van 1357. Daarom is de zilverwaarde van de rechten in goudgeld berekend die tot en met dat jaar verkregen waren. Vervolgens is gekeken hoeveel goudwaarde daarmee overeenkwam in hetzelfde jaar en in 1434. Van de goudwaarde van 1357 bleek bij een gelijkgebleven goud/zilver ratio 75 jaar later 60% verloren! Dit hoge percentage verlies vroeg om een nadere analyse.

De eerste opgave was de toetsing van de juistheid van de constatering. Die kon snel gedaan worden aan de hand van de oorspronkelijke stuiverwaarde van oudgeld en de stuiverwaarde van oudgeld in de rekeningen van de stad Grave en de Graafse armeninstellingen van de vijftiende eeuw. Na gebleken juistheid (de waarde daalde van circa 30 naar circa 12 stuivers) was de vraag of de vaste verhouding van oudgeld ten opzichte van payment de enige oorzaak was van het grote verlies aan goudwaarde van oudgeld. Uit verdere analyse kwam naar voren dat het begrip oudgeld of 'altgelt' in de rekeningen van de vijftiende eeuw feitelijk niets meer te maken had met het oude begrip oudgeld dat in aankomsttitels van de veertiende eeuw gebruikt werd. In het laatste decennium van de veertiende eeuw en de eerste twee decennia van de vijftiende eeuw verdween waardevast oudgeld stapsgewijs van het toneel en werd uiteindelijk omgezet in de groot vlaams die payment was. Dit omschakelingsproces bleek al in 1980 te zijn waargenomen door Peeters bij zijn bestudering van de stadsrekeningen van Mechelen, zonder dat hier overigens waardeanalyses aan werden verbonden. Met behulp van de stuiverwaarden in latere rentenregisters kon een en ander gekwantificeerd worden. De nominale waarde van cijnsovereenkomsten werd ongeacht de monetaire fraseringen sinds het einde van het eerste kwart van de vijftiende eeuw door stad en stedelijke instellingen tegen gangbare waarde afgehandeld. Wellicht werd deze gedragslijn ook door kerkelijke instellingen gevolgd, hoewel aanwijzingen bestaan dat oude rechten door deze instanties ook in stand gehouden werden. Misschien waren deze instanties betere hoeders van hun rechten. Is het toeval dat juist in registers van renten van het kapittel van Sint-Elisabeth in Grave ook oorkonden waren opgetekend die beschermend optraden bij monetaire manipulaties door de overheid? Als de gangbare waarde van munten uit politieke of fiscale overwegingen te zeer door muntautoriteiten werd aangetast, werden althans in de tweede helft van de vijftiende eeuw bij alle vormen van renten door de overheid maatregelen genomen ter bescherming van de rechthebbende partij. Bij muntverzwakking ten gevolge van schaarste aan edelmetaal waren dit soort maatregelen minder nodig, omdat dan, zoals we al gezien hebben, over het algemeen geen koopkrachtverlies optrad. Desondanks was

door toedoen van de overheid wel de waarde van oude rechten in oorspronkelijk oudgeld verloren gegaan door de 'geruisloze' substitutie in de groot vlaams, die payment was. De vraag is of deze bevoegdheid op hetzelfde vlak lag als de bevoegdheid van de vorst om de nominale waarde van een munt eenzijdig vast te stellen.⁴²³ Als deze vraag bevestigend beantwoord kan worden is hiermee wellicht de grootste muntdevaluatie uit de monetaire geschiedenis van de late middeleeuwen aangegeven!

⁴²³ Zie paragraaf 3.4.



Afb. 7.1. Pieter Coecke van Aelst (1502 Aalst- 1550 Brussel), De geldwisselaar en zijn vrouw, circa 1527. Gewassen tekening met bruine pen over sporen van zwarte stift. 17,3 x 18,0 cm. Collectie Museum Albertina, Wenen. Inv nr. 7852.

De kwetsbaarheid van het vermogen van de Graafse armeninstellingen in de vijftiende en zestiende eeuw

7.1 INLEIDING

In de vorige twee hoofdstukken is aan de hand van de aankomsttitels de vorming van het (geïnvesteed) vermogen van de armeninstellingen in Grave behandeld. In hoofdstuk 5 is op chronologische wijze aangegeven uit welke componenten het vermogen werd samengesteld. Wij hebben daarbij kunnen vaststellen dat macromonetaire ontwikkelingen de samenstelling van het vermogen beïnvloedden. In hoofdstuk 6 hebben we geconstateerd dat monetaire problematiek aan het einde van de dertiende eeuw en vooral in de eerste helft van de veertiende eeuw leidde tot het nauwkeuriger formuleren van financiële rechten, waarbij in Grave geldrenten ten behoeve van de armeninstellingen in bijvoorbeeld oude en nieuwe penningen leuvens, maar vooral in pagement, oudgeld en bepaalde aantallen penningen payment werden uitgedrukt. Dit had allemaal betrekking op zilvergeld. Verwijzingen en fixaties waren aanvankelijk een garantie voor waardevastheid. Dat gold ook voor een aantal gouden munten, maar die werden tot 1470 in Grave als waarde aanduiding van rechten van de armeninstellingen niet of nauwelijks gebruikt. We hebben aan het slot van hoofdstuk 6 de conclusie getrokken dat waarde vastheid van oudgeld verloren ging, omdat in de tweede helft van de veertiende eeuw de ontstane gefossiliseerde verhouding van oudgeld met payment en de introductie in de eerste helft van de vijftiende eeuw van het 'nieuwe oudgeld', feitelijk omzetting in payment betekende. Het 'oude oudgeld' hadden we geformuleerd als een gefixeerde rekenwaarde door een referentie aan een oude zilveren munt en payment als een variabele rekenwaarde door een referentie aan een gangbare zilveren munt. Sinds de jaren 1470, toen de lange periode van circa honderd jaar monetaire contractie voorbij was, kwam een einde aan muntverzwakking, die overigens niet ten koste van koopkracht was gegaan, en nam het vertrouwen in het gebruik van muntgeld weer toe, waarbij het opviel dat bij de nieuwe geldrenten van de Graafse armeninstellingen een omschakeling had plaatsgevonden naar gouden munten.

In hoofdstuk 7 wordt onder andere de vraag gesteld of deze geschetste ontwikkelingen van invloed zijn geweest op de kwetsbaarheid van het vermogen van de Graafse armeninstellingen. Hieronder verstaan wij in hoeverre het vermogen gevoelig was voor externe invloeden,

in dit geval monetaire invloeden. We hadden al geconstateerd dat door verzwakking van de rekenmunt het vermogen van de armeninstellingen in de veertiende eeuw een behoorlijke knauw had gekregen. Gebeurde zoiets ook in de vijftiende en zestiende eeuw? In dit hoofdstuk wordt aan de hand van de jaarlijkse opbrengstwaarde van het vermogen zichtbaar gemaakt of de kwetsbaarheid van het vermogen van de armeninstellingen verder verslechterde of verbeterde. Hiervoor zullen de rekeningen van de armeninstellingen geraadpleegd worden. Van beide Graafse liefdadigheidsinstellingen zijn gelukkig lange reeksen rekeningen bewaard gebleven. Daarin bevinden zich echter wel hiaten. De rekeningen van het gasthuis beginnen in 1447. Zij lopen met hiaten door tot nu, maar onze interesse gaat alleen uit naar de rekeningen tot 1600.¹ De rekeningen van het geesthuis zijn beschikbaar van 1455 tot 1580.² De beschikbare jaren zijn eveneens niet altijd aaneengesloten. Van 1537 tot en met 1541 waren de twee instellingen in de rekeningen samengevoegd. Dit geldt ook voor een aantal latere jaren. Voor een overzicht van de beschikbare rekeningen van het gasthuis en het geesthuis wordt verwezen naar het overzicht van geraadpleegde bronnen en literatuur.

Tot dusver zijn wetenschappelijke publicaties over de rekeningen van het Sint-Catharinagasthuis achterwege gebleven. De rekeningen werden soms wel gebruikt voor lokale publicatiedoeleinden. Deze publicaties beperkten zich echter tot het aanreiken van enkele hoofdlijnen, waarmee gepoogd werd een indruk te geven van de rijkdom aan gegevens die de rekeningen bevatten.³ Dr. C.F. Hermans heeft de rekeningen kennelijk in 1854 ingezien.⁴ Het is mij niet bekend of hij ook een publicatie gewijd heeft aan zijn onderzoek.

Naar aanleiding van de gestelde vraag over de kwetsbaarheid van het vermogen van de armeninstellingen worden straks met behulp van de rekeningen de opbrengsten van het vermogen van het gasthuis van een aantal jaren uit de periode 1447-1529 en van het geesthuis van een aantal jaren uit de periode 1455-1525 in een beknopt overzicht samengebracht. Bij de interpretatie van deze opbrengsten moeten we ons goed realiseren dat de rekeningmunt een aantal keren wijzigde en dat de in die tijd gehanteerde verantwoordingsmethodiek anders in elkaar stak dan nu. Deze twee aspecten worden in paragrafen 7.2 en 7.3 eerst behandeld. Daarna wordt in paragrafen 7.8.1 en 7.8.2 vastgesteld hoe de kwetsbaarheid van het vermogen van de Graafse armeninstellingen zich in de vijftiende en zestiende eeuw ontwikkelde. Naast de samenstelling van het vermogen werd de kwetsbaarheid daarvan ook beïnvloed door de wijze van beheer door de armmeesters. Het zijn opnieuw de rekeningen van de armeninstellingen die ons in staat stellen hiervan een indruk te krijgen. Hierbij zal ook de hulp ingeroepen worden van de 'wrakinge'. Zoals al in hoofdstuk 5 is aangegeven staat de wrakinge achterin de rekeningen. Zij bevat commentaar en directieven van raadsleden met betrekking tot de werkwijze van de armmeester. Het functioneren van de armmeesters wordt behandeld in paragraaf 7.9.

Zoals gezegd beginnen we met de in de rekeningen toegepaste waardesystematiek en boekingsmethodiek.

7.2 WAARDESYSTEMATIEK; DE MONETAIRE PRAKTIJK IN GRAAFSE REKENINGEN

Door aanhoudende muntverzwakking traden problemen op met het afwikkelen van vorderingen en schulden. Moesten vorderingen en schulden afgedaan worden in oude of nieuwe specimen van een bepaalde munt? Als er niets afgesproken was lag het voor de hand dat men vorderingen – zeker de oude – zoveel mogelijk probeerde af te doen in oude

specimen en schulden in nieuwe. Dit moet particulieren, administrateurs en beheerders van fondsen heel wat hoofdbreken gekost hebben. Hoe gingen zij met deze materie om? Ten behoeve van het geldverkeer waren gewicht en gehalte van met name gouden munten van eminent belang. Gewicht en gehalte konden pas in het laatste kwart van de vijftiende eeuw uit officiële koerstabellen afgelezen worden. Men was aanvankelijk aangewezen op muntordonnanties. Deze werden sinds de jaren tachtig van de vijftiende eeuw voorzien van een ‘tariefplano’. De eerste officiële ‘manuels’ verschenen pas in 1499/1500. Bij de daarin vermelde gouden munten werd het minimaal vereiste gewicht vermeld. In overeenkomsten van renten in gouden munten staat heel vaak vermeld dat die munten goed van gewicht moeten zijn. Hoewel een dergelijke clause refereert aan een bepaalde gouden munt, dus aan een hoeveelheid zuiver goud, mogen we aannemen dat bij betalingen met gouden munten deze gewogen werden. Waren manuels niet beschikbaar of kon men die niet lezen, dan was men aangewezen op anderen. Het muntbedrijf was daarom waarschijnlijk voor een groot deel van de bevolking ondoorgrondelijk.⁵ Men was dan bijvoorbeeld afhankelijk van het advies van wisselaars.^{5a} Wisselaars konden zich daarbij niet altijd beroepen op onbesproken gedrag: ‘voor de man in de straat was de munt *cose obscure*, zoals een veertiende-eeuwse abt verzuchtte, terwijl de wisselaar precies de expert bij uitstek was *die sich van der munte verstandt*.⁶ In charters van 1370 en 1381 van het gasthuis van Grave worden stadswisselaars genoemd: Jacob Hackenzoensoen, wisselaar der stad Grave, en een weduwe van Bruysten, die in leven wisselaar (wisseler) der stad Grave was.⁷ De stedelijke wisselaar stond als beëdigd stadsambtenaar ten dienste van de vorstelijke muntpolitiek. Evenals dat in andere Brabantse steden gebruikelijk was, had de stadswisselaar van Grave waarschijnlijk een vaste plek in de lakenhal, of in ‘het gewantheuis’, zoals die daar genoemd werd.⁸ In hoofdstuk 5 heb ik al gewezen op de rol die de wisselaar speelde op de vermogensmarkt. Maar zijn dagelijks werk bestond uit het omwisselen van munten en hij oefende als stadswisselaar toezicht uit op alle in omloop zijnde munten. Munten die niet goed waren, werden door hem uit de circulatie gehaald en in omgesmolten vorm naar de vorstelijke muntateliers gebracht. Export van muntmetaal naar concurrerende vorstelijke muntateliers was ten strengste verboden.⁹

Op het administratieve vlak bediende men zich van andere hulpmiddelen ten aanzien van de monetaire complexiteit. In het vorige hoofdstuk is bij cijnsovereenkomsten de rekenmunt in de hoedanigheid van transactiemunt behandeld. In dit hoofdstuk, waar met name de rekeningen van de Graafse armeninstellingen worden gebruikt, wordt de rekenmunt in de hoedanigheid van ‘rekeningmunt’ onderzocht.¹⁰ Om rekeningen van totalen te kunnen voorzien, maar ook in verband met latere raadplegingen was het van belang dat rekeningen in een uniforme munt werden opgezet en te weten wat de koers van deze munt ten opzichte van andere munten was. Vandaar dat de rekeningen meestal beginnen met een aankondiging van de gebruikte rekeningmunt en een aantal koersaanduidingen.

1 Archief Sint-Gasthuis Grave, 290-295 voor het tijdvak 1447-1563.

2 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 520 en 1147-1163.

3 Douma, ‘Geschiedenis’, 13.

4 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290. Op het voorblad van de ontvangsten van de rekening van het jaar 1447/1448 staat met potlood geschreven ‘1447-1471 Dr Hermans 20/8 1854’.

5 Dit wordt beaamd door Hess voor het gebied van de Nederrijn, maar in twijfel getrokken door Klüssendorf, omdat op de procesrol van Aken uit het midden van de veertiende eeuw talrijke ambachtslieden en middenstanders voorkomen, die zich met verboden muntspeculatie bezighielden. Klüssendorf, *Der Aachener Wechslerprozess*, 16.

5a Kuijjer, *’s-Hertogenbosch*, 153-154; Van Uytven, ‘Geldwisselaars’, 5-6.

6 Van Uytven, ‘Geldhandelaars’, 7. Zie ook Murray, ‘The Devil’s Evangelists?’, 53-67.

7 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1361tr en 1819; Essink, *Regesten*, 273, 327 en 389.

8 Van Uytven, ‘Geldhandelaars’, 16.

9 Van Uytven, ‘Geldhandelaars’, 5-6.

10 Zie hoofdstuk 3.

De vaststelling van de rekeningmunt was aanvankelijk een bevoegdheid van het plaatselijk bestuur.¹¹ De Bourgondische hertogen probeerden het gebruik van rekenmunten te uniformeren. Dit maakte het werk van de ontvanger-generaal en de functionarissen van de rekenkamers een stuk eenvoudiger.¹² In de meeste rekeningen wemelt het verder in de omschrijvingen van individuele posten van munten en muntkoersen. Dit betreft dan weer de transactiemunt.

Grave was van 1400 tot 1481 een Gelderse heerlijkheid.¹³ Betekent dit dat in die periode ook het Gelderse muntwezen geadopteerd werd? Zoals we in hoofdstuk 6 hebben gezien, gold dit in ieder geval niet voor monetaire fraseringen in lokale cijnsovereenkomsten. Daar bleef de Brabantse transactiemunt favoriet. Rekeningen zijn echter andere instituten, die plaatselijke richtlijnen volgden. Dit gold zowel voor de rekeningen van de stad als van de stadsinstellingen. Als eerste kennismaking met de Graafse rekeningen van de vijftiende eeuw lijkt het me daarom handig een overzichtje te presenteren van de rekeningmunten die in de vijftiende eeuw in Grave gebruikt werden. Hierbij heb ik behalve de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis die respectievelijk in 1447 en in 1455 beginnen, ook de stadsrekeningen gebruikt, die al in 1420/1421 beginnen. In een later stadium wordt aangegeven dat de voorgeschreven rekeningmunten in de hoofdingen van de rekeningen grotendeels overeenkwamen.

jaren	rekeningmunt
1421-1432	gelderse meeuw
1432-1452	gelderse meeuw/blek
<1447-1456	gelderse kromstaart
1456-1462	gelderse meeuw/blek
1462-1477	gelderse kromstaart
1477-1493	stuiver
1489-1494	vlems
1494-1515	albus
	stuiver
	stuiver current

Tabel 7.1. Rekeningmunten in Graafse rekeningen van 1421 tot 1515.

Het overzicht bevestigt het vermoeden: in Grave werden in de rekeningen van de stad en de stadsinstellingen Gelderse rekeningmunten gebruikt. Dit gold in ieder geval voor de eerste helft van de vijftiende eeuw, maar straks zal duidelijk worden dat deze munten ook nog veelvuldig in de rekeningen van de tweede helft van de vijftiende eeuw voorkwamen. De rekeningmunten in de Graafse rekeningen van de vijftiende eeuw worden verder behandeld in paragraaf 7.5.

In het vorige hoofdstuk waren we aan de hand van de aankomsttitels enigszins vertrouwd geraakt met de ontwikkeling van het Brabantse muntwezen, terwijl we nu in de beschikbare rekeningen van de Graafse armeninstellingen uit de vijftiende eeuw geconfronteerd worden met Gelderse monetaire eenheden. Dit kan een snelle voortgang van ons voorgenomen onderzoek naar de kwetsbaarheid van vermogen frustreren. De interpretatie van de verantwoordingen in de rekeningen roept weer nieuwe vragen op: waren de monetaire ontwikkelingen in Vlaanderen en Brabant van invloed op het Gelderse muntwezen? Rekende men in Gelre ook met oudgeld en payment? Wellicht

komt het omslachtig over, maar naar mijn mening moeten we, voordat met de bepaling van opbrengstwaarden van de armenvermogens begonnen wordt, tenminste deze vragen beantwoorden. De casus is immers vermogensvorming tegen de achtergrond van monetaire problematiek in de middeleeuwen. Wisselende politieke structuren horen ook bij de (late) middeleeuwen.¹⁴ Ik wil weten of die van invloed geweest zijn op rekenwaarden. Het onderzoek zal echter geen uitputtende vormen aannemen. Volstaan wordt met een inleidende beschouwing over Gelderse rekenwaarden. In een latere publicatie kan een en ander verder uitgewerkt worden.

In de volgende paragraaf wordt een inleidend onderzoek naar het eventueel voorkomen van oudgeld en payment in Gelderse rekeningen in de veertiende eeuw gedaan. In de daaropvolgende paragraaf wordt de meeuw als specifieke Gelderse munt voor een belangrijk deel van de vijftiende eeuw behandeld.

7.3 EEN INLEIDEND ONDERZOEK NAAR OUDGELD EN PAYMENT IN GELDERSE REKENINGEN VAN DE VEERTIENDE EEUW

De ontwikkeling van de tegengestelde rekenwaarden oudgeld en payment vond in Brabant in de veertiende eeuw plaats. Ik wil het eventuele voorkomen van deze tegenstelling in het Gelderse muntwezen daarom in eerste instantie nagaan voor de veertiende eeuw. Hiervoor zijn drie bronnen gebruikt: de rekening van 1342/1343 van Werner van Deventer, de stadsrekeningen van Arnhem vanaf 1353 en enkele stadsrekeningen van Nijmegen van de late veertiende eeuw.¹⁵ Daarnaast wordt terloops een beroep gedaan op de rekeningen van de landsheerlijke riviertollen van 1394/1395 en op enkele bewaard gebleven landrentmeester- en rentmeesterrekeningen en Zutphense rekeningen.¹⁶ Ik had ook mijn hoop gevestigd op de tolrekening van Lobith over het jaar 1306/1307, maar die geeft voor ons onderzoek geen enkele informatie.¹⁷ Naast rekeningen, die de eigenlijke bron vormen voor onderzoek naar rekenwaarden, is soms ook het standaardwerk van Van der Chijs of een andere publicatie over munttypen geraadpleegd. Alle rekening- en transactiemunten die in de rekeningen van Grave van de jaren 1421-1501 voorkomen, zijn verzameld in een overzicht (bijlage 7.o).¹⁸ Deze jaren dekken een belangrijk stuk van de Gelderse jaren af.

Een vroege bron voor het verkrijgen van inzicht in het gebruik van rekeningmunten in Gelre vormt de rekening van 1342/1343 van Werner van Deventer, 'tresorier' van hertog Reinald II. Deze rekening werd ongeveer honderd jaar geleden al bestudeerd door August Sassen.¹⁹ Zijn bevindingen en zijn commentaar op de stadsrekeningen van Nijmegen vormen nog steeds belangrijke uitgangspunten voor verder onderzoek naar rekenwaarden van Gelderse munten.²⁰

11 De Meyer, 'Middeleeuwse munten', 213-214.

12 Spufford, *Monetary problems*, 19-21.

13 Nijsten, 'De ontwikkeling', 126, 141; Essink, *Grave en Gelre*, 2-3.

14 Noordzij, 'Zelfstandigheid', 43.

15 Gelders Archief, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, 0001-207; Alberts, *De stadsrekeningen*; Van Schevichaven en Kleijntjens, *Rekeningen*.

16 Westermann, *De rekeningen*; Wartena, 'Het Zutphens pond'.

17 Alberts, *Het Rijnverkeer*.

18 Met dank aan Theo Nissen.

19 Sassen, 'Bijdrage'.

20 Sassen, 'Munt- en geldwaarde'. Met dank aan drs. Ronald Wientjes, die mij zowel op de rekening van Van Deventer als het onderzoek van Sassen attendeerde.



Afb. 7.2. August Sassen (1853-1913).
Bron: Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.

De rekening van Van Deventer betreft de ontvangst van gouden munten. In de hoofding van de verantwoording geeft hij voor gouden munten valuaties in een groot, die de bekende oude groot van zestien zwarte penningen tournoois blijkt te zijn, waarvan toen zestien stuks in een oud schild van 1337 gerekend werden.²¹ De rekeningmunt werd door Van Deventer oude groot, de zwarte penning tournoois oudgeld genoemd.²² Dit laatste correspondeert met mijn interpretatie van oudgeld: een fixatie van 16 zwarte penningen tournoois van 1300 in de oude groot tournoois.²³ Met de groot moet de klinkende munt van 1302 bedoeld zijn, die met 3,78 gram fijn zilver iets lichter was dan zijn illustere voorganger uit 1266, die 4,04 gram fijn zilver bevatte.²⁴ Een oud schild van 1337 had daarom in 1342/1343 een rekenwaarde van 16 x 16 penningen = 256 penningen oudgeld.²⁵ 240 Stuks hiervan werden toen een pond goedgegeld genoemd, hoewel volgens Sassen ook de volgende benamingen in de rekening daarvoor gebruikt werden: oudgeld, goed oudgeld, kleingeld, klein goedgegeld en zwart geld!²⁶ Daarmee zouden deze rekenmunten allemaal betrekking hebben op de zwarte penning tournoois, waarvan er zestien in een oude groot gingen, dus oudgeld. Sassen heeft zijn waarnemingen ten aanzien van deze benamingen niet in een historisch verband geplaatst. Het zou kunnen dat de benaming goedgegeld afkomstig is van emissies van payment. Goedgegeld

heeft de betekenis van wettig of wettelijk geld, dit gold al voor de zwarte penning tournoois en voor groten, die sinds 1337/1339 payment waren. Hoewel het goedgegeld van 1300 later oudgeld genoemd werd, hoeft dit geld geen waardevastheid te impliceren. Dit zal straks duidelijk worden aan de hand van de rekeningen van Arnhem. Oudgeld heeft daarentegen wel lange tijd als aanduiding van vaste waarde gefungeerd. Zo werden in 1394/1395 bijna alle rekeningen van de landsheerlijke riviertollen nog steeds opgesteld in het oude schild en oude groten. Het schild werd nu echter gerekend voor twaalf oude groten, waaruit blijkt dat men na de verzwakking van de groot met waardereferenties teruggegrepen had op de oorspronkelijke zwaardere groot tournoois van 1266. In 1394/1395 was de oude groot tournoois goed voor vijf nieuwe groten payment, die ook Gelderse herengroten genoemd werden.²⁷ Dit betekent dat het oude schild in 1394/1395 gerekend werd voor (circa) 60 nieuwe groten, hetgeen overeenkomt met de rekenwaarde van deze munt in de stadsrekening van Arnhem van dat jaar.²⁸

Zoals in hoofdstuk 6 is aangetoond werd oudgeld in Brabant uiteindelijk ook payment. Dit gold ook voor Gelre. Zoals hieronder bij de bespreking van de rekeningen van Arnhem en Nijmegen zal blijken, werden tijdens het laatste kwart van de veertiende eeuw en in de vijftiende eeuw nieuwe lichtere groten payment in gebruik genomen, die het 'oude' oudgeld verdrongen. Deze ontwikkeling gold waarschijnlijk ook voor andere muntgebieden in de Nederlanden.

Terugkomend op de vraag of in Gelderse rekeningen oudgeld en payment gebruikt werd is de conclusie dat dit inderdaad het geval was, het was echter geen rekengeld van Gelders maar van Vlaamse of Brabantse origine. De ontwikkeling van payment of meer specifiek herengroten was daarentegen Gelders.

Zoals uit de individuele posten kan worden afgeleid werd in de oudste stadsrekeningen van Arnhem (1353/1354) met een pond goedgegeld van vijftien groten (payment) van zestien penningen gerekend.²⁹ Het oude schild werd toen inmiddels voor 21 groten goedgegeld gerekend.³⁰ De rekening groot moet toen gebaseerd geweest zijn op de 'gezel', de groot payment vlaams van 1337. Van der Chijs geeft dit in zijn standaardwerk over de munten van de voormalige graven en hertogen van Gelre inderdaad aan: onder hertog Reinald III (1343-1371) werd een nieuwe groot ingevoerd, die afgekeken was van de groot vlaams en brabantse (van respectievelijk 1337 en 1339).³¹ Thoma schrijft deze leeuwengroot toe aan Reinald II met de mededeling, dat die al van 1318 tot 1326 geslagen zou zijn.³² Gelet op het sterk gereduceerde gewicht aan fijn zilver is dit hoogst onwaarschijnlijk, zo niet uitgesloten. We mogen aannemen dat men in Gelre pas in het begin van de jaren 1340 met grotere zilveren munten ook overschakelde op payment. Evenals in Vlaanderen en Brabant werd deze leeuwengroot na verloop van tijd goedgegeld genoemd (zie hoofdstuk 6, Tabel 6.7). De officiële benaming

21 Gelders Archief, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, 0001-207. Onderaan folio 1v staat achter de telling 'swaert'. Zie ook Sassen, 'Bijdrage', 85-87.

22 Sassen, 'Bijdrage', 86.

23 Zie paragrafen 6.6.1.3 en 6.6.4.2.

24 Zie ook Grolle, *De muntslag* 3, 226.

25 Sassen, 'Bijdrage', 86; zie ook Grolle, *De muntslag* 3, 226.

26 Sassen, 'Bijdrage', 88, 88/5,7-89/7, 94-95/22, 96/32, 106.

27 Westermann, *De rekeningen*, XVIII-XIX en de hoofdingen van de tolleren.

28 Alberts, *De stadsrekeningen* 2, 268: (1394/1395) '10 oude scilde valet 40 lb.'; 40 x 15 = 600 : 10 = 60 groten.

29 Alberts, *De stadsrekeningen* 1, 12: (1353) '26 vymmis quamlibet vymmam pro 10 grossis valent 17 lb. 6s. 8d.'; 260 groten x 16 penningen = 4.160 penningen : 240 = 17,33 lb. = 17lb. 6s. 8d.

30 Alberts, *De stadsrekeningen* 1, 7 en 1, : (1353) '100 et 30 clipeos valent in pecunia 100 et 82 lb.'; 182 : 130 = 1,4 pond van 15 groten. Een oud schild werd toen derhalve gerekend voor 1,4 x 15 = 21 groten van 16 d.

31 Van der Chijs, *De munten van Gelderland*, 32, plaat 40,1 (III,1).

32 Thoma, 'Muntslag', 269 (nr. 25), 272-273.

goedgeld verscheen in de beschikbare stadsrekeningen van Arnhem pas in 1370/1371.³³ In de Gelderse monetaire situatie werd toen een nieuwe fase ingeluid met de komst van de lichte groot. Dit zal ongetwijfeld met de opkomende zilverschaarste te maken hebben gehad.

In 1370 werd door hertog Eduard, naast een nieuwe gouden munt met een gelijke rekenwaarde als het oude schild, een nieuwe lichte groot van zestien penningen verordonneerd.³⁴ De onderverdelingen waren een halve, kwart en achtste groot. De achtste groot was een penning 'hollands', de kwart groot of dubbele penning stond als rekenwaarde bekend als 'brabants'.³⁵ Als gevolg van de introductie van de lichte groot werd in de stadsrekening van Arnhem van 1371/1372 een nieuw pond lichte penningen (*pecunia levis*) als rekeningmunt in gebruik genomen.³⁶ Het bestaande pond, dat toen weer goedgeld (*pecunia bona*) of 'kleingeld' werd genoemd, werd nog slechts gebruikt voor oude pachtovereenkomsten. Beide ponden bestonden uit vijftien groten van zestien penningen. Bij de introductie rond 1370 van de lichte groot payment werd blijkbaar tevens een lichte rekenwaarde voor goedgeld in gebruik genomen, want voortaan werd het oude schild in de Arnhemse rekeningen meestal gerekend voor 3 1/2 groot licht goedgeld en soms nog voor 21 groten oud goedgeld (zie bijlage 7.10).³⁷

In 1379 werd door de Gelderse hertog Willem van Gulik in Harderwijk weer een nieuwe groot geïntroduceerd. Deze was zwaarder dan de inmiddels verzwakte lichte groot van 1370, die in gebruik bleef. De nieuwe groot, waarvan 10 stuks van 24 penningen in een pond geteld werden, werd voor bepaalde posten gebruikt.³⁸ Deze ponden werden in de rekening omgezet in ponden goedgeld van 15 groten van 16 penningen.³⁹

In de jaren negentig wijzigde de situatie voortdurend. In het rekeningjaar 1391/1392 werden pachtgelden genoteerd in ponden van 18 groten, die omgezet werden in ponden kleingeld van 15 groten.⁴⁰ Volgens een ingevoegd blaadje werden in 1396/1397 ponden met 20 groten (van 12 penningen) omgezet in ponden met 15 groten van 16 penningen.⁴¹

Rond de eeuwwisseling werden ponden met 24 groten van 10 penningen in gebruik genomen. Daarna trad een aantal jaren stabilisatie op tot 1407. In deze jaren werd zwaar geld omgezet in lichtgeld.

In 1407/1408, bij de introductie van de meeuw of blenk als rekeningmunt, werden (uiterst verwarrend) lichte groten 'cleyn groten' genoemd, waarbij 'lichtgeld' weer omgezet werd in ponden goedgeld (*lb bonorum*).⁴²

Sinds 1384/1385 was in Arnhem ook de gulden als transactiemunt in gebruik. De gulden werd toen gerekend voor 32 groten.⁴³ In de rekening van 1396/1397 werden goede guldens voor nieuwe guldens verkocht met een verlies van circa 7%, terwijl de koers van beide nog steeds 32 groten was.⁴⁴ Was hier sprake van slijtage? Door verzwakking van de lichte groot werden na dit jaar gaandeweg meer groten in de gulden gerekend. Zo liep in het rekeningjaar 1400/1401 het aantal groten in de gulden op tot 36 stuks. In de rekening van 1401/1402 wordt een 'nye gulden ad 41 groten' genoemd.⁴⁵

In bijlage 7.10 is een beknopt overzicht te vinden van de ontwikkeling van rekenkoersen van enkele in Arnhemse rekeningen aangetroffen rekenmunten in het oude schild voor de periode <1346-1400. Zoals in dit overzichtje te zien is, werden sinds 1382 oude schilden niet meer in lichte groten, maar alleen nog in goedgeld uitgedrukt. In de stadsrekening van Arnhem van 1386/1387 werden bij enkele lijfrenten 'aude comanssilde' gebruikt.⁴⁶ De waardereferentie was 4 gulden voor 3 oude schilden, ofwel 43 groten. De introductie van 'koopmansgeld' in Arnhem viel dus ongeveer samen met het eerste gebruik van de koopmansgulden in Keulen, zoals in paragraaf 6.6.7.1 is uiteengezet. Zoals

gezegd verscheen de gulden in 1384/1385 als rekenmunt in Arnhemse stadsrekeningen. De rekenwaarde van de gulden was 32 groten, die voor een koopmansschild dus met een derde werd verhoogd. De betreffende lijfrente liep al jaren in oude schilden. Waarom in 1386 op het koopmansschild werd overgegaan is mij niet bekend. Wellicht was een schild van 1,33 gulden een standaardwaarde die nog geruime tijd door kooplieden werd gebruikt. Ik vermoed dat hetzelfde geldt voor de rekenwaarden die in de bovenstaande tabel onder het hoofd 'nieuw goedgegeld' genoteerd zijn. Zoals gezegd werd nieuw goedgegeld gerekend voor $1\frac{1}{2}$ x oud goedgegeld. Dus waarschijnlijk ook een bepaalde rekeneenheid die als standaard in het geldverkeer gold. In de aankomsttitels van de Tafel van de Heilige Geest van Grave bevindt zich een cijnsovereenkomst van 1460 van twintig 'coepmans rynnssche gulden'.⁴⁷ In de rekeningen van de Graafse armeninstellingen van de jaren 1460-1470 wordt soms ook gewag gemaakt van koopmansgulden.⁴⁸ Het hierboven gestelde over 'comansgeld' spoort in grote lijnen met de uitzetting van Van Gelder over dit onderwerp: na de introductie van nieuw geld bleef men vaak geruime tijd met het oude geld rekenen dat in het betalingsverkeer nog functioneerde of gefunctioneerd had.⁴⁹ Het spoort indirect met de uitleg die Grolle aan koopmansgeld voor Holland geeft: sinds circa 1340 was dit gangbaar geld 'volgens de in Vlaanderen gebruikelijke Parijse muntvoet'.⁵⁰ Het gaat dus in deze voorbeelden uit enkele Nederlandse gewesten over de omschakeling van de groot naar payment, waarvan de daaruit bestaande 16 penningen toen goedgegeld en een pond penningen een pond goedgegeld genoemd werden.

De conclusie is derhalve dat in de oudste Arnhemse rekening (1353/1354) oudgeld niet genoemd of gebruikt werd. Voor waarde vaste fraseringen werd het oude schild gebruikt. In navolging van Vlaanderen en Brabant werd in de jaren 1340 wel het payment van het Gelders muntwezen uitgebreid met een groot, die ook daar goedgegeld genoemd werd. In 1370 kreeg deze groot payment gezelschap van een lichtere kleinere groot payment. Voortaan werd dus met twee ponden payment gerekend: een zwaar en een licht pond goedgegeld. De zware groot payment werd in 1379 vervangen door een groot met halve rekenwaarde, die nog steeds zwaar genoeg was om zich tot de eeuwwisseling van de lichte groot te onderscheiden. Als referentie voor de vaststelling van de rekenwaarden van deze groten gold het oude schild.

33 Alberts, *De stadsrekeningen* 1, 352: (1370/71) 'de lucro mensis propter bonam monetam 36 lb. 7s.'

34 Oud Archief Arnhem, 5446. Zie ook Wartena, 'Het Zutphens pond', 39-40.

35 Zie ook Van der Chijs, *De munten van Gelderland*, 267; Noss, *Die Münzen* (Kleve), 63; Sassen, 'Bijdrage', 86.

36 Bijvoorbeeld Alberts, *De stadsrekeningen* 2, 61 en 3, 198.

37 Volgens deze tabel werd het oude schild gerekend voor 21 groten goedgegeld, waarvan het pond 15 groten bevatte. Het oude schild was toen derhalve $21/15 = 1,4$ pond goedgegeld.

38 Alberts, *De stadsrekeningen* 2, 46, 53. (1381/82, 46): *feria sexta post Navitatis Johannis eorum decem quilibet 4 nye groten valet 4 lb*; 10×4 groten = 40 groten = $4 \times 240 = 960$ penningen; 1 groot = 24 d. (1381/82, 53): *Aelbert 6 dage qualibet die 9 novos valent 5 lb. 8 s*; 54 nieuwe groten = 1.296 kleine penningen; 1 groot = 24 kleine d.

39 Alberts, *De stadsrekeningen* 2, 49, 60. (1381/82) *14 lb. 10 groten pro lb. valet 16 lb.*

40 Alberts, *De stadsrekeningen* 2, 204-205. Van 3.479 zware ponden naar 4.175 lichte ponden geeft een omzettingfactor van 1,2.

41 Alberts, *De stadsrekeningen* 2, 310: *Summa totalis reddituum predictorum 20 groten pro lb. 3.987 lb. 12s. valent in parva pecunia 15 groten pro lb. 5.316 lb. 16s.*

42 Alberts, *De stadsrekeningen* 3, 93.

43 Alberts, *De stadsrekeningen* 2, 91: (1384/85) *63 gulden valet 135 lb. 12s*; $135,6 \times 15 : 63 = 32$ groten voor de gulden.

44 Alberts, *De stadsrekeningen* 2, 313.

45 Alberts, *De stadsrekeningen* 3, 9.

46 Alberts, *De stadsrekeningen* 2, 193.

47 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1171tr. Zie ook bijlage 5.2.2, 1460.

48 Bijvoorbeeld Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290, rekeningen 1462/1463, 1466/1467, 1468/1469. Zie ook bijlage 7.0.

49 Van Gelder, 'Koopmansgeld', 141-145.

50 Grolle, *De muntslag* 1, 20.

De oudste stadsrekening van Nijmegen (1382/1383) is opgesteld in een pond *pagamentum commune* of kortweg *pagamentum*.⁵¹ Een lichter *pagamentum levis* vinden we voor enkele oude pachtgelden en schepenvergoedingen.⁵² Beide rekenstelsels bestonden uit 15 groten van 16 penningen. De rekengroot was in dat jaar 1,71 lichte groot.⁵³ Het *pagamentum commune* of 'gemene payment' werd al in 1342/1343 in de rekening van Werner van Deventer als Nijmeegs en Venlo's payment genoemd.⁵⁴ Het werd trouwens ook 'klein payment' genoemd.⁵⁵ De penning had toen een rekenwaarde van 4/5 penning oudgeld. De daarbij behorende rekengroot payment werd in de stadsrekening van Nijmegen van 1382/1383 enkele malen in het oude schild uitgedrukt. Hier volgen enkele voorbeelden met letterlijk geciteerde teksten:

... 2½ (*veteres clipeos*) *quolibet ad 42 grossas vz. 7 lb.*⁵⁶

... 260 *veteres clipeos quolibet clipeus pro 40 grossis computato licet 693 lb. 6 sol. 8 d.*⁵⁷

Omdat het aantal zware groten in het oude schild varieert van 40 tot 42 stuks is oudgeld uitgesloten. Het *pagamentum commune* van de jaren 1380 moet als payment aangemerkt worden en was daarmee vergelijkbaar met het pond kleingeld van 15 zware groten in de stadsrekeningen van Arnhem. Het lichte pond was vanwege de veranderlijke waarden van de groot eveneens payment. In de rekening van Nijmegen werd met lichte ponden niet gerefereerd aan het oude schild. Als afsluiting van deze Nijmeegse rekenwaarden moet nog gesteld worden dat *pagamentum* hier een andere betekenis heeft dan het pagament of payment brabant van circa 1300 (zie paragraaf 6.6.1.2). Niets duidt in de Nijmeegse rekening van 1382/1383 op een langdurige fixatie in een andere munt, integendeel: *pagamentum* is payment, wat overigens niet uitsluit dat ooit wel waardevastzetting heeft plaatsgevonden. Samenvattend bieden de slechts enkele beschikbare rekeningen uit de veertiende eeuw van Nijmegen geen soulaas ten aanzien van oudgeld. Payment werd vertegenwoordigd door penningen en groten.

Meihuizen plaatst in zijn studie over de rekening van het graafschap Gelre van 1294/1295 een aantal opmerkingen die dichtbij een waardefixatie komen. Hij geeft binnen het kader van zijn onderzoek enige voorbeelden van waardereferenties. Als toonbeeld van vaste waarde in financiële overeenkomsten ziet hij de oude groot tournoois, terwijl waarschijnlijk een gefixeerd aantal zwarte penningen tournoois in deze groot bedoeld waren. Misschien waren dit zelfs penningen gelders. Evenals in Brabant werden deze penningen dan later mogelijk als oudgeld gekwalificeerd. Ik heb dit verder niet onderzocht en bewaar dit zoals gezegd graag voor een aparte publicatie. De 'landrentmeesterrekeningen' van 1313-1315 zijn in een kleine penning payment opgezet, waarbij geregeld verschillende waardefixaties in de groot tournoois plaatshadden.⁵⁸ In de hertogelijke rentmeesterrekeningen van de Veluwe van 1334-1336 is eveneens een kleine penning payment gebruikt.⁵⁹ Tot zover enig commentaar op rekenwaarden in de stadsrekeningen van Arnhem en Nijmegen en enkele andere Gelderse rekeningen.

7.4 DE MEEUW, HET GELDERSE GROTE PAYMENT VAN DE VIJFTIENDE EEUW

Na het globale onderzoek over het gebruik in Gelderse rekeningen uit de veertiende eeuw van oudgeld en payment, gaan we nu over op de behandeling van de meeuw of blenk, die in 1402 als klinkende munt en in 1407 als rekenmunt in Gelre werd gelanceerd.⁶⁰ De rekenmunt meeuw of blenk heb ik in een schema met rekenwaarden uit de stadsrekeningen van

Arnhem (1400-1432) gepositioneerd. Dit schema is bijgevoegd als bijlage 7.12. In deze bijlage staat tevens een uitgebreide toelichting.

De verhouding tussen het zware en het lichte pond payment (goedgeld) veranderde enkele keren. Bovendien waren de verhoudingen in de stadsrekeningen van Arnhem en Nijmegen niet gelijk. Daarom zijn ze nog eens in een samenvattend schemaatje geplaatst, waarbij tevens de wisselende waarde van de lichte meeuw in de arnhemse rijnse gulden is aangegeven.

	zwaar pond/ licht pond paym.		(lichte) meeuwen in arnh. rijnse fl	
	Arnhem	Nijmegen	Arnhem	Nijmegen
1382	1,5	1,71		
<1407	1,6			
1407	2,0			
1414	2,0	1,46	32-33	30-33
1420	2,0	1,46	44-46	50
1422	2,0	1,625	48	52½

Tabel 7.2. Verhouding zware Gelderse meeuw/lichte meeuw payment in de stadsrekeningen van Arnhem en Nijmegen (1382-1429).⁶¹

Met dit overzichtje wordt de indruk gevestigd dat Nijmegen met enige vertraging de mone-taire ontwikkeling van Arnhem volgde. Sinds 1414, maar waarschijnlijk al eerder, gold in Nijmegen de verhouding die tot 1407 in Arnhem gebruikelijk was. Vanaf 1422 gold in Nijmegen de verhouding uit de Arnhemse stadsrekening van 1407.

7.5 HET ZWARE POND PAYMENT IN DE REKENINGEN VAN GRAVE

De volgende vraag is in welke verhouding het in de Graafse rekeningen gebruikte zware pond penningen payment van 15 (zware) groten tot andere rekenmunten stond. Voor het positioneren van dit zware pond payment zijn verschillende andere rekenmunten met rekenwaarden in groten of grootkens uit bijlage 7.0 verzameld en in een overzicht geplaatst. Dit overzicht is bijgevoegd als bijlage 7.11.

51 Van Schevichaven en Kleijntjens, *Rekeningen* 1, 6 en 14.

52 Van Schevichaven en Kleijntjens, *Rekeningen* 1, 6 en 13.

53 In Arnhem was de verhouding in dit jaar 1,64. Zie bijlage 7.10: 69/42 = 1,64.

54 Sassen, 'Bijdrage', 91/12, 92/15.

55 Sassen, 'Bijdrage', 94-95. Het kleine payment was zwaarder dan het lichte (*levis*) payment.

56 Van Schevichaven en Kleijntjens, *Rekeningen* 1, 11; Sassen, 'Munt- en geldwaarde', 99-100: (1382) 2½ x 42 groten = 105 groten, werden geregistreerd voor 7 pond x 240 penningen = 1.680 penningen; 1.680/105 = 16 penningen per groot, waarbij 42 groten in een oud schild gerekend werden.

57 Van Schevichaven en Kleijntjens, *Rekeningen* 1, 14 e.v.; Sassen, 'Munt- en geldwaarde', 99-100: (1382) 260 schilden x 40 groten = 10.400 groten werden ver-antwoord voor 693 pond x 240 penningen + (72+8) penningen = 166.400 penningen; 166.400/10.400 = 16 penningen per groot.

58 Gelders Archief, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, 0001-204, 205, 206. Zie ook Wartena, 'Het Zutphens pond', 38.

59 Gelders Archief, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, 0001-372, 373. Zie ook Wartena, 'Het Zutphens pond', 38.

60 Zie voor het gebruik van de blenk ook de onlangs op de website van het Gelders Archief gepubliceerde 'Overste rentmeesterrekening 1424-1425' van Arnt te Boecop: Gelders Archief, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, 0001-259; transcriptie Michiel van Wijngaarden en Ronald Wientjes. In Zutphen werd de blenk 'koppert' ('coppert') genoemd. Wartena, 'Het Zutphens pond', 41-42; Van Gelder, 'Coins', 207.

61 Alberts, *De stadsrekeningen* 2-4; Van Schevichaven en Kleijntjens, *Rekeningen* 1-2; Sassen, 'Munt- en geldwaarde'.

De tabel geeft zonneklaar aan dat het pond zware groetken (het zware pond) naar het pond payment brabantse toegroeide, zelfs aanvankelijk zwaarder was. Het pond payment brabantse staat in de tabel al in een vaste verhouding van 3 : 1 met het pond altgeld. We moeten ons wel realiseren dat het pond altgeld het 'nieuwe' altgeld is, zoals behandeld in paragraaf 6.8. In de tweede helft van de vijftiende eeuw stabiliseerden alle verhoudingen pond payment en altgeld op 3 : 1.

Volgens de stadsrekening van Grave van 1421/1422 was 10 schelling altgeld gelijk aan 1 gulden $3\frac{3}{4}$ groten lichtgeld.⁶² Hiervan afgeleid was dus 20 schelling of 1 pond altgeld gelijk aan 2 gulden $7\frac{1}{2}$ groot. Dit was op enkele groten na gelijk aan 1 pond vle(e)msch ad 9 groten.⁶³ Hiermee wordt nog eens bevestigd dat altgeld geen Brabants, maar Vlaams rekengeld was.

7.6 DE REKENINGMUNTEN IN GRAVE TIJDENS DE GELDERSE PERIODE EN DAARNA TOT 1521

In paragraaf 7.2 is al een voorschot genomen op het gebruik van rekeningmunten in Graafse rekeningen van de vijftiende eeuw. Dit onderwerp wordt nu verder uitgewerkt tot 1521, toen de stuiver een vaste rekenwaarde van 20 stuks in de gulden kreeg. (zie bijlage 7.13)

De gegevens zijn geput uit de stadsrekeningen die, zoals gezegd, beschikbaar zijn vanaf 1421, de rekeningen van het gasthuis te Grave, die bewaard zijn vanaf 1447 en de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest, die in 1455 beginnen. Gedurende de jaren 1447 tot 1470 waren bij de verschillende instellingen koersaanduidingen in de hoofdingen niet altijd identiek. Over het algemeen waren de verschillen echter niet substantieel (zie bijlage 7.1). Vanaf 1470 is de koersinformatie uniform. Omdat de monetaire systematiek in de rekeningen nagenoeg gelijk is, worden de bronnen in het schema verder niet meer genoemd. Voor beter begrip van de opzet van het schema volgt nu enige toelichting. Ik geef hierbij de voorkeur aan een chronologische behandeling. Benadrukt wordt dat de vele transactiemunten in de rekeningen buiten beschouwing blijven. Zoals uiteengezet, hebben transactiemunten betrekking op de nominale munt, terwijl rekeningmunten zich met de rekenwaarde daarvan bezighouden. We beperken ons hier tot rekeningmunten en rekeneenheden. Voordat we met de chronologische behandeling beginnen worden eerst enkele algemene opmerkingen geplaatst:

- de in bijlage 7.13 genoemde standaardmunten zijn alle groten of daaraan gerelateerde munten;
- het in gebruik nemen van een nieuwe rekeningmunt betekende vaak niet dat daarmee de oude van het toneel verdween;
- er konden tegelijkertijd in één rekening meerdere rekeningmunten gehanteerd worden, eventueel met een eigen telsysteem voor subtellingen, maar uiteindelijk werden die voor de totaalrekening van de rekening in één telmechanisme gegoten. Dit gold bijvoorbeeld bij de Graafse armeninstellingen voor renten in altgeld en payment, waarvan de rekenkoersen in de rekeningmunt eveneens in de hoofding van de rekeningen werden aangegeven. De notering van renten ging dan als volgt:

	rekeningmunt	aanduiding in de hoofding/muntstelsel	telsysteem
<1447-1456	penning	pond paym. en altgeld voor 10 en 30 krst ⁶⁴	lb, 20 sch, 12 d
1456-1462	penning	pond paym. en altgeld voor 3¼ en 11¼ st	lb, 20 sch, 12 d
1462-1467	penning	pond payment voor 5 alde vlems of 1 'nyden' vlems 2 groetken pond altgeld voor 15 alde vlems	lb, 20 sch, 12 d
1477-1493	penning	pond payment en altgeld voor 5 en 15 albi, 1 albus = 30 groetken	lb, 20 sch, 12 d
1489-	penning	pond payment en altgeld voor 5 en 15 alde vlems	lb, 20 sch, 12 d

De registratie, subtelling en generaaltelling van de renten werd in ponden, schellingen en penningen altgeld en payment en volgens de hierboven aangegeven telwaarden vastgelegd. Alleen de totaaltellingen werden omgezet in de rekeningmunt. Feitelijk kan daardoor deze wijze van verantwoorden van renten, inclusief het telsysteem, gezien worden als een subadministratie in de originele rekeningmunt.

Als leidraad bij het onderzoek naar de rekeningmunten in Grave dient bijlage 7.13, waar een volledig uitgewerkt overzicht van rekeningmunten en telsystemen voor de periode 1421-1521 is gegeven. De rekeningen van Grave beginnen in een periode dat daar en in Gelre de meeuw de belangrijkste zilveren rekenmunt was. In het schema wordt voor de belangrijkste zilveren munt de benaming standaardmunt gebruikt. Naast gouden munten placht men de standaardmunt als rekeningmunt te gebruiken. De hoofdingen van de vroegst beschikbare Graafse rekeningen geven de volgende rekenwaarden van de meeuw:

Stadsrekening van Grave van 1421/1422: 'dat lb gerekent ad viij mew ende die mew ad iiii gr'.⁶⁵

Stadsrekening van Grave van 1422/1423: 'dat lb gerekent ad viij gelresche mewe ende die mew voir ii gr'.⁶⁶

Volgens deze citaten werd in Grave het pond in deze jaren voor 7½ meeuw gerekend, maar in de rekening van 1421/1422 was de meeuw 4 lichte groten, terwijl in de rekening van 1422/1423 de meeuw, die daar als Gelders genoteerd staat, voor 2 zware groten werd gerekend. In het eerste pond gingen dus 30 groten, in het tweede 15. Aan de hand van bijlage 7.12 kan vastgesteld worden dat dit rekenwaarden waren die van 1407 tot 1413 in Arnhem gebruikt werden. De rekeningmunt was daar toen de groot van het pond goedgegeld. In Grave werden derhalve tot circa 1423 lichte en zware ponden naast elkaar gebruikt. Lichte ponden bevatten meeuwen van lichte groten, zware ponden van zware groten. Overeenkomstig hun inhoud met zware of lichte groetken werden meeuwen gelders (zwaar) of licht genoemd. In Grave werden vanaf 1430 lichte meeuwen blenken genoemd.⁶⁷

62 BHIC, oud archief Grave, 217, rekening 1421/1422, folio 5: 'Item den selven canoniken vt den raethuys .x. sch audts vz i gulden iiii groten ii d'.

63 BHIC, oud archief Grave, 217, rekening 1421/1422, folio 5: 'Item den canoniken vyt den raethuys .i. lb vleeemss ad ix groten vz ii gulden iiii groten'.

64 krst = kromstaart.

65 BHIC, Oud Archief Grave, 217, rekening 1421/22, folio 2r.

66 BHIC, Oud Archief Grave, 217, rekening 1422/23, folio 12r.

67 Oud Archief Grave, 217. Rekening 1430/1431, folio 131-131v.

In 1423 schakelde men in Grave met de rekeningmunt definitief over op de zware meeuw, maar men bleef wel rekenen in lichte groetken. Uit de hoofdingen van de daaropvolgende rekeningen blijkt dat het aantal lichte groetken in de Gelderse meeuw na 1432 snel opliep. Werd de meeuw in 1432/1433 nog voor zeven lichte groet gerekend, tien jaar later was dit aantal al verdubbeld. Dit betekent dat de lichte groot aan verzwakking onderhevig was, terwijl de meeuw zelf, die op 7½ stuks per pond bleef staan, waarschijnlijk alleen maar als rekenwaarde fungeerde. Lichte groetkens werden door verzwakking zo klein, dat zij in de decimale tellingen van de stadsrekeningen de rol van kleinste eenheden gingen vervullen. Sinds 1432 gold dit ook voor tellingen op basis van ponden. Kennelijk bevinden we ons in een overgangperiode naar het gebruik van nieuwe grotere rekenheden. Dit wordt onderstreept door het ontbreken van onderverdelingen van het groetken - halve of kwart groetkens werden door de rendant niet genoteerd -, maar vooral door het steeds vaker gebruik van rijmse guldens en de lokale minderwaardige navolging, zoals de arnhemse gulden (arnoldusgulden).

De kromstaart rekenmunt werd door de hertog van Gelre als navolging van het Vlaamse prototype in gebruik genomen (zie bijlage 7.0).⁶⁸ De munt wordt in de stadsrekeningen van Grave al in 1430 als transactiemunt genoemd. Vanaf 1432 werd naast de blenk de kromstaart met een rekenwaarde van aanvankelijk veertien stuks in de arnhemse gulden als rekeningmunt gebruikt. De kromstaart was op dat moment nog bijna gelijk aan de vlems. In de daaropvolgende jaren zou de kromstaart voortdurend verzwakken. Illustratief is de koersinformatie die voor de jaren 1442 en 1443 in de stadsrekeningen wordt gegeven, waarbij sprake is van halfjaarlijkse waardeaanpassingen voor de kromstaart ten opzichte van de rijmse gulden.⁶⁹ In 1446/1447 werd een rekenwaarde van 24 stuks in de arnhemse rijmse gulden bereikt. De zware rijmse gulden lag toen op het dubbele aantal. Ten behoeve van de tellingen in guldens werd de kromstaart nog onderverdeeld in vier oortken. Ondanks de voortdurende verzwakking genoot de kromstaart volgens Van Gelder toch grote populariteit.⁷⁰ In de stadsrekeningen van Grave verdween in 1444 de lichtere arnhemse rijmse gulden rekenmunt, voortaan gold alleen nog de zwaardere versie van de arnhemse rijmse gulden rekenmunt. De kromstaart bleef in Grave in tact voor de onderverdeling tot 1456/1457, toen de arnhemse gulden rekenmunt in de rekeningen van het gasthuis vervangen werd door de rijmse gulden die gerekend werd voor 20 stuivers.

De stuiver wordt voor het eerst genoemd in de stadsrekeningen van Grave van 1441/1442.⁷¹ Sinds 1456/1457 functioneerde hij als rekeningmunt. Dit was echter maar voor een periode van vijf jaar. In de rekeningen van het geesthuis werd hij zelfs maar vier jaar gebruikt. Het zou tot de jaren negentig duren voordat de stuiver, als vertegenwoordiger van de brabantse gulden of philippusgulden, terugkeerde. Het aantal stuivers klinkende munt in de rijmse gulden fluctueerde met de goud/zilververhouding. Deze verhouding werd beïnvloed door prijsfluctuaties van goud en zilver. Zoals gezegd werd dit veroorzaakt door de problemen rond de distributie van zilver. Zilver werd daardoor in sommige gebieden schaars, waardoor courante zilveren munten werden verzwakt. Hierdoor ontstond een verschil tussen de officiële rekenwaarde van de stuiver in de rijmse gulden rekenmunt en de rekenwaarde van de courante stuiver klinkende munt in de rijmse gulden. In verantwoordingen vinden we vanaf 1494 bij sommige rekeningmunten de toevoeging 'current' of 'corrent', bijvoorbeeld bij de gulden en de stuiver. Dit duidt op een verschil tussen rekenwaarde en circulatiewaarde. Zo werd om die reden in het rekeningjaar 1495/1496 het rekening-courantsaldo met de gasthuismeester, dat in stuivers

en guldens current was bepaald, omgezet in *bona pecunia* en met de geesthuismeester in 'zwaeren gelde', dat beide de officiële koers van het rekgeld betekende.⁷² Pas in 1515 herkeeg de stuiver zijn oude rekenwaarde van 15 stuks in de gulden brabantse. In 1521 hervormde Karel V het muntwezen. Hierbij introduceerde hij de gouden en zilveren karolusgulden, die beide voor 20 stuivers werden gerekend. De gulden bleef voortaan 20 stuivers, beide rekenmunt.

De authentieke rijnsse gulden gold in Grave niet als rekeningmunt. Hij werd wel als transactiemunt gebruikt. Omdat de rijnsse gulden een belangrijke invloed uitgeoefend heeft op het Gelderse muntwezen volgt bij wijze van uitzondering een kleine uitweiding over een vreemde munt, in dit geval de authentieke rijnsse gulden, als transactiemunt in een Graafse overeenkomst van 2 september 1457:⁷³

*'Wy Derick van Beerze ende Derick vander Voirt scepenen te Grave tugen dat voir onss comen syn Claess van Meerlair Roeloffs soen ende Angneze syn wettige wyff ende hebben bekent op oir ende op oir guet dat sy van gerechter wettiger schout sculdich syn Derick vanden Cluten ende synen erven **hondert gouwen Overlenssche Eenkel Coirfurster Rynssche gulden goet van gouwe ende gerecht van gewichte geslagen** voir datum (dee)sbrieffs, te betalen tot maningen Dericx vurseyt off synre erven ende vyte te doen peynden aen alsulke seesse malderen guetz roggen tsiairs als Claess ende Angneze vurseyt jairlicx geldende hebben vyter huys ende erve dat Lenart van Eesden Rutgers soen op datter sbrieffs toebehoerende is ende anderz aen ghenen gueden als bekende schout die vervolcht ende verwonnen is int gericht in kennisse der wairheit besegelt mit onse segelen Gegeven int jair onss Heren dusent vyerhondert soevenende vyftich secunda die mensis septembris'*

De akte noemt 100 overlandse 'eenkel' keurvorster rijnsse guldens.⁷⁴ In paragraaf 6.6.7.1 is al vermeld dat de benaming overlandse goudgulden van de keurvorsten sinds 1418 in gebruik kwam. De koers was toen 21 albi. In 1432 werd de koers gefixeerd op 24 albi.⁷⁵ 'Eenkel' of enkel betekent 'goede', dus van goede gouden kwaliteit.⁷⁶ De uitdrukking werd sinds de tweede helft van de vijftiende eeuw bij ons veelvuldig gebezigd bij gouden munten.⁷⁷

In de tweede helft van de vijftiende eeuw verzakten in het Rijngebied zowel gouden als zilveren munten. Dit vond niet in dezelfde verhouding plaats. Daardoor steeg vanaf 1461 het aantal stuivers (Stüber) in de goudgulden boven de twintig, de oude rekenwaarde die lang stand gehouden had. In het betalingsverkeer hanteerde men daarom de 'Kurrentgulden', een rekeneenheid die gebaseerd was op twintig stuivers met een gangbare waarde. Dit betekent derhalve dat bij aanhoudende verzakking van zilveren munten steeds meer stuivers 'current' in de 'enkel' goudgulden gingen.⁷⁸ In 1477 deed de keurvorster goudgulden 25 stuivers current, de Bourgondische of andriesgulden 26 en de arnoldusgulden 13 stuiver current.⁷⁹ Vanaf 1493 werden de gulden en de stuiver current

68 Van Gelder, 'Coins and accounts', 209-210.

69 BHIC, Oud Archief Grave, 218, (1442/43) folio 212r-219v.

70 Van Gelder, *De Nederlandse munten*, 39.

71 Oud Archief Grave, 217, folio 205r.

72 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 292 (gasthuis), rekeningjaar 1495/96, folio 121r en 1148 (geesthuis), rekeningjaar 1495/96, laatste pagina. 149Rf 1st 30½gr rekenmunt werd 83Rf 1st *bona pecunia*. Bij het geesthuis werd het rekening-courantsaldo van 69f 16st 13 groitken oirt gecorrigeerd in 38 gulden fl 16 karolus st. Dit betekent in beide gevallen dat goed geld een factor 1,8 duurder was dan de rekenmunt.

73 BHIC Grave, Collectie Walter, Altaar en gilde van de Sint-Elisabethkerk te Grave 1308-1575, 7066, 42.

74 De aanduiding 'enckel gulden' werd ook al gebruikt in de stadsrekening van Nijmegen van 1420. Van Schevichaven en Kleijntjens, *Rekeningen* 1, 119.

75 Kruse, 'Beiträge', 86-87.

76 Verdam.

77 Bijlage 5.2.2: 1453, 1472, 1481, 1497, 1498, 1508 (gouden leeuwen), 1512, 1513, 1521, 1522 (philippusgulden), 1523, 1526 (philippusgulden), en vele andere.

78 Noss, *Die Münzen*, 109, 112; zie ook Rössner, 'Bad Money'.

79 Noss, *Die Münzen*, 116 en bijlage 5.8.2, p. 1-2; Nissen, 'Calculatis', 183, folio 1-7r.

ook in de rekeningen van de Graafse armeninstellingen gebruikt. De hoeveelheid fijn zilver van een pond altgeld was voor deze jaren onveranderlijk. Het aantal stuivers current in een pond altgeld was in 1502/1503 door muntverzwakking verdubbeld. Pas vanaf 1515 stabiliseerde de stuiver zich (zie bijlage 6.16).

In 1461/1462 werd de stuiver door de vlems gepasseerd als rekeningmunt. De vlems is al in hoofdstuk 6 besproken. De onderhavige vlems was een dubbele groot vlaams, waarvan 13 stuks in een vlemse gulden en 28 stuks in een (arnhemse) rijmse gulden werden gerekend (zie bijlage 7.0). Zoals besproken was de vlems oorspronkelijk de leeuwengroot die al ruim honderd jaar eerder door Lodewijk van Male in 1346 als groot compagnon uitgegeven was. De vlems was in Vlaanderen en Brabant populair als rekenmunt. Hij wordt in omschrijvingen in de vroege rekeningen van Grave als transactiemunt genoemd. De vlems penetreerde kennelijk pas vrij laat in het Gelderse rekensysteem, want hij werd in Grave pas sinds 1462/1463 ook als rekeningmunt gebruikt. Evenals de kromstaart werd de vlems ten behoeve van de tellingen onderverdeeld in 4 oirtken. De (oude) vlems had een rekenwaarde van 1 stuiver. Zoals eerder vermeld werd $\frac{3}{4}$ vlems (3 schellingen penningen payment) 'blenk' genoemd.⁸⁰

In 1462 was het pond payment gelijk aan $\frac{1}{3}$ pond altgeld van 15 alde vlems, dat gerekend werd voor ruim 11 stuivers. Deze rekenwaarde van het 'nieuwe' altgeld is behandeld in paragraaf 6.8.

In 1477 werd als onderverdeling van de rijnslandse gulden de zilveren albus of witpenning aan de rekeningmunten toegevoegd. De rijmse gulden rekenmunt was toen gelijk aan 20 stuivers, of 28 vlems, of 24 albi. Een albus was dus iets lichter in rekenwaarde dan de stuiver. Hij werd gerekend voor 30 groetken. Een stuiver deed toen $\frac{24}{20} \times 30 = 36$ groetken. In 1493 werd als onderverdeling van de gulden 'current' (brabantse gulden) de stuiver current ingevoerd. De rekenwaarde was nog steeds 24 albi (36 groetkens).⁸¹

7.6.1 Samenvatting

De Graafse rekeningen van de vijftiende eeuw stonden onder invloed van het Gelderse muntwezen. Dit vertoonde al in de eerste helft van de veertiende eeuw sterke overeenkomst met het Brabantse muntwezen. Zo werd naast payment ook waardevast oudgeld gebruikt. Rond 1370 werd aan het payment een lichte versie toegevoegd. Sinds 1422/1423 werd in de Graafse rekeningen nog uitsluitend het zware Gelderse payment als rekeningmunt gehanteerd. Rond 1450 vergroeide het Gelderse payment in het Brabantse, dat in een vaste verhouding van 3 : 1 met de nieuwe versie van het Vlaamse oudgeld stond.

7.7 EFFECT VAN DE MONETAIRE PROBLEMATIEK OP HET INKOMEN VAN DE GRAAFSE ARMENINSTELLINGEN

Voordat het effect van de monetaire problematiek op het vermogen en het jaarlijkse inkomen van de armeninstellingen wordt behandeld, geef ik eerst aan welke lijn in het onderzoek tot dusver gevolgd is. In hoofdstuk 5 is aangegeven hoe in de loop van de eeuwen het vermogen van de Graafse armeninstellingen tot stand kwam. Geldrenten vormden de belangrijkste component. Op basis van de gebruikte transactiemunt vielen in geldrenten acht perioden te onderscheiden. Na de uiteenzettingen over muntverzwakkingen in de

veertiende en vijftiende eeuw en de langdurige monetaire contractie (1370-1470), blijken twee van deze perioden geschikt als ijkpunt voor verdere waardeanalyses: de periode die eindigde in 1358 en de periode die eindigde in 1440. In de eerste had omschakeling naar payment plaatsgevonden en waren de meeste fiscale muntverzwakkingen achter de rug; in de tweede periode had de munthervorming (1433/1434) van Filips de Goede plaatsgevonden, waarmee een definitief einde gekomen was aan payment en werden renten alleen nog in gouden munten gedefinieerd. In hoofdstuk 6 is vastgesteld dat de renten, die tot circa 1358 verworven waren, door fiscale muntverzwakking aan waarde ingeboet hadden. De renten die daarna tot 1440 verworven waren, behielden door stijging van de zilverprijs grotendeels hun koopkracht. Door omschakeling op 'nieuw' oudgeld hadden renten in oudgeld aanzienlijk aan waarde ingeboet. Het totale waardeverlies zal voor 1440 opnieuw berekend worden, waardoor dit jaar als vertrekpunt kan fungeren voor verdere waardeanalyses. De waardeberekeningen tot dat jaar waren voornamelijk gebaseerd op monetaire gegevens uit de aankomsttitels van de Graafse armeninstellingen. Hierbij viel op dat Gelderse rekenmunten bij cijnsovereenkomsten in Grave en op het platteland weinig in trek waren.

In het onderhavige hoofdstuk 7 wordt de vraag gesteld in hoeverre de kwetsbaarheid van het vermogen van de instellingen verder aangetast werd door de monetaire problematiek van de vijftiende en zestiende eeuw. Als er al sprake was van doorwerking van deze problematiek op het vermogen, dan dienen daartoe de aan muntgeld gerelateerde componenten onderzocht te worden. Dit betekent in ieder geval dat we moeten vaststellen welke betekenis de renten in oudgeld en payment nog hadden voor de jaarlijkse inkomsten van de Graafse armeninstellingen in de vijftiende en zestiende eeuw. Zoals gezegd waren sinds de vijftiende eeuw de meeste nieuwe geldrenten in gouden munten gedefinieerd. In deze renten bevinden zich ook de pachtrenten en huurpenningen van het grootste gedeelte van het lichamenlijk onroerend goed van de armeninstellingen. Slechts een klein gedeelte van dit goed werd door de instellingen zelf bewerkt of gebruikt. De jaarlijkse opbrengsten in natura werden door de organisatie en de armen geconsumeerd. Dit kunnen we vaststellen aan de hand van de rekeningen van deze instellingen.

7.7.1 Boekingsmethodiek in de Graafse rekeningen

Voor een juiste beoordeling van het cijfermateriaal in de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis is het van belang kennis te hebben van de door deze instellingen gevolgde methodiek bij de opstelling van de verantwoordingen. De vragen die we hierbij hebben zijn wie de rekeningen opstelde en of de verantwoording gedaan werd volgens persoonlijke of gangbare opvatting.

Het is niet altijd duidelijk wie de rekeningen samenstelde. Het lijkt erop dat de verantwoordelijkheid voor het opstellen aanvankelijk bij de armmeester en de huismeester lag. Er werd in ieder geval een beroep gedaan op een klerk, die daarvoor betaald werd in rogge of in geld. In de verantwoording van de bestede rogge van het gasthuis van bijvoorbeeld de jaren 1450 wordt vermeld dat voor het maken van de rekening een malder rogge werd betaald. Bij het geesthuis was dit in de jaren 1480 anderhalve malder. Vijftig jaar later werd in de rekening van 1530/1531 van het gasthuis voor loon, inkt en papier een halve

80 Zie paragraaf 6.6.5, tabel 6.7.

81 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1148: hoofding rekening Tafel van de Heilige Geest 1492/1493.

rijnse gulden aan een klerk verantwoord.⁸² Rond 1500 werden de rekeningen van het gasthuis geschreven door stadssecretaris Wilhem Robijn. Hij ondertekende zelf onder de hoofding van de rekeningen 1507/1508 en 1508/1509. Hij stelde de rekeningen echter niet op. Volgens de rekeningen uit die tijd gebeurde dat al enkele jaren door twee provisorien.⁸³ Tijdens de jaren 1537 tot 1541, toen het gasthuis en het geesthuis tijdelijk samengevoegd waren, werden de rekeningen door een rentmeester opgesteld en nog steeds uitgeschreven door een klerk. Ik volsta met de volgende vaststelling: om redenen die ons niet bekend zijn waren bij de opstelling van de rekeningen in wisselende samenstellingen verschillende functionarissen betrokken. We mogen aannemen dat de eindverantwoordelijkheid bij de armmeester lag. Zoals gezegd in hoofdstuk 5, legde de armmeester jaarlijks verantwoording af aan het *corpus* van de stad. We mogen hierdoor tevens aannemen dat de verantwoording aan bepaalde voorschriften van de stad gebonden was. Deze stelling wordt bevestigd door de werkwijze van zowel het gasthuis als de Tafel: zij volgden eenzelfde systematiek. Dat brengt ons gelijk bij de volgende vraag: hoe was die systematiek?

Zoals bekend werden in de middeleeuwen de meeste administraties gedaan volgens de principes van het enkel boekhouden. De geld- en goederenstroom werden bijgehouden volgens een bepaalde systematiek, waarmee voor de einddatum van de verslagperiode het theoretische saldo van de kas en producten in natura kon worden vastgesteld. De saldi werden verwerkt in een rekening-courantopstelling met de armmeester. De in Grave gevolgde systematiek werd in de middeleeuwen primair toegepast bij de opstelling van overheidsrekeningen of domeinrekeningen.⁸⁴ Pas later, vermoedelijk in de achttiende eeuw, zou men deze methodiek van financiële verantwoording kameraalstijl of kameralistiek noemen. Op deze plaats wordt volstaan met het aangeven van drie verschillende vormen van de kameraalstijl zoals die volgens Schrott gehanteerd werden:

- Bij de ontvangsten werd alles geboekt waarop men recht had en wat per kas ontvangen moest worden. Daartegenover werden als uitgaven werkelijk betaalde bedragen geregistreerd.
- Zowel bij ontvangsten als uitgaven beperkte men zich tot het boeken van bedragen die men verwachtte te realiseren.
- Bij ontvangsten en uitgaven werden uitsluitend werkelijke kastransacties verantwoord.⁸⁵

De volgorde is chronologisch. Bij de eerste vorm zijn de ontvangsten op transactiebasis, terwijl de uitgaven op kasbasis zijn; de tweede vorm is gebaseerd op begrote transacties; de derde vorm is op kasbasis.

Het gasthuis en het geesthuis verantwoordden hun inkomsten en uitgaven volgens de eerste vorm. Ontvangsten en uitgaven werden verantwoord in rubrieken. Een rubriek bestond uit individuele posten.⁸⁶ Aanvankelijk hadden bepaalde rubrieken een eigen kas. Ook dit is een duidelijk aspect van de oudste vorm.⁸⁷

De zwakte van de verantwoording volgens de oude kameraalstijl was niet, zoals wel eens gesuggereerd wordt, dat het enkel boekhouden was, maar dat chronologische verantwoordingen van inkomsten en uitgaven en dagboeken ontbraken.⁸⁸ Daardoor was het onmogelijk het chronologisch verloop van het kassaldo en van een goederensaldo te volgen. Misschien was daaraan ook geen behoefte, dat was historisch zo gegroeid. Hierdoor kon het hele jaar geschoven worden met mutaties die plaatsgevonden hadden binnen de geld- en goederenstroom. Omdat geregelde saldocontrole waarschijnlijk niet

plaatsvond, kon de rekenaar of de beheerder tussentijds met geld en goederen van de instelling of persoon die men diende, privé-belangen behartigen.⁸⁹ Dit werd oorspronkelijk getolereerd. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw werd het bij verantwoordingen volgens de kameraalstijl gebruikelijk dat dagboeken bijgehouden werden. Dit gold zowel voor de geld- als voor de goederenstroom.⁹⁰ Wat vandaag de dag eveneens vreemd overkomt is dat zelfs in al wat latere verantwoordingen de ontvangsten pas na verloop van tijd in dagboeken vastgelegd werden, terwijl reguliere uitgaven al geregistreerd waren voordat die daadwerkelijk plaatsgevonden hadden.⁹¹ In de praktijk werden echter wel degelijk dagboekjes, kladboekjes of manualen bijgehouden.⁹² Dat waren boekjes waarin de rekenaars of de beheerders hun dagelijkse ontvangsten en uitgaven optekenden.⁹³ Aan de hand hiervan werden later, vaak zelfs veel later, de officiële rekeningen gemaakt. Omdat de kladboekjes geen geïntegreerd onderdeel van de verantwoordingsprocedure van armmeesters vormden en verantwoording waarschijnlijk niet geregeld afgelegd behoefde te worden, bestonden legio schuif- en sleepmogelijkheden.

Door het schuiven met inkomsten en uitgaven ontstond een verschil tussen de theoretische positie van een fonds en de werkelijke positie. Tegen de tijd dat verantwoording afgelegd moest worden konden zich drie situaties voordoen: men liet het zo, men paste de kas en de voorraden aan, of men ging over tot de verantwoording van gefingeerde feiten.⁹⁴ Ik wil niet de indruk wekken dat alle beheerders misbruik maakten van hun positie, dit waren (hopelijk) uitzonderingen. Maar tot op het hoogste niveau werd geknoeid met rekeningen.⁹⁵ Wij mogen daarom niet uitsluiten dat dit ook in Grave gebeurde. Bij sommige beheerders van de armenfondsen krijgt men de indruk dat de belangen van de fondsen met hart en ziel behartigd werden, bij andere beheerders krijgt men die indruk niet. Een signaal van nalatigheid, om het begrip ongerechtigheid maar niet te gebruiken, werd al in hoofdstuk 5 gegeven met het noemen van de ‘wrakinge’: achter in de rekeningen door raadsleden geplaatste op- en aanmerkingen en aanbevelingen.⁹⁶ Feit is in ieder geval dat binnen de bestudeerde periode armmeesters geregeld aanbevelingen of waarschuwingen kregen en zelfs afgezet werden. Ik kom hier zo op terug.

82 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 294, rekening 1530/1531, folio 266v.

83 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 293.

84 Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein*, 36-37.

85 Schrott, *Lehrbuch*, 110-111; Rigter, *Kameraalstijl*, 9.

86 Schrott, *Lehrbuch*, 49, 66-67; Aerts, ‘De inhoud’, 166.

87 Rigter, *Kameraalstijl*, 9.

88 Schrott, *Lehrbuch*, 49-51; Prange, *Voortgezet boekhouden*, 11: ‘Op welke wijze, teneinde tot een volledig overzicht te komen, de getallen uit deze dagboeken nog verder of nog anders verwerkt worden, hangt geheel af van het gebruikte boekhoudstelsel.’ Kreukniet, *Practisch Boekhouden 2*, 151: ‘De dagboeken, waarin dagelijks de vermelding der veranderingen plaats vindt, staan buiten de techniek der eigenlijke boekhouding, eerst bij de verwerking der gegevens, in de dagboeken vevat, komt de gevolgde methode [enkel of dubbel boekhouden] tot uitdrukking’.

89 De Schepper, ‘Beleid’, 24; Aerts, ‘De inhoud’, 167-168; Prevenier, ‘Quelques aspects’; Blockmans, ‘Le controle’.

90 Schrott, *Lehrbuch*, 32-35, 50; Rigter, *Kameraalstijl*, 7.

91 Schrott, *Lehrbuch*, 38.

92 Een manuaal is een register waarin dagelijkse ontvangsten en uitgaven genoteerd werden met vermelding van de rubrieken waaronder die later in de officiële rekening verantwoord werden. Muller, Feith en Fruin, *Handleiding*, 147-149. Niet alle verantwoordingen in de officiële rekening waren in het manuaal opgetekend, Marsilje, *Het financiële beleid*, 137-138.

93 Schrott, *Lehrbuch*, 49-50.

94 Aerts, ‘De inhoud’; Aerts, ‘Quelques réflexions’; Aerts, ‘Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen’.

95 Albrecht, ‘Eine reformierte Zentralfinanz’, 221; Aerts, ‘De inhoud’, 167-168.

96 Zie paragraaf 5.2.13.



Afb. 7.3. Kladaantekeningen van de gastmeester op de slotpagina van de rekening van 1465/1466.⁹⁷ Na afwerking werd de aantekening doorgehaald.

7.8 DE KWETSBAARHEID VAN HET VERMOGEN VAN DE ARMENINSTELLINGEN

Na de vaststelling volgens welke methodiek de Graafse rekeningen van de vijftiende en zestiende eeuw opgezet waren, gaan we over op het onderzoek naar de kwetsbaarheid van het vermogen van de Graafse armeninstellingen. Voor de vaststelling daarvan hebben we vooral de rekeningen van deze instellingen nodig. De kwetsbaarheid van het vermogen van de Graafse armeninstellingen werd volgens mij door twee zaken bepaald:

- de kwetsbaarheid van de waarde van de vermogenscomponenten onder invloed van monetaire ontwikkelingen
- het functioneren van de armmeesters

Deze twee aspecten zullen achtereenvolgens behandeld worden. De kwetsbaarheid van de vermogenscomponenten komt in deze paragraaf aan de orde, het functioneren van de armmeesters wordt in de volgende paragraaf behandeld.

Ten behoeve van de vaststelling van de kwetsbaarheid van de afzonderlijke vermogenscomponenten kunnen we gebruik maken van de chronologische reconstructie van het vermogen van de twee Graafse armeninstellingen in paragraaf 5.4.14, tabel 5.12. Aan de hand van dit overzicht kunnen we de vraag stellen of alle componenten, wat jaarlijkse opbrengstwaarde betreft, even kwetsbaar waren voor monetaire ontwikkelingen.

Als we beginnen met geldrenten dan moeten we die onderscheiden in rechten in zilveren en gouden rekenmunten. De groep zilveren munten bestond uitsluitend uit rekenwaarden in oudgeld en payment, waarvan het overgrote deel al gevormd was tot 1440. De cumulatieve nominale waarden lagen toen op respectievelijk 107 en 278 pond, ofwel 98% en 93% van de cumulatieve waarden aan het eind van de zestiende eeuw. Honderd jaar eerder waren deze nominale waarden 88 en 12½ pond, ofwel 80% en 4%. Tot 1440 was van deze oude geldrenten door muntverzwakking al 66% van de oorspronkelijke nominale waarde, in zilver gemeten, verloren gegaan. Voor de berekening van het overgebleven waardeandeel van oude renten in de totale opbrengstwaarde van 1440 moeten we roggerenten een geldwaarde geven. Dit kan, hiervoor gebruiken we de roggeprijzen van rond 1440 van Antwerpen. De gemiddelde prijs van 1438-1442 was afgerond 35 groten brabantse voor een Antwerpse viertel rogge.⁹⁸ Dit komt voor een Graafse malder neer op ongeveer 60 groten of afgerond 1 rijnsse gulden.⁹⁹ De rijnsse gulden werd volgens overzicht op bijlage 7.0 gerekend voor gemiddeld 4½ pond payment of 1½ pond oudgeld. Deze waardeverhouding van oudgeld = 3 x payment mag voor 1440 aangehouden worden, want zoals we in hoofdstuk 6 vastgesteld hebben, gold die al circa tachtig jaar eerder bij de eerste fossilisatie van payment in oudgeld rond 1360. Het geldrandje aan de roggerenten brengt ons in staat het rentevermogen van omstreeks 1440 bijvoorbeeld in oudgeld om te rekenen:

97 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 290. De rekening van 1465/1466 is abusievelijk ingebonden tussen de rekeningen van het gasthuis van 1447/1448 en 1448/1449.

98 Van der Wee, *The Growth* 1, 177. 1 Antwerps viertel = 80 liter graan, 1 Graafse malder = 125 liter; 1 malder = 136,54/80 = 1,71 viertel; 35 groten x 1,71 = 60 groten.

99 Van der Wee, *The Growth* 1, 125. 40 groten vlaams = 60 groten brabantse = 1 rijnsse gulden van 20 stuivers, of 20 kromstaarten.

	oudgeld	payment	totaal	rogge	totaal
nominale renten 1440	107 £	278 £		200m	
omgerekend in oudgeld al berekend waardeverlies	107 £ 63 £	93 £ 23 £	200 £ (40 %) 86 £ (43 %)	300 £ (60 %) ¹⁰⁰	500 £(100 %) 86 £
opbrengstwaarde 1440	44 £	70 £	114 £ (28 %)	300 £ (72 %)	414 £(100 %)
waardeverlies in %: oudgeldwaarde 1440	59 %	25 %	43 %	0 %	17 %
opbrengstwaarde in %: oudgeldwaarde 1440	41 %	75 %	57 %	100 %	83 %
	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Tabel 7.3. Omrekening van de tot 1440 geaccumuleerde renten van de Graafse armeninstellingen in £ oudgeld, met berekening waardeverlies en harde opbrengstwaarde.

Volgens de inventarisatie van de renteovereenkomsten in de aankomstitels bestond rond 1440 het nominale rentevermogen omgerekend in oudgeld voor 40% uit geldrenten en 60% uit roggerenten. Van het nominale deel van de geldrenten was door muntverzwakking 43% aan koopkracht verloren gegaan. Dit bestond uit een verlies op payment door fiscale muntverzwakkingen tot 1370 en uit een verlies op oudgeld door de overgang in 1423/1424 van 'oud' oudgeld in 'nieuw' oudgeld, dat in feite payment was. Ik benadruk nogmaals dat de muntverzwakking van circa 1370 tot circa 1470, die in verband stond met schaarste aan edelmetaal, niet met koopkrachtverlies gepaard ging en derhalve buiten de berekening is gelaten. De hierboven aangegeven waardeverliezen van 63£ oudgeld en 23£ in oudgeld omgerekend payment zijn berekend in paragrafen 6.7 en 6.8.¹⁰¹ Door verlies aan koopkracht van de oude renten was het rentevermogen van 43% naar 28% van het nominale vermogen in 1440 gezakt. Het aandeel van de restwaarde van nieuw oudgeld in de totale opbrengstwaarde van 1440 was daarmee gekomen op 11% en van payment op 17%, samen dus 28%. Voor de vaststelling van de kwetsbaarheid van het vermogen kunnen we deze percentages als uitgangspunt nemen. De vraag is wat er na 1440 gebeurde. De aanwas van het geldelijk rentevermogen na 1440 bestond, met enkele uitzonderingen (een eenmalige schenking van 150 arnhemse guldens, die al snel allesbehalve waardevast waren, een dertigtal meeuwen en enkele ponden payment), nagenoeg uitsluitend uit waarde vaste rechten. Nieuwe geldrenten werden hoofdzakelijk in waarde vaste gouden munten gevestigd.

In de hierboven aangegeven chronologische reconstructie konden we al constateren dat na 1370, toen het gebruik van geldrenten begon op te drogen, het aantal roggerenten explosief groeide. De omvang in malders verdrievoudigde. In verband met prijsfluctuaties speelde het waarde vraagstuk bij rogge wel een rol, maar dit was binnen de door ons gemeten periode van een heel ander kaliber dan bij geldrenten. Prijsfluctuaties bij rogge waren meestal van korte duur, zij konden ontstaan door schaarste en handelspolitieke gedragingen. Bij roggeschaarste werd de jaarlijkse verplichting vaak in geld 'gelost'. Hier lag een mogelijkheid voor de armmeesters tot manipuleren. Daar lag dus een risico. Maar dit heeft meer met beheer te maken, daar wordt op teruggekomen. Daarnaast konden problemen

met rogge optreden door opslag. Als rogge niet goed opgeslagen en gelucht werd kon de voorraad door rotting aangetast worden. Bovendien kon bij de oogst de gevreesde moederkoren, een schimmel die het 'Anthoniusvuur' veroorzaakte, over het hoofd gezien zijn.¹⁰² De armmeesters werden jaarlijks sowieso al geconfronteerd met voorraadvverschillen door indroging ('krimp'), muizen, insecten, meetfouten en meetafwijkingen door verschillende maatvoering. Per jaar moest hierdoor, althans volgens het 'bewijs van de rogge', de administratieve voorraad meestal met vijf malder per instelling gecorrigeerd worden. Ondanks deze rimpelingen verklaren we rogge toch voor waardevast.

Nadat het vestigen van geldrenten nagenoeg opgedroogd was, namen transacties in onroerend goed eveneens toe, maar niet zo spectaculair. Het aantal rechten in onroerend goed steeg weliswaar naar bijna honderd, maar daarbij zaten vele kleine reepjes grond ('streepkens'). Het afbreukrisico van onroerend goed in termen van jaarlijkse opbrengstwaarde, was vrijwel nihil. Pacht- en huurovereenkomsten werden voor korte tijd aangegaan. Bovendien gold in een aantal gevallen de afspraak, dat de huur- of pachtovereenkomst beëindigd kon worden, wanneer de armeninstelling het onroerend goed zelf wilde gebruiken.¹⁰³

Samenvattend waren dus alleen de oude renten niet waardevast, ook niet die in oudgeld, want dat was inmiddels payment geworden. Omdat de Graafse armenfondsen sinds 1440 nog uitsluitend aangevuld werden met waarde vaste rechten en ander onroerend goed, verwaterde het voorheen zo belangrijke, maar kwetsbare deel van het vermogen dat uit geldrenten in oudgeld en payment bestond.

7.8.1 Het gasthuis

Hieronder volgt een grafische weergave van de samenstelling van de ontvangsten van het gasthuis voor een aantal geselecteerde jaren uit de vijftiende en zestiende eeuw, waarmee dit hierboven geschetste proces zichtbaar wordt gemaakt (zie bijlage 7.20)

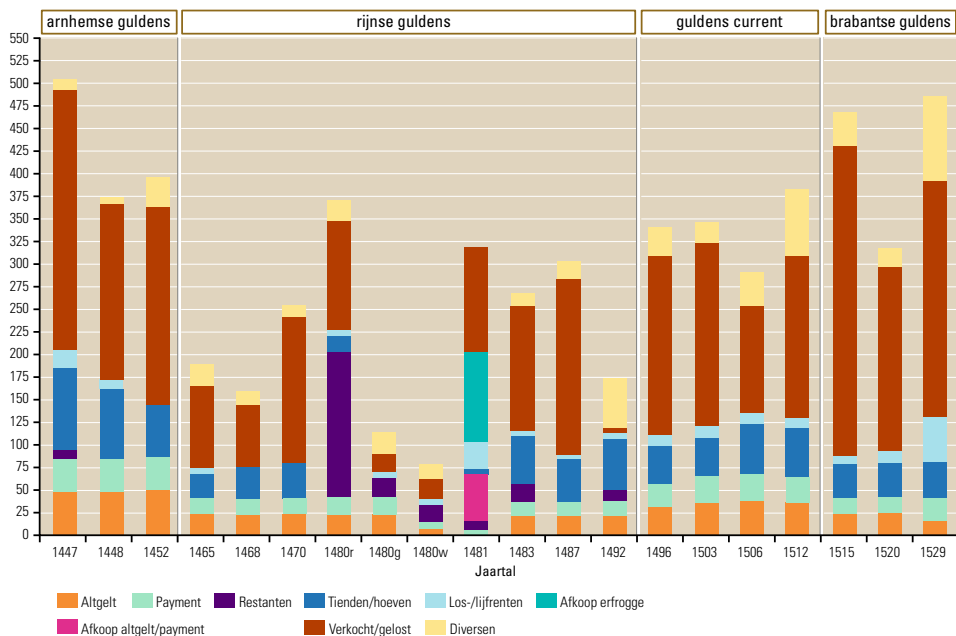
100 200 malder rogge = 200 Rfl x 0,9 x 1½ = 270E oudgeld.

101 Zie voor het waardeverlies van oudgeld tabel 6.17 (27½ st. in 1300 en 11,5 st. in 1470 = 59% waardeverlies) en voor het waardeverlies van payment tabel 6.15 (52% zilververlies van 132 £ = 69 £ payment : 3 = 23 £ oudgeld).

102 Kappelhof, 'Beleid', 65-66. Zie ook voor de instellingen waar slachtoffers van deze schimmel verpleegd werden Clementz, 'Les maisons antonines', 55-92. In 1209 werd een Antoniuskapel gesticht bij Maastricht (58, 84).

103 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1153, rekeningen van het gecombineerde gast- en geesthuis, zie bij rekeningjaar 1537/1538 onder het hoofd *Opbrengst kempen, bouwland en pachtgelden* de verschillende wijzen waarop lichamelijk onroerend goed werd geëxploiteerd.

Geldstroom Gasthuis: Opbouw van inkomsten



Grafiek 7.1. Inkomensopbouw gasthuis te Grave 1447-1529.

De gegevens zijn geput uit de rekeningen die, zoals gezegd, op kameralistische uitgangspunten beruisten. De gepresenteerde inkomsten zijn dus niet gebaseerd op werkelijke ontvangsten maar op inkomsten die de armeninstellingen rechtens toekwamen. Als afwijkingen met de werkelijkheid al verantwoord werden, werd dit gewoonlijk bij de saldobepaling gedaan, of in geval van mindere ontvangsten bij de uitgaven en de bestedingen. Alleen in extreme omstandigheden, zoals tijdens de oorlogsschermtselingen tussen Gelre en Brabant in het begin van de jaren 1480, wijzigde men de gebruikelijke systematiek. Als illustratie daarvan is daarom 1480 in drie verschillende zettingen in het overzicht meegenomen. De drie staven geven aan waar het gasthuis recht op had krachtens de overeenkomsten, wat verantwoord werd op basis van een bijgestelde verwachting en wat uiteindelijk feitelijk in contanten binnengekomen was. De rekening van dit jaar is een rommeltje. Door vele, maar toch onvoldoende correcties kan de rekening maar moeilijk geteld worden. Dit gold ook voor de gastmeester, want hij is op sommige plaatsen de tel kwijtgeraakt. Volgens mijn reconstructie had het gasthuis in het rekeningjaar 1480/1481 recht op 370 gulden. Hiervan werd 113 gulden geregistreerd als ontvangen, terwijl volgens aantekening van de armmeester slechts 81 gulden werkelijk geïnd werd. Zo werd van 18 rijne gulden paymentrenten waar het gasthuis recht op had, niet meer betaald dan 7 gulden.¹⁰⁴

De andere jaren zijn 'normale' jaren. Zij geven een tamelijk constant beeld van inkomsten uit geldrenten in 'altgelt' en payment.¹⁰⁵ De gepresenteerde niveauverschillen werden vooral veroorzaakt door verandering van de rekeningmunt:

	1447	1452	1468	1480	1492	1503	1512	1515	1529	1530
£ altgeld	39	39	39	37	33	32	32	32	21	26
£ payment	89	89	88	90	74	74	74	69	88	168
alde vlems altgeld									63	
payment	47arnfl 36arnfl	49arnfl 36arnfl	22Rfl 17Rfl	23Rfl 18Rfl	21Rfl 15Rfl	36flc 28flc	36flc 28flc	24brfl 17brfl	16brfl 25brfl	20brfl 44brfl
koersen:	arnfl	arnfl	Rfl	Rfl	Rfl	flcurr	flcurr	brfl	brfl	brfl
£ altgeld	1,20fl	1,25fl	0,58fl	0,63fl	0,62fl	1,13fl	1,13fl	0,75fl	0,75fl	0,75fl
£ payment	0,41fl	0,41fl	0,19fl	0,21fl	0,21fl	0,375fl	0,38fl	0,25fl	0,25fl	0,25fl

Tabel 7.4. Opbrengsten ponden altgeld en payment en koersen verschillende guldens rekeningmunt 1447-1530.

Uit het overzicht van de samengestelde inkomsten in geld kan verder geconcludeerd worden dat het aandeel van altgeldrenten en paymentrenten niet meer substantieel was. De geldinkomsten uit hoeven en tienden en jongere renten, die veelal in goudguldens waren opgesteld, namen in deze jaren in betekenis toe. De opbrengsten uit de tienden lagen ongeveer in dezelfde orde van grootte als de vroegere geldrenten samen. De grote generator van liquiditeiten was echter rogge geworden. Roggeopbrengsten werden vaak in contanten gerealiseerd door directe verkoop op de markt of door het lossen van jaarlijkse roggeverplichtingen in geld. Het aandeel van oude renten en rogge in de totale geldopbrengsten wordt hieronder getoond:

Gasthuis	totale geldink.	aandeel geldrenten			aandeel verk/geloste rogge	in procenten totale geldopbrengst			
		alt	pay	Σ		alt	pay	Σ	rogge
arnfl									
1447	504	48	36	84	288	9,5	7,1	16,7	57,1
1448	373	48	36	84	196	12,8	9,7	22,5	52,5
1452	396	49	36	85	221	12,4	9,1	21,5	55,8
rijnsefl									
1465	188	23	17	40	89	12,2	9,1	21,3	47,3
1468	159	23	17	40	68	14,5	10,7	25,2	42,8
1470	253	23	18	41	161	9,1	7,1	16,2	63,6
1483	267	21	15	36	138	7,9	5,6	13,5	51,7
1487	303	21	16	37	193	6,9	5,3	12,2	63,7
1492 ¹⁰⁶	173	21	16	37	6	12,1	9,2	21,3	5,2
flcurr									
1503	347	36	28	64	202	10,3	8,1	18,4	58,2
1508	290	38	28	66	117	13,1	9,7	22,8	40,3
1512	383	36	28	64	179	9,4	7,3	16,7	46,7
brabfl									
1515	468	24	17	41	345	5,1	3,6	8,7	73,7
1520	318	24	18	42	203	7,5	5,7	13,2	63,8
1529	486	16	25	41	262	3,3	5,1	8,4	53,9
Globaal waren in deze jaren de onderlinge rekenwaarden van de gebruikte rekenmunten: 1 arnhemse gulden = circa ½ rijnse gulden, 1 rijnse gulden = circa 1 brabantse gulden en 1 gulden current = circa 2/3 rijnse gulden.									

Tabel 7.5. Aandeel renten in altgeld en payment en te gelde gemaakte rogge in de jaarlijkse opbrengsten van het gasthuis te Grave (1447-1529).

104 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 291, rekening 1480/1481, folio 3v

105 Schrijfwijze in de rekeningen.

106 Alleen van de in dat jaar aangetreden nieuwe gastmeester.

Rekening houdend met de wisselende omrekeningskoersen geven de cijfers in rekengeld een bijna constant beeld van ontvangsten van renten in altgeld en payment. Zoals gezegd is dit mede een gevolg van verantwoording volgens de kameralistische methodiek. De sterke variaties in de percentages oude renten in de totale geldopbrengsten werden vooral veroorzaakt door wisselende inkomsten uit roggeverkoppen. Het aandeel van altgeld- en paymentrenten schommelde daardoor tot 1512 tussen de 12 en 25%.

Omdat sinds het begin van de zestiende eeuw de roggeprijs in Brabant aan een structurele stijging begon, leverden roggelossingen in geld en roggeverkoppen gaandeweg meer geld op.¹⁰⁷ Na 1512 werd het gemiddelde aandeel van de oude renten mede hierdoor kleiner en maakte nog maar circa 10% uit van de opbrengsten in geld van het gasthuis. Als we de resterende rogge-inkomsten in natura opnieuw voorzien van een geldrandje, zakken de bovengenoemde percentages nog aanzienlijk. Dat wordt dadelijk aangetoond.

Omdat sinds het begin van de jaren 1370 steeds minder geldrenten verworven werden en het vermogen van de armeninstellingen alleen nog maar uitgebreid werd met waarde-vaste roggerenten, lichamenlijk onroerend goed en na 1470 met goudgerande geldrenten, nam de kwetsbaarheid van het vermogen af. Ik zal de hierdoor toegenomen complexiteit van de exploitatie van het gasthuis verduidelijken met een overzicht van alle rogge-inkomsten in natura en wat daarvan te gelde werd gemaakt voor gedeeltelijke financiering van de uitgaven van het gasthuis:

jaar	ontv mld	gelost/verk mldr/prijs		%	rest	dag waarde rest	jaar	ontv mld	gelost/verk mldr/prijs		%	rest	dag-waarde rest
1447	366	234	29kr	64,3	132	160	1492	287	12	10stc	4,2	275	pm
1448	400	204	23kr	51,0	196	188	1503	409	111	36stc	27,1	298	536
1452	398	276	19kr	69,3	122	97	1508	438	93	25stc	21,2	345	431
1465	469	164	15vl	35,0	305	163	1512	446	112	32stb	25,1	334	534
1468	409	86	22vl	21,0	323	254	1515	480	190	30stb	39,6	290	435
1470	411	247	18al	60,1	164	105	1520	465	151	27stb	32,3	314	424
1483	414	160	21al	38,6	254	222	1529	447	185	28stb	41,4	262	367
1487	414	128	36al ¹⁰⁸	30,9	286	429							
Rekenwaarden rekeningmunten ¹⁰⁹													
1447	1arnfl = 24 kromstaart					1503	1 fcurr. = 20 st. curr.; 1 st. = 36 groetkens						
1455	1Rfl = 20 stuiver = 48 kromstaart					1508	1 fcurr. = 20 st. curr.; 1 st. = 36 groetkens						
1465	1Rfl = 20 stuiver = 28 vlems					1512	1 fcurr. = 20 st. curr.; 1 st. = 36 groetkens						
1470	1Rfl = 20 stuiver = 28 vlems					1515	1flbr = 20 stuiver brabant						
1481	1Rfl = 24 albi; 1 albus = 30 groetkens					1521	1flbr = 20 stuiver brabant						
1487	1Rfl = 24 albi; 1 albus = 30 groetkens					1529	1flbr = 20 stuiver brabant						
1492	1fcurr. = 20 st. curr. = 24 albi curr.												

Tabel 7.6. Berekening niet te gelde gemaakte rogge (rest) van het gasthuis te Grave. Deze 'rest' is gewaardeerd tegen dagprijs.

Behoudens enkele uitzonderingsgevallen werd jaarlijks tussen de 100 en 200 malder, ofwel 30 tot 40% van de jaarlijkse rogge-inkomsten door het gasthuis te gelde gemaakt. In de getoonde jaren van de zestiende eeuw nam de gemiddelde opbrengstprijis per malder toe.

Nu alle renten in geld uitgedrukt zijn, kan opnieuw het procentuele aandeel van de oude renten daarin berekend worden. Daarvoor is het nodig dat de hierboven berekende opbrengstwaarde van de niet verkochte rogge ('rest') gevoegd wordt bij de ontvangsten in geld volgens de rekeningen. Op die manier ontstaat de 'dagwaarde' van alle renten, inclusief pachten en huren, die als basis voor de berekening van het aandeel van de oude renten in de jaarlijkse opbrengstwaarde van het vermogen kan worden gebruikt:

Gasthuis	dagwaarde alle renten	oude renten	%	jaar	dagwaarde alle renten	oude renten	%
arnfl							
1447	664	84	12,7%	1492	448	37	8,3%
1448	561	84	15,0%	1503	645	64	9,9%
1451	493	86	17,4%	1508	721	66	9,2%
rijnsefl				1512	829	64	7,7%
1465	351	40	11,4%	brabfl			
1468	413	40	9,7%	1515	903	41	4,5%
1470	358	41	11,5%	1520	742	42	5,7%
1483	489	36	7,4%	1529	853	41	4,8%
1487	732	37	5,1%				

Tabel 7.7. Aandeel oude renten in procenten van de dagwaarde van alle renten, gasthuis Grave.

In dit overzicht kunnen we duidelijk zien dat bij het gasthuis het jaarlijkse aandeel van oude renten in de totale opbrengstwaarde van het vermogen verminderde tot nog maar circa 5% in de eerste decennia van de zestiende eeuw. Dit betekent derhalve dat daarmee ook de kwetsbaarheid van het vermogen afnam. De oude renten vormden nog het enige niet-waardevaste bestanddeel uit de vermogenscomponenten.

7.8.1.1 Conclusie

De conclusie na het onderzoek naar de invloed van de monetaire problematiek op de kwetsbaarheid van het vermogen van de Graafse armeninstellingen is derhalve ten aanzien van het gasthuis overwegend positief: door muntverzwakking was tot 1440 bijna de helft van het vermogen in waarde verloren gegaan, maar daarna werd door waardevaste vermogensaangroei, die al in 1370 begonnen was, uiteindelijk een veel sterkere positie bereikt. Door de langdurige vermogensuitbreiding met roggerenten was de samenstelling van het gasthuisvermogen echter niet overeenkomstig de behoefte. Er kwam te veel rogge en te weinig geld binnen. Dit moest via verkoop van rogge meer in balans gebracht worden. Hierdoor werd het functioneren van de gashuismeester complexer. In paragraaf 7.9 wordt hierop verder ingegaan. We schakelen eerst over naar het geesthuis.

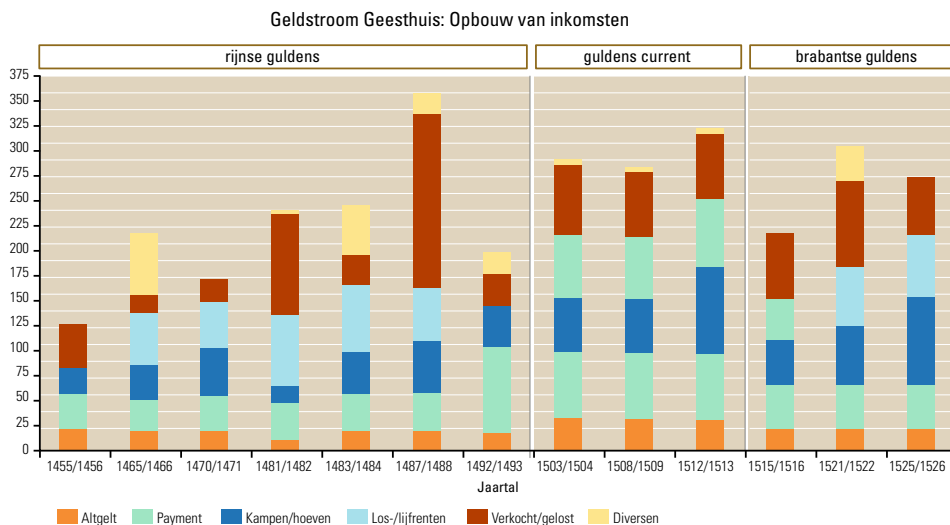
107 Van der Wee, *The Growth 1, 177, 180-181* (Appendixen 1/Antwerpen en 2/Mol); Verlinden, *Dokumenten*, 537 (grafiek 5/Brabant). Deze laatste grafiek is door mij hierboven in paragraaf 6.7 getoond.

108 Verlinden, *Dokumenten*, 537 (grafiek 5); Van der Wee, *The Growth 1, 177, 180-181* (Appendixen 1/Antwerpen en 2/Mol). In de jaren 1487-1492 was de prijs van rogge in Antwerpen en Mol zeker het dubbele van de jaren daarvoor en daarna.

109 Volgens de hoofdingen van de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis te Grave.

7.8.2 Het geesthuis

Op dezelfde wijze als bij gasthuis worden nu de inkomsten van het geesthuis in beeld gebracht (zie bijlage 7.20):



Grafiek 7.2. Inkomensopbouw geesthuis te Grave 1465-1526.

Geesthuis	totale geldink.	aandeel geldrenten			aandeel verk/ geloste rogge		in procenten van totale geldopbrengst			
		alt	pay	Σ	geld	malder	alt	pay	Σ	rogge
rijnsefl										
1455	125	21	35	56	44	42m	16,8	28,0	44,8	35,2
1465	217	18	30	48	18	40m	8,3	13,8	22,1	8,3
1470	171	19	34	53	23	34m	11,1	19,9	31,0	13,5
1481	239	9	37	46	101	44m	3,8	15,5	19,2	42,3
1483	245	19	37	56	30	40m	7,8	15,1	22,9	12,2
1487	355	19	37	56	175	111m	5,4	10,4	15,8	49,3
1492	197	17	33	50	32	33m	8,6	16,8	25,4	16,2
fcurr.										
1503	291	31	66	97	71	39m	10,6	22,7	33,3	24,4
1508	282	30	66	96	64	58m	10,6	23,4	34,0	22,7
1512	321	30	66	96	65	44m	9,3	20,6	29,9	20,2
brabfl										
1515	217	20	44	64	65	64m	9,2	20,3	29,5	30,0
1521	304	20	44	64	86	58m	6,6	14,5	21,1	28,3
1525	273	20	44	64	57	51m	7,3	16,1	23,4	20,9

Globaal waren in deze jaren de onderlinge rekenwaarden van de gebruikte rekenmunten:
 1 rijnse gulden = circa 1 brabantse gulden en 1 gulden current = circa 2/3 rijnse gulden.

Tabel 7.8. Aandeel renten in altgelt en payment en te gelde gemaakte rogge in de jaarlijkse opbrengsten van het geesthuis te Grave (1455-1521).

Wat de nominale opbrengsten in altgeld en payment betreft is de conclusie niet anders dan bij het gasthuis. Ook hier zien we een constant beeld door de kameralistiek. Het eerste jaar is niet representatief omdat na de dood van geestmeester Jan Tycheler bleek dat de verantwoording van ontvangsten en bestedingen en daardoor de rekening-courantverhouding tussen de armmeester en het geesthuis niet op orde waren. De renten in altgeld en payment waren waarschijnlijk gekopieerd uit oudere rekeningen, die niet bewaard zijn. Jaarlijkse ontvangsten uit actuelere rechten lieten zich wat minder gemakkelijk vaststellen en werden waarschijnlijk daarom ook niet geboekt. Uit de rekeningen van zijn opvolger kan opgemaakt worden dat het een paar jaar duurde voordat de financiële positie van het geesthuis weer duidelijk was. Evenals bij het gasthuis vertoont het jaarlijkse procentuele aandeel van renten in altgeld en payment in de totale geldopbrengsten een grillig beeld.

Het procentuele aandeel van oude renten lag op een hoger niveau dan bij het gasthuis. Dit komt ook omdat het geesthuis veel minder rogge te gelde maakte dan het gasthuis en omdat het geen inkomsten uit tienden genoot. Het aandeel van renten in altgeld in de geldelijke ontvangsten, inclusief de opbrengsten in geld van roggerenten, bleef gemiddeld onder de 10%. Het aandeel van payment lag ongeveer op het dubbele. In totaal was het aandeel in deze jaren ongeveer gelijk aan het aandeel van de nieuwe geldrenten, incidentele uitschieters daargelaten. De opbrengsten uit de categorieën kampen en agrarische producten waren eveneens in die orde van grootte. In de oorlogsjaren van 1480 liepen ook bij het geesthuis de inkomsten terug, terwijl bovendien extra kosten gemaakt werden:

*'Item dat sterken gelegen neven Jacobs kamp van Aken mit onsen groten kamp in desen jair mit haveren geseyet die die vyanden genomen hebben ...'*¹¹⁰

*'Item die vyanden der geesthuysvrouwe genomen v stuver doe sy der koye navolghden'*¹¹¹

Als de opbrengst verminderde werd ook minder aan de armen uitgedeeld:

*'Item deser spinden is een deel gegeven ende eyn deel noch nyet gegeven/ want die geestmeister den rogge bynnen twe jaeren nyet geboirt en heefft/ om der beden will/ dan so geringe id vrede wurdt ende men wandelen mach will hy den rogge vurseyt manen Ende wes hij dan gekrygen kan dair aff will hy die spinden als dan geven ad id behoeren sall'*¹¹²

Als dekking voor de uitgaven werd door het geesthuis maar een beperkt deel van de rogge-inkomsten omgezet in geld. Dit gebeurde op een aanzienlijk lager niveau dan bij het gasthuis. Rogge was voor het geesthuis misschien wel belangrijker dan geld. Als we de niet te gelde gemaakte rogge-inkomsten van het geesthuis van een geldrandje voorzien en mee laten wegen in de berekening van het aandeel van oude renten in de opbrengst van het totale rentevermogen, komt dit aandeel beduidend lager uit dan de in de tabel genoemde percentages. Als basis voor het geldrandje aan niet te gelde gemaakte rogge-inkomsten gelden de verrekenprijzen die in de rekeningen zijn gebruikt voor in geld geloste en verkochte rogge:

110 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1147, rekeningjaar 1479/1480, folio 207v.

111 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1147, rekeningjaar 1479/1480, folio 215r.

112 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1147, rekeningjaar 1479/1480, folio 210b.

jaar	ontv mld	gelost/verk mldr/prijs		%	rest mldr	dag-waarde rest	jaar	ontv mld	gelost/verk mldr/prijs		%	Rest mdr	dag-waarde rest
1455	183	42	45kr	29,8	141	134	1503	301	39	36stc	13,0	262	472
1465	245	40	13vl	16,3	205	95	1508	317	58	22stc	18,3	259	285
1470	287	34	19vl	11,8	253	172	1512	321	44	30stc	13,7	277	415
1481	312 ¹¹³	44		14,1	268		1515	332	64	20stb	19,3	268	268
1483	309	40	18al	12,9	269	202	1521	327	58	30stb	17,7	269	404
1487	320	11	38al	34,7	209	265	1525	330	51	22stb	15,5	279	307
1492	295	33	19stc	11,2	262	249							
Rekenwaarden rekeningmunten ¹¹⁴													
1455	1Rfl = 20 stuiver = 48 kromstaart						1503	1 flcurr. = 20 st. curr.; 1 st. = 36 groetkens					
1465	1Rfl = 20 stuiver = 28 vlems						1508	1 flcurr. = 20 st. curr.; 1 st. = 36 groetkens					
1470	1Rfl = 20 stuiver = 28 vlems						1512	1 flcurr. = 20 st. curr.; 1 st. = 36 groetkens					
1481	1Rfl = 24 albi; 1 albus = 30 groetkens						1515	1 flbr = 20 stuiver brabant					
1487	1Rfl = 24 albi; 1 albus = 30 groetkens						1521	1 flbr = 20 stuiver brabant					
1492	1 flcurr. = 20 st. curr. = 24 albi curr.						1525	1 flbr = 20 stuiver brabant					

Tabel 7.9. Berekening niet te gelde gemaakte rogge (rest) van het geesthuis te Grave. Deze 'rest' is gewaardeerd tegen dagprijs.

Behoudens in het niet-representatieve jaar 1455 en in 1487, toen de prijs van rogge hoog was, werd bij het geesthuis tussen de 10 en 20% per jaar van de rogge-inkomsten in natura te gelde gemaakt. Dit is dus een stuk lager dan bij het gasthuis. De reden hiervan heb ik al vermeld: het geesthuis was in feite een bakkerij. Op dezelfde manier als bij het gasthuis is vervolgens de dagwaarde van alle renten (inclusief pacht en huur) berekend:

Geesthuis		dagwaarde alle renten	oude renten	%	jaar	dagwaarde alle renten	oude renten	%
rijnsefl	jaar							
1455		259	56	21,6%	1503	663	97	14,6%
1465		312	48	15,4%	1508	567	96	16,9%
1470		343	53	15,5%	1512	736	96	13,0%
1481			46		brabfl			
1483		447	56	12,5%	1515	485	64	13,2%
1487		620	56	9,0%	1521	708	64	9,0%
brabfl					1525	580	64	11,0%
1492		446	50	11,2%				

Tabel 7.10. Aandeel oude renten in procenten van de dagwaarde van alle renten, geesthuis Grave.

Bij het geesthuis liep het aandeel van oude renten in de dagwaarde van alle renten terug van circa 15 naar circa 10% tijdens de eerste decennia van de zestiende eeuw. Door een andere samenstelling met een geringere diversiteit in componenten, lag de kwetsbaarheid van het vermogen derhalve op een hoger niveau dan bij het gasthuis.

7.8.2.1 Conclusie

De conclusie van het onderzoek naar de kwetsbaarheid van het vermogen van het geesthuis is positiever dan bij het gasthuis: gelet op de karakteristiek van de operatie was de ombuiging van vermogensrechten van in waarde kwetsbare geldrenten naar roggerenten een welkome verbetering. Deze ontwikkeling maakte het functioneren van de geestmeester nog transparanter dan voorheen.

7.8.3 Conclusie van de kwetsbaarheid van de samengevoegde vermogens

Het onderzoek naar de ontwikkeling van de kwetsbaarheid van het vermogen van de Graafse armeninstellingen in de vijftiende en zestiende eeuw wordt afgesloten met een overzicht van het aandeel van de samengevoegde oude renten in de dagwaarden van de totale renten van de instellingen.

	dagwaarde alle renten	oude renten	%
1440 ¹¹⁵			28,0%
1465	665 Rfl	88	13,3%
1470	701 Rfl	94	13,4%
1483	936 Rfl	92	9,8%
1487	1352 Rfl	93	6,9%
1492	894 Rfl	87	9,7%
1503	1308 flcurr	161	12,3%
1512	1564 flcurr	160	10,2%
1515	1388 brabfl	105	7,6%
1520	1450 brabfl	106	7,3%

Tabel 7.11. Totale oude renten Graafse armeninstellingen in procenten dagwaarde alle renten.

De conclusie van dit onderzoek is dat het aandeel van oude renten in de totale opbrengsten van de samengevoegde vermogens, dat rond 1440 nog 28% was, in het begin van de zestiende eeuw gehalveerd was en daarna verder verminderde.¹¹⁶ Dit was niet veroorzaakt door muntverzwakkingen na 1440 omdat de oude geldrenten in koopkracht moesten inboeten, maar door verwatering. De jarenlange inspanning van sympathisanten in de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw verwaterden, omdat het vermogen van de Graafse armeninstellingen alleen nog maar met waardevervalende rechten versterkt werd. De kwetsbaarheid van het vermogen van de twee Graafse armeninstellingen was daarmee navenant afgenomen.

¹¹³ Volgens de rekening werd hiervan 43 malder niet ontvangen. De rekening is zo beschadigd dat voor de berekening benodigde info niet beschikbaar is.

¹¹⁴ Volgens de hoofdingen van de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis te Grave.

¹¹⁵ Zie paragraaf 7.8.

¹¹⁶ Als de muntverzwakkingen tijdens de periode van 'bullion famine' en monetaire contractie ten aanzien van koopkracht van de verzwakte munt niet helemaal neutraal verlopen zouden zijn, dan zou het berekend verlies van 86€ in oudgeld volgens tabel 7.3 wat groter moeten zijn, waarmee het aandeel van oude renten in de totale opbrengsten wat lager zou uitvallen. Het gaat vermoedelijk om een marginaal verschil.

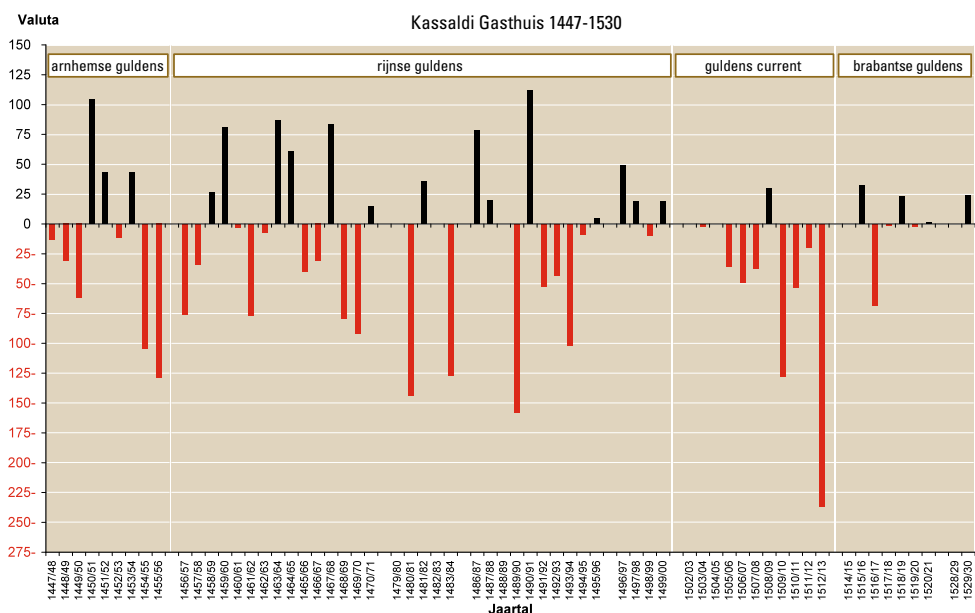
7.9 HET FUNCTIONEREN VAN DE ARMMEESTERS

Justitia est redde(re) unicuiq(ue) q(uo)d suum *Veritas Is geslagen doet*
Justicia Is geslagen noet
Falsitas Is geboeren
*Fides heeft den strydt verloeren*¹¹⁷

‘Gerechtigheid is aan ieder afzonderlijk geven wat hem toekomt’, ofwel: ieder het zijne. Dit is een bekende opvatting uit het Romeinse recht, onder anderen gebruikt door Cicero. De Nederlandse rijmspreuk geeft echter aan dat de waarheid en rechtvaardigheid gedood en verslagen zijn. Onrecht heeft de kop opgestoken, de hoop is verdwenen. Deze frasen werden door Wilhem Robijns, secretaris van de stad Grave, in de stadsrekening van Grave van het rekeningjaar 1476/1477 genoteerd. Het is bekend dat in het laatste kwart van de vijftiende eeuw in de Nederlanden menige stad met de financiën in zwaar weer verkeerde. Vele steden waren ‘überschuldet’. Opportunistische financieringspolitiek en corruptie waren hier debet aan. In verband met belastingheffingen als gevolg van de dynastieke politiek van de Bourgondische hertogen en Habsburgse vorsten en bureaucrativering van het bestuursapparaat, was het van belang dat steden over voldoende financiële draagkracht beschikten.¹¹⁸ Daarom werden, zoals bekend, door de landsoverheid in verschillende Nederlandse steden colleges van ‘goede mannen’ aangesteld.¹¹⁹ Het is mij onbekend of dit na 1481, dus na de Gelderse periode, in Grave ook het geval geweest is. De stadsrekeningen van Grave van de vijftiende eeuw geven geen blijk van wantoestanden of wanbeheer. De rekeningen van het laatste kwart van de vijftiende en van de zestiende eeuw zijn verloren gegaan. De vraag is of we in staat zijn een oordeel te vellen over het beheer van het vermogen van de stedelijke armeninstellingen in Grave.

In de vorige paragraaf is geconstateerd dat onder andere door de sterke stijging van het aandeel van roggerenten in de totale rechten van de Graafse armeninstellingen de kwetsbaarheid van het vermogen sterk verminderde. Toch zat er voor het gasthuis ook een negatieve kant aan deze ontwikkeling. Door de aard van de werkzaamheden van het gasthuis was er een sterke liquiditeitsbehoefte. Het gasthuis was veel meer een gelduishouding dan het geesthuis, dat in feite een bakkerij voor de armen was. Door de omslag naar roggerenten was bij het gasthuis de jaarlijkse opbrengst van geldrenten lang niet meer voldoende om alle uitgaven te financieren. De jaarlijkse rente-inkomsten in rogge moesten daarom voor een deel in geld omgezet worden. Zo werd in 1447 in opdracht van de raad 150 malder rogge voor 26 kromstaart per malder aan de kerk verkocht. Daarnaast werd nog eens 88 malder aan 54 partijen voor gemiddeld 34 kromstaart per malder ‘vanden sulre’ verkocht. In bijlage 7.14 wordt nog een gedetailleerd voorbeeld gegeven van roggelossingen in geld door het gasthuis in 1464/1465. Overigens illustreren deze voorbeelden dat de boeren, ondanks de monetaire contractie, toch nog wel over contanten beschikten.

In de vorige paragraaf hebben we duidelijk kunnen vaststellen dat het gasthuis veel meer rogge te gelde maakte dan het geesthuis. Dit compliceerde het werkprofiel van de gasthuismeester. Hierin schuilde ook een risico, waarmee het vermogen van het gasthuis niet gediend was. Het verschil in de liquiditeitsbehoefte tussen het gasthuis en het geesthuis blijkt duidelijk uit de twee volgende grafische overzichten, waarin de jaarlijkse saldi van de geldstromen na lossing en verkoop van rogge van deze armeninstellingen worden aangegeven:



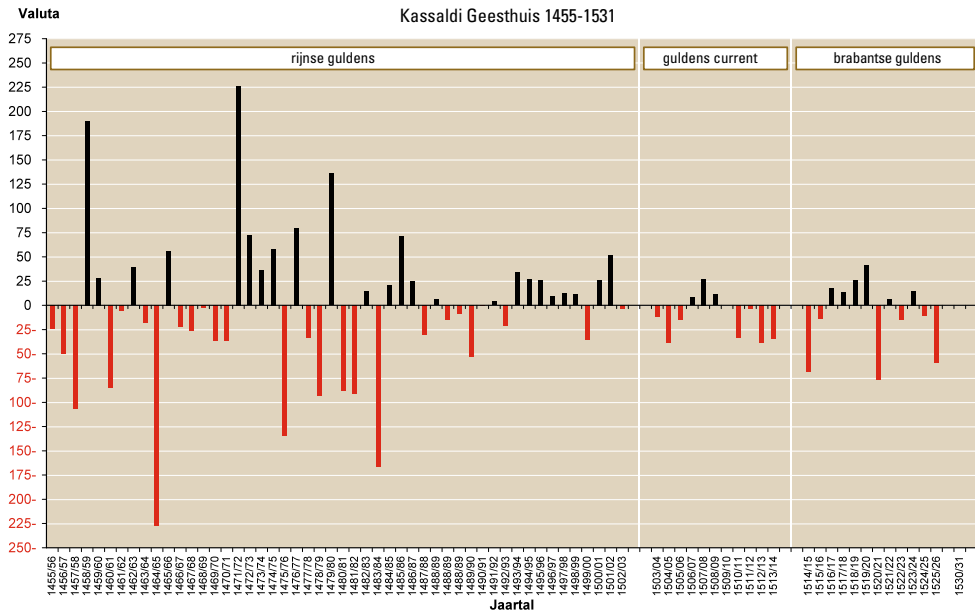
Grafiek 7.3. Jaarlijkse liquiditeitssaldi gasthuis na geloste en verkochte rogge.

Ondanks te gelde gemaakte rogge en enige vertekening in de negatieve uitslagen in de jaren dat de gulden current rekeningmunt was, lijkt het liquiditeitstekort van het gasthuis een chronisch probleem geweest te zijn (zie ook bijlage 5.11). De tekorten in geld werden door de armmeester overbrugd. Hij financierde dus in belangrijke mate het gasthuis op voor-schotbasis en moest maar zien hoe hij zijn geld weer terugkreeg. Dat deed de gastmeester met behulp van rogge van het gasthuis. Hij had enerzijds een grote vordering op het huis door zijn geldvoorschotten, anderzijds bouwde hij een schuld op met de rogge die hij ten behoeve van het gasthuis inde. Ter vergelijking wordt ook het verloop van de kassaldi van het geesthuis getoond:

117 BHIC, Oud Archief Grave, A 12735, 218. Rekening 1476/1477, folio 239r.

118 De Schepper, "Beleid", 20; Hanus, *Tussen stad en eigen gewin*, 27-30; Van der Heijden, *Geldschieters*, 100; Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 199-200.

119 Hanus, *Tussen stad en eigen gewin*, 9-10.



Grafiek 7.4. Jaarlijkse liquiditeitsaldi geesthuis 1455-1526 na geloste en verkochte rogge.

Afgezien van de pieken en dalen in de eerste dertig jaar van dit overzicht, vertoont de liquiditeitsontwikkeling een rustig beeld. Het grote kastekort in het rekeningjaar 1464/1465 werd niet door de operationele activiteit veroorzaakt, maar door verbouwingswerkzaamheden aan het geesthuis.¹²⁰ Het kastekort van 1474/1475 was mede een gevolg van een rentekoop van de 'veerstat' van 9 gouden rijnse gulden van 23 stuivers per jaar voor ruim 172 rijnse guldens.¹²¹ De liquiditeitsproblemen in het begin van de jaren tachtig waren nog te wijten aan de oorlogssituatie tussen Brabant en Gelre.¹²² In de jaren tot 1483 bouwde de geestmeester enerzijds een vordering in geld op het geesthuis op en anderzijds een schuld in rogge aan het geesthuis. Voor een overzicht van de ontvangsten en uitgaven van geld, de ontvangen en bestede rogge en de ontwikkeling van de rekening-courantverhoudingen met de armmeeesters van beide instellingen verwijs ik naar bijlage 5.11.

Met deze opmerking over de scheefgetrokken verhouding in de renten bij het gasthuis volgt nog enig commentaar op het functioneren van de armmeeesters.

In het jaar 1481/1482 werd door het vertrek van gastmeester Evert van Bynem de rekening over dat jaar opgemaakt door twee provisoren. Van Bynem had laten verantwoorden dat hij 'ontsat waert'.¹²³ Hij was niet meer in functie. Vermoedelijk had dit te maken met de ellende die over Grave gekomen was in verband met de oorlog tussen Gelre en Brabant. Er heerste hongersnood. Door de oorlog konden de akkers niet bewerkt worden. Bijna alle inkomstenbronnen van het gasthuis waren opgedroogd. De vertrokken gastmeester had het tekort in de financiën niet op de gebruikelijke manier via de rekening-courant voorgefinancierd. Misschien was dat wel de reden van zijn vertrek: het tekort had dusdanige vorm aangenomen, dat de gastmeester niet meer wilde voorfinancieren. De raad had een oproep gedaan bij voormalige renteverkopers hun renteverplichtingen af te kopen. Gelukkig was

een tiental partijen bereid dit te doen. Dat bracht aan afkoopsommen 152 gulden op, terwijl ook nog een lening werd verstrekt van 30 gulden.¹²⁴

Mogelijk was dit voorbeeld slechts een incident, feit is dat sinds 1504/1505 het aantal klachten over het functioneren van de gastmeesters groeide. De werkwijze van de geesthuismeester werd door de raad ten voorbeeld gesteld aan het gasthuis.¹²⁵ In het rekeningjaar 1508/1509 werd de gastmeester onder curatele gesteld.¹²⁶ Naar aanleiding van de rekening-courantsaldi in geld en in rogge met hem, werd aan het eind van het jaar door de provisoren van het gasthuis en de secretaris van de stad Grave verordonneerd, dat de vordering van de gastmeester in malders rogge voor de helft omgerekend moest worden in geld en verrekend moest worden met zijn saldo in geld. Naast een paar besparingsmaatregelen bevalen schout, burgemeesters, schepenen en de gemene raad dat de gastmeester terstond personen moest betalen die hij als betaald in zijn rekening had verantwoord. Dit moest uit zijn eigen beurs, want het gasthuis mocht daarbij geen verdere schade oplopen. Daarbij werden verschillende personen genoemd die geld te vorderen hadden. Hieronder bevond zich ook de geestmeester. Zou de gastmeester in gebreke blijven, dan volgde verhaal op zijn vermogen en toekomstige erfenissen. Verder moest hij met de gezworen secretaris en zijn schrijver een boekje in duplo samenstellen, waarin alle schulden en vorderingen van de gastmeester van het afgelopen jaar en de opbouw van de restanten met naam en toenaam genoteerd moesten worden. Eén exemplaar was bestemd voor het stadsbestuur. In het volgende rekeningjaar 1509/1510 zou de klerk iedere week vastleggen in hoeverre de gastmeester de opmerkingen en aanbevelingen van de raad opgevolgd had. Hierbij werd hem de werkwijze van de geestmeester ten voorbeeld gesteld. Dit gold vooral ook diens verantwoordingen met betrekking tot spinden. Voorts kreeg hij twee weken de tijd om aan de raad uit te leggen waarom een tijdlang geen turf uit de Peel was gestoken en hoe het zat met een betaling van 30 schelling aan de heer. Tot slot werd afgesproken dat ook een aantal personen gerechtelijk vervolgd ging worden wegens wanbetaling. In 1509/1510 trad een nieuwe gastmeester aan.¹²⁷ In 1510/1511 trad weer een nieuwe gastmeester aan.¹²⁸ Bij het afhoren van de rekening waren liefst 22 personen aanwezig. In de wrakinge werden wederom verschillende maningsacties voorgesteld. Bovendien vroeg men zich af of de taak van geesthuismeester niet te zwaar was voor de nieuwe functionaris.

Met het bovenstaande relaas over het functioneren van de gastmeester wil niet gezegd zijn dat de geestmeester het altijd goed deed. Bij de wrakinge achterin de rekeningen van het geesthuis werd soms de geestmeester door raadsleden in duidelijke taal te kennen gegeven dat het functioneren beter kon. De zakelijke opstelling van het geesthuis wordt geïllustreerd door de afwikkeling of bevestiging van een schuld van de geestmeester aan het huis. Het betreft Jan Tycheler, die van 1427 tot 1454 geestmeester was.¹²⁹ In de rekening van 1455/1456 werd gemeld dat deze geestmeester 'ongerekent aff ghyncck'.¹³⁰

120 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1147, rekening 1464/65, folio 9v-10v; bouwwerkzaamheden samen ruim 300 Rfl.

121 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1147, rekening 1475/76, folio 150r.

122 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1148.

123 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 291, rekeningjaar 1481/1482, folio 22r.

124 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 291, rekeningjaar 1481/1482, folio 23r-23v.

125 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 293, rekeningjaar 1504/1505, wrakinge.

126 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 293, rekeningjaar 1508/1509, wrakinge.

127 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 293, rekeningjaar 1509/1510.

128 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1150, rekeningjaar 1510/1511.

129 Zie bijlage 5.1.2.

130 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 520, rekeningjaar 1455/56, folio 11r.

Hiermee wordt bedoeld dat Jan Tycheler gestorven was en dat de rekening-courant met het geesthuis niet afgewikkeld was.¹³¹ Dit blijkt eveneens uit de rest van de al geciteerde tekst: 'Soe is te weten dat hy Hermen van restant over gaff c malder ende xxii malder rogghe ende xii rynnssgulden'. Door het ontbreken van rekeningen zijn we helaas verstoken van verdere informatie. In de aankomsttitels bevinden zich echter enkele oorkonden die nog enig licht op Jan Tycheler werpen:

'Wy Henrick Snavel ende Jan Mercelis scepen in Herpen tugen dat voir ons comen is Jan Tycheler vanden Grave ende heft bekent dat hy den heyligen geest tot Grave schuldich is vier hondert overlensche enkel rynsche gulden te betalen tot sinen wil ende maningen ende off dair enich gebreck inder voirseyde betalingen geschiet so mach die heyligen geest voirseyt hem dan voir mit recht doin peynden aen tweentwintich ende een oert enkel rynse gulden die Jan Tycheler voirseyt jairlicx geldende heft uter halver tyenden tot Huesselingen aen Kaerl vanden Hout of sinen erven gelyc als tlant recht dair af gelegen is sonder argelist in orkonde der wairheit bezegelt mit onsen zegelen gegeven inden jair onss heren dusent vierhondert vyftich ende drye opten sovenden dach der maent van meye' (7 mei 1453).¹³²

Jan Tycheler verklaarde dus een schuld aan het geesthuis te hebben, of dat hij een toezegging gedaan had aan het geesthuis van vierhonderd rijnse guldens. Dat was niet gering. Als zekerheid mocht panding verricht worden op een jaarlijkse rente van circa 22 rijnse gulden, die Jan in 'Huesselingen' had.¹³³ Dit gebeurde volgens een oorkonde van 2 januari 1459, enkele jaren na zijn overlijden.¹³⁴ Op 3 december 1458 was ten overstaan van de scholtis van het Land van Cuijk in verband met een schuld van honderd rijnse guldens van Jan aan het geesthuis al panding verricht op alle goederen die hij in Mill tijdens zijn leven had.¹³⁵ Dergelijke pandingen vonden ook plaats op goederen van Jan Tycheler in Velp en Herpen.¹³⁶ Het heeft er alle schijn van dat Jan Tycheler tijdens zijn leven een toezegging van een grote som geld aan het geesthuis had gedaan, die na zijn dood door zijn opvolger Herman van Beynem via de gestelde zekerheden verzilverd werd.

De rekening van 1467/1468 is interessant omdat hierin enkele notities staan die duidelijk maken dat de geestmeester soms zaken op zijn beloop liet en pas na vele jaren probeerde orde op zaken te stellen. Zo corrigeerde de geestmeester bij de besteding van de rogge een aantal zaken die volgens hem al zeven, acht en twaalf jaar lang verkeerd gegaan waren. Het grootste gedeelte hiervan had te maken met het aantal broden dat uit een vat rogge gebakken werd, wat voor al die verstreken jaren waarschijnlijk niet meer te controleren was.¹³⁷ Het resultaat was een correctie van maar liefst 131 malder rogge ten gunste van de geestmeester. Aan het eind van de rekening van 1467/1468 werd op de gebruikelijke wijze de rekening-courantverhouding met de geestmeester bijgewerkt. De geestmeester had toen een vordering op het geesthuis van afgerond 243 rijnse gulden en een schuld aan het geesthuis van 196 malder rogge. Tijdens het afhoren van de rekening moet een pittige discussie plaatsgevonden hebben, waarna door het stadsbestuur een onderzoek werd ingesteld. Uiteindelijk leidde dit tot vereffening van de rekening-courantverhoudingen voor geld en rogge tussen de Tafel en de geestmeester. De klerk gaf de volgende tekst en uitleg:

'Item als der dwalinghe geweest is in deser ende voirleden rekenscappen tuschen den heeren der stat ende Herman Beynhems geestmeester nu inder tyt van wegen des heyligengeesthuys/ dat die

heeren ende raet gecleert hebben soe syn alle saken quyt ende doot gerekent tuschen dat godshuys ende heylige geestmeester voerseyt tot desen dage toe in maten hierna bescreven

Item dats te weten all alsulker restant van jairgulde ende rogge als men den godshuys van achtersteenden pacht sculdich is tot desen dach toe dat sal die heylige geestmeester inwerven heffen ende boiren geheel ende all ende daer aff sal hy wederomme betalen all alsulker schout als hy van des heyligen geest wegghen sculdich is tot desen dage toe Ende soe blyft dan dat geesthuys tachter aen gelde xii rijnse gulden xvii vleems ij oertken Ende xxxi nyde gulden die hy seet dat hy selver van sinen eygenen huuse geboirt heeft ende in sgodshuys orboir geleet heeft

Item hier tegen soe is dat heylich geesthuys te boeren aen rogge hondert stuver ende veertich malder ij vaet rogge ende dair toe den rogge die opten solder noch leet die loept vyftien malder off sestien rogge als hy selve seet/ datum anno m cccclxviii des anderen dages na onss vrouwendach conceptionis¹³⁸

De vordering van de geestmeester van bijna 243 rijnse gulden werd dus na het onderzoek teruggebracht naar ruim 12 en 31 gulden, ofwel afgerond 43 gulden, terwijl de schuld van de geestmeester van 196 malder rogge werd omgezet in een vordering van 100 stuivers en 40 malder rogge. De 15 of 16 malder rogge die op zolder lag, kwam ook aan het geesthuis toe. Dit betekent derhalve dat 200 rijnse gulden ingeruild of geschraapt werd tegen 251 (196+40+15) malder rogge en 100 stuivers. Dit lijkt op een vergelijk. Hieraan voorafgaand had de geestmeester zijn roggeschuld aan het geesthuis wat lichter gemaakt, als tegenzet werd bij het vergelijk door het stadsbestuur een hoge roggeprijs gerekend van 22 vleems, die overeenkwam met de prijs die in 1467 door het gasthuis gerealiseerd was.¹³⁹ Dit was 6 vleems meer dan de gemiddelde opbrengst per malder van de verkochte en geloste rogge volgens de rekening van het geesthuis van 1467/1468.¹⁴⁰ Er moet dus stevig onderhandeld zijn door het stadsbestuur! In de rekeningen van de volgende jaren werden nog geregeld opmerkingen gemaakt over sommige posten uit deze vereffening.

In het rekeningjaar 1486/1487 werd in de wrakinge de geestmeester door de raad te verstaan gegeven dat hij beter op zijn geld moest passen, hij kreeg daarbij een beleggingsadvies en opdracht een reeks achterstallige betalingen te innen. Aan het slot van deze directieven werd hem nog opgedragen dat hij met zijn provisoren en de secretaris van de stad de rentebrieven van de achterstallige betalingen moest opzoeken 'om eens voir all te eynden off tsamen vyte doen Ende dit wil die Raet gedaen hebben'¹⁴¹ Vooral dat laatste liegt er niet om. Duidelijke taal, waaruit tevens onomstotelijk blijkt dat het geesthuis (evenals het gasthuis) een stedelijke instelling was.

131 Zie ook bijlage 7.15, waarin melding wordt gemaakt van afwerkingsperikelen nadat gastmeester Evert van Beynem in 1480 uit zijn functie was gezet.

132 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1431; Essink, *Regesten*, a407.

133 Huesselingen in het Land van Ravestein. Zie afb. 4.1.

134 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1168; Essink, *Regesten*, a454.

135 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1143; Essink, *Regesten*, a452.

136 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 716, 1166; Essink, *Regesten*, a453, a455.

137 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1147, rekening geesthuis 1467/1468, folio 46r: 'Item het is te weten dat ic viii jair lanc voirleeden te weten vanden jair van lx aengaende tot den jair van lxviii vytgaende van beveel Gheritz die Kael ende Jan Naeperincs borgemeysteren inder tyt scepenen ende gemeynen raet dat ic alle dage voir mijn doire den armen om gods will geven solde twee broden dier ic iiiii vyter enen vaet gebacken ende alsoe gegeven hebbe/ Dair ic jairlix die voirseyde tyt lanck niet meer voir gerekent en hebbe dan xii malder vi vaet rogge/ Dat doch jairlix beloepet xxii malder vi vaet rogge Soe heb ic mij selven dair aen te cort gerekent elc jair voirseyt x malder rogge Soe blyft mij dat godshuys dair aff sculdich lxxx malder rogge' en

'Item noch rest te weten dat ic van vii jaren voirleeden aengaende inden jair van lxi totten jair van lxviii vytgaende in elcken jair gerekent hebbe voir lxxxvi provende brooden dier vii vyter enen vaet gebacken syn als die rekeningen vytwijsen lxxviii malder vii vaet rogge/ Die doch lopen lxxix malder vii vaet rogge Soe heb ic mij dair aen te cort gerekent alle jair een malder i broet myn, die maken inden voirseyde vii jaren vi malder vii vaet rogge'.

138 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1147, rekeningjaar 1467/1468, folio 52r.

139 Gebruikmakend van de in de paragraaf aangerekte koersen kan de volgende vergelijking gemaakt worden: 200Rfl x 28 vleems = 5.600 vleems = 251malder + 140 vleems (28/20 x 100st). Dit geeft 5.460 vleems = 251 malder. Dit geeft een verrekensprijs van 22 vleems per malder rogge.

140 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1147, rekeningjaar 1467/1468, folio 43r.

141 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1148, rekeningjaar 1486/1487. 'Vyte doen' is iemand op een bepaalde manier behandelen (Verdam).

We gunnen ons een blik in één van de bewaard gebleven renteboeken van het geesthuis. Hiermee wordt aangetoond hoeveel werk de geestmeester moest verzetten om zijn renten binnen te krijgen. In een renteboek, dat de naam ‘taelboek’ draagt en in 1472 begint, werd bijgehouden wie de rentebetalers waren en op welke wijze en wanneer de renten precies geïnd werden. In dit boek wordt huis voor huis, te beginnen met de markt, vermeld welke rentelasten aan de Graafse panden verbonden waren.¹⁴²

*‘Dit is dat taelboek Item te weten dat ic Jan van Doernen inden jaer m^o cccc^o ende twee en tsoeven-
thich op Martini midden winter int geesthuis geestmeister gesat wart Ende so wat jaergulde ende
pacht ic van die vorgaende tyt an ontfangen hebbe staen gescreven in desen tegenwordigen boec
Item oec leverde my die raet restant scholt welc men Herman Beynhem schuldich was so wie dan in
dit boec restant gescreven steet is noch dat den geesthuis schuldich ende wij geteykent steet mitter a
heft my syn irsten pacht betaelt et wij mitter b geteykent steet heft my int anderjaer betaelt als inden
jaer van lxxiii ingaende ende lxxiiii uit gaende letteren nyet en heft dats beduet dat hij dsulke jaer
nyet betaelt en heft’*

Uit deze tekst blijkt dat het geregeld voorkwam dat renten één of meer jaren niet geïnd werden, waarna een gehele of gedeeltelijke inhaalslag werd geleverd. De geestmeester werkte met letters van het alfabet om aan te geven wat de stand van zaken rond de betaling was. Uit dit boek kan ook opgemaakt worden dat renten vaak van ‘eigenaar’ wisselden en dat er zich onder de renten circa 20% ‘slapers’ bevonden (zie bijlage 7.16).

Het was uiteraard van groot belang dat de aangestelde armmeesters voor hun taak berekend waren. Dat werd echter in de meeste gevallen pas na verloop van tijd duidelijk. Waren armmeesters actief bezig met het beheer, ofwel oefenden zij een dynamisch beheer uit, of beperkten zij zich tot een statisch beheer? In perioden waarin monetaire problematiek als het ware aan de orde van de dag was, leidde statisch beheer onvermijdelijk tot waarde-utholling van het fonds. De geschiedenis van de arminstellingen heeft duidelijk gemaakt dat iedere fiscale muntverzwakking de opbrengst van geldrenten verminderde. Een statisch beheerder liet dat gebeuren, zorgde er niet voor dat de gelden en andere zaken, waar het fonds recht op had, tijdig geïnd werden en hergeïnvesteerd werden in meer waardevaste vermogensrechten, waardoor waardedaling van geldrenten geheel of gedeeltelijk gecompenseerd werd. Een dynamisch beheerder probeerde dat daarentegen wel. Een goed voorbeeld van een dynamisch beheerder lijkt mij Herman Spronc. Ik weet verder niets van deze man. Ik ken zijn maatschappelijke status dus ook niet. Maar hij moet een redelijk bemiddeld persoon geweest zijn, want hij vertelt in zijn aantekeningen, die hij na zijn inventarisatie van 1357/1358 maakte, dat hij veertien jaar lang 22 pond penningen per jaar geleend had aan de Tafel. Hiermee had het fonds rentebrieven gekocht. Er werd dus met het geld dat hij geleend had in het belang van de armen op de geld- of vermogensmarkt geopereerd. Bovendien had Spronc bemiddeld bij het verwerven van grond. Blijkbaar was hij tevens een groot weldoener, want met 100 pond van hem plus wijn was het geesthuis gebouwd.¹⁴³ Ik realiseer me dat hij al dit moois zelf opgeschreven heeft. Aangenomen dat het allemaal juist is, van dit kaliber zullen er ongetwijfeld meer geweest zijn. Maar helaas ook van een mindere soort. Dan sloeg de waardedaling ten tijde van reële geldverzwakking snel toe.

In de aanhef van deze paragraaf is de vraag gesteld of van de financiële malaise bij de steden die deels veroorzaakt was door wanbeheer, ook iets terug te vinden is bij de stedelijke armeninstellingen. We hebben kunnen constateren dat de ene armmeester niet de andere was. We moeten niet vergeten dat men niet in de rij stond om armmeester te mogen worden. Juist hierdoor waren sommige armmeesters minder voor hun taak berekend. Goedwillende personen met een goede reputatie, maar misschien toch geen goede managers of beheerders. Met een grote mate van voorzichtigheid, die misschien zelfs discutabel is, zijn voorbeelden te geven van armmeesters die af en toe wat opportunistisch te werk gingen. Dit vergrootte de kwetsbaarheid van het vermogen van de armeninstellingen. Omdat de rekeningen jaarlijks afgehoord werden kon dit zeker geen ongelimiteerde vormen aannemen.

In hoofdstuk 5 is al gezegd dat sommige armmeesters uit het financiële circuit kwamen en veelal onderdeel van de stedelijke kliek vormden. Deze heren schijnen ten behoeve van de armeninstellingen geregeld uit hun eigen middelen of van hun relaties gelden aangetrokken te hebben, waarbij we maar moeten aannemen dat dit tegen acceptabele voorwaarden gebeurde.¹⁴⁴ Verder kon door armmeesters lichamelijk onroerend goed, dat via legaten of anderszins aan de armeninstellingen was opgedragen, tegen gunstige voorwaarden overgedaan worden aan de achterban. Dan had iedereen wat, of tegen de achtergrond van de moraal van die tijd: 'ieder het zijne'. Een goed voorbeeld hiervan is gegeven in paragraaf 5.4.13. Ik ben ervan overtuigd dat deze zaken ook in Grave plaatsvonden.

Naast deze transactiemogelijkheden met de eigen omgeving lagen er ook nog mogelijkheden op een ander niveau. Zo kon geconstateerd worden dat kleine aankopen door de geestmeester in de officiële rekeningen van 1498 tot 1500 tegen een hogere prijs verantwoord werden dan blijkt uit enkele bewaard gebleven manualen. Voorbeelden van dit soort afwijkingen zijn toegevoegd in bijlage 7.17. De verschillen variëren van een stuiver tot een gulden. Het zijn maar geringe afwijkingen, maar we moeten ons wel realiseren dat handwerklieden in die tijd gemiddeld niet meer dan twee stuivers per dag verdienden. Dit illustreert nog eens de grote klassetegenstellingen.

Na bestudering van alle beschikbare rekeningen van het gasthuis en het geesthuis tot 1541 is allereerst mijn conclusie dat geen systeemfouten of grote rekenfouten geconstateerd zijn. Natuurlijk klopt hier en daar een telling niet, het blijft mensenwerk, bovendien hebben we het dan niet over groot geld. Zoals gezegd zit het venijn bij de middeleeuwse financiële verantwoording in het ontbreken van dagboeken, waardoor het ook voor eigentijdse controlefunctionarissen lastig was ongeregelheden vast te stellen. De vraag is of men destijds onder de toenmalige normstellingen behoefte had aan nauwgezette chronologische controle van inkomsten en uitgaven van de armeninstellingen. Wat toen waarschijnlijk niet geaccepteerd werd is het opvoeren van uitgaven die nooit plaatsgevonden hadden en het verzwijgen van inkomsten die de instellingen rechtens toekwamen. Dit laatste was trouwens in de relatief kleine gemeenschap van Grave een gevaarlijke onderneming. Dat blijkt uit het hierboven genoemde voorbeeld van het gasthuis in 1508/1509, waarbij de gastmeester onder curatele gesteld werd.

De roggestroom was substantieel bij beide instellingen. Bij prijsfluctuaties kon met deze stroom gemanipuleerd worden. Afhankelijk van de marktprijs van rogge konden ongeïnde roggerenten als geïnd verantwoord worden en andersom. Verder kon gerommeld worden met de verantwoording van de prijs bij verkoop of lossingen in geld van rogge. Een

142 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 1178, vanaf folio 10.

143 Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, 1177B. Zie bijlage 5.5, regels 207-217.

144 Kusman, 'Les hôpitaux', 372-373.

ander punt was de hoeveelheid rogge die gebruikt werd voor het bakken van brood. In de rekeningen wordt nergens melding gemaakt van personen of stedelijke functionarissen die gewicht en samenstelling van brood in de gaten hielden. Door armmeesters aangebrachte correcties ten aanzien van gebruikte rogge per brood geven dan te denken, vooral als die pas vele jaren later plaatsvonden. Daarvan is hierboven een voorbeeld gegeven.

Geknoei op grote schaal acht ik uitgesloten. Dit zou een te grote negatieve uitwerking gehad hebben op de beschikbare middelen van de instellingen, waardoor juist dan extra aandacht van de controlefunctionarissen verwacht had mogen worden. De leden van de raad van Grave vormden een deugdelijke waarborg tegen grootscheeps geknoei door armmeesters.

Mijn afsluitende conclusie ten aanzien van het beheer van de Graafse armenvermogens is dat door het optreden van stadsfunctionarissen voorkomen werd dat het vermogen van de stedelijke armeninstellingen op onreglementaire wijze uitgehold werd. Natuurlijk, in barre tijden hadden de armeninstellingen het moeilijk, maar het is mijn stellige indruk dat de leden van de raad de financiën van de stedelijke armeninstellingen op adequate wijze in de gaten hielden. De 'wrakingen' van de rekeningen van de armeninstellingen getuigen van een effectieve controle door het stadsbestuur, waardoor tijdens het functioneren van zwakkere armmeesters de schade voor de armen beperkt bleef. Door het optreden van de raad kregen armmeesters in Grave wel degelijk goede ondersteuning, of werden, zoals de rekeningen uitwijzen, in een aantal gevallen vervangen.

7.10 SAMENVATTING EN CONCLUSIES HOOFDSTUK 7

Na het onderzoek naar de groei en de samenstelling van het vermogen van de Graafse armeninstellingen (hoofdstuk 5) en de monetaire frasering van geldelijke vermogensrechten (hoofdstuk 6), waarvoor de aankomstitels van de instellingen geraadpleegd zijn, is in het afgelopen hoofdstuk onderzocht in hoeverre monetaire problematiek van invloed was op de kwetsbaarheid van het vermogen. Om dit te kunnen beoordelen zijn de rekeningen van het gasthuis en het geesthuis geraadpleegd. Deze informatiebronnen zijn vanaf het midden van de vijftiende eeuw beschikbaar. De kwetsbaarheid van het vermogen wordt bepaald door de samenstelling en de opbrengstwaarde van het vermogen en het functioneren van de armmeesters.

Omdat Grave van 1400 tot 1481 onder Gelders gezag was, is eerst onderzocht of dit van invloed is geweest op de in de rekeningen gehanteerde systematiek van rekenen. Nadat we in hoofdstuk 6 konden vaststellen dat bij de geldrenten van de Graafse armeninstellingen hoofdzakelijk een Brabantse rekenmunt als transactiemunt werd gebruikt, bleken de rekeningen van deze instellingen inderdaad voor een groot deel van de vijftiende eeuw onder invloed van het Gelderse munt- en rekenwezen te hebben gestaan. Na deze constatering is de vraag gesteld of het Vlaamse en Brabantse muntwezen hierop van invloed is geweest. Kende men daar bijvoorbeeld oudgeld en payment? Om deze vragen te kunnen beantwoorden is een rekening geraadpleegd van 1342/1343 van Werner van Deventer, tesorier van de hertog van Gelre, en zijn stadsrekeningen van Arnhem en Nijmegen uit de veertiende eeuw bestudeerd. Oudgeld en payment werden in Gelre wel degelijk gehanteerd, waarbij de eerste van Vlaams-Brabantse origine bleek te zijn. Het Gelders payment werd evenals het Vlaamse en Brabantse rond het uitbreken van de Honderdjarige

Oorlog uitgebreid met een groot. In de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw ontwikkelde zich in Gelre een licht en een zwaar payment.

De rekeningen van de Graafse armeninstellingen uit de Gelderse periode konden pas goed geïnterpreteerd worden nadat de daarin voorkomende belangrijkste Gelderse rekenmunten, waaronder de zware en lichte meeuw, in een matrix met rekenwaarden verzameld waren. Aan de hand van deze ordening konden enkele ontwikkelingen waargenomen worden. Zo bleek dat vanuit de veertiende eeuw het zware en het lichte pond payment meegekomen waren. Uiteindelijk werden de rekeningen opgesteld in het zwaardere payment dat in de loop van de vijftiende eeuw naar een vaste waardeverhouding van 1 : 3 met het Vlaams-Brabantse oudgeld groeide. De eerste helft van de vijftiende eeuw kan bovendien als overgangsfase gezien worden van ponden naar metrieke stelsels. Zo verdween het lichte payment via versmelting met de lichte gulden. Naast de lichte gulden kwamen de zware rijnsse gulden en zijn lokale navolgingen in zwang.

Voor een juiste beoordeling van de jaarlijkse opbrengsten van het vermogen was het vervolgens nodig de techniek van verantwoording van deze opbrengsten te bestuderen. Dat bleek de oudere vorm van de kameralistiek te zijn, waarbij men boekte waar men recht op had. Wat niet ontvangen werd, werd soms tegengeboekt in de uitgaven, die verder op werkelijke betalingen waren gebaseerd. Slechts in extreme situaties werd hiervan afgeweken. De saldi van de jaarlijkse geld- en goederenstroom werden niet afgerekend, maar in een rekening-courantverhouding met de armmeesters verwerkt.

Ten behoeve van de vaststelling van de ontwikkeling van de kwetsbaarheid van het vermogen is de vermogenssituatie van rond 1440 als uitgangssituatie genomen. Dit jaar ligt dicht tegen de vroegste beschikbare rekeningen van de armeninstellingen, dat is gunstig voor het verkrijgen van aansluiting met deze rekeningen, bovendien was na 1440 nog maar weinig beweging te bespeuren in de oude renten. Met behulp van de in de getoonde jaren gerealiseerde roggeprijzen zijn vervolgens malders rogge omgezet in de actuele rekenmunt, waarna het procentuele aandeel van oude renten in de op deze wijze verkregen totale jaaropbrengsten kon worden bepaald. Door de waarde vaste aangroei sinds 1440 verwaterde het belang van de renten in oudgeld en payment, die beide niet waarde vast waren, en verminderte de kwetsbaarheid van het vermogen van gemiddeld 27% rond 1440 naar circa 5% in de jaren 1520 voor het gasthuis en naar circa 10% voor het geesthuis. In de jaren 1515 en 1520 lag de kwetsbaarheid van het gezamenlijke vermogen van de armeninstellingen op ruim 7%. Dit was nog maar een kwart van de kwetsbaarheid van tachtig jaar daarvoor.

De tweede factor die de kwetsbaarheid van het vermogen bepaalde was het functioneren van de armmeesters. Door de explosieve aanwas van roggerenten sinds het laatste kwart van de veertiende eeuw, werd bij het gasthuis de balans tussen inkomsten en uitgaven in geld verstoord. Voor de financiering van de uitgaven moest ieder jaar 40 tot 60% daarvan te gelde gemaakt worden. Dat compliceerde het functioneren van gasthuismeester. Omdat het geesthuis feitelijk een bakkerij was, speelde dit probleem daar niet.

We weten niet erg veel van de armmeesters. Voor een oordeel over hun functioneren zijn we aangewezen op commentaar van raadsleden in de rekeningen. Aan de hand daarvan lijkt het aannemelijk dat het functioneren van gastmeesters meer controle vereiste dan van geestmeesters. Ondanks directieven werd toch nog wel eens een gastmeester vervangen. Het is mijn stellige overtuiging dat zonder controle van de raad het vermogen van de armeninstellingen kwetsbaarder geweest zou zijn en meer schade zou hebben opgelopen.



De lakenmarkt van 's-Hertogenbosch. Olieverf op paneel 126 x 67 cm. Ca. 1530.
De te koop aangeboden lakens liggen uitgestald in kramen. Op de voorgrond Sint Franciscus die stoffen uitdeelt aan de armen. Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch.

Samenvatting

De doelstelling van het onderzoek was het zichtbaar maken van middeleeuwse monetaire problematiek in Brabant via institutionele vermogensvorming. Hierbij konden tevens de vragen gesteld worden welke invloed deze problematiek had op de vorming van vermogens en hoe kwetsbaar die daardoor waren. Het was daarbij ook de bedoeling de monetaire problematiek los te weken van munten en in het brede verband van een monetaire studie te plaatsen. Volgens onze gegevens heeft een dergelijk onderzoek nog niet plaatsgevonden. Omdat het onderzoek zich specifiek op Brabant richt, is voor het zichtbaar maken van middeleeuwse monetaire problematiek de keuze gevallen op vermogensvorming van twee openbare armeninstellingen in Grave: het in 1291 gestichte Sint-Catharinagasthuis en de circa tien jaar later opgerichte Tafel van de Heilige Geest. Bij de keuze van deze twee armeninstellingen was de grote hoeveelheid archiefmateriaal, die vanaf het begin van het bestaan van deze instellingen aanwezig is, van doorslaggevende betekenis. De Graafse armeninstellingen bekleedden in de late middeleeuwen een belangrijke maatschappelijke functie. Hun vermogen, dat door de samenleving werd bijeengebracht, moet derhalve gezien worden als een maatschappelijk vermogen, dat in dit geval eigendom was van de armen.

De kern van het onderzoek werd gevormd door drie aspecten van de monetarisering van de samenleving: munten in hun functie als waardemeter, muntverwakking en renteproblematiek. Door de middeleeuwse renteproblematiek groeide de constructie van de constitutieve rente. Geldrenten en renten in natura – cijnsvereenkomsten – waren belangrijke verschijningsvormen. Deze renten vormden tevens de hoofdmoot van de vermogenstitels van de Graafse armeninstellingen. Geldrenten waren bovendien de drager van monetaire informatie waaruit tevens een goed beeld gevormd kon worden hoe de microsamenleving in Grave met munten en meer specifiek rekenwaarden van munten omging.

Nadat het vermogen voldoende uit de verf gekomen was konden ook waardeanalyses gemaakt worden, waarmee duidelijk gemaakt werd welke averij door monetaire problematiek werd opgelopen, maar ook hoe de samenstelling van het vermogen aangepast werd om de kwetsbaarheid daarvan te verlagen.

In feite was de vorming van het armenvermogen de neerslag van de kijk van de middeleeuwse samenleving op armoede. Dit is de reden waarom armoede en de ontwikkeling van de institutionele armenzorg in deze studie eerst ingeleid zijn voordat met het feitelijke onderzoek begonnen werd.

In hoofdstuk twee is uiteengezet dat het begrip arm, in de huidige economische betekenis van gebrek aan materieel bezit, in de late middeleeuwen ontstond. In een stadje als Grave met een kleine toplaag van welgestelden, betekende dit dat er een groot aanbod van armen geweest moet zijn. Dit betekende nog niet dat deze armen crepeerden, want het plichtsbesef, dat vanuit de *familia* werd betracht, verhinderde dit voor een deel van de geïntegreerde onderste lagen van de samenleving. Het bijeengebrachte armenvermogen diende voor de leniging van de ergste nood van deze groep uit de samenleving, inclusief de opvang van zieken. Daarnaast profiteerden ook passanten van dit vermogen. Dit bracht ons op een korte uiteenzetting van de zo veelvuldig als icoon voor middeleeuwse armenzorg gebruikte scholastieke aalmoezenleer. Hierbij werd de vraag gesteld of die wel adequaat was voor de bestrijding van het stedelijke armenvraagstuk. De karakteristiek van 'face to face bonds between particular individuals', maar misschien nog veel meer het dwangmatig godsbesef dat inherent is aan de oude invulling van *caritas*, lijken te conflicteren met de toch meer anonieme, institutionele aanpak, die door stedelingen werd voorgestaan. Deze opvatting wordt versterkt door recente waarnemingen, die onthullen dat al sinds de achtste eeuw door gewone mensen een andere betekenis dan bedoeld door Paulus, kerkvaders en scholastici aan *caritas* werd gegeven. Vandaar dat het niet verwonderlijk is dat door sommigen de middeleeuwse institutionele armenzorg, waaronder door ons ook de parochiale armenzorg wordt begrepen, niet als antagonistisch ten opzichte van de moderne altruïstische armenzorg, maar als voorbereider daarvan wordt gezien.

In de overgangperiode naar de vroegmoderne tijd werd onder invloed van humanistische ideeën met Vives als belangrijke pleitbezorger, de institutionele armenzorg naar een hoger plan gebracht, waarbij met name door individualisering armen uit hun ongrijpbare anonimiteit gehaald werden.

De institutionele armenzorg kwam in de Zuidelijke Nederlanden al in de twaalfde eeuw tot ontwikkeling en ontplooiëde zich in de dertiende eeuw op grote schaal. De oprichting van parochiële armentafels of Tafels van de Heilige Geest was in de Zuidelijke Nederlanden een gevolg van een openbaar initiatief, terwijl gasthuizen in de Zuidelijke Nederlanden, maar ook in het gebied tussen Rijn en Maas rond 1300 veelal geïnciseerd waren, of door wereldlijke autoriteiten opgericht.

In hoofdstuk drie is het begrip monetarisering ingeleid en werden enkele aspecten daarvan die voor het onderzoek van belang zijn behandeld. Dit waren de functionele hoedanigheden van de munt, muntverzwakking en de renteproblematiek die leidde tot de constitutieve rente.

Het omgaan met monetaire materie in de context van vermogensvorming, vergt naast elementaire kennis van het middeleeuwse muntwezen ook kennis van rekenwaarden van munten. Dit is merkwaardig genoeg achtergebleven gebied, ook in de numismatische wereld. Monetarisering, in de zin van toenemend gebruik van muntjes, begon in de tiende eeuw, toen zilver beschikbaar kwam uit het Harzgebergte. De Karolingen hadden het muntwezen al gemoderniseerd met de introductie van de penning (*denarius*), waarvan er 240 uit een Karolingisch pond zilver geslagen werden. De penning, schelling (1/20e pond) en het pond waren gewichtseenheden die tevens fungeerden als rekeneenheden. Hoewel in de eeuwen daarop sprake was van geldkrapte, bleef men voor waardebepalingen wel in rekenwaarden van de penning denken. Het denken in rekenwaarden is derhalve eveneens een vorm van monetarisering die misschien nog wel belangrijker was dan het gebruik van het klinkende muntje.

Het denken in rekenwaarden werd door ons als monetarisering in ruime zin betiteld. Daarom is in hoofdstuk drie de munt in zijn functionele betekenis van rekenmunt of waardemeter (*mensura*) uiteengezet. Afhankelijk van de toepassing manifesteert de rekenmunt zich als transactiemunt of als rekeningmunt. Hij fungeert als transactiemunt bij overeenkomsten voor de aanduiding van nominale waarden en als rekeningmunt, in de zin van een munteenheid (*valuta*) waarin andere muntsoorten worden uitgedrukt, bij financiële verantwoordingen. Deze twee begrippen zijn in een matrix geplaatst, waarin de functies van geld, de rekening en het rekenen afgezet zijn tegen chartale nominale eenheden en andere nominale eenheden die daarbij gebruikt werden.

De middeleeuwse monetaire problematiek in Brabant was vooral een gevolg van muntverzwakkingen die sinds het einde van de dertiende eeuw uit een aantal overwegingen plaatsvonden. Kort samengevat wordt onder muntverzwakking verstaan het verlagen van de intrinsieke waarde in de zin van gehalte aan edelmetaal, met handhaving van de nominale waarde. Over het algemeen speelde Brabant geen initiërende rol op dit vlak, maar volgde het Vlaanderen, dat veelal uit defensieve, maar ook opportunistische overwegingen, in het kielzog van Franse fiscale muntverzwakkingen meegang. Muntverzwakking uit fiscale overwegingen leidde meestal tot inflatie, men moest meer verzwakte muntjes met een bepaalde nominale waarde op tafel leggen om hetzelfde goederenpakket te kunnen kopen als voorheen. De vraag was derhalve met welke maatschappelijke rechtvaardiging muntverzwakkingen werden doorgevoerd.

De bevoegdheid van de vorst om de nominale waarde van een munt (*valor impositus*) te bepalen was geregeld in *iura monetaria* in het territoriale en regionale recht. Dit werd ondersteund door moraalfilosofen als Thomas van Aquino (circa 1225-1274) en diens leerling Ptolemeus van Lucca (circa 1236-1327), die meenden een rechtvaardiging voor dit nominalistisch handelen te kunnen vinden in de geldfilosofieën van Aristoteles. Toch rees verzet. Bekende aanhangers van het metallisme, dat uitging van het principe dat nominale waarde gelijk moest zijn aan de intrinsieke waarde (*valor intrinsecus*), waren onder anderen Johannes Buridan (<1300 - >1358) en diens leerling Oresme (1320/1325-1382). Zij baseerden zich op de *communis opinio* van romanisten en canonisten dat, evenals bij geldleningen, het gewicht aan edelmetaal (zilver) bepalend was. De nominale waarde moest in overeenstemming zijn met de intrinsieke waarde.

Dat in de (late) middeleeuwen verzwakking van zilveren munten een effectief middel was voor het verkrijgen van extra inkomsten, was een gevolg van de gewoonte, die trouwens ook wettelijk vastgelegd kon zijn, om in het ruilverkeer deze tegen nominale waarde ('Nennwert', 'by tale', 'face value') aan te nemen. De verzwakte munt kon daardoor geruime tijd in grote aantallen circuleren voordat inflatoire bewegingen in gang gezet werden. Hierdoor werden zoveel extra inkomsten voor de muntautoriteit (vorst) gegenereerd, dat daarmee gemakkelijk de hogere prijs voor zilver, waarmee handelaren in edelmetaal waren aangetrokken, bekostigd kon worden. Kenmerkend was daarom dat de circulatie van zilveren munten groter was na dan voor de verzwakking.

Van grote invloed op het muntwezen was de 'bullion famine', die vanaf 1370, met enige onderbrekingen, honderd jaar lang tot monetaire contractie leidde. Pas toen vanaf 1460 uit het Harzgebergte en elders weer zilver werd gewonnen, werden munten opnieuw populair als ruilmiddel. Evenals fiscale muntverzwakking was monetaire contractie van betekenis voor de samenleving, maar in een ander opzicht. De muntdevaluatie die sinds het intreden van de 'bullion famine' plaatsvond was een gevolg van zilverschaarste

die geleid had tot stijging van de zilverprijs. Uiteindelijk werd zilver zo schaars dat nog nauwelijks munten geslagen werden. Dit gold met name voor de periode 1440-1460. Men zocht en vond alternatieven in kredietverruiming, alternatief geld en producten in natura, in ons geval rogge. Muntverzwakking en langdurige schaarste aan edelmetaal vormden de kern van de monetaire problematiek in de middeleeuwen.

Ondanks het kerkelijk renteverbod werd in de middeleeuwse maatschappij voor productieve en consumptieve doeleinden intensief gebruikgemaakt van geldleningen. Rente werd al dan niet op open wijze in rekening gebracht. De Kerk deed hier zelf ook aan mee, als debiteur en als crediteur. Om de kerk in het midden te houden vormde zich in de praktijk de constitutieve rente. De belangrijkste verschijningsvorm hiervan was de cijnsovereenkomst.

Constitutieve renten konden uit geld of natura bestaan. De overeenkomsten waren belangrijke waardedocumenten, die verkocht of geschonken konden worden. Zij waren daarom, evenals pachtrenten, van grote betekenis voor de armeninstellingen. De renten werden als onlichamelijk onroerend goed beschouwd. Het inleidend hoofdstuk 3 werd afgesloten met een inleiding over de overdracht van onroerend goed in de middeleeuwen met de vermelding dat verdere uitwerking, die op de twee armeninstellingen gericht is, plaatsvindt in hoofdstuk vijf, dat onder andere over de vermogensvorming van deze instellingen handelt.

In hoofdstuk vier is de locatie en de omgeving van de twee betrokken armeninstellingen verkend. Het Land van Cuijk was leenrechtelijk gebied van de Duitse keizer. In de elfde eeuw, of iets eerder, waren regionale machthebbers in het gebied neergestreken, onder wie de heren van Malsen, die zich spoedig heren van Cuijk noemden. Door de moord op graaf Floris de Zwarte werd de machtspositie van de heren waarschijnlijk ondermijnd. Mede daardoor geraakte het huis van Cuijk al vroeg in geldzorgen. In 1356 werd het gebied, waarvan de territoriale grenzen nogal eens wijzigden, verkwanseld aan de hertog van Brabant, die het weer teruggaf in leen. Onder Jan I van Cuijk (circa 1230-1308) en zijn zoon Otto (1270/1280-1350) genoot het huis enige opleving. Het gebied werd in de vijftiende eeuw (1400-1481) in leen gegeven aan de hertog van Gelre. Grave en het Land van Cuijk werden in 1559 aan Willem van Oranje verpand.

Het Land van Cuijk bestond in 1400 uit twee ambten: het Overambt en het Nederambt. De oorkonden van de armeninstellingen reppen voornamelijk over woongebieden in het Nederambt en het Land van Herpen/Ravenstein. Een deel van de bevolking is mogelijk pas vrij laat losgekomen van feodale hofstructuren. Dit gold vooral voor de woongebieden rond Grave, waar in de veertiende eeuw nog laatbanken functioneerden. Anderzijds wijst de aanwezigheid in de veertiende eeuw van vele schepenbanken juist op vroege democratisering.

Grave kan gerangschikt worden in de lange rij van de grotere middeleeuwse ministadjes. Het aantal inwoners aan het einde van de veertiende eeuw lag rond de duizend, in het midden van de zestiende eeuw waren dit er vierhonderd meer. Het stadje kwam tot ontwikkeling op allodiaal goed van de heren van Cuijk. In documenten wordt Grave als stad op zijn vroegst pas in de tweede helft van de dertiende eeuw genoemd. Mogelijk zijn stadsrechten formeel nooit verleend. Het oudst bekende privilege dateert van 1290. De kapittelkerk van Sint-Elisabeth dateert pas van het begin van de veertiende eeuw.

Het stadje dankte zijn groei waarschijnlijk aan textielactiviteiten, hetgeen in oude oorkonden nog eens onderstreept wordt door het noemen van een lakenhal of 'gewanthuse'. De marktfunctie van Grave is evident. In de dertiende en veertiende eeuw was de textielindustrie opgekomen, de teruggang daarin betekende tevens het einde van de groei van het stadje. In de Gelderse periode (1400-1481) resideerden de hertogen van Gelre geregeld in Grave. De heren van Cuijk, die aanvankelijk een versterkt huis in Grave hadden, oefenden waarschijnlijk tot in het begin van de veertiende eeuw daar gezag uit. Dit leidde ook tot goede initiatieven, zoals de oprichting van het Sint-Catharinagasthuis.

In hoofdstuk vijf is een reconstructie gemaakt van de oprichting van het Sint-Catharinagasthuis en de Tafel van de Heilige Geest en de vorming van hun fondsen. Heer Jan I van Cuijk mag – in het licht van memorie - gezien worden als stichter van het Sint-Catharinagasthuis, terwijl de oprichting van de Tafel van de Heilige Geest berustte op een openbaar initiatief. Beide instellingen stonden vermoedelijk van meet af aan, anders al vroeg onder controle van het stadsbestuur. Weliswaar vertellen rekeningen in de tweede helft van de vijftiende eeuw dat kanunniken van het kapittel in opdracht van de stad voor de Tafel van de Heilige Geest *matriculae* aanlegden, maar die kunnen in Grave waarschijnlijk niet gezien worden als voortzetting van hun middeleeuwse voorgangers, die door de Kerk gebruikt werden. Sinds het midden van de dertiende eeuw stond in Grave een kerkje op de plek waar in het begin van de veertiende eeuw de Sint-Elisabethkerk gebouwd werd en in 1308 door Jan van Cuijk het kapittel gesticht werd. Betrokkenheid van de kerk van Sint-Elisabeth bij de uitvoerende werkzaamheden van de Tafel van de Heilige Geest, is wel aannemelijk. Initiërend werk lijkt mij uitgesloten, omdat de Tafel al bijna een decennium functioneerde.

Met behulp van ruim negenhonderd daartoe geselecteerde aankomsttitels, die eerst op representativiteit zijn getoetst, is de vorming van het vermogen van de instellingen gereconstrueerd. Omdat de regesten vaak niet bruikbaar waren, zijn bijna alle aankomsttitels gelicht en opnieuw gelezen. Het door ons gehanteerde begrip vermogen moet opgevat worden als geïnvesteerd vermogen, bestaande uit materieel en immaterieel onroerend goed. Er is derhalve geen contant geld meegenomen, want dat zou alleen maar tot dubbeltellingen geleid hebben. Bovendien was het waarschijnlijk geen doelstelling van de instellingen om een bepaald minimum aan gereede penningen aan te houden. Het aanhouden van een grote hoeveelheid gereede penningen was in verband met de ingezette geldontwaarding sinds het einde van de dertiende eeuw sowieso geen verstandige optie.

Het vermogen werd gevormd uit drie componenten: geldrenten en renten in natura, die in de middeleeuwen zoals gezegd beide als onlichamelijk onroerend goed werden beschouwd, en overig onroerend goed.

In verband met de beschikking over het vermogen van de armen werd eerst de overdracht van onroerend goed aan de armeninstellingen uitgewerkt. Als informele stichtingen konden de instellingen niet aan het rechtsverkeer deelnemen. Daarom werd onroerend goed aan de beheerders en provisoren, als vertegenwoordigers van de armenvermogens, overgedragen. Zij verkregen daarbij slechts het 'blote' eigendom, terwijl via 'Zweckbestimmungen' het economisch eigendom aan de armeninstellingen werd opgedragen. Voor de behartiging van de aan het onroerend goed klevende rechten en plichten werden via testamentaire beschikkingen of codicillen executeurs benoemd.

Bij de kwantitatieve beschouwing over de vorming en samenstelling van de vermogens van de Graafse armeninstellingen concentreerden we ons vooral op de renten. Uit de daaraan voorafgegane toetsing van de representativiteit bleek dat qua aantallen en totale waarde de betreffende vermogenstitels uit de grote hoeveelheid aankomstitels ongeveer in overeenstemming waren met de werkelijke gegevens die uit de rekeningen blijken. De rekeningen zijn beschikbaar vanaf het midden van de vijftiende eeuw. Aan de hand van een chronologische weergave van de vermogensrealisatie kon vastgesteld worden dat of de ene of de andere instelling van middelen werd voorzien. De vermogensvormingen van de instellingen vertoonden een tegengestelde cyclische beweging. Dit duidt op een beperkte continuë financiering, die in geval van hoge nood bij de instellingen aangevuld werd met ad-hoccontributies.

Uit het onderzoek naar het verloop van de samenstelling van het vermogen kwam duidelijk de monetaire problematiek gedurende de 'bullion famine' naar voren. Sinds de jaren 1370 zien we een groeiende omschakeling van geldrenten naar renten in natura, meer specifiek rogge. De periode van renten in natura hield aan tot 1460/1470, toen opnieuw zilver uit Duitse mijnen beschikbaar kwam. Maar toen deed zich een ander probleem voor, namelijk de beperkte distributie van zilver. Hierop wordt straks teruggekomen.

Volgens de aankomstitels van het Graafse gasthuis verschoof tijdens de periode van monetaire contractie het zwaartepunt van de financiering van de armeninstellingen van de stad naar het platteland. Pas na de terugkeer van munten verschenen de geldrenten opnieuw in de Graafse aankomstitels. Dit zou er derhalve op duiden dat zelfs monetaïsering in de ruime betekenis, dus het gebruik van monetaire rekenwaarden, langdurig stagneerde. Dat was in die omvang nog niet eerder gebeurd. De vraag is echter of dit zo is. Het kan zijn dat het wegvallen van monetaire rekenwaarden alleen in cijnsvereenkomsten gebeurde vanwege de eis die aan zekerheden werd gesteld. Waarschijnlijk moest de zekerheid bij niet-betaling van de jaarlijkse rente rogge kunnen genereren. De verschuivingen van het zwaartepunt van de financiering van de armeninstellingen vergen verder onderzoek dat bezijden de taakstelling valt. Het verdient aanbeveling dit onderzoek ook op andere locaties te verrichten.

Hoofdstuk zes stond in het teken van de analyse van de monetaire informatie die via de aankomstitels beschikbaar was gekomen. Aan de hand van het dominant voorkomen van bepaalde transactiemunten konden voor het tijdvak 1291-1600 acht verschillende monetaire perioden onderscheiden worden. De onderscheiden transactiemunten zijn vergeleken met de rekenmunten, die in oorkondeboeken van Brabant genoemd worden. Hierbij werden geen noemenswaardige verschillen geconstateerd. De transactiemunten, die tot het begin van de vijftiende eeuw in Grave gebruikt werden, waren derhalve karakteristiek voor het Brabantse gedrag op het gebied van monetaire rekenwaarden. Met de transactiemunten die in de vroegste perioden gebruikt werden, kon gevolgd worden hoe zich uit de penning leuens het payment brabant ontwikkelde. Onder invloed van Franse fiscale muntverzwakkingen, die zoals gezegd door Vlaanderen gevolgd werden, devalueerde het payment brabant dat aanvankelijk uit de penning of mijt bestond. Hierdoor ontstonden problemen met de reële waarde van cijnsvereenkomsten. Dit probleem werd opgevangen door de fixatie van een hoeveelheid (zwarte) penningen brabant in de groot tournois of diens gelijkwaardige lokale navolgingen. De eerste fixatie – 16 penningen in de genoemde groot

- vond rond 1300 plaats. Deze fixatie werd volgens oude cijnsregisters uit 's-Hertogenbosch 'pagement' of 'pagament', (afgeleid van *pagere* = vastzetten) genoemd, niet te verwarren met payment, dat gangbare waarde betekent. Vandaar de uitdrukking 'als se ghemeenlec in borsen loept' of iets van die strekking. Dit was al bekend; wat niet bekend was, is dat als tegenhanger van payment 'pagement' – gefixeerde waarde - gebruikt werd.

Volgens cijnsregisters van het kapittel van Sint-Elisabeth uit de vijftiende en zestiende eeuw, waarin ten behoeve van het uitschrijven van oude renten, oude rekenmunten in stuiverequivalenties worden aangegeven, had pagement een waarde van 27½ stuiver. Naast pagement werd nog een waardereferentie gebruikt: zestien penningen in een groot vlaams. Dit Vlaamse waardebeeld werd sinds het midden van de veertiende eeuw in Graafse en andere Brabantse documenten 'oudgeld' genoemd. Volgens de genoemde cijnsregisters had oudgeld een waarde van 31 stuivers. De twee genoemde stuiverwaarden konden vanuit de rekenwaarden van de zijkant aan het einde van de dertiende eeuw tot payment ontwikkelende penningen leuven en parisis bevestigd worden.

Door de dominante positie van Vlaanderen op economisch en monetair terrein werd het gebruik van pagement verdrongen door oudgeld. In archieven moeten zich talloze oorkonden met deze waarde aanduidingen bevinden. Door de complexe monetaire fraseringen en door het niet bekend zijn met pagement en oudgeld worden deze waardefixaties mogelijk niet onderkend. Het zijn vooral de Latijnse teksten die duidelijk maken hoe deze monetaire fraseringen geïnterpreteerd moeten worden, zoals bijvoorbeeld bij dit recht van 20 schellingen penningen: ... *viginti solidorum, nigrorum turonensium, grosso veteri regni turonensi pro sedecim denariorum computato*: '(een rente) van twintig schellingen zwarte penningen tournois, waarbij zestien penningen in een oude groot tournois gerekend zijn'. Het recht met de nominale waarde staat in de hoofdzin, de waardereferentie in de bijzin, die in de Latijnse tekst door het gebruik van de *ablativus absolutus* duidelijk wordt weergegeven. In Grave hebben in de eerste helft van de veertiende eeuw bijna alle financiële aankomstitels dit soort waardefraseringen. Dit beeld komt volgens de door ons geraadpleegde bronnen overeen met de rekenwaarden die elders in Brabant gebruikt werden.

Vlak voor het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog in 1337 greep Frankrijk uit financieringsoverwegingen opnieuw naar het middel van muntverzwakking. Hierdoor werd de groot, die sinds zijn invoering in 1266 een onveranderlijke rekenwaarde had, gebaseerd op een gewicht van 4,04 gram fijn zilver (koningszilver), aanmerkelijk in zilverwaarde aangetast. Hiermee verloor de groot tournois zijn internationale imago van waardevastheid, waardoor in Vlaanderen en Brabant de koppeling aan het Franse muntwezen werd losgelaten en een eigen groot werd ingevoerd. Dit gebeurde eerst in Vlaanderen met de leeuwegroot, Brabant volgde korte tijd later.

Uit defensieve overwegingen tegen het binnendringen van minderwaardige Franse en andere vreemde munten, kwamen in de veertiende eeuw tussen Vlaanderen en Brabant verschillende muntunies tot stand. Door het loslaten van de vaste waarde van de groot, die tijdens de unies gezamenlijk werd uitgegeven, werd deze munt zowel in Vlaanderen als in Brabant aan het payment toegevoegd, dat daarmee voorlopig vigerend werd in het gebruik van monetaire fraseringen in overeenkomsten met een financiële strekking. In Grave werd van 1340 tot 1403 in cijnsvereenkomsten de in het oosten van Nederland gangbare, uit Duitsland afkomstige uitdrukking 'ghenghe ende gheve' gebruikt voor het aangeven van gangbare waarde of payment.

Door verzwakking van de penning of mijt brabant, moest de rekenwaarde in de sterkere groot vlaams geregeld aangepast worden. Dit waardeverschil is ontstaan door de Franse overwaardering van zilver. Daarbij deed zich een waarschijnlijk tot dusver onopgemerkte gedragsregel voor: officiële aanpassingen, waarbij als symbool nieuwe groten werden uitgegeven, werden pas gedaan wanneer de rekenwaarde opgelopen was tot het drievoudige van de vorige fixatie. Zo werd de penning payment in 1357 opnieuw in de groot vlaams gefixeerd, nu op $3 \times 16 = 48$ stuks. Hierbij werd in Vilvoorde een nieuwe groot payment uitgegeven, die toen gelijk was aan de groot vlaams. In 1384 was het zilvergewicht van payment zoveel verder afgenomen, dat opnieuw een drievoudig verschil opgetreden was, nu ten opzichte van de vorige fixatie van 1357, waardoor sindsdien $3 \times 48 = 144$ penningen payment brabant in de groot vlaams gerekend werden. Intussen was de groot brabant navenant nog maar een derde van de rekenwaarde van de groot vlaams. In dit jaar werd opnieuw een monetaire unie tussen Vlaanderen en Brabant overeengekomen, waarbij als nieuw symbool de lichte groot 'roosebeeker' werd uitgegeven. Deze lichte groot, die gelijk was aan de vigerende groot brabant, werd ook in Vlaanderen naast de zware groot gebruikt, waarbij zwaar op het drievoudige van licht werd gerekend. Toen Filips de Goede in 1433/1434 het muntwezen in de Bourgondische Nederlanden unificeerde, werd de zware groot vlaams, die later in dubbele uitvoering stuiver genoemd zou worden, tot standaardmunt verklaard. Op dat moment was de rekenwaarde van de penning payment brabant in de oude groot vlaams $3 \times 144 = 432$ stuks.

De aanpassingen op drievoudige verschillen in rekenwaarde hadden mogelijk een klassieke achtergrond. Drie werd in de getallensymboliek gebruikt om het toppunt of de volheid aan te geven. Zo werd de ontzettend knappe Hermes door de Grieken 'Hermes Trismegistos' genoemd. Met een drievoudig verschil was tevens een dyadische tegenstelling bereikt, bijvoorbeeld goed/slecht, of sterk/zwak. In de monetaire wereld gold de tegenstelling sterk/zwak. Was deze tegenstelling door een drievoudig verschil bereikt, dan werden kennelijk nieuwe rekenwaarden gefixeerd in combinatie met de uitgifte van nieuwe groten om dat te symboliseren.

De fixatie van de rekenkoers van de penning payment in 1384 was in een andere context gebeurd dan die van 1357. De muntverzwakkingen, die tot de eerste twee fixaties van de penning in de groot vlaams hadden geleid, hadden een fiscale achtergrond. De verzwakkingen, die in de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw werden doorgevoerd hadden voor het merendeel te maken met het schaarser worden van zilver. De zilvermijnen raakten uitgeput. Dit betekende dat de zilverprijs ging stijgen. Sinds de jaren 1370 nam de uitputting in Europa zulke vormen aan dat zowel zilver als goud niet meer als muntspecie verkrijgbaar was. Deze periode van 'bullion famine', die tot 1460/1470 zou aanhouden, leidde tot monetaire contractie. Muntspecie werd zo kostbaar dat nog maar een fractie nodig was om de nominale waarde van de steeds zeldzamer wordende munt te rechtvaardigen. Met andere woorden: bij de verzwakkingen tijdens de periode van de 'bullion famine' (1370-1470) trad geen verlies aan koopkracht op. Daarom werd in 1384 bij de muntunie tussen Vlaanderen en Brabant een lichte groot uitgegeven met dezelfde rekenwaarde als de gangbare groot brabant, die intussen nog maar een derde van de zware groot vlaams was. Beide groten waren payment. De lichtere groot was een gevolg van zilver-schaarste. De gevolgen van de monetaire contractie zijn inmiddels besproken.

In de schaarse nieuwe geldrenten van de Graafse armeninstellingen werden in de jaren na de munthervorming van 1433/1434 geen penningen meer als transactiemunt gebruikt.

Bij de hervorming werd de groot vlaams weliswaar de officiële standaardmunt, maar die hanteerde men niet in cijsovereenkomsten. In de Graafse documenten schakelde men met de rekenmunt gelijk over op goud. In de rest van de onderzoeksperiode kwam hierin geen verandering.

De conclusie van het monetaire onderzoek in de Graafse aankomsttitels is dat gedurende de periode 1291-1600 feitelijk maar twee soorten rekenmunt in de hoedanigheid van transactiemunt gebruikt waren: van 1291 tot de munthervorming in 1433/1434 de penning, daarna gouden munten. De penning verscheen in verschillende vormen: de penning leuens, de zwarte penning tournoois met en zonder waardereferenties, de penning payment, die in Grave 'ghenghe ende gheve' werd genoemd en de penning oudgeld. Al deze penningen waren payment, met of zonder waardefixaties. Oudgeld was gefixeerd payment dat in Brabant oorspronkelijk pagement heette. Door de dominante positie van Vlaanderen had oudgeld pagement verdrongen. Na de introductie in 1337 van het gouden schild zien we in de periode 1358-1403 in Graafse oorkonden wel al enig gebruik van gouden munten, maar nog niet bij de instellingen. Vanaf 1403 komen enkele transacties in Hollandse en Gelderse gouden munten voor. Pas na 1440 kunnen we een verschuiving van penningen naar rijnsse goudguldens constateren, waarbij volgens de aankomsttitels zoals gezegd nog maar weinig geldrenten gevestigd werden. In de zestienste eeuw werden volgens de aankomsttitels geldrenten bijna uitsluitend in gouden rekenmunten gedefinieerd.

Gewapend met de kennis van het gebruik van verschillende rekenmunten, ieder met hun eigen specifieke rekenwaarde, kon de vraag beantwoord worden welke invloed de monetaire ontwikkeling in Brabant op het vermogen van de Graafse armeninstellingen uitgeoefend had. Van belang hierbij was het onderscheid in muntverzwakkingen met en zonder verlies van koopkracht. Dit kon gemeten worden met behulp van door mij bewerkte koopkrachtanalyses met betrekking tot Vlaamse zilveren munten van Munro. Globaal gesteld leidden fiscale muntverzwakkingen tot in de jaren 1370 tot verlies van koopkracht. Van de periode vanaf 1370 tot de munthervorming van 1433/1434 was de situatie minder overzichtelijk, maar gemiddeld moet de koopkracht ongeveer gelijk gebleven zijn. Daarna trad gemiddeld zelfs een lichte stijging op. Voor de berekening van het effect van muntverzwakkingen op het vermogen van de Graafse armeninstellingen is de lange periode 1370-1470 door mij geneutraliseerd.

Op basis van de verzwakking van de penning payment brabants, die zich navenant uitte in zilervermindering van de groot brabants, kon uitgerekend worden dat tot 1370 ongeveer de helft van het oorspronkelijke gewicht aan zilver van de renten in payment verloren was gegaan. Dit correspondeerde met de vermindering van equivalent goudgewicht. Deze verzwakkingen gingen gepaard met verlies aan koopkracht. Een tweede reële waardeverlies trad bij geldrenten op door de fossilisatie van de verhouding payment ten opzichte van oudgeld van 3 : 1 en de daarmee verband houdende omschakeling van 'oud' naar 'nieuw' oudgeld. Deze ontwikkeling was al in 1980 door Peeters gesignaleerd bij zijn onderzoek naar de rekenmunt in de stadsrekeningen van Mechelen, maar in het kader van zijn onderzoek maakte hij geen waardeanalyse. Het verlies door de overgang van oud naar nieuw oudgeld was aanmerkelijk groter dan het koopkrachtverlies van payment door de fiscale muntverzwakkingen. Het echte oudgeld werd in 1414/1415 gelijkgesteld aan de toenmalige zware versie van Vlaamse payment, dat toen de oude vlaams genoemd werd en tot het moment van waardeabsorptie voor drie stuks in echt oudgeld werd gerekend.

Deze samensmelting van de oude groot vlaams in de groot payment leidde tot een verlies op het oude oudgeld van 60%, gemeten in toenmalige stuiverwaarden van 'oud' en 'nieuw' oudgeld. Het verlies van 60% werd op twee manieren berekend. De eerste benadering was de vaststelling van de hoeveelheid zilver die de renten in oudgeld vertegenwoordigden tot 1358 toen de tweede fixatie of fossilisatie van payment in oudgeld plaatsvond. Vervolgens is gekeken hoeveel goudgulden daarmee honderd jaar later verkregen konden worden. De officiële koers goudgulden/£oudgeld van 1450 toegepast op de nominale waarde van oudgeld van 1358 bleek inderdaad 60% minder goudgulden op te leveren! Als tweede benadering zijn de stuiverwaarden van oudgeld van circa 1300 met de latere koersen in de rekeningen van de Graafse armeninstellingen vergeleken. Dit leverde eveneens een waardedaling van oudgeld van 60% op. De armeninstellingen liepen met hun vermogen, dat tot aan het begin van de vijftiende eeuw vooral uit renten in oudgeld en payment had bestaan, derhalve een paar forse tikken op.

Als we de balans opmaken voor de periode tot 1440, waarbij we alle vermogenscomponenten, inclusief de jaarlijkse opbrengsten uit lichamelijk onroerend goed, omzetten in oudgeld, dan was door monetaire problematiek tot dat jaar 43% aan waarde van renten in oudgeld en payment verloren gegaan, hetgeen neerkomt op 18% van de totale jaarlijkse opbrengstwaarde van het vermogen. Het jaar 1440 is gekozen, omdat toen het grootste gedeelte van renten in oudgeld en payment in het vermogen gerealiseerd was. Deze renten maakten toen nominaal 43% van het vermogen uit en 30% van de netto opbrengstwaarde. Het opgelopen verlies zat vooral in de categorie renten waar men dit niet zou verwachten: 'waardevast' oudgeld, dat uiteindelijk door gewestelijke monetaire politiek niet waardevast bleek te zijn. Waarom accepteerden renteheffers de inruil van een vaste hoeveelheid zilver tegen een variabele hoeveelheid? Welke juridische basis was daarbij aanwezig? In het onderhavige onderzoek werden deze vragen niet beantwoord.

In hoofdstuk zeven werd vervolgens de vraag gesteld hoe groot de kwetsbaarheid van het vermogen in de tweede helft van de vijftiende en in de zestiende eeuw was. Hierbij speelde de 'bullion famine' (1370-1470), die tot een nagenoeg even lange periode van monetaire contractie leidde, een grote rol. Om dit te kunnen meten zijn alle beschikbare rekeningen uit die perioden van het gasthuis en het geesthuis bestudeerd. De kwetsbaarheid van het vermogen werd door twee factoren bepaald: monetaire ontwikkelingen en het optreden van de armmeesters. Voordat aan de feitelijke beantwoording van de vraag begonnen kon worden moest eerst nog wat ander onderzoek gedaan worden.

In de eerste plaats moest vastgesteld worden hoe de rekeningen geïnterpreteerd moesten worden. De rekeningen bleken opgezet volgens de oude kameralistische methode, waarbij de ontvangsten rechtens verantwoord werden en de uitgaven op basis van werkelijke betalingen geboekt waren. Afwijkingen werden tegengeboekt, of in de totaaltellingen gecorrigeerd. Slechts onder extreme omstandigheden werd hiervan afgeweken. De verantwoordingen hadden betrekking op de geld- en goederenstroom. Dagboeken werden niet bijgehouden, waardoor legio slaapmogelijkheden met geld en goederen aanwezig waren. Dit mag allemaal als bekend verondersteld worden.

In de tweede plaats moesten de rekeningmunten waarin de verantwoordingen waren opgesteld onderzocht worden. De oudste rekeningen van de armeninstellingen in Grave dateren uit het midden van de vijftiende eeuw, midden in de Gelderse periode (1400-1481). Dit betekent dat de officiële rekeningen van de stedelijke instellingen aanvankelijk

in Gelderse rekeningmunt werden opgesteld. In de tweede helft van de vijftiende eeuw werden de Gelderse munten door Vlaamse en Rijnlandse rekeningmunten verdrongen. Vanaf 1489 voerde de stuiver de boventoon.

De eerste opgave voor het onderkennen en begrijpen van de rekenwaarde van de Gelderse rekeningmunten van de vijftiende eeuw was het in kaart brengen van het Gelderse muntwezen in de veertiende eeuw. Hanteerde men daar ook oudgeld en payment en waren er overeenkomsten met het Vlaams-Brabantse muntwezen? Om deze vragen te kunnen beantwoorden werden de verantwoording van 1342/1343 van Werner van Deventer, tesorier van hertog Reinald II, en de stadsrekeningen van Arnhem en Nijmegen bestudeerd. Uit de eerste bron bleek het gebruik van oudgeld van Vlaams-Brabantse origine. Uit de oudste stadsrekening (1353/1354) van Arnhem viel af te leiden dat daar in de beginjaren 1340, in navolging van Vlaanderen en Brabant, een groot payment in gebruik genomen was. Dus ook in Gelre was men rond die tijd met zilveren munten geheel overgeschakeld op payment. Rond 1370 werd daar een lichte groot aan toegevoegd, waardoor een zwaar en een licht payment gebruikt werden. Zoals gezegd gebeurde dit in Brabant pas in 1384. De invoering van het lichte payment zal ongetwijfeld een gevolg geweest zijn van de opgekomen schaarste aan zilver. In de rekeningen van Nijmegen werden eveneens een zwaar en een licht payment rekengeld onderscheiden. In het begin van de vijftiende eeuw werd in het hertogdom Gelre de meeuw geïntroduceerd, een groot die vele jaren in lichte en zware vorm als standaardmunt fungeerde. Evenals in de twee andere genoemde gewesten ontstond in Gelre aan het eind van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw een turbulente periode in het muntwezen.

In de stadsrekeningen van Grave, die vanaf 1421 beschikbaar zijn, en in de vroegste rekeningen van het gasthuis en het geesthuis, die respectievelijk vanaf 1447 en 1455 beschikbaar zijn, werd met het zware pond payment gerekend. In Grave werden lichte meeuwen vanaf 1430 blenken genoemd. Als kleinste rekenmunten golden groetkens. In de rekeningen van de tweede helft van de vijftiende eeuw vergroeide het zware payment rekengeld met het nieuwe altgeld uit Vlaanderen en Brabant, met ook hier een gefossiliseerde verhouding ten opzichte van (licht) payment van 1 : 3.

Uit de rekeningen bleek verder dat aan het einde van de vijftiende eeuw door opnieuw optreden zilverschaarste als gevolg van de monopolistische distributie de courante stuiver in zilveragehalte verzwakte waardoor de rekenwaarde in de goudgulden rekenmunt kelderde. Dit betekende feitelijk dat voor een aantal landen de 'bullion famine' nog niet ten einde was. Ter onderscheid met de officiële rekenwaarde van de stuiver in de rijnsse gulden sprak men in de rekeningen over de stuiver 'current', waarvan er steeds meer in de gulden rekenmunt gerekend werden. In 1515 herstelde de rekenwaarde van de stuiver.

Met de vergaarde kennis over rekeningmunten hebben we kunnen vaststellen of het vermogen in de tweede helft van de vijftiende en de zestiende eeuw nog verdere klappen opgelopen had.

Voor de vaststelling van de kwetsbaarheid van het vermogen zijn eerst de samenstellende componenten beoordeeld op waardevastheid. Daarbij gold als uitgangspunt de vraag of monetaire ontwikkelingen de waarde konden beïnvloeden. Dat was alleen bij de oude renten het geval. Vervolgens zijn alle componenten omgerekend in geld naar dagwaarde. Daarna kon vastgesteld worden dat het aandeel van de oude renten in de dagwaarde van de totale opbrengsten fors afgenomen was. Was het aandeel rond 1440 nog 28%, in 1520 was dit nog maar net 7%. Dit kwam niet door koerseffecten, maar door verwatering, want

sinds het meetjaar 1440 waren door de monetaire contractie nog uitsluitend waarde vaste titels aan het vermogen toegevoegd. Hierin hadden de vele roggerenten uit de periode van monetaire contractie een substantieel aandeel. De conclusie was derhalve dat door de monetaire problematiek uiteindelijk de kwetsbaarheid van de Graafse armenvermogens sterk verminderd was.

De tweede factor die van invloed was op de kwetsbaarheid van het vermogen was het functioneren van de armmeesters. De eerste belangrijke vaststelling was dat door de massale omschakeling van geldrenten naar roggerenten het werkprofiel van de gasthuismeester complexer was geworden. Door deze omschakeling was de balans tussen inkomsten en uitgaven verstoord, waardoor ruim de helft van de rogeinkomsten voor financiering van de uitgaven te gelde gemaakt moest worden. Deze omschakeling trof niet de Tafel van de Heilige Geest, integendeel: het geesthuis was in feite een bakkerij voor de armen. De geestmeester hoefde zich minder zorgen over voldoende rogge te maken, waardoor het werkprofiel van de geesthuismeester vereenvoudigd was.

Een ander aspect van het functioneren van de armmeesters was de integriteit van deze personen. Het stadsbestuur van Grave zat bovenop het functioneren van de armmeesters. Dat was een goede zaak, zowel de gasthuis- als de geesthuismeester moesten geregeld aangespoord worden tot punctueler werken. Dit gaf een directe positieve uitwerking op het vermogen, ook omdat hiermee voorkomen werd dat uitholling plaatsvond door frauduleuze handelingen. Dit gold uiteraard niet voor alle armmeesters. Zo is waarschijnlijk een lichtend voorbeeld van goed functioneren gegeven door geestmeester Herman Spronc, die in de tweede helft van de veertiende eeuw door investeringen met veel door hem uitgeleend geld het vermogen van de armen uitbouwde. Bijzonder waardevol voor het onderzoek bleek de inventarisatie die Spronc rond 1357/1358 maakte van de financiële positie van het geesthuis toen hij als armmeester aantrad. Uit deze inventarisatie bleek dat de bijdragen van het huis van Cuijk al na vijftig jaar niet meer gedaan werden.

Toch is de conclusie, dat vooral door scherpe controle van de raadsleden van Grave op de uitvoerende werkzaamheden van de armmeesters, het vermogen van de armen niet slecht bestierd werd. De armmeesters werden geregeld aangespoord de puntjes op de i te zetten. Zonder de aansporingen was tijdens deze turbulente monetaire episode uit de middeleeuwen waarschijnlijk een groter deel van het vermogen van de Graafse armeninstellingen verloren gegaan.

De conclusie ten aanzien van het door monetaire problemen bij de Graafse armeninstellingen opgelopen verlies in vermogenswaarde is dat dit aanvankelijk substantieel was, want ruim 40% van de nominale waarde van de tot 1440 aanwezige geldrenten was verloren gegaan. Dit verlies was niet eens zozeer door muntverzwakkingen ontstaan, als wel door de monetaire politiek van de overheid, waardoor waarde vast oudgeld in payment was omgezet. Latere muntverzwakkingen hadden door de gestegen zilverprijs niet zoveel effect meer. Bovendien was als gevolg van de monetaire contractie de samenstelling van het vermogen veranderd, waardoor de oude renten verwaterden. Al met al was de kwetsbaarheid van het vermogen daardoor aanzienlijk afgenomen en was aan het einde van het eerste kwart van de zestiende eeuw nog maar circa 7% van de jaarlijkse opbrengsten afkomstig van waardegevoelige renten in zilvergeld. De controle die het stadsbestuur van Grave op het functioneren van de armmeesters uitoefende, heeft in belangrijke mate ertoe bijgedragen dat geen groter deel van het armenvermogen van Grave verloren is gegaan.

Toegepaste berekeningen

Benadrukt wordt dat behoudens het vaststellen van rekenwaarden van munten, de meeste berekeningen die in het onderzoek zijn gedaan tot uitkomsten hebben geleid waaraan geen absolute waarde gehecht mag worden. Het verdient aanbeveling deze uitkomsten als indicatief te zien.

Hardheid van een aantal stellingen

De casus heeft tot een aantal stellingen geleid, die uitnodigen tot verder onderzoek.

- Een eerste opmerking betreft de weergave in regesten van Brabantse archieven van monetaire fraseringen met vaste waardereferenties in Brabantse oorkonden uit de veertiende en een deel van de vijftiende eeuw. Gebleken is dat in sommige regesten de munt waarnaar in de monetaire frasering van renten wordt gerefereerd als transactiemunt wordt aangemerkt, terwijl die alleen maar bedoeld is als symbool voor de waardevaststelling van andere munten. De meest voorkomende referentie is de clausule van zestien zwarte penningen tournoois in de groot tournoois. Hierbij is de transactiemunt niet de groot tournoois, maar de penning, waardoor de rente een totaal andere waarde heeft dan in regesten soms wordt gesuggereerd. Deze aanbeveling geldt waarschijnlijk ook voor andere gewestelijke archieven in Nederland en België.
- De bovengenoemde waarde aanduiding van zestien penningen in de groot tournoois had betrekking op de verzwakte zwarte penning tournoois in Brabant. Deze waardefixatie werd volgens 'Calculatis', een cijnsregister uit 's-Hertogenbosch, 'pagement' of 'pagament' genoemd, dat waarschijnlijk afgeleid is van het Latijnse *pagere*, dat vastzetten betekent. Het verdient aanbeveling dat naar de juistheid van deze aanname verder onderzoek wordt gedaan. Dit geldt overigens ook voor de Keulse penning vanaf rond 1300, die in Duitse literatuur 'Pagementsdenar' wordt genoemd, terwijl deze tijdens zijn verzwakking in de dertiende eeuw in oorkonden als 'payementz' wordt aangeduid.
- Sinds het begin van de tweede helft van de veertiende eeuw vonden volgens onze waarneming waardefixaties van verzwakte penningen brabants plaats nadat de courante rekenwaarde van deze penningen gezakt was tot een derde van de vorige waardefixatie. Dit duidt op het nog steeds in zwang zijn van het denken in dyadische tegenstellingen, die volgens de getallensymboliek bereikt werden bij een drievoudig verschil. Zo werd de tegenstelling sterk/zwak in het muntwezen bereikt bij een drievoudig waardeverschil. Het verdient aanbeveling volgens deze tegenstelling een uitgebreidere analyse te maken van het middeleeuwse muntwezen.
- Het heeft er alle schijn van dat de omzetting van oud Leuvens cijnsgeld en oudgeld in cijnsvereenkomsten in nieuw oudgeld plaats had op instigatie van de overheid. Omdat deze omzetting tot groot verlies van zilverwaarde van ongeveer 60% leidde verdient het aanbeveling onderzoek te verrichten naar de juridische grondslag van deze omzetting.

- Tijdens de periode van de 'bullion famine' (1370-1470) die gepaard ging met monetaire contractie waarbij geldrenten grotendeels gesubstitueerd werden door roggerenten, verschoof het zwaartepunt van de financiering van de Graafse armenfondsen van de stad naar het platteland. Onze voorlopige conclusie was dat bij het vestigen van de roggerenten de betalingszekerheid roggegenererend moest zijn. Dit dient waarschijnlijk verder onderzocht te worden en ook getoetst te worden in andere steden.
- Een laatste groep aanbevelingen betreft het archief van het Sint-Catharinagasthuis te Grave. Bij het onderzoek van het historische feitenmateriaal bleek dat de regesten op de oorkonden van het Sint-Catharinagasthuis vaak niet correct waren. Ondanks de grote waardering die uitgesproken moet worden voor de kolossale hoeveelheid werk, die in de jaren 1970 door de toenmalige streekarchivaris Essink aan het registreren van het archiefmateriaal verricht werd, zijn toch te veel omissies geconstateerd in de regesten waardoor die voor wetenschappelijk of ander verantwoord onderzoek onbruikbaar zijn. Dit betreft met name de monetaire fraseringen van oorkonden uit de veertiende en de vijftiende eeuw en de exacte weergave van renten uit de veertiende eeuw. De aanzet tot een vernieuwde registratie is inmiddels al gerealiseerd met het *Digitaal Oorkondenboek Noord-Brabant (DONB)* van mevrouw Van Synghel: een volledige en kritische uitgave van oorkonden van dit deel van Brabant tot 1312. Verder moeten de regesten op oorkonden uit de zestiende eeuw geïntegreerd worden in het coderingssysteem van het archief. In verband met de onderlinge samenhang verdient striktere systematisering van retroakten en transfixen aanbeveling. Als laatste lijkt het nuttig een overzicht van manco's op te stellen aan de hand van de oude archiefnummering.

Summary

The objective of this study was to examine medieval monetary issues in Brabant through institutional fundraising affairs. This also led me to ask what influence these monetary issues had on the raising of funds and on their vulnerability. I also undertook to consider monetary issues apart from currency in the wider perspective of a monetary study. According to my data, such a study has never yet been undertaken. As this study deals specifically with Brabant, my examination of monetary issues focuses on fundraising matters in two public institutions for the poor in Grave: St Catherine's Hospital, founded in 1291, and the Table of the Holy Ghost, established about a decade later. In my selection of these two institutions for the poor, the presence of a wealth of records going right back to the early days of these two institutions was of overriding importance. The institutions for the poor in Grave played an important social role in the Late Middle Ages; their funds, raised by society, should therefore be considered as social capital, which, in this case, was the property of the poor.

The core of this study is made up of three aspects of the monetization of society: coins in their role as measures of value, debasement, and rents issues. Due to the medieval interest issues, the construction of constitutive rents grew. Rents in money and rents in kind were the major kinds of constitutive rents. Such rents made up the principal part of the fund titles of the institutes for the poor in Grave. Rents in money, moreover, were also the carriers of monetary information, allowing us to examine how such a micro-society in Grave dealt with coins and, more specifically, with the account value of coins. After I had gained a clear idea of these institutions' funds, I was able to make analyses of value to establish not only how the funds were damaged by monetary issues but also how the composition of the funds was adjusted in order to decrease their vulnerability.

The raising of funds for the poor reflected, in fact, medieval views of poverty. That is why poverty and the development of institutional poor relief are introduced first in this study, before launching into the actual issue at hand.

Chapter 2 discusses how the notion of poverty, in its current economic sense of lack of material possessions, arose in the Late Middle Ages. In a small town like Grave, with its thin surface layer of well-to-do, the number of poor must have been considerable. This is not to say that all these poor were destitute, as destitution was averted for part of the poor in the integrated lower rungs of society by a sense of duty being observed out of familia obligations. The poor relief funds that were raised served to alleviate the worst suffering of the poor and to take care of the ill in this group in society. Others, in addition, also benefited from these funds.

This led me to present a concise discussion of the scholastic doctrine of almsgiving, which became such an oft-used icon of the medieval poor relief system. Did this doctrine suffice as an adequate way to combat the issue of the urban poor? It would seem that the characteristics of face-to-face bonds between particular individuals and, even more so, the compulsive notion of God that was inherent in the old conception of *caritas* conflicted with the more anonymous, institutional approach favoured by townspeople. This idea is strengthened by recent observations revealing that, since the eighth century, the common people had already held a different conception of *caritas* than the one championed by St Paul, the church fathers, and scholastics. It is not surprising, therefore, that medieval institutional poor relief, which we take to include poor relief by parishes, is not considered by some as an antithesis to modern-day altruistic poor relief but as its precursor.

In the transition to the early modern period, under the influence of humanist thought with Vives as its principal advocate, institutional poor relief was raised to a higher level, and individualization in particular helped to raise the poor out of their imperceptible anonymity.

In the Southern Low Countries, institutional poor relief began to emerge as early as the twelfth century and developed on a large scale in the thirteenth century. The establishment by parishes of 'tables of the poor' or Tables of the Holy Ghost in the Southern Low Countries was a consequence of public initiative, while hospitals in the Southern Low Countries and in the area between the rivers Rhine and Meuse around 1300 tended to be laicized or established by worldly authorities.

Chapter 3 introduces the notion of monetization and discusses some of its aspects that are relevant to this study: the functional qualities of coins, debasement, and the rents issues that brought about constitutive rents. To deal with monetary matters in the context of fundraising, we need to have, besides an elementary knowledge of the medieval currency system, some knowledge of the account value of coins. Oddly enough, this is unexplored territory, even in the world of numismatics. Monetization, in the sense of the increasing use of coins, arose in the tenth century, when silver from the Harz Mountains became available. The Carolingians had already modernized the currency system when they introduced the penny (the denarius), 240 of which were minted from one Carolingian pound of silver. The penny, the shilling (1/20th of a pound), and the pound were units of weight that also served as coins of account. Though money became a scarce commodity over the next few centuries, valuations were still based on the account value of the penny. This is why thinking in terms of account value is also a form of monetization, which was perhaps even more important than the use of coins itself.

This thinking in terms of account value was considered by me as monetization in a wide sense. Chapter 3, therefore, deals with coins in their functional capacity as coins of account or as measures of value (*mensura*). Depending on its application, the coin of account manifests itself as a transaction coin or as a unit of account. It functions as a transaction coin to denote nominal values in agreements; it functions as a unit of account as a currency, that is, as a unit to express other currencies in financial accounts. These two concepts were then plotted in a matrix, in which the functions of money, the accounts, and the accounting were marked out against official nominal units and other non-official nominal units that were used.

The medieval monetary issues in Brabant were mainly a consequence of the debasements that occurred for a number of reasons since the late thirteenth century. To put

it concisely, debasement means to lower the intrinsic value of a coin – in the sense of its precious metal content – while preserving its nominal value. Brabant generally did not play a leading role in this field but followed Flanders, which itself followed in the wake of French debasements, commonly for defensive and occasionally for opportunistic reasons. Debasements on fiscal grounds usually caused inflation, as one had to come up with more debased coins with a particular nominal value to be able to pay for the same quantity of goods as before. The question is, therefore, what social justification there was for implementing debasements.

The authority of the prince to determine a coin's nominal value (*valor impositus*) was laid down in *iura monetaria* in territorial and regional law. This was sustained by moral philosophers such as Thomas Aquinas (circa 1225-1274) and his pupil Bartholomew of Lucca (circa 1236-1327), who felt that such nominalistic actions found their justification in the monetary philosophies of Aristotle. Some disagreed, however. Well-known advocates of metallism, such as Jean Buridan (<1300>1358) and his pupil Nicole Oresme (1320/1325-1382), held the principle that a coin's nominal value should be the same as its intrinsic value (*valor intrinsecus*). They based themselves on the *communis opinio* among Romanists and canonists that, as in money loans, a coin's precious metal (silver) content was decisive: a coin's nominal value was to be in agreement with its intrinsic value.

The fact that debasement of silver coins in the (Late) Middle Ages was an effective way of obtaining additional revenues was a consequence of the custom (which might actually be laid down in law) to accept these silver coins in trade against their nominal value (by tale or at face value). This allowed a weakened currency to remain in circulation in large numbers for a considerable length of time before it caused inflationary tendencies. This generated so many extra revenues for the monetary authority (the prince) that these revenues easily served to cover the higher price of silver that attracted traders in precious metals. The circulation of silver coins, therefore, was typically greater after than before debasement.

The currency system was greatly affected by the so-called 'bullion famine', which, as from 1370 with a few interruptions, caused monetary contraction for the better part of a century. Only when the mining of silver from the Harz Mountains and elsewhere recommenced from 1460 onwards did coins regain popularity as a means of exchange. Just like fiscal debasement, monetary contraction affected society, though in a different way. The devaluation of currency that had followed in the wake of the bullion famine was a consequence of the scarcity of silver, which had forced up the price of silver. In the end, silver was in such short supply that it all but ended the minting of coins. This was particularly the case in the 1440-1460 period. Alternatives, therefore, were sought and found: increase of credit, alternative currencies, and payment in kind such as, in our case, rye. Debasement and long-term scarcity of precious metals, then, made up the core of the monetary issues in the Middle Ages.

Despite the Church's prohibition on charging interest on loans, money loans were much used for productive and consumptive purposes in medieval society. Interest was charged in open or surreptitious ways. The Church itself also did so, both as a debtor and as a creditor. To keep the Church on the straight and narrow, constitutive rents developed in practice. Constitutive rents were payable in money or in kind. Such agreements were important bonds that could be sold or donated. Just like lease rents, therefore, they were of great importance for the institutions for the poor. The rents were considered imma-

terial fixed assets. This introductory Chapter 3 ends with a discussion of the transfer of fixed assets in the Middle Ages, noting that a more detailed discussion, focussing on the two institutions for the poor, is given in Chapter 5, which deals with these institutions' fundraising matters.

Chapter 4 explores the location and the surroundings of the two institutions for the poor that are central to this study. The Land of Cuijk was the feudal property of the German emperor. Shortly before the eleventh century, regional rulers settled in the area, amongst them the Lords of Malsen, who later called themselves Lords of Cuijk. Their position of power was probably weakened by the assassination of Count Floris the Black, causing the House of Cuijk to find itself in dire financial straits at an early stage. In 1356, the area, whose territorial boundaries tended to change repeatedly, was bargained away to the duke of Brabant, who granted it back in fief. Under John I of Cuijk (circa 1230-1308) and his son Otto (1270/1280-1350), the house showed some signs of recovery. In the fifteenth century (1400-1481), the land was granted as a fief to the duke of Guelders. In 1559, Grave and the Land of Cuijk were mortgaged to William of Orange.

In 1400, the Land of Cuijk consisted of two districts: the Overambt (Upper District) and the Nederambt (Lower District). The charters of the institutions for the poor chiefly mention residential areas in the Lower District and in the adjacent Land of Herpen-Ravenstein. Some of their population may have broken away from feudal court structures at a fairly late point in time, especially in the residential areas around Grave, where manorial courts were still in existence in the fourteenth century. The presence of many aldermen's courts in the fourteenth century, on the other hand, seems to point to early democratization.

Grave was one of the many smaller towns in the Middle Ages. Its population in the late fourteenth century was about a thousand, and in the mid-sixteenth century this had risen by four-hundred. The town developed as the allodial property of the Lords of Cuijk. Grave was first mentioned as a town in documents dating back to the second half of the thirteenth century. Possibly it was never formally granted town privileges. The oldest privilege known to us is dated 1290. The St Elisabeth chapter church dates back to the early fourteenth century.

The town probably owed its growth to the textile industry, which is evident in old charters by the mention of a cloth hall or linen hall. Grave's position as a market town is evident. The textile industry had risen in the thirteenth and fourteenth centuries, and when it subsided, this also signified the end of the town's growth. In its Guelders period (1400-1481), the Dukes of Guelders frequently resided in Grave. The Lords of Cuijk, who initially owned a fortified house in Grave, probably exercised their rule in Grave up until the early fourteenth century, and one of their legacies is the foundation of St Catherine's Hospital.

Chapter 5 presents a reconstruction of the foundation of St Catherine's Hospital and the Table of the Holy Ghost and the establishment of their funds. Lord John I of Cuijk founded St Catherine's Hospital for memorial purposes, whereas the establishment of the Table of the Holy Ghost was a public initiative. Both institutions came under the control of the town council, probably from their very beginning or else at a very early stage. Accounts dating back to the second half of the fifteenth century tell us that canons of the chapter kept *matriculae* for the Table of the Holy Ghost on the order of the town, but in Grave these can probably not be considered as a continuation of their medieval predecessors that were used by the Church. From the mid-thirteenth century onward,

there had been a church on the site where the St Elizabeth Church was built in the early fourteenth century and where the collegiate chapter had been founded by John of Cuijk in 1308. Though it seems likely that St Elizabeth Church was involved in the activities of the Table of the Holy Ghost, I think we should exclude the idea that it was its initiator as the Table had been in operation for almost a decade.

With the help of well over nine-hundred title deeds, purposely selected and tested for their representativeness, the fundraising process of these institutions was reconstructed. As the cartularies were often not usable, virtually all title deeds had to be reread. The notion of 'funds' as used in this study should be interpreted as invested funds, consisting of material and immaterial fixed assets. Ready money, therefore, has been excluded, as this would only have caused duplications. Nor was it an objective of the institutions themselves, in all likelihood, to keep a certain amount of cash. With a view to the monetary depreciation that commenced in the late thirteenth century, keeping large quantities of cash would not have been a sensible idea anyway. The funds consisted of three components: rents in money and rents in kind – both of which, as indicated above, were considered immaterial fixed assets in the Middle Ages – and other fixed assets.

In order to establish who disposed of the funds of the poor, I needed to deal with the transfer of fixed assets to the institutions for the poor first. As the institutions were informal foundations, they themselves could not take part in judicial matters, and so the fixed assets were transferred to administrators and supervisors, serving as the representatives of the funds for the poor. They only became owners of the bare property rights, while the economic ownership was dedicated to the institutions for the poor by earmarking the acquired fund components. Through testamentary dispositions and codicils, executors were appointed to look after the rights and duties attached to the fixed assets.

In my quantitative examination of how the funds of the institutions for the poor in Grave were raised and composed, I mainly focused on the rents. In the preceding test of representativeness, the fund titles among the large quantity of title deeds proved to be largely in agreement with the real data appearing from the accounts, both in terms of their number and in terms of their total value. Accounts are available from the mid-fifteenth century onwards. By way of a chronological representation of how the funds were realized, it could be ascertained that either the one or the other institution was supplied with means. The fundraising processes of the institutions showed an opposite cyclical movement, a sign of limited continuity in financing, which was to be supplemented with ad hoc contributions when the institutions found themselves in dire straits.

My examination of the development of the funds' composition showed clear evidence of the monetary issues that occurred during the bullion famine. From the 1370s onwards, we see an increasing changeover from rents in money to rents in kind, particularly rye. This period when rents in kind prevailed, lasted until 1460/1470, when silver from German mines became available again. But then another problem made itself felt: the limited distribution of silver. I will deal with this issue below.

According to the title deeds of the Hospital in Grave, the core of the financing process of the institutions for the poor shifted from town to country during the period of monetary contraction. Only after coins returned in circulation did rents in money reappear in the title deeds in Grave. This might signify that even monetization in the wide sense of the word – so the use of monetary account values – stagnated for a long period of time. This had never happened on such a scale before. It is questionable, however, whether this was

actually the case. The disappearance of monetary account values may only have happened in rents because of the demands that were made upon security: upon non-payment of the annual rents, the security was to be able to generate rye. The shifts in the core of the financing of the institutions for the poor require further study, which, however, falls outside the scope of my objectives. It is recommended to perform such study also on other locations.

Chapter 6 presents my analysis of the monetary information that had become available from the title deeds. Guided by the prevalence of particular transaction coins, I distinguished eight different monetary periods within the 1291-1600 period. When the various transaction coins were compared with the coins of account that were mentioned in the Brabant books of charters, they showed no differences worth mentioning. The transaction coins that were used in Grave up until the early fifteenth century, therefore, were also common in Brabant in the field of monetary account values.

The transaction coins that were used in the earliest periods allowed me to see how the *payment* brabant ('of Brabant') developed out of the penny leuens ('of Leuven'). Under the influence of the French fiscal debasements, which were followed by Flanders as I indicated above, the *payment* brabant, initially consisting of the penny or mite, devalued. This caused problems with the real value of rents. This problem was addressed by fixing a number of (black) pennies brabant to the groat tournois or its local equivalent. The first fixation – 16 pennies to the groat – took place around 1300. In old rent registers from 's-Hertogenbosch, this fixation was called *pagement* or *pagament* (from *pagere* = to fix), which should not be confused with *payment*, meaning current net value. Hence *als se ghemeenlec in borsen loept* (as commonly is found in a wallet) or something to that effect. This much was already known. What was not known was that '*pagement*' or fixed value was used as the antithesis of '*payment*'.

According to the fifteenth-sixteenth century rent registers of the chapter of St Elizabeth in Grave, in which old coins of account were indicated in their equivalences in stuivers to allow old rents to be expressed, *pagement* had a value of 27.5 stuivers. Besides *pagement*, another reference of value was also used: there were 16 pennies to the groat flemish. From the mid-fourteenth century onwards, this Flemish unit of value was called *oudgeld* ('old money') in documents from Grave and Brabant. According to the above-mentioned rents, the value of *oudgeld* was 31 stuivers. These two stuiver values could be confirmed on the basis of the account value of pennies leuens and pennies paris, which were developing into *payment* in the late thirteenth century.

Owing to the dominant position of Flanders in economic and monetary areas, the use of *pagement* was supplanted by *oudgeld*. There must be countless charters with these value indications in archives. As the monetary definitions are complex and many people are unfamiliar with *pagement* and *oudgeld*, these fixations of value may possibly have gone unnoticed. It is mainly Latin texts that specify how these monetary definitions should be interpreted, as in the case of this right of 20 shillings pennies: ... *viginti solidorum, nigrorum turonensium, grosso veteri regni turonensi pro sedecim denariorum computato*: '(rents) of twenty shillings black pennies tournois, in which sixteen pennies make up one old groat tournois'. The right with its nominal value is mentioned in the main clause, and the value reference is mentioned in the subsidiary clause, clearly indicated in the Latin text by the use of the *ablativus absolutus*. In the first half of the fourteenth century, virtually all finan-

cial title deeds in Grave contain such definitions of value. According to sources consulted by me, this is in line with the account values that were used elsewhere in Brabant.

Shortly before the outbreak of the Hundred Years' War in 1337, France again resorted to debasement as a means of reviewing its finances. This caused the groat, whose account value, based on 4.04 grams of fine silver, had remained unchanged since its introduction in 1266, to be considerably depreciated in silver value. The groat tournois, hence, lost its international reputation for stability in value, which led Flanders and Brabant to sever their links with the French currency system and introduce a groat of their own. This happened in Flanders first (the lion's groat) and in Brabant shortly afterwards.

Flanders and Brabant effected several monetary unions in the fourteenth century to defend themselves against the penetration of inferior French and other foreign coins. By abandoning the fixed value of the groat, which was issued jointly during these unions, this coin was added to the *payment* in both Flanders and Brabant; for the time being, therefore, the *payment* prevailed in the use of monetary definitions in agreements with a financial purpose. Between 1340 and 1403, rents in Grave used the phrase *ghenge ende gheve*, derived from Germany and common in the eastern Netherlands, to indicate current net value or *payment*.

Due to the debasement of the penny brabant or the mite, its account value in terms of the stronger groat flemish needed to be redefined at regular intervals. There was a rule at play here that has possibly escaped notice so far: official adjustments, marked by the symbolic issuing of new groats, were only made when the account value had risen to three times the previous fixation. In 1357, for example, the penny *payment* was refixed at $3 \times 16 = 48$ pennies to the groat flemish. A new groat *payment*, which was then equal to the groat flemish, was issued in Vilvoorde. By 1384, the silver content of *payment* had decreased to the point where another threefold difference had occurred with regard to the previous fixation of 1357; so from then on, there were $3 \times 48 = 144$ pennies brabant *payment* to the groat flemish. The groat brabant, meanwhile, was only worth one-third of the account value of the groat flemish. In this year, a new monetary union between Flanders and Brabant was agreed, symbolically marked by the issuing of the light groat *roosebeeker*. This light groat, which was equal in value to the prevailing groat brabant, was also used in Flanders in addition to the heavy groat, with 'heavy' being defined as three times 'light'. When Philip the Good unified the currency system in the Burgundian Low Countries in 1433/1434, the heavy groat flemish, the double version of which was later to be called stuiver, was declared the standard coin. At that moment, the account value of the penny *payment* brabant into the old groat flemish was $3 \times 144 = 432$ pennies.

These adjustments in terms of three times the account value may possibly have had a classical background. In theory of numbers, the number three was used to express the pinnacle or plenitude of something. Hermes, for instance, who was considered to be the pinnacle of brightness, was called by the Greeks 'Hermes Trismegistos'. This threefold difference was also tied in with a dyadic opposition between good and bad or strong and weak, the latter opposition being prevalent in the monetary world. Once this opposition had been achieved by a threefold difference, new account values were apparently fixed and new groats were issued to symbolize the fact.

The fixation of the exchange rate of the penny *payment* in 1384 had occurred in a context that differed from the one in 1357. The debasements that had led to the first two fixations of the penny in the groat flemish had a fiscal background; the debasements

that were implemented in the second half of the 14th century were rooted in scarcity of silver. Silver mines were getting exhausted, forcing up the price of silver. From the 1370s onwards, exhaustion in Europe reached the point where neither gold nor silver was available for coins. This period of bullion famine, which was to last until 1460/1470, caused monetary contraction. Bullion became so valuable that only a fraction of bullion was needed to justify the nominal value of the increasingly scarce coins. The debasements in the bullion famine period (1370-1470), in other words, did not cause any decline in purchasing power. In the 1384 monetary union between Flanders and Brabant, therefore, a light groat was issued that had the same account value as the prevailing groat brabant, which, meanwhile, was worth only a third of the heavy groat flemish. Both groats were *payment*. The lighter groat was a consequence of scarcity of silver. The consequences of monetary contraction have already been discussed.

In the scarce new rents in money of the institutions for the poor in Grave, pennies were no longer used as transaction coins in the years after the 1433/1434 currency reform. Though the groat flemish became the official standard currency due to this reform, it was not used in rents. In the Grave documents, the coin of account changed straightaway to gold, and this would remain unchanged in the remainder of the research period.

The conclusion of my monetary study of the title deeds from Grave is that, in the 1291-1600 period, only two kinds of coins of account were in fact used in their capacity of transaction coins: from 1291 up to the 1433/1434 currency reform, this was the penny, and after that they were gold coins. The penny appeared in different shapes: the penny leuven, the black penny tournois with and without references of value, the penny *payment*, which was called *ghenge ende gheve* in Grave, and the penny *oudgeld*. All these pennies were *payment*, with or without fixations of value. *Oudgeld* was *payment* that had been fixed; this was originally called *pagement* in Brabant, but this was pushed aside because of the dominant position of Flanders. After the introduction of the golden ecu in 1337, charters from Grave show that gold coins were used in the 1358-1403 period, but not yet in the institutions. As from 1403, several transactions were conducted in Holland and Guelders gold coins. It is only after 1440 that I observe a shift taking place from pennies to Rhenish gold guilders, while the title deeds indicate, as I said before, that rents in money were still few and far between. In the sixteenth century, title deeds indicate that rents in money were almost exclusively defined in gold coins of account.

Armed with knowledge of the use of various coins of account, each with its own specific account value, I was in a position to answer the question how the monetary developments in Brabant had affected the funds of the institutions for the poor in Grave. It was important here to distinguish between debasements with and without decline in purchasing power. These could be measured with the aid of Munro's purchasing power analyses relating to Flemish silver currencies, which were adapted by me. In general terms, the fiscal debasements up until the 1370s caused a decline in purchasing power. In the period between 1370 up until the currency reform of 1433/1434, things were not as clear-cut but, on average, the purchasing power must have remained approximately the same. After that, there was even a slight rise in purchasing power. So as to calculate the effect of debasements on the funds of the institutions of the poor in Grave, the long period from 1370 to 1470 was neutralized by me.

On the basis of the debasement of the penny *payment* brabant, which subsequently led to silver reduction in the groat brabant, I was able to calculate that, until 1370, about

half the original weight in silver of the rents in *payment* had been lost. This corresponded with the reduction of an equivalent weight in gold. These debasements caused a decline in purchasing power. A second real loss of value of rents in money was due to the fossilized relation of *payment* to *oudgeld* of 3 : 1 and the ensuing changeover from 'old' to 'new' *oudgeld*. This development had already been observed by Peeters in his study on the coin of account in the urban accounts of Mechelen, but, within the confines of his study, he made no analysis of value. Losses due to the changeover from 'old' to 'new' *oudgeld* were considerably greater than the decline in purchasing power of *payment* that followed in the wake of the fiscal debasements. In 1414/1415, the real *oudgeld* was equated with the then heavy version of *payment* flemish, which was then called the old flemish and, until the moment of value absorption, was calculated for three pieces of real *oudgeld*. This merging of the old groat flemish into the groat *payment* led to a 60% loss on 'old' *oudgeld*, as measured in terms of stuiver values of 'old' and 'new' *oudgeld*.

This 60% loss was calculated in two ways. My first approach was to assess the quantity of silver that the rents in *oudgeld* represented until 1358, when the second fixation or fossilization of *payment* into *oudgeld* took place. Then I examined how many gold guilders these would buy a hundred years later. The official rate of gold guilders/*Eoudgeld* of 1450, when applied to the nominal value of *oudgeld* in 1358, did indeed prove to bring in 60% fewer gold guilders.

My second approach was to compare the stuiver values of *oudgeld* from circa 1300 with later rates in the accounts of the institutions for the poor in Grave. This also produced a 60% depreciation of *oudgeld*. As their funds had consisted mainly of rents in *oudgeld* and *payment* until the early fifteenth century, the institutions for the poor did indeed incur some heavy losses.

If we take stock of the period up until 1440, converting all components of the funds into *oudgeld*, including the annual revenues from material fixed assets, then the monetary issues up until that year had caused a 43% loss of the value of rents in *oudgeld* and *payment*, amounting to an 18% loss of the funds' total annual profit value. The year 1440 was chosen because, at that point, the greatest share of rents in *oudgeld* and *payment* of the funds had been realized, with these rents then nominally amounting to 43% of the funds and 30% of their net profit value. The losses were chiefly incurred in a category of rents where they were not to be expected: *oudgeld*, which was supposed to be stable in value, but which proved to be unstable in value due to regional monetary policies. Why did those who charged rents accept the trade-in of a fixed for a variable quantity of silver? These questions were not addressed in the present study. I would also like to stress that, in determining the account values of coins, most calculations done in this study should be considered as indicative rather than as absolute.

Chapter 7 then deals with the question of the vulnerability of the institutions' funds in the second half of the fifteenth century and the sixteenth century. This period was dominated by the bullion famine (1370-1470), which led to a period of monetary contraction that lasted almost as long. So as to be able to measure this, I examined all the Hospital's and the Table's available accounts from this period. The vulnerability of the funds was determined by two factors: monetary developments and the performance of the overseers of the poor (or poormasters). Before this question could be answered, I first had to carry out some additional study.

It had to be determined, first of all, how the accounts were to be interpreted. The accounts proved to be set up in line with the old cameralistic method of accounting, with the receipts being justified by what the rights were supposed to bring in and the expenditures being entered on the basis of genuine payments. Deviations were either debited or credited, or corrected in the totals, a system that was only abandoned in extreme circumstances. The entries related to the flow of money and goods. Journals were not kept, allowing for plenty of opportunity to shift money and goods. I assume all this to be familiar territory.

Secondly, I needed to investigate the units of account that had been used to draw up the accounts. The oldest accounts of the institutions for the poor in Grave date back to the middle of the fifteenth century, which was midway its Guelders period (1400-1481). This means that the official accounts of the urban institutions were initially done in a Guelders unit of account. In the second half of the fifteenth century, the Guelders coins were pushed out by Flemish and Rhenish units of account. As from 1489, the *stuiver* was the leading currency.

The first task in identifying and understanding the account value of the fifteenth-century Guelders units of account, therefore, was to outline the Guelders currency system in the fourteenth century. Did they also use *oudgeld* and *payment* and were there any similarities with the Flemish-Brabant currency system? So as to be able to answer these questions, I examined the 1342/1343 accounts of Werner of Deventer, treasurer to Duke Reinald II, and the urban accounts of the towns of Arnhem and Nijmegen. The former source proved that *oudgeld* of Flemish-Brabant origin was indeed being used. The latter source, viz. the oldest urban accounts (1353/1354) of the town of Arnhem, allowed me to infer that, following Flanders and Brabant, a groat *payment* had been introduced in the early 1340s. So at this time Guelders had entirely changed over its silver coinage to *payment*. A light groat was added to the system around 1370, so there now was a heavy and a light *payment* being used. As I already observed, this did not happen in Brabant until 1384. The light *payment* was no doubt introduced in the wake of the silver scarcity that had arisen. In the Nijmegen accounts, a heavy and a light *payment* were also distinguished in money of account. In the early fifteenth century, the *meeuw* was introduced in the Duchy of Guelders, which was a groat that served as a standard coin in a light and a heavy variety for many years. As in Flanders and Brabant, the late fourteenth and the early fifteenth centuries would see the rise of a turbulent period in the currency system of Guelders.

The urban accounts of Grave, available from 1421, and the earliest accounts of the Hospital and the Table, available from 1447 and 1455, respectively, were done in the heavy pound *payment*. In Grave, light *meeuwen* were called *blenken* as of 1430. The smallest coin of account was the *groetken*. In the accounts of the second half of the fifteenth century, the heavy *payment* coins of account blended with the 'new' *oudgeld* from Flanders and Brabant, also showing a fossilized relation of 1 : 3 with (light) *payment*.

The accounts also showed that, in the late fifteenth century, as a consequence of renewed scarcity of silver, which had been caused by monopolistic distribution, the silver content of the current *stuiver* decreased, causing its account value to the gold guilder as a coin of account to plummet. This in fact meant that the bullion famine had not yet come to an end for a number of countries. To set it apart from the official account value of the *stuiver* to the Rhenish guilder, the accounts mention the 'current' *stuiver*, more and more of which went into the coin of account of the guilder. The account value of the *stuiver* recovered in 1515.

With the knowledge I now had of units of account, I was in a position to establish whether the funds had suffered any further losses in the second half of the fifteenth century and in the sixteenth century.

To assess the funds' vulnerability, I first assessed their constituent components for their stability in value. The starting-point here was the question whether monetary developments could influence such value. This only proved to be the case for the old rents. Then all components were converted into their current value in money. This allowed me to establish that the share of old rents in the current value of the total revenues had gone down considerably: while this share still amounted to 28% around 1440, it had gone down to just 7% in 1520. This was not due to exchange effects but to dilution: ever since our reference year 1440, only titles that were stable in value were added to the funds, owing to monetary contraction. A substantial share of these stable titles consisted of the many rents in rye from the monetary contraction period. I concluded, therefore, that the monetary issues in the end had strongly decreased the vulnerability of the poor relief funds in Grave.

The second factor that influenced the vulnerability of the funds was the performance of the overseers of the poor. The first important conclusion here is that the massive conversion from rents in money to rents in rye had made the overseer's job more complex. This conversion had upset the balance between receipts and expenditures, which was why approximately half the receipts from rye had to be converted into money to finance expenditures. This conversion did not affect the Table of the Holy Ghost, which, after all, was in fact a bakery for the poor. The overseer of the Table, therefore, had fewer worries about the sufficient supply of rye, which simplified his work profile.

Another aspect of the performance of the overseers of the poor was their integrity. The local authorities in Grave took a hands-on approach to supervising the overseers' performance, a much-needed strategy, apparently, as both the Hospital and the Table overseers were regularly encouraged to improve their punctuality record. This had an immediate positive effect on the funds as it prevented them from being depleted by fraudulent doings. Obviously, not all overseers were frauds. A shining example of appropriate work ethics was overseer Herman Spronc, who, in the second half of the fourteenth century, advanced the poor relief funds by making investments with money loaned by him. Especially valuable for this study was the inventory of the financial position of the Table of the Holy Ghost Spronc made in 1357/1358, when he took office as overseer of the poor. The inventory showed that, after fifty years, the House of Cuijk had discontinued to make its contributions.

I conclude, therefore, that the hands-on control of the overseers' work by the local authorities in Grave helped to make sure that the poor relief funds were properly managed. The overseers were regularly encouraged to dot their i's and cross their t's. Without such encouragement, a larger part of the funds of the institutions for the poor in Grave would probably have been lost in this episode of monetary turbulence.

My conclusion with regard to loss in value of the funds of the institutions for the poor in Grave, caused by monetary issues, is that this was quite substantial at first, as well over 40% of the nominal value of the rents in money that had been present until 1440 was lost. This loss was not so much due to debasements but to the government's monetary policies, converting *oudgeld*, which was stable in value, into *payment*. Later debasements had less effect as the price of silver had risen. As a consequence of monetary contraction, moreover, the composition of the funds had changed, causing the old rents to become

watered down. All in all, this had considerably decreased the vulnerability of the funds until, in the 1520s, only about 7% of the annual revenues derived from sensitive rents in silver currency. The control of the overseers' performance exercised by the local Grave authorities played a major part in preventing a much larger share of the Grave poor relief funds from being lost.

Recommendations for Further Study

- My first recommendation concerns the rendition of monetary definitions with fixed value references in fourteenth-fifteenth century Brabant charters in cartularies of Brabant archives. In some cartularies, it has been shown that the coin to which monetary definitions of rents refer is considered to be the transaction coin, whereas it is only meant as a symbol to define the value of other coins. The most frequent reference clause is that of sixteen black pennies tournois to the groat tournois. The transaction coin in this case is not the groat tournois but the penny, putting a totally different value on the rents than is sometimes suggested in cartularies. This recommendation may also be applicable to other regional archives in the Netherlands and Belgium.
- The above-mentioned value definition of sixteen pennies to the groat tournois relates to the debased black penny tournois in Brabant. According to the *Calculatis*, a rents register from 's-Hertogenbosch, this fixation of value was called *pagement* or *pagament*, which probably derives from the Latin *pagere*, meaning 'to fix'. It is recommended to further examine the correctness of this assumption. This also goes for the Cologne penny from circa 1300, which is called *Pagementsdenar* in the Germanic literature, but which was called *payementz* in thirteenth-century charters when it was debased.
- From the start of the second half of the fourteenth century onward, according to my observation, value fixations of debased pennies brabants tended to take place after the current account value of these pennies had dropped to a third of their previous value fixation. This shows that it was still common to think in terms of dyadic oppositions, which, in numerical symbolism, were reached when there was a threefold difference. So the strong-weak opposition in the currency system was reached when there was a threefold difference in value. It is recommended to make a more detailed analysis of the medieval currency system on the basis of this opposition.
- In all likelihood, the conversion of old Leuven rents and *oudgeld* in rents into new *oudgeld* took place at the instigation of the government. As this conversion led to a huge loss of approximately 60% in silver value, it is recommended to examine the legal justification of this conversion.

- During the period of the bullion famine (1370-1470), which involved monetary contraction with rents in money largely being substituted by rents in rye, the core of the funding of the poor relief funds in Grave shifted from town to country. My preliminary conclusion on stipulating rents in rye was that, upon non-payment of the annual rents, the security was to be able to generate rye. It is recommended to investigate and test my conclusion in other towns.
- A final group of recommendations relates to the archive of St Catherine's Hospital in Grave. In my study of the historical records, the summaries of the charters of St Catherine's hospital often proved to be incorrect. We cannot but express our huge appreciation for the mammoth task that faced regional archivist Essink, when he summarized the charters in the 1970s, yet I found many omissions in the summaries, which renders them unusable for scientific or other serious study. This is especially the case for the monetary definitions in fourteenth/fifteenth-century charters and the exact renditions of rents from the fourteenth century. A renewed summarization is meanwhile being started by Ms Van Synghel with the *Digitaal Oorkondenboek Noord-Brabant* (DONB): a full and critical edition of the charters relating to this part of Brabant until 1312. The summaries of sixteenth century charters, moreover, need to be integrated into the archive's coding system. With a view to the system's consistency, it is recommended to improve the systematization of all (collected) copies of charters in a more rigorous fashion. It would be useful, finally, to produce an inventory of shortcomings that is based on the archive's old numbering system.

Aangehaalde bronnen en literatuur

1 GEBRUIKTE AFKORTINGEN

AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
BG	Bijdragen tot de geschiedenis
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
BHR	Business History Review
BMGN	Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden
BNJ	British Numismatic Journal
CEN	Cercle d'Études Numismatiques
DONB	Digitaal Oorkondenboek Noord-Brabant
EHR	The Economic History Review
IHR	The International History Review
JEH	Journal of Economic History
JMG	Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis
JMP	Jaarboek voor Munt- en Penningkunde
NHJ	Noordbrabants Historisch Jaarboek
ONB	Oorkondenboek Noord-Brabant
PP	Past & Present
RBN	Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie
RBPB	Revue Belge de Philologie et d'Histoire
RN	Revue Numismatique
TCEN	Travaux du Cercle d'Études Numismatiques
TG	Tijdschrift voor Geschiedenis
THG	Tafel van de Heilige Geest
TKNGMP	Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde
UBN	Universiteits Bibliotheek Nijmegen
VHB	Varia Historica Brabantica

2 ARCHIVALIA EN DIGITALE BRONNEN

Archief Stichting Erfgoed Maaszicht te Grave

I *Het Sint-Catharinagasthuis*

Processen, instructies
189-191, 235

Aankomsttitels

770-874	Stad en vrijheid Grave
913-1035	Land van Cuijk
1050-1059	Elders
1065-1066	
1079, 1086/87	
1102, 1132	Vervreemdingen, verpachtingen en verhuringen, diversen
1136-1139	Gasthuiskapel

Rekeningen van het gasthuis

290	1447/48-1451/52
	1465/66-1470/71
291	1480/81-1481/82
	1483/84
	1486/87-1489/90
292	1490/91-1500/01
293	1503/04
1150	1504/05
293	1505/06
1150	1506/07
293	1507/08-1509/10
1150	1510/11-1512/13
	1515/16
	1517/18
	1519/20-1520/21
1152	1522/23-1523/24
	1525
	1525/26
294	1529/30
1153	1545/46
	1548/49-1550/51
1158	1558/59
1160	1560/61-1561/62
1161	1563/64
1153	1548-1550
295	1553-1554
1157	1558-1563

Bijlagen en rekeningbewijzen, manualen gasthuis en geesthuis
476-478
517-523

II *De Tafel van de Heilige Geest*

Processen, schuldbekentenissen, schenkingen, diversen
1140-1146, 1177-1178

Aankomsttitels

1179-1334	Stad en heerlijkheid Grave
1345-1424	Land van Cuijk
1425-1469	Elders
1469a-1473	Vervreemdingen, verpachtingen, diversen

Rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest

520	1455/56-1463/64
1147	1464/65-1471/72
	1472/73 (?)
	1473/74-1481/82
1148	1482/83-1488/89
	1490/91-1499/1500
1149	1500/01-1520
1150	1503/04 (schutblad)
293	1505/06-1506/07
1152	1521/22
	1523/24
	1525/26
294	1530/31
1153	1544/45
	1546/47-1548
1154	1551/52-1554
1158	1558/59
1159	1559/60
1160	1560/61-1562/63
1161	1564/65

III *Samengevoegde instellingen*

Rekeningen samengevoegde instellingen

1153	1537/38-1541/42
	1542/43-
1157	1557/58

IV *Stukken zonder duidelijk verband met de voorgaande instellingen*

Aankomsttitels

1534-1751	Stad en heerlijkheid Grave
1799-1904	Land van Cuijk
1905-2016	Elders

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) Grave

1723	Charters van de familie Coebergh
248,36	Klooster Mariëngraf in Grave 1360-1850
7041, 243	Signaat van vesten 1529-1538
7041, 244	Signaat van vesten 1539-1541
7041, 245	Signaat van vesten 1542-1545

Archief Walter

Altaar en gilde Sint-Elisabeth 1308-1575	
7066, 30-76	renten
Kapittel Sint-Elisabeth	
7071, 6a	renten 1565
7071, 12	testament Jutta van Nassau
7071, 13	assignatie rente van 5 pond altgeld uit de molen te Beugen door Otto van Cuijk aan het kapittel te Grave, 15 januari 1320

Oud Archief Grave (Stadsbestuur Grave)

7156, CC4	Renten van particuliere aard
7156, 78a	Gerechtsrol, 15e eeuw
7156, 79	Register van resoluties en costumen 1551-1718 ("Geelboek")
7156, 217	Stadsrekeningen Grave 1421-1449
7156, 218	Stadsrekeningen Grave 1450-1482
7156, 219	Stadsrekeningen Grave 1485-1500
7156, 220	Stadsrekeningen Grave 1509, 1511-1517 (fragmenten)

Archief van het Karmelietenklooster te Boxmeer

Doos Varia nr 1
Doos Dr. Antonius Peelen
Nieuw Archief van de Parochie 72
Archief van de Armmeeesters C.I. 3.5

Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest
406 1453/54-1458/59
407 1459/60-1467/68
408 1469/70-1473/74
409 1474/75-1476

Gelders Archief Arnhem

Oud-archief Arnhem 5446
Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen
0001-204, 205, 206 Landrentmeesterrekeningen 1313/1314 en 1314/1315
0001-207 Rekening van Werner van Deventer 1342/1343
0001-259 Overste rentmeesterrekening 1424/1425
0001-273, 274 Rentmeesterrekeningen van de Veluwe 1333/1334 en 1334/1335

Regionaal Archief Zutphen

Oud Archief Zutphen 171-3

Archives de l'Evêché de Liège

Registrum emolumentorum archidiaconatus-Campinie
D III-11 1399/1400
D III-15 1421/1422
D III-21 1443/1444

NUMIS

Muntvondst Grave 1990

UB Nijmegen

hs. 260

3 GEDRUKTE BRONNEN

- Akker, W.L. van den (ed.), *Oorkondenboek 1413-1913* (Leiden 1942).
- Alberts, W.J. (ed.), *De stadsrekeningen van Arnhem (1353-1432)* (5 dln.; Groningen 1967-1978, Arnhem 1985).
- Alberts, W.J. (ed.), *Het Rijnverkeer bij Lobith anno 1306: De tolrekening van Lobith over het jaar 1306-1307 betreffende invoer en uitvoer van handelsgoederen* (Zutphen 1986).
- Aquino, Thomas van, Die deutsche Thomas-Ausgabe *Summa Theologica* Band 17A *Die Liebe* (Heidelberg/Graz/Wien/Köln 1959).
- Aristoteles, *Ethica: Ethica Nicomachea* vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Chr. Pannier en J. Verhaeghe (Groningen 1999).
- Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, Book V. Translated by W.D. Ross. <http://classics.mit.edu/Aristotle/nicomachean.5.v.html>
- Aristoteles, *Politica* vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J.M. Bremer en T. Kessels (Groningen z.j.).
- Bonenfant, P. (ed.), *Cartulaire de l'Hôpital Saint-Jean de Bruxelles (Actes des XIIe & XIIIe siècles)* (Bruxelles 1953).
- Bormans, S., E. Schoolmeesters en E. Poncelet (eds.), *Cartulaire de l'église de Saint-Lambert de Liège* (6 dln.; Bruxelles 1893-1933). Commission royale d'histoire.
- Camerlinckx, F. en F. Holemans (eds.), *Het cijnsboek van de heren van Aarschot 1368-1375* Hertogelijke Aarschotse Kring voor Heemkunde, v.z.w. (Aarschot 1993).
- Camps, H.P.H., (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312: De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* Rijksgeschiedkundige Publicatiën (2 dln.; 's-Gravenhage 1979).
- Christyn, J.B., *Brabants recht dat is Generale Costumen vanden Lande ende Hertoghdomme van Brabant midtsgaders van het Hertoghdom van Limborgh stede ende Lande van Mechelen* (2 dln.; Antwerpen 1682).
- Cicero, M.T., *De Officiis* Translated by Walter Miller, Cambridge: Harvard University Press (Cambridge 1913).
- Cicero, M.T., *De Officiis* Erläutert und übersetzt von Karl Atzert (Limburg/Lahn 1951).
- Coekelbergs, A. ed., *Ordonnances monétaires sous Philippe II de 1563 à 1598* (Bruxelles 1984).
- Cunen, J. (ed.), 'Charters van het H. Catharinagasthuis te Grave', *Taxandria* 47 (1940) 148-162, 213-214, 245-249.
- Die deutsche Thomas-Ausgabe *Summa Theologica* Band 17A *Die Liebe* (Heidelberg/Graz/Wien/Köln 1959).
- Dillo, M. en G.A.M. Van Synghel (eds.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312: De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (2 dln.; Den Haag 2000).
- Fremery, J. de (ed.), *Cartularium der abdij Mariënweerd* ('s Gravenhage 1890).
- Geer van Jutphaas, B.J.L. Baron de (ed.), *De Saksenspiegel in Nederland* (2 dln.; 's Gravenhage 1888).
- Ghysens, J. (ed.), *Choix de textes antérieurs à 1400* Séminaire de Numismatique Marcel Hoc (Louvain-La Neuve 1997).
- Greschat, K. en M. Tilly (ed.), *Die Benediktusregel* (Wiesbaden 2006).
- Heuvel, N.H.L. van den (ed.), *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* Werken der vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht derde reeks 13 (2 dln.; Utrecht 1946).
- Kaufmann, A. (ed.), *Wunderbare und denkwürdige Geschichten aus den Werken des Cäsarius von Heisterbach* Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere die alte Erzdiözese Köln Hefte Nr. 47 und 53 (2 dln.; Köln 1888/1891).
- Leroy, B. (ed.), 'Théorie monétaire et extraction minière en Navarre vers 1340', *RN Vle Série-Tome* 14 (1972) 105-123.
- Matheeusen, C. en C. Fantazzi, met medewerking van Jeanine de Landtsheer (eds.), *De subventione pauperum sive de humanis necessitatibus libri II*. Selected Works of J.L. Vives. Vol. 4. (Leiden/Boston 2002).
- Meihuizen, L.S. (ed.), *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295* Werken uitgegeven door Gelre Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht No. 26 (Arnhem 1953).
- Meyer, G.M. de (ed.), *De stadsrekeningen van Deventer (1394-1424)* (4 dln.; Groningen 1968-1976).
- Moolenbroek, J. van (ed.), *Mirakels historisch: De exemplen van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders* Middeleeuwse Studies en Bronnen deel 65 (Hilversum 1999).
- Nieuwenhuizen, J. van den (ed.), *Oorkondenboek van het Sint-Elizabethshospitaal te Antwerpen (1226-1355)* (Bruxelles 1976).
- Nieuwenhuizen, J. van den (ed.), *Oorkondenboek van kerkelijke instellingen te Antwerpen (1232-1355)* Provinciaal Archief (Antwerpen 2006).
- Nijssen, R. en R. van Laere (ed.), *Klinkende Munt: Muntvaluaties en ordonnanties in Sint- Truiden 1437-1552* Limburgse Studies 1 (Hasselt 2003).
- Oldewelt, W.F.H. (ed.), *Rekeningen van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap (1330-1375)* Uitgave van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord- Brabant ('s-Hertogenbosch 1925).
- Oresme, Nicolas, *Traité des monnaies* et autres écrits monétaires du XIVe siècle (Jean Buridan Bartole de Sassoferrato). Textes réunies et introduits par Claude Dupuy. Traduits par Frédéric Chartrain (Lyon 1989).
- Schevichaven, H.D.J. van en J.C.J. Kleijntjes S.J. (eds.), *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1531* (4 dln.; Nijmegen 1910-1914).
- Sloet, L.A.J.W. (ed.), *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288* ('s-Gravenhage 1872-1876).
- Spicker, P., (ed.), *The Origins of Modern Welfare*. Juan Luis Vives, *De Subventione Pauperum*, and City of Ypres, *Forma Subventionis Pauperum* (Bern 2010).
- Synghel, G.A.M. van (ed.), *Het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant*, Stichting Brabantse Bronnen (z.p. z.j.).
- Vives, J.L., *De subventione pauperum sive de humanis necessitatibus libri II*. Selected Works. Vol. 4. Uitgegeven door Matheeusen, C. en C. Fantazzi, met medewerking van Jeanine de Landtsheer. (Leiden/Boston 2002).
- Westermann, J.C. (ed.), *De rekeningen van de landsheerlijke riviertollen in Gelderland 1394/1395* Werken uitgegeven door Gelre Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht No. 21 (Arnhem 1939).
- Wit, G.W. de (ed.), 'De ordonnantie van 8 december 1499' in: *Het Munttarief van 1499* (Rotterdam 1978) 13-17.

4 LITERATUUR

- Aerts, E., 'De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430- 1440): moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', *BG* 59 (1976) 165-199; 61 (1978) 13-95.
- Aerts, E., 'Quelques réflexions sur les comptes du Duché de Brabant au bas moyen âge', *Archives et Bibliothèques de Belgique* 53 Nr. 1-4 (Bruxelles 1982) 108-174.
- Aerts, E., 'Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen in het historisch onderzoek', *Gemeentekrediet van België* 36/142 (1982) 275-294.
- Aerts, E., 'Geld, krediet en financiën in de Zuidelijke Nederlanden ca. 1500-1550' in: Museum van de Nationale Bank van België, ed., *Keizer Karels geldbeurs: Geld en financiën in de XVle eeuw* (Brussel 2000) 33-81.
- Alberdingk Thijm, P.P.M., *De Gestichten van Liefdadigheid in België van Karel den Groote tot aan de XVle eeuw*. Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers, publiés par l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, dl. 45 (Bruxelles 1883).
- Albrecht, C., 'Eine reformierte Zentralfinanz: Die Finanzverwaltung während der Herrschaft Karls des Kühnen untersucht anhand der Rechnungüberlieferung des burgundischen Argentiers' in: M. Boone en W. Prevenier, red., *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge*, Actes du colloque tenu à Gand les 5 et 6 mai 1995 (Leuven/Apeldoorn 1996) 219-237.
- Allen, M., 'The English currency and the commercialization of England before the Black Death' in: D. Wood, ed., *Medieval Money Matters* (Oxford 2004) 31-45.
- Allen, M., *Mints and Money in medieval England* Cambridge University Press (Cambridge 2012).
- Asseldonk, M. van, 'Licht op Peellands verleden. Het graafschap Rode en de cijnskring Peelland', *Helmonds Heem* 20 nrs. 1-2 (1994) 7-131.
- Asseldonk, M. van, 'De cijnzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1340-1351', *Noord-brabants Historisch Jaarboek*, 16 (1999) 33-95.
- Asseldonk, M. van, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).
- Astill, G., 'Exchange, Coinage, and the Economy of Early Medieval England' in: J. Escalona en A. Reynolds, red., *Scale and Scale Change in the Early Middle Ages: Exploring Landscape, Local Society, and the World Beyond BREPOLS*, The Medieval Countryside dl. 6 (Turnhout 2011) 253-272.
- Baerten, J., *Muntslag en muntcirculatie in de Nederlanden. Noord en Zuid op de weegschaal 7de-16de eeuw* (Brussel 1983).
- Bailey, M., 'Peasant welfare in England, 1290-1348', *EHR* 51, nr. 2 (1998) 223-251.
- Baldwin, J.W., *The Medieval Theories of the Just Price* Transactions of the American Philosophical Society New Series-Volume 49, deel 4 (Philadelphia 1959).
- Bango Torviso, I. en F. Marías, *Bosch: Reality, symbol and fantasy* (Madrid 1982).
- Bannenbergh, G., A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland* (2 dln.; Nijmegen 1968, 1970).
- Baum, H.-P., 'Annuities in Late Medieval Hanse Towns', *BHR* 59 nr. 1 (1985) 24-48.
- Bavel, B.J.P., *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).
- Bavel, B.J.P. van, *Transitie en continuïteit: De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570*. Werken Gelre 2 (Hilversum 1999).
- Bavel, B.J.P. van, 'Structures of landownership, mobility of land and farm sizes. Diverging developments in the northern part of the Low Countries, c. 1300-c. 1650' in: J.P. van Bavel and P. Hoppenbrouwers, ed., *Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century* Corn Publication Series 5 (Turnhout 2004) 131-148.
- Bavel, B.J.P. van, 'The emergence and growth of short-term leasing in the Netherlands and other parts of northwestern Europe (eleventh-seventeenth centuries). A chronology and a tentative investigation into its causes' in: Van Bavel en Schofield, red., *The development of leasehold in northwestern Europe, c. 1200-1600* (Turnhout 2008) 179-207.
- Bavel, B.J.P., *Manors and Markets: Economy and Society in the Low Countries, 500- 1600* (Oxford/New York 2010).
- Bavel, B.J.P. van en Ph.R. Schofield, *The development of leasehold in northwestern Europe, c. 1200-1600* Corn Publication Series 10 (Turnhout 2008).
- Bavel, B.J.P. van, P. van Cruyningen en E. Thoen, 'The Low Countries, 1000-1750' in: B.J.P. van Bavel and R.W. Hoyle, red., *Rural Economy and Society in North-western Europe, 500-2000* (Turnhout 2010) 169-198.
- Becker, H.-J., 'Villikationsverfassung und Stadtrechtbildung' in: K. Flink und W. Janssen, ed., *Grundherrschaft und Stadtentstehung am Niederrhein* Klever Archiv 9 (Kleve 1989) 23-35.
- Becker, N., *Das Land am unteren Niederrhein*. Rheinisches Archiv 128 (Köln/Weimar/Wien 1992).
- Becker, N., 'De sociale verhoudingen op het platteland' in: M. Evers, W.Th.M. Frijhoff e.a., (red.), *Het hertogdom Gelre* (Utrecht 2003) 323-332.
- Beek, M.L.F. ter, 'Het muntwezen in de landen van herwaartsover' in: Museum van de Nationale Bank van België, (red.), *Keizer Karels geldbeurs: Geld en financiën in de XVle eeuw* (Brussel 2000) 147-170.
- Beek, E.J.A. van, 'De geldcirculatie in de Bourgondische Nederlanden tijdens de regering van Philips de Schone, 1482-1506' in: *Het munttarief van 1499* Numismatische Kring Rotterdam (Rotterdam 1978) 5-12.
- Beek, E.J.A. van, 'Rekenpenningen', *De Beeldenaar* (1981), nrs. 1, 2, 4, 5 en 6.
- Beek, E.J.A. van, 'Rekenpenningen' in: P.J. Margry, E.C. van Heukelom, e.a., red., *Van 'Camere vander rekeninghen' tot Algemene Rekenkamer* ('s-Gravenhage 1989) 57-66.

- Benders, J., "De dubbele mijten W 324-328 van Brabant: voor Jan II of III geslagen?", *RBN* 149 (2003) 231-239.
- Benders, J., 'De schuerkens van Gangelt en Waldfeucht', *De Beeldenaar* 31 nr. 3 (2007) 113-114.
- Berghaus, H.P., 'Die Münzpolitik der deutschen Städte im Mittelalter' in: *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle - Financière en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw* Colloque International - Internationaal Colloquium Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes - Handelingen Pro Civitate, Collection Histoire – Historische Uitgaven in 8°, nr. 7. (z.p. 1964) 75-85.
- Bichelaer, Alphons van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1991).
- Bigwood, G., *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge* Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, dl. 14 (2 dln.; Bruxelles 1921/1922).
- Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld: De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- Bijsterveld, A.J.A., 'De goederen van monsigneur saint Vinchien aan Maas en Waal: Het middeleeuwse Fernbesitz van het Sint-Vincentiuskapittel te Zinnik (Henegouwen) in Velp en Dennenburg (Noord-Brabant) en in Weurt (Gelderland)', *JMG* 1 (1998) 27-72.
- Bijsterveld, A.J.A., 'De kerk in het midden: De parochiekerk als centrum van de middeleeuwse dorpsgemeenschap', *NHJ* 17-18 (2000/2001) 91-119.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Het kerkelijk leven' in: R. van Uytven, (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 80-89.
- Bijsterveld, A.J.A., *Do ut des: Gift Giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries* (Hilversum 2007).
- Bijvoet, A.W., *Het Groot Gasthuis te 's Hertogenbosch: Eene nalezing der jongste schriften over hetzelfde onderwerp* ('s Hertogenbosch 1850).
- Bijvoet, A.W., *Het Groot Gasthuis te 's Hertogenbosch: Nieuwe proeve eener nalezing van schriften, betreffende dit gesticht* ('s Hertogenbosch 1852).
- Blackburn, M., 'Coin circulation in Germany during the Early Middle Ages: The evidence of single-finds' in: B. Kluge, red., *Die Salier: Fernhandel und Geldwirtschaft* (Sigmaringen 1993) 37-54.
- Blanchard, I., 'English Royal Borrowing at Antwerp 1544-1564' in: M. Boone en W. Prevenier, (red.), *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge*, Actes du colloque tenu à Gand les 5 et 6 mai 1995 (Leuven/Apeldoorn 1996) 57-74.
- Blanchard, I., *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages* dl. 3, *Continuing Afro-European Supremacy, 1250-1450: (African Gold Production and the Second and Third European Silver Production Long-cycles)* (Stuttgart 2005).
- Blanchard, I., *The International Economy in the "Age of Discoveries", 1470-1570: Antwerp and the English Merchants' World* Copy-editing by Philipp Robinson Rössner Studien zur Gewerbe- und Handelsgeschichte 29 (Stuttgart 2009).
- Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het Oud-Vaderlandsch Burgerlijk Recht*. (vijfde druk; Groningen 1939).
- Blécourt, A.S. de, *Bewijsstukken behoorende bij het Kort begrip van het Oud- Vaderlandsch Burgerlijk Recht*. (tweede druk; Groningen 1937).
- Bloch, M., *Esquisse d'une Histoire Monétaire de l'Europe* Cahiers des Annales 9 (Paris 1954).
- Blockmans, F.-L., 'Le contrôle par le Prince des comptes urbains en Flandre et en Brabant au Moyen âge' in: *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle – Financière en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw* Colloque International -Internationaal Colloquium Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes – Handelingen Pro Civitate, Collection Histoire – Historische Uitgaven in 8°, nr. 7. (z.p. 1964) 287-330.
- Blockmans, F. en W.P. Blockmans, 'Devaluation, coinage and seignorage under Louis de Nevers and Louis de Male, counts of Flanders, 1330-84' in: J. Mayhew, ed., *Coinage in the Low Countries (880-1500)* The Third Oxford Symposium on Coinage and Monetary History BAR International Series 54 (1979) (Oxford 1979) 69-94.
- Blockmans, W.P., 'La participation des sujets flamands à la politique monétaire des ducs de Bourgogne (1384-1500)', *RBN* 119 (1973) 103-134.
- Blockmans, W.P., 'The Feeling of Being Oneself' in: W.P. Blockmans en A. Janse, (red.), *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*, Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 2 (Turnhout 1999) 1-16.
- Blockmans, W.P., *Keizer Karel V 1500-1558: De utopie van het keizerschap* (Leuven 2000).
- Blockmans, W.P., *Metropolen aan de Noordzee: De geschiedenis van Nederland, 1100- 1560* (Amsterdam 2010).
- Blockmans, W.P. en A. Janse, red., *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*, Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 2 (Turnhout 1999).
- Blockmans, W.P. en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids: Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam 2002).
- Blockmans, W.P. en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *TG* 88 (1975) 501-538.
- Blok, P.J., *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* 1 (tweede druk; Leiden 1912).
- Boele, A., *Leden van één lichaam: Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).
- Boerner, L. en O. Volckart, 'The Utility of a Common Coinage: Currency Unions and the Integration of Money Markets in Late Medieval Central Europe', Working Papers No. 146/10 Department of Economic History, London School of Economics (London 2010).
- Boffa, S., 'Les petits deniers brabançons: État de la question, réflexions et pistes de recherche (c. 1210-c. 1295)', *JMG* 10 (2007) 141-177.
- Bogaert, R., *Deposito, krediet en geldhandel door de eeuwen heen* 50 jaar HSA (Antwerpen 1988).

- Bolton, J., 'What is money? What is a money economy? When did a money economy emerge in medieval England?' in: D. Wood, ed., *Medieval Money Matters* (Oxford 2004) 1-15.
- Bonenfant, P., 'Les origines et le caractère de la réforme de la Bienfaisance Publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint', Extrait de la *RBPH* dl. 5 (1926) en dl. 6 (1927).
- Bonenfant, P., Hôpitaux et bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas des origines à la fin du XVIIIe siècle, *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaal-geschiedenis* 3 (z.p. 1965).
- Boone, M., *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 - ca. 1453: Een sociaal- politieke studie van een staatsvormingsproces* Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren 52 nr 133 (Brussel 1990).
- Boone, M., 'Brugge en de Bourgondische hertogen: shoppen op markten van geld en macht' in: A. Vandewalle, red., *Hanzekooplui en Medicbankiers: Brugge, wisselmarkt van Europese culturen* (Brugge 2002) 123-134.
- Boone, M. en W. Prevenier, red., *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge*, Actes du colloque tenu à Gand les 5 et 6 mai 1995 (Leuven/Apeldoorn 1996).
- Bos, S., "Uyt liefde tot malcander": *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord- Nederlandse gilden in internationale perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998).
- Bos, S., 'Beroepsgebonden onderlinges 1500-1800: gilden- en knechtsfondsen' in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen, red., *Studies over zekerheidsarrangementen: Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* Nederlandsch Economisch Historisch Archief /Verbond van Verzekeraars (Amsterdam/Den Haag 1998) 91-140.
- Bosl, K., 'Potens and Pauper: Begriffsgeschichtliche Studien zur gesellschaftlichen Differenzierung im frühen Mittelalter und zum "Pauperismus" des Hochmittelalters' in: *Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa* (Wien 1964) 106-134.
- Brand, M.P.J. van den, 'Onbekende veertiende eeuwse oorkonden over Boxmeer', *Merlet* 13 (1977) 10-17.
- Brand, M.P.J. van den, 'Het Land van Cuijk oorlogsgebied onder pandheer Cornelis van Bergen en zijn erfenis aan Maximiliaan van Bergen en zijn zwager Floris van Egmond (Yselsteyn) in 1508', *Merlet* 37 nr. 2 (2001) 31-42.
- Brand, M.P.J. van den, 'Steenbakkerijdetails in de Graafse stadsrekeningen tot 1430', *Merlet* 38 nr. 2 (2002) 31-49.
- Brand, M.P.J. van den, 'Nederlands op een na oudste gekkenhuis stond in Grave (1460)', *Merlet* 40 nr. 2 (2004) 50-55.
- Brand, M.P.J. van den, 'Middeleeuwse wastijnsplichtige families van de dom van Xanten uit het Land van Cuijk', *Merlet* 40 nr. 3 (2004) 62-70.
- Brand, M.P.J. van den en H. Douma, *Land van Cuijk, 33 dorpen en één stad: Wordingsgeschiedenis en historische schets van de stad Grave en de drieëndertig dorpen van het Land van Cuijk* (Boxmeer 2002).
- Brand, M.P.J. van den en K. Leenders, 'Neerloon in de ban. Beheer en beheersproblemen van Xantens bezit in een klein dorp aan de Maas in de late Middeleeuwen', *NHJ* 28 (2011) 31-50.
- Bräuer, H., 'Almosenausteilungsplätze – Orte der Barmherzigkeit und Selbstdarstellung, des Gesprächs und der Disziplinierung' in: Bräuer, H. en E. Schlenkrich, red., *Die Stadt als Kommunikationsraum: Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert* Festschrift für Karl Czok zum 75. Geburtstag, Leipziger Universitätsverlag (Leipzig 2001) 57-100.
- Bredero, A.H., *De Ontkerstening der Middeleeuwen: Een terugblik op de geschiedenis van twaalf eeuwen christendom* (derde druk; Kampen/Kapellen 2001).
- Briggs, C., *Credit and Village Society in Fourteenth-Century England* A British Academy Postdoctoral Fellowship Monograph Oxford University Press (Oxford New York 2009).
- Britnell, R., 'Uses of Money in medieval Britain' in: D. Wood, red., *Medieval Money Matters* (Oxford 2004) 16-30.
- Bücher, K., *Die Entstehung der Volkswirtschaft* 1 (zestiende druk; Tübingen 1922).
- Buhner, E., 'From Caritas to Charity: How Loving God Became Giving Alms' in: C. Kosso and A. Scott, red., *Poverty and Prosperity in the Middle Ages and Renaissance* Arizona Studies in the Middle Ages and the Renaissance, 19 (z.p. 2012) 113-128.
- Burema, L., *De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw* (Assen 1953).
- Burtchaell, J.T., *From synagogue to church: Public services and offices in the earliest Christian communities* Cambridge University Press (Cambridge 1992).
- Cameron, R., *Economische wereldgeschiedenis: Van de oude steentijd tot heden* (Utrecht 1991).
- Cappon, C.M., *De Opkomst van het Testament in het Sticht Utrecht: Een studie op grond van Utrechtse rechtsbronnen van het begin van de achtste tot het midden van de veertiende eeuw* Ars Notariatus 57 (Deventer 1992).
- Cauwenberghe, E. Van, *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw): Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen* Gemeentekrediet van België nr. 61 (1982).
- Cauwenberghe, E.H.G. Van, ed., *Precious Metals, Coinage and the Changes of Monetary Structures in Latin-America, Europe and Asia (Late Middle Ages - Early Modern Times)*, Studies in Social and Economic History 2 (Leuven 1989).
- Cerutti, F.F.X., 'De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen', *VHB* 3 ('s-Hertogenbosch 1969) 47-87.
- Cerutti, F.F.X., *Hoofdstukken uit de Nederlandse Rechts-geschiedenis. Samenvatting en teksten van zes colleges over bijzondere onderwerpen* (Nijmegen 1972).
- Chijs, P.O. van der, *De munten der voormalige hertogdommen Brabant en Limburg van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend* (Haarlem 1851).
- Chijs, P.O. van der, *De munten der voormalige graven en hertogen van Gelderland, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend* (Haarlem 1852).

- Chilosi, D. en O. Volckart, *Money, States and Empire: Financial Integration Cycles and Institutional Change in Central Europe, 1400-1520*, Working Papers No. 132/09 Department of Economic History, London School of Economics (London 2009).
- Chilosi, D. en O. Volckart, *Good or Bad Money? Debase-ment, Society and the State in the Late Middle Ages*, Working Papers No. 140/10 Department of Economic History, London School of Economics (London 2010).
- Chilosi, D. en O. Volckart, *Books or Bullion? Printing, Mining and Financial Integration in Central Europe from the 1460s*, Working Papers No. 144/10 Department of Economic History, London School of Economics (London 2010).
- Cipolla, C.M., 'Currency Depreciation in Medieval Europe', *EHR* 15, No. 3 (1963) 413- 422.
- Clay, R.M., *The Mediæval Hospitals of England* (z.p. 1909). Reprint Kessinger Publishing (La Vergne 2010).
- Cluse, Chr., *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden* Forschungen zur Geschichte der Juden 10 (Hannover 2000).
- Cockshaw, P., 'À propos de la circulation monétaire entre la Flandre et le Brabant de 1384 à 1390', *Contributions à l'Histoire Économique et Sociale* 6 (1970-1971) 107-141.
- Coldewey, J.A., *De Heren van Kuyc* (Tilburg 1981).
- Cools, J., 'De oudste oorkonden van het Herentalse Gasthuis. Een keuze van documenten in Nederlandse vertaling' in: *Het Gasthuis van Herentals 1253-2003*. Historisch Jaarboek van Herentals 13 (Herentals 2003) 71-98.
- Cools, J., 'Statuten en ordonnantiën van het Herentalse Gasthuis. Tekstuitgave volgens het enige bewaarde afschrift met aantekeningen' in: *Het Gasthuis van Herentals 1253-2003*. Historisch Jaarboek van Herentals 13 (Herentals 2003) 99-126.
- Coopmans, J.A.P., *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1964).
- Crab, J., *De Munt te Leuven tot het einde der XVe eeuw* (tweede druk; Leuven 1973).
- Cumont, G., 'Les monnaies dans les chartres du Brabant sous les règnes de Jean III et de Wenceslas', *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* dl. 15 (Bruxelles 1901) 5-54.
- Cumont, G., 'Étude sur le cours des monnaies en Brabant pendant le règne de la duchesse Jeanne, veuve, depuis 1383 jusqu'à 1406', *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* dl. 13 (Bruxelles 1902) 93-159.
- Cuvelier, J., *Les Dénombrements de foyers en Brabant (XIVe – XVIe siècle)* Académie Royale de Belgique, Commission Royale d'Histoire (Bruxelles 1912).
- Cuvelier, J., *Les Dénombrements de foyers en Brabant (XIVe – XVIe siècle): Table Onomastique* Académie Royale de Belgique, Commission Royale d'Histoire (Bruxelles 1913).
- Czok, K., *Die Stadt: Ihre Stellung in der deutschen Geschichte* (Leipzig/Jena/Berlin 1969).
- Damme, D. van, *Armenzorg en de Staat: Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa (voornamelijk achttiende tot begin negentiende eeuw)* (Gent 1990).
- Danneel, M., 'De muntslag in de Zuidelijke Nederlanden onder Karel V (1506-1555)' in: Museum van de Nationale Bank van België, ed., *Keizer Karels geldbeurs: Geld en financiën in de XVIe eeuw* (Brussel 2000) 83-101.
- Dannenberg, H., *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit* (4 dln.; Berlin 1876-1905).
- Daris, J., *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XIIIe et le XIVe siècle* dl. II (Liège 1891).
- Day, J., 'The Great Bullion Famine of the Fifteenth Century' *PP* no 79 (1978) 3-54.
- Decavele, J., 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1568' in: *AGN* 6 (Bussum 1979) 166-185.
- D'Haenens, A., 'Les mutations monétaires du XVIe siècle et leur incidence sur les finances des abbayes bénédictines: Le budget de Saint-Martin de Tournai de 1331 à 1348', *RBPH* 37 nr. 2 (1959) 317-342.
- Dieudonné, A., 'Les Doubles cornus de Philippe le Bel et les origines de la Mite flamande', *RBN* 85 (1933) 23-41.
- Dijkstra, G.C.M. van, *De Bossche optimaten: Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwenbroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg 1973).
- Dijkstra, G.C.M. van, *Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch: De feiten: familie, vrienden en opdrachtgevers ca. 1400 - ca. 1635* (Zaltbommel 2001).
- Doherty, K.W. en D.O. Flynn, 'A Microeconomic Quantity Theory of Money and the Price Revolution' in: H.G. Van Cauwenbergh, ed., *Precious Metals, Coinage and the Changes of Monetary Structures in Latin-America, Europe and Asia (Late Middle Ages – Early Modern Times)*, Studies in Social and Economic History 2 (Leuven 1989) 186-208.
- Douma, H., 'De kerk van Cuijk rond 1480 door brand verwoest', *Merlet*, mei 1974, 36-37.
- Douma, H., 'Geschiedenis van het St. Catharina Gasthuis te Grave in vogelvlucht' in: *1290-1990, 700 jaar St. Catharina Gasthuis Grave* (Grave 1990) 11-17.
- Douma, H., 'Korte schets van de geschiedenis van het weeshuis te Grave. Een handschrift van P.J.M. Hermans uit 1852', *Merlet* 32 nr. 2-3 (1996) 31-45. Douma bewerkte de aantekeningen van Hermans.
- Douma, H., Goossens, C.J.M. e.a., *1290-1990, 700 jaar St. Catharina Gasthuis Grave: Een bundel Geschiedkundige Bijdragen t.g.v. het 700-jarig bestaan van het Graafse Gasthuis* (Grave 1990).
- Duke, A., *Reformation and Revolt in the Low Countries* (London 1990).
- Duljé, G.R., *Geschied- en aardrijkskundige bijzonderheden van de voormalige Heerlijkheid van Boxmeer, met St. Anthonis en het halfheerige Sambeek benevens van de meeste plaatsen in het Land van Kuik* (Gennep 1852).
- Duncker, D.R. en H. Weiss, *Het hertogdom Brabant in kaart en prent: zijn vier kwartieren Leuven . Brussel . Antwerpen . 's-Hertogenbosch* (Tielt/Bussum 1983).
- Duplessy, J., 'Les trésors de gros tournois découverts en France, en Belgique, aux Pays- Bas et en Suisse' in: N.J. Mayhew, red., *The gros Tournois. Proceedings of the fourteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History* (Oxford 1997) 159-256.

- Duplessy, J., *Les monnaies françaises royales de Hugues Capet à Louis XVI (987-1793)* (2 dln.; Paris 1999).
- Duijnhoven, T. van, *Beschouwing van de vroegste tijden over de heerlijke regten en novale tienden, voornamelijk in de Provincie Noord-Brabant, en meer bijzonder in het Land van Cuijk* ('s-Hertogenbosch 1842).
- Dyer, Ch., 'Peasants and coins: the uses of Money in the Middle Ages', *BNJ* 67 (1997), 30-47.
- Eerenbeemt, H.F.J.M., van den, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794- 1814: Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur* (Nijmegen 1955).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Sociale spanningen en overheidsbeleid: Bestrijding der bedelarij in de vijftiende en zestienste eeuw in het noorden van Brabant', *VHB* 1 (1962) 145-192.
- Ehrenberg, R., *Das Zeitalter der Fugger: Die Geldmächte des 16. Jahrhunderts* (Jena 1896).
- Eijnatten, J. van en F. van Lieburg, *Nederlandse religie-geschiedenis* (tweede druk; Hilversum 2006).
- Elias, H.J., *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)* (Antwerpen 1931).
- Elsen, O., 'La monnaie des comtes de Flandre Louis de Nevers (1322-1346) et Louis de Male (1346-1384) d'après les comptes et les ordonnances monétaires', *RBN* 141 (1995) 37-183.
- Enckevort, H. van en J. Thijssen, *Cuijk: Een regionaal centrum in de Romeinse tijd* (Utrecht 2002).
- Enklaar, D.Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen* (Utrecht 1941).
- Es, H. van en L. Jongen, *Het leven van de heilige Katherina van Alexandrië* (Hilversum 2010).
- Escher-Apsner, M., 'Karikativ-soziale Leistungen bruderschaftlicher Organisationen im hohen und späten Mittelalter' in: M. Pauly, ed., *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingen* Publications de la Section historique de l' Institut Grand- Ducal 121 (Luxembourg 2008) 137-180.
- Essen, L. van der, *Alexandre Farnèse: Prince de Parme Gouverneur Général des Pays-Bas (1545-1592)* (5 dln.; Bruxelles 1933/37).
- Essink, H.B.M., *Inventaris St. Catharinagasthuis te Grave* (Cuijk/Grave 1964).
- Essink, H.B.M., *Een onderzoek naar absolute rechten der heren van Cuijk; een bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van het Land van Cuijk en de stad Grave* (z.p. 1967).
- Essink, H.B.M., *Een onderzoek naar absolute rechten der heren van Boxmeer, Haps en Halfsambeek* (Grave 1968).
- Essink, H.B.M., *Het Land van Cuijk tussen 20 april 1308 en 31 december 1839: een bijdrage tot de landbouwgeschiedenis* (z.p. 1969).
- Essink, H.B.M., *Regesten van 13e en 14e eeuwse charters die deel uitmaakten van het St. Catharinagasthuis te Grave en die zich bevinden in de archiefbewaarpplaats van dit gasthuis* (Grave/Oldenzaal 1970).
- Essink, H.B.M., *Regesten van 15e eeuwse charters die deel uitmaakten van het St. Catharinagasthuis te Grave en die zich bevinden in de archiefbewaarpplaats van dit gasthuis* (Grave/Oldenzaal 1971).
- Essink, H.B.M., *Grave en Gelre tussen 1423 en 1481: een onderzoek in het Graafse stedelijk archief naar de confrontatie van de stad Grave met het Hertogdom Gelre* (z.p. 1971).
- Essink, H.B.M., *Regesten van 16e eeuwse Cuijklanse schepenaakten die deel uitmaakten van het St. Catharinagasthuis te Grave en die zich bevinden in de archiefbewaarpplaats van dit gasthuis* (z.p., z.j.).
- Essink, H.B.M., 'Schets van de inrichting van de magistratuur van de stad Grave in de vijftiende eeuw', *Merlet* augustus 1971, 74-75.
- Essink, H.B.M., 'De stadskampen bij Tongelaar', *Merlet* augustus 1971, 81-83.
- Essink, H.B.M., 'Vermelding van een aantal vijftiende eeuwse laten, schepenen en richters, die werkzaam waren in de jurisdicties van Beers, Cuijk, Escharen, Gassel, Hollanderbroek, Ledeaeker, Herpen, Uden en Velp', *Merlet* februari 1972, 2-12.
- Essink, H.B.M., 'Gegagsverhoudingen, politie en justitie in de landen van Cuijk en Boxmeer ten tijde van het ancien regime' 1, *Merlet* (augustus 1973) 58-84.
- Feavearey, A.E., *The pound sterling: A history of English money* (Oxford 1931).
- Firey, A., "For I was Hungry and You Fed Me": Social justice and Economic Thought in the Latin Patristic and Medieval Christian Traditions' in: S.T. Lowry en B. Gordon, red., *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice* (Leiden/New York/Köln 1998) 333-370.
- Fischer, D.H., *The Great Wave: Price Revolutions and the Rhythm of History* (New York 1996).
- Fischer, H.F.W.D., 'De voorgeschiedenis van het testament in Nederland' in: E.M. Meijers en J. Eggens, ed., *Het Testament: Een bundel monografieën uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Broederschap der Candidaat-Notarissen* (Arnhem 1951) 23-37.
- Fischer, Th., *Städtische Armut und Fürsorge im 15. und 16. Jahrhundert*. Göttinger Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Band 4 (Göttingen 1979).
- Flink, K., 'Grundherrschaft in der Stadt: Topographische und verfassungsrechtliche Entwicklungsaspekte rheinischer Städte der Erzbischöfe von Köln' in: K. Flink en W. Janssen, ed., *Grundherrschaft und Stadtentstehung am Niederrhein* Klever Archiv 9 (Kleve 1989) 149-175.
- Flink, K. en B. Thissen, 'De Gelderse steden in de Middeleeuwen – data en feiten, aspecten en suggesties' in: M. Evers e.a., red., *Het hertogdom Gelre* (Utrecht 2003) 207-245.
- Frankewitz, S., 'De Gelderse landsheerlijke burchten van de tiende tot het eind van de vijftiende eeuw' in: M. Evers e.a., red., *Het hertogdom Gelre* (Utrecht 2003) 187-206.
- Frings, Th., *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache* (Halle 1957).
- Fuchs, J.W., bewerkt door O. Weijers en M. Gumbert-Hepp, *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi: Woordenboek van het Middeleeuws Latijn van de Noordelijke Nederlanden VI* (Leiden 1998).
- Gaillard, V., *Recherches sur les monnaies des Comtes de Flandre* (2 dln.; Gand 1852, 1857).
- Ganshof, F.L. en G. Berings, 'De staatsinstellingen in de Karolingische tijd' in: *AGN* 1 (Bussum 1981) 243-263.

- Gelder, H.E. van, 'De muntpolitiek van Philips de Schone 1482-1496', *JMP* 38 (1951) 42-54.
- Gelder, H.E. van, 'De rekeningen van de Vlaamse munt onder Filips de Schone', *RBN* 107 (1961) 157-169.
- Gelder, H.E. van, 'Het oudste kopergeld in de Nederlanden', *JMP* 49 (1962) 20-40.
- Gelder, H.E. van, *De Nederlandse munten* (Utrecht/Antwerpen 1965).
- Gelder, H.E. van, 'Botdragers en plakken', *JMP* 57 (1969/1970) 117-122.
- Gelder, H.E. van, 'Coins and accounts in the eastern Netherlands' in: N.J. Mayhew, red., *Coinage in the Low Countries (880-1500)* B.A.R. International Series 54 (Oxford 1979) 203-215.
- Gelder, H.E. van, 'Muntevaluatie in Deventer en Dortmund 1488', *JMP* 67 (1980) 71-81.
- Gelder, H.E. van, 'De oudste geïllustreerde munttarieven in de Nederlanden', *JMP* 67 (1980) 83-100.
- Gelder, H.E. van, 'Vondst van 12e-eeuwse munten te Arnhem' *JMP* 67 (1980) 107-136.
- Gelder, H.E. van, 'Koopmansgeld, goed geld, gouden geld', *JMP* 67 (1980) 141-146.
- Gelder, H.E. van, *De reiskas van graaf Willem V* (Leiden 1990).
- Gelder, H.E. van en M. Hoc, *Les monnaies des Pays-Bas Bourguignons et Espagnols 1434-1713* (Amsterdam 1960).
- Gelderen, M. van, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590* Cambridge University Press (Cambridge 1992).
- Geurts, J., 'Tussen droom en daad: Karel de Stoute en diens plannen voor een nieuw gewest: 'Maasland' in: J. Geurts en H. de Schepper, ed., *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers: Theorie en praktijk* (Maastricht 2006) 81-111.
- Ghysens, J., *Les petits deniers de Flandre des XIIe et XIIIe siècles* (Bruxelles 1971).
- Ghysens, J., 'Le monnayage d'argent en Flandre, Hainaut et Brabant au début de la guerre de cent ans', *RBN* 120 (1974) 109-191.
- Ghysens, J., 'Monnaie de compte et monnaies réelles de Jean I et Jean II de Brabant', *CEN* 12, nr. 2 (1975) 8-14.
- Ghysens, J., 'Monnaies de Brabant d'après les comptes de la ville de Louvain de 1345 à 1354', *RBN* 123 (1977) 149-157.
- Ghysens, J., *Essai de classement chronologique des monnaies Brabançonnaises depuis Godefroid Ier (1096-1140) jusqu'à la Duchesse Jeanne (1355-1406)* (Bruxelles 1983).
- Ghysens, J., 'Les premières émissions monétaires de Jeanne et Wenceslas', *RBN* 134 (1988) 129-140.
- Gielis, M.A.M.E., 'Jheronimus Bosch, de natuur van de mens en de hoofdzonden', *NHJ* 20 (2003) 93-117.
- Giesbers, C., *Dialecten op de grens van twee talen: Een dialectologisch en sociolinguïstisch onderzoek in het Kleverlands dialectgebied* (Groesbeek 2008).
- Gilchrist, J., *The Church and Economic Activity in the Middle Ages* (London/Melbourne/Toronto 1969).
- Gläser, F., 'Das Erbe des Ritters: Die Erbteilung und das geistige Vermächtnis Reinhards von Schönaun' in: W. Reichert, G. Minn en R. Voltmer, ed., *Quellen zur Geschichte des Rhein-Maas-Raumes* (Trier 2006) 133-165.
- Godefroy, F., *Lexique de l'ancien français* (Paris/Leipzig 1901).
- Godding, Ph., *Le droit foncier à Bruxelles au moyen âge* Thèse (Bruxelles 1960).
- Godding, Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* Académie Royale de Belgique, Mémoire de la Classe des Lettres, Collection in-4°-2e série, dl. XIV-fascicule 1-1987 (Bruxelles 1987).
- Goedhart, C., *Hoofdlijnen van de leer der openbare financiën* Capita Selecta der Economie 20 (Leiden 1958).
- Goff, J. Le, *De woekeraar en de hel: Economie en religie in de middeleeuwen* (Amsterdam 1987).
- Goossens, C., 'Reactie op "De Steenbakrijdetails in de Graafse stadsrekeningen tot 1430" (Merlet 2002/2)', *Merlet* 38 nr. 4 (2002) 105-106.
- Goudriaan, K., 'Het einde van de Middeleeuwen ontdekt?', *Madoc* 8/2 (1994) 66-75.
- Goudriaan, K., 'Die Frühgeschichte des Hospitalwesens in den Grafschaften Holland und Seeland und im Niederstift Utrecht' in: M. Pauly, ed., *Institutionen de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingien* Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal 121 (Luxembourg 2008) 197-255.
- Graaf, R. de, *Oorlog, mijn arme schapen: Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648* (Franeker 2004).
- Greve, A., 'Hanseatic merchants: banking customs in 14th century Bruges' in: M. Boone en W. Prevenier, red., *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge, Actes du colloque tenu à Gand les 5 et 6 mai 1995* (Leuven/Apeldoorn 1996) 3-14.
- Greve, A., 'Hoteliers en Hanzekoopliden in Brugge in de 14de en 15de eeuw' in: A. Vandewalle, ed., *Hanzekooplui en Medicibankiers: Brugge, wisselmarkt van Europese culturen* (Brugge 2002) 98-104.
- Groebner, V., *Liquid Assets, Dangerous Gifts. Presents and Politics at the End of the Middle Ages* Translated by Pamela E. Selwyn. University of Pennsylvania Press (Philadelphia 2000).
- Grolle, J.J., *De muntslag van de graven van Holland* (3 dln.; Amsterdam 2000).
- Guildardian, D., 'Les Tables des pauvres: une voie spécifique aux anciens Pays-Bas?' in: M. Pauly, ed., *Institutionen de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingien* Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal 121 (Luxembourg 2008) 257-276.
- Gurevich, A.J., 'The Merchant' in: J. Le Goff, ed., *The Medieval World*. Translated by Lydia G. Cochrane (London 1990) 243-284.
- Hackeng, R.A.W.J., *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* Regionaal Historisch Centrum Limburg nr. 1. (Maastricht, 2006).
- Haec, A., *Middeleeuwse muntschatten gevonden in België (750-1433)* TCEN 13 (Bruxelles 1996).
- Haec, A., *Middeleeuwse munten van de vroegere Belgische vorstendommen en heerlijkheden in vondsten (751-1433)* (Dilbeek 2012).

- Hammann, G. in samenwerking met G.Ph. Wolf, *Die Geschichte der christlichen Diakonie: Praktizierte Nächstenliebe von der Antike bis zur Reformationszeit* Erweiterte Übersetzung von »L'amour retrouvé. Le ministère de diacre, du christianisme primitif aux Réformateurs protestants du XVIe siècle« Paris 1994 (Göttingen 2003).
- Hamers, Th.N., "Van Kuyc" of niet "Van Kuyc", *Merlet*, 34 nr 2 (1998) 43-49.
- Hanus, J., *Tussen stad en eigen gewin: Stadsfinanciën, renteniers en kredietmarkten in 's-Hertogenbosch (begin zestiende eeuw)* (Amsterdam 2007).
- Hävernick, W., *Der Kölner Pfennig im 12. und 13. Jahrhundert: Periode der territorialen Pfennigmünze* (Stuttgart 1930). Nachdruck Georg Olms Verlag (Hildesheim/Zürich/New York 1984).
- Heijden, M. van der, *Geldschieters van de stad: Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006).
- Heijden, M. van der, 'Juan Luis Vives: icoon van de vroegmoderne armenzorg' in: J. van Eijnatten, F. van Lieburg en H. de Waardt, red., *Heiligen of helden: Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 61-71.
- Hendriks, P., *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der stad Grave* (2 dln.; Grave 1845-1846).
- Hengel, C. van, 'Computationes Buscoducis. 1330-1375: De rekeningen van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap en de daarin voorkomende munten' (z.p. 1990).
- Henstra, D.J., 'Het probleem van de geldbedragen in de Lex Frisonum', *JMP* 88 (2001) 1-32.
- Herentalse Geschiedkundige Kring VZW, De, *Het Gasthuis van Herentals 1253-2003*. Historisch Jaarboek van Herentals 13 (Herentals 2003).
- Herwaarden, J. van, 'De kerkelijke organisatie van de Nederlanden: bisdommen, kapittels, parochies' in: *AGN 4* (Haarlem 1980) 392-395.
- Hess, W., 'Das rheinische Münzwesen im 14. Jahrhundert und die Entstehung des Kurrheinischen Münzvereins' in: H. Patze, ed., *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert 1* (Sigmaringen 1986) 257-323.
- Hess, W., 'Pfennigwährungen und Geldumlauf im Reichsgebiet zur Zeit der Ottonen und Salier' in: B. Kluge, ed., *Die Salier: Fernhandel und Geldwirtschaft* (Sigmaringen 1993) 17-36.
- Hijma, J. en M. Olthof, *Compendium van het Nederlands vermogensrecht: Leidraad voor het nieuwe BW* (vijfde druk; Deventer 1993).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., *Een middeleeuwse samenleving: Het Land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* (2 dln.; Wageningen 1992). A.A.G. Bijdragen 32.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant', *NHJ* 17-18 (2000/2001) 45-90.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Boeren op löss, veen en zand' in: R. van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 113-118.
- Hoppenbrouwers, P.C.M. en J.L. van Zanden, red., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in light of the Brenner debate* Corn Publication Series 4 (Turnhout 2001).
- Horsman, P.J., F.C.J. Ketelaar en T.H.P.M. Thomassen, ed., *Tekst en context van de Handleiding voor het beschrijven van archieven van 1898* Gezamenlijke uitgave van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen in Nederland en Uitgeverij Verloren (Hilversum 1998).
- Houben, G.M.M., *Muntgewichten voor munten van de Nederlanden* (Zwolle 1981).
- Houben, G.M.M., *De oudste muntgewichten uit de Nederlanden 1300-1600* (Zwolle 1998).
- Houtte, J.A. van, 'Maatschappelijke toestanden' in: *AGN 4* (Utrecht/Antwerpen/Brussel/Gent/Leuven 1952) 224-249.
- Houtzager, D., *Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672* (Schiedam z.j.).
- Hövelmann, G., ed., *Niederrheinische Kirchengeschichte* (Kevelaar 1965).
- Hulskamp, R., 'Het gemene Best?: Het oproer in het Besterbroek bezien in het licht van Bickles communalisme-these', *NHJ* 17-18 (2000/2001) 154-195.
- Hunt, E.S. en J.M. Murray, *A History of Business in Medieval Europe 1200-1550* Cambridge Medieval Textbooks, (Cambridge 1999).
- Huys, E., *Duizend jaar Mutualiteit bij de Vlaamse Gilden* (Kortrijk 1926).
- Ilisch, P., *Münzfunde und Geldumlauf in Westfalen in Mittelalter und Neuzeit* (Münster Westfalen 1980).
- Ilisch, P., 'Die Münzprägung im Herzogtum Niederlothringen. 1: Die Münzprägung in den Räumen Utrecht und Friesland im 10. und 11. Jahrhundert', *JMP* 84-85 (1997/98) 1-272.
- Imbert, J., *Les Hôpitaux en Droit Canonique (du décret de Gratien à la sécularisation de l'administration de l'Hôtel-Dieu de Paris en 1505)* l'Eglise et l'Etat au Moyen Age dl. VIII (Paris 1947).
- Irsigler, F., 'Reinhard von Schönau und die Finanzierung der Königswahl Karls IV. im Jahre 1346: Ein Beitrag zur Geschichte der Hochfinanzbeziehungen zwischen Rhein und Maas' in: U. Bestmann, F. Irsigler en J. Schneider, ed., *Hochfinanz Wirtschaftsräume Innovationen: Festschrift für Wolfgang von Stromer 1* (Trier 1987) 357-381.
- Irsigler, F., 'From captive manorial trade to free urban trade: On the development of the division of labour in the Rhine-Westphalia region (9th-15th centuries)' in: B. Blondé, E. Vanhaute, e.a., red., *Labour and labour Markets between town and countryside (Middle Ages-19th century)* Corn Publication Series 6 (Turnhout 2001) 42-52.
- Iterson, A. van, *Armenzorg bij de Joden in Palestina van 100 v. Chr. – 200 n. Chr.* (Leiden 1911).
- Jacob, W.G.J.A., *Het dialect van Grave* ('s-Hertogenbosch 1937).
- Jacobs, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629: De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 1 (Assen/Maastricht 1986).
- Jansen, H.P.H., 'Handel en nijverheid 1000-1300' in: *AGN 2* (Bussum 1982) 148-186.
- Janssen, H.L., 'Politieke en sociale beroering in 's-Hertogenbosch rond 1300' in: H.L. Janssen en J.R. Treling, red., *Van penningen en groten: De schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2011) 44-48.

- Janssen, H.L., 'Slotbeschouwing: de schatvondst in de context van zijn tijd' in: H.L. Janssen en J.R. Treling, red., *Van penningen en groten: De schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2011) 193-198.
- Janssen, H. en U. Grote, red., *Zwei Jahrtausende Geschichte der Kirche am Niederrhein* (tweede druk; Münster 2001).
- Janssen, W., 'Vom Bischofshof zur bischöflichen Stadt: Zur Stadtbildung von Xanten, Rheinberg, Recklinghausen und Kempen' in: K. Flink en W. Janssen, red., *Grundherrschaft und Stadtentstehung am Niederrhein* Klever Archiv 9 (Kleve 1989) 119-147.
- Janssen, W., *Das Erzbistum Köln im späten Mittelalter (1191-1515)* II, 2 in: Norbert Trippen red., *Geschichte des Erzbistums Köln* (Köln 2003).
- Jobse-Van Putten, J., *Eenvoudig maar voedzaam: Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen 1995).
- Johnson, W., 'Textual sources for the study of Jewish currency crimes in thirteenth-century England', *BNJ* 66 (1996), 21-32.
- Jongman, C.D., *De Nederlandse geldmarkt* (Leiden 1960).
- Jordan, W.C., *The Great Famine: Northern Europe in the early fourteenth century* Princeton University Press (Princeton NJ 1996).
- Jütte, R., *Arme, Bettler, Beutelschneider: Eine Sozialgeschichte der Armut*. (Weimar 2000).
- Kappelhof, A.C.M., *Het archief van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch*. Dl. 1 *Regesten van oorkonden 1271-1359* ('s-Hertogenbosch 1980).
- Kappelhof, A.C.M., 'Het Bossche Geefhuis: Het inkomen uit het vermogen van de Tafel van de H. Geest van Den Bosch 1450-1810', *VHB* 10 (1981) 1-54.
- Kappelhof, A.C.M., *Armenzorg in Den Bosch: De Negen Blokken 1350-1810* (Utrecht 1983).
- Kappelhof, A.C.M., 'Geen centralisatie van de armenzorg (1532)' in: *'s-Hertogenbosch* 4 nr. 2 (1996) 54-55.
- Kappelhof, A.C.M., 'Het verbruik na de dood. De laatste wil in 's-Hertogenbosch (1331-1424)' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 84 (2001) 419-436. Teksten en verslag van het twaalfde colloquium De Brabantse Stad.
- Kappelhof, A.C.M., *Dukaten, daalders en duiten* (Zwolle, 2006).
- Kappelhof, A.C.M., 'Hospitälere in den Niederlanden in der frühen Neuzeit (1530-1821)' in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 115/3-4 (2007) 312-342.
- Kappelhof, A.C.M., 'Beleid met betrekking tot de volksgezondheid in de Meierij van 's-Hertogenbosch in de achttiende eeuw', *NHJ* 28 (2011) 50-75.
- Kaye, J., *Economy and Nature in the Fourteenth Century: Money, Market Exchange, and the Emergence of Scientific Thought* Cambridge Studies in Medieval Life and Thought Fourth Series. (Cambridge 1998).
- Kaye, J., 'Monetary and Market Consciousness in thirteenth and fourteenth century Europe' in: S.T. Lowry and B. Gordon, red., *Ancient and medieval economic ideas and concepts of social justice* (Leiden/NewYork/Köln 1998) 371-403.
- Keck, A., *Das philosophische Motiv der Fürsorge im Wandel: Vom Almosen bei Thomas von Aquin zu Juan Luis Vives' De subventione pauperum*. Studien zur Theologie und Praxis der Caritas und Sozialen Pastoral 25 (Würzburg 2010).
- Keen, D., 'Industrial organisation in English towns, 650-1150' in: B. Blondé, E. Vanhaute, e.a., red., *Labour and labour Markets between town and countryside (Middle Ages-19th century)* Corn Publication Series 6 (Turnhout 2001) 53-75.
- Keymeulen, A. van, *Les trésors monétaires modernes trouvés en Belgique 1434-1970*. Cercle d'études numismatiques travaux 6 (Bruxelles 1973).
- Kirchgässner, B., 'Die Auswirkungen des Rheinischen Münzvereins im Gegensatz von Reich und Territorien Südwestdeutschlands und der angrenzenden Eidgenossenschaft' in: H. Patze, ed., *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert* 1 (Sigmaringen 1986) 225-256.
- Kluge, B., *Die Salier: Deutsche Münzgeschichte von der späten Karolingerzeit bis zum Ende der Salier (ca. 900 bis 1125)* (Sigmaringen 1991).
- Kluge, B., 'Umriss der deutschen Münzgeschichte in ottonischer und salischer Zeit' in: B. Kluge, ed., *Die Salier: Fernhandel und Geldwirtschaft* (Sigmaringen 1993) 1-16.
- Kluge, B., *Numismatik des Mittelalters*. Band 1 *Handbuch und Thesaurus Nummorum Medii Aevi* (Berlin/Wien 2007).
- Klüssendorf, N., *Studien zu Währung und Wirtschaft am Niederrhein vom Ausgang der Periode des regionalen Pfennigs bis zum Münzvertrag von 1357* Rheinisches Archiv 93 (Bonn 1974).
- Klüssendorf, N., *Der Aachener Wechselprozess: Städtische Münzpolizei und Devisenschmuggler im Spätmittelalter* (Frankfurt am Main 1975).
- Klüssendorf, N., '„Gelt, so in Klingelsack gefalt“: das evangelische Kirchenopfer der Frühneuzeit im Lichte des Opferstocks von Rohr (Thüringen)' *Mitteldeutsche Forschungen* 110 (Weimar/Köln/Wien 1993).
- Knippenberg, W.H.Th., 'Broederschappen in Noord-Brabant', *NHJ* 3 (1986) 1-19.
- Koldewey, J., 'Het oeuvre van Jheronimus Bosch' in: J. van Oudheusden en A. Vos, red., *De wereld van Bosch* Historisch ABC Archeologie Bouwhistorie en Cultuur 's-Hertogenbosch 4 ('s-Hertogenbosch 2001) 96-133.
- Kool, M., *Die conste vanden getale: Een studie over Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, met een glossarium van rekenkundige termen* Middeleeuwse Studies en Bronnen 64 (Hilversum 1999).
- Korthals Altes, W.L., 'H. van Werveke's "Monnaie de compte et monnaie réelle"', *De Beeldenaar* 26 nr. 5-6 (2002) 287-289.
- Kossmann-Putto, J.A., 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden' in: *AGN* 2 (Bussum 1982) 254-267.
- Kossmann-Putto, J.A., 'Armen- en ziekenzorg in de middeleeuwen: verschillen tussen oost en west', in: *Overijsselse Historische Bijdragen*, 100 (1985) 7-22.
- Kreukniet, W., *Practisch Boekhouden: Handleiding bij het onderwijs* 2 (Wassenaar 1927).

- Kruse, E., 'Kölnische Geldgeschichte bis 1386' *Westdeutsches Zeitschrift für Geschichte und Kunst* Ergänzungsheft 4 (Trier 1888) 5-78.
- Kruse, E. 'Beiträge zur kurrheinischen Geldgeschichte' *Westdeutsches Zeitschrift für Geschichte und Kunst* Ergänzungsheft 4 (Trier 1888) 79-114.
- Kruse, E., 'Reduktionstabellen', *Westdeutsches Zeitschrift für Geschichte und Kunst* Ergänzungsheft 4 (Trier 1888) 115-121.
- Kunkel, W., *Geschiedenis van het Romeinse recht* (Utrecht/Antwerpen 1965).
- Kuske, B., *Das Schuldenwesen der deutschen Städte im Mittelalter* Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Ergänzungsheft XII (Tübingen 1904).
- Kusman, D., 'Les hôpitaux et le crédit dans le Duché de Brabant XIIIe-XVe siècles' in: M. Pauly, ed., *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingen* Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal 121 (Luxembourg 2008) 355-384.
- Kuttner, Erich, *Het hongerjaar 1566* (derde druk; Amsterdam 1974).
- Kuijper, P.Th.J., 'Enige beschouwingen met betrekking tot het oudste stadsrecht van 's-Hertogenbosch', *VHB* 3 ('s-Hertogenbosch 1969) 13-34.
- Kuijper, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch: stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle 2000).
- Kuys, J.A.E., 'De stad Grave onder de heren van Kuyc' in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans, e.a., red., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 3 (Assen/Maastricht 1988) 47-56.
- Laar, L.J.A. van de, 'Schatting van het aantal inwoners van 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw', *VHB* 3 (1969) 115-131.
- Laenen, J., *Kerkelijk en godsdienstig Brabant vanaf het begin der IVe tot in de XVIe eeuw* (2 dln.; Antwerpen 1935/1936).
- Langholm, O., *Price and Value in the Aristotelian Tradition: A study in scholastic economic sources* The Norwegian Research Council for Science and the Humanities (Bergen/Oslo/Tromsø 1979).
- Langholm, O., 'The Medieval Schoolmen' in: S.T. Lowry en B. Gordon, ed., *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice* (Leiden/New York/Köln 1998) 439-502.
- Laurent, H., *La loi de Gresham au Moyen Age: Essai sur la Circulation monétaire entre la Flandre, et le Brabant à la fin du XIVe siècle* (Bruxelles 1933).
- Leenders, K.A.H.W., 'De vorming van de gemeenten ten westen van de Donge', *NHJ* 17-18 (2000/2001) 120-153.
- Leeuwen, M.H.D. van, *Bijstand in Amsterdam ca. 1800-1850* (Zwolle 1992).
- Lem, A. van der, *De Opstand in de Nederlanden (1555-1609)* (Utrecht/Antwerpen 1995).
- Leppink, G.B. met medewerking van R.C.M. Wientjes, *Het Sint Catharinae Gasthuis in Arnhem in de eerste vier eeuwen van zijn bestaan (1246-1636)* (Hilversum 1996).
- Lewis, T. en C. Short, *A Latin Dictionary* (Oxford 1962).
- Liese, W., *Geschichte der Caritas* (2 dln.; Freiburg 1922).
- Lieshout, H.H.M. van, 'De kapel van het Graafse gasthuis' in: *700 jaar St. Catharina gasthuis Grave* (Grave 1990) 57-72.
- Ligtenberg, Chr., *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908).
- Lindemans, P., *Geschiedenis van de landbouw in België* (2 dln.; Antwerpen 1952).
- Lips, E.J.G., '»Huden gesont, morghen doot«. Troost en dreigement in het *Sterfboeck of die conste van sterven* (1488)' in: N. Lettinger en J.J. van Moolenbroek, ed., *In de schaduw van de eeuwigheid: Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero* (Utrecht 1986) 65-86.
- Lis, C. en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industriële Europa* (Antwerpen/Amsterdam 1986).
- Little, L.K., *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe* (London 1978).
- Loon, G. van, *Inleiding tot de heedendaagsche penningkunde Ofte Verhandeling van den oorsprong van't geld, Opkomst en onderscheid der gedenkenningen; Den aard, en Rekenwyze der legpenningen; De wyze van't Cyfferen der Ouden, den oorsprong der cyfferletteren, toeverpenningen en noodmunten. Mitsgaders van de vaste Grondregelen, die in't ontwerpen, vergaderen, schicken en behandelen der Penningen; moeten worden in acht genomen* (Amsterdam 1717).
- Lourens, P. en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Lowry, S.T., *The Archeology of Economic Ideas: The Classical Greek Tradition* (Durham 1987).
- Lowry, S.T., 'The Economic and Jurisprudential Ideas of the Ancient Greeks: Our Heritage from Hellenic Thought' in: S.T. Lowry en B. Gordon, red., *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice* (Leiden/New York/Köln 1998) 11-38.
- Lübber, A. en Chr. Walther, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (Norden/Leipzig 1888/Darmstadt 1963).
- Luschin von Ebengreuth, A., *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit* (München/Berlin 1926).
- Lutton, R. en Salter, E., 'Introduction' in: R. Lutton en E. Salter, red., *Pieties in Transition: Religious Practices and Experiences, c. 1400-1640* (Aldershot 2007) 1-8.
- Lynch, K.A., *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200-1800: The Urban Foundations of Western Society* Cambridge studies in population, economy and society in past time 37 (Cambridge 2003).
- Maddens, N., *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V (1515-1550)* Ancien Pays et Assemblées d'État 72 Standen en Landen (Heule 1978).
- Mäkeler, H., *Reichsmünzwesen im späten Mittelalter 1: Das 14. Jahrhundert* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beihefte 209 (Stuttgart 2010).
- Maréchal, G., 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden' in: *AGN* 2 (Bussum 1982) 268-280.
- Maréchal, G., 'Het openbaar initiatief van de gemeenten in het vlak van de openbare onderstand in het noorden van het land tijdens het Ancien Régime' in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)* Gemeentekrediet van België Historische Uitgaven n° 65 (z.p. 1984) 497-539.
- Marsilje, J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477* (Hilversum 1985).

- Martens, A., *Van Heilige Geesttafel naar RK Hulpverleningsfonds 1360-2010* Publicaties van het Gemeentearchief Venlo, nr. 10 (Venlo 2010).
- Mayhew, N.J., ed., *Coinage in the Low Countries (880-1500)* B.A.R. International Series 54 (Oxford 1979).
- Mayhew, N.J., 'The circulation and imitation of Sterlings in the Low Countries' in: N.J. Mayew, red., *Coinage in the Low Countries (880-1500)* B.A.R. International Series 54 (Oxford 1979) 54-68.
- Mayhew, N.J., 'Coinage and money in England, 1086-c.1500' in: D. Wood, red., *Medieval Money Matters* (Oxford 2004) 72-86.
- McEvoy, J., 'Freundschaft und Liebe' in: Andreas Speer, red., *Thomas von Aquin: Die Summa theologiae. Werkinterpretationen* (Berlin/New York 2005) 298-321.
- Meijering, E., *Geschiedenis van het vroege Christendom: Van de jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn* (z.p. 2004).
- Meijers, E.M. en J. Eggens, ed., *Het Testament: Een bundel monografieën uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de Broederschap der Candidaat-Notarissen* (Arnhem 1951).
- Mens, A., *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse begijnen- en begardenbeweging*. Vergelijkende studie XII^e-XIII^e eeuw. Verhandelingen van de KVIA Klasse der Letteren jaargang 9 nr 7 (Antwerpen 1947).
- Mentgen, G., 'Herausragende jüdische Finanziers im mittelalterlichen Strassburg' in: Fr. Burgard, A. Haverkamp, F. Irsigler en W. Reichert, red., *Hochfinanz im Westen des Reiches 1150-1500* Trier Historische Forschungen 31 (1996) 75-100.
- Mertens, J., 'De landbouwers in het Zuiden 1100-1300' in: *AGN 2* (Bussum 1982) 105-122.
- Metcalf, D.M., 'Some further reflexions on the volume of the German coinage in the Salian Period (1024-1125)' in: B. Kluge, red., *Die Salier: Fernhandel und Geldwirtschaft* (Sigmaringen 1993) 55-72.
- Metcalf, D.M. en W. Op den Velde, 'The Monetary Economy of the Netherlands, c. 690 – c. 760 and the Trade with England: A Study of the 'Porcupine' Sceattas of Series E.', 1-2 *JMP* 96 (2009) en 97 (2010).
- Metz, R., *Geld, Währung und Preisentwicklung: Der Niederrheinraum im europäischen Vergleich: 1350-1800* Schriftenreihe des Instituts für bankhistorische Forschung e.V. Band 14 (Frankfurt am Main 1990).
- Mey, J. de, 'De munten van de graven van Leuven', *Jaarboek 1983 EGMP* (1983) 23-33.
- Meyer, G.M. de, 'Middeleeuwse munten en hun gebruik in boekhoudingen', *JMG* 3 2000 (Hilversum 2000) 196-217.
- Meyer, G.M. de en E.W.F. van den Elzen, 'Van geschenk tot getal: Geschiedenis van een hoofse rekenmunt', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 58 (1980) 317-336.
- Meyer, G.M. de en E.W.F. van den Elzen, 'Wel en wee van Gelres geld: Munten en koersen in de 14de en 15de eeuw', *Bijdragen en mededelingen Vereniging Gelre* 71 (1980) 19-49.
- Michielsse, H.C.M., 'Secours van den aermen: Jan Lois Vives, de hervorming van de armenzorg rond 1525 en de opkomst van een 'andragogische' technologie', *Tijdschrift voor Agologie* 865 jaargang 15 (1986) 265-287.
- Mielants, E., 'The role of medieval cities and the origins of merchant capitalism' in: B. Blondé, E. Vanhoute, e.a., red., *Labour and labour Markets between town and countryside (Middle Ages-19th century)* Corn Publication Series 6 (Turnhout 2001) 111-139.
- Milis, L., 'Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070' in: *AGN 1* (Bussum 1981) 265-285.
- Mol, J.A., 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland, 1400-1580' in: N. Lettinck en J.J. van Moolenbroek, red., *In de schaduw van de eeuwigheid: Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero* (Utrecht 1986) 28-64.
- Molen, J.R. ter, *Brood: De geschiedenis van het brood en het broodgebruik in Nederland* Catalogus tentoonstelling Museum Boymans-van Beuningen 1983 (Rotterdam 1983).
- Mollat, M., *Les pauvres au Moyen Age. Etude sociale* (z.p. 1978).
- Monté ver Loren, J.P.H. de, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*. (zesde druk bewerkt door J.E. Spruijt; Deventer 1982).
- Mosmans, J., *De St. Janskerk te 'sHertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931).
- Mostert, M., 'De samenleving' in: M. Stoffers, red., *De middeleeuwse ideeënwereld 1000- 1300* (Heerlen/Hilversum 1994) 267-294.
- Muller, S., J.A. Feith en R. Fruin, *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* (tweede druk; Groningen 1920).
- Müller, M., 'A Divided Class? Peasants and Peasant Communities in Later Medieval England', *PP* (2007), Supplement 2, 115-131.
- Mundill, R.R., 'Christian and Jewish lending patterns and financial dealings during the twelfth and thirteenth centuries' in: P.R. Schofield en N.J. Mayhew, ed., *Credit and Debt in Medieval England c.1180-c.1350* (Oxford 2002) 42-67.
- Munro, J.H., *Wool, Cloth, and Gold: The Struggle for Bullion in Anglo-Burgundian Trade 1340-1478* (Brussels/Toronto 1972).
- Munro, J.H., 'The purchasing power of coins and of wages in England and the Low Countries from 1500 to 1514' in: P.G. Bietenholz, B. Corrigan, e.a., red., *Collected Works of Erasmus Volume 2 The Correspondence of Erasmus, Letters 142 to 297* (Toronto and Buffalo 1975) 307-345.
- Munro, J.H., 'Monetary contraction and industrial change in the late-medieval Low Countries, 1335-1500' in: N.J. Mayhew, red., *Coinage in the Low Countries (880-1500)* B.A.R. International Series 54 (Oxford 1979) 95-162.
- Munro, J.H., 'Monnayage, monnaies de compte et mutations monétaires au Brabant à la fin du Moyen Age' in: J. Day, ed., *Études d'histoire monétaire XIIe-XIXe Siècles* (Lille 1984) 263-294.
- Munro, J.H., 'Deflation and the Petty Coinage Problem in the Late-Medieval Economy: The Case of Flanders, 1383-1484' *Explorations in Economic History* 25 (1988) 387-423.

- Munro, J.H., 'Petty Coinage in the Economy of Late-Medieval Flanders: Some Social Considerations of Public Minting' in: H.G. Van Cauwenberghe, ed., *Precious Metals, Coinage and the Changes of Monetary Structures in Latin-America, Europe and Asia (Late Middle Ages – Early Modern Times)*, Studies in Social and Economic History 2 (Leuven 1989) 25-56.
- Munro, J.H., 'The "New Institutional Economics" and the Changing Fortunes of Fairs in Medieval and Early Modern Europe: The Textile Trades, Warfare, and Transaction Costs', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 88 Heft 1 (2001) 1-47.
- Munro, J.H., 'The Medieval Origins of the Financial Revolution: Usury, Rentas, and Negotiability', *IHR*, 25-3 (2003) 505-562.
- Munro, J.H., 'Wage-stickiness, monetary changes, and real incomes in late-medieval England and the low countries 1300-1500: Did money matter?', *Research in Economic History*, 21 (2003) 185-297.
- Munro, J.H., 'Warfare, Liquidity Crises, and Coinage Debasements in Burgundian Flanders, 1384-1482: Monetary or Fiscal Remedies?', *Working Paper no. 355 (Munro: no. 37) Department of Economics University of Toronto* (Toronto 2009).
- Murray, J.M., 'Handels- en financiële technieken' in: A.Vandewalle, red., *Hanzekooplui en Medicbankiers: Brugge, wisselmarkt van Europese culturen* (Brugge 2002) 107-120.
- Murray, J.M., 'The Devil's Evangelists? Moneychangers in Flemish Urban Society' in: J. Vitulio en D. Wolfthal, red., *Money, Morality, and Culture in Late Medieval and Early Modern Europe* (Farnham/Burlington 2010) 53-70.
- Mynors, R.A.B. and D.F.S. Thomson, *Collected Works of Erasmus* Volume 2, University Press of Toronto (Toronto/Buffalo 1975).
- Nève, P.L., 'De overdracht van onroerend goed in de Middeleeuwen' *De levering van onroerend goed: Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse Recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek* Ars Notariatus 32 (Deventer 1985) 23-38.
- Nightingale, P., 'Monetary contraction and mercantile credit in later medieval England', *EHR* second series, 43-4 (1990), 560-575.
- Nightingale, P., 'The English parochial clergy as investors and creditors in the first half of the fourteenth century' in: P.R. Schofield en N.J. Mayhew, red., *Credit and Debt in Medieval England c.1180-c.1350* (Oxford 2002) 89-105.
- Nightingale, P., 'Money and credit in the economy of late medieval England' in: D. Wood, red., *Medieval Money Matters* (Oxford 2004) 51-71.
- Nijsten, G., *Het Hof van Gelre: Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (tweede druk; Kampen 1993).
- Nijsten, G., 'De ontwikkeling van residenties in het hertogdom Gelre ten tijde van de vorsten uit het huis Gulik en Egmond' in: K. Flink en W. Janssen, red., *Territorium und Residenz am Niederrhein* Klever Archiv 14 (Kleve 1993) 119-150.
- Nipper, G.J.C., *18 eeuwen meten en wegen in de Lage Landen* (Zutphen 2004).
- Nissen, Th., 'Calculatis: Rekeninggeld bij de cijnsheffing in oostelijk Noord-Brabant (13e- 18e eeuw)', *JMP* 93-94 (2006-2007) 135-202.
- Nolet, W. en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951).
- Noordzij, A., 'Zelfstandigheid en integratie: Gelre, de Nederlanden en de Nederlanden in de zestiende eeuw' in: M. Damen en L. Sicking, red., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650* Liber alumnorum Wim Blockmans (Hilversum 2010) 43-55.
- Noss, A., *Die Münzen von Jülich, Kleve, Berg und Mörs* (München 1931).
- Oediger, F.W., *Das Bistum Köln von den Anfängen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts* in: Eduard Hegel, red., *Geschichte des Erzbistums Köln* 1 (derde druk; Köln 1991).
- Ogris, W., *Der mittelalterliche Leibrentenvertrag*. Wiener rechtsgeschichtlichen Arbeiten 6 (Wien/München 1961).
- Oijen, A.L. van, *De markt voor geld, krediet en kapitaal* (Leiden/Antwerpen 1991).
- Oosterbaan, D.P., *Zeven Eeuwen Geschiedenis van Het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft* (Delft 1954).
- Opsommer, R., "Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt": *Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw* Algemeen Rijksarchief Studia 60 (2 dln.; Brussel 1995).
- Palmer, R.C., *English Law in the Age of the Black Death 1348-1381: A Transformation of Governance and Law* (Chapel Hill/London 1993).
- Paquay, V., *De geschiedenis van de Stichting Sint Nicolaï Broederschap te Arnhem* (Zutphen 1993).
- Paringet, D., *Memoriaal of Beschryving van de Stad Grave, en den Lande van Cuyk* (2 dln.; Utrecht 1752).
- Parker, Ch.H., *Faith on the margins: Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age* Harvard University Press (Cambridge, Massachusetts/ London 2008).
- Pauly, M., *Peregrinorum, pauperum ac aliorum transeuntium receptaculum: Hospitāler zwischen Maas und Rhein im Mittelalter* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beihefte Nr. 190 (Stuttgart 2007).
- Pauly, M., ed., *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingen* Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal 121 (Luxembourg 2008).
- Peeters, J.P., *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de 12de tot het midden der 16de eeuw: het voorbeeld van Diest, Nijvel, Tienen, Zoutleeuw, Vilvoorde, Aarschot, Zichem, Geldenaken, Halen, Hannuut, Landen en Gembloers* (3 dln.; Brussel/Antwerpen 1980).
- Peeters, J.P., 'De rekenmunt in de Mechelse stadsrekeningen als getuige van de evolutie van het Brabantse muntwezen tijdens de late middeleeuwen', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* boekdeel 84 1980 (Mechelen 1981) 103-156.
- Peeters, J.P., 'De Middeleeuwse rekenmunt in de Nederlanden: Een status quaestionis' excursus in J. Baerten, *Muntslag en muntcirculatie in de Nederlanden* (Brussel 1983) 121-137.

- Pelsdonk, J.E.L., 'Muntcatalogus van de schatvondst 's-Hertogenbosch 1998' in: H.L. Janssen en J.R. Treling, red., *Van penningen en groten: De schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2011) 130-192.
- Pelsdonk, J.E.L., 'De schatvondst 's-Hertogenbosch 1998', *JMP* 98 (2011), 30-121.
- Petri, F., 'Territorienbildung und Territorialstaat des 14. Jahrhunderts im Nordwestraum' H. Patze, red., *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert I* Vorträge und Forschungen Band 13 (Sigmaringen 1986) 383-483.
- Pierson, N.G., 'Bijdrage tot de verklaring van middeleeuwse rekenmunten' in: *Verspreide economische geschriften. 4 Handel, crediet- en muntwezen* (Haarlem 1911) 367-402.
- Pirenne, H., *Histoire de Belgique* dln. II en III (derde druk; Bruxelles 1922 et 1923)
- Pitlo, R.W.H., *De ontwikkeling van de executeele* (Gouda 1941).
- Poel, J. van der, *sijmen betaal! belastingen toen en nu* (Alphen aan den Rijn 1966).
- Pol, A., 'Münzfunde und Fundmünzen der Jahrtausendwende in den Niederlanden' in: B. Kluge, red., *Die Salier: Fernhandel und Geldwirtschaft* (Sigmaringen 1993) 189-204.
- Post, R.R., *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw* (Utrecht 1928).
- Post, R.R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* (2 dln.; Utrecht/Antwerpen 1957).
- Pot, G.P.M., *Arm Leiden: Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994).
- Prange, A.J.A., *Voortgezet boekhouden* (tweede druk; 's-Gravenhage 1955).
- Prevenier, W., 'Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen âge' in: *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle - Financien en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw* Colloque International – Internationaal Colloquium Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes - Handelingen Pro Civitate, Collection Histoire – Historische Uitgaven in 8°, n. 7. (z.p. 1964) 111-145.
- Pusch, G., *Staatliche Münz- und Geldpolitik in den Niederlanden unter den Burgundischen und Habsburgischen Herrschern, besonders unter Kaiser Karl V* (München 1932).
- Querido, A., *Godshuizen en gasthuizen* (Amsterdam 1960).
- Ree-Scholtens, G.F. van der, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795: Institutionele en juridische aspecten* Brabantse Rechtshistorische Reeks 6 (Assen/Maastricht 1993).
- Reehuis, W.H.M. en A.H.T. Heisterkamp, *Goederenrecht Pitlo, Het Nederlands burgerlijk recht 3* (12de druk; Deventer 2006).
- Reichert, W., 'Lombarden zwischen Rhein und Maas', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 51 (1987) 188-223.
- Reichert, W., 'Oberitalienische Kaufleute und Montanunnehmer in Ostmitteleuropa während des 14. Jahrhunderts' in: U. Bestmann, F. Irsigler en J. Schneider, red., *Hochfinanz Wirtschaftsraume Innovationen: Festschrift für Wolfgang von Stromer 1* (Trier 1987) 269-356.
- Reichert, W., 'Hochfinanz und Territorialfinanz im 14. Jahrhundert: Arnold von Arlon -Rat und Finanzier der Luxemburger' in: F. Burgard e.a., red., *Hochfinanz im Westen des Reiches 1150-1500* (Trier 1996) 219-280.
- Reichert, W., 'Geldhandel und Wucher im Mittelalter: Das Trier Lombardprivileg von 1262 im Rahmen des spätmittelalterlichen Lombardenrechtes' in: W. Reichert, G. Minn en R. Voltmer, ed., *Quellen zur Geschichte des Rhein-Maas-Raumes* (Trier 2006) 89-113.
- Reicke, S., *Das deutsche Spital und sein Recht im Mittelalter* (2 dln.; Stuttgart 1932).
- Reynolds, S., *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300* (tweede druk; Oxford 1997).
- Rieter, P., 'Juridische aspecten omtrent de uitgifte van de gemene gronden in 1308 door heer Jan van Kuyc', *Merlet* 25 nrs. 3/4 (1989) 79-83.
- Rigter, G.H., *Kameraalstijl en overheidsadministratie* (tweede druk; 's-Gravenhage 1971).
- Rijken, A., 'De leer en de practijk der kerk inzake leenrente' overdruk uit Het Centrum, jaargang 1920 (Leiden z.j.).
- Rijpma, A., *Funding public services through religious and charitable foundations in the late-medieval Low Countries* Proefschrift 2012. <http://vkc.library.uu.nl/vkc/seh/research/Lists/Research%20Desk/Attachments/9thesis.pdf> (assessed 2013).
- Rijser, D., 'Het kunstwerk van de dood: *Ars moriendi* of *Ars de morte*' in: *Ars Moriendi* Raster 99 (2002) 27-39.
- Roberts, J.N., *The Silver Coins of Medieval France (476-1610 AD)* (New York 1996).
- Rolnick, A.J., F.R. Velde en W.E. Weber, 'The Debasement Puzzle: An Essay on Medieval Monetary History', *JEH* 56/4 (1996) 789-808.
- Roover, R. de, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-Bankers Lombards and Money-Changers. A Study in the Origins of Banking* The Mediaeval Academy of America (Cambridge MA 1948).
- Rössner, Ph. R., 'Bad Money? Coin Debasement and Devaluation as Instruments of Monetary Policy on the Eve of the 'Price Revolution'' in: Ph.R. Rössner, *Cities-Coins-Commerce: Essays presented to Ian Blanchard on the Occasion of his 70th Birthday* Studien zu Gewerbe- und Handelsgeschichte 31 (Stuttgart 2012) 89-119.
- Rössner, Ph.R., *Deflation – Devaluation – Rebellion: Geld im Zeitalter der Reformation* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte - Beihefte Band 219 (Stuttgart 2012).
- Sachße, Chr. en F. Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland*, Band 1: *Vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg* (tweede druk; Stuttgart, Berlin, Köln 1998).
- Sargent, Th.J. en F.R. Velde, *The Big Problem of Small Change* The Princeton Economic History of the Western World. Princeton University Press (Princeton/Oxford 2002).
- Sassen, A., 'Bouwstoffen voor eene Geschiedenis van het Nederlandsche Geld- en Muntwezen', *TKNGMP* 8 (1900) 122-129.
- Sassen, A., 'Munt- en geldwaarde te Nijmegen 1382-1427', *JPM* (1911) 98-109.
- Sassen, A., 'Bijdrage tot de kennis van het Nederlandsche muntwezen in de middeleeuwen. (1342-1343)', *TKNGMP* 21 nrs. 2-3 (1913) 85-110.
- Sassen, N.F., *Onderzoek naar den oorsprong, de bestemming en den eigendom van het Groot Gasthuis te 's-Hertogenbosch en naar het regt van beschikking over de inkomsten van hetzelfde* ('s Hertogenbosch 1849).

- Sassen, N.F., *Antwoord Aan den WelEerw. Heer A.W. Byvoet, op zijne nalezing der jongste schriften betreffende het Groot Gasthuis te 's Hertogenbosch* ('s Bosch 1851).
- Schaik, R. van, 'The Sale of Annuities and Financial Politics in a Town in the Eastern Netherlands Zutphen, 1400-1600' in: M. Boone, K. Davids, P. Janssens, red., *Urban Public Debts: Urban Government and the Market for Annuities in Western Europe (14th- 18th centuries)* Studies in European Urban History 3 (1100-1800) (Turnhout 2003) 109-126.
- Schelling, P. van der, *Hollands Tiend-regt, of Verhandeling van het Regt tot de Tienden, toekomende aan de Graafelykheid, en de Heerelykheden van Holland, en Westvriesland* (2 dln.; Rotterdam 1727).
- Schepper, H. de, 'Beleid en bestuur inzake hoge overheidsfinanciën in het Bourgondisch-Habsburgse Nederland' in: J.Th. de Smidt e.a., red., *Van tresorier tot thesaurier-generaal: Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtenaar* (Hilversum 1996) 17-52.
- Schepper, H. de, 'Staatsgezag en macht in de Nederlanden: Verworvenheden en beperkingen in het Bourgondisch-Habsburgse systeem' in: J. Geurts en H. de Schepper, red., *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers: Theorie en praktijk* (Maastricht 2006) 13-50.
- Scherpner, H., *Theorie der Fürsorge* (Göttingen 1962).
- Scheutz, M. e.a., red., *Europäisches Spitalwesen: Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und früher Neuzeit* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 51 (Wien/München 2008).
- Schich, W., 'Der Handel der rheinischen Zisterzienserklöster und die Einrichtung ihrer Stadthöfe im 12. und 13. Jahrhundert' in: R. Kottje, ed., *Die niederrheinischen Zisterzienser im späten Mittelalter: Reformbemühungen, Wirtschaft und Kultur* (Köln 1992) 49-73.
- Schodt, A. de, *Méreaux de bienfaisance ecclésiastiques et religieux de la ville de Bruges* Extrait de la Revue Belge de numismatique, années 1873-1878. Uitgaven Flandria Nostra (Torhout 1987).
- Schofield, Ph.R., 'Access to credit in the early fourteenth-century English countryside' in: P.R. Schofield en N.J. Mayhew, red., *Credit and Debt in Medieval England c.1180- c.1350* (Oxford 2002) 106-126.
- Schofield, Ph.R., *Peasant and Community in Medieval England, 1200-1500* (Houndsmills/New York 2003).
- Schofield, Ph.R., 'Credit and its Record in the Later Medieval English Countryside' in: Ph.R. Rössner, *Cities-Coins-Commerce: Essays presented to Ian Blanchard on the Occasion of his 70th Birthday* Studien zu Gewerbe- und Handelsgeschichte 31 (Stuttgart 2012) 77-88.
- Scholliers, E., *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen 1960).
- Schrott, J., *Lehrbuch der Verrechnungswissenschaft* (Wien 1886).
- Schubert, E., 'Erscheinungsformen der Armut in der spätmittelalterlichen Stadt' in: H. Bräuer en E. Schlenkrich, red., *Die Stadt als Kommunikationsraum: Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Festschrift für Karl Czok zum 75. Geburtstag (Leipzig 2001) 659-697.
- Schultze, H.K., 'Grundherrschaft und Stadtentstehung' in: K. Flinck en W. Janssen, red., *Grundherrschaft und Stadtentstehung am Niederrhein* Klever Archiv 9 (Kleve 1989) 9-22.
- Schutjes, L.H.C., *Kerkelijke Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* (5 dln.; 's-Hertogenbosch 1870-1871).
- Schuttelaars, A.H., *Heren van de raad: Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen 1998).
- Simons, W., *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565*. University of Pennsylvania Press (Philadelphia 2001).
- Simpson, P., 'The Continuum of Resistance to Tithe, c. 1400-1600' in: R. Lutton en E. Salter, red., *Pieties in Transition: Religious Practices and Experiences, c.1400-1640* (Aldershot 2007) 93-108.
- Sneller, Z.V., 'Het wisselaarsbedrijf in Nederland voor de oprichting der stedelijke wisselbanken', TG 49 (1934) 486-502.
- Snoeck, M.A., *De 's-Hertogenbossche Block- of Bedelpeningen met Aanteekeningen en Platen* ('s-Hertogenbosch 1874).
- Soetaert, P., *De Bergen van Barmhartigheid in de Spaanse, de Oostenrijkse en de Franse Nederlanden (1618-1795)* Historische uitgaven Gemeentekrediet, nr. 67 (Brussel 1986).
- Soly, H., 'Introduction Charles V and his Time' in: H. Soly, red., *Charles V 1500-1558 and his Time* (z.p. z.j.) 11-26.
- Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800* (Hilversum 1997).
- Speet, B.M.J., 'De joodse geldhandel te Nijmegen in de eerste helft van de vijftiende eeuw' in: C.M. Cappon, P.C. van der Eerden, e.a., red., *Ad fontes* Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1984) 187-202.
- Speetjens, A., 'A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations of Piety in the Low Countries: Historiography and New Ideas' in: R. Lutton en E. Salter, red., *Pieties in Transition: Religious Practices and Experiences, c.1400-1640* (Aldershot 2007) 109- 126.
- Spengler, F.R., *Geschiedenis van het klooster St. Agatha* (Utrecht 1863).
- Spiegelner, P. de, *Les hôpitaux et l'assistance à Liège (X-XVe siècles): Aspects institutionnels et sociaux* (Paris 1987).
- Spiertz, M., *Van Aartsbisschop tot Zonnelied: Sleutels tot het katholiek erfgoed* (Nijmegen 1998).
- Spufford, P., *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden 1970).
- Spufford, P., 'Le rôle de la monnaie dans la révolution commerciale du XIIIe siècle' in: J. Day, red., *Études d'histoire monétaire XIIe-XIXe Siècles* (Lille 1984) 355-395.
- Spufford, P., *Handbook of medieval exchange* (London 1986).
- Spufford, P., *Money and its use in medieval Europe* (Cambridge 1988).

- Spufford, P., 'Trade in fourteenth-century Europe' in: *The New Cambridge Medieval History VI c.1300-c.1415* (Cambridge 2000) 155-208.
- Spufford, P., *Power and profit: The merchant in medieval Europe* (New York 2002).
- Spufford, P., 'Debasement and Inflation', *De Beeldenaar* 26 nr. 5-6 (2002) 212-218.
- Staercke, A. De, 'Een gasthuis in de Nederrijn (dertiende – zestiende eeuw): Met de moed om op te staan en door te gaan' in: *Het Gasthuis van Herentals 1253-2003* Historisch Jaarboek van Herentals 13 (Herentals 2003) 20-70.
- Stallaert, K., *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden* (3 dln.; Leiden 1890). Herdruk Familia et Patria (Handzame 1978).
- Stein, R., 'Vreemde vorsten op de troon' in: R. van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 157-169.
- Stengers, J., *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age* (Bruxelles 1950).
- Steurs, W., 'Van het graafschap Leuven naar het hertogdom Brabant: de verovering en de opbouw van een vors-tendom' in: R. van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 65-70.
- Steurs, W., 'Adel en ministerialiteit' in: R. van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 71-73.
- Steurs, W., 'Een platteland in volle groei' in: R. van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 74-78.
- Steurs, W., 'De stedelijke expansie' in: R. van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 78-80.
- Stichting Graeft Voort, *De canon van Grave* (Grave 2012).
- Stichting Maaszicht, 'St. Catharina van de meester van Soeterbeeck' in: *700 jaar St. Catharina gasthuis Grave* (Grave 1990) 103-104.
- Stromer, W. von, 'Die Struktur von Produktion und Verteilung von Bunt- und Edelmetallen an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit und ihre bestimmenden Faktoren' in: H. Kellenbenz, red., *Precious Metals in the Age of Expansion: Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences* (Stuttgart 1981) 13-26.
- Stromer, W. von, 'Hochfinanz, Wirtschaft und Politik im Mittelalter' in: Fr. Burgard e.a., red., *Hochfinanz im Westen des Reiches 1150-1500* Trier Historische Forschungen 31 (1996) 1-16.
- Suhle, A., *Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert* (Berlin 1974).
- Sussman, N., 'Debasements, Royal revenues, and Inflation in France During the Hundred Years' War, 1415-1422', *JEH* 53, 1 (1993) 44-70.
- Sussman, N., 'The Late Medieval Bullion Famine Reconstructed', *JEH* 58/1 (1998) 126-154.
- Sussman, N. en J. Zeira, 'Commodity Money inflation: theory and evidence from France in 1350-1436', *Journal of Monetary Economics* 50 (2003) 1769-1793.
- Swaan, A. de, *Zorg en de staat: "Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd"* (Amsterdam 1989).
- Sweetinburgh, S., 'The Poor, Hospitals and Charity in Sixteenth-century Canterbury' in: R. Lutten en E. Salter, red., *Pieties in Transition: Religious Practices and Experiences, c.1400-1640* (Aldershot 2007) 59-73.
- Swinkels, Th., 'De Graafse ambachtsgilden ten grave', *Merlet* 34 nr. 1 (1998) 3-10.
- Sydow, J., 'Spital und Stadt in Kanonistik und Verfassungsgeschichte des 14. Jahrhunderts' in: H. Patze, red., *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert 1* (Sigmaringen 1986) 175-195.
- Synghel, G., Van, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis: De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- Täuber, W., *Molinaeus' Geldschuldlehre* (Jena 1928).
- Täuber, W., *Geld und Kredit im Mittelalter* Unveränderter Neudruck der Ausgabe Berlin 1933 (Frankfurt a. M. 1968).
- Theux de Montjardin, J.H.L., *Le chapitre de Saint-Lambert à Liège* (4 dln.; Bruxelles, 1871-1872).
- Thoma, W., 'Muntslag op het grondgebied van het hertogdom Gelre – de stand van het onderzoek' in: M. Evers, W.Th.M. Frijhoff, e.a., red. *Het hertogdom Gelre* (Utrecht 2003) 264-281, 552-553.
- Tierney, B., *Medieval Poor Law: A Sketch of Canonical Theory and Its Application in England* (Berkeley/Los Angeles 1959).
- Tirion, I., *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Tweede deel. Vervattende eene Beschryving der Generaliteits Landen, Staats Brabant, Staats Land van Overmaaze, Staats Vlaanderen en Staats Opper Gelderland met den Staat der Bezetting in de Barriere Plaatsen enz.* (Amsterdam 1740).
- Tits-Dieuaide, M.-J., 'Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au moyen âge', *TG* 88 nr. 4 (Groningen 1975) 562-583.
- Todeschini, G., 'The Incivility of Judas: "Manifest" Usury as a Metaphor for the "Infamia facti"' in: J. Vitulio en D. Wolfthal, red., *Money, Morality, and Culture in Late Medieval and Early Modern Europe* (Farnham/ Burlington 2010) 33-52.
- Tooley, R.V., *Tooley's Dictionary of Mapmakers* (New York/ Amsterdam 1979).
- Tracy, J.D., 'On the Dual Origins of Long-Term Urban Debt in Medieval Europe' in: M. Boone, K. Davids, P. Janssens, red., *Urban Public Debts: Urban Government and the Market for Annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* Studies in Urban History 3 (1100-1800) (Turnhout 2003) 13-26.
- Trio, P., *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving: De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Leuven 1993).
- Uytven, R. van, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw* (Brussel 1961).
- Uytven, R. van, 'Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende – zestiende eeuw)', *BMGN* 87 nr. 1 (1972) 60-93.
- Uytven, R. van, 'Crisis als ceusuur 1482-1494' in: *AGN* 5 (Bussum 1980) 420-435.
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en het Zuiden' in: *AGN* 2 (Bussum 1982) 188-280.

- Uytven, R. van, 'Geldhandelaars en wisselaars in het Middeleeuwse Brabant' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen* (Tilburg 1987) 1-20.
- Uytven, R. van, 'Kloosterstichtingen en stedelijke politiek van Godfried I van Leuven (1095-1139)' in: R. van Uytven, red., *Studies over Brabantse kloostergeschiedenis* Gebundelde bijdragen van R. van Uytven van 1956-1973 (Brussel 1999) hoofdstuk 2.
- Uytven, R. van, 'Wereldlijke Overheid en reguliere Geestelijkheid in Brabant tijdens de late Middeleeuwen' in: R. van Uytven, red., *Studies over Brabantse kloostergeschiedenis* Gebundelde bijdragen van R. van Uytven van 1956-1973 (Brussel 1999) hoofdstuk V.
- Uytven, R. van, 'Showing off One's Rank in the Middle Ages' in: W. Blockmans en A. Janse, red., *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*, Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 2 (Turnhout 1999) 19-34.
- Uytven, R. van, ed., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004).
- Uytven, R. van, 'Het gewicht van de goede steden' in: R. van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 118-125.
- Uytven, R. e.a., red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795 1-2* Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën Studia 82 (Brussel 2000).
- Vanhoudt, H., *Atlas der munten van België van de Kelten tot heden* (tweede druk; Heverlee 2007).
- Veen, J.S. van, 'Bijdrage tot de geschiedenis van het Geldersche Muntwezen', *JMP* (1907) 227-254.
- Velde, W. Op den en D.M. Metcalf, 'The Monetary Economy of the Netherlands, c. 690 – c. 715 and the Trade with England: A Study of the Sceattas of Series D.', *JMP* 90 (2003).
- Vercouteren, E., 'De geldwisselaars in Brabant (1430-1506): een bijdrage tot de economische geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden', *BMGN* 100 (1985) 3-25.
- Verdam, J. en Verwijs, *Middelnederlandsch handwoordenboek* (11 dln.; 's-Gravenhage 1885-1941).
- Verdam, J. en Verwijs, *Middelnederlandsch handwoordenboek* ('s-Gravenhage 2002).
- Verhees, Ernst en Aart Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch* (Amsterdam 2005).
- Verhulst, A., 'Landbouw' in: *AGN* 1 (Bussum 1981) 166-182.
- Verlinden, C. en J. Craeybeckx, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw)* (Brugge 1959).
- VerLoren van Themaat, L.M., 'Geschiedenis van de lijfrente' in: L.M. VerLoren van Themaat, ed., *Oude Dordtse Lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983) 7-17.
- Vink, E. en A. Vos, 'Leven in de stad van Jheronimus Bosch' in: J. van Oudheusden en A. Vos, red., *De wereld van Bosch* Historisch ABC Archeologie Bouwhistorie en Cultuur 's-Hertogenbosch 4 ('s-Hertogenbosch 2001) 26-49.
- Visser, C.Ch.G. de, *Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546* Van Gorcum's Theologische Bibliotheek nr. 43 (Assen 1969).
- Vivenza, G., 'Roman Thought on Economics and Justice' in: S.T. Lowry en B. Gordon, red., *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice* (Leiden/ New York/Köln 1998) 269-331.
- Voigtmann, C.M.P., *Tot nooddrift des lyfs: Armenpenningen in de Nederlanden* Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet (Leiden 2000).
- Volckart, O., »The Big Problem of the Petty Coins«, and how it could be solved in the late Middle Ages, *Working Papers No. 107/08 Department of Economic History London School of Economics* (London 2008).
- Vries, J. de en F. De Tollenaere, met medewerking van A.J. Persijn, *Etymologisch woordenboek*. (18de druk; Utrecht 1993).
- Vroede, P. de en R. Wangermee, 'L'expression "moneta communiter in bursa currens" dans les textes brabançons du moyen âge', *BBPH* 22 (1943) 98-108.
- Wagner, A., 'Armenfürsorge in (Rechts-)theorie und Rechtsordnungen der frühen Neuzeit' in: S. Schmidt en J. Aspelmeier, red., *Norm und Praxis der Armenfürsorge in Spätmittelalter und früher Neuzeit* VSWG Beihefte 189 (Stuttgart 2006) 21-59.
- Wanroij, F. van, *Drie Groninger gasthuizen* (Bedum 2004).
- Wap, J.J.F., *Geschiedenis van het Land en der Heeren van Cuyk* (Utrecht 1858).
- Wartena, R., 'Het Zutphens pond en de val van de groot' in: Joh. de Vries e.a., red., *Ondernemende Geschiedenis: 22 opstellen geschreven bij het afscheid van mr. H. van Riel als voorzitter van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief* ('s-Gravenhage 1977) 33-49.
- Wee, H. van der, *The growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (4 dln.; The Hague 1963).
- Wee, H. van der en E. Aerts, 'De Vlaams-Brabantse muntgeschiedenis in cijfers: een poging tot homogenisering van de veertiende- en vijftiende-eeuwse gegevens', *RBN* 125 (1979) 59-88.
- Wee, H. van der en E. Aerts, *Vlaams-Brabantse Muntstatistieken 1300-1506* 1 Centrum voor Economische studiën (Leuven 1980).
- Wee, H. van der en J. Materné, 'De muntpolitiek in Brabant tijdens de Late Middeleeuwen en bij de overgang naar de Nieuwe Tijd' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen* (Tilburg 1987) 37-58.
- Weijnen, A.A., *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant in aansluiting aan geografie, geschiedenis en volksleven* (Fijnaart 1937).
- Weijnen, A.A., *Nederlandse dialectkunde* (2de druk; Assen 1965).
- Weiler, A.C. von, *Broodpenningen en hun rol in het bakkersleven* De bakkers-boekjes van Zeelandia No 1 (Zierikzee z.j.).
- Weisenstein, K., *Das kurtrierische Münz- und Geldwesen vom Beginn des 14. bis zum Ende des 16. Jahrhunderts* (Koblenz 1995).

- Welings, Y.J.A., C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders, *Hoenen en kapoenen: Gids van cijnsregisters betreffende Noord-Brabant 14de-20ste eeuw* ('s-Hertogenbosch 2000).
- Werveke, H. van, *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen* (Brussel 1934).
- Werveke, H. van, 'De muntslag in Vlaanderen onder Lodewijk van Male', *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België* XI-5 (Brussel 1949) 5-27.
- Werveke, H. van, 'Munt en Politiek: De Frans-Vlaamse verhoudingen vóór en na 1300', *BGN* 8 ('s-Gravenhage/Antwerpen 1954) 1-19.
- Werveke, H. van, *Miscellanea Mediaevalia: Verspreide opstellen over economische en sociale geschiedenis van de middeleeuwen* (Gent 1968).
- Winter, J.M. van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* Gelre No. 32 (Arnhem 1962).
- Winter, J.M. van, 'Adel, ministerialiteit en ridderschap 11de – 14e eeuw' in: *AGN* 2 (Bussum 1982) 123-147.
- Withof, J., *De Tafels van den Heiligen-Geest te Mechelen* Overdruk uit: Handelingen van den Mechelschen Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst, Boekdeel XXXI & XXXII (1926-1927) (Mechelen 1928).
- Witte, A. de, *Histoire monétaire des Comtes de Louvain, Ducs de Brabant et Marquis du Saint Empire Romain* (3 dln.; Anvers 1894).
- Wittreck, F., *Geld als Instrument der Gerechtigkeit: Die Geldsrechtslehre des Hl. Thomas von Aquin in ihrem interkulturellen Kontext* Rechts- und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft. Band 100 (Paderborn/München/Wien/Zürich 2002).
- Wood, D., *Medieval Economic Thought* Cambridge Medieval Textbooks (Cambridge 2002).
- Ziwes, Fr.-J., 'Zum jüdischen Kapitalmarkt im spätmittelalterlichen Koblenz' in: Fr. Burgard e.a. red., *Hochfinanz im Westen des Reiches 1150-1500* Trier Historische Forschungen 31 (1996) 49-74.
- Zijderdijn, C.J., 'Assessing a late medieval capital market: The capacity of the market for renten in Edam and De Zeevang (1462-1563)', *JMG* 11/08 (Hilversum 2008) 138-164.
- Zijderdijn, C.J., *Medieval Capital Markets: Markets for 'renten', State Formation and Private Investment in Holland (1300-1550)* Global Economic History Series 2 (Leiden/Boston 2009).

INDEX VAN PLAATSNAMEN

- Aalst, 276
Aarschot, 235
Achtenrode, 69
Aken, 42, 111, 209, 279
Amerika, 251
Antwerpen, 14, 15, 37, 60, 71, 74, 86, 92, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 219, 225, 226, 227, 231, 233, 234, 242, 251, 263, 297, 303
Aragon-Navarra, 156
Ardennen, 51
Ariën, 31
Arnhem, 19, 41, 44, 56, 68, 91, 96, 105, 106, 160, 203, 204, 281, 283, 284, 286, 287, 289, 316, 329, 342
Artesië, 75, 247
Asperen, 73
Ath, 237
Azië, 156
- Bazel, 63, 119
Beers, 87, 93, 96, 97, 116, 190
België, 19, 331, 344
Benedenambt, 95, 161, 164
Berchghem, 97
Bergen op Zoom, 46, 204, 205, 214, 215, 216, 219, 220, 231
Berne, 216
Berse, zie Beers
Beugen, 96, 112, 116, 135, 176, 190, 214
Blerick, 99
Bohemen, 65, 157, 241, 245
Bologna, 67
Bosnië, 245
Boxmeer, 21, 87, 96, 97, 101, 112, 116, 171, 176, 214
Brabant, 16, 17, 18, 22, 32, 36, 37, 48, 55, 64, 67, 68, 69, 75, 82, 84, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 99, 108, 114, 116, 135, 154, 160, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 212, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 250, 251, 253, 254, 255, 258, 260, 261, 262, 267, 269, 272, 280, 281, 283, 285, 286, 292, 300, 302, 310, 319, 321, 325, 326, 327, 329, 331, 332, 333, 334, 336, 338, 339, 340, 342, 345
Brabantia, zie Brabant
Breda, 204, 205, 214, 215, 216, 219, 220, 234
Broucele, zie Brussel
Brugge, 32, 40, 69, 76
Brussel, 37, 42, 55, 92, 184, 193, 201, 204, 205, 206, 209, 214, 215, 223, 226, 227, 231, 233, 243, 276
- Canterbury, 151
Centraal-Duitsland, 64, 255
Centraal-Europa, 68, 157, 251, 252
Ceuculum, 84
Cluny, 26
Cop van Holland, 94
Cuijk, 84, 85, 87, 96, 99, 101, 104, 105, 112, 116, 160, 176, 178, 190, 213, 214
- Delft, 43
Den Bosch, zie 's-Hertogenbosch
Derenborch, 144
Diest, 231, 233
Dinant, 111
Doornik, 69, 73
Duisburg, 87, 96
Duitsland, 65, 130, 251, 252, 339
Dungen, Den, 225
- Echternach, 95
Eesscharen, zie Escharen
Eindhoven, 91, 282
Engeland, 41, 49, 55, 60, 61, 62, 68, 70, 75, 156, 177, 207, 212, 213, 244, 245
Enschede, 22, 23
Ertsgebergte, 249
Escharen, 85, 87, 93, 96, 97, 116, 122, 133, 134, 160, 161, 178, 190
Escheren, zie Escharen
Europa, 37, 39, 60, 65, 156, 157, 197, 245, 254, 256, 326, 340
Europe, zie Europa
Flanders, zie Vlaanderen
Florence, 63
Frankrijk, 26, 37, 65, 66, 73, 208, 210, 211, 213, 220, 222, 242, 245, 250, 254, 255, 265, 267, 271, 272, 325, 339
- Gascogne, 60, 207
Gassel, 87, 93, 96, 97, 134, 135, 179, 190
Geijsteren, 171
Gelderland, 91
Geldern, 96, 97
Gelre, 69, 85, 97, 157, 160, 162, 204, 245, 280, 281, 283, 286, 289, 300, 310, 316, 317, 329
Genep, 91, 104, 105
Gent, 40, 119, 222
Germania, 27
Germany, zie Duitsland
Grave, passim
Groeningen, 96
Groningen, 43
Gulik, 68
- Haarlem, 22, 23
Halen, 206, 226
Halle, 226, 227, 231, 243
Haltert, de, 178
Hamburg, 63
Haps, 96, 134, 178, 190
Harderwijk, 284
Hartzgebergte, 49, 320, 321, 335
Harz Mountains, zie Hartzgebergte
Hatendonck, 97
Helmond, 20, 91
Henegouwen, 222, 246
Herentals, 19

Herpen, 73, 87, 87, 190, 312
 's-Hertogenbosch, 19, 21, 27, 31, 35, 37, 38, 39, 69, 75, 82,
 83, 91, 92, 99, 100, 105, 106, 107, 110, 112, 114, 118,
 122, 123, 124, 134, 180, 190, 196, 201, 209, 210, 213,
 215, 216, 218, 219, 220, 224, 225, 226, 231, 233, 238,
 241, 242, 255, 269, 325, 331, 338, 344
 Hoeps, zie Haps
 Holland, 67, 89, 203, 245, 246, 247, 253, 285
 Hollanderbroek, 87, 94, 127, 134, 135, 159, 177, 190
 Hongarije, 157
 Hoogstraten, 226, 227, 231
 Huesselingen, 312

 Ieper, 39
 IJssel, 67
 IJsselstreek, 43
 Israël, 176
 Italië, 37, 60, 156

 Jeruzalem, 25
 Judea, 33

 Kamerijk, 37, 226
 Kempen, Belgische, 19
 Kempenland, 99
 Keulen, 42, 49, 50, 68, 69, 92, 99, 123, 202, 209, 230, 231,
 232, 252, 253, 265, 267, 284
 Kleef, 68, 69, 97
 Koblenz, 265
 Koekamp, de, toponiem bij Grave, 167
 Kortenberg, 231
 Kremnica, 241, 249
 Kuick (Kuyck), zie Cuijk
 Kutná Hora, 157, 241
 Kwartier van Nijmegen, 96

 Lage Landen, 37, 50, 75, 150, 151, 156, 222, 243, 244, 245,
 265
 Land van Cuijk, 17, 18, 19, 21, 22, 35, 40, 80, 82, 84, 85, 86,
 87, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 105, 106,
 116, 128, 129, 134, 135, 147, 159, 160, 161, 162, 164,
 171, 177, 178, 183, 249, 271, 273, 312, 322, 336
 Land van Herpen, 139, 322, 336
 Land van Heusden, 162
 Land van Maas en Waal, 95
 Land van Ravenstein, 86, 322, 336
 Lateranen, 177
 Leiden, 42
 Leuven, 37, 69, 82, 92, 203, 205, 206, 237, 251
 Levant, 157
 Lier, 37, 99
 Limburg, 91
 Linck, Wenzeslaus, 33
 Linden, 116, 126, 162
 Lippe, 67
 Lisieux, 66
 Lobith, 281
 Londen, 15
 Loon, 92, 93

 Lower District, zie Nederambt
 Lübeck, 89
 Luik, 19, 21, 37, 40, 68, 95, 99, 100, 106, 112, 126, 178, 190,
 204
 Luxemburg, 19, 65, 68
 Lynden, zie Linden

 Maas, 19, 39, 68, 84, 87, 89, 92, 94, 95, 96, 99, 101, 111,
 320, 334
 Maasgebied, 51, 93, 94
 Maashees, 96
 Maasland, 95
 Maastricht, 51, 68, 204, 206, 299
 Maasvallei, 37, 97
 Mainz, 252, 253
 Mariënwaard, 89, 95
 Mechelen, 31, 37, 100, 123, 215, 219, 223, 227, 237, 268,
 269, 270, 274, 327, 341
 Meer, zie Boxmeer
 Megen, 91
 Meierij van's-Hertogenbosch, 94, 116, 204, 205, 213, 214,
 215, 217, 218, 219
 Mesopotamië, 239
 Meuse, zie Maas
 Midden-Brabant, 91
 Midden-Italië, 69
 Midden-Nederland, 43
 Midden-Oosten, 156
 Midlands, 70
 Mill, 87, 93, 96, 133, 135, 158, 159, 178, 190, 312
 Mol, 303

 Nederambt, 87, 94, 96, 98, 322
 Nederassel, 94, 190
 Nederland, 325, 331
 Nederlanden, 19, 22, 27, 28, 34, 35, 43, 50, 65, 70, 82, 98,
 103, 107, 119, 130, 197, 202, 250, 254, 255, 257, 283,
 308
 Neder-Lotharingen, 85, 202, 203
 Nederrijn, 18, 68, 69, 82, 87, 93, 94, 96, 98, 99, 101, 160,
 204, 209, 232, 279
 Nederrijng gebied, 50, 64, 69, 98, 105, 112, 131, 150, 159, 160,
 204, 205, 209, 229, 232
 Neerloon, 190
 Neurenberg, 60
 Nieuwe Wereld, 255
 Nijmegen, 68, 87, 91, 105, 122, 160, 203, 205, 257, 281, 283,
 286, 287, 291, 316, 329, 342
 Nijvel, 226, 227, 231
 Noord-Afrika, 156
 Noord-Brabant, 17, 18, 19, 20, 82, 104, 177, 201, 213, 220
 Noord-Duitsland, 157, 265
 Noordelijke Nederlanden, 19, 21, 36, 37, 41, 43, 44, 45, 73,
 92, 113, 130
 Noord-Italië, 69, 109, 157, 265
 Noordoost-Brabant, 205, 213, 214, 215, 217
 Noordwest-Europa, 70
 Normandië, 66

Oeffelt, 96
 Oeffeltse Beek, 87
 Oijen, 100
 Oirschot, 190, 201, 255
 Oost-Brabant, 91
 Oost-Nederland, 43, 70
 Orléans, 26
 Oss, 91
 Overambt, 85, 87, 322
 Overijssel, 257
 Overkwartier, 105

Parijs, 49, 65
 Peel, 87, 311
 Pfaltz, 252, 253
 Piemonte, 69, 160
 Portugal, 37
 Pruisen, 63

Raam, 87
 Ravenstein, 87, 91, 322
 Rees, 204
 Rijk van Nijmegen, 96
 Rijn, 19, 39, 67, 68, 89, 92, 101, 111, 204, 320, 334
 Rijngebied, 36, 63, 159, 167, 291
 Rijnland, 29, 42, 44, 50, 61, 72, 99, 115, 160, 245
 Roermond, 68, 91, 96, 100, 101, 207
 Rome, 112, 242

Saksen, 156, 249, 254, 255
 Sambeek, 96, 112, 116, 142, 143, 171, 176, 214
 Sardinië, 157, 241
 Servië, 245, 246
 Siegburg, 64
 Sint-Agatha, 178
 Sint-Anthonis, 171
 Sint-Michelsgestel, 107
 Sint-Oedenrode, 91
 Sint-Truiden, 31
 Slowakije, 241, 249
 Slusegrave, toponiem te Grave, 87
 Soest, 42
 Southern Low Countries, zie Zuidelijke Nederlanden

Thüringen, 251, 254
 Tiel, 205
 Tielerwaard, 84
 Tienen, 37, 206
 Tirol, 249, 251, 254
 Tongelaarbroek, 95, 134, 159, 190
 Toscane, 156
 Trente, 100
 Trier, 252, 253, 265

Utrecht, 13, 41, 42, 67, 78, 84, 91, 92, 202, 203

Velp, 87, 95, 122, 134, 139, 170, 190, 312
 Veluwe, 286
 Venetië, 60, 265, 266
 Venlo, 38, 68, 87, 91, 96, 286
 Venray, 104, 143, 171
 Vienne, 112, 118
 Vierlingsbeek, 96, 100
 Vilvoorde, 206, 234, 237, 238, 326
 Virnenburg, 214
 Vlaanderen, 16, 18, 36, 37, 47, 60, 62, 63, 64, 67, 75, 157,
 209, 210, 211, 213, 220, 222, 223, 227, 229, 235, 236,
 237, 238, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 250, 253,
 255, 262, 263, 264, 265, 266, 272, 280, 283, 285, 292,
 321, 324, 325, 326, 327, 329, 335, 338, 339, 340, 342

Vortum, 96
 Vught, 225

Waal, 95
 Wanroij, 126, 178
 Weert, 123
 Wenen, 276
 Wesel, 123
 Weser, 67
 West-Afrika, 250
 West-Europa, 39, 62, 156, 243
 Westfalen, 50, 202
 Woeringen, 69
 Worms, 206

Xanten, 93, 95, 96, 204

Zandhoven, 226, 227
 Zannebeke, zie Sambeek
 Zeeland, 246, 247
 Zevenaer, 87
 Zichem, 69
 Zinnik, 95
 Zoutleeuw, 37
 Zuid-Duitsland, 156, 158, 245
 Zuidelijke Nederlanden, 18, 19, 21, 26, 35, 36, 37, 39, 40, 41,
 42, 46, 51, 59, 69, 82, 89, 92, 99, 110, 113, 116, 125, 130,
 131, 191, 203, 255, 265, 320
 Zuidoost-Azië, 157
 Zutphen, 73, 204, 229, 281, 283, 287

INDEX VAN PERSOONSNAMEN

- Aboniszoon, Abe, 97
Aboniszoon, Johannes, 97
Aelst, Pieter Coecke van, 276
Aerts, E., 18, 217
Aken, 305
Aken, Jheronimus van, zie Jeroen Bosch
Akker, W.L. van den, 201
Alberdingk Thijm, P.P.M., 19
Alberts, W.J., 56
Albertus Magnus, 56, 57, 67
Angneze, vrouw van Claees van Meerlair, 291
Aquino, Thomas van, 18, 28, 29, 30, 31, 33, 44, 52, 56, 59, 64, 66, 67, 321, 335
Aristoteles, 28, 51, 52, 57, 67, 78, 321, 335
Aristotle, zie Aristoteles
Arlon, Arnold von, 65, 68, 69, 161
Arnold V, graaf van Loon, 161
Arnoldus, genoemd Mommen, 174
Augustinus, 28, 29, 77
- Bannenberg, G.A., 113
Bar, bisschop, Thibaut van, 100
Barbier, Jan die, 143
Bavel, B.J.P., van, 75, 84, 93, 96, 158, 160, 161
Becker, N., 96, 98
Beerze, Derick van, 291
Benders, J.F., 13
Benders, J.G.J.M., 13
Beynem, Evert (van), 310, 313
Beynem, Herman (van), 128, 312, 314
Bijsterveld, A.J.A., 13, 93, 95, 100, 369
Bijvoet, A.W., 107
Blackburn, M., 203
Blanchard, L., 68, 74, 75, 156
Blécourt, A.S. de, 163
Bloch, M., 53
Blockmans, W.P., 27, 69, 150
Bodo, zoon van Bodonnis, 161
Bodonis, 161
Boecop, Arnt te, 287
Boele, A., 19
Boeren, P.C., 100
Boffa, S., 215
Bogaers, 84
Bol, Hans, 46
Bolton, J., 49, 51
Bonenfant, P., 19, 26, 35, 39, 111, 113, 204
Bonifatius, 27
Boone, M., 118
Borman, C. de, 204
Bormans, S., 204
Bosch, Jeroen, 71
Brand, M.P.J. van den, 87, 88, 96
Briggs, C., 70
Brimeu de Humbercourt, Guy, 178
Broekhuizen, familie van, 97
Bruecke, Ernt van den, 101
- Brugghe, Grite van, 144
Bruysten, weduwe van, 279
Buridan, Johannis, 66, 321, 335
- Caillemer, 78
Campe, Jan Godertszoen van den, 97
Camps, H.P.H., 204
Cappon, C.M., 78
Catharina, zie Sint-Catharina
Cerutti, F.F.X., 79
Chijs, P.O. van der, 246, 281, 283
Chilosi, D., 63
Christus, 77
Cicero, 29, 308
Cipolla, C.M., 62, 247
Cluten, Derick van den, 291
CockshawP., 242
Coebergh, familie, 101, 132, 165, 180, 183
Coldewey, J.A., 84, 87
Collairt, Henric, 126
Comen, Jan, 126
Coopmans, A.J., 13
Coopmans, J.A.P., 39, 83, 105, 106, 125
Craeybeckx, J., 261, 263
Cumont, G., 207
Cuijk, heer Herman van, 84
Cuijk, heer Jan I van, 84, 89, 92, 94, 95, 96, 100, 101, 104, 106, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 121, 130, 134, 140, 160, 161, 176, 177, 178, 191, 193, 214, 322, 323, 336
Cuijk, Jan II van, 162
Cuijk, heer Jan III van, 84, 108
Cuijk, heer Jan IV van, 84
Cuijk, heer Jan V, 108
Cuijk, heer Johan van (1392), 116
Cuijk, heer Otto van, 84, 90, 108, 140, 178, 322, 336, 337
Cuijk, heren van, 84, 85, 87, 88, 89, 92, 93, 94
Cuijk, vrouwe Johanna, 85, 95
Cuijk, Wolter van, beul van Grave, 145
- Dael, Roleff van, 269
Damme, D. van, 30
Daniel, klerk te 's-Hertogenbosch, 134, 135
Dannenbergh, H., 203
Day, J., 157
Deventer, Jacob van, 86
Deventer, Werner van, 59, 281, 282, 286, 316, 329, 342
Dieudonné, A., 211
Dijck, G.C.M. van, 71
Dillo, M., 204
Dirlemeier, 27
Doernen, Jan(s) van, 119, 314
Donck, Johan van der, 178
Douma, H., 87, 88, 96
Duplessy, J., 216
- Eduard, hertog van Gelre, 38, 284
Edward I, koning van Engeland, 67, 212

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 36
 Eesden, Lenart van, Rutgers soen, 291
 Elzen, E.W.F. van den, 56
 Endemann, W., 63
 Essink, H., 20, 96, 115, 131, 132, 139, 161, 164, 165, 172, 183, 198, 332, 345
 Evert, alde gastmeister, 119

Filips de Goede, 32, 70, 154, 236, 238, 239, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 258, 270, 293, 326, 339
 Filips de Schone, hertog van Brabant, 211, 244, 250, 256, 258
 Filips de Schone, koning van Frankrijk, zie Filips IV
 Filips de Stoute, 270
 Filips II, 35, 85, 256, 257, 258
 Filips IV, Franse koning, 61, 65, 67, 206, 211, 240, 242
 Firey, A., 81
 Flink, K., 88
 Floris the Black, zie Floris de Zwarte
 Floris de Zwarte, 84, 322, 336
 Fugger, 157, 254, 255

Gabelinus, schoonzoon van wijlen Wigger, 174
 Gelder, H.E. van, 212, 243, 285, 290
 Ghibbkenszoen, Jan, 105
 Ghysens, J., 61, 200, 204, 206, 212, 214, 215, 219, 220, 223, 225, 226, 231, 232, 242
 Gobelinus, zie Gabelinus
 Godfried I met de Baard, hertog van Brabant, 82, 203
 Godfried II, hertog van Brabant, 207
 Godfried III, hertog van Brabant, 207
 Godso, schoenmaker, 162
 Goossens, C.J.M., 13
 Goossens, J., 87
 Goudriaan, K., 37, 42, 44, 150, 151
 Gratian, zie Gratianus
 Gratianus, 66
 Gregorius IX, paus, 78
 Gresham, Thomas, 17, 64, 262
 Greve, Henneken die, 144
 Grolle, J.J., 285
 Guicciardini, Ludovico, 106
 Guillardian, D., 37
 Gulik, Willem van, hertog van Gelre, 85, 87, 97, 284
 Guy, dominicaan, 114, 115

Hackenzoenszoen, Jacob, 279
 Haeck, A., 216
 Halfcoele, Willem, 97
 Hanus, J., 75
 Hartmann, G., 63
 Hävernicks, W., 203, 204
 Heg, Hilleken van den, 119
 Heggen, Jan van der, 142
 Heiden, Winricq van der, 97
 Heisterbach, Caesarius van, 98, 159
 Hendricx, P., 95
 Hendrik I, hertog van Neder-Lotharingen, 85, 206, 207
 Hendrik II, hertog van Brabant, 207
 Hendrik III, hertog van Brabant, 177, 207

Hendrik IV, Rooms-Koning en Duitse keizer, 85, 202
 Hendrik VII, Duitse koning, 206
 Hengel, C. van, 233
 Hengel, J.W.A. van, 53
 Hermans, C.F., 104, 278, 279
 Hermen, zie Herman van Beynem
 Hermes 'Trismegistos', 239, 326, 339
 Herolt, Johannes, 71/72, 115
 Hess, W., 50, 232
 Heuvel, N.H.L. van den, 83
 Hiëronymus, 28
 Hilla, 166
 Hingman, 80
 Hoc, M., 243
 Hoeps, Rolof van, 97
 Hofs, Yvonne, 15
 Hogenberg, Frans, 88, 109
 Holland, graaf van, 87
 Holte, Lemmen van den, kinderen van, 170
 Hoppenbrouwers, P.C.M., 13, 93, 160
 Houben, G.M.M., 64
 Hout, Kaerl vanden, 312
 Hubensoene, zie Leonidus
 Hunt, E.S., 74

Ilich, P., 203
 Innocentius IV, paus, 59
 Irsigler, F., 161

Jacob, 160
 Jacobs, B.C.M., 118
 Jan van Luxemburg (de Blinde), koning van Bohemen en graaf van Luxemburg, 65, 68, 161
 Jan I, hertog van Brabant, 209, 212, 215
 Jan III, hertog van Brabant, 69, 226
 Jans, Hubert, 170
 Janssen, W., 71, 112
 Janssoen, Marcelis, 126
 Jean le Victorieux, zie Jan I, hertog van Brabant
 Joeden, Johannis de, 161, 167
 Johanna, hertogin van Brabant, 85, 97, 238
 Johanna en Wenceslas, hertogen van Brabant, 232
 Judas, 66
 Jutta van Nassau, 89, 113, 116, 125, 140

Kael, Gheritz die, 313
 Kappelhof, A.C.M., 13, 19, 27, 35, 105, 106, 158, 180, 218, 225, 248, 269
 Karel de Grote, 26, 176
 Karel de Stoute, 70, 178, 243, 244, 250
 Karel IV, vorst van Bohemen, 65
 Karel V, 34, 35, 45, 176, 244, 254, 255, 256, 258, 291
 Katerine, zie Sint-Catharina
 Kaufmann, A., 98
 Kay, J., 50, 51, 68
 Keck, A., 34
 Keelken, Johan, 117
 Kemerlinx, Cornelis, 120, 126
 Kemerlinx, Henriske(n), 120, 126, 127

Keyser, Arnt, 170
 Klein Gotink, R., 22, 23
 Kluge, B., 50, 51, 203
 Klüssendorf, N., 64, 161, 232, 279
 Kolde, Dietrich, 115
 Kondratieff, 252
 Kool, M., 239
 Kruse, E., 232
 Kuipers, Jos, 143, 171
 Kuske, B., 73
 Kusman, D., 64
 Kuys, J.A.E., 87, 88

Laar, L.J.A., 91
 Lacomblet, Th.J., 204
 Laenen, J., 36
 Laet, Jan die, 96
 Langholm, O., 30, 51, 52
 Leenders, K., 93
 Leeuwe, Bade die, 170
 Leeuwe, Jan die, Badensoen, 170
 Leeuwen, M.H.D. van, 44
 Leitazon, Arnoldus, 117
 Lemkenssone, Herman, 97
 Leonidus, dictus Hubensoene, 161
 Le Poivre, zie Poivre
 Leppink, G.B., 19
 Lieshout, L. van, 119, 151
 Ligtenberg, Chr, 42
 Linck, Wenzeslaus, 33
 Lis, C., 50, 90
 Lith-Droogleever Fortuin, A. van, 39
 Lodewijk van Beieren, 223, 242
 Lodewijk van Male, 65, 228, 236, 237, 243, 244, 245, 272, 292
 Lodewijk I van Nevers, 236, 244
 Lombardijen, Johannes van, 160, 161
 Lotharius, 84
 Lourens, P, 91
 Lowry, T, 239
 Lucas, 33
 Lucassen, J., 91
 Lucca, Bartholomew of, zie Lucca, Ptolemaeus van
 Lucca, Ptolemaeus van, 52, 59, 66, 67, 321, 335
 Lutton, R., 151
 Lynch, K., 39

Marcellis, Jan, 312
 Malsen, heren van, 84, 322, 336
 Maréchal, G., 19, 37, 105, 115
 Maria, hertogin van Bourgondië, 85, 150, 243, 244, 250
 Maria, vrouw van Jan Naperink, 163
 Mattheus, 33
 Maurits, prins, 88
 Maximiliaan van Oostenrijk, 85, 243, 244, 250, 251, 271
 Mayer van den Bergh, 14, 15
 Mayhew, N.J., 212
 Mechteld, dochter van Johannis de Joeden, 167
 Meerlair, Claess van, Roeloffs soen, 291
 Meester van de Levensbron, 22, 23

Meester van Soeterbeeck, 14
 Meihuizen, L.S., 286
 Meister Eckhart, 29
 Merceles, zie Marcelis
 Mertens, 105
 Mertens, J., 92
 Metz, R., 203
 Mey, J. de, 203
 Meyer, G.M. de, 55, 56
 Michiels, Aeb, 119
 Michielse, H.C.M., 34
 Mollat, M., 35
 Mommen, zie Arnoldus
 Montanus, 106
 Moolenbroek, J. van, 98
 Moritz, E., 41, 42
 Mosmans, J., 38
 Munro, J., 49, 51, 62, 63, 64, 74, 75, 156, 157, 243, 247, 260, 261, 265, 273, 327, 340
 Murray, J.M., 74

Naperink, Jan, 163, 313
 Nassau, zie Jutta
 Nève, P.L., 135
 Nevers, zie Lodewijk
 Nieuwenhuizen, J. van den 225
 Nissen, Th., 281
 Nolet, W., 100

Oldewelt, W.F.H., 233
 Olyslager, Peter die, 143
 Oranje, Willem van, 85, 150, 322, 336
 Oresme, N., 66, 321, 335
 Oss, Mechtelt van, 128

Paquay, V., 19, 20, 41, 43, 105
 Parma, hertog van, 184, 193
 Paulus, 28, 29, 44, 320, 334
 Pauly, M., 19, 107
 Peelen, A., 101
 Peeters, J.P., 13, 53, 208, 227, 237, 268, 270, 274, 327, 341
 Pelsdonk, J.E.L., 213
 Peter, zie Zittau
 Pierson, N.G., 53
 Pipijn III, 176
 Pirenne, H., 39, 40
 Pitlo, R.W.H., 78, 128
 Pitsegoetsone, Heynke, 97
 Plato, 239
 Pot, G.P.M., 44
 Prevenier, W., 27
 Ptolemaeus van Lucca, 52, 59, 66, 67, 321
 Pusch, G., 256

Quadepape, Heinric, 97
 Querido, A., 105, 106

Ree-Scholtens, G.F. van der, 96
 Reichert, W., 50, 51, 68, 157, 160

Reinald II, hertog van Gelre, 283, 329, 342
 Reinald III, hertog van Gelre, 281, 283
 Reinald IV, hertog van Gelre, 97
 Reynolds, S., 125
 Rijpma, A., 31, 123, 177
 Robijn, Willem, 124, 294, 308
 Rolnick, A.J., 62
 Roover, R. de, 64
 Rössner, Ph.R., 64, 150, 157, 254
 Royer, Hubert, 160

Salter, E, 151
 Sargent, Jh.T., 62
 Sartor, Conradus, 134
 Sassen, A., 281, 282
 Sassen, N.F., 107
 Schaik, R. van, 70, 73
 Schare, Herman van, 126
 Schofield, Ph.R., 51
 Scholliers, E., 264
 Schönau, Reinhard von, 68, 160
 Schoolmeesters, 204
 Schrott, J., 294
 Schubert, E., 27
 Schutjes, L.H.C., 110
 Schuttelaars, A.H., 38
 Scolen, Peter, 97
 Scoten, Abe vander, 97
 Screynmeker, Hermen, 115
 Screynmakers, Willem, 233
 Simons, W., 121
 Simpson, P., 177
 Sint-Anthonis, 104, 105
 Sint-Catharina, passim
 Sint-Elisabeth, 100, 101, 104, 105, 108, 113, 114, 115, 116, 122, 125, 127, 191, 200, 204, 214, 219, 225, 234, 268, 269, 270, 271, 274, 322, 323, 325, 336, 337, 338
 Sint-Jacob, 41, 42
 Sint-Jan, 200, 204, 209, 214, 215
 Sint-Lambertus, 95, 106, 126
 Sint-Maarten, 104, 105
 Sint-Nicolaas, 19, 42, 105
 Sint-Petrus, 43, 123
 Sint-Vincentius, 95
 Sloet, L.A.J.W., 204
 Smit, Wancem die, 97
 Snavel, Henrick, 312
 Snooks, 49
 Soeterbeeck, zie Meester
 Soly, H., 50, 90
 Spaans, J., 34, 44
 Speetjens, A., 150
 Spiegeler, P. De, 19, 37, 40
 Spiertz, M., 105
 Spronc, Herman, 102, 113, 137, 138, 142, 143, 144, 146, 154, 166, 167, 240, 241, 314, 330, 343
 Spufford, P., 49, 51, 52, 54, 68, 157, 213, 227, 245, 265
 Steenacker, Rolof van den, 97
 Stevenszoen, Daem, 97

Stoute, zie Karel
 St Paul, zie Paulus
 Stromer, W. Von, 157, 265
 Sussman, N., 62
 Swaan, A. de, 28, 37
 Swanenberg, J., 87
 Sweetinburgh, S., 151
 Synghel, G. Van, 204, 332, 345

Täuber, W., 50
 Taye, Heinric, 97
 Theodorus, dictus schele, 166
 Thibaut van Bar, 100
 Thijm, zie Alberdingk
 Thissen, B., 88
 Thoen, , 160
 Thoma, W., 283
 Thomas van Aquino, zie Aquino
 Tierney, B., 30, 177
 Tits-Dieuaide, M.-J., 19, 36, 37, 38
 Todeschini, G., 66
 Trio, P., 150
 Tycheler, Jan, 170, 181, 305, 311, 312

Uden, Bodo van, 162
 Uytven, R. van, 13, 40, 197, 206

Valkenburg, Walraven van, 73, 94
 Veerlinc, Deric, 105
 Velde, F.R., 62
 Velkener, Ghene, 233
 Vercouteren, E., 55
 Verdam, J., 115, 125, 229, 313
 Verlinden, C., 261, 263
 Vernenborgh, Hendrik van, 214
 Vervoirt, Jacop, 119
 Verwer, Coen die, 143
 Verwijs, 125
 Vives, J.L., 18, 32, 33, 34, 35, 45, 320, 334
 Voirt, Derick van der, 291
 Volckart, O., 63

Walram, bisschop van Keulen, 252
 Walraven, zie Valkenburg
 Wap, J.J.F., 108
 Weber, W.E., 62
 Wee, H. van der, 18, 261
 Weijnen, A.A., 87
 Wenceslas, hertog van Brabant, 93, 232
 Wenceslaus II, vorst van Bohemen, 65
 Wert, Gerardus van den, 97
 Werveke, H. van, 207, 240, 244
 Wever, Pieter die, 97

Wientjes, R, 19, 59, 281, 287
 Wigger, 173, 174
 Wijngaarden, M. van, 287
 Willem, zie van Gulik
 Willem, zie van Oranje

Willem, zoon van Beerte, 166, 167
Willem I, koning der Nederlanden, 13
Willemsoen, 115
Winter, J.M. van, 97
Winterfeld, L. von, 161
Withof, J., 36
Witt, Johan de, 73
Witte, A. de, 209, 212, 214, 226
Wittreck, F., 52
Wolcart, Walter, 214

Wood, D., 49, 51, 55
Wrede, Claes die, 126, 127
Yperen, kinderen van, 143
Ywanssoen, Heinric, 97
Ywanus, 162
Zittau, Peter von, 65, 66
Zuijderduijn, C.J., 74, 75
Zwarte, zie Floris

Verantwoording omslag

Op de voorzijde van de omslag van het boek staat een paneel afgebeeld dat door de Bossche schilder Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) kort na 1502 werd vervaardigd. Zoals bekend wordt het werk van Jeroen Bosch omgeven door mystiek. Zo ziet Heesen in het paneel een uitbeelding van de dood van Herodes, de valse profeet, vos of jakhals, die de schilder gebruikt zou hebben als symbool van een toenmalige paus ('de Zesde') die de vernieuwing van de Kerk blokkeerde. Op de voorgrond staat 'de Zesde' afgebeeld als verzamelaar van geld.¹ Volgens kunsthistorici wordt de dood van een vrek uitgebeeld. Dit paneel en drie andere werken van Bosch vormden samen de buitenzijde van de deuren van een triptiek. Aan de binnenzijde waren menselijke tekortkomingen afgebeeld.² In overeenstemming met de toenmalige ideeën rond de *Ars moriendi*, de kunst van het sterven, werd de stervende door duivels bezocht en verdedigd door engelen, waarbij vijf verzoeken weerstaan moesten worden. Het paneel met de vrek zou de derde verzoeking uitbeelden: de voorliefde voor wereldlijk goed.³ De attributen op de voorgrond duiden op een ridderuitrusting; de stervende zou derhalve een ridder geweest kunnen zijn die zich tijdens zijn leven met woekerpraktijken had beziggehouden. Dit was niet ongebruikelijk.

'In het diocees Keulen stierf niet heel veel jaren geleden een ridder die Dirk heette, een heel berucht woekeraar. Toen hij tenslotte ziek werd, steeg de zaak hem naar de hersenen en werd hij krankzinnig. Omdat hij de hele dag zijn tanden en zijn mond bewoog, vroegen zijn dienaren hem: 'Wat eet u toch, heer?' Zijn antwoord was: 'Ik kauw op penningen'. Hij had de gewaarwording dat demonen hem penningen in de mond stopten. 'Ik kan die demonen niet langer harden', zei hij. 'Brenge me naar Kloosterrade, daar leven verdienstelijke mannen, misschien word ik met hun hulp van de duivels bevrijd'. Daarheen overgebracht schreeuwde hij: 'Brenge me terug, brenge me terug, ik zie hier nog meer demonen dan thuis'. Hij kwam uit het dorp Würm. Dus werd de ongelukkige weer naar huis gebracht, en gekweld door de demonen blies hij de laatste adem uit. In zijn kwellingen liet hij velen zien wat voor een verfoeilijke zonde woeker is. Er waren mensen die zeiden dat ze penningen in zijn mond en in zijn keel hadden zien zitten.

Novice: Heel terecht betiteld de apostel hebzucht als dienstbaarheid aan afgoden [naar Coloss. 3,5] wanneer demonen zo de hebzucht dienen. [...]

Caesarius van Heisterbach (ca. 1180-ca. 1240), Kapittel 42.⁴

Het paneel met de 'Dood van de Vrek' bevindt zich in de National Gallery of Art te Washington.⁵ De afgebeelde munten op de voorzijde van de omslag zijn een zilveren groot – het torentje of 'schuerken' – en een milt van biljoen van de Brabantse hertogen Johanna en Wenceslas (1355-1383).⁶ Beide munten zijn payment.

De inzet-foto op de achterzijde van de omslag laat het Sint-Catharinagasthuis te Grave zien rond het midden van de twintigste eeuw.⁷

1 Heesen, *De geheime boodschap*, 173-175, 215-220.

2 Koldewij, 'Het oeuvre', 42-43, 65, 122.

3 David Rijser, 'Het kunstwerk', 29; BangoTorviso en Marias, *Bosch*, 152.

4 Geciteerd uit Moolenbroek, *Mirakels historisch*, 211.

5 "Image courtesy of the National Gallery of Art, Washington".

6 Particuliere collectie. Foto's Munthandel G. Henzen, Amerongen.

7 Stichting 'Graeft Voort' / Graafs Museum.

Verantwoording afbeeldingen

- Albertina Museum, Wien. Boek, 276.
Archief Sint-Catharinagasthuis Grave. Boek, 90, 102, 111, 123, 128, 146, 167, 173, 196, 296.
BHIC Grave. Boek, 88, 109.
Centraal Museum, Utrecht. Boek, 41, 42-43.
Duncker, D.R. en H. Weiss, *Het Hertogdom Brabant*. Boek, 86.
Duplessy, J., *Les monnaies* 1. Bijlagen, 130.
Gemeente 's-Hertogenbosch, afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten. Boek, 196; Bijlagen, 1 (omslag voorzijde).
Guicciardini, L. en P. Montanus, *Beschryvinghe van alle Neder-landen*. Boek, 106.
Hogenberg, F., *Prentwerk der Nederlandse geschiedenis over de jaren 1567-1610*. Boek, 88, 109.
Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel. Boek, 184, 194-195.
Markiezenhof, Het, Bergen op Zoom. Boek, 46.
Munthandel Gijs Henzen, Amerongen. Boek, omslag voorzijde; Bijlagen, omslag.
Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen. Boek, 14.
Nationaal Archief, 's-Gravenhage. Boek, 80.
National Gallery of Art, Washington. Boek, omslag voorzijde; Bijlagen, omslag.
Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch. Boek, 318.
Paquay, V., *De geschiedenis*. Bijlagen, 11.
Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Boek, 282.
Rijksmuseum Twenthe, Enschede. Boek, 23, 24.
Scholliers, E., *De levensstandaard*. Boek, 264.
Stichting 'Graeft Voort'/Graafs Museum. Boek, 106, omslag achterzijde.
Verlinden, C. en J. Craeybeckx, *Dokumenten* Boek, 263.
Witte, A. de, *Histoire monétaire*I-II. Bijlagen, 124, 125, 126, 127, 156, 157.

Disclaimer:

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen nog zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

De auteur

Ron Fierst van Wijnandsbergen (1940) studeerde aan de Faculteit van Economische Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Hij werkte tot zijn pensionering internationaal als corporate controller bij Stork. Sinds 2008 is hij aangesloten bij het onderzoekscolloquium van prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld aan Tilburg University.

Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland

Een uitgave van de Stichting Zuidelijk Historisch Contact

Uitgever (ook voor abonnementen en bestellingen):

Cock Gorisse, St. Jansstraat 11, 4901 LR Oosterhout

e-mail: ZHC@signifikant.nl

www.uitgeverij-zhc.nl

Redactiesecretariaat:

Kitty de Leeuw, Kruisstraat 66, 5014 HV Tilburg

e-mail: kitty.deleeuw@planet.nl

De Stichting Zuidelijk Historisch Contact (ZHC) heeft sinds 1964 drie reeksen uitgegeven. De eerste reeks (12 delen) is niet meer verkrijgbaar. Uit de tweede reeks (100 delen) zijn nog enkele delen leverbaar. De derde reeks is gestart in 1995.

Derde reeks

- C.G.W.P. van der Heijden, *Het heeft niet willen groeien. Zuigelingen- en kindersterfte in Tilburg, 1820-1930. Omvang, oorzaken en maatschappelijke context* (Tilburg 1995). € 22,25
- H.V.A.M. van Stekelenburg, "Hier is alles vooruitgang". Landverhuizing van Noord-Brabant naar Noord-Amerika, 1880-1940 (Tilburg 1996). € 22,25
- Ineke Merks-van Brunschot, *Broeders Penitenten, 300 jaar 'Burgers in Pij', en de ontwikkeling van eigentijds vrijwilligerswerk in organisatie-sociologisch perspectief* (Tilburg 1996). € 31,50
- J.W.M. Peijnenburg, *Joannes Zwijzen, bisschop. 1794-1877* (Tilburg 1996). Uitverkocht
- Th.G.A. Hoogbergen, red., fotografie Olaf Smit, *Brabantse Monumenten Leven. Beschrijving van tachtig gerestaureerde kleine monumenten met negentig foto's* (Tilburg 1996). € 22,25
- H.Th.M. Roosenboom, *De dorpschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795* (Tilburg 1997). € 31,50
- Ria Wijnen-Sponselee, *Het Wit-Gele Kruis in Noord-Brabant 1916-1974. Intermediair tussen medische verworvenheid en sociale acceptatie* (Tilburg 1997). € 22,25
- Jos van der Lans en Hans de Kuyper, red., *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON* (Tilburg 1997). € 22,25
- Theo Hoogbergen en Ton Thelen, red., *Hendrik Wiegersma 1891-1969. Medicus – pictor* (Tilburg 1997). € 22,25
- A.H. Crijns, *Van overgang naar omwenteling in de Brabantse land- en tuinbouw 1950-1985. Schaalvergroting en specialisatie* (Tilburg 1998). € 22,25
- P.J.M. Martens, *Schokkermannen en bootvisserij. De ankerkuilvisserij op Hollands Diep en Haringvliet* (Tilburg 1999). Uitverkocht
- Dirk Vellinga, *Erfstukken. Zuidwest-Nederland van 1900 naar 2000* (Tilburg 1999). € 9
- H.A.V.M. van Stekelenburg, *De Grote Trek. Emigratie vanuit Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1947-1963* (Tilburg 2000). € 22,25
- Cees Slegers, *Antoon Coolen 1897-1961. Biografie van een schrijver* (Tilburg 2001). € 35,85
- J.J.A.M. Gorisse, red., *De Heilige Driehoek. Kloosterenclave te Oosterhout* (Oosterhout 2002). € 19,95

- J. Bader, *Verborgen in Brabantse bodem. Joodse begraafplaatsen in Noord-Brabant* (Tilburg 2002). € 45
- H.F. van de Griendt, *Uit sphagnum geboren. Een eeuw turfstrooiselindustrie in Nederland, 1882-1983* (Tilburg 2002). Uitverkocht
- Martien van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003). € 30
- Wilma van Giersbergen, *'De kunst is geheel en al bijzaak'. De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant* (Tilburg 2003). € 29
- Mariëlle Polman, red., *Anton van Duinkerken. Een veelomvattend mens* (Tilburg 2003). € 24,50
- Gerard van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820* (Tilburg 2004). € 25
- Jan Huige, *Chris Mol 1892-1979. Van Brabantse dorpsdokter tot nationaal gezondheidsespionier* (Tilburg 2004). € 29,50
- J.C.M. van Stratum, *Bevolking in beweging 1750-1920. Historische demografie van Geldrop in economisch perspectief* (Tilburg 2004). € 39
- Truus Stevens, *'Over 100 jaar is alles voorbij.' Brieven uit de crisistijd, 1928-1936* (Tilburg 2005). € 29,50
- Caroline Boot en Sanny de Zoete, *Artistiek damast van Brabantse bodem 1900-1960. Ontwerpen van Chris Lebeau, André Vlaanderen, Jaap Gidding en tijdgenoten* (Tilburg 2005). € 22,50
- Hans van de Mortel, *Criminaliteit, rechtspleging en straf in het Hollandse drostambt Heusden, 1615-1714* (Tilburg 2005). € 29,50
- Henk Giebels en Frans Slits, *Georgius Macropedius 1487-1558. Leven en werken van een Brabantse humanist* (Tilburg 2005). € 29,50
- Hans Koopmanschap, red., *In Dongen stond een huis. De heerlijkheid Dongen in de Middeleeuwen* (Tilburg 2005). € 29,95
- Joks Janssen, *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000* (Tilburg 2006). € 35
- Marcel van der Heijden, *Brabantse letteren. Letterkunde als spiegel van culturele emancipatie in Noord-Brabant 1796-ca.1970* (Tilburg 2006). € 29,50
- Ad van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk. Tilburgs volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk, 1927-1939* (Tilburg 2007). € 25
- Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007). € 29,50
- Laurant Toorians, *Zandloper. Geschiedenis en landschap van Nationaal Park De Loonse en Drunense Duinen en omgeving* (Tilburg 2008). € 19,50
- Gerda Godrie-van Gils, *Vrouwelijke vorming tussen Martha en Maria. Katholiek huishoudonderwijs in Noord-Brabant 1919-1968* (Tilburg 2008). € 29,50
- Jan de Kort, *De plaats van het geloof in het leven van Hendrik Albert van Dalsum (1868-1944). De worsteling van een liberaal katholiek met geloof en moderniteit* (Tilburg 2009). € 29,50
- Jette Janssen, *De deugd van broederschap. Sociaal kapitaal van gildebroeders in de Noord-Brabantse schuttersgilden, 1600-2000* (Tilburg 2009). € 29,50
- Valentine Wikaart, Hildo van Engen, Karel Leenders, Chris de Bont, Piet Martens, Ies Zonneveld en Hans Werther, *Nijet dan water ende wolcken. De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdroncken Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009). € 39,50
- Frank C. Meijneke, *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinckel. Voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850* (Tilburg 2009). € 39,50

- Arnoud-Jan Bijsterveld, *Maakbaar erfgoed. Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009). € 29,50
- Bram Noot, *Lezen met een roomse bril. Opvattingen over literatuuronderwijs in katholieke scholen 1868-1924* (Tilburg 2010). € 29,50
- Cecile van Eijden-Andriessen, *'Moralinezuur' en voorlichting. De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970* (Tilburg 2010). € 29,50
- Johan Faure, *Beknopte geschiedenis van Bergen op Zoom: Johan Faure. Een geschiedenisboek uit 1761, ingeleid en geannoteerd door Willem van Ham* (Tilburg 2010). € 29,50
- Karen Ghonem-Woets, *Boeken voor de Katholieke jeugd. Verzuiling en ontzuiling in de geschiedenis van Zwijsen en Malmberg* (Tilburg 2011). € 29,50
- Rosendaal, Joost, *Tot Nut van Nederland. Polarisation en revolutie in een grensgebied, 1783-1787* (Nijmegen 2012). € 29,50
- Kitty de Leeuw, *Alles Flink Dicht. De invloed van religie en ideologie op kledinggedrag in Nederland (met casus Tilburg) 1914-1970* (Tilburg 2012). € 29,50
- Ron Fierst van Wijnandsbergen, *Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek* (Tilburg 2013). € 29,50

Aan de hand van twee instellingen voor armenzorg in Grave wordt in dit boek voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis uiteengezet welke invloed de middeleeuwse monetaire problematiek had op institutionele vermogensvorming. Vanaf de totstandkoming van het Sint-Catharinagasthuis (1291) en de Tafel van de Heilige Geest (1302) wordt nauwlettend gevolgd hoe in de late middeleeuwen de monetaire problematiek inwerkte op de vermogensvorming van deze instellingen. Het belangrijkste monetaire probleem bestond toen uit muntverzwakking, terwijl de periode 1370-1470 zich kenmerkte door schaarste aan edelmetaal. Met behulp van veel archiefmateriaal is vastgesteld hoe met Brabantse maar ook Gelderse munten werd gerekend en hoe de omzetting plaatsvond van uiterst kwetsbaar in waardevast vermogen.

Hoewel het onderzoek een sterk financieel en monetair karakter heeft, wordt ook nieuw licht geworpen op het ontstaan van de institutionele armenzorg in de Nederlanden en de wijze waarop die in de middeleeuwen functioneerde.

Het Sint-Catharinagasthuis in Grave (circa 1950)

